Tanzimat'tan Cumhuriyet'e

Türkiye Ansiklopedisi

4

İletişim Yayınları

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e

Türkiye Ansiklopedisi

4.CİLT

İletişim Yayınları

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e
Türkiye Ansiklopedisi

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına Sahibi	Vedat Çakmak
Genel Yönetmen	Murat Belge
Yayın Yönetmeni	Fahri Aral
Yayın ve Danışma Kurulu	Murat Belge, Seyfettin Gürsel, Alpay Kabacalı, Şerif Mardin, İlber Ortaylı, Taha Parla, Zafer Toprak, Tarık Zafer Tunaya
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü	Ahmet Ziya Bayman
Yayına Hazırlama/ Fotoğraf-Resimleme	Mustafa Şahin Emre Ünsev, Yiğit Ekmekçi
Teknik Yönetmen	Edip Alşar
Kapak Düzeni	Ayla İşler
Düzelti	Lütfi Kuzu, Abdullah Onay
Grafik/Pikaj	Saadettin Oktay
Renk Ayrımı	Üçel Ofset
Dizgi	Serpil Şahin, Hüsnü Abbas Figen Çapan, Hamit Balaban
Siyah Beyaz Filmler	Mustafa Özsoy
Ofset Hazırlık	Perka A.Ş. Tesisleri
Montaj	H.Miray Yüzgeç
Baskı	Ayhan Matbaacılık
Cilt	Örnek Mücellithanesi
Genel Dağıtım	GAMEDA

İletişim Yayınları

Klodfarer Caddesi, İletişim Han, Cağaloğlu-İSTANBUL
Tel: 520 14 53 - 54 - 55

Ankara Bürosu: Konur Sokak No: 24/4 Yenişenir-Ankara Telefon: 25 36 00 - 25 20 71
İzmir Bürosu: 857. Sok. İzmiroğlu işhanı No, 306 Konak Telefon: 14 90 42

GÖRSEL MALZEME: Nuri Akbayar, Dündar Akünal, Cengiz Arslantepe, Enis Batur, Emre Dölen, Turgut Etingü, Çelik Gülersoy, Alpay Kabacalı, Haydar Kazgan, Sami Önal, Zafer Toprak, Taha Toros, Tarık Zafer Tunaya, Sinan Vurandamar, Arkeoloji Müzesi, Bayezıd Devlet Kütüphanesi, İletişim Arşivi, İ.Ü. Tıp Tarihi Enstitüsü.

© 1985. **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**'nin tüm yayın hakları İletişim Yayıncılık A.Ş.'ye aittir.

İşçi Kadın

Kapitalizmin, kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesiyle daha çok sayıda kadınla çocuğun sanayide çalıştırıldıklarını biliyoruz. Kadının bu nedenle ve kocanın getirdiği ücretin düşüklüğü yüzünden, aile gelirini bir ölçüde artırabilmek amacıyla sanayide akıl almaz koşullar altında çalıştırıldığını da biliyoruz. Bu gelişme sonucunda tüm dinlerin kutsal saydığı kurumlardan en önemlisi olan ailenin, özellikle yoksul ailenin ve çalışan kitlelerin yapısı çözülmüş, kimi yerde ve zamanda yozlaşmıştır.

Kadınların Çalıştığı İşkolları

Osmanlı İmparatorluğu'nda öteden beri kimi işler kadınlara ayrılmıştır. Dokuma ve gıda işkollarındaki birçok işin

ÇEŞİTLİ KESİMLERDE HIZLI DEĞİŞİM: *Kadının Osmanlı toplumunda başlayan değişim süreci içinde kentli kadın, kadın haklarını üretim faaliyetinin içine girmeden derneklerde, yayın organlarında savunurken, köylü kadının hayatında pek bir değişiklik olmamış, zaman zaman kıtlık, doğal afetler gibi olaylar karşısında gösterdiği tepkiler ise konumunu pek değiştirmemiştir. Bu arada cılız da olsa gelişen bir sanayinin yaratmış olduğu ortam içinde tütün, gıda ve dokuma işkollarında düşük ücretlerle çalışan kadınlar ise yeni bir sosyal kesim meydana getirmişlerdi. Üstte İzmir'de incir kurutan, altta Tütün Reji'sinde sigara paketleyen kadınlar.*

büyük çoğunluğu kadınlarca yerine getirilmekteydi. Sanayinin gelişmesi üzerine kadının tütün, sigara, tekel ve kimya işlerinde gittikçe daha çok sayıda çalıştırıldığını saptıyoruz.

1830'lu yılların sonunda Rumeli ve Anadolu'daki halı atölyelerinde genellikle genç kızlar çalışmakta, hangarlarda ya da uzun koridorlarda çömelmiş olarak halı dokumakta ve ayda en fazla 30-35, yılda 360-400 kuruş kazanmaktaydılar. Yine kadın işçilerin çok sayıda çalıştığı bir iş, "nakış" işidir. Gümüş ve altın işlemeler yapan kadın işçilere İstanbul'da, Yanya'da ve Anadolu'nun birçok kentinde kalabalık kitleler halinde rastlanmaktaydı. Halı dokuma ve nakış işleme yanında kilim ve kumaş dokumayla iplik bükme vb. dokuma işkolunun değişik kollarında kadın ve genç kızların yoğun bir biçimde çalıştırıldığını görüyoruz. Bu tür işlerde 17. ve 18. yy'da da yoğun bir biçimde kadın çalıştırıldığı bilinmektedir. Özellikle Ankara, Bursa, Edirne, Amasya vb. dokuma sanayii merkezlerinde, evlerdeki dokuma tezgâhları büyük yer tutmuştur.

Dokuma işkolunda makineleşme başlayınca, işlerinden olmak korkusuyla başta kadınların makine kırıcılığı eylemlerine giriştikleri olmuştur. Örneğin 1851'de Samakov'da kurulmuş olan mekanik tarağa karşı girişilen hareketle özellikle kadın işçilerin kürek, balta ve sopalarla dokuma atölyesine hücum ettikleri görülmüştür. Kendilerine bu mekanik tarağın bir daha kullanılmayacağı sözü verildikten sonra tarağı kırmaktan ve atölyeyi tahripten vazgeçmişlerdir.

Kadın işçilerin ücretleri oldukça düşüktür. 1867'de İzmir, Kula, Uşak ve Saruhan gibi yerlerde, çoğu Avrupalılarca yönetilen halı fabrikalarında kadın işçilerin gündelikleri 33 paradır. Bu, yılda 300-350 kuruş demektir. Bu arada ücretlerin zamanında ödenmediği ve bu durumun kadınların protestolarına yol açtığı bilinmektedir. Örneğin Ocak 1867'de "maliyeden 20-30 parayı geçmeyen alacakları olan bir küme kadın, tekrar ücretlerinin ödenmesi isteğinde bulundular. Cevap olarak, alışılmış 'para yok' sözünü işiten kadınlar gittikçe daha fazla şamata yapmaya başladılar ve dışardan müdahaleyle sustular. Çıkan kargaşalıkta, kadınlardan birçoğunun itilip kakıldığı söylenmektedir." (*The Levant Herald,* 4 Ocak 1867).

19. yy'ın ikinci yarısından itibaren sanayide çalışan kadın sayısı gittikçe artmakta, dokuma gibi geleneksel işkolları yanında başka işkollarında bile kadın çalıştırılmaktadır. Örneğin 1897'de İstanbul'daki Kibrit Fabrikası'nın 201 işçisinden 121'i kadın ve kız işçidir. Aynı sırada Bakırköy Bez Fabrikası'nın 1.000'i aşkın işçisinin yarısını çocuklar oluşturmaktaydı. Bu dönemde kalifiye işçi yetiştirmek amacıyla Rumeli'de kız çocuklar üzerinde bazı denemeler yapılmış ve sanayi okulları açılmıştır.

Bu dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nun mali bakımdan iflas ettiği bir zaman dilimidir. Bu ve başka nedenlerle işçi ücretleri zamanında ödenememektedir. Bu durum ve çalışma koşullarının zorluğu, çekilmezliği işçilerin protestolarına ve grev yapmalarına yol açmıştır. Bunlar sırasında kadınların işçi, eş ya da anne veya kızkardeş olarak etkin bir biçimde katılımlarına tanık olunmuştur. Birkaç örnekle durumu anlatalım:

Ocak 1873'te Tersane işçileri greve gittiklerinde, Bâbıâli'ye doğru yürüyüşlerine ve oradaki toplantılarına eş ve anneleri de katılmıştır. 27 Ocak 1873 tarihli *Hadika* gazetesine göre, bazı grevcilerin "zevce ve valideleri dahi beraberlerinde oldukları halde yine Bâbıâli pişegâhına gelerek toplanmışlardır."

İkinci örnek, Mayıs 1876'daki Tersane grevinden: Greve katılmak istemeyen işçilerin başına gelenleri *La Turquie* gazetesinin 23 Mayıs 1876 tarihli nüshasından okuyalım: "Bu işçiler, işten çıktıklarında grevcilerin saldırısına uğramışlar ve pek çok işçi yaralanmıştır. Silahlı birlikler tarafları dağıtmıştır. Grevci işçilerin eşlerinin de en az kendileri kadar saldırgan oldukları ve sopalarla silahlanmış 'hanum' birliklerinin Tersane'nin kapusunda durarak çalışmak isteyenlere sopa yağdırdıkları söylenmektedir."

Tramvay grevlerinde de grevci eşlerinin tramvayların sefere çıkmasını engellemek amacıyla raylar üzerine yat-

II. MEŞRUTİYET'TE KADINLAR: II. Meşrutiyet kadın hakları konusundaki tartışmaları hızlandırdı. Bu arada yeni dergi ve gazeteler yayına girmiş, dernekler kurulmaya başlamıştı. Derneklerde çeşitli çalışmalar yapılıyor, yayın organlarında "kadınların geleneksel kelepçelerinden kurtulması" gerektiği konusunda yazılar yazılıyordu. Fakat İttihat ve Terakki yönetiminin zamanla tüm özgürlükler konusunda olduğu gibi kadın özgürlüğü konusunda da takındığı olumsuz tavır, bu hareketlilik ve coşkuyu yakınmalara bıraktı. Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti'nin yayın organı Kadınlar Dünyası dergisi Meşrutiyet'in bir yıldönümünde, bu yıldönümünü "erkeklerin bayramı" diye nitelendirerek, "yaşamakta olduğumuz esaretten bizi de kurtarın" derken bunu dile getiriyordu. Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti'nin üyelerinden bir grup (altta), Kadınlar Dünyası Dergisi ve kapağında o dönemde yazı yazan ünlü şair Yaşar Nezihe (Bükülmez) (karşı sayfada).

ması olayına sık sık rastlanmıştır. Ve bu "dayanışma eylemi" kadınların mücadelesinde gelenekselleşmiştir. Dönemin İstanbul'unda işçilerin belli mahallelerde oturuyor olması, bu tür olayların kulaktan kulağa daha kolay yayılmasına ve işçi toplulukları arasında bir tür "müşterek hafıza" *(memoire collective)*'nın doğmasına yol açmıştır.

Mayıs 1876'da sayıları 200-300'ü bula grevci Tersane işçileri eş ve çocuklarıyla yine Bâbıâli'ye yürümüşler ve sadrazamdan gecikmiş ücretlerinin ödenmesi için emir vermesini rica etmişlerdir.

22 Ağustos 1876 Salı günü Feshane'de çalışan elli kadar Rum ve Ermeni kadın işçi Bâbıâli'ye yürüyüp sadrazama bir dilekçe sunmuşlar ve uzun süredir ödenmeyen ücretlerinin ödenmesi için gereğinin yapılmasını istemişlerdir.

1872 ile 1907'yi kapsayan dönemde elli grevin örgütlendiğini biliyoruz. Bu grevlerin dokuzu kadınların yoğun bir biçimde çalıştığı dokuma işkolunda gerçekleştirilmiştir. Bunlarda ve diğer bazı grevlerde kadınların greve katılımı ve yaptıkları ilgi çekicidir. Tersane grevlerinde kadınlar ana, eş ve kızkardeş olarak grevcilerin yanında yer almaktadır. Grev kırıcı işçilerle kavgaya bile tutuşmaktadırlar. Feshane grevindeyse bizzat elli kadar kadın işçi eylemin örgütleyicisi ve yürütücüsüdür. Bu ve benzeri eylemler, çalışan kadınların ekonomik ve toplumsal bilinç sahibi olduklarını sergilemektedir.

1908 ve Sonrasında Durum

23 Temmuz 1908'den sonra çalışan kadın sayısı artmıştır. "Hürriyet"in ilanıyla ekonomideki canlılık üzerine kadın işçiye ihtiyaç duyulmuş ve yeni birtakım işkollarına kadın işçi alınmıştır.

1908'de çalışan kadın sayısına ilişkin rakamlardan yoksunuz. Osmanlı İmparatorluğu'nda askere alma ve vergilendirme konularında yararlanmak amacıyla yapılan sayımlarda kadınlar zaten dikkate alınmadığından, onların genel nüfus ve çalışan nüfus içindeki paylarını belirten resmî rakamlar yoktur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadının dokuma işkolunda, tütünde ve sigara üretim işinde yoğun bir biçimde çalıştığı bilinmektedir. Burada onların çalışma koşullarına, yaptıkları işlere kısaca değinip 1908'de ve öncesiyle yakın sonrasındaki üretici kadının durumuna açıklık getirmeye çalışacağım.

Önce, İstanbul Fransız Ticaret Odası'nın 31 Ağustos 1900 tarihli aylık Bülten'inden bir alıntı yapalım:

"Sivas'ta ve yöresindeki kazalarda yaklaşık 10.000 dokuma tezgâhı var. Kadın işçilere günde 20 para ile 1 kuruş arasında ücret ödeniyor (0,10 Frank ile 0,20 F). Ve bir günde 4.500 ile 5.000 arasında düğüm atıyorlar."

Sivas yöresindeki dokuma tezgâhlarının çoğu Aliotti ve Andrea şirketlerine aittir. Bu iki şirket arasındaki rekabetten yararlanıp ücretlerini belli bir düzeyde tutan işçiler, iki şirketin bir süre sonra birleşip bir anonim şirket kurması üzerine bu şanslarını yitirmişler ve anonim şirket tekel olanağını ücretleri düşürmekte kullanmıştır. *İstanbul Fransız Ticaret Odası Bülteni*'nden bir alıntı daha yapalım:

"Uşak'taki 1200 dokuma tezgâhında 6000 kadın işçi çalışıyor ve günde her biri 2 ile 6 kuruş arasında ücret elde ediyor."

Bültende dokuma ile ilgili şu saptamalara yer verilmiş: "Dokuma işinde genellikle kadın işçiler çalışmaktadır, erkek bu işi onuruna yakıştırmamaktadır." Erkek, "kadın işi" olarak gördüğü dokumaya 1900'de elini sürmemektedir. Bu ve diğer nedenlerle dokuma, kadın ve çocuğun ucuz emeğinin yoğun bir biçimde kullanıldığı bir işkolu olmakta ve bu durum "Şark Halısı"na yatırım yapmış yabancı ve yerli şirketlerin akıl almaz kârlar elde etmelerine yol açmaktadır. Fransa halı üreticileri Şark halılarının ülkeye girişindeki gümrük duvarlarının artırılmasını ısrarla isterken özellikle bu noktaya işaret etmektedirler. Örneğin Fransa Millet Meclisi'nin 19 Mayıs 1919 tarihli oturumuna sunulan yasa teklifine ilişkin raporda, Fransa'daki büyük mağazaların Şark halısı ithalatından büyük kazançlar elde etmesi Şark'ta işgücü fiyatının *dérisoire* (sudan ucuz) olmasıyla açıklanıyor ve bunun haksız rekabete yol açtığı vurgulanıyordu.

Halı üretimi, ticareti ve satışında dillere destan kârlar kazanan "The Oriental Carpet Manufacturers Limited"

1907 sonu ve 1908 başında 40.000'in üstünde işçi çalıştırmaktadır. Bu işçilerin önemli bir oranının kadın ve çocuklardan oluştuğu kesindir. Nitekim, bu şirketin 1910'da 15.000 kadın işçi çalıştırdığını biliyoruz. Şirketin İzmir, İstanbul, Sivas, Burdur, Isparta ve Maraş' ta atölyeleri ve satış mağazaları bulunmaktadır.

Musul'da konik biçiminde sigara tüpü (o dönemde Rus sigaralarında kullanılan bir tür filtre) yapımında 300-400 kadın işçi çalışmaktadır.

Adana yöresinde, Bursa, Kütahya ve Gördes'te kadın işçilere halı ve kumaş dokuma atölyelerinde rastlıyoruz. Bunların bir kısmı "evde iş" yapmaktadır.

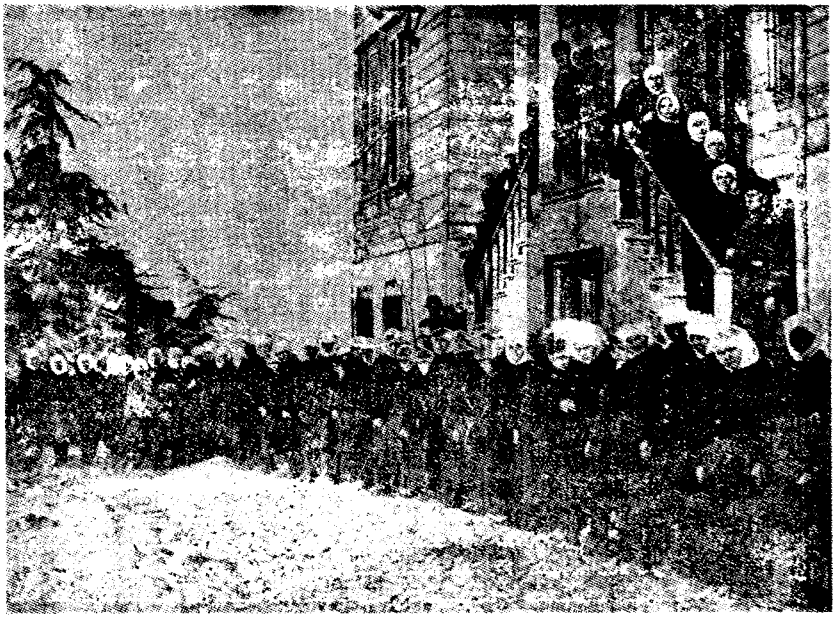
Bursa'da 1907'de 165 iplik fabrikasında yaklaşık olarak toplam 20.000 iplikçi kadın işçi çalışmaktadır. Aynı dönemde Bursa'da dokuyucu kadın işçilerin sayısı 2100 civarındadır. Bunlar 700 tezgâh etrafında çalışmaktadır. Ya evde ya da çarşı civarındaki atölyelerde çalışan dokumacı kadın işçilerin çoğunluğunu Rum ve Ermeniler oluşturmaktadır.

Selânik, Samsun, Kavala, Drama ve Gümülcine tütün işletmelerinde, Selânik ile Halep'te ve bu iki kentin çevresindeki ipek atölyelerinde binlerce kadın işçinin varlığını, 1908 grevlerini incelediğimiz zaman görüyoruz. Örneğin, Eylül 1908'de Kavala ve Drama'da greve giden 14.000 işçinin arasında kadınlar önemli bir yer tutmaktadır. Tütünde ve dokumada çalışan "Müslüman ve Türk" kadın işçilerin pek çoğunun 1911'den itibaren Balkan Savaşları, 1914'ten itibaren de 1. Dünya Savaşı nedeniyle peyderpey, 1925'ten sonra ise "nüfus mübadelesi" sırasında (Batı Trakya'dakiler hariç), yoğun bir biçimde Türkiye'ye geldiklerini ve Türkiye'de de özellikle İstanbul, İzmit ve yöresiyle Ege bölgesinde yerleşip işçilik yaptıklarını biliyoruz.

Kadın ve erkek "muhacir"lerin daha sonraki yıllarda işçi örgütlenmesinde ve sosyalist hareket içinde önemli roller oynadıkları görülüyor. Örneğin 1900'lerde Kavala Tütün İşçi Cemiyeti üyesi Yanboylu Hatice, 1920'lerde İstanbul'da da birçok harekete katılır.

Edirne'de ve çevresinde de ipekçilikte ve dokumada kadın işçilere rastlıyoruz.

Bu bilgilerin ışığında 1908'de kadın işçi sayısına ilişkin bir tahminde bulunabilir miyiz? 1908'de toplam işçi sayısı konusunda S.Velikov "iki milyon", O.Sencer "bir milyon" ve P.Dumont "200-250.000" rakamlarını ileri sürüyorlar. Kanımca 1908'de 250.000 sanayi işçisinin varolduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu toplamın içinde kadın işçi sayısının deminden beri öne sürdüğüm rakamları gözönünde tutarsak, 70 ile 75.000 arasında olduğunu söyleyebiliriz. [Hesap şöyle yapıldı: Sivas (10.000 işçi), Uşak (6.000), The Oriental Carpet (15.000), Musul (350), Bursa (22.100), Selânik, Samsun, Kavala, Drama ve Gümülcine (12.000), Adana ve Halep (4.000), Edirne (500-600). Böylece toplam 69.960-70.050 rakamına ulaşılıyor.]

Kadın işçilerin çalışma koşulları içler acısıdır. Bütün halkı etkileyen bulaşıcı hastalıklar, kıtlık, yokluk vb. sıkıntılar yanında kadınların çalışma koşulları, yaşamı daha çekilmez hale getirmektedir.

Adana'dan Fransa Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen bir konsolosluk raporunda aynen şunlar yazılı: "Dokuma fabrikalarında işgünü sabah saat dörtten önce başlıyor." Kadın işçiler günde on dört, on beş saat çalışmaktadırlar. Bursa İpek Fabrikası'ndaki o dönemin çalışma koşullarını *"Hakk-ı Sükût"* ile öyküleştiren Refik Halid (Karay), "böcekhane, kozahane ve iplikhanede üç dört kuruşa karşı on dört saat kaynar sular başında, pis kokular, hasta nefesler emerek zehirlenen" genç kızlardan söz etmektedir. Ayda 90, 120 kuruş kazanan kızların yanında "amele kâtibi" ayda 8 lira almaktadır. Bu konuda örnekler çoğaltılabilir. Konu o denli acı bir duruma gelmiştir ki, Tatil-i Eşgal Kanunu 1909'da Meclis-i Mebusan'da görüşülürken Vartkes Efendi lafı buraya getirip adeta isyan etmektedir: "Bazı yerlerde kadınlar bile çalışıyor. Hatta hamile oldukları vakit bile, erkekler gibi, on - on iki saat çalışmak mecburiyetinde bulunuyorlar. Çocukları(nı), evlerini terkederek mütemadiyen çalışıyorlar. On - on iki yaşında kız çocukları bile gidip çalışıyorlar." Daha sonra bir başka milletvekili Halil Bey, "Ameleyi kumpanyaların keyfine bırakmalı mı?" diye sorup birtakım önerilerde bulunuyor ve "Çocukları, kadınları himaye ederiz. Bu suretle birtakım kavanin vaz'edebiliriz" diyor. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışan kadını koruyucu kanunlar ne yazık ki çıkarılmamıştır. Bırakalım çıkarılmamasını, bu yönde girişimde bile bulunulmamıştır. Kadınlara yönelik sosyal politikanın oluşması için 1923'leri, kadın nüfusunun erkek nüfustan daha çok olduğu dönemleri beklemek gerekmiştir.

Grevlerde Kadınlar

23 Temmuz'la 31 Ekim 1908 arasında İstanbul, Selânik, İzmir, Beyrut, Midilli, Samsun, Eskişehir, Konya, Bulgurlu, Edirne, Demirkapı, Gümülcine, Foça, Kavala, Drama, Ergani, Balya-Karaaydın, Adana, Gevgeli, Manastır,

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA KADINLAR: I. Dünya Savaşı ile birlikte birçok işkolunda kadın emeğine ihtiyaç da arttı. Bu arada kadınlar için "mecburi hizmet" anlamına gelen kanunlar kabul edilerek, kadınların işçiliğe yönelmesi sağlandı. "Kadın Amele Taburları" kuruldu. Kadınları çalışmaya teşvik edilen dernekler oluşturuldu. Bunlardan Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'ın himayesinde kurulan "Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi" adlı örgütün amacı savaş sırasında kadın emeğini savaş için "yararlı" bir biçimde değerlendirmekti. Kadın Amele Taburları (yan sayfada) ve Naciye Sultan.

Üsküp, Varna ve Ereğli'de yüzü aşkın grev örgütlenmiştir. Bu grevlerin işkollarına göre dağılımına baktığımızda kırka yakınının gıda (tütün dahil) ve dokuma (kumaş, deri, halı vb.) gibi kadınların yoğun olarak çalıştığı işkollarında düzenlenmiş olduğunu saptıyoruz. Yukarıda belirtilen çalışma koşulları, 1907 ve 1908 yıllarının ekonomik bunalımı, kıtlığı ve zorlukları ile çakışınca zaten isyanlara yol açarken "Hürriyet"in kendilerine "Cennetin kapısı"nı açtığını sanan işçilerin, özellikle de kadın işçilerin, yılların zapt ü rapt altında birikmiş öfkelerini grevler biçiminde ortaya koymaları kaçınılmaz olmuştur.

Kadınların grevlerdeki rollerinin iki biçimde ortaya çıktığını görüyoruz. Birincisi, kadınların işçi olarak grevlerde rol almaları biçiminde ortaya çıkıyor. İkincisi, kadınların işçi kocalarını desteklemeleri, onlarla dayanışmaları biçiminde beliriyor.

Kavala ve Drama'daki 14.000 tütün işçisinin katıldığı grev, Veta isimli bir önderin örgütlemesiyle düzenlenmiştir. Kadınlar grev komitelerinde görev almışlardır. Grevcilerin istekleri arasında "işgününün yazın dokuz, kışın sekiz saate indirilmesi, gündeliklerin 18 kuruşa çıkarılması, işyerlerinde tükürük kapları, içme suyu, havalandırma tesisatı bulundurulması" gibi kadınların çalışma koşullarını özellikle ilgilendiren istekler bulunmaktadır.

İzmir'de, İzmir-Aydın demiryolu grevinde olup-bitenler sırasında kadınlar kocaları ile dayanışma içindedirler. İzmir'deki Fransız Konsolosu'nun 2 Ekim 1908 tarihli raporunda belirttiğine göre, 1 Ekim 1908'de grevcilerle güvenlik güçleri arasındaki çatışmaya kadınlar da katılmışlar. Silahlı çatışmadan sonra grevciler geri çekilmiş, "karıları gelip askerlere küfür etmiş, Demiryolu yönetimine karşı tehditler savurmuşlardır".

Kadın işçilerin grevlerdeki etkinlikleri daha sonraki yıllarda da sürmüştür. Bu bağlamda 1910'da çoğu kadın olan Bursa'da 3.000, Bilecik'te 1.000 ipek işçisinin grevlerini anımsayabiliriz.

I. Dünya Savaşı öncesinde kadın ve çocuk işçilere dokuma sanayiinde % 50'den fazla, hatta ipekte % 95, tarım ve hayvan ürünleri sanayiinde, yani gıda işkolunda -özellikle tütünde- % 50'den fazla oranlarda rastlanmaktadır. Çalışma koşulları oldukça zordur. The Oriental Carpet Manufacturers Limited Şirketi'nin halı tezgâhlarında çalışan 15 bin kadın ve çocuk işçinin çoğunluğu günde ancak 1.6 kuruş alabiliyordu.

I. Dünya ve Kurtuluş Savaşları'nda

Savaşlarla birlikte silah altına alınan erkeklerin yerlerini doldurmak ve özellikle savaş sanayiinde artan ihtiyaçları karşılayabilmek için kadın ve çocuğun sanayiye daha çok sayıda girdikleri bilinmektedir. I. Dünya Savaşı'yla birlikte kadın işçiler fabrika ve atölyeler yanında yol yapımı ve sokak temizliği gibi işlerle madenlerde de çalıştırılmaya başlanmıştır. Aynı sırada bazı nezaretlerde kadın memur istihdamına da başlanmıştır. Böylece kadınların idari kadrolarda ve bürokraside sayıları artmıştır. Postane, telgrafhanelerde çalışan kadın sayısı çoğalmıştır. Balkan Savaşları'nda olduğu gibi I. Dünya Savaşı'nda da "kadın amele taburları" kurulmuştur. Böylece sadece büyük kentlerde değil, Anadolu kentlerinde de kadınlar savaş için seferber edilmiş, işçiliğe çekilmiştir.

1915'te kadınlar için bir çeşit "mecburi hizmet" kanunu kabul edilmiş; Adana yöresinde Cemal Paşa'nın emriyle kadın işçi sayısı artırılmış, Urfa'da kurulan yeni fabrikada 1.000 kadın işçi çalıştırılmaya başlanmıştır. Bu sırada İzmir, Sivas, Ankara ve Konya bölgelerinde 1.280 halı tezgâhında 4.780 kadın çalışmaktaydı. Aydın'da 3.600 tezgâhta 11.000, Kütahya, Eskişehir ve Karahisar'da 970 tezgâhta 1.550 kadın işçi çalışıyordu. Diyarbakır'daysa 1.000 tezgâhlık işyerlerinde erkeklerin yerine kadınlar konulmuştu.

Kadınların işçiliğe yönelmesi için İstihlâk-ı Millî Kadınlar Cemiyeti 1916'da yeniden faaliyete geçirilip sayısı 15'ten 200'e ulaşan terzi kadınlar sayesinde savaşanlara "asker çamaşırı" yetiştirmeye uğraşırken, yeni dernekler de kuruluyordu. Bunlardan en ilginci, Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi'dir. Naciye Sultan'ın himayesinde kurulan cemiyetin kurucuları arasında bir tek kadın bile yoktur. Derneğin amacı, "kadınları namuslu şekilde çalışarak, geçimlerini sağlamaya alıştırarak korumak ve dolayısıyla düşünce, emek ve ekonominin kadınlarımız arasında yaygınlaşmasını sağlamaktır." Asıl istenen, ekonominin ihtiyacı olan kadın ve kız çocuğu işgücünü dul ve yetimlerden sağlamaktı. Bunun için de din adamlarından yararlanılmıştır. Savaş sırasında çalışan kadın ve kız çocuğunun artması üzerine zor çalışma koşullarını iyileştirmek, onlar için özel yatakhaneler, fabrika yakınında yurtlar kurmak, günlük çalışma süresini 15 saatle (!) sınırlamak vb. önlemler getirilmesi düşünülmüş, ancak gerçekleştirilmemiştir.

Bu arada savaş sırasında köylerinde ürettiklerini kentte satmak için komşu

kentlere gelip sokak sokak dolaşan bir tür yeni "tüccar kadın" tipine de rastlanmıştır.

Savaş sırasında eğitim alanında kadınlar yeni bazı haklar elde etmiş, eski hakların alanını genişletmiştir. Darülfünun'un değişik şubelerinde ve bazı yabancı yüksekokullarda okuyan kız öğrenci sayısı artmıştır. O devirde Avrupa ve Kuzey Amerika'nın bazı üniversitelerinde ya tamamen ya da bazı şubelere kız öğrenci kabul edilmediği, ders ve seminerleri izleyenlerinse diploma sınavlarına alınmadığı anımsanırsa aradaki fark daha iyi anlaşılacaktır.

Bu dönemde yeni kadın gazetelerinin yayın hayatına girdiğini de görüyoruz. Bu yayın organları aracılığıyla savunulan esas haklar eğitim hakkı, serbestçe sokağa çıkabilme, eğlence yerlerine gidebilme ve bunları yaparken polis baskısına maruz kalmama ve sınırlı bir ölçüde çalışma haklarıdır.

Dönemin aydınları arasında kadın sorunu ciddi olarak tartışılmaktadır. 1917'de yayımlanan Hukuk-ı Aile Kararnamesi'yle kadınlara boşanma hakkı tanınmış, evlenme din adamının yetki alanından çıkarılmış ve devlete bağlanmış, çok kadınla evlilik kadının rızasına bırakılmıştır.

Kurtuluş Savaşı'yla kadınların belli bir siyasallaşma ve siyasi bilinçlerini oluşturma-geliştirme sürecine girdiklerini görüyoruz. I. Dünya Savaşı'ndan daha büyük ölçüde ve boyutta Kurtuluş Savaşı'nın her sınıftan kadını etkilediğini biliyoruz. Kentli, köylü ve işçi kadın birlikte ve yoğun bir biçimde savaşa katılmışlardır.

Kadınlar daha 1918 sonunda ulusal kurtuluş amacına yönelik örgütlenmelere katılmıştır. İstanbul'da 29 Kasım 1918'de (29 Teşrinisani 1334, T.Z. Tunaya 11 Aralık 1918 tarihini vermekle birlikte doğrusu bizim yazdığımız gibi olmalıdır) bir ulusal cephe biçiminde kurulan Milli Kongre'nin kurucusu 50'den çok örgüt arasında 10 küsur kadın cemiyeti bulunmaktadır. Bu örgüt, kuruluş beyannamesinde maksat ve gayesini şöyle açıklamıştır: *"Devlet ve milletin geçirdiği bu en müşkil tarihî anlarda bütün âlem-i insaniyet ve medeniyete karşı vatanın âlî hukuk ve menafiini temin ve müdafaa vazife-i mühimmesile teşekkül ve ibraz-ı faaliyete mübaşeret eden kuva-yı milliyenin tevhidinden ve münferid veya müctemi müteferrik bütün mesai ve faaliyetlerin tanzim ve mütaazzi başlıca heyet ve fırkaların mümessil ve murahhaslarını"* bir araya getirmek. Kadınların ve derneklerinin siyasi faaliyetleri savaş boyunca sürmüştür.

Bu dönemin ilginç siyasi gösterilerinin başında mitingler gelmektedir. İstanbul'un, özellikle de İzmir'in işgali üzerine yoğunlaşan mitinglerin en önde gelen özelliği, çok sayıda kadının katılması ve hatip olarak çok güzel ve etkileyici nutuklar vermeleridir. Bu oluşumda geçmiş yıllardaki dernek faaliyetleri önemli roller oynamıştır.

19 Mart 1919'da İnas Darülfünunu öğrencileri ve Asrî Kadınlar Cemiyeti üyeleri bir protesto toplantısı yapmışlardır. 15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanlılarca işgali üzerine protestoların ve mitinglerin sayısı artmış ve yoğunluk kazanmıştır. 19 Mayıs 1919'da Fatih mitinginde Halide Edib (Adıvar) ve Meliha Hanım, 20 Mayıs Doğancılar mitinginde Asrî Kadınlar Cemiyeti adına Sabahat ve Naciye Hanım'lar, 22 Mayıs Kadıköy mitinginde Halide Edib, Münevver Saime (Asker Saime), 23 Mayıs'ta Sultanahmet'te 100.000 kişi önünde Halide Edib, 30 Mayıs'ta Sultanahmet'te Şükûfe Nihal (Başar) ve Halide Edib konuşmuşlar ve halkı Kurtuluş Savaşı'na katılmaya, işgali reddetmeye çağırmışlardır. Konuşmacı kadınlar savaşçıların yalnız olmadıklarını, ana, eş, çocuk ve bacılarının onlarla birlikte savaşmaya hazır olduklarını özellikle vurguluyorlardı. İşgale karşı örgütlenmenin ve eyleme geçmenin gerekliliği de belirtiliyordu. Kurtuluş Savaşı'ndan yana olan kahraman İstanbul kadınları, işgalcilerin takibinden kurtulmak ve savaşa bizzat katılabilmek için bir süre sonra Anadolu'ya geçmişlerdir.

İstanbul mitinglerinden sonra Anadolu'da 10 Aralık 1919 ile 15 Ocak 1920 arasında birçok miting düzenlenmiştir. Örneğin Kastamonu'da çok canlı mitingler yapılmıştır. 1935'te milletvekili olan Hacer Hanım (Dicle), mitinglerin faal düzenleyicilerindendir. 13 Ocak 1920'de İstanbul Sultanahmet'teki mitingde Öğretmen Cemiyeti Başkanı Nakiye (Elgün) Hanım konuşmuştur. O da 1935'te milletvekili olan kadınlardan biridir.

Kadınlar, Kurtuluş Savaşı'nı desteklemek amacıyla siyasi nitelikli örgütlenmelere de gitmişlerdir. Bu amaçla 5 Kasım 1919'da Sivas'ta Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti kurulmuştur. Derneğin tüzüğüne göre, tüm "İslâm hanımları" derneğin doğal üyesi kabul edilmekteydi. Bir süre sonra derneğin Amasya, Kayseri, Niğde, Erzincan, Burdur, Pınarhisar, Konya, Denizli, Kastamonu ve Kangal'da şubeleri açılmıştır. Pınarhisar'da derneğin kuruluşunda 160 fiili üyesi vardır. Niğde'de 1920'de üye sayısı 1.090'dır. Üye kadınlar daha çok Kurtuluş Savaşı'nı destekleyen ve Anadolu'da görevli yüksek dereceli devlet memurlarıyla eşrafın eş, kız ve kızkardeşlerinden oluşmaktaydı. Üyeler arasında öğretmenlere ve öğretim kurumlarında görev yapan yönetici kadınlara da rastlanmaktaydı. Bu dernekler toplantılar düzenlemişler, Anadolu'nun parçalanmasını ve işgalini protesto eden, devamlı ve adil bir barış isteyen metinler kaleme almışlar, bunları Batılı siyasi liderlerin "karılarına" telgraflarla bildirmişlerdir. Bu tür faaliyetler yanında orduya para ve eşya sağlamak için faaliyette bulunmuşlar, dernek üyelerinden cephede ve cephe gerisinde hemşirelik yapanlar olmuştur.

Kadınlar fiilen savaşa da katılmışlardır. Önce çetelerde, sonra düzenli orduda doğrudan doğruya savaşa katılan Zeyno onbaşılar, mücahide Fatma'lar, Irazca başçavuşlar bu dönemin destanına imza atmışlardır. Ayrıca cephe gerisinde çalışan, cepheye her türlü malzeme taşıyan köylü kadınların gösterdikleri yurtseverlik ve kahramanlıklar da herkesçe bilinmektedir.

Kurtuluş Savaşı kentli aydın kadının, işçi kadının ve köylü kadının biraraya gelip gerçekleşmesine büyük katkıda bulundukları bir ideal, sonra da bir gerçek destan olmuştur. Savaşa katılımla kadının toplumsal, ekonomik ve siyasi yaşamlarda önemi ve gerekliliğine inanç da artmıştır. Bu katılım, kadınlarda siyasi bilinçlenmenin hızlanmasına yol açmıştır.

Sonuç

Tanzimat'tan sonra kentli kadın İslâm'ın kadın konusunda getirdiği sınırları zorlamaya başlamıştır. Evlilik, boşanma, miras ve erkek vesayeti alanlarında yeni kazanımlar elde edilerek İslâm hukuku kuralları geriletilmeye başlanmıştır. Erken evlilik, başlık parası ve çok kadınla evlenmede, belli sınırlar içinde önemli ilerlemeler kaydedilmiştir.

Bu dönemde kadınlar eğitim alanında kendilerini göstermişler, yayın faaliyetleri ve dernekleri aracılığıyla kadın hak ve çıkarlarını o günün koşulları içinde savunmuş, yöneticileri ve kamuoyunu, öncelikle de kadın kamuoyunu

MÜTAREKE DÖNEMİNDE KADINLAR: *Osmanlı kadınlarının bir bölümü işgale ve mütareke koşullarına karşı direnerek bağımsızlığı savunmaktan çekinmedi. Bu tavır işgal altındaki şehirlerde yapılan mitinglerde kendini çok açık gösteriyordu. Bu mitinglerde konuşan kadın hatip sayısı oldukça fazlaydı. Bunların başında ünlü romancı Halide Edip (Adıvar) (altta), Şükûfe Nihal (Başar) (üstte solda), ve Nakiye (Elgün) gibi isimler vardı (üstte sağda).*

etkilemeye çalışmışlardır. Bu uğraşlar dönemin olumlu çevre koşulları sayesinde belli sonuçlara ulaşmıştır. Kentli kadının idari görevler alması, öğretmen ve memur olması bu dönemde başlamıştır. Aydın kentli kadın yanında saray kadınlarının yaşamı da incelenmeye değer. Hareme kapatılıp erkeğe tam bağımlı kılınmış bu kadınların yaşantısı birçok yapıta konu olmuştur. Yine o dönemde, belki bugünkü kadar yaygın olmamakla birlikte, "fahişeler"in yaşamı da bir başka "kadın durumunu" anlatmaktadır. İstanbul'da Eyüp ve Fatih çevresinde "ellerinde sigara bulunan fahişeler" dönemin bir başka yüzüdür. O sıralarda fahişelerle kadın derneklerinin ilgilenememesi dikkat çekicidir. Oysa fuhuş, öncelikle o işi yapan kadınların sorunu olmak yanında, genellikle tüm kadınların durumunu, giderek bütün toplumu ilgilendiren önemli bir toplumsal sorundur.

II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte büyük kentlerde "Avrupaî" davranmak isteyen, birdenbire "açılıp saçılan" şehirli kadın (burjuva kadın), gelenekçi, tutucu güçlerin tepkisiyle karşılaşmıştır. Bunda yüzyılların tortusunun birdenbire silkelenip atılmasının zorluğu kadar, kadın-erkek eşitliğinin "Müslüman ve Türk" erkeğinin "kitabı"nda olmaması da rol oynamıştır. Bu arada Eylül ve Ekim 1908'in "Ramazan ayı"na rastlaması, Genç Türklerin henüz tam anlamıyla iktidarı ellerine geçirememiş olması da tutucuların daha rahat hareket etmesine imkân vermiştir. O sırada yargı ve yürütme organlarının bir önceki dönemden gelen Osmanlı yöneticileri elinde olması ve bunların Genç Türkleri kuşkuyla karşılaması, tutucu din adamı, hoca ve kabadayıların kadınların özgürleşmesine karşı koymalarını kolaylaştırmıştır.

"Avrupaî"liğin Osmanlı şehir kadınının büyük bir kesimini 1908'de ilgilendirmiyor olması, başka bir deyişle "şehir kadını"nın sınırlı bir kesiminin kadın-erkek eşitliği, kadının "özgürleşmesi" kavgasında saf tutması da işleri zorlaştırmıştır. Genç Türkler bunun farkında oldukları için kadın derneklerini bizzat kurdurtup, kadınlara konferanslar vererek veya verdirterek kendi "kadın imajları"nı kitleye maletmeye çalışmışlar ve bu konuda belli ölçüde başarılı da olmuşlardır. Bu bağlamda kadınlar, kurdukları kimi dernekler aracılığıyla kendi kaderlerini kendi ellerine almaya çalışmışlardır. Bu konuda dönemin koşulları içinde sınırlı bazı sonuçlar da elde etmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadın işgücünün ekonomide ve giderek sanayide kullanımı oldukça eskidir. Kadın işgücü sanayide giderek daha yoğun bir biçimde kullanılmıştır.

Yetişkin erkek nüfusun ardı arkası gelmeyen savaşlarda kırılması ve "muhtemel" savaş tehlikeleri nedeniyle silah altında tutulması, sanayide kadın ve çocuk işgücüne ilgiyi daha da artırmıştır. Bu ilginin bir başka nedeni de, kadın ve çocuk işgücünün daha ucuz olmasıdır. Kimi işlerin "kadın eline daha uygun olması" da bu konuda belirleyici olmuştur. Yetişkin erkek nüfusun elini silahtan başka şeye sürmeye ömrünün yetmemesi, kadınların geçici olarak üstlendikleri kimi işlerde sürekli çalışmaları sonucunu doğurmuştur.

Kadınların dokuma ve tütünde yüzyıllardan beri "orta direk" olduğu biliniyor. Bunların bir kısmı "evde iş" bile yapmış olsalar, çalışma koşulları, sayıları ve mücadeleleri ile Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek proletaryasını oluşturuyorlardı. Çalışan kadınlar, 1908'de tahminî 250.000 sanayi işçisinin % 30'unu oluşturmaktadır. Bu azımsanacak bir rakam değildir. Anadolu'dakilerin, Bursa örneğinde görüldüğü gibi Rum ve Ermeni ağırlıklı olduğu, ama bununla birlikte büyük kentlerde ve Trakya'da Müslüman ve Türk kadınlarının da işçilik yaptığı biliniyor. Cumhuriyet yıllarında aynı kadınların işçiliğe devam etmeleri kuşaklar ve dönemler arasında "mücadele ve tecrübelerin" sürmesine yardımcı olmuştur. Böylece kadın işçiler geçmişin kazanım ve deneyimlerini sonraki dö-

nemlere taşımışlardır.

Kadın, işçi hareketlerine aktif bir biçimde katılmıştır. 1870'lerden Cumhuriyet'e kadar geçen süredeki grevler arasında kadınların yoğun olarak çalıştığı dokuma ve gıda işkollarındakilerin ağırlıklı yeri, hem onların zor çalışma koşullarını, hem de mücadele düzeyini göstermektedir. İşçi kadınlar dokuma ve gıda işkollarındaki işçi örgütlenmelerinde de yerlerini almışlardır. Örgütlerin toplantılarında yaptıkları girişimler ve konuşmalarla bilinç düzeylerini göstermişlerdir. Çalışan kadınları koruyucu sosyal politika önlemleri alınmaması o dönem iktidarlarının bu konudaki ilgisizliklerinin göstergesidir.

Kentli aydın kadınlar arasında öğretmen, memur, yazar, romancı, şair ve ressam sayısı zaman içinde çoğalmıştır. Kentli kadın, hayırsever veya yurtsever örgütler kurduğu gibi, kadın hak ve çıkarlarını bizzat savunacak, bu amaçla mücadele verecek örgütlere de sahip olmuştur. Bu örgütlerin bir kısmı bağımsızken bir kısmı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne veya başka bir örgüte bağımlı olarak kurulmuştur. Bağımlı örgütler bağlı oldukları cemiyetlerin ideolojilerinin taşıyıcılığını yaparken, bağımsız kadın dernekleri kadın hak ve çıkarlarının savunulmasını üstlenmişlerdir.

Yüzyıllık bu dönem, kadınların yaşamında, hak ve çıkarlarında değişikliklere tanık olmuştur. Bu gelişmeler Cumhuriyet dönemini de etkilemiştir. Cumhuriyet Türkiyesi'nde tanınan kimi özgürlüklerin tohumu bir önceki dönemde atılmıştı.

Bir yandan ana, eş, bacı, öte yandan işçi, bir başka yandan ev işlerini yapan kişi olarak kadın, ekonomik, siyasi ve toplumsal olaylardan birinci derecede etkilenmiştir. Böyle olunca, kendini ve ailesini ilgilendiren konularda mücadeleye atılmaktan geri durmamıştır. Zaman zaman erkeğin yanında, zaman zaman önünde, kentli, köylü ve işçi kadın mücadelede yerlerini almışlardır. Bu mücadele biçimi her kadının kendi durumuna ve içinde bulunduğu koşullara göre biçimlenmiştir. Mücadele yayın faaliyetlerinde, derneklerde, gösteri ve yürüyüşlerde, mitinglerde ve grevlerde somutlaşmıştır. Böylece kadınlar kendilerinin neler yapabileceklerini erkeklere ve giderek topluma göstermişlerdir. Nihayet Kurtuluş Savaşı'nda ülkenin işgal altından kurtulması için kentli, köylü ve işçi kadın birbiriyle kenetlenip cephede ve cephe gerisinde (fabrikada, tarlada, kentte, yayın faaliyetlerinde, yönetim mekanizmalarında vb.) ellerinden geleni yapmış ve mücadelede erkekten hiç de geri kalmadığını gözler önüne sermiştir. □

KAYNAKÇA

- ALTINDAL Aytunç, *Türkiye'de Kadın*, İstanbul, 1985
- DUMONT Paul, "A propos de la 'classe ouvrière' ottomane à la veille de la révolution jeune-turque", *Turcica*, IX/1, 1977
- ERİŞÇİ Lütfi, *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi*, İstanbul, 1951
- GÜZEL M.Ş., "1908 Kadınları", *Tarih ve Toplum*, 7, Temmuz 1984
- IPŞİROĞLU Zehra, "Türk Yazınında Kadın İmgesi", *Çağdaş Eleştiri*, yıl 4, no.3, Mart 1985
- KARAY Refik Halid, *Memleket Hikâyeleri*, İstanbul, 1964
- ORTAYLI İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 1983
- ÖKÇÜN A. Gündüz, *Tatil-i Eşgal Kanunu, 1909, Belgeler-Yorumlar*, Ankara, 1982
- ÖZBUDUN Sibel, *Niçin Feminizm Değil?*, İstanbul, 1984
- SELEK Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, İstanbul, 1976
- SENCER Oya, *Türkiye'de İşçi Sınıfı, Doğuşu ve Yapısı*, İstanbul, 1969
- SEVENGİL Refik Ahmed, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu*, İstanbul, 1985
- SÜLKER Kemal, *100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri*, İstanbul, 1976
- TEKELİ Şirin, *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat*, İstanbul, 1982
- TOPRAK Zafer, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Ankara, 1982
- TUNAYA Tarık Zafer, *Hürriyetin İlânı, İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar*, İstanbul, 1959
- TUNAYA Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul, 1984
- VELİKOV Stefan, "Sur le mouvement ouvriér et socialiste en Turquie après la révolution jeune-turque de 1908", *Etudes Balkaniques*, 1, Sofya, 1964

***KADINLAR KURTULUŞ SAVAŞI'NDA:** İşgale karşı çıkan kadınların birçoğu Anadolu'ya geçip, Millî Mücadeleye katılırken, Anadolu'daki kadınlar da savaşta yerlerini alıyor, hattâ cephede çarpışıyordu. Kısa bir süre içinde bağımsızlık bilincinin geliştirdiği bu tavır, bir süre sonra siyasal düşüncelerin oluşmasında da etkili olacak ve Cumhuriyet'le birlikte kadınlar siyasal işlevleri de yükleneceklerdi.*

Feminizm Üzerine Görüşler

II. Meşrutiyet'ten sonra kadın konusu pek çok yönüyle ve daha geniş çevrelerde tartışılmaya başlanmıştı. Dönemin öncü düşün adamlarından Baha Tevfik de Fransız yazar Odette Lacquerre'in Feminizm *adlı kitabını Türkçeye çevirmiş, "İslâmiyet ve Feminizm" başlıklı bir ekle birlikte yayımlamıştır. Kitabın yayımlanacağı haberi üzerine Âyan Meclisi üyelerinden Besarya Efendi, Baha Tevfik'e bir mektup göndererek Feminizm konusundaki düşüncelerini açıklamıştı. Baha Tevfik bu mektubu kitabın başına koyarak bizim toplumumuzda konunun nasıl anlaşıldığını belgelemiştir.*

Azizim Baha bey!

"Feminizm" isminde bir kitab neşredeceğinizi işittim. Pek âlâ! "Feminizm" şayan-ı merak bir mesele olmak itibarıyla ona hasredeceğiniz sayfaların takdir edileceğine eminim. Hiç olmazsa biz dahi Garb âlemini mühim bir mikyasda rahatsız ve bizar eden bu yeni tezahür-i içtimaiden kesb-i malumat edeceğiz. Her halde, sırf nazarî olsa bile istifadebahş bir şey olacaktır.

Asırlardan beri münhasıran erkeklerin ellerinde bulunan sanat ve memuriyetlerin kaffesine kabul olunmaları maksadıyla kadınların tevessül ettikleri mücadelat-ı azimeye vakıf olacağız. Hem de kendilerince meşru ve elzem addedilen hukukun istihsali için yalnız yazı ile, konferanslarla, erkekler hakkında nefreti veya hiç olmazsa lakaydiyi davet etmek maksadıyla İngiltere'de müteşekkil cemiyat-ı nisvaniyenin propagandalarıyla iktifa edilmediğini ve bazen sevimli kadınların daha müessir vasıtalara, daha maddi ve hatta bizim için acıklı delillere müracaat ettiklerini göreceğiz.

Bu vesile ile öğreneceğiz ki Londra'da madmazel Punkhurst namında altmışı geçkin şöyle bir "feminist" vardır ki kadınların mebus olmalarına muvafakat etmeyen İngiltere reis-i vükelasına güzel bir dayak atmaktan asla perva etmemiştir.

Evet, bu şeylerin bilinmesi faideden hali değildir. Fakat itiraf ederim ki bir şüphem, ufacık bir korkum vardır. Eserini âlem-i matbuata hediye etmek üzre intihab olunan muharrir bunca münakaşat-ı şedideye mahal vermiş "feminizm" gibi bir mesele hakkında lazım gelen bitarafi ile mütehassıs mıdır, değil midir? Tabir-i aharla "feminizm" meselesinde intihab ettiğiniz muharririn vaziyeti nedir? Bu meseleye itidal-ı demle ve sırf nazari olarak

Besarya Efendi.

bakan lakayd bir temaşager mi yoksa kendisini ceryanın içine atarak bilfiil mücadeleye iştirak eden bir aktör müdür?

Gelecek hafta bu suallerin cevabını alacağımızı bilmekle beraber muharririnizin bitaraflığı hakkında bazı şüpheler perverde ettiğimi beyana şimdiden lüzum görüyorum. Çünkü muharririniz bir madam, yani bir kadın olmasından dolayı "feminizm" cihetini tervic edeceği tahmin edilebilir. Bunun aksi de vaki olabileceğini teslimden çekinmiyorum. Çünkü "feminizm" meselesinde hayli garib haller müşahede edilmektedir.

Bu cümleden olmak üzre birçok erkekler müddeiyat-ı nisvaniyeyi var kuvvetleriyle iltizam ettikleri halde kadınlara hak verilmesi hususunun aleyhinde yazı yazan kadınlar da eksik değildir.

"Muhterem kadınlar, haklısınız. Müsavat ve adalet iktizasınca hal-i hazırda erkeklerin inhisar-ı fuzulanesi altında bulunan bilcümle hukuk mütesaviyen size de bahşedilmelidir. Sizin de doktor, davavekili olmaya, hatta mebusluğa, âyanlığa (hayır, son sözümü geri alırım, çünkü ayan azalığına tayin olunabilmek için bir sinn kaidesi vardır ki bu sebebden âyanlığa namzed olacak kadınların çok çıkmayacağı bedihidir.) hatta nazırlığa kabul edilmeniz muvafık-ı adalettir" tarzında "feminist" erkekler tarafından denilen sözlerin mukabilinde "hayır, biz erkeklerin işlerine karışmamalıyız. Çükü istidadımız yok, aklımız ermiyor, biz ez her cihet erkeklerden dünuz" gibi sözler kadınların ağzından işitildiği vakit biraz tuhaf ve garip olmaz mı? Fakat ikide birde Avrupa-yı garbide bu kabil haller müşahede edilmekte. Hasılı "feminist" erkekler bulunduğu gibi bir kısım kadınlar tarafından büyük gürültülerle taleb edilen hukuk aleyhinde hareket eden diğer bir kısım "antifeminist" kadınlar dahi mevcuddur.

Hatta kadınlarla, aile ile, hayat-ı siyasiye ve ictimaiye ile, hasılı cemiyet-i beşeriye ile asla alakaları olmayan katolik papazları içinde bile dehşetli "feminist"e tesadüf edilmektedir. Mesela, felsefeye dair yirmiyi mütecaviz cilt neşr ile kesb-i şöhret etmiş olan rahib Bolo "La femme et le clergé" unvanıyla yazmış olduğu eserde pek beliğ ve kanaatbahş bir lisanla kadınların müddeiyatını müdafaa ediyor.

Bir misal daha: Amerika cemahir-i müttehidesinin Wyoming namındaki hükümetinde bundan takriben 40 sene evvel kadınlar kaffe-i hukuk-ı siyasiyeye malik olmaya başlamış ve onlardan birkaç mebus intihab edilmiştir. Fakat Wyoming meclis-i mebusanı bu kadarla iktifa etmeyip ilan ettiği bir beyannamede kadınlara bilumum hukuk-ı medeniye ve siyasiyenin verilmesini bütün hükümat-ı mütemeddineden musırrane talebde bulunmuştur. Hem de hususda şayan-ı dikkat olan nokta mezkür beyannamenin sırf erkekler tarafından tanzim ve tasdik edilmiş olmasıdır.

Fransızların bir sözü vardır: Papadan ziyade Katolik olmamalı!.. Halbuki bu "feminizm" meselesinde kadınlardan ziyade kadın taraftarı olmak üzere erkekler bulunduğu görülmektedir. İzdivacı "muzırdır" diye kabul etmeyip "hür ittihad"ın en hararetli taraftarı bulunan Nage; "Yarınki Kadın" nam eserin muharriri Lani, Leopold Lacor, Jul Beau ve saire bu sınıfta dahildirler.

Şimdiye kadar yazdığı üç cilt vasıtasıyla bunlara ve alelıtlak "feminizm"e bilamerhamet itiraz eden Teodor Georan aksi ceryanı temsil ediyor. Zikrettiğim muharrirler sizi tenvir etmekten ziyade iltizam ettikleri efkarı müdafaa etmekle kendi taraflarına bizi celbe sarf-ı mesai ediyorlar.

Hiç olmazsa zahiren bir tarafa mütemayil görünmeyen Charles Turgeon neşrettiği iki ciltlik bir eserde mevzubahs olan meseleye dair işte alakadar olmayan bîtaraf bir muharririn vaziyetini alarak bize malumat-ı kamile ve mufassala veriyor.

Bu esbabdan dolayıdır ki eserinin neşrine karar verdiğiniz muharrirenin tadad olunan üç sınıftan hangisine ait olduğu meselesi şayan-ı dikkat ve mühim bir meseledir. Cihet-i mezkürenin tasrihine intizaren "feminizm" meselesinde verilecek olan malumatın faideden hali olmadığı teslim edilmelidir.

Şu kadar ki "Bizim için, muhitimiz için, ahval ve teşkilat-ı ictimaiyemiz için tasavvur ettiğiniz faide nedir?" diye benden sorulacak olursa sarih ve kanaatbahş bir cevap vermekten biraz aciz olduğumu itiraf etmeliyim. Olsa olsa "Bu nevi meselelere kesb-i vukuf edişimizden bir faide-i ameliye hasıl olmazsa bile nazariyat itibarıyla Avrupa'da icra-yı hüküm ile ora cemiyetini bîhuzur eden ceryanlardan ve meselelerden haberdar olmuş oluruz" sözleriyle mukabele edebileceğim. O kadar.

Meselenin cihet-i ameliyesine, ve onun tatbikine gelince bu gibi şeylerden bizim pek çok uzak olduğumuz gün gibi aşikardır. Muhit-i ictimaimiz, kökleşmiş olan adab-ı milliyemiz ve burada tasrihini zaid gördüğüm diğer bazı mülahazat öyle cereyanlardan, öyle mücadelelerden bizi tamamıyla bigane bulundurur. Onun için bütün Avrupa-yı garbinin esaslarını, teşkilat-ı ictimaiyesini zîr ü zeber etmek mahiyetini haiz olan "feminizm" tehlikesinin ilelebed hududumuzun haricinde kalması muhakkaktır.

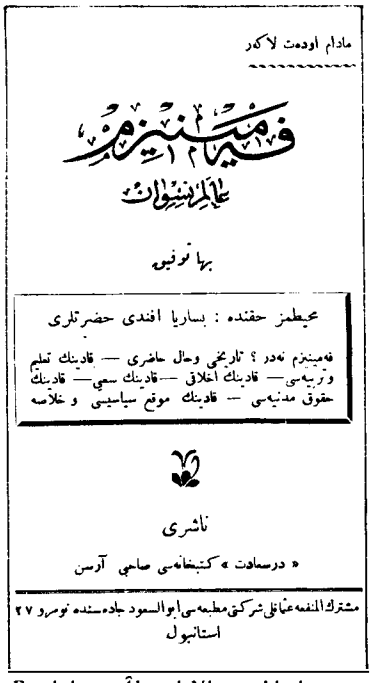
Ve yine onun içindir ki yukarıda dediğim gibi "feminizm" bahsine kesb-i vukuf etmekten ancak bir faide-i maneviye ve nazariye hasıl olabilecektir.

Bu sözlerden iki maksadım vardır. Bunların birincisi "feminizm" meselesi mevzubahs olmasından ürkerek neticede hayli mahzurların tevlidini pîş-i hayallerine getirenlerin telaşlarını teskin etmektir. Hayır, efendiler, telaşa falan mahal yok, çünkü bu meseleden gece gündüz bahsedilse bile onun memleketimiz, ahval-i ictimaiyemiz üzerine zerre kadar tesiri olmayacağından emin olmalıyız. Beyaban-ı gayr-ı meskûnda vaaz edenin ne kadar tesiri varsa "feminizm" meselesinin bahsi de bizde aynı nisbette tesiri haiz olabilir.

İkinci maksadım, şimdi söylediğim sözleri teyid edecek acı bir hakikati meydana çıkarmaktır.

Bir kimse velev ki nazari olsun "feminizmi" iltizam veya reddedenlerden olabilir. Bu herkesin bileceği bir iştir. Fakat nâkabil-i itiraz bir cihet varsa o da öyle bir meselenin zuhur ettiği muhitin ez her cihet müterakki ve kelimenin Avrupaca telakki edildiği manasıyla müteməddin bir muhit olmasıdır.

Ora kadınlarının müddeiyatı doğru ve makul olduğunu söylemek istemiyorum. Bahusus bu babdaki reyimin hükmü hiç derecesinde olacağını bildiğim için leh ve aleyhinde idare-i kelam etmek pek lüzumsuz bir harekette bulunmak demektir. "Feminizm" meselesi hal ve tesviye edileceği vakit fikrimizin sorulacağına dair hiçbir ümid perverde etmiyorum. Biz pek uzaktan bakarak bir türlü alakadar olamayan bir temaşagerin vazifesini ifa ederiz. Vakayii tecelli ettikleri şekilde nakletmekten başka bir şey yapmış olmayız.

مادام اودمت لاکور

فمینیزم

عالم نسوان

برها نوفیو

محیطمز حقنده : پساریا افندی حضرتلری

فمینیزم نه در ؟ تاریخی وحال حاضری — قادینك تعلیم وتربیه‌سی — قادینك اخلاق — قادینك سعی — قادینك حقوق مدنیه‌سی — قادینك موقع سیاسیسی و خلاصه

ناشری

« درسعادت » کتبخانه‌سی صاحبی آرسن

مشترك النفعه عثمانلی شرکتی مطبعه‌سی ابوالسعود جاده‌سنده نومرو ۲۷
استانبول

***Feminizm, Âlem-i Nisvan* kitabının kapağı.**

İmdi bu küçücük istirdaddan sonra esas meseleye rücu edince medeniyetin bütün dekayıkıyla meşbu demek olan bir muhitin neticesi olarak "feminizm"in tezahür edebilmesi ahval-i ictimaiye-i hususiyeye muhtac olduğu gibi, bir zemin-i müsaidin taallukuna da müftekırdır.

Halbuki ahval-i mahsusa ve teşkilat-ı ictimaiyemizden sarf-ı nazar ederek bizde öyle meselenin baş göstermesi -ne kadar cüz'i ve ehemmiyetsiz nisbetlerde olursa olsun- imkân haricinde bir keyfiyettir. Çünkü... Çünkü bizde en ibtidai, en elzem anasır ve avamil hemen mefkud olduğunu teessür ve teessüfle itiraf etmeliyiz. Evet! Açıkça söyleyelim: Bizde kelimenin şamil olması lazım olan manasıyla kadınlar nadirdir. Her nokta itibarıyla akvam-ı saireye nisbetle geri kaldığımızı itiraftan çekinmediğimiz halde bizi medeniyet-i hakikiyeye, terakkiye isal eden tarika ağır ağır tek ayakla yürümeye karar vermiş gibi görünüyoruz. Evet! İleriye doğru yürüyüşümüz yalnız bir ayakla vaki oluyor. çünkü ahalimizin nısfını terkib eden nisvanı teşebbüsatımıza, sa'y ve gayretlerimize teşrik etmekten çekiniyoruz. Biz bir cemiyetin, bir milletin itilasıyla ancak nisvanın itilasıyla kaim olabileceği hakikat-ı ibtidaiyesinden tecahül ediyoruz.

İki nevi kadın vardır: Bütün mahalle dedikodularını sermaye-i makal ederek bunların tasrih ve teşrihini en mühim meşgale bilen, bilasebeb aynı zamanda gözyaşı döken ve kahkahalarla gülen, tabiatı tahrifle kendisini çirkinleştiren (!) bütün tezyinata bir suret-i mükemmelede vakıf olduğu halde hesabın birinci kelimesini bilmeyen, hayattan, ihtiyacat-ı beşeriyeden tamamıyla bigane ve bîhaber olan, kalpleri bayağı medh ü senaya, en iğrenç tabasbus ve temelluka açık olduğu halde hissiyat-ı âliye, efkar-ı münevvere için mesdud bulunan, talihin en ufacık darbelerine mukavemet edemeyerek ye's ve fütur içinde ezilen kadınlar vardır ki bunlara "kukla kadınları" tesmiye edilebilir.

Diğer taraftan vazifesini, aile ve cemiyetteki mevkiini layıkıyla idrak edecek derecede ruhen ve kalben kuvvetli olan, mübareze-i hayata cesaretle giren, talihin musibetlerinden meyus olmayan, gözyaşından ziyade sebat ve metanet gösterip merdane gayretler sarfeden, evladına iyi bir mürebbiye ve zevcine kıymetdar bir şerik olan kadınlar vardır ki ancak bunlar kadın ismine kesb-i liyakat etmişlerdir.

Bizde ise nisvanın ekseriyet-i azimesini teşkil eden sınıf hangisidir? Bu sual, cevabını kendi nefsinde tazammun ediyor.

O halde ne yapmalı? Yapılacak şudur ki kadınların, erkeğin zevki için değil onun hayatının bütün safahatında bir muavin, bir şerik olmak için yaratıldıkları hakikatini enzardan dûr tutmayarak ona göre hareket etmeliyiz.

İşte, azizim Baha bey, "feminizm"-iniz bende bu gibi efkar uyandırdı...

Mektubuma nihayet vermezden evvel, "Dil, kadınların kılıcıdır, ve bu kılıcı onlar hiçbir vakit paslanmaya bırakmazlar." mealinde Çinlilerin bir darbımeselini zikredeceğim. Bu darbımesel hakikati ifade etse bile hal-i hazırda kadınlar boş olan vakitlerini hiçliklere, değersiz dedikodulara sarfedecekleri yerde fıtraten mütehassis oldukları suhulet-i kelam, talakat-ı lisan sayesinde evlatlarına efkar-ı selime, malumat-ı müfide telkin etmekle aile, cemiyet ve vatan için kuvvetli ve iyice hazırlanmış unsurlar yetiştirecek olurlarsa medeniyetimize, terakki teşebbüsatımıza ne derecede azım faideler getirecekleri müstağni-i izahtır Burada sözüm biter. Şimdi muharrirenizin söylediklerine intizar edelim..

KENTLER VE KENTLEŞME

(طرق ومعابر حقنده نظامنامه‌در)

(فصل اول)

(يوللرك تعريفيله ترتيب صنوفى بيانندەدر)

برنجى ماده ممالك دولت عليه‌ده يوك وكوچك يوللر روجه آتى درت صنف اعتبار اولنمشدر برنجيسى ولايات مركزلرندن درسعادته واسكله‌لره وتيمور يوللرينه منتهى اولان يوك جاده‌لردر ايكنجيسى ولايات والويه مركزلرى بينندەكى ولايات جاده‌لريدر اوچنجيسى قضادن قضايه اولان يوللر ايله قضالردن يوك جاده‌لره وتيمور يوللره واسكله‌لره كيدن سنجاق يوللريدر دردنجيسى صنف سابقده محرر قضادن قضايه كيدن يوللرك عينى اولوب فقط دائمى صورتله عربه مرور وعبورينه مخصوص اولميان نواحى يوللريدر

ايكنجى ماده ايكى طرفلرينه پايله‌جق خندقلر ايله شوسه داخل اولميه‌رق يوللرك عرضى زيرده محرر مقدار اوله‌جقدر فقط نافعه نظارتى طرفندن تنسيب اولنه‌يله جكلر مستثنادر

متر وسانتيم

يوللرك عرضى	شوسه	طرفين سطحارى			يكون	
برنجى صنف اعتبار اولنان يوك جاده‌لر	٧ ٠٠	٠٠	٢	٠٠	٩	٠٠
صنف ثانى اعتبار اولنان يوللر	٥ ٠٠	٥٠	٠	٥٠	٧	٠٠
صنف ثالث يوللرى	٤ ٠٠	٥٠	١	٠٠	٥	٥٠
صنف رابع يوللرى	٠٠ ٠	٠٠	٠	٠٠	٣	٠٠

بر يولك موقعى يوكسك تصادف ايدوبنده ايكى متر عمقدن زياده حفره محتاج اولديغى حالده يولك عرضى مادونده بولنان يول صنفلرينك عرضنه تنزيل اولنه‌يله جكدر

Turuk ve Meabir Nizamnamesi

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm

Prof. Dr. İlhan Tekeli

Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişimler

Dr. Sevgi Aktüre

ÇERÇEVE YAZI

□ İstanbul Estetiği

Çelik Gülersoy

Bu konuda ayrıca *Günlük Hayat, Mimarlık, Tarihi Eserler ve Müzecilik* **maddelerine bakınız.**

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm

İlhan Tekeli

19. yy'ın başından Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar geçen dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun mekânsal yapısında meydana gelen dönüşmeyi ana çizgileriyle verebilmek için bu yazıda üç aşamalı bir yol izlenecektir. Birinci aşamada İmparatorluğun nüfusundaki değişmeler ve tüm olarak yerleşme yapısındaki dönüşümün temel özellikleri verilecek; ikinci aşamada klasik Osmanlı kentinin iç yapısındaki dönüşüm anlatılacak; üçüncü aşamada ise bu dönüşümü yönlendirmek için Osmanlıların kurmaya çalıştıkları imar nizamı ve ilk kent planlaması çalışmalarına değinilecektir.

19. yy'da sınırları sürekli olarak değişen ve küçülen bir imparatorluk söz konusudur. Oysa nüfusun zaman içindeki değişmesini, kentleşme oranlarını vb. ölçümleri yapabilmek için belirli zaman içinde değişmeyen mekânsal birimlere gereksinme vardır. Bu yazıda bu tür karşılaştırmaları yapabilmek için Anadolu seçilmiştir. Yapılan çözümleri Anadolu üstünde düşünmek doğru olur. Anadolu'da yaşanan süreçler imparatorluğun diğer yörelerinde benzer biçimde yaşanmıştır. Ama 19. yy başında hâlâ çok büyük bir alanda yayılmış bulunan İmparatorluğun değişik bölgelerinde önemli farklılıklar vardır. Bu farklılıkları bu yazı içinde kapsama olanağı bulunamayacaktır.

Nüfus Artışı ve Yerleşme Yapısındaki Dönüşüm

Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. ve 18. yy'larda nüfusunun ne olduğunu gösteren güvenilir bilgilere sahip değiliz. Ama Anadolu'nun içine girdiği karışıklık döneminde hem kentsel hem kırsal nüfusta bir azalma olduğu tahmin edilmektedir. Oysa 19. yy, Anadolu nüfusunun artış gösterdiği bir dönemdir. Bu artışta iki süreç birbirini tamamlayarak etkili olmuştur. Bunlardan birincisi, küçük de olsa, nüfus artış hızının yükselişidir. Bu artışta devletin düzeni koruyabilmesiyle kentsel kesimin sağlık koşullarındaki göreli iyileşme etkili olmuştur denilebilir. İkinci süreç, İmparatorluğun sürekli olarak toprak kaybetmesi ve bu kaybettiği topraklardan büyük sayılarda göç olmasıdır. 1856-1913 yılları arasında Rusya'dan 232.000 Kırımlı, 755.000 Çerkes göçmen gelmiştir. 1877-1913 arasında Balkanlardan gelen göçmen sayısı 465.000'dir. Hem kaybedilen toprakla-

DEĞİŞİMİN HIZLANDIĞI YERLER: 19. yy'da Osmanlı Devleti'nde ticaretin gelişmesi, belirli ölçülerde dışa açılma liman kentlerini değiştirerek, dışa dönük hale getirdi. Anadolu'nun kıyı kentlerinde artan nüfus, kent dokusunun da değişmesine yol açtı. Liman kentlerinde dış ticaretin ağır basmasıyla birlikte buna uygun yapılanmalar çoğaldı. Ticarî hareketliliğe uygun doku kendini işhanları, banka binaları, gümrük yapıları biçiminde gösteriyordu. Bu sürecin en iyi gözlendiği kentlerden biri olan İzmir'in 19. yy sonlarında bir görünümü.

KENTLERDE DEĞİŞİM: *Osmanlı Devleti'nde 16. yy'da gözlenen ticarî faaliyetler o güne kadar varolan kent yapısını kısmen değiştirmiş, "gezginci tüccar" diye adlandırılan kesimin kentin içine yerleşmesi sonucunu doğurmuştu. Çarşı olgusunun bedesten ile birlikte bütünleşmesi bunun bir örneğidir. 19. yy ise yeni ilişkileri doğuracak, eski bedestenin yanında çok farklı işlevlere sahip merkezler oluşacaktı. Bankalar, işhanları, çeşitli devlet kuruluşları ve buralarda görev yapan kişilerin, tüccarların evleri gibi... Yukarıda Bilecik Hükümet Konağı ve Mersin'de İstasyon Caddesi.*

turuyordu ve hinterlandını Osmanlı sistemine bağlamaktan çok denetimi altında olduğu emperyalist güce bağlıyordu. Genellikle gelen yabancı şermayenin sınırlılığı dolayısıyla kurulan altyapı sistemi tam yeterli değildi ve etkinliği geleneksel teknolojiden de yararlanarak artırılıyordu. Kervanlar ile yeni ulaşım türleri arasında birbirini bütünleyici bir işbölümü oluşmuştu.

Böyle bir bağlantı biçimi içinde olan liman kentleri, dış güçlerin artı ürünü denetlemelerine olanak verecek şekilde hinterlandlarını yeniden örgütleme durumundaydı. Denetlenen hinterland da tarımsal ürünler denetleyen ülkenin talebine uygun olarak yetiştirilecek, liman kentinde örgütlenmiş finansman ve ticaret kuruluşlarınca toplanacak, liman kentinde depolanacak ve ucuz emekle birinci el işlenmesi yapılacak ve denetleyen dış ülkeye gönderilecektir. Tüm bu işlerin yapılması, bu işlemleri yapacak bir örgütlenme ya da bürokrasinin oluşumunu ve haberleşme sisteminin gelişmesini zorunlu kılacaktır.

19. yy yalnız kentlerin dağılımında

değil, aynı zamanda kırsal yerleşmelerin dağılımında da değişme getirmiştir. 16. yy'da bile çok sınırlı olan ova köyleri, 17. ve 18. yy'ların karışıklıklar döneminde "büyük kaçgun" sonrasında iyice azalmış, yamaç ve dağ köyleri hâkim tür haline gelmişti. 19. yy'da liman kentleri aracılığıyla tarımın dış ticarete açılması, ovalardaki toprakların ekime açılmasını gerektiriyordu. Öte yandan merkezî denetimi yeniden kurmak isteyen 19. yy yöneticileri göçerleri yerleştirmeyi denetimin kurulmasında önemli bir adım olarak görüyorlardı. Bu iki etki birarada çalışarak, göçerlerin ve küçülen İmparatorluğun kaybolan kesimlerinden gelen göçmenlerin Konya, Adana ve diğer kıyı ovalarına yerleştirilmelerine neden oldu.

Ova köylerindeki sağlık koşullarının kötülüğü kırsal kesimdeki ölüm oranlarını artırmasına karşın, yine de arka arkaya gelen iskân dalgaları ile ovadaki köy yerleşmeleri ve nüfus artırılmış oldu.

Kentsel Yapıdaki Dönüşüm

Klasik Osmanlı dönemi olarak bilinen 16. yy'da Osmanlı kenti bir dönüşüm geçirmişti. 19. yy'da da yeni bir dönüşüm yaşayacaktır. 19. yy kentinin geçirdiği dönüşümü anlatabilmek için, kısaca da olsa 16. yy'daki dönüşümü ve oluşan kent yapısını tanımak gerekiyor.

16. yy öncesinde Osmanlı kentlerinin biçimi, çok uzun sürelerden beri Ortadoğu kentlerinde görülegelmekte olan biçimin bir benzeridir: Kabaca kalenin içi ve dışı diye ayrılarak iki bölümde incelenebilir. Kalenin içinde asıl kent bulunmaktadır ve ikiye ayrılmıştır. Burada yöneticilerin oturduğu ve yönetim işlevlerinin yer aldığı bir içkale vardır. Kalenin içkale dışındaki kesiminde zenaat faaliyetleri yer almakta ve kentin ileri gelenleri oturmaktadır. Kalenin dışındaki "kale altı" denilen kısımda ise daha çok pazarlar vb. yerleşik olmayan ticarî faaliyetler sürdürülüyordu. Kent dışındaki bu kesimde yolcuların konaklaması için kervansaraylar, kentten kopuk olan ve tarımla uğraşanların yaşadığı alanlar ile bazı tekke ve zaviyeler yer alıyordu.

16. yy'da bir yandan Osmanlı kentlerindeki nüfus artışı, öte yandan dünya ticaretinde "gezginci tüccar"ın önemini kaybedip "yerleşik tüccar"ın ortaya çıkışı, kentin yapısında bir dönüşüm meydana getirdi. 16. yy'da "kale altı" denilen yerdeki yerleşik olmayan ticaret faaliyetlerinin sona erdiğini ve "bedestenler" içinde geliştiğini görüyoruz. Bedesten, 16. yy kentinin odağını oluşturan iç kalenin karşısına, kent yaşantısının yeni duruma uyum yapması gereğini doğurdu. Bedestenlerin çevresinde belirli üretim dallarında ve ticaret ile hizmet faaliyetlerinde uzmanlaşan sokaklar oluştu. Böylece kentin yapılaşması kale dışına taştı. Bu gelişmeler, çevresinde yeni konut mahallelerinin oluşumu için başlangıçlar yarattı. Söz konusu mahalleler sınıfsal olarak değil, toplumdaki dinî ve etnik gruplara göre farklılaşma göstermekteydi. Mahallelerin kent içindeki topografik konumlarında da bir saygınlık sıralanışı görülmekteydi. İç kale çevresinde daha çok Müslüman mahalleleri yer almaktaydı. Mahallelerin içinde sınıfsal farklılaşma görülmüyordu. Değişik sınıflardan aileler farklı büyüklükteki konutlarda yanyana yaşıyordu.

Kentin Yapısında Değişiklik

17. ve 18. yy'larda kentin yapısında önemli bir değişme olmamıştı. Sadece askerî sınıfın önemini kaybetmesi ve âyanın yükselmesi sonucu iç kale boşalmıştı. Âyanın konakları merkezin yakınında yer almıştı. Oysa 19. yy'da Osmanlı kentleri yeni bir dönüşüm yaşıyordu. Bu dönüşümü kentin merkezindeki dönüşümden başlayarak görmeye çalışalım. 19. yy'da içine girilen yeni kapitalist iş ilişkileri çevresinde, 16. yy'da oluştuğunu gördüğümüz bedesten etrafındaki merkez yetersiz kalıyor, bu merkezin yanında yeni iş ilişkilerinin gerektirdiği yeni bir merkezî iş alanı oluşuyordu. Böylece Osmanlı kentinin merkezi ikili bir yapı kazanıyordu.

Osmanlıların 19. yy'da içine girdiği yeni iş ilişkilerinin yeni bir merkezî iş alanı yaratmasının altında şu dört nedeni buluyoruz:

Birinci neden, kentin çevresiyle olan ilişki biçiminde ve haberleşme kanallarındaki değişmede kendini göstermektedir. Yeni Osmanlı kenti, bölgesiyle ve dünyayla ilişkisini artık buharlı gemilerle ve demiryolu ile kuruyordu. Haberleşmesi yalnız askerî sınıfın tekelindeki menzil ve ulaklarla değil, tüm topluma açık posta sitemi ile kuruluyordu. Bu yeni ilişki kanalları, merkezde yeni istasyon binaları, yeni rıhtımlar ve yeni postane binaları demekti. Çevre ile ilişkinin biçimindeki bu değişme yalnız bu işlevlerin görüldüğü yeni bazı binaların kurulması demek değildi; birçok başka yeni yapı türünün ortaya çıkmasıydı. Böyle bir ulaştırma sisteminin girmesi, malların naklinde antrepoların kurulmasını ve yolculuk yapanların konaklaması için otellerin yapılmasını da beraberinde getirmektedir. Başka bir deyişle, 16. yy'ın kervansaray ya da hanı farklılaşarak istasyon, antrepo ve otel haline geliyordu. Bu işlevler kentte ilk kez yer alıyordu.

İkinci neden, İmparatorluğun dış ticaret ve yabancı sermayeye açılışı, yabancı sermayenin finansman kurumlarını gerektirmesiyle ortaya çıkmaktadır. Değişik finansman kurumlarının yarışmaları, bankaların kentlerin belirli bir kesiminde toplanmalarına neden olmuştur. Özellikle gelişen dış ticaretin niteliği, tüccarların malla doğrudan ilişkisini gerektirmemektedir. O daha çok bir koordinatördür. Bu iş biçimi ise bankalar çevresinde yeni iş biçimine uygun işhanlarının gelişmesine neden olmuştur. Artık kentin saygınlığı yüksek iş merkezi bedesten değil, bankalar ve işhanları kesimidir.

19. yy Osmanlı kent merkezinin üçüncü ögesi, "Tanzimat"ın getirdiği yeni bürokrasiden doğuyordu. Artık devlet işleri askerî sınıf üyelerinin konaklarında görülmüyordu. Bu işlevler konuttan farklılaşmış kent merkezinde yer alan devlet dairelerinde görülmeye başlanmıştı. Böylece devlet yapıları kent merkezlerinin bir başka yeni çekim noktasını yaratıyordu.

Kent merkezlerindeki dördüncü yenilik, yeni ekonomik ilişkiler içinde Batı kültürüne yönelmenin getirdiği tüketim kalıplarının ve yaşam biçiminin ortaya çıkardığı kuruluşlardır: Lüks tüketim dükkânları, tiyatrolar, eğlence yerleri, "cafe"ler vb.

Daha önce de belirtildiği gibi, 19. yy'ın getirdiği bu yeni kurumlar, toplumun daha önceki kurumlarını tümüyle kaldıracak hızlı bir değişme sonucu ortaya çıkmamıştır. 19. yy'da Osmanlıların yaşadığı değişme yavaştır. Yeni kurumlar eskiyi tasfiye edememiştir. Bunun kent merkezindeki yansıması, ikili bir merkez yapısının doğması olmuştur. Yeni merkez işlevleri, eski merkezden başlayarak, yeni dış ticaret işlevlerini denetleyen yabancıların ve Müslüman olmayan "millet"lerin konut alanlarına uzanan yollar üzerinde yer almıştır. İstanbul'un Galata ve Pera'sında, İzmir'in Punta'sında olduğu gibi. Böyle ikili bir yapının varlığından söz etmekle geleneksel kesimin merke-

zinde hiçbir değişme olmadığını söylemek istemiyoruz. Onlar da yeni koşullara uymuşlardır. Çöken lonca düzeninin küçük üreticileri değişme geçirmiştir. Hatta hanların içi değişmiştir. İstanbul'un geleneksel kesiminde yer alan "direklerarası" bile böyle değişme sonucunda, 19. yy'da ortaya çıkmıştır.

19. yy'da kent merkezi etrafında geçiş bölgeleri daha belirginleşmiştir. 16. yy kent merkezinin civarındaki bekâr hanları, odaları -zaman zaman yıkılıp boşalmasına rağmen- ortadan kalkmamış, nitelik değiştirerek tam bir geçiş bölgesi haline gelmiş ve kentin yeni merkezi çevresine de uzanmıştır.

19. yy'da kent merkezinde görülen dönüşüm, kendisini konut alanlarında da gösterdi. 19. yy kentinin konut alanlarındaki farklılaşmayı 16. yy kentinde olduğu gibi sadece milletler farklılaşmasına göre kavrayamayız. Aynı zamanda sınıfsal farklılaşmayı da hesaba katmanız gerekir. Konut alanlarında yine milletler arası farklılaşma vardır, ama artık her milletin bütün sınıfları aynı mahallede oturmamaktadır. Zenginleşenleri kent sınırları dışına çıkmakta; ulaştırma olanaklarına paralel olarak banliyöler oluşmaktadır. Bu banliyöler arasında da milletler arası farklılaşma vardır ama, şehir içindeki kadar katı değildir. Açıkça, kent içi ile banliyöler arasında bir farklılaşma doğmuştur. Yüksek gelirlilerin konutlarına ilişkin terimlerde de konutun yerine göre farklılaşma olmuştur: Konak, köşk, yalı gibi. Müslüman kesimde "konak" hâlâ eski mahalle içinde olan, ama yalnız kışın oturulan konutu belirlemektedir. Yazın varlıklılar bahçe içindeki köşkte ya da deniz kıyısındaki yalıda oturmaktadır, kimisi de daha sonra sürekli olarak buralarda oturacaktır. Sultan da belki iç kaleyi en son terkeden bir askerî sınıf üyesidir. O da bir iç kale olan Topkapı Sarayı'nı terkedip Boğaz'a taşınacaktır.

19. yy'da daha önce gördüğümüz gibi, kent nüfusları hızla büyümektedir. Bu büyümenin değişik kaynakları vardır. Bu kaynaklardan biri, sınırlardan gelen göçmenlerdir. Bunlar varolan kentin hemen bitişiğine çıkmaz sokaklı eski mahallelere benzemeyen bir dokuda, birbirine dik sokakların oluşturduğu satranç tahtası biçimindeki bir dokuda yerleştirilmiştir. Tüm denetim önlemlerine rağmen kırdan kopup gelerek kente yerleşenler vardır; bunlar da kentin çevresinde bugün gecekondu mahallelerine benzer şekilde yerleşmişlerdir.

DEĞİŞEN İSTANBUL: İstanbul 18. yy'dan sonra büyüyerek, çevresine yayıldı. Bu dönemde sur dışındaki yerleşmelerin arttığı, Üsküdar, Haliç ve Boğaziçi'ne doğru kayan kentin bu özelliği dolayısıyla deniz ulaşımının önem kazandığı, kayık ve kayıkçı sayısında artışlar olduğu görüldü. Galata Köprüsü Pera ile olan ilişkileri artırmış, demiryolları ise İstanbul'un yakın çevresiyle olan bağlantısını sağlayarak kent dokusunun yeni biçimler almasını sağlamıştır. 1895'de Sirkeci İstasyonu ve kayıkçılar.

Yerleşmelerin fiziksel dokusunda da önemli değişmeler olmuştur. Çıkmaz ve dar sokaklı, yüksek yoğunluklu kent dokusunda değişmeler başlamıştır. Kent içi ulaşım artık 16. yy'ın yaya, ya da kayığa dayanan ulaşımı değildir. İstanbul, İzmir, Selânik vb. büyük kentlerde, yabancı şirketler eliyle kentsel ulaşımda vapur, tramvay gibi kitlesel ulaşım araçları işletilmeye başlanmıştır. Bu dönemde tüm kentlerin dokusuna etkisi bakımından belki de daha önem taşıyan, atlı arabanın girmesidir. Sultan bile Cuma namazına artık at üstünde değil, araba ile gitmektedir. Devlet ricalinin ve zenginlerin atlı arabaları vardır. Bütün bu gelişmeler daha geniş sokak gereksinmesinin kendini belirtmesi demektir. Ayrıca kent içinde büyümenin mevcut parsellerin bölünmesi yoluyla olması zorunluğu yoktur. 1858 Arazi Kanunnamesi ile kent çevresindeki tarımsal arazide bir tür özel mülkiyet tanınmıştır. Kimi kentlerde dış kale duvarları yıkılmıştır. Kent kolayca yayılabilmektedir. Bu yayılma da ovalara doğru olmaktadır. Hem ovalarda bazı bataklıkların kurutulması buna olanak vermekte, hem de yeni giren ulaşım teknolojisi için bu alanlardaki gelişme istenilir olmaktadır.

19. yy kent dokularındaki dönüşümün hızlandırıcı etkeni yangınlardır. Ahşap binalardan meydana gelen kentlerde büyük yangınlar olmakta, bu da yeni dokuya geçişi hızlandırmaktadır. Artık bu yeni yapıların kâgir olması özendirilmektedir. Böylece daha kalıcı bir kent dokusu ortaya çıkmaktadır. 19. yy kentinde toprak üzerinde arazi değer artışı da belirmiştir. Bu ise dönüşüm sürecindeki yoğunluk artışını hızlandıran bir mekanizma oluşturmaktadır.

Değişen kent dokusu içinde yeşil alanların da işlevi değişmeye başlamıştır. Kent içi yeşil alanlar, kentlinin beslenmesine doğrudan katkıda bulunan tarımsal üretim yerleri olmaktan uzaklaşmaya başlamıştır. Bunların bir kısmı yeni konut alanları haline gelmiştir. Kentte, tüm kentlilerin kullanışına dönük "belediye parkları" oluşmaya başlamıştır. Belediye parkları genellikle kentin büyümesi sonucu kent içinde kalan mezarlıkların dönüşümü ile gerçekleştirilmiştir.

19. yy Osmanlı kentinin yakın çevresiyle bütünleşmesi 16. yy kentinden farklıdır. Ulaşım olanaklarının gelişmesi kentin yakın çevresiyle kurulan ilişkileri çeşitlendirmiş ve yakın çevresin-

de banliyöler yer almıştır. Üst sınıflar için kışlık evin kentte, yazlık evin kent dışında olduğu bir yaşantı biçimi oluşmuştur. Kentin çevresindeki "mesire"-ler kentlinin yaşantısına daha yoğun olarak katılabilmektedir. Kent yakın çevresinin yeni ögesi fabrikadır. Az sayıda da olsa, kurulan bu fabrikalar kent çevresinde kolay ulaşılabilen yerlerde yer almaktadır. 16. yy kentinin daha çok merkez etrafındaki üretim faaliyeti yeni örgütlenme biçiminde kent dışında yer alma eğilimi göstermektedir. Kuşkusuz, hâlâ kentin üretiminin önemli bir kesimi merkezde yer almaktadır. Bu görülen sadece bir eğilimdir. Özetle, 19. yy, kent içinde olduğu kadar yakın çevresinde de önemli değişmelere yol açmıştır.

Kentin Yönetiminde Değişiklik

Değişen yönetimsel ve toplumsal yapının getirdiği değişiklik, yalnız kentin yapısında olmamış, aynı zamanda kentin yönetiminde de kendini göstermiştir. Artık kent yönetimini vakıf kurumuna ve kadıya dayandırarak çözme olanağı yoktur. Vakıf, değişik nedenlerle işlevini kaybetmiştir. Bir yandan, merkezî denetimi kurmak isteyen reformcular, vakıfları 1826'da merkezî denetim altına almışlardır. Bu yeni denetim biçimi, vakıfların çekiciliğini azaltmasının yanı sıra, Tanzimat'ın yeni Batılı haklar sistemi getirmiş olması nedeniyle, birikimi olanlara bu birikimi ailelerine geçirmeyi sağlamada vakıf dışı olanaklar sağlamıştır. Bu değişimler vakıf kurumunu kentsel altyapının sağlanmasında yetersiz hale getirmiştir.

Tanzimat'ın yönetimde getirdiği dönüşümler kadı'nın da işlevini kaybetmesine neden oldu. Kadı çok çeşitli nedenlerle işlevini kaybediyordu. Kentteki askerî sınıfın örgütlenmesiyle, kentin mahalle ve lonca tabanına dayanan örgütlenmesi arasındaki denge sağlayıcı işlevi, her iki tür örgütlenmenin de ortadan kalkmasıyla, anlamsızlaşıyordu. Tanzimat'la askerî sınıf üyesi yöneticiler maaşlı memurlar haline gelmişti, kentlilerle çıkarları çelişmiyordu. Yeniçeri Ocağı kapanmış, onun kent hizmetlerinde kullanılan kısmı ortadan kalkmıştı. Öte yandan Tanzimat, Lonca sistemini kaldırmıştı. Mahalle kethüdasının yerini muhtar almıştı; avarız sandıklarına el konması mahallede imamın gücünü kırmıştı. Hukuk sisteminde laikleşmenin başlamasıyla kadı'nın kentsel yönetim işlevlerinin dayanağı kalmamış ve yargı alanı daralmıştı.

19. yy'da çözülen bu yönetim sisteminden "Belediye"ye geçiş bir aşamada olmadı. Yeni yönetim arayışlarına İstanbul'dan başlandı. İstanbul'u imar etmek, yollarını sokaklarını genişletmek, kentin temizlik işlerini yürütmek, esnaf ve tüccarı denetlemek gibi görevlerle 1854 yılında İstanbul'da Şehremaneti kuruldu. Kentin düzenlenmesi ve yönetimiyle ilgili yeterli birikimin olmadığı bir ortamda Şehremaneti kendisinden beklenen atılımları gösteremeyince, *"Teb'a-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'den bazı zevat ile Dersaadet'te famil-yasıyla mukim olub, yerli ahaliden addedilen bazı teb'a-i ecnebiyeden vukuf ve malûmat erbabı olanlardan mürekkep bir İntizam-ı Şehir Komisyonu teşkiline"* karar verildi. Komisyon üyelerinin büyük çoğunluğu Müslüman olmayan bankerler ve dış ticaretle uğraşan tüccarlardı. Böyle bir komisyonun kent yönetimini doğrudan üstlenmesi olanaksızdır. Komisyon yeni bir yönetim modeli önerdi: İstanbul'un on dört belediye dairesine ayrılması öngörülüyordu. Beyoğlu ve Galata, bu bölünmede Altıncı Belediye Dairesi'ni oluşturacaktı. 1857 yılında yayımlanan bir teb-

liğle tüm belediye dairelerinin kurulmasına olanak görülmediğinden, uygulamaya "Altıncı Daire-i Belediye"nin kurulmasıyla başlanacağı bildiriliyordu. Kaynakların kıt olduğu bir ortamda, burjuvazi kıt kaynakları kendi yaşam çevresinde toplayarak kenti Avrupa kentlerine benzetmeyi amaçlıyordu. Zaten kenti on dört belediye dairesine ayırmak ve bunun en gelişmişine "altıncı" adını vermek, Paris'teki gelişmelerin yakından izlendiğinin ve ona özenildiğinin bir kanıtıydı.

Altıncı Daire-i Belediye daha sonra diğer belediyelere örnek olacak birçok uygulamaya girişti. Bu bölgenin kadastro haritası yapıldı. Bu yolla burjuvazi kendi yöresindeki mülkiyet haklarına belirlilik kazandırıyordu. Yollar mümkün olduğu kadar genişletilmiş, taş kaplanmış, kaldırım yapılmıştır. Mezarlıklar Şişli'ye taşınarak bunların yerine Taksim ve Tepebaşı'nda parklar kurulmuştur. Hastane vb. sağlık tesisleri açılmış, mezbaha yaptırılmıştır.

Altıncı Daire-i Belediye ile kurulmaya başlayan belediyeler önce gelişmiş liman kentlerine, 1877'de I. Meşrutiyet Meclisi'nden çıkarılan bir yasa ile de tüm imparatorluğa yaygınlaştırılmıştı. Belediyenin kurulmasında esas güdü, yol, kaldırım, su, kanalizasyon, sokak aydınlatması, temizlik gibi kentsel yapı hizmetlerinin görülememesiydi.

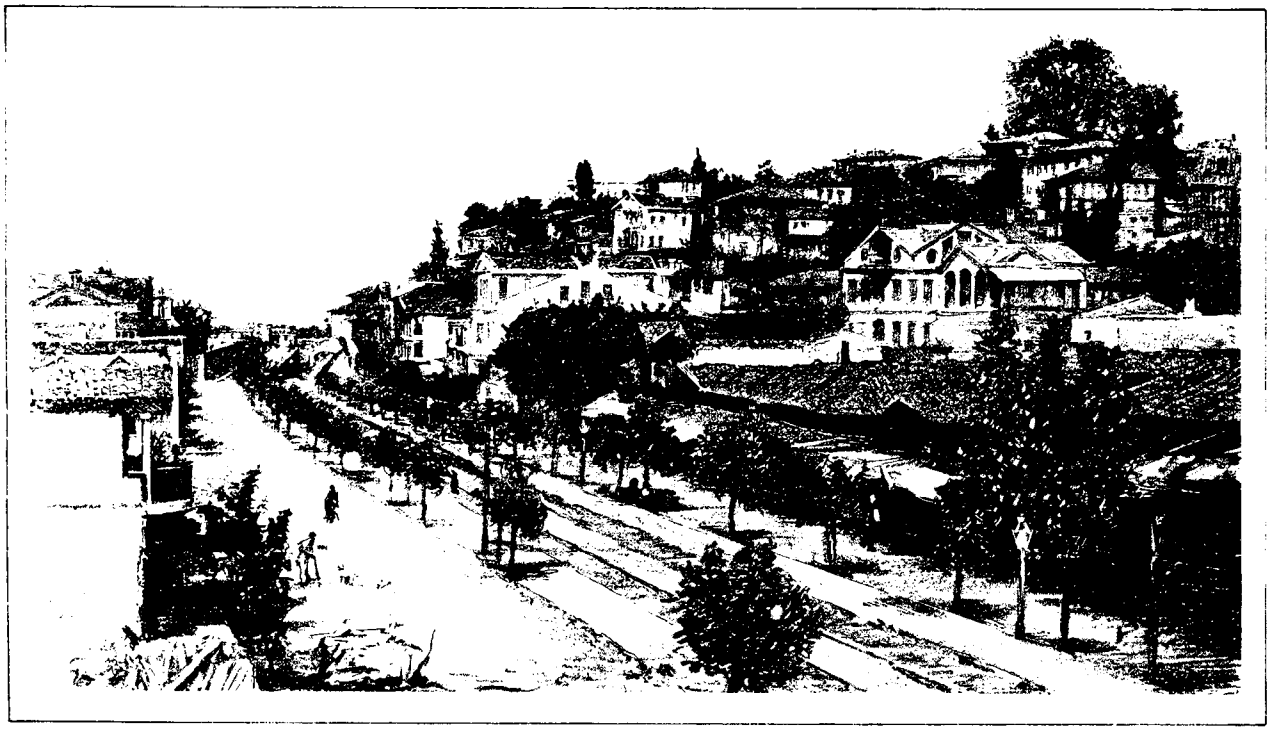
Yeni belediyeler oldukça güçsüzdü. Osmanlılardaki kadı geleneğine rağmen yeni belediyenin yargı gücü yoktu. Gelir kaynakları sınırlı kaldı. Kentsel altyapı yönünden, vakıfların belediyeye bağlanması sağlanmadığı için, ikili bir yapı ortaya çıktı. Yeni belediyenin karar organlarında kentin yalnız emlâk ve akar sahipleri temsil edilmekteydi. Bu kuralın kentteki sınıfsal farklılaşmanın belirginleştiği bir dönemde getirildiği düşünülürse, yeni kentli ögelerin yönetime katılmadığı söylenebilir.

Bu güçsüz belediyelerin uygulamada etkinlikleri sınırlı kaldı. Kentsel altyapılar genellikle imtiyazlı yabancı şirket eliyle yapıldı. Kentlerin rıhtımları, tramvayları, havagazı, elektriği, suyu ve hatta yeni açılan bazı yolları bu şirketler eliyle sağlanıyordu. Kentsel altyapının yapımı ve işletilmesi yabancı sermayenin en kârlı yatırım alanlarından biri oluyordu.

İmar Hareketleri ve Kent Planlaması Yolunda İlk Adımlar

Avrupa'da modern kent planlamasının temelinde kapitalist gelişme sonucu doğan sanayi kentini yadsıma ve onun sorunlarına çözüm bulma kaygısı yatar. Bu nedenle, Avrupa'da esas olarak 19. yy'ın ikinci yarısında gelişen kent planlama pratiğinin temel sorunu, sanayi kentinin yarattığı sağlık sorunlarına çözüm aramak olmuş; ilk kent planlaması kuralları sağlık yasalarıyla getirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk imar düzenlemeleri de Avrupa'daki düzenlemelerle aynı tarihlerde olmasına rağmen, bu düzenlemelerin arkasında yatan güdüler tamamen farklıdır. Osmanlılar 19. yy'daki kentsel dönüşümü incelerken gördüğümüz üç soruna çözüm bulmaya çalışmışlardır. Bunlar, kentte büyük tahribat yapan yangınların önlenmesi, yeni kent içi ulaşım araçlarının gereksinmesini karşılayacak şekilde yolların geliştirilmesi, kentin artan nüfusunu barındırmak üzere kent çevresinde yeni mahalleler kurulmasıdır. Osmanlıların 19. yy'da oluşturdukları imar düzeni, Avrupa pratiğinden etkilenmesine karşın, sorunlardaki farklılıklar nedeniyle kendine özgü özelliklere de sahip olmuştur. Bu gelişimi kısaca görelim.

Kent planlama pratiğinin ilk verisi haritadır. Bu nedenle, 19. yy'da Osmanlılarda kent planlama pratiğinin başlangıcını aramak için harita yapımlarının tarihine bakmak gerekir. Ölçüme dayanan ilk İstanbul haritasını 1786'da Fransız sefaretinde çalışan mühendis Kauffer yapmıştır. Bu harita üstünde bir imar planı kararının alındığını bilmiyoruz. İstanbul'da yaptığı

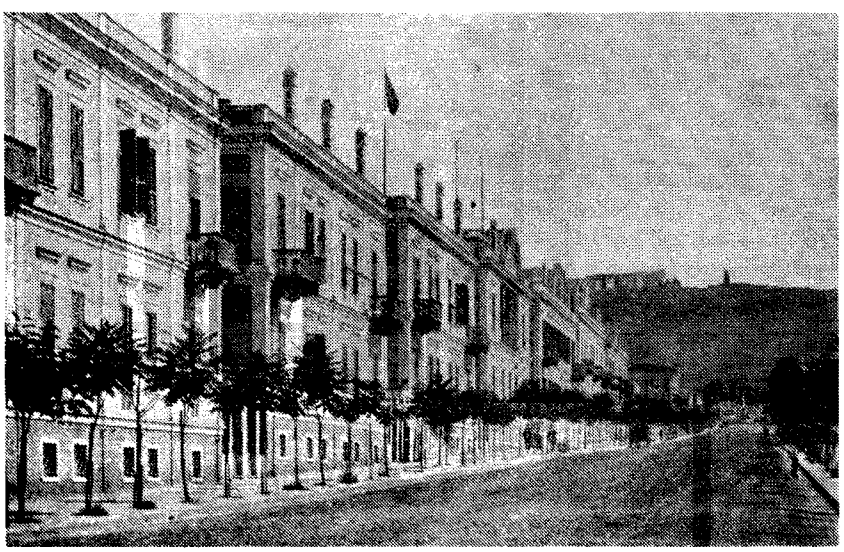
gravürlerle tanınan mimar Melling, 1802'de Topkapı Sarayı çevresi için mevzii bir plan yapmıştır. Osman Nuri Bey'e göre Selimiye Kışlası çevresinde kurulan Selimiye Mahallesi'nin planlamasını da Melling'in yapmış olması olasılığı yüksektir. III. Selim bu mahalledeki yapı adalarının köşelerine örnek konutlar yaptırmıştır. Böylece tüm mahallenin yapımını özendirmek yoluyla denetlemek istemiştir.

İlk İmar Planları

İstanbul'un ilk imar planının Moltke tarafından yapıldığı söylenebilir. Mısır Hıdivi ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki savaşlarda kurmay subaylık yapan ve 1870'te Almanya'nın kaderini belirleyen Fransız-Alman savaşının genelkurmay başkanı olacak olan Moltke, İstanbul'da bulunduğu dönemde kentin haritasını yapmıştır. 1836-37 yılında tamamlanan bu harita yalnız kentin varolan durumunu göstermemekte, üzerinde imar kararları da bulunmaktadır. Bu haritanın halen nerede olduğu bilinmemektedir. Ancak, Osman Nuri Bey 1839 tarihli bir ilmühaberde bu haritada plan kararlarının bir özeti bulunduğundan söz etmektedir. Bu ilmühabere göre İstanbul'da yeni yapılacak binaların kâgir olması, ve bina yapacak olanlara geniş ve geometrik kurallara göre geçirilecek sokaklara yer gösterilmesi öngörülmektedir. Ebniye-i Hassa Müdürü'ne yeni yapılacak mahallelerde mutlaka geometrik kurallara önem verilmesi, bu yeni mahallelerde ahşap ev yapmak isteyen fakir fukaraya hiçbir şekilde göz yumulmaması görevi veriliyordu.

Bu ilmühaberde yapılacak yollar 20, 15, 12, 10 zira genişlikte dört kademeye ayrılmıştır. Hiçbir çıkmaz yol yaptırılmayacaktır. Olanak bulunduğu takdirde meydan bırakılacaktır. Plan tedbirlerinin altındaki esas kaygının kentin yangınlarla sık sık tahrip olmasına engel olmak olduğu görülmektedir. Aynı zamanda bu yolla kentlerin sağlık koşullarının daha iyileşeceği beklenmektedir. İlmühaberde açılacak ana yolların güzergâhları da gösterilmiştir. Bu yollar üzerinde yapılacak binaların yüksekliği 20 ziradan ve 3 kattan fazla olmayacaktır.

Moltke planının ve ona ilişkin ilmühaberin belki de en önemli etkisi, Osmanlıların ilk imar mevzuatı olan 1848 tarihli Ebniye Nizamnamesi'nin yayımlanmasına öncülük etmiş olmasıdır. Bu nizamnamede kamulaştırma, binalara ruhsat verilmesi yolları, inşaatların denetimi, yol ve sokakların genişlikleri, çevresine yapılacak binaların yüksekliklerine üzerine kurallar getirilmiştir.

GENİŞ YOLLARA DOĞRU: *İstanbul'da kent içinde nüfusun artmasıyla birlikte kentin fiziksel dokusunda da önemli değişimler görüldü. Eski çıkmaz, eğri ve dar sokaklar yerini daha geniş yollara bıraktı. Kentin içinde vapur ve tramvay gibi kitlesel araçların yanı sıra atlı arabalar da kullanılmaya başlandı. Bütün bunlar için geniş yollara ihtiyaç vardı. Bu da, eski yapılanmanın değişmesini ve gerçek anlamda bir kent planlamasını gerektiriyordu. İzmit (yan sayfada) ve Selânik Hamidiye Caddeleri.*

Gerek 1839 ilmühaberinin, gerek 1848 Ebniye Nizamnamesi'nin temel kaygısının kentin fizikî biçiminde önemli değişiklikler yaratmaktan çok yangın sorununa bir çözüm bulmak olduğu söylenebilir. Getirilen kuralların teknik yönü budur. Ama kuralların bir de toplumsal sonucu vardır: Artık kentte yapılacak binaların yüksekliğini sahibinin mensup olduğu "millet" değil, binanın bulunduğu yolun genişliği belirleyecektir. Tanzimat'ın milletler arası eşitlik sağlama ilkesi ya da "Osmanlıcılık" bu düzenlemelerde açıkça etkisini göstermiştir.

Moltke'nin planından sonra Sultan Abdülmecid döneminde Bekir Paşa tarafından bir başka planlama çalışması daha yapıldığı bilinmektedir. Ama bu planın da tam olarak hangi tarihte yapıldığını ve bu plana ne olduğunu, uygulanıp uygulanmadığını bilmiyoruz. Bekir Paşa İstihkâm Alayı Komutanı iken Sultan Abdülmecid tarafından 1840'ta Londra'ya öğrenime gönderilmiştir. Öğrenimini bitirip geri dönünce Mühendishane-i Berri-i Hümayûn nezaretine atanacaktır. Bekir Paşa mühendishanenin yönetimi ile uğraşırken İstanbul için de bir plan hazırladı. Bu plan Bekir Paşa'nın akrabalarından Mehmet Eşref Bey tarafından şöyle anlatılmıştır:

"Bekir Paşa İstanbul'un birer sanat abidesi olan camilerini esas tutarak bir şehir planı hazırladı. Mimar Sinan'ın Süleymaniye ve Şehzade Camilerini, Mimar Hayreddin'in Beyazıt Camiini, Mimar Mehmed Ağa'nın Sultanahmet Camii'ni, Mimar Davut ile Kasım'ın Yeni Camii'ni, Sultan Selim Camii'ni ve nihayet Lâleli ve Nuruosmaniye Camilerini esas tutarak, bütün İstanbul'un yolları bu yüksek mabedlere doğru geliyor, camiler ise geniş meydanlar ortasında kalıyordu. Muhtelif mahalleler arasında parklar ve bahçeler yapılıyor, bütün çeşme ve sebillerle türbe ve medreselerin de etrafı açılıyordu.

Avrupa treni İstanbul'a bu plana göre geliyordu. İstanbul'un en büyük garı Yedikule'de bulunan Kazlıçeşme'de yapılıyordu. İstanbul surlarının Yedikule'deki yaldızlı kapısı, Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'a girdiği kapı farzedilerek, yaldızlı kapının bulunduğu yere büyük bir tak-ı zafer şeklinde bir kapı planı yapılmıştı. (...) Avrupa treni bu muazzam kapı önünde duruyor, tren şehre girmiyordu. Şehirde atlı tramvay işletiliyordu."

Plan eğer bu anlatılan biçimdeydiyse, 1850'ler Avrupası başkentlerinde uygulanan büyük imar operasyonlarına özenilerek hazırlandığı kolaylıkla söylenebilir. Bu etkilenme daha çok Haussmann'ın Paris'teki uygulamalarına özenme biçiminde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Paris'te sefir bulunan Ahmed Vefik Paşa, orada gördüğü imar uygulamalarını vali olunca Bursa'da gerçekleştirmeye çalışacaktır.

İstanbul'da Mevzii Planlar

İstanbul'da belediye kurulması yolunda ilk adımlar atılırken büyük yangınlardan sonra yapılacak imarı düzen altına almak için mevzii planlar da hazırlatılmaya başlanmıştır. 1854 yılında 740 evi yakan Aksaray yangınından sonra yangın yerinin planı Luici Storari isimli bir İtalyan mühendisine yaptırılmıştır. Daha sonraki tarihlerde yangın yeri haritalarını Türk haritacılar yapmaya başlayacaktır. 1864'te 2910 binayı yakan Hocapaşa yangınından sonra bu sahanın düzenlenmesi için bir çeşit imar komisyonu niteliği taşıyan "Islahat-ı Turuk Komisyonu" kurulmuştur. Komisyonun üyeleri Suphi Bey, Atıf Bey, Kâmil Bey, Mustafa Efendi, Server Efendi, Ferit Efendi, Erkan-ı Harbiye Reisi Mahmud Paşa, Ahmed Muhtar Efendi idi. Kumkapı'dan Sirkeci'ye kadar uzanan yangın sahasının haritasını erkân-ı harp subayları almıştır. Bu haritada Mehmed Kemaleddin beyin imzası bulunmaktadır.

Belki de bu yangının ve "Islahat-ı Turuk Komisyonu"nun zorlamasıyla, 1848 tarihli Ebniye Nizamnamesi kaldırılarak onun yerine daha kapsamlı olan 1864 tarihli Turuk ve Ebniye Nizamnamesi çıkarıldı. Bu nizamname 1848 nizamnamesine göre daha gelişmişti. Kentin fizikî görüntüsünü düzenleme kaygıları ağır basıyordu. 1848 nizamnamesi gibi sadece İstanbul'da değil, tüm İmparatorlukta uygulanacaktı. Harita yapımına, kamulaştırmaya, parsellemeye, yol genişliklerine, bina yüksekliklerine ilişkin hükümler getiriyordu. Bu nizamname hükümlerinin Hocapaşa yangın yerinin planlanmasında uygulandığı anlaşılmaktadır.

Bu planı görmüş ve incelemiş olan Osman Nuri Bey şunları anlatmaktadır:

"Harita üzerine herkesin yangından evvelki yeri ile yeni gösterilen yeri tesbit olunmuştur. Camilere, türbelere ve abidelere ilişilmemiştir. Fakat kalan arsalardan yüzde yirmi beşi yolu genişletmek için parasız olarak alınmış, yolların genişliği 25 ile 6 arşın arasında kabul ve tatbik olunmuştur. O zaman açılan en geniş yol, Divanyolu'dur. Tahta yapıya katiyen izin verilmemiş, kâgir yapı yaptırılması mecburiyeti tutulmuş ve bunda ısrar edilmiştir. İnşaatın ucuza mal olması için yapı malzemesinden alınan vergiler kaldırılmış, nakliye masrafları indirilmiş, kireç ve taş malzemesi çoğaltılmış, yapı yaptıranlardan inşaat vergisi kaldırılmış ne türlü kolaylık gösterilmesi lâzımsa hepsi yapılmış. Açılan sokakların ortalarına şose, yaya kaldırımlarına büyük mustatil taşlarla kaldırım döşenmiştir. Mahalle aralarındaki küçük sokaklara Arnavut kaldırımı yaptırılmıştır. Hattâ yeni açılan caddelerle sokakların lâğımları bile ihmal edilmemiştir. Denize kadar geniş, muntazam tonoz lâğımlar yaptırılmıştır."

KENT PLANLAMASI: *İstanbul'un ilk imar planının Moltke tarafından yapıldığı söylenir. Harita üzerinde imar kararlarının da bulunduğu Moltke'nin planı 1848'deki Ebniye Nizamnamesi'ne öncülük etmesi bakımından önemlidir. Bu nizamname ile kamulaştırma, binalara ruhsat verilmesi, yol ve sokakların genişliği gibi sorunlara açıklık getirilmiş, kent düzeni konusunda eski kalıpların aşılması sağlanmıştır. Helmuth von Moltke.*

Islah-ı Turuk Komisyonu, bu işleri 45 bin altın lira harcayarak dört yılda tamamlamıştır. Komisyon, harcamalarının bir kısmını imara açtığı arsaları satarak karşılamıştır. Kent içinde, başka sahalarda da yollar ve meydanlar açmıştır. "Ayasofya'nın önünü, Beyazıd Meydanını , Unkapanı Caddesini, Bâbıâli ile Sirkeci arasındaki şimdiki Ankara Caddesini, Mercan ve Fincancılar Yokuşunu, Sultanhamamı ve Bahçekapı taraflarını, Galata Arapkapı, Karaköy Caddesi, Beyazıt-Aksaray Caddesi"ni komisyonun yaptığı işler arasında sayabiliriz.

Kentlerde imar faaliyetlerinin ve Osmanlı İmparatorluğu'nda askerî ve sivil mühendislik eğitiminin gelişmesine koşut olarak Osmanlı kentlerinin planlarının Osmanlı mühendislerince yapılmaya başladığı görülmektedir. Örneğin Sultan Abdülaziz, 1861 yılında Bursa'yı ziyaretinden sonra Plevne kahramanı Gazi Ozman Paşa yönetiminde askerî bir heyete Bursa'nın haritasını yaptıracaktır. Ekrem Hakkı Ayverdi'nin 1875-1876 diye tarihleyerek yayımladığı İstanbul haritası da Osmanlı subay ve mühendislerince yapılacaktır.

Abdülaziz'in son döneminde hazırlanan bu harita üstünde imar kararları alınıp alınmadığını bilmiyoruz. Ama II. Abdülhamid döneminde bu haritanın dağıtılmayıp gizlendiği bilinmektedir. Bu nedenle haritadan yararlanarak bir imar planı hazırlanmadığı söylenebilir. Bu haritanın dağıtılmasının yasaklanmış olmasına karşın, aynı dönemde çıkarılan 1882 tarihli Ebniye Kanunu'nda belediyelerin yapacakları imar işlerinin hazırlanacak haritalara dayandırılması öngörülüyordu.

1882 Ebniye Kanunu

1882 tarihli Ebniye Kanunu Osmanlıların ilk imar kanunudur. Bu kanunla 1864 tarihli Ebniye ve Turuk Nizamnamesi yürürlükten kaldırılıyor ve nizamnameye göre oldukça kapsamlı yeni hükümler getiriliyordu. Bu kanun, belediyelerin açacakları sokakların, yolların, çevrelerinin haritalarını yaptırmasını ve halka ilanını öngörüyordu. Ayrıca belediyeler yangın yerlerinin haritalarının yaptırılması görevi ile yükümlendiriliyordu. Genişletilecek yollarda, üzerinde bina bulunmayan arsalarda gerekli toprağın yolun iki tarafındaki arsalardan yarı yarıya bedelsiz alınması esası getirilmişti. Genişletilen yollarda bir binanın yüzü kesilmek zorunda kalınmışsa, belediye geriye kalan binanın cephesini eskisi gibi yeniden yaptırmak zorundaydı. Bu hükümlerden görüldüğü gibi kanunda kent yollarının genişletilmesine özellikle önem verilmiştir.

1882 tarihli Ebniye Kanunu'nun bir başka maddesinde İstanbul'da ham arazi ya da bostan gibi yerlerini imara

açmak isteyenlerin bu arazide bir okul ya da bir karakol yerini bedelsiz olarak belediyeye vermeleri zorunluluğu getiriliyor ve böyle alanların imara açılması Sultanın iznine bağlanıyordu. Böyle alanları imara açanların lâğım yapması ve açılacak yolların kaldırım masraflarına katılması da öngörülüyordu. Ebniye Kanunu'nun bu hükümleri, nüfusu artmaya başlayan Osmanlı kentleri çevresinde spekülatif hareketlerin başladığını ve bunun devlete yük getirdiğinin anlaşıldığını göstermesi bakımından ilginçtir.

Ebniye Kanunu'nda çıkmaz sokakların yapılmaması, yol genişliklerinin beş sınıfa ayrılması, yapıların yüksekliği, binalarda yapılabilecek çıkmaların nitelikleri, yangına karşı alınacak önlemler öngörülmüştür. Yol sınıf ve genişliklerinin tayini belediye meclisleri kararına bırakılmıştır. Bu da kanunun üzerinde durulması gereken ilginç hükümlerinden biridir. Yolların genişliği, yapılacak binaların yüksekliğini belirlemektedir. Arsa değerleri buna göre oluşmaktadır. İşte bu karar, siyasal bir organ olan Belediye Meclisi'ne bırakılmıştır. 1877 tarihli Vilâyet Belediyeleri Kanunu'na göre Belediye Meclisi üyelerinin sadece belirli düzeyin üstünde emlak vergisi ödeyenler arasında seçildiği düşünülürse, bu kararı Belediye Meclisi'ne bırakmanın önemi daha iyi anlaşılır.

1870'li yıllara gelindiğinde, bir yandan kentsel arsanın değerinin artmasıyla, öte yandan Tanzimat'la toprak üzerinde özel mülkiyet kurumunun pekiştirildiği görülmektedir. Bu durum imar faaliyetleri için bir engel oluşturmaya başlayınca, 1873 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk istimlâk kanunu çıkarılmıştır. 1882 Ebniye Kanunu'nun uygulanmasını bu yardımcı yasayla birlikte düşünmek gerekir.

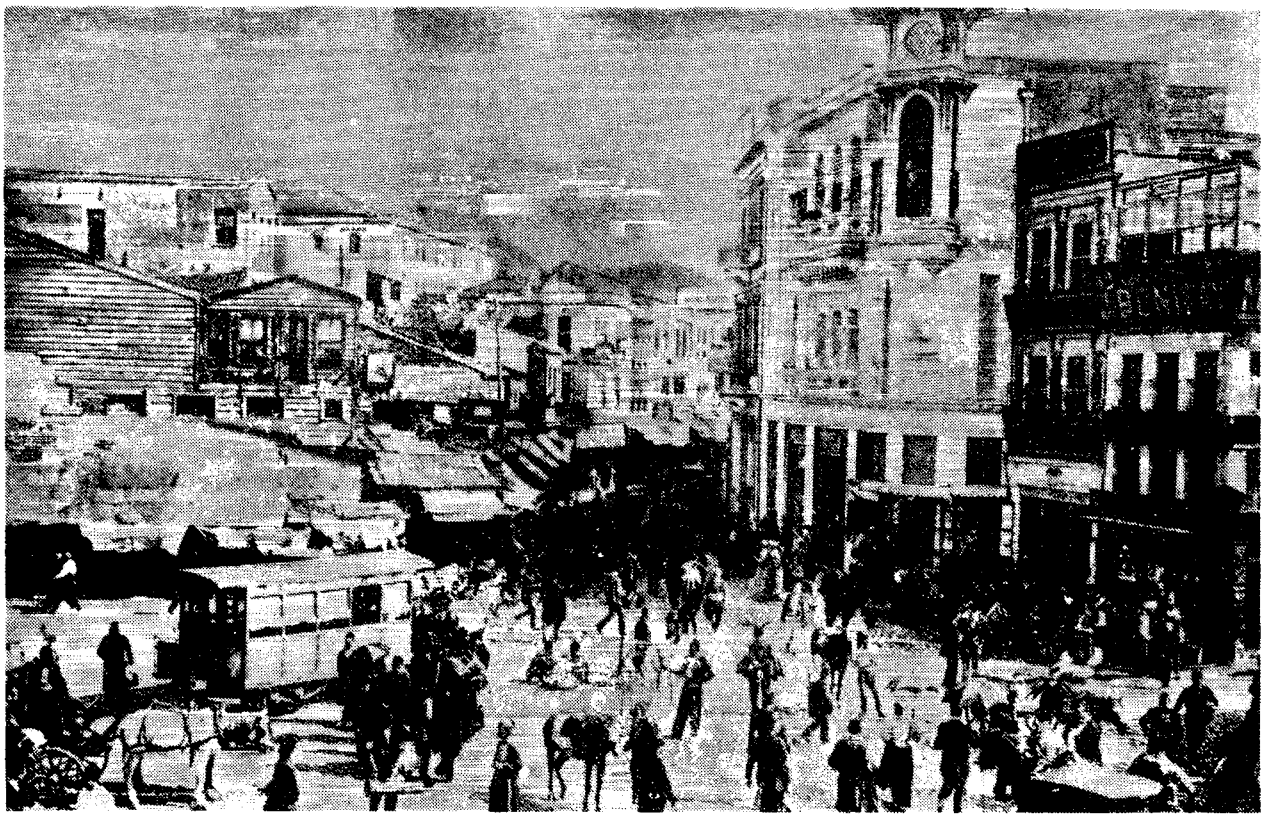
Ebniye Kanunu ne kadar uygulanmış ve kentlerin gelişimini ne ölçüde yönlendirmiştir? Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme yapma olanağına sahip değiliz. Ama bu kanunun belirli uygulama alanlarını biliyoruz. Örneğin 19. yy sonunda kentlerde kurulan grid örüntülü yol ağına sahip göçmen mahallelerini, yeni açılan yolların çevresini ve yangın yerlerinde yapılan düzenlemeleri bu konunun biçimlendirdiği söylenebilir.

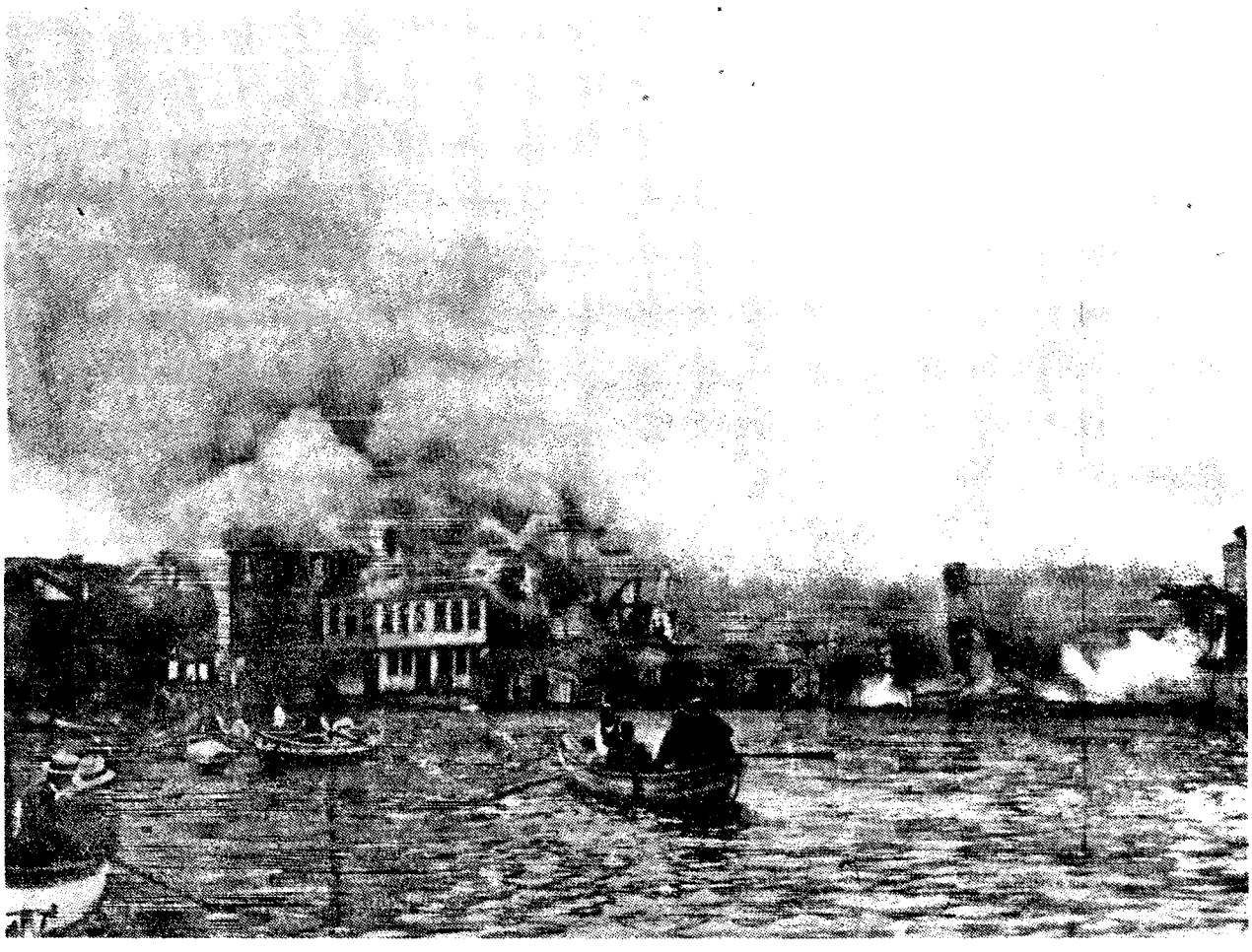
II. Abdülhamid'in Girişimi

II. Abdülhamid'in saltanatının sonuna doğru İstanbul'un imarı için Fransız uzmanlara plan yaptırdığını Paris Sefiri Salih Münir Çorlu anlatmıştır: Avrupa'da İstanbul'un imar görmemiş durumunu eleştiren yazılar çıkması üzerine Abdülhamid'in kendisini çağırarak plancı bulması görevini verdiğini belirterek şöyle demektedir:

"Ya kabahatleri yüklenip susmalı ve herkesin tavizine baş eğmeli veyahut payitahtımızı layiki üzere temizlemeli, süslemeli, mamur bir hale koymalıyız. Bu işi ancak sen kusursuz görebilirsin.

YENİ SINIRLAMALAR: 1839'da yayınlanan ilmühaberde İstanbul'da yapılacak yeni binaların mutlak kâgir olması ve geometrik kurallara uygun bir biçimde inşa edilmesi istendi. Yollar dört kademeye ayrıldı. Çıkmaz sokakların yapımı yasaklanarak, yolların mümkün olduğu kadar geniş alanlara açılması zorunlu kılındı. Bunun yanı sıra yollar üzerinde yapılacak binaların yüksekliklerinin 20 ziradan (1 zira: dirsekten orta parmağa kadar olan uzunluk, yaklaşık 75-90 cm.) ve 3 kattan fazla olamayacağı kaydı getirildi. 1890'larda Eminönü.

YANGINLAR: İstanbul'un imarı için atılan adımlara yangınlardan sonra ortaya çıkan görünüm de neden olmuştur. Gerçekte bu yangınlar bir anlamda yeni yapılacak kent planlaması için de bir çeşit "vesile" yaratmıştır. 1854'deki Aksaray ve 1864'deki Sirkeci-Hocapaşa yangınlarından sonra çıkarılan Turuk ve Ebniye Nizamnamesi parselizasyon, kamulaştırma ve yol yapımı konusunda yeni hükümler getiriyordu. Bu nizamname özellikle Hocapaşa yangın yerinin düzenlenmesinde uygulanmıştır. 1911 ve 1912'deki İstanbul yangınlarından görünümler. Balat yangını (üstte), İshak Paşa yangını ve yangından sonra Sultanahmet Meydanı'nda yangınzedeler.

Çünkü çok vakitten beri Avrupa'da yaşıyorsun, Avrupa'nın pek çok taraflarını dolaştın, süslü şehirleri ziyaret ettin, süslü şeylerden ve mühendislikten anlarsın, sana geniş selâhiyet ve nüfuz vereyim, git Fransa'da bu işlerden anlayışlı ve cidden ehliyetli adamları toplayıp buraya getir, benim nezaretim ve senin riyasetin altında senin intihap ve arzedeceğin memurlardan mürekkep bir komisyon yapalım ve işe başlayalım, dedi..."

İşin tanımlanış biçimi imarla ilgilenen yöneticilerin güdülerini ve işe yaklaşımlarını göstermek açısından ilginçtir. Paris sefiri, sonunda Paris Belediyesi Başmühendisi Buvar ile anlaştı. Buvar İstanbul'a gelmedi. İstanbul'un fotoğraflarını (büyük olasılıkla haritasını da) istetti. Kentin fotoğrafları çekilerek gönderildi. Bu fotoğraflardan yararlanarak, *"Eminönü ile Karaköy için tensip ettiği meydanların etrafında müzeyyen sütunlu yollar ile cepheleri süslü mağazalar olmak üzere suluboya ile ustaca yapılmış bir metreden ziyade boyda resimlerini ve şehirde açılmasını tasavvur ettiği birkaç cadde ile Saraybunu hizasından Yedikule'ye doğru sedli ve ağaçlı ve güzel konaklar, köşkler ve bahçelerle süslenmiş Marmara'ya nâzır uzun bulvarın ve şehir içindeki yedi tepenin her biri için yapılmasını tavsiye ettiği etrafları bahçeli Belediye ve Hükümet dairelerinin manzaralarını ve caddelerin derecelerine ve ehemmiyetlerine göre halkın yapacağı binalar için cephe numunelerini havi levhalar yapmış sefirimize vermiştir."* Bu planların masrafını Fransız hükümeti ödemiştir.

Kuşkusuz, bu nitelikte bir planı uygulayacak kaynaklara Osmanlı İmparatorluğu sahip değildir. Bunun ötesinde kenti görmeden hazırlanan böyle bir planın uygulanamayacağı açıktır. Nitekim uygulanmamıştır da.

II. Meşrutiyet'ten Sonra

1908 Devrimi'nden sonra Buvar'nın yine İstanbul'a çağrıldığı anlaşılmaktadır. Bu kez İstanbul'a gelmiş ve araştırmalar yaparak bir rapor hazırlamıştır. Bu raporda bir kentin haritası olmadıkça plan yapılamayacağını, her şeyden önce harita alınması için girişim-

lerde bulunulması gerektiğini söylemiştir. Böylece Buvar, kendisinin yaptığı ilk çalışmanın yüzeyselliğini de kabul etmiş olmaktadır.

1908 hareketinden sonra, harita alınması önkoşulunu sağlayacak iki yönlü bir gelişme olduğunu görüyoruz. Birincisi, askerî kanaldadır. 1891'de Fransa Yüksek Askerî Mühendis Okulu ve Fransız Ordusu Coğrafya Dairesi'nde eğitime gönderilmiş olan Şevki Paşa tarafından 1909 yılında Harita Komisyonu kurulmuş ve ilk defa Osmanlı İmparatorluğu'nda nirengi şebekesi kurulmaya, buna dayalı olarak haritalar alınmaya başlanmıştır. İstanbul'un çevresinin 1/25.000 ölçekli haritaları askerî haritacılarca hazırlanmıştır. Öte yandan, İstanbul Şehremini ve Belediye Reisi Cemil (Topuzlu) Paşa, 1912 yılından sonra imar planı yapmakta kullanılacak olan, daha büyük ölçekli bir harita yaptırmıştır.

İttihat ve Terakki döneminde İstanbul'un imarı konusunda Dr. Cemil (Topuzlu) Paşa tarafından önemli adımlar atılmıştır. Ancak onun Şehremini ve Belediye Reisi yapılması kentleşme konularında sağlık kaygılarının ön plana alınması dolayısıyla olmamıştır. Büyük kabinede sadrazam olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Cemil Paşa'ya şehreminliğini şu sözlerle önermiştir:

"Bir ay önce Göztepe, Feneryolu tarafında geziyordum. Senin Çiftehavuzlar'daki köşkünü o zamana kadar görmemiştim. Binanın mimari tarzı, bahçenin tanzim şekli o kadar dikkatimi celbetti ki, bu Avrupakâri köşk kimin diye meraklandım. Senin olduğunu söylediler. O zaman düşündüm ki evinin içinde ve dışında küçücük bir Avrupa yaratan adamı şehremini yaparsam, İstanbul'u imar eder. İşte sadrazam olur olmaz da seni bu makama getirmeyi düşündüm."

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın şehremini seçerkenki güdüleri, II. Abdülhamid'in Paris sefirinden kendisine plancı bulmasını isterkenki güdülerinden farklı değildir. Cemil Paşa şehremini olduktan sonra Avrupa'nın başkentleri Bukreş, Berlin, Viyana ve Paris'i ziyaret etti. Bu ziyaretler sonunda Fransa'dan teknik elemanlar çağırdı. Lyon Belediyesi Başmühendisi üç yıllık bir anlaşma ile Şehremaneti Fen Kurulu müdürlüğüne atandı. Bu süre Çırçır, Aksaray, Fatih yangın yerlerinin planları hazırlandı. Bu sahaların altyapıları yapıldı. Bu planların uygulanması I. Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine tamamlanamadı.

Cemil Paşa, sehreminliği sırasında Balkan Savaşı'nın yarattığı bir borçlanma olanağından yararlanarak bir milyon altınlık istikrazda bulununca kentte bazı imar uygulamaları yapma olanağı elde etmiştir. Yangın yerlerinin istimlâkinde ve altyapılarının hazırlanmasında bu olanaktan yararlanılmıştır. Ayrıca kente Gülhane, Sultanahmet, Fatih ve Üsküdar'daki Doğancılar parkları yapılmış, otuz metre genişliğinde bazı yollar açılmıştır.

Şehremini Cemil Paşa, bu imar operasyonlarında ne tür güdüler içinde olduğunu Sultanahmet yangın yerinin düzenlenmesini anlatırken, şöyle ortaya koymaktadır:

"Ayasofya ve Sultanahmet Camilerinin arasında bulunan arsaları istimlâk etmek... Burada evvelce kocaman bir mahalle vardı ve her iki camiyi kapatıyordu. Bir gece bu mahalle kâmilen yandı. Hatta benim, yangını söndürtmediğim rivayetleri bile çıkarıldı.

Halbuki bu yalandır. Yalnız yandıktan sonra, sevindiğimi söyleyeceğim. Oralarda yeni inşaata müsaade etmedim. Bütün arsaları, şimdi meydanda gördüğünüz hamam da dahil olmak üzere istimlak ettim. Oraya mimari estetikten mahrum, adi, biçimsiz bir bahçe değil, Paris'teki 'Place de la Concorde' gibi ortasında muazzam bir abide bulunan asfalt bir meydan yapmak istiyordum. Projeler hazırlattım, bunu Avrupa'da meşhur mimar ve şehircilik mütehassısları arasında konkura koydum. O esnada orta yerdeki hamamı yıkmak için çok uğraştım. Fakat Muhafaza-i Âsar-ı Atika Cemiyeti, başında eski sadrazam Sait Paşa olduğu halde, arzuma muhalefet etti."

İttihat ve Terakki döneminin üzerinde durulması gereken seri imar çabaları, Cemal Paşa'nın I. Dünya Savaşı içindeki uygulamalarıdır. Cemal Paşa Suriye'de iken Curher adında bir Alman kent plancısına Kudüs'ün, Şam'ın ve diğer bazı Suriye kentlerinin planını yaptırmış ve bu planlara göre savaş koşullarından yararlanarak zorlayıcı bir tutum içinde yollar ve meydanlar açtırmıştır. Suriye'den İstanbul'a geldiği zaman bu plancıya Bahriye Nezâreti'nde İstanbul planı için çalışmalar yaptırmış ve İstanbul Belediyesini bu plancı ile anlaşma yaptırmaya zorlamışsa da belediye bu plancının koşullarını ağır bularak kabul etmemiştir.

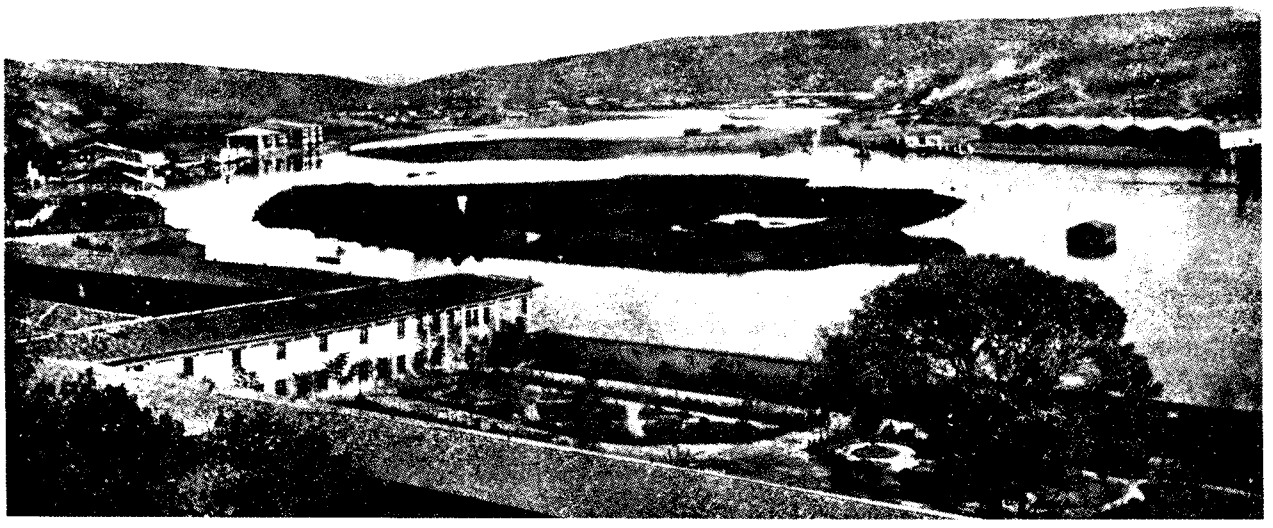

BİR İMARCI: *İttihat ve Terakki döneminde şehreminliği yapan Dr. Cemil (Topuzlu) Paşa (1868-1958) yangın yerlerinin istimlâkine önem vererek, bu yerlerde modern kentleşmenin gerektirdiği yapılanmaların oluşmasına öncülük etmiştir. Gülhane Parkı, Sultanahmet Parkı, Fatih ve Doğancılar Parkı'nın açılmasını sağlayan Topuzlu ilk bulvarın yapılmasına da öncü olmuş, sıhhi durumu, belediye zabıtasını düzeltmeyi başarmıştır.*

Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemdeki kent planlaması ve imar pareketleri kısaca değerlendirildiğinde, yapılan planlama çalışmalarının bazı büyük kentlerle sınırlı kaldığı, genellikle yabancı plancılara yaptırılan bu yüzeysel çalışmaların uygulamaya kavuşmadığı söylenebilir. Buna karşılık, geliştirilen imar nizamname ve yasalarının yaşanan kentsel gerçeklerle tutarlı olduğunu, mevzii imar planlarıyla birlikte uygulamaları önemli ölçüde yönlendirdiğini kabul etmek gerekir. □

KAYNAKÇA

- AKTÜRE Sevgi, *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti, Mekânsal Yapı Çözümlemesi*, Ankara, 1978
- DENEL Sevim, *Batılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekanlarda Değişim ve Nedenleri*, Ankara, 1982
- ERGİN Osman, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, 5 cilt, İstanbul, 1922
- ERGİN Osman, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı*, İstanbul, 1936
- ERGİN Osman, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, İstanbul, 1939
- FAROQHI Suraiya, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, Camlangde, 1984
- KILINÇASLAN İsmet, *İstanbul Kentleşme Sürecinde Ekonomik ve Mekansal Yapı İlişkileri*, İstanbul, 1981
- ORHONLU Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım*, İzmir, 1984
- ORTAYLI İlber, *Tanzimattan Sonra Mahallî İdareler*, Ankara, 1974
- STEWIG R., *İstanbul'un Bünyesi Doğulu Osmanlı Bünyeden Avrupalı Kozmopolit Bünyeye Geçiş*, İstanbul, 1965
- TEKELİ İlhan-Leila Erder, *İç Göçler*, Ankara, 1976
- TEKELİ İlhan, "Türkiye'de Kent Planlamasının Tarihsel Kökleri", Derleyen: Tamer Gök. *Türkiye'de İmar Planlaması*, Ankara, 1980
- TODOROV Nikolaj, *La Ville Balkanique Aux XVe-XIXe Siècles*, Bucarest, 1980

DEĞİŞEN HALİÇ: *18. yy'da nüfus artışları ile birlikte İstanbul'un çevresinde yeni yerleşmeler başladı. Haliç'te ve Boğaziçi'nde yaptırılan köşkler, bahçeler, mesire yerleri bir dönemin simgesi oldu. Fakat 19. yy'ın sonlarına doğru hızlanan bir süreç Haliç'i kısa bir süre içinde sanayi yerleşim alanı haline getirerek, çevre tahribine yol açtı. 19. yy'ın sonlarında Haliç.*

Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişimler

Sevgi Aktüre

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunun tamamlandığı ve en parlak dönemini yaşadığı 15. yy'dan 19. yy ortalarına kadar çok uzun bir dönem, Osmanlı toplumunun oldukça farklılaşan yapısına karşın kentlerin mekânsal yapısı durağan niteliğini korumuş, ancak 19. yy sonlarında mekânsal yapı değişim sürecine girmiştir.

Toplumsal yapıyı, somut bir biçimde, tarihsel bir sürecin ürünü olarak temelinde belirli bir teknolojiye dayanan kurumlar, bunların bütünleşmesiyle örgütlenmiş eylemler ve bu eylemler sonucunda ortaya çıkan ilişkilerin göreli bir düzeni olarak ele aldığımızda, toplumsal yapıdaki değişmeler bölgesel ilişkileri etkilemekte, ortaya çıkan yeni ilişkiler ise kentsel işlevlerde farklılaşmayı getirmektedir. Kenti tarım-dışı üretimin yoğun biçimde yapıldığı, kırsal ve kentsel tüm üretimin denetlendiği, dağıtımının kontrol edildiği, belirli bir teknolojinin beraberinde getirdiği büyüklük, yoğunluk, farklılaşma ve bütünleşme düzeyine ulaşmış yerleşme türü olarak tanımladığımızda, kentsel işlevler kentin toplumsal yapıdaki yerine ve rolüne bağımlı olarak belirlenmekte ve kentin belirli bir zaman kesitindeki mekânsal yapısı toplumsal yapıdaki ilişkilerin yansıması olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve yükseliş dönemleri olan 15. ve 16. yy'larda Anadolu kentinde yeni mahalleler kurulması yoluyla hızla genişleyen yerleşim alanı 17. yy başlarında ulaştığı sınırları 19. yy sonlarına kadar korumuş, ancak 19. yy sonunda, o da kendi iç dinamikleri ile değil dış etmenler sonucu, kentsel arazi kullanımına eklenen demiryolu, yönetici merkez, göçmen mahallesi, askerî kışla gibi yeni ögeler ile birlikte büyüme ve değişme süreci içine girmiştir. Bu değişmede başlıca itici gücü sosyo-ekonomik yapıdan kaynaklanan etmenler ortaya çıkarmıştır. Bu incelemede kaynaklandıkları kentsel eylem türlerine göre alt bölümler halinde ele alınan süreçler ve olgular birbirleriyle çok yakından ilişkilidir. Zaman ve mekân boyutunda birbirlerine koşut, içiçe ortaya çıkmışlardır ve kentlerde mekânsal yapı değişimini neden-sonuç ilişkisi kurarak açıklamaya olanak vereceklerdir.

Değişim Süreci

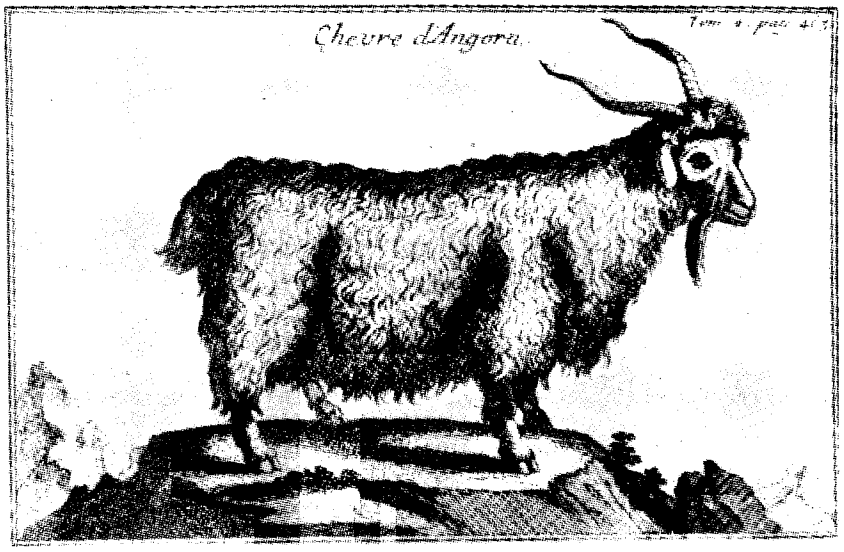
Bütün sanayi öncesi toplumlarda olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da kentlerin temel ekonomik işlevi, işlenmiş mal üretimi ve ticaretidir. 19. yy ortalarına kadar Anadolu kentinde geleneksel lonca ilişkileri içinde sürdürülen üretim eylemlerinde ve ekonomik yapıyı oluşturan ögelerde bu tarihten sonra bazı önemli değişmeler olduğu görülür. Bu dönemde, kentlerdeki üretimin hammaddesi olan ürünleri iç pazar yerine dış pazarlara yönelmesiyle, bölgeler arası ticaret önemli bir değişme göstermiş, tarımsal ürünlerin Avrupa'da hızla gelişen sanayinin talebi sonucu dış ticarete kayması bölge ölçeğinde mal akım ilişkilerinde ve yönünde önemli değişimlere neden olmuştur. Kentlerde ise bu değişim sürecinin en önemli sonucu geleneksel lonca sisteminin çökmesine neden olmasıdır.

Tarımsal ürünlerin dış pazarlara deniz yoluyla gönderilmesi nedeniyle 19. yy boyunca önemleri giderek artan İzmir, Samsun gibi liman kentlerinin dışında kalan kentlerin içinde bölgesel ilişkilerin değişim sürecinden en çok etkilenenler Ankara, Tokat gibi Anadolu'nun eski ticaret kentleridir. Örneğin Ankara'da 17. ve 18. yy boyunca kent halkının hemen tümü sof üretimi ve ticaretiyle geçinmekte iken 19. yy başında kent ve civar köylerden toplanan tiftiğin bir kısmı işlenip büküldükten sonra dış ülkelere satılmakta, kalanı Ankara'daki imalathanelerde dokunarak sof kumaşı yapılmaktadır. Bu soflar iç pazarda tüketildiği gibi Avrupa ülkelerine de satılmaktadır.

Yerli sanayideki gerileme 19. yy'ın ilk çeyreğinde, önce İstanbul, Balkanlar gibi imparatorluğun dış ülkelerle yakın ilişkide olduğu bölgelerde ortaya çıkmıştır. Anadolu taşra kentlerinde ise yerel mallar hâlâ piyasaya egemen durumdadır. Örneğin Ankara'da 1812 yılında kent ve çevresinde 1.000 kadar dokuma tezgâhının çalıştığı ve 10.000 dokumacının bu işle uğraştığı bilinmektedir. 19. yy başlarında İzmir yönüne giden kervanlar Ankara'dan sof götürmekte, ticaret gerilemiş olmakla birlikte sof üretimi kentin ana gelir kaynağı olmaya devam etmektedir. 19. yy'ın ilk çeyreğinden sonra ise ham tiftik satışına önem verilmiştir. İstanbul ve İzmir'-

den gelen tiftik alıcıları köy köy dolaşarak köylülerden ucuza tiftik almaya başladıklarından, zaten Avrupa kumaşları ile rekabet edemeyen Ankara sof imalathaneleri hammadde sıkıntısı yüzünden kapanmış ve Ankara kenti tiftik sanayiinin merkezi olmaktan çıkarak Avrupa'ya ucuz fiyatla ham tiftik satan bir pazar haline dönüşmüştür. 1835 yılında Ankara'dan yapılan tiftik ihracatı 500.000 okkayı bulmaktadır. Buna karşılık 18. yy sonlarında 25.000 balyadan fazla şal, çorap ve yünlü kumaş ihraç eden kentin bu tür işlenmiş mal ihracatı 1835 yılında 5.000 balyaya düşmüştür. 19. yy sonlarında ise Ankara kentinde ve civar köylerde sof dokuyan ancak 1-2 dokuma tezgâhı kalmıştır.

Böylece 19. yy başlarına kadar dünya pazarlarına işlenmiş mal satan Ankara kenti, 19. yy ortalarında yarı işlenmiş mal, sof ipliği, yüzyıl sonlarında ise ham tiftik ve sanayi ana malı olan tiftik keçisi ve kesimlik keçi göndermeye başlamıştır. 1893 yılında yine dış etmenler sonucu Anadolu'ya giren yeni ulaşım sisteminin (demiryolunun), Ankara'ya ulaşması, kentten İstanbul yönüne canlı hayvan, kesilmiş ve kurutulmuş et naklini hızlandıran bir etmen olmuştur.

ESKİ ANKARA: 19. yy ortalarına kadar Anadolu kentlerinin geleneksel yapısı kapalı bir ekonominin belirgin özelliklerine sahipti. Eski ticaret merkezleri arasında Ankara, Tokat ve Çorum gibi kentler 19. yy ile birlikte başlayan değişimden çok çabuk etkilendiler. Bunda bu kentlerden Ankara'da yapılagelen sof ticaretinin önemli bir payı vardı. Burada imal edilen sof kumaşı ve diğer tiftik ürünleri dış pazarda alıcı buluyor, bu da küçük üretici ile zanaatkârın yaşamasını sağlıyordu. Gezgin Tournefort'un seyahatnamesinde Ankara gravürü ve yine aynı eserden Ankara tiftik keçisi.

Ankara'dan olduğu gibi, 19. yy'ın sonunda kentlerde küçük üretimin çöküşünü gösteren bir diğer örnek de Tokat'taki bakırcılığın değişim sürecidir. Ankara gibi 17. yy'da Anadolu'nun en önemli ticaret kentlerinden biri olan Tokat'ta, 18. yy'da en önemli gelir kaynağı bakır mutfak eşyasıdır. Kentte tencere, kazan, fincan, şamdan gibi bakır eşya çok iyi işçilikle yapılmakta, çevre kentlerin yanı sıra İstanbul'dan Mısır'a kadar geniş bir alana gönderilmektedir. Üretim için gerekli ham bakır ise Gümüşhane ve Ergani'den getirilmektedir. 1835 yılında Tokat'tan geçen gezginler kentte bulunan fırınlarda Ergani'den getirilen ham bakırın yarı işlenmiş halde Samsun limanından deniz yoluyla İstanbul'a gönderildiğine tanık olmuşlardır. 19. yy'ın ortasından sonra da bakırın yeni işlenmiş halde bölge dışına gönderilmesine devam edilmiş, bu süreç hammadde darlığı nedeniyle kentteki temel işlenmiş mal üretim kollarından biri olan bakırcılığın çökmesine neden olmuştur. 1886-1887 ve 1903 tarihli Sivas Vilâyeti Salnamelerine göre, Tokat kentinin ihraç ettiği mallar arasında bakır eşyaya rastlanmadığı halde aynı tarihlerde Samsun limanından ihraç edilen mallar arasında önemli miktarda ham bakır bulunmaktadır.

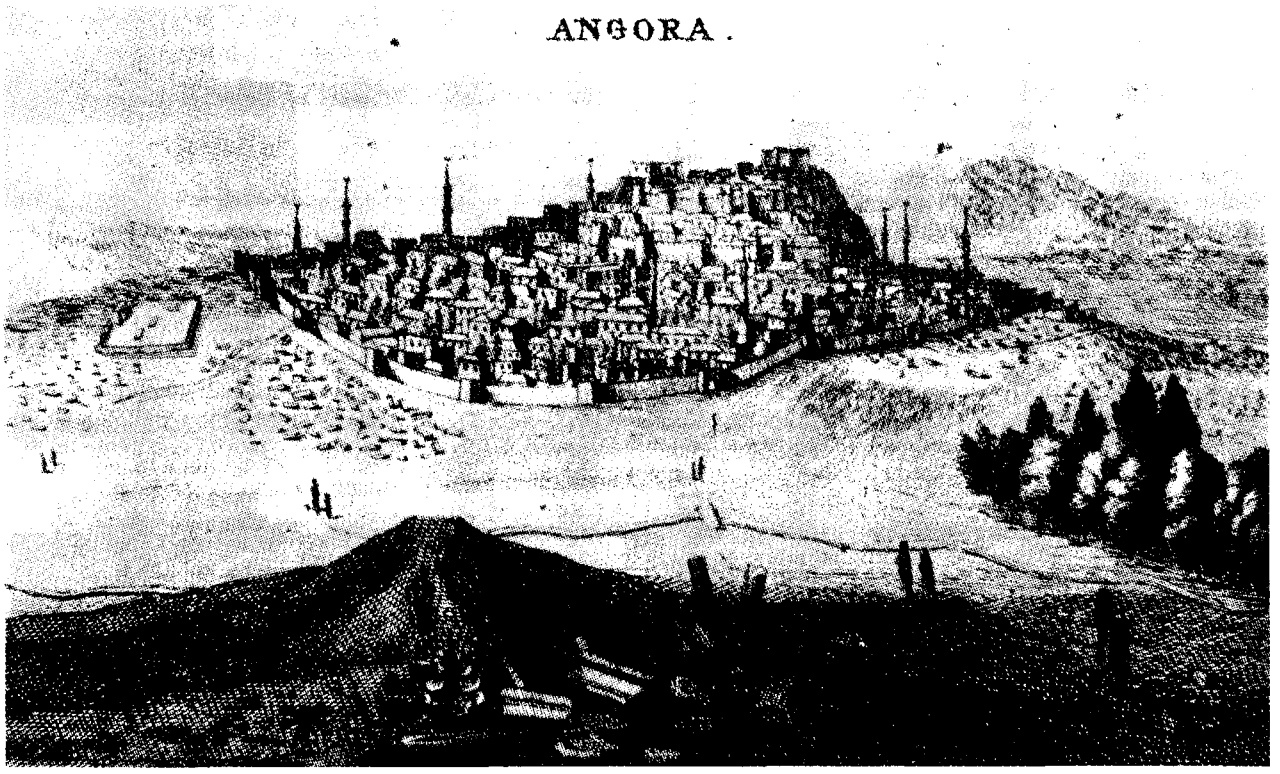
19. yy'ın ikinci yarısında Ankara'da sofçuluğun, Tokat'ta bakırcılığın çökmesine neden olan ekonomik yapının değişim süreci içinde Anadolu'daki diğer kentlerde de zanaatlar ve her türlü küçük üretim büyük sarsıntı geçirmektedir. Örneğin Amasya, Diyarbakır, Bursa gibi kentlerde önceleri pek çok ipekli kumaş dokuyan imalathane bulunduğu halde, tezgâh sayılarının 1848-1855 yıllarında gittikçe azalmakta olduğuna, Bursa'da ipek dokuyan 1.000 tezgâhın 75'e düştüğüne çeşitli kaynaklarda değinilmektedir.

Yerel üretimin çöküşüne koşut olarak Avrupa'dan gelen işlenmiş mallar İstanbul ve İzmir gibi Avrupa ile daha yakın ticaret ilişkileri olan kentlere öncelikle girmiş, 19. yy'ın ikinci yarısında da taşra kentlerindeki pazarları doldurmuştur. Bu olguyu hızlandıran etmenlerin başında Avrupa ülkeleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan ticaret anlaşmaları gelir.

1838-1841 ve 1860-1862 dönemlerinde çeşitli Avrupa ülkeleri ile imzalanan ticaret anlaşmaları Osmanlı Devleti'nin yabancılara tanımış olduğu öncelikleri genişleterek onları yerli tüccarlarla eşit duruma getirmiş ve gümrük vergilerinin kaldırılmasını sağlamıştır. Bu anlaşmalar yoluyla Batı'nın işlenmiş malları Osmanlı İmparatorluğu'nun her köşesine serbestçe sokulmuş ve kentlerdeki dükkân sayısında büyük bir artış olmuştur. Örneğin 1895 yılında 5.458 hanelik Ankara kentinde 2.173 dükkân, 50 büyük mağaza ve 32 han, 1885 yılında 4.426 hanelik Tokat kentinde 1.300 dükkân ve 26 han, 1890 yılında 3.487 hanelik Afyon kentinde 1081 dükkân, 5 büyük mağaza ve 7 han, 1890 yılında 3.673 hanelik Çorum kentinde 1.100 dükkân ve 6 han işlev görmektedir. Bu örneklerden de görüldüğü gibi, 19. yy'ın sonunda taşra kentlerinde dükkân sayısı o kadar artmıştır ki, yaklaşık her 3 haneye 1 dükkân düşmektedir.

İkili Yapı

Avrupalılar 19. yy'ın başından başlayarak Osmanlı Devleti'ne Batı'daki sosyal, hukuksal, yönetimsel ve ekonomik düzene uyum yapabilmesi için "reformlar" yapmak konusunda baskı yapmışlardır. Bu "reformlar" kapsamı içinde ele alınan ordunun yeniden örgütlenmesi, kıyafet değişikliği ve değişen yaşam koşulları yeni tüketim ge-

reksinimleri ortaya çıkarmış, Batı'dan gelen işlenmiş mallar için yeni pazar olanakları yaratmıştır.

Tanzimat'ın ilanından sonra ortaya çıkan yenilik hareketlerinin desteği ve işlenmiş yabancı malların ülke pazarlarına akması, 19. yy başlarında iç ticaretteki üstünlüklerini koruyan Türk tüccarlarının bu üstünlüklerini Rum tüccarlara kaptırmalarına neden olmuştur. Avrupa malları Anadolu içlerine girdikçe önceleri taşımacılık işlevini yerine getiren Rum armatörler İmparatorluk topraklarında yaşayan diğer Rumları da etkilediler ve onları ticaret alanına çektiler. Örneğin 19. yy'ın ikinci yarısında Ankara'da tiftik ticaretinin bütünüyle Rum tüccarların elinde bulunduğunu, Rumların bu yoldan büyük kâr sağladığını, kentin yaşamında da çok etkin rol oynadıklarını, başta seyahatnameler olmak üzere çeşitli kaynaklardan öğreniyoruz. Aynı tarihlerde Ermeniler transit ticarette söz sahibidirler. Böylece 19. yy'ın ortalarından başlayarak kent nüfusunun yaklaşık 1/3'ünü oluşturan Rum ve Ermeni azınlıklar Ankara kentindeki tüm ticaret eylemlerini denetimleri altında tutmaktadırlar.

Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyo-ekonomik yapının genel değişim sürecinin yansıması olarak, taşra kentlerinde 19. yy'ın ikinci yarısında sosyal tabakalaşma açısından başlıca iki kesim gözlenmektedir. Bunlardan birincisi kentlerde çökmekte olan küçük üretim ve küçük ölçekte perakende ticaretle uğraşan küçük esnaf ve zanaatkârlar, ikincisi ise bölgenin ürünlerini düşük vergiler ödeyerek dış pazarlara satan ve bu yoldan zengin olan Rum tüccarlarla bu ürünleri köylüden toplayan, küçük ölçekte toptan-perakende ticaretle uğraşan Ermenilerdir.

Kentlerlerdeki sosyal tabakalaşmada ortaya çıkan ikili yapının koşutu olarak, bu iki farklı sosyal kesimin işyerlerinin kent mekânındaki yer seçimi de farklılık göstermektedir. Yerel burjuvazinin işyeri olan geleneksel esnaf çarşıları, 16. ve 17. yy'daki konumlarını 19. yy sonuna kadar korurken, diğer kesimin işyeri olarak tanımlayabileceğimiz, 19. yy'ın ikinci yarısında dış ticaret ilişkilerinin nitel ve nicel değişim süreci içinde ortaya çıkan ve kentlerde gelişen ticaret sermayedarlığının ürünleri olan yeni dükkânlar, mağazalar ve hanlar, eski merkezin uzantısında kentin ana ulaşım aksının iki yanında sıralanmakta ve kentin "yeni ticaret merkezi"ni oluşturmaktadır.

Buraya kadar açıkladığımız Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyo-ekonomik yapısının genel değişim süreci içinde Anadolu kentinde ortaya çıkan iki farklı sosyal kesimin yanı sıra, Tanzimat'tan sonra kent yönetiminde ortaya çıkan değişim sürecinin sonucu olan bir üçüncü kesim daha vardır ki, bunu sivil ve bürokratlar oluşturmaktadır. Taşra kentinin 19. yy sonlarındaki mekânsal yapısını önemli ölçüde etkileyen kent yönetiminin değişim sürecini ayrı bir alt başlık olarak ele alacağız.

Tanzimat'tan Sonraki Oluşumlar

19. yy'ın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetimsel yapının gösterdiği genel değişim sürecini aynı dönemde sosyo-ekonomik yapıda ortaya çıkan yeni ilişkilerin kaçınılmaz bir sonucu saymak gerekir. Kentlerde dış etmenler sonucu artan ticaret eylemlerinin, çeşitli uluslardan tüccarlar ve şirketler arasındaki ilişkilerin geleneksel kurumlar ve yöntemlerle düzenlenmesinde ortaya çıkan sorunlar yönetimsel yapıda önemli değişikliklerin yapılmasını gerektirmiştir. Tanzimat'ın ilânından önce de devlet yönetiminde bazı de-

ğişiklikler yapılmışsa da, Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'la başlayan "reform" girişimlerinin temel niteliğine bağlı olarak yönetimsel yapıda girişilen yenilik hareketleri geçmiş dönemlerde yapılanlara oranla çok daha önemli ve geniş kapsamlıdır. İlk bakışta şekilde yapılan değişiklikler gibi görülen bu girişimler giderek Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı modeline yaklaşan bir yönetimsel yapının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Burada asıl konu "taşra kentleri" olduğundan, yönetimsel yapının çok geniş kapsamı içinde daha çok yönetimsel kademelenmede sancak merkezi işlevi gören Ankara, Tokat, Afyon, Çorum gibi kentlerde kent yönetiminin değişim süreci üzerinde durulacaktır.

Geleneksel Osmanlı toplumunda kentlerin toplum yaşantısında etkin oluşlarının önemli nedenlerinden biri, devlet düzeninin belki de en önemli kurumu olan adalet örgütünün kentlerde bulunmasıdır. Osmanlı döneminde "haklaştırma" yetkisini elinde bulunduran kadı ve diğer mahkeme görevlilerinin yerleştikleri kentlerin merkezlik ettikleri bölge, yönetimsel birimden ayrı olarak, "kaza" diye adlandırılmıştır. Bölge ölçeğinde bu etkin rolünün dışında kadının kent ölçeğinde çok çeşitli yetki ve görevleri olduğu şer'iye sicillerinin kapsamları incelendiğinde görülmektedir. Kadı kentin yargı organı olduğu kadar kentlerde güvenliğin koruyucusu, vakıfların denetçisi, beledî hizmet ve kolluk görevlerinin baş sorumlusu idi. Kadı'nın bu görevleri yerine getirmesinde kendisine yardımcı olan subaşı, böcekbaşı, çöplük subaşısı, mimarbaşı gibi Yeniçeri Ocağı'na bağlı görevliler, genel güvenlikten, temizlik ve imar düzeninin sağlanmasına kadar çeşitli alanlardaki kolluk görevlerini yerine getirmekteydiler.

Esnaf loncalarının da denetçisi olan kadı, lonca yöneticileri aracılığıyla bazı beledî hizmetlerin yerine getirilmesini sağlardı. Esnaf kethüdaları çarşısının temizliği, çarşı içindeki yolların, çeşmelerin ve su yollarının bakımı ve onarımı görevlerinin yerine getirilip, bedelinin kendi sandıklarından ödenmesini sağlamakla yükümlüydüler. Bu işleyişin temel nedeni geleneksel Osmanlı kent yönetiminin bazı hizmetleri aktif olarak yerine getirecek güce sahip olmamasıdır. Örneğin su, kanalizasyon, yangın söndürme hizmetleri lonca örgütleri gibi belirli gruplar tarafından yerine getirilmekte olup, yapıcı ve aktif bir hizmetler bütününden çok, kadının gözetiminde, denetleyici ve yaptırımcı bir yönetim ve örgütlenme sözkonusudur. Sancak Beyi bile yapacağı tayin ve harcamalarda kadı'nın onayını almak zorundaydı. Böylece devlet yerel örgütlerde kurduğu ikili mekanizma ile denetim işlevini yerine getirmektedir. Sancak Beyi'nin sefere giderken kadıyı kentte kendisine vekil olarak bıraktığı bilindiğine göre, sancak beylerinin sürekli sefere gittikleri gözönüne alınırsa, Osmanlı kadıları uygulamada kent yönetiminin ve güvenliğinin birinci derecede sorumlusu idiler. Görevlerinin dinsel niteliği gereği, birçok kurum üzerinde tartışmasız ve doğal görülen sıkı bir denetim yetkileri vardı.

Buraya kadar sıraladığımız çok çeşitli görevlerle yükümlü olan kadı'nın kentteki özel konutu günümüzdeki mahkeme, belediye ve hükümet konağının işlevlerinin tümünü görmektedir. İşlevlerin niteliği nedeniyle kadı'nın oturduğu konutun kentin ticaret merkezine yakın olması gerektiği açıktır. Ancak Anadolu kentlerinde bu konutların özel olarak bu kullanım amacıyla yapıldığını gösteren bir örneğe de rastlanmaz.

Daha önce de değinildiği gibi, kadılar bazı görevleri yerine getirmekte kendilerine yardımcı olarak Yeniçeri örgütünden yararlanmaktaydılar. Bu nedenle, II. Mahmud döneminde Yeniçeriliğin kaldırılması, başkentte olduğu kadar vilâyet ve sancak merkezi olan taşra kentlerinde de kadılık kurumunun gücünü sarsmıştır. Böylece kadıların adlî, mülkî ve beledî alandaki görevleri 1826 yılına kadar sürmüş, bu tarihe kadar kentlerin ekonomik yaşantısı kadı'nın başlıca yardımcısı olan "muhtesib" tarafından düzenlenirken, yürürlükteki sistemin yetersiz ve bozulmuş olduğu gerekçesiyle bir nizamname hazırlanarak, esnaf işleriyle uğraşmak amacıyla başkent İstanbul'da "İhtisap Nâzırlığı" kurulmuş, muhtesibin görevleri bu daireye devredilmiştir. İstanbul dışındaki kentlerde de muhtesiblik kurumuna son verilerek yerine doğrudan doğruya merkezden atanan "İhtisap Müdürlükleri" kurulmuş ve kentlerin kolluk ve beledî işlevleri, vergi toplama gibi görevler bu memurluklara verilmiştir. Bu görevlerin yeni memurluklara bırakılmasından sonra kadı, yargı organı, noter ve vakıf denetçisi durumuna düştü. 1836'da kurulan "Evkaf Nâzırlığı"nın vakıf işlerini yüklenmesiyle de sadece yargı organı olarak kaldı.

Vilâyet ve Belediye Kanunu

Osmanlı kentlerinde değişmekte olan yapı ve beliren yeni gereksinmeler en kısa zamanda modern belediye örgütlerinin kurulmasını gerektiriyordu. Tanzimatçı devlet adamları kentlerdeki bu düzensizlikten rahatsız oldukları gibi dış ticaret çevreleri kentlerdeki yönetim örgütünün yenilenmesi yönünde baskılarda bulunuyorlardı. Bütün bu etmenler sonucunda Tanzimat'ın ilanından sonra Osmanlı kent yönetimi hızlı bir değişim ve yeniden örgütlenme sürecine girmiştir. Kent yönetiminde her yeniliğin ilk uygulandığı yer olan başkent İstanbul, taşra kentleri için her zaman bir model niteliği taşımıştır. Ancak, 1854 yılında "İstanbul Şehremaneti Dairesi'nin kurulması, 1855 yılında kurulan "İntizam-ı Şehir Komisyonu" ve 1858 yılında yürürlüğe giren "Altıncı Daire-i Belediye Nizamâtı" uygulamaları İstanbul'un beledî sorunlarını çözmediği gibi, taşra kentlerinde parasal ve örgütsel güçlükler nedeniyle yaygın bir uygulama alanı da bulamadı. Buna karşın 1877 tarihli "Vilâyet ve Belediye Kanunu" ve onun getirdiği örgütsel yapı, kent yönetiminin değişim sürecinde en önemli girişim olarak nitelendirilebilir.

Kanuna göre, kentlerin nüfusları dikkate alınarak, dört yıl için 6-12 kişilik bir "Belediye Meclisi" seçilecek, "Belediye Reisi" bu seçilmiş üyeler arasından hükümetçe tayin olunacaktır. Uygulamada taşra kentlerinde belediye reisleri genellikle yerel eşraftan kimseler olageldiği halde kent nüfusu içinde çoğunlukta olan Müslümanlar, bir karar organı olan belediye meclisinde yeterince üye bulunduramamışlardır. Bunun nedeni, üye seçilmek ve seçmek için gerekli koşullardır. Üyeliğe seçilme koşulları arasında, Osmanlı tebaasından olmanın yanı sıra yılda en az 100 kuruş vergi vermek; seçmen olmak için ise, diğer koşulların yanı sıra belediye sınırları içinde bulunan emlâki için yılda en az 50 kuruş vergi vermek bulunmaktadır. Örneğin 1890 yılında 12.606 Müslüman, 4.830 Rum ve Ermeni olmak üzere toplam 17.436 kişinin yaşadığı Afyon kentinde belediye meclisi, Müslüman bir başkan ve 14 gayrimüslim üyeden oluşmuştur. Getirilen koşullar ve bu dağılım bize seçimle göreve gelen belediye meclisinin, kenttte yaşayan

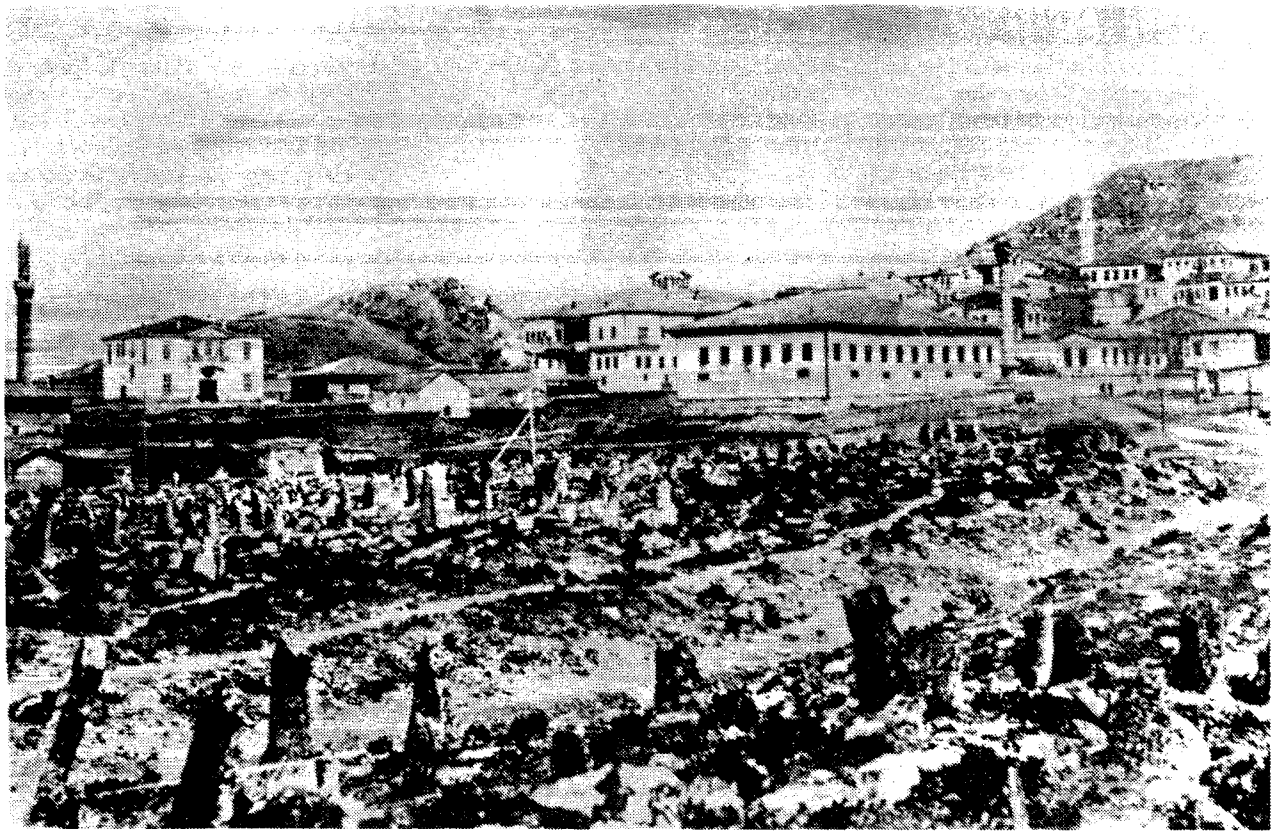
nüfusun yalnızca bir kesiminin, üst gelir grubunu oluşturan azınlıkların sözcüsü niteliğinde olduğunu göstermektedir.

1877 tarihinde uygulamaya geçilen Belediye Kanunu kapsamı içinde belediye meclislerinin seçilmesi uzun bir zaman aldığından, taşra kentlerinde seçimlerin düzenli olarak yapılamamasına neden olmuştur. Bu güçlüklerin yanı sıra parasal olanaksızlıklar ve personel yetersizliği nedeniyle genelde belediye örgütü kent yönetiminde fazla etkin olamamıştır.

"Mülkî Yönetim"

19. yy'ın ikinci yarısında yerel yönetim örgütünde bu değişmeler olurken devlet yönetiminin taşradaki uzantıları olan kurumlarda da önemli değişimler olmuştur. Tanzimat'tan önce Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet yönetimi biri ordu, diğeri adliye olmak üzere iki ana kuruma dayanmakta iken, Tanzimat ile birlikte "mülkî yönetim" adı altında, ordudan ve adliyeden bağımsız bir üçüncü kurum oluşturulmuştur. Özellikle II. Abdülhamid devrinde mülkî yönetimde görev alan memurlarda büyük bir artış olmuştur. Örneğin 1878 yılında Hüdavendigâr Vilâyeti'nin merkez, sancak ve kazalarında görev yapan bütün memurların sayısı 62, Edirne vilâyetinde 87 iken bu sayı 1908'de birinci vilâyette 148'e, ikinci vilâyette 218'e çıkmıştır. Bu artış diğer vilâyetlerde de meydana gelmiş, devlet yönetiminde sivil bürokrasi büyük bir ağırlık kazanmıştır. Memurların sayısal artışının nedenlerinden bazıları, merkezci yönetimin güçlenmesi, Osmanlı vatandaşları için geçim alanının daralması, mülkî yönetimde ve devletin diğer dairelerinde yeni hizmet yerlerinin açılması, memurluğun özellikle 1883 yılında son şeklini alan bir kararname ile güvence kazanması ve bürokratik niteliğinin pekişmesi gösterilebilir.

Taşra kentlerinde sayıları hızla artan memurların ne tür işler yaptıklarını gösteren en iyi örneklerden biri, 1907 tarihli Ankara Vilâyeti Salnamesi'nde Ankara kenti için verilen sayısal dökümdür. Bu kaynağa göre, Ankara'da Vilâyet erkânı (naip, defterdar ve mektupçular) 6, idare meclisi (tabiî ve seçilmiş üyeler) 9, vilâyet memurları (tahsilât, sicil) 10, evrak odası 3, vilâyet kalemi 5, kolluk görevlileri 2, maliye müfettişi 1, iskân memuru 1, kaymakam naibi 1, tercüman 1, baytar müfettişi 1, vilâyet matbaası 16, vilayet muhasebesi 26, vergi dairesi 8, Evkaf muhasebesi 6, haberleşme (telgraf, posta) 35, nafıa dairesi 8, tapu dairesi 4, orman dairesi 6, nüfus dairesi 6, muhacirîn dairesi 8, maarif dairesi 6, mektep idaresi

ÇÖKEN BİR YAPI: *Osmanlı Devleti'nde 19. yy'da başlayan ticarî canlılık birçok kentin pazara açılmasını sağladı. Ancak bu açılışın getirdiği sorunlar daha büyük oldu. Yıllardır sof üreterek, belirli bir yapıyı koruyan Ankara 19. yy'ın ilk yarısından sonra ham tiftik satan bir merkez haline geldi. Ham tiftiğini Avrupa ülkelerine ucuz olarak kaptıran kentte dokuma tezgâhları kapandı. Benzer bir gelişme de 17. yy'da bakırcılığın merkezi olan Tokat'ta görüldü. Bu kentte de dışa açık ticarî etkinlik Anadolu bakırının yarı işlenmiş bir biçimde Samsun limanından ihraç edilmesini ve buna bağlı olarak bakırcılığın çökmesi sonucunu doğurdu. Yüzyılın başında Ankara.*

18, Sanayi Mektebi görevlileri 17, Düyun-ı Umumiye idaresi 28, Ziraat Bankası görevlileri 12, çeşitli mahkeme görevlileri 57, hapishane idaresi 13, belediye dairesi 4, sağlık dairesi 6, eczacı 1, Gureba Hastahanesi 4, jandarma dairesi 19, polis dairesi 34, çeşitli askerî birliklerde görevli subay 26, Reji Nezareti 22, Osmanlı Bankası görevlileri 10 kişi olmak üzere toplam 440 kişilik geniş bir memur kadrosu görev yapmaktadır. Bu görev dağılımı içinde, daha önce de değindiğimiz gibi, yerel yönetim örgütü olan belediye dairesinin 4 kişiden oluşan kadrosunun küçüklüğü dikkati çekiyor. Buna karşın vilâyet, adliye ve kolluk görevlileri sayıca oldukça kalabalık kadrolardan oluşmaktadır.

Kentlerin Mekânsal Yapısında Değişiklik

Yönetimsel yapıda ortaya çıkan nitel ve nicel değişmenin koşutu kentlerin mekânsal yapılarında da yeni ögeler ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri "yönetici merkez" olgusudur. 19. yy sonlarında oluşmaya başlayan yönetici merkezin odak noktası "Hükümet Konağı"dır. Örneğin 1882 yılına ait Ankara Vilâyeti Salnamesi'nde kentte 40 odalı büyük bir hükümet konağının yapımının tamamlandığı yazılmaktadır. Bunun yanı sıra farklı kaynaklarda Ankara'da aynı tarihlerde telgrafhane, hastahane, yeni eğitim yapıları gibi diğer kamu yapılarının varlığından söz edilmektedir.

1900 yılına ait Ankara Vilâyeti Salnamesi'nin Çorum Sancağı ile ilgili bölümünde de kentte o tarihte bir yönetici merkezin ortaya çıktığına değinilmektedir. Verilen bilgilere göre, Çorum kentinin ortasında hükümet dairesi, mülkiye, adliye memur ve subaylarına ait büyük bir bahçe vardır. Hükümet konağı bir avlu içinde ve düzenli bir yapı olup üç daireden oluşmaktadır. Yapının içinde belediye dairesi de dahil olmak üzere 25 oda ile bir mescit vardır. Hükümet avlusunda bir askerî depo, bir de eski hapishane bulunmaktadır. Hükümet konağı civarında kârgir, süslü ve yüksek bir saat kulesi, bir telgrafhane, Düyun-ı Umumiye ve Reji Daireleri bulunmaktadır. Böylece 19. yy'ın ikinci yarısında başlayan yönetimsel yapının değişim süreci içinde Çorum'da ortaya çıkan "yönetici merkez" olgusu kentte yeni bir mekânsal öge oluşturmuştur. Bu olguyu ortaya çıkaran süreç, yönetimsel kademelenmede sancak ve eyalet merkezi işlevi gören hemen bütün taşra kentlerinde birbirine çok benzer şekilde yaşanmıştır. Örneğin Afyon'da hükümet konağının yapımına 1896 yılında başlanmıştır. 1898 yılında tamamlanarak kullanıma açılan bu yapının yanı sıra Belediye binası ile telgrafhane ve postahane, yönetici merkezi oluşturmuştur. Belediye binasında esnafı ve kente gelen malları denetleyen memurlar, tarım dairesi, kamu işleri komisyonu, dinsel kuruluşların yöneticileri, posta idaresi, Düyun-ı Umumiye idaresi, Reji Dairesi bulunmaktadır. Tokat'ta da hemen aynı işlevleri barındıran hükümet konağının yapımı 1880'lerde gerçekleştirilmiştir.

Buraya kadar verilen örnekler karşılaştırıldığında, 19. yy'ın son çeyreğinde sivil bürokraside ortaya çıkan yeni örgütlenmenin yönetimsel kademelenmede aynı işlevi gören Ankara, Afyon, Çorum, Tokat gibi sancak merkezlerinde birbirine çok benzer işlevsel ve mekânsal oluşumlara neden olduğu söylenebilir.

Orduda Değişiklik

Tanzimat'tan önce Osmanlı İmparatorluğu'nda adliyenin yanı sıra devlet yönetiminin iki ana kurumundan biri olan ordu da yönetimsel örgütlenmede sivil bürokrasiye koşut bir değişim süreci göstermiştir. Bir meslek ordusu olan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra kurulan yeni orduda askerlik yapmak paralı bir hizmet olmaktan çıkarak zorunlu bir hizmet haline gelmiş, yeni ordunun çekirdeğini "Nizamiye" askerleri, ikinci kademeyi ise "Redif" askerleri oluşturmuştur. Nizamiye askerleri Osmanlı İmparatorluğu'nun savunma gereksinimi gözönünde tutularak belirli merkezler çevresinde yedi orduya bölünmüş, bu ordulardan herbirinde bu savaş gücünün yanı sıra bir de "Redif" örgütü kurulmuştu. Her ordunun 5 veya 6 "Redif Alayı" vardı. Bu alayların merkezleri sancak veya vilayet merkezleri olan taşra kentlerinde bulunmaktaydı.

Bu uygulamada kentlerde güvenliğin sağlanması büyük ölçüde redif askerlerine bırakıldığı gibi, mülkî yönetim ile askerî yönetim birbirinden ayrılmış olmaktadır. Bu ayrılık her iki işlevin kent mekânında birbirinden ayrı yer seçmesine neden olmuştur. Mülkî yönetim işlevi, daha önce incelendiği gibi, kentin yerleşik alanı içinde "yönetici merkez" odağını oluştururken, redif askerleri kentlerin hemen dışında, ana ulaşım akslarının uzantısında, kendileri için özel olarak inşa edilmiş "kışla"larda yerleşmişlerdir. Örneğin Ankara'da bulunan iki tabur piyade ve bir süvari redif alayı kentin kuzeyinde, o zamanki yerleşim alanı dışında iki kışla ile eklerini kullanmaktadır. Tokat ve Çorum'da da, güneyde, yerleşim alanları dışında redif askerleri için yapılmış kışlalar bulunmaktadır. Böylece 19. yy sonunda kent planına eklenen yeni bir öge de yönetimsel yapının değişim süreci içinde ortaya çıkan askerî kışlalardır.

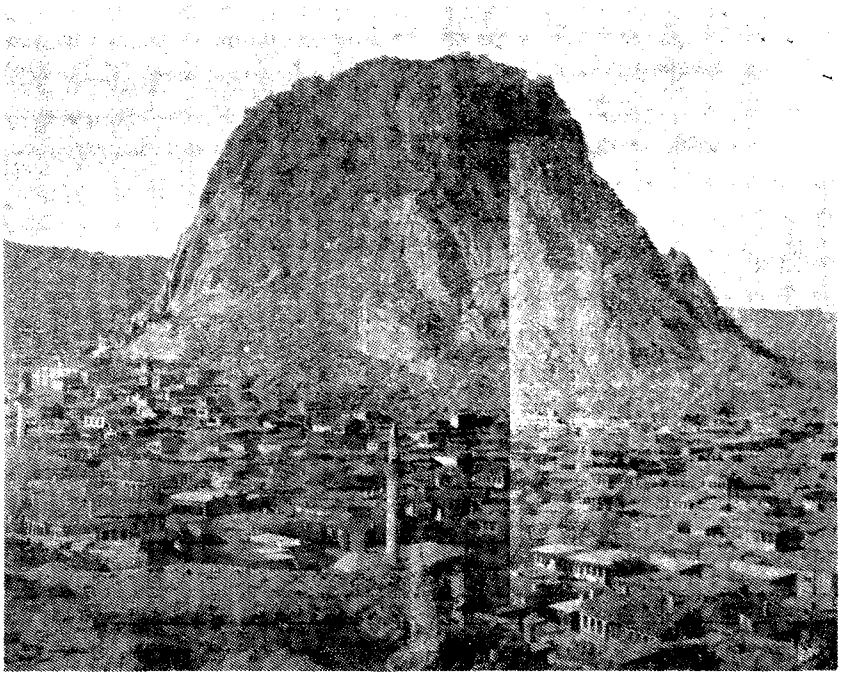
Göçmen Mahallelerinin Ortaya Çıkışı

Taşra kentlerinin mekânsal yapısında 19. yy sonlarında -yönetici merkez, askerî kışla gibi- kentin iç dinamikleri ile değil, dış etmenlerle ortaya çıkan yeni ögelerden biri de "göçmen mahalleleri"dir.

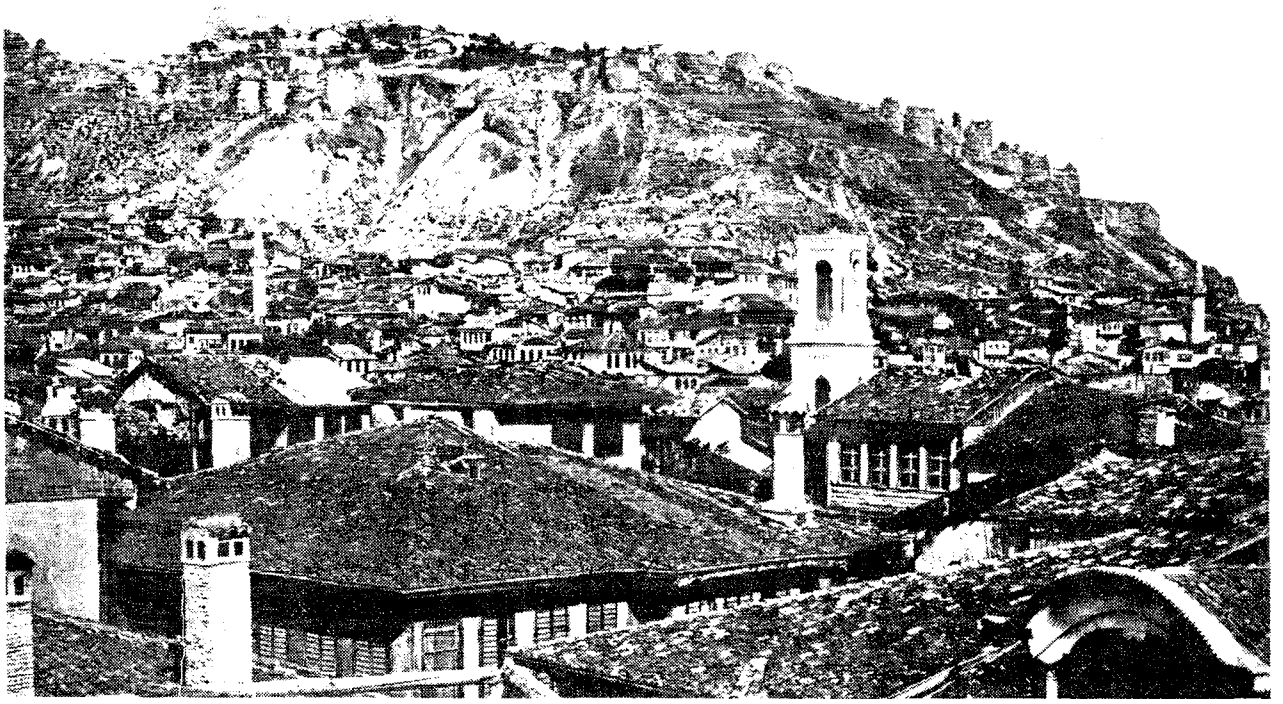
Çeşitli nedenlerle Kafkasya, Kırım ve Balkanlardan Anadolu'ya olan göçler 1785'te başlayıp 1912 yılına kadar, uzun bir zaman dilimi içinde ve belirli aralıklarla yoğunluk kazanarak devam etmiştir. Bu göçmenlerin büyük çoğunluğu devlet tarafından eski yerli köylerin, Türkmenlerin ve Yörüklerin geçim alanlarının dışında kalan, devlete ve vakıflara ait topraklar üzerinde yerleştirilmişlerdir. Ancak o tarihte bu açık alanlar, ova tabanları ve kıyı bölgeleri sıtmanın yayıldığı bölgeler olduğundan, göçmenlerin bir kısmı hastalanıp ölmüş, kurtulanlar ise eski yerleşme yerlerini bırakarak başka bölgelere göç etmişler, iç göçlere neden olmuşlardır. Bunlardan bir kısmı aralarında örgütlenerek daha uygun yerlerde köyler kurdukları gibi bazıları da kentlerin ve kasabaların çevrelerinde yerleşmişler ve yeni mahalleler oluşturmuşlardır.

Göç olaylarının tarihsel gelişmesi incelendiğinde, 18. yy'ın sonlarında yurtlarından kovulanlar, sürgün edilenler, toptan göçe zorlananlar, millî göçler, geri göçler, anlaşmalara bağlı göçler ve diğer terimlerle tanımlanan gerçek "dış göçler" sorunuyla ilk karşılaşan devletin Osmanlı Devleti olduğu görüşüne varılabilir. Daha 1788-1792 Osmanlı-Rus-Avusturya savaşları süresince ve sonrasında, 1780-1800 yılları arasında Kırım, Kazan, Kafkasya ve Özi bölgelerinden Anadolu'ya göç edenlerin sayısı 300.000-500.000 kişiyi bulmuştur.

1806-1812 yılları arasında ise Osmanlı-Rus savaşı nedeniyle Balkanlarda yaşayan Türklerin çoğu güneye doğru göç etmeye başladı ve sayıları 200.000'i bulan bu göçmenler başta İstanbul olmak üzere Rumeli'deki kent, kasaba ve köyleri doldurdular, bir kısmı da İstanbul yolu ile Anadolu'ya geçti. 1820-1830 yılları arasında ise Mora ayaklanmaları, Eflâk ve Buğdan'da yaşayan Türklerin göçe zorlanması, Mora'nın Türklerden boşaltılmasına Osmanlı hükümetinin razı olması gibi farklı nedenlerle Balkanlardan Anadolu'ya göçler devam etmiştir.

Balkanlardan göçler devam ederken, 1854-1856 yılları arasında yapılan Kırım savaşından sonra büyük bir göçmen grubu daha Anadolu'ya geldi. Sadece 1856-1864 yılları arasında Kırım'dan Anadolu'ya 600.000 kişinin göç ettiğini kaynaklardan öğreniyoruz. Göçmenlerin Anadolu'ya girişi zaman içinde daha da artarak I. Dünya Savaşı'na

DEĞİŞEN TAŞRA KENTLERİ: *Tanzimat'tan sonra taşra kentleri çok hızlı bir değişim sürecine girdi. Peşpeşe çıkarılan kanunlar, yönetmelikler, kentlerin geleneksel dokularının değişimini düzenlemeye yönelikti. Ancak bunların bir bölümü uygulama alanı bulamadı. Bununla birlikte 1877 tarihli "Vilayet ve Belediye Kanunu"nun getirdikleri önemliydi. Buna göre her kentte nüfuslar dikkate alınarak "Belediye Meclis"leri seçilecekti. Ancak çeşitli nedenlerden dolayı bu belediye örgütleri fazla etkili olamamıştır. Afyon (üstte) ve aynı dönemlerde Kütahya (altta).*

kadar sürmüştür. Örneğin 1877 yılında Anadolu'ya göç eden Çerkeslerin sayısı yaklaşık bir milyon kişidir. Kafkaslardan gelen göçmenlerin yerleştirilmesi henüz tamamlanmadan, 1870'ten sonra Balkanlardan ve Ege adalarından Anadolu'ya göçler yoğunluk kazanmıştır.

19. yy'ın ikinci yarısında, göçmen sorununun çok büyük boyutlara ulaştığı dönemde, Osmanlı İmparatorluğu büyük bir para darlığı içinde bulunmasına karşın, göçmenlerin yerleştirilmesi konusunda büyük harcamalar yapılmış ve çeşitli önlemler alınmıştır. Tanzimatın ilanına kadar göçmenlerin yerleştirilmesi, ya doğrudan doğruya Bâbıâli'nin eyaletlere gönderdiği fermanlar uyarınca yapılıyor, veya göçmenlerin başvuruları üzerine kendilerine para ve malzeme veriliyordu. Arşiv kayıtlarına göre, kentlerde göçmenlerin işlerine bakılması Şehremanetine bırakılmıştı. Ancak 1855 yılından sonra, belediye örgütü yeniden düzenlenince yerel yönetimler göçmenlerin yerleştirilmesi konusunda az da olsa etkin olabilmişlerdir. 1856 yılında Bâbıâli'den gönderilen bir fermanda göçmenlerden tarım işleriyle uğraşanlara tarım toprağı verilmesi, zanaat ve başka mesleklerle uğraşanların uygun yerlerde yerleştirilmesi, bedava konutlar yapılması, gerekli malzeme ve ahşabın taşınmasında halkın yardımının sağlanması, gerekli paranın devletçe ödenebilmesi için masraf listelerinin çıkarılması istenmektedir. Aynı fermanda kentlerde göçmen mahallelerinin yapılmasında izlenmesi gerekli ilkeler de saptanmıştır. Örneğin, yapılacak evlerin, her ne kadar ahşap olacak iseler de, mümkün olduğu kadar tek tipte ve bir sırada yapılması, sokak genişliklerinin eşit ve sokakların birbirine dik olması istenmiştir.

Göç ve göçmen işleri 1859 yılına kadar şehremaneti tarafından yürütülmüş bu tarihten sonra sorunun hızla büyüdüğü ve şehremanetinin bu görevi yerine getiremeyeceği gerekçesiyle yeni bir örgütlenmeye gidilmiştir. 1860 yılında göçmenlerin her türlü sorunlarıyla uğraşmakla görevlendirilen "İskân-ı Muhacirîn Komisyonu" kurulmuş ve bu yeni örgüt vilâyetlerde de şubeler açmıştır. Daha önce sayısal dökümü verilen Ankara vilâyetinde görevli memurlar arasında göçmen işleriyle uğraşanların da bulunduğu dikkati çekmektedir. Bu kurum işlevini Osmanlı Devleti'nin son yıllarına kadar sürdürmüştür. Örneğin komisyon tarafından Anadolu'ya yerleştirilen Kafkas göçmenlerinin sayısı 600.000 kişi kadardır. Yalnızca 1878 yılında 150.000 göçmenin çeşitli vilâyetlere gönderildiği kayıtlardan görülmektedir. Bunların yarısına yakın kısmı ise Orta Anadolu'da iskân edilmiştir.

Osmanlı hükümeti 1877 yılına kadar gelen göçmenlerin yerleştirilmesi sırasında büyük kentlerde bulunan arsalara göçmenlerin yerleştirilmesini istememiş, yalnızca yüksek memur veya ilmiye sınıfından olanlara veya zanaatlarını ancak kentlerde yapabilen göçmenlere kentlerde yerleşme izni verilmişti.

YENİ YAPILAR: *Osmanlı Devleti'nde hızlanan kentleşme kent nüfusunu arttırmış, belediye hizmetleri yeni bir bürokrasinin doğmasını sağlamıştır. Buna bağlı olarak kentlerde bir "yönetim yeri"ne ihtiyaç başlamış ve kentlerde hükümet konakları, çeşitli resmî daire binaları inşa edilmiştir. Bu yapıların birçok kentte hükümet konağı, askerî kışla, saat kulesi, telgrafhane, Düyun-ı Umumiye ve Reji binaları biçiminde sıralanması illerdeki değişimin ölçeğini göstermesi bakımından anlamlıdır. Üstte Balıkesir Saat Kulesi.*

Diğer yandan, tarımla uğraşmayan göçmenlerin köylere ve kasabalara yerleştirilmeleri yarar sağlamamış, kent yaşamına ve ticarete alışmış olan göçmenler bulundukları yerlere uyum sağlayamadıklarından yerleştirildikleri yerlerden ayrılarak kentlere göç etmişlerdi. Vilâyetlerden gelen bu haberler üzerine Bâbıâli 1878 yılında bir talimatname çıkararak göçmenlerin kentlerin çevresinde yerleştirilmelerine izin verdi.

Bu karardan sonra Anadolu kentlerinde kısa bir süre içinde "göçmen mahallesi" olgusu ortaya çıktı. Örneğin Ankara kentinde 1878 yılında inşa edilen Boşnak mahallesi bu gelişmenin en iyi örneklerinden biridir. Ankara gibi Çorum da 19. yy'ın sonunda bir grup göçmenin yerleştiği ve yeni mahalleler kurduğu kentlerden biridir. 1882-1892 yılları arasında kentte kurulan İcadiye, Hamidiye, Selimiye ve Mahmudiye mahalleleri göçmenlerin iskân edildiği mahallelerdir. Anadolu kentlerinde göçmenlerin iskân edildiği bu mahalleler genellikle kentlerin o tarihlerde en dış mahalleleridir ve bu alanlar daha önceleri boş iken göçmenler yerleştirilerek kullanıma açılmıştır.

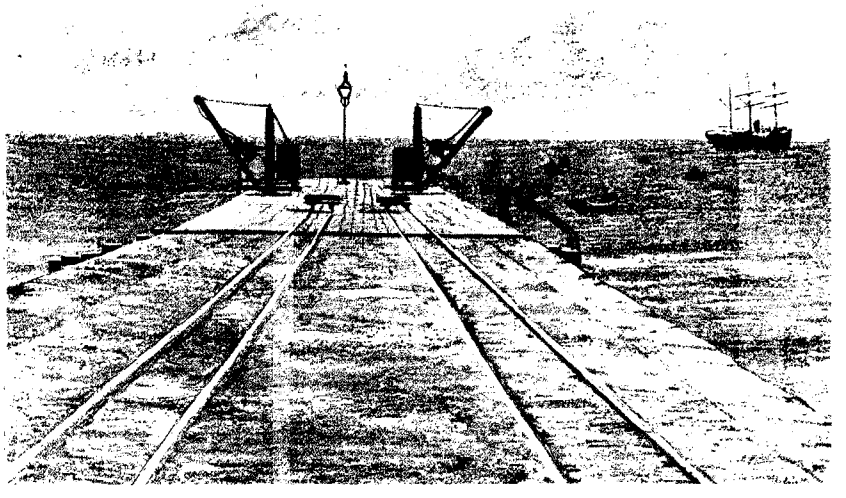
Kentlerde 19. yy sonlarına kadar süregelen geleneksel konut dokusunun organik görünümüne karşın göçmen mahallelerinin dama tahtası düzenindeki düzgün yol dokusu ve parselasyon planı 19. yy sonunda dış etmenlerle ortaya çıkan bu yeni ögelerin yerleşim planında ilk bakışta eski mahallelerden ayırdedilmelerini sağlamaktadır.

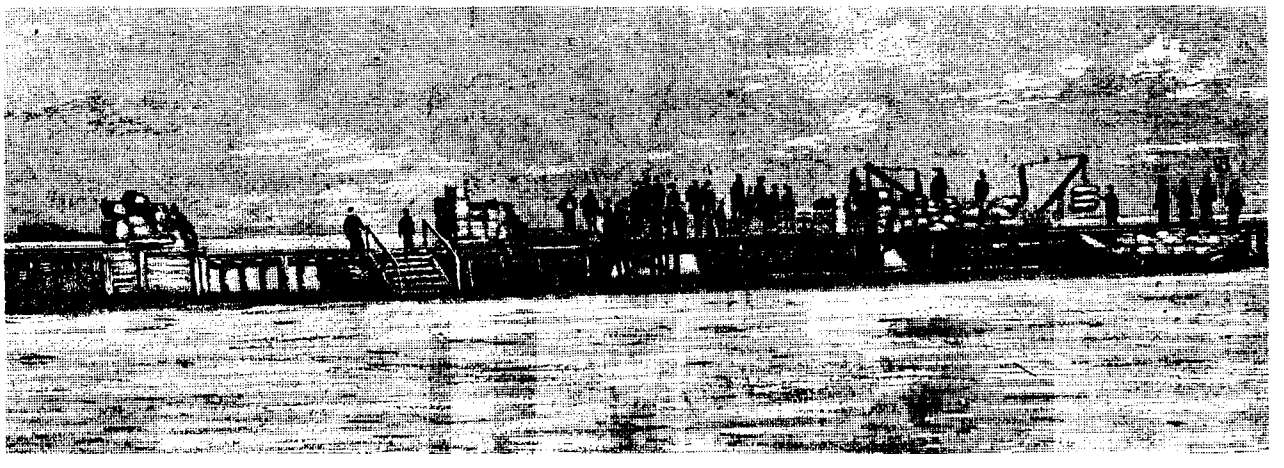
Kent İçi Ulaşım

Genellikle dağlık bölge ile düzlükteki tarım alanlarını birleştiren engebeli eşik üzerinde kurulmuş olan Anadolu kentlerinde konut dokusunu oluşturan sokak düzeni, 19. yy'ın son çeyreğine kadar, at arabasının kent içi ulaşımda yaygın olarak kullanıldığını gösteren nitelikler taşımamaktadır. Birbirinden en uzak iki mahallesi arasında yaklaşık yarım saatlik yürüme mesafesi bulunan Anadolu kenti, bu dönemde yaya ölçeğindedir.

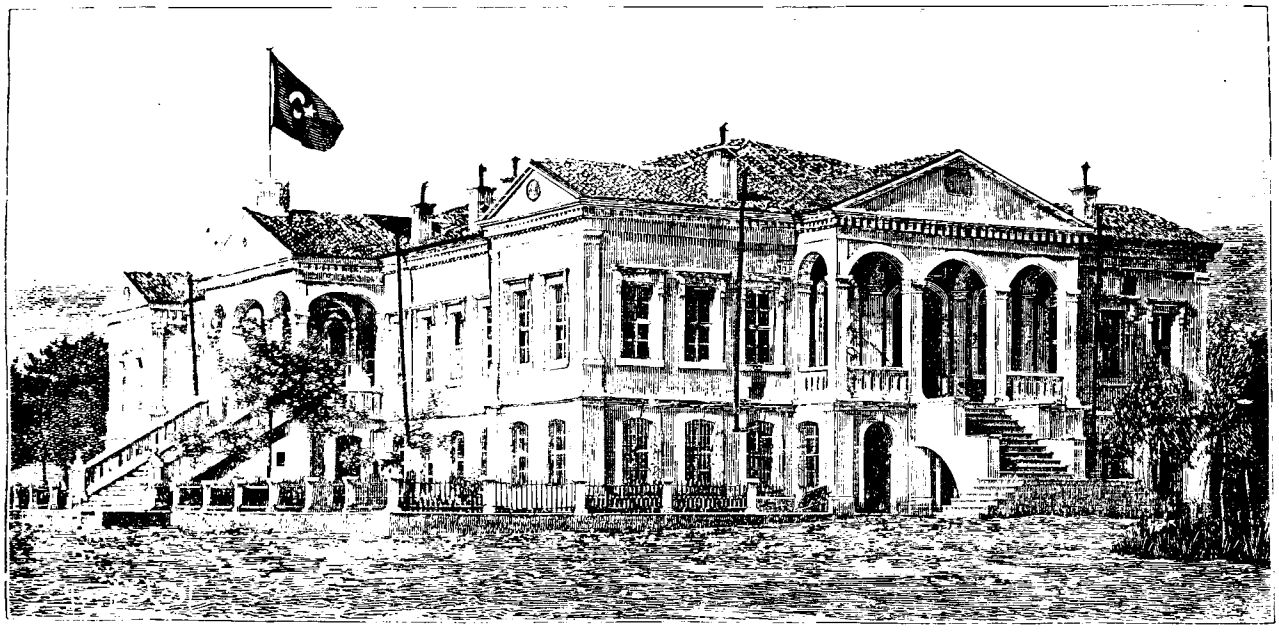
19. yy'ın ikinci yarısında, Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyo-ekonomik yapı değişiminin yansıması olarak kentlere yeni gelen İstanbul kökenli sivil ve asker bürokratlar ile dış ticaretle uğraşan Rum ve Ermeni azınlıklar ulaşımda taşra kenti için yeni bir aracı, at arabasını kentlere soktular. Bu yeni aracın kentlere girmesi kente yeni gelen dış kökenli grupların yanı sıra, eski sık yerleşim alanında, geleneksel çıkmaz sokağın egemen olduğu mahallelerde yaşayan ve at arabasına sahip olabilme olanakları bulunan zengin kentsoyluların da kenti çevreleyen bağlık bahçelik alan içinde, büyük bahçeli ve gösterişli konutlardan oluşan yeni mahallelere doğru kent içinde yer değiştirmelerine olanak vermiştir.

Aynı dönemde çıkarılan nizamnamelere uygun olarak, yangın alanları gibi yeniden düzenlenen veya yeni konut kullanımına açılan alanlarda ortaya çı-

ANADOLU'DA HIZLI GELİŞME: *1860'lardan sonra Anadolu'da belirli yörelerde nüfus hareketi ile birlikte belirli bir canlanma ve ticarî etkinlikte artma görüldü. Dış ticarî ilişkilerin gelişmesiyle birlikte Samsun önemli bir liman kenti haline geldi. Samsun'u Anadolu'ya bağlayan Çorum ise transit ticaret merkezi oldu. Samsun iskelesinin baştan ve yandan görünüşü.*

KENTLERDE ASKERÎ BİRİMLER: *Tanzimat'la birlikte orduda görülen değişme kentlerin yapısal özelliklerine de yansıdı. Kentlerin güvenliğinin sağlanması redif askerlerine bırakıldı. Dolayısıyla mülkî yönetim ile askerî yönetim birbirinden ayrıldı. Bu ise kentin dokusunu bir başka biçimde etkiledi. Mülkî yönetim için ayrı binalar oluşturulurken, askerî birimler için de özel kışlalar ve yönetim binaları inşa edildi. Bilecik'te Redif Dairesi (karşı sayfada), Erzincan'da askerî daire (üstte).*

kan doku, 1880'lerden sonra kentlerde gelişen mahallelerde yol düzenlemelerinin tekerlekli araçlarla ulaşıma, su ve kanalizasyon hizmetlerinin kolaylıkla götürülmesine olanak veren düzgün bir yol dokusudur. Örneğin Ankara'da Boşnak mahallesi, Afyon'da Tac Ahmed, Hamidiye ve Mecidiye mahallelerindeki "dama tahtası" düzenindeki yol ağı, Tokat'ta 1886'da açılan Bağdad Caddesi, Ankara'da 1890'da açılan İstasyon Caddesi bu konuda en iyi örneklerdir. Böylece at arabasının kent içi ulaşımda yaygınlaşması kentin eski geleneksel merkezinin uzağında yeni mahallelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

1880'lerden sonra Anadolu kentlerinde uygulanmaya başlanan dama tahtası düzenindeki yol şeması (veya başka bir deyişle "ızgara plan") Avrupa'da endüstri devriminden sonra kentlerde hızla artan nüfusun yerleştirilmesi için planlanan kent kesimlerinde de yaygın biçimde kullanılmıştır. Açıktır ki, 19. yy'ın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyo-ekonomik gelişmeyi ticaret anlaşmaları, dış borçlar, Düyun-ı Umumiye İdaresi, demiryolu şirketleri gibi girişimlerle denetimleri altında tutan Avrupa ülkeleri, örgütlerinin temsilciliklerinin bulunduğu Anadolu kentlerinde kentsel alanlarla ilgili olarak alınan kararlarda da söz sahibidirler. Kent parçalarının modern bir anlayış içinde, düzenli gelişiminin sağlanmasında, yol, kanalizasyon, su gibi kamu altyapı hizmetlerinin dağılımında da etkinlikleri fazladır. 1880'lerden sonra kentlerin mekânsal yapılarında kamu hizmetlerinin öncelikle ve Avrupa kentlerindeki standartlara uygun olarak götürüldüğü yerlerin Rum ve Ermeni tüccarlar, banka temsilcileri, asker ve sivil bürokratlar gibi kentlere yeni gelenler ile kent dışına çıkan zengin kentsoyluların oturdukları yeni gelişen modern "burjuva" mahalleleri olması da bunun kanıtıdır.

Zaman ve Ağırlık Boyutu

Konut alanlarında geleneksel ve modern ögelerden oluşan ikili bir yapının ortaya çıkmasına neden olan değişim süreci incelenirken üzerinde durulması gereken bir konu vardır: Taşra kentlerinde mekânsal yapının değişim süreci incelendiğinde görülmektedir ki, değişim olgusu, her kentte eşzamanlı ve eş ağırlıklı olmamıştır. Örneğin dış etkilerin en önce girdiği Batı Anadolu'da yer alan İzmir, Afyon gibi kentlerde bölgesel ilişkilerin yansıması olarak kentlerin mekânsal yapı değişimi 1860'larda başlamış ve yüzyıl sonuna kadar sürmüş, konut alanlarındaki farklılaşma belirgin ve yaygın olmuştur. İç Anadolu'da yer alan Ankara kentinde ise mekânsal yapıya dış etmenler sonucu yeni giren ögeler 1880'lerden sonra ortaya çıkmış, yerleşim alanı içindeki konut alanlarını pek fazla etkilememiş, ancak kent dışında, bağ evlerinden oluşan ve kenti çepeçevre kuşatan az yoğun bir konut kesiminin gelişimini hızlandırmıştır. Daha sonraları bu kesim gelişecek ve mevsimlik kullanım, devamlı kullanıma dönüşecektir.

Dış ticaret ilişkilerinin değişim süreci içinde bölge ölçeğinde ticaret merkezi olma işlevini Samsun limanına kaptıran Tokat kentinde ise, dış etmenlerin kent üzerindeki etkinliği çok sınırlı kalmış, konut alanlarının farklılaşmasına neden olan ve kente dışardan gelen kesim sayıca çok sınırlı kaldığından etkinlikleri kent ölçeğinde dokuyu etkileyecek boyutlara ulaşmamış, ancak -fazla yaygın olmasa da- kentin güneyinde yoğunluğu az, bahçeler içinde seyrek bir dokunun oluşmasına neden olmuştur.

Aynı bölgede yer alan Çorum kenti ise Anadolu kentleri arasında değişim sürecinden en fazla etkilenen kentlerden biri olmuştur. Bu etkilenmenin en so-

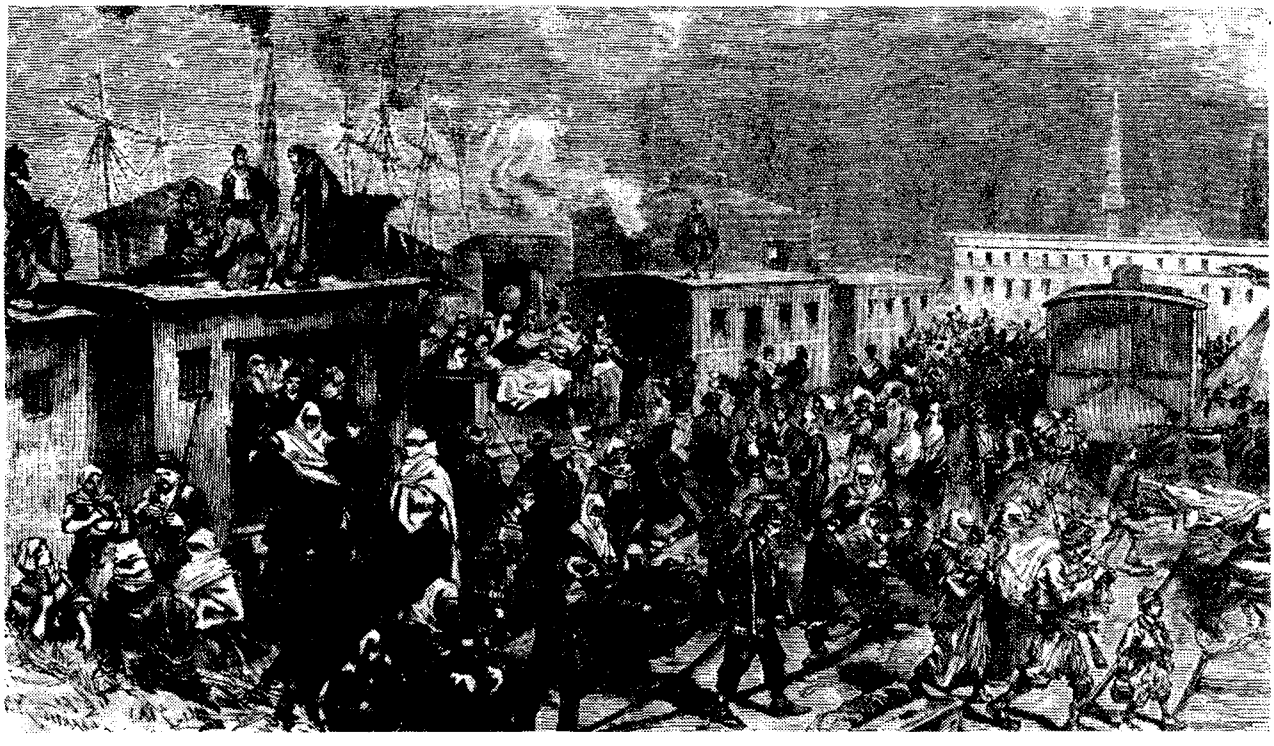

mut göstergesi, kentsel nüfus yığılmasında ortaya çıkan değişmedir. Çorum 19. yy ortalarına kadar 8.000 nüfuslu, bölge ölçeğinde yakın çevresi için pazar yeri işlevi gören bir yerleşim merkezi idi. Bölge ölçeğinde ikinci ve üçüncü kademe yolları üzerinde bulunması kentin etki alanını sınırlayan faktörlerden biri olmuştur. Nüfusun küçük olmasına karşın hem kentsel nüfusa, hem de etki alanı içindeki kırsal nüfusa hizmet sunması nedeniyle esnaf çarşıları zengin görünüşlüdür ve pazarında bol miktarda tahıl satılmaktadır. Bu dönemde bütünüyle bir Türkmen kenti görünümündeki Çorum'da az sayıda Hıristiyan aile varsa da, bunlar kentte devamlı oturmamakta, tuğla ve çömlek yapımı gibi işlerde geçici olarak çalışmaktadırlar. 19. yy ortalarından sonra ise Avrupa'da hızla gelişen sanayinin yarattığı talep sonucu tahıl, sebze ve sanayi hammaddelerinin Samsun limanı yolu ile dış pazarlara kayması, bölge ölçeğindeki akım ilişkilerini büyük ölçüde etkiledi. İç Anadolu'yu Samsun limanına bağlayan bölge ölçeğindeki birinci derece ulaşım yolu üzerinde bulunan Çorum'da bir yanda hammadde darlığı nedeniyle bakırcılık gibi bazı geleneksel zanaatler çökerken, diğer yanda transit ticaret nedeni ile bir ticaret sermayesi birikimi oldu. Bu olgunun bir somut kanıtı, 20. yy başlarında kentte bulunan dükkân sayısının artışı ise, diğer bir kanıtı da kent nüfusunda görülen artıştır. 19. yy ortalarında 8.000 kişi olan kent nüfusu 1890'da 13.000'e, 20. yy başlarında ise 19.000'e ulaşmıştır. Aynı dönemde kent nüfusunda Ermeni ve Rum azınlıklar da artış göstermiş ve bu olgu somut bir biçimde kent mekânına da yansıyarak, 19. yy sonlarında kentte dinsel yapıları ve okulları olan bir "Ermeni mahallesi" ortaya çıkmıştır.

19. yy sonlarında Çorum gibi hemen bütün taşra kentlerinde meydana gelen kentsel nüfus artışında bir başka etmen de, hiç kuşkusuz, kentlere yerleşen göçmenlerdir. Bundan önceki alt bölümde bu olguya ayrıntılarıyla değinmiştik.

Yenilenen Kentler

Kentlerdeki nüfus artışına koşut olarak bir yanda kentsel alana yeni mahalleler eklenirken, bu değişim süreci içinde mevcut kent dokusu da parça parça yenilenmiş, özellikle genişletilen ve at arabası ile ulaşıma olarak veren kent içi yollar üzerinde 20. yy'ın ilk çeyreğinde çok sayıda yeni konut yapılmıştır. Bu konutlar genellikle iki katlı ve yola geniş cepheli yapılardır. Konuta girişte kullanılan dış kapının at arabasının girmesine uygun genişlikte ve yükseklikte olduğu, eşiği bulunmadığı, bu kapıdan girişte ulaşılan avluda ise bazı örneklerde arabayı koymaya uygun özel bir sundurmanın bulunduğu dikkati çeker. Genellikle gündelik yaşamın sokaktan yüksek bahçe duvarıyla veya öndeki iki katlı bina blokuyla ayrılmış olan bu iç avlu veya arka bahçe çevresinde geçtiği farklı kentlerdeki konutların incelenmesinden görülmektedir. İç avlu çevresinde yer alan açık ve kapalı mekânlarda yaşama, depolama gibi gereksinmeler karşılanmakta ve çiçek yetiştirilmektedir. Böylece sokaktan görülen sade, fazla abartılmamış, bitişik nizamdaki yapıların oluşturduğu cephe düzeninin gerisinde çok zengin ve çok çeşitlilik gösteren bir konut dokusu, incelediğimiz dönemin en belirgin özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır.

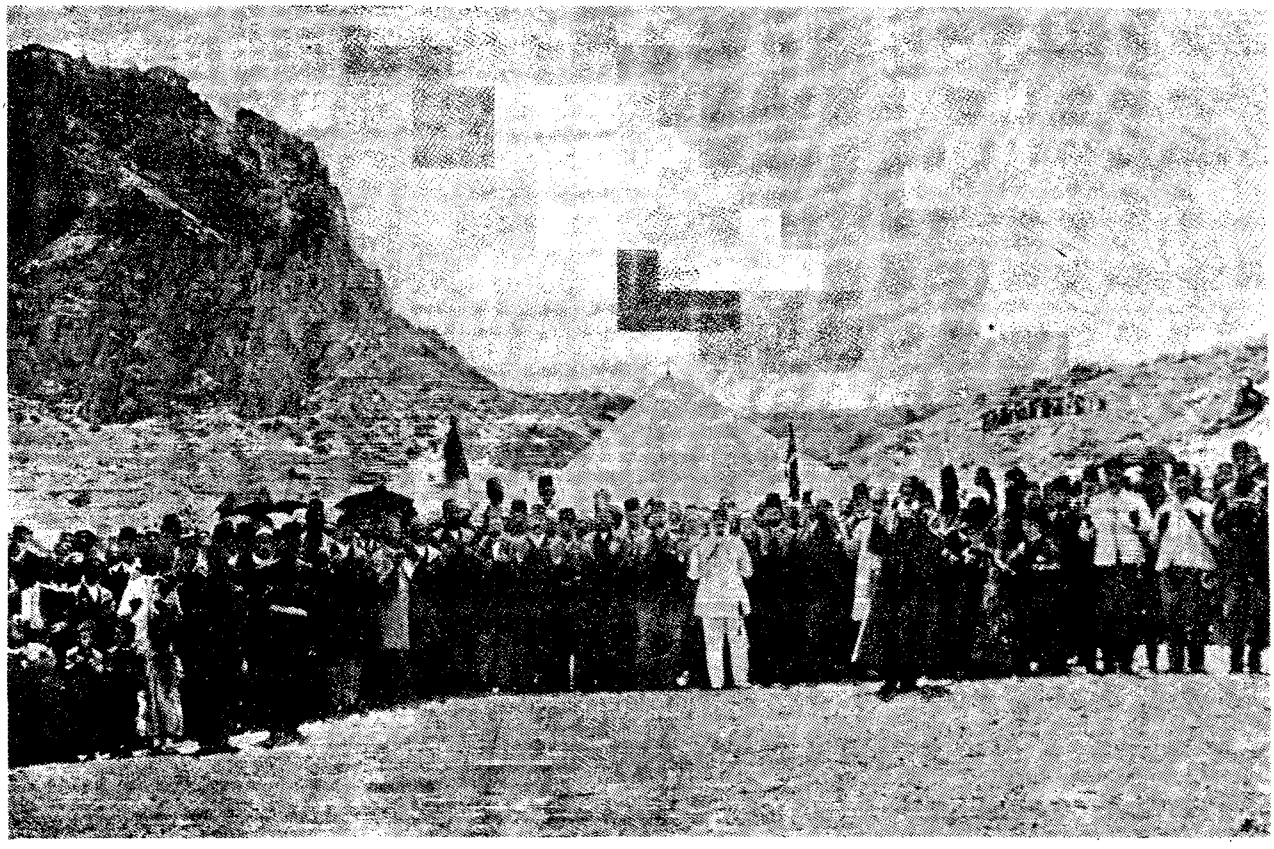
Değerlendirme

Buraya kadar ele aldığımız süreçler ve olgular bize 19. yy sonları ile 20. yy başlarının, Osmanlı İmparatorluğu'nun taşra kentlerinde nüfus artışı ve mekânsal yapı değişimi açısından önemli bir zaman kesiti oluşturduğunu göstermektedir. Temel konu olarak ele alınan mekânsal yapının değişim süreci içinde 19. yy sonlarında ortaya çıkan en önemli olgu, Osmanlı İmparatorluğu'nda dış etmenlerle değişen sosyo-ekonomik yapı ilişkilerinin bir yansıması olarak kentlerin mekânsal yapılarında, merkez işlevlerinde ve konut alanlarında ortaya çıkan ikili yapıdır.

Anadolu kentinde geleneksel dokuyu oluşturan homojen mahalleler, 19. yy sonunda hem konut-işyeri ilişkisi açısından, hem de farklı sosyal kesimlerin kent mekânında kutuplaşması yönünde değişim göstermiştir. Göçmen mahallesi, azınlık mahallesi, geniş bahçeli/avlulu az yoğun konut dokusu gibi farklı biçimlerde, kentin ana ulaşım aksları üzerinde ortaya çıkan yeni mahalleler yoğun kentsel yerleşim alanının en dış halkasını oluşturmuştur. Taşra kentlerinde mekânsal yapı bu temel değişim çizgisini Cumhuriyet dönemine kadar da sürdürmüştür.□

GÖÇMENLER: Taşra kentlerinin değişiminde ortaya çıkan bir diğer öge de, kentlerde kurulan "göçmen mahalleleri"dir. Göçmen sorununun gündeme geldiği 19. yy'ın ortalarında malî bunalım içinde olan Osmanlı Devleti yine de göçmenler için büyük harcamalar yaparak, yerleşmeleri için önlemler aldı. Ancak göçmenlerin büyük bir çoğunluğu kent ve ticaret yaşamının içinden geldikleri için daha önce gösterilen iskân edilmemiş topraklara yerleşmekte güçlük çektiler. Bir süre sonra kentlerde yerleşmeleri sağlandı. Osmanlı-Rus Savaşı'nda göçmenler (üstte), Afyon'a yerleşen göçmenlerin yerleşim alanlarının açılma töreni (karşı sayfada), Balkan Savaşı'nda İstanbul/Sirkeci'ye gelen göçmenler (altta).

KAYNAKÇA

- ABADAN Y., Tanzimat Fermanının Tahlili, *Tanzimat I*, İstanbul, 1940
- ACUNSAL F., *Gerçeklerin Diliyle Tokat*, İstanbul, 1940
- AINSWORTH W.F., *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, London, John W. Parker, 1842 (cilt 1)
- AKBAL F., 1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus, *Belleten*, cilt 15, sayı 60 (1951)
- AKTÜRE S., 17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirsel Yapının Değişme Süreci, *O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Dergisi*, cilt 1, sayı 1 (1975)
- AKTÜRE S., *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara, O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, 1978
- AKŞİN S., Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme, *Toplum ve Bilim*, sayı 2 (1977)
- *Ankara Vilayeti Salnamesi (H. 1300)*, Ankara, 1882, *Ankara Vilayeti Salnamesi (H. 1318)*, Ankara, 1900, *Ankara Vilayeti Salnamesi (H. 1320)*, Ankara, 1902, *Ankara Vilayeti Salnamesi (H. 1325)*, Ankara, 1907
- ASARKAYA H., *Osmanlılar Zamanında Tokat (1. kısım)*, Tokat, 1941
- AVNİ H., *Bir Yarım Müstemleke Oluş Tarihi*, İstanbul, 1932
- AYBAR C., *Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Muvazenesi 1878-1913*, Ankara, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatı, No. 132, 1939
- BAKI E. A., Eski Zamanlarda Afyon'da Yaşayış, *Taşpınar*, Cilt 6, sayı 70 (1938)
- BLAISDELL D. C., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Kontrolü*, Çeviren: H. A. Kuyucak, İstanbul, Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Neşriyatı No: 24, 1940
- BRISCHOFF N., *Ankara*, Çeviren: B. Belge, Ankara, 1936
- CELAL M., *Tarihte Ankara Vilayeti*, Ankara, 1918
- CEMAL A., *Ankara*, İstanbul, 1932
- CEMAL A., *Tokat*, İstanbul, 1932
- CEVAD A., *Memalik-i Osmaniyenin Tarih ve Coğrafya Lügatı*, İstanbul, (H. 1313-17), 1895-1899
- CEVDET PAŞA, *Tezakir*, Ankara, 1953
- CİNLİOĞLU H. T., *Osmanlılar Zamanında Tokat (2. ve 3. kısım)*, Tokat, 1950-1951
- CİNLİOĞLU H.T., *Osmanlılar Zamanında Tokat (4. bölüm)*, Tokat, 1973
- CUINET V., *La Turquie d'Asie*, 4 cilt, Paris, 1890-95
- ÇADIRCI M., *Tanzimata Girerken Türkiye'de Şehir İdaresi*, Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi (basılmamış doktora tezi), 1972
- ENGELHARDT E., *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmaniyenin Tarih-i Islahatı 1826-1882*, Çeviren: A. Reşat, İstanbul, 1910
- EREN A.C., *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İstanbul, 1966
- ERGİN O., *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkışafı*, İ.Ü. İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Yayını, No. 3, 1936
- Erkan-ı Harbiye Binbaşısı Kafkaslı FUAD, *Yadigar-ı Seyahatim*, Erzincan, 1904
- FELLOWS C., *Travels and Researches in Asia Minor*, London, 1852
- GALANTİ A., *Ankara Tarihi*, İstanbul, 1950
- GALİP M., *Ankara*, 2 cilt, İstanbul, 1928
- GARNETT, L. M. J., *Turkish Life in Town and Country*, London, 1909
- GÖKER M., *Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa ile Ticari Münasebetleri*, Ankara, Türk Tarihinin Ana Hatları, Seri I, no. 2, 1940
- GÖKPINAR E. A., Afyon'da Tarih Araştırmaları, *Taşpınar*, cilt 4, sayı 39, 1936
- GÖKPINAR E. A., Eski Zamanlarda Afyon'da Yaşayış, *Taşpınar*, cilt 4, sayı 46, 1936
- GÖZAYDIN E. F., *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmenleri*, İstanbul, 1948
- HAMİLTON, W. J., *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, 1. cilt, London, 1842
- Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi (H. 1314), Bursa, 1896
- Hüdavendigar Vilayete Salnamesi (H. 1316), Bursa, 1898
- Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi (H. 1325), Bursa, 1907
- HÜSEYİN F., *Coğrafya-i Sınai ve Ticari*, İstanbul, 1889
- İNALCIK H., *Tanzimat*, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Enstitüsü Yayını No. 4, Ankara, 1941
- İNALCIK H., Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri, *Belleten*, cilt 28, sayı 112, 1964

☐ KANDEMİR S., *Ankara Vilayeti,* Türkiye Seyahatnamesi, No 1, Ankara, 1932
☐ KARAMURSAL Z., *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşundan 19. Asrın Yarısına Kadar Mali Tarihine Bir Bakış,* İstanbul, 1936
☐ KARAMÜK H., Çorum'da Yerli Sanatlar, *Çorumlu,* sayı 29, 1941
☐ KOŞAY H. Z., *Ankara Budun Bilgisi,* Ankara, 1935
☐ KUBAN D., Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler, *Vakıflar Dergisi,* sayı 7, 1968
☐ KURMUŞ O., *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi,* İstanbul, 1974
☐ KUTLU Ş., Ankara Ekonomisi, *Ankara Belediye Dergisi,* sayı 22, 1959
☐ LENNEP H. J., *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor,* 2 cilt, London, 1870
☐ LYBYER A. H., The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade, *English Historical Review,* sayı 30, 1915
☐ NURİ O., *Mecelle-i Umur-ı Belediyye,* 1 cilt, İstanbul, 1922
☐ NURİ O., *Osmanlı İmparatorluğunda Ticaret Muvazenesi 1789-1913,* Devlet İstatistik Enstitüsü No. 132, Ankara, 1921
☐ ONGAN H., Ankara Sofçuoğlu ile İlgili Bazı Vesikalar, *Ankara Belediye Dergisi,* sayı 9, 10, 11, 12, 13, 22 (1954-55 ve 1959)
☐ ONGAN H., Ankara'nın Eski Esnafını Açıklayan Bir Vesika, *Türk Etnografya Dergisi,* sayı 2, 1957
☐ ORTAYLI İ., *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878),* Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü yayınları, No. 142, Ankara, 1974
☐ ORTAYLI İ., Osmanlı Kadısının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine *Amme İdaresi Dergisi,* cilt 9, S. 1, 1976
☐ ÖKÇÜN A. G., *Osmanlı Sanayii, 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki,* A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, No. 299, Ankara, 1971
☐ ÖZDEMİR H., *Afyon Vilayeti Tarihçesi,* Afyon, 1961
☐ RAMSAY A. D., *Everday Life in Turkey,* London, 1897
☐ REFİK A., *Türkiye'de Mülteciler Meselesi,* İstanbul, 1926
☐ SARÇ Ö. C., Tanzimat ve Sanayimiz, *Tanzimat I,* İstanbul, 1940
☐ *Sivas Vilayeti Salnamesi (H. 1304—1305),* Sival, 1903
☐ SABUNCUOĞLU M. İ., *Çorum Tarihine Ait Derlemelerim,* Ankara, 1972
☐ TENGİRŞENK Y. K., Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti, *Tanzimat I,* İstanbul, 1940
☐ TÖNÜK V., *Türkiye'de İdare Teşkilatının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu,* Ankara, 1945
☐ TÖZEREN, Türkiye'de Ecnebilerin Mülk Edinmeleri, *IV. Türk Tarih Kongresi,* Ankara, 1952
☐ *Turuk ve Meabir Hakkında Nizamname,* İstanbul, 1304 (1886-1887)
☐ TÜMERKAN S., *Türkiye'de Belediyeler, Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu,* İçişleri Bakanlığı Yayını, Seri 2, sayı 3, İstanbul, 1946
☐ TUĞRUL N., *Çorum Tarihi ve Coğrafyası,* Çorum, 1927
☐ UBICINI, J. H. A. *Letters on Turkey,* New York, 1973 (ilk baskı 1856)
☐ URQUHART D., *Turkey and Its Resources, its Municipal Organization and Free Trade,* London, 1883
☐ YERASİMOS S., *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, 2: Tanzimattan I. Dünya Savaşına,* çeviren: B. Kuzucu, İstanbul, 1976
☐ ZAMİR M., Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919, *Middle Eastern Studies,* cilt 17, sayı 1, 1981

TAŞRA KENTLERİNDE YOLLAR: *İmparatorluk sınırları içinde birçok kent engebeli bir eşik üzerinde kurulduğu için kentiçi ulaşımında araçların dolaşımı sözkonusu değildi. 19. yy'ın ortalarına doğru birçok taşra kentlerinde görülen gelişme ile birlikte bürokrat, tüccar ve varlıklı kişilerin sayısında görülen artış ve bunların belirli ihtiyaçlarının karşılanması yeni yolları, caddeleri zorunlu kıldı. Araba sahibi olan kişiler kentin çevresini oluşturan bağ ve bahçelerde görkemli evler yapmaya ve bunların kente geniş bir yolla bağlanmasını sağlamaya başladı. Bu da kentin çehresini değiştiren bir şeydi. Balıkesir'de Hamidiye Caddesi.*

İstanbul Estetiği

ÇELİK GÜLERSOY

Bu deyimle, İstanbul'a şehir olarak, dar anlamda güzelliğini, geniş anlamda ise, yapılarına sinmiş karakterini ve fizik görünüşündeki kişiliğini sağlayan, ölçüleri, eski uygulamaları, bir zamanların durmuş-oturmuş şehir anlayışını ve yerleşmeler, biçim almalar üstüne "klasik"leşmiş sayılması gereken değer yargılarını kastediyorum.

Klasik deyimini en başa koymakla, estetikle ilişkisi büyük çapta kopmuş bulunan günümüz İstanbulunun, konumuz dışında olduğunu, ona ancak bir-iki noktada değinileceğini belirteyim.

Bunun dışında, "İstanbul Estetiği" kavramı içerisine gireceği düşünülebilecek olan, eşya kültüründeki eski ölçüler, tarihteki kılık ve kıyafetlere egemen olan güzellik unsurları, hatta davranışlar ve insan ilişkileri gibi konular da olabilir tabiî ama, buradaki estetik deyimini, sadece şehrin maddi yapısı ve görüntüsü ile sınırlamak planındayım.

Eski başkente biçimini verdiğini kabul ettiğim "klasik beğeniler dönemini" de, şehrin ilk kurulduğu ve geliştiği devirlere kadar uzatmayarak, ona damgasını vuran, son beş yüzyılın içerisinde, yani Osmanlı İstanbulu çağı için, ele almayı zorunlu buluyorum.

Çünkü pek çok Doğu ve Batı yerleşim merkezlerinin aksine olarak, bu olağanüstü kent, tarih boyunca tekdüze bir kişilik sahibi olmamış, homojen bir gelişme göstermemiş ve başlıca, iki büyük kültüre sahne olmuştur: Roma-Bizans ve Osmanlı uygarlıkları.

Biz, bugün bu şehirde yaşayanlar ve ona sahip olanlar, iki medeniyetten sonuncusunun, doğrudan ve ilk elden mirasçıları olduğumuz için, üstümüze düşen bir moral borcu olarak ve ruhsal yapımız dolayısı ile, o dönemin estetiğinin, bir devamı olmak durumundayız, ister istemez ve tabiat gereği. Bizim yerimize bir başka çevreden, yabancı bir kuşak bu sahipliğe konsaydı, doğal olarak böyle düşünmek durumunda olmayacak ve şehre kendi medeniyetinin değişik bir estetiğini uygulamak isteyecekti. Ama madem ki biz biziz, bu böyle olacak. Bilimsel olarak da öyledir.

Çünkü, beş tane yüzyıl, bu kente kendi uyumlu mühürlerini basmışlardır ve şehir onlarla bir kıvama varmış, kişilik ve görünüş kazanmıştır.

Çünkü, bu şehir hayatının en zengin dönemini ve servetlerini de, o beş yüzyıllık ve uzun sonuncu zaman parçasının eserleri oluşturur.

Ve çünkü, insanlığın, ulusların ve şehirlerinin yaşamında, her yerde böylesine uzun ve kökü bir devre, özellikle son yarım bin yıl, yok sayılarak, gerilere doğru kayılamaz. O yüzden, konumuz ve eldeki materyalimiz, her şeyi ile Osmanlı İstanbuludur.

İstanbul'u bu anlayışla ele almak, onu öyle anlamak ve böylece sevmek, daha eski dönemlerini silme ve kişiliği içerisinde saymayıp, unutma, inkâr etmek sonucunu hem vermez, hem vermemelidir.

Bu kent, tüm tarihi ile bir bütündür elbette. Hıristiyan mâbedi Ayasofyasız bir İstanbul, düşünülemez bile. Roma'nın getirip diktiği putperest Mısır taşları, Bizans'ın yosunlu serin sarnıçları, İstanbul dokusunun, yer-yer hârelerini ve menevişlerini oluşturur.

Ama örgünün asıl karakteri, bunların hepsini kendi modeli, deseni içerisine yerleştirerek eritmiş olan, bir Türk-İslâm kumaşının bezinde, dokunuşunda ve uyumlu renklerindedir.

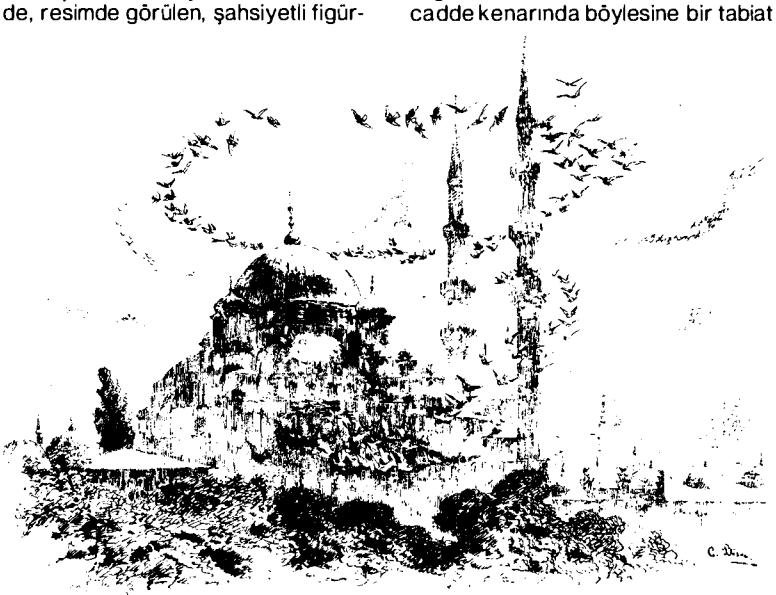
Bu karakteri, yüzyıllar boyunca bu metropole bir Bizans özlemi ile gelmiş olan Batılı gezginlerin, din adamlarının, askerler ve politikacıların ve sanatçıların çoğunluğu da kabul etmişledir.

Yazıp bıraktıkları kitaplar, bu kişiliğe bürünmüş olan şehre karşı hayranlıkla; çizdikleri, boyadıkları desenler de, resimde görülen, şahsiyetli figürlere karşı, sıcak bir sevgi ile doludur. Okuduğunuzda, yabancıların bu anlayışını hemen görür, gravürlere, tablolara baktığınızda, bu sevgiyi derhal farkedersiniz.

O kadar ki, resmi çizip, boyayan sanatçının seyrettiği sahneye kendini kaptırdığı ve karşısında görmediği, ama ona yakışır saydığı çizgileri, renkleri, kâğıdına, tuvaline eklediğine, önündeki resme, kendi ilhamını ve fantezisini karıştırdığına sıkça rastlanır. Onu buna yönelten duygu, her sanatçı için ayrı ayrı, ve derece derece olmak üzere, biraz etkisinde kaldığı, bazen daha çok heyecanlandığı, ya da tümden esiri ve âşıkı haline geldiği, İstanbul güzelliğinin yansıtmakta olduğu bütünlük, armoni, kusursuzluk, sevimlilik ve uyumluluk nitelikleriydi.

İngiliz Allom'un Şehzâdebaşı'nı çizerken, sebillerin boylarını ve kubbelerini olduğundan daha yüksek gösterdiğini farkedersiniz. Çünkü arkadaki camie göre, sanatçı, ön planda kendi resmindeki boyutlarda kubbelerden bir demeti, daha uygun görmüştür. Onu buna sevkeden şey, karşısındaki resmin, insanı esir alan bütünlüğü ve egemenliğidir.

Warwick Goble, Üsküdür'daki Gülnuş Sultan açık türbesini kâğıt üzerine boyarken, tutar, bronz şebekeler önüne, çiçek açmış bir şeftali ağacı, ya da, siklamen taneciklere batmış bir erguvan fidanı oturtur. Bir ihtimalle, cadde kenarında böylesine bir tabiat

Cesare Biseo'dan Cami.

kaprisi, o tarihde bulunmamaktadır. Ama o pembe ve frapan buket, türbe önüne, bir gelin duvağı kadar yakışır. O şeftalinin, yoksa bile oraya dikilmesi gereklidir.

İtalyan Biseo, Haliç'e inen yokuşları resmederken, belli ki, duvarları, olduğundan daha fazla sarmaşıkla kaplamış ve setlerin içerisindeki dağınık ve romantik ağaçların arasından, kendi selvilerinin ince ve süzülmüş boylarını yükseltmiştir. Çünkü orada enine enine dallanan ağaçlar, bir Akdenizli sanatçı gözü ile, bir de böyle, uzun "mevzün" selviler istemektedir. Resimde onları koyunca, ne de "güzel" olmuştur. Dikilse de öyle olacaktı.

Bu örnekleri çok artırmak mümkün.

Belki Allom'la Sinan, W. Goble ile Gülnuş Sultan, Biseo ile konak sahibi, zaman tüneli içinde birbirlerine yakın olabilseler ve görüşebilselerdi, Şehzadebaşı Sebili ve türbeleri diyelim, daha yüksekçe olacak, Gülnuş Sultanın önünde pembe ağaçlar da çiçek açacak ve Haliç yokuşlarındaki setlerin ağaçlıklarında, yeşil selviler de boy atacaktı.

Bütün bunlar neden? Çünkü bu kent, eski ve klasik düzeninde, ölümsüzleşmiş sayılması gereken bir yarım bin yıllık zaman parçası içinde, yerliyabancı her sanatçıyı, ve bakmasını bilen herkesi etkileyen, ve aynı kişiliğe, güzelliğe ve karaktere sahip olmuştu da, ondan.

İstanbul'un Değişimi

Batı'da olan her olumlu unsurdan yoksun ve Batı'da olmayan her olumsuz unsura yakasını kaptırmış bir gelişme İstanbul'u bugünkü, epeyce yozlaşmış durumuna getirdi.

- Önce, Avrupa'nın görmediği kadar yüksek oranda bir nüfus artışı, yine görülmedik bir hızla ve kısacık bir zaman parçası içerisinde azıp taşarak, üç beş eski kentle beraber burayı da sel gibi kapladı.
- Batı'nın 19. yy'da yapabildiği kapital birikimini sağlayacak maddî şartlar ve malî imkânı ele geçmedi. İstanbul'u koruyacak ya da kurtaracak büyük para gelmedi.
- Batı'ya dayanıklılığını veren homojen ve tutarlı kültür temelinden ve kültür devamlılığından yoksun olarak ve tam aksine, 100 yıldır, bir dış kültür istilâsına, yani önce Fransız ve Alman, 20-30 yıldır da Amerikan etkisine uğranıldı.
- İşlere bilimsel olarak öncülük edecek, gelişmeleri kanalize edecek kuvvetli bir aydın kadroya, ve yetenekli bir bürokratik mekanizmaya, sahip olunamadı.

Ne kadar olumsuz varsa, hepsinin birleşmesi sonucunda, İstanbul, eski tipik, karakteristik, sağlıklı ve kişilik sahibi cânım kent, büyük bölümünü ile aman zaman derken, bir de baktık, 20-30 yıl içerisinde, bir çimento sergisi haline dönüşüverdi.

Şimdi bunun dramını yaşıyoruz. Eskiyi ve dış dünyayı bilmeyen genç bir çoğunluk, durumun farkında değil. Basının ve özellikle televizyonun, kendisine her gün veredurduğu yerli ölçülerle, boy atıp gidiyor.

Dışarısını bilen bir azınlık ile, eskiyi yaşamış olan, ama akan yıllarla sayıları her gün azalan, yine bir azınlık, parasız yaşlılar, acılar içerisinde.

Bu kategorilerin ikisine birden girmek gibi şanssızlığı olan, ben emsal biraz okumuş-yazmışların derdi ise; bu sebeple, katmerli.

Hem yitip giden bir değerler dünyasına, karşılıksız, menfaatsiz bir duygu ile, yanıyorlar, hem de kendi hayatlarının, altı kenarı su olan bir şehirde denizden duvarlarla ayrılmış, avlu gibi bir mekân içinde, "salon-salomanje-gömme banyo-marley"li apartmanlar taburları arasında, ziyan olup gittiğine tanık olmanın acısını çekiyorlar.

Bu kadarı eski tarihlerde kimsenin aklına gelmezdi.

Eski dönemler şöyle dursun, işin ürkütücü bir doğrultu aldığı son yıllarda bu bozulmalar ve yığılmaların sakıncaları, hatta tehlikeleri üsütüne bu kadar yayın yapıyor ve lâf ediyoruz da, pek çok çevreye hâlâ dert anlatamıyoruz.

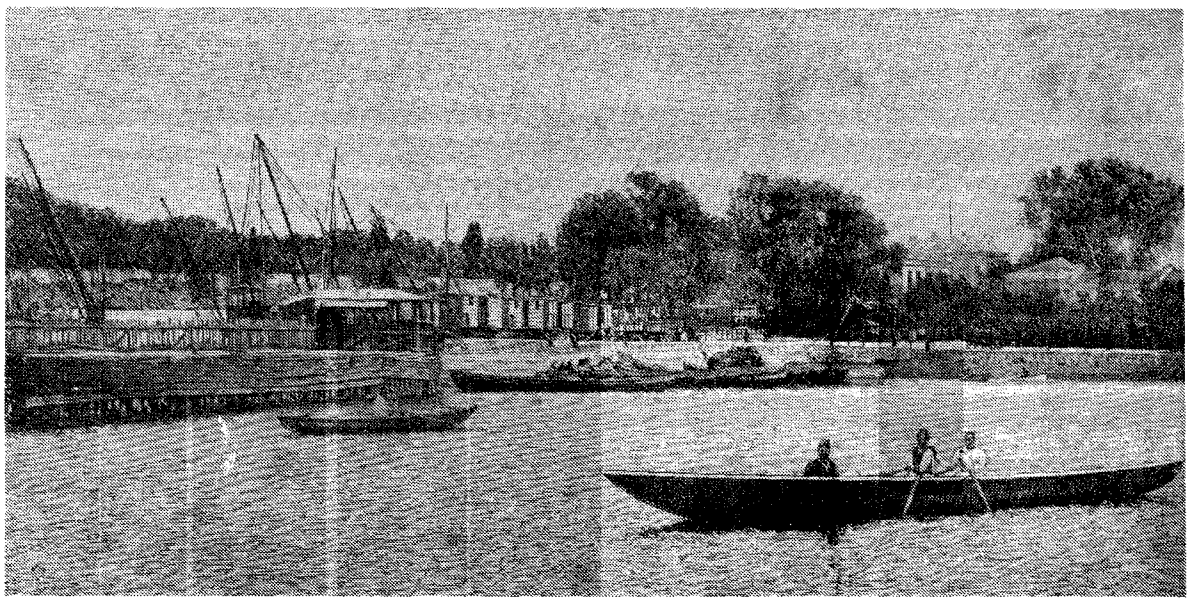
1860'larda, garip bir şey olmuş: İtalyanların pek ince ruhlu, romantik edibi Edmondo de Amicis buraya gelmiş ve "batılılaşma" etkisiyle değişme sürecine girmiş olan o zamanki İstanbul'a bakarak, ilerisi için yer yer tamamen doğru çıkan, şu kehanete benzer satırları yazmış, kitabına.

"İstanbul'u Galata Köprüsün'den seyrettiğim zaman, bu düşünce sık sık zihnime takılıyordu. Türkler Avrupa'dan uzaklaştırılmasa bile bu şehir bir veya iki asır içinde ne olacak? Ne yazık! Güzellik medeniyete kurban gitmiş olacak.

Gelecekteki İstanbul'u korkunç ve gamlı haşmetiyle dünyanın en güler yüzlü şehrinin harabeleri üzerinde yükselecek olan Şark'ın Londra'sını görür gibi oluyorum: Tepeler düzleştirilecek, korular yerle bir edilecek, rengârenk küçük evler yıkılacak; ufuk,

Warvick Goble'den Yokuş.

Yüzyılın Sonunda Haydarpaşa İskelesi.

koynundan binlerce kocaman fabrika bacasının ve ehram şeklindeki kule çatısının yükseldiği, saray, işyeri, imalâthane dizileriyle her taraftan kesilecek; uzun dümdüz, birbirine benzer sokaklar İstanbul'u birbirine muvazi kocaman yollara ayıracak; telgraf telleri gürültülü şehrin damlarının üzerinde büyük bir örümcek ağı gibi iç içe geçecek; Galata Köprüsü'nün üstünde siyah bir silindir şapka ve bere selinden başka bir şey görülmeyecek; esrarlı Sarayburnu, bir hayvanat bahçesi, Yedikule bir hapishane, Hebdomon (Bakırköy) bir tabiat tarihi müzesi olarak görülecek; her şey sağlam, hendesi, faydalı, kurşunî, kasvet verici olacak ve artık ne yana yakıla edilen duaların, ne şarkıların yükseldiği, ne de sevdalı gözlerin dikildiği güzel Trakya semasını kocaman kara bir bulut durmadan kaplayacak. Bu manzara gözümün önüne gelince kalbim sıkışıyordu; fakat, balayını geçirmek üzere buraya gelen bir yirmi birinci asır İtalyan gelininin bazen: 'Heyhat! İstanbul'un artık, büyükannemin dolabının dibinde tesadüfen bulduğum şu on dokuzuncu asırdan kalma kurt yemiş eski kitabın anlattığı gibi olmaması ne yazık!' diye haykırmayacağını kim bilebilir! diye düşünerek kendi kendimi teselli ediyordum.''

Amicis bunları 1874'te, Batı kapitalizminin dünyayı gitgide hükmü altına almaya koyulan ve her yere damgasını vuran gelişmesine bakarak yazmıştı: Satranç tahtası gibi düz caddeler, koca blok yapılar, filân.

Bunlar kısmen, onun tahmin ettiği gibi oldu. Ama büyük bölümü ile, Amicis'in hayalinde canlandırdığı şekilde almadı, İstanbul. Onun ''faydalı, büyük yapıları''nın yerine, gecekondu seli kapladı her yanı; Sarayburnu'na inanılmaz şekilde, gerçekten, hayvanlar konuldu, ama bu Batı'daki ''Zoo-Garten'' olamadı, kümeste aç ve zavallı üç beş yaratıktan ibaret kaldı. ''Tabiat Tarihi Müzesi'' gibi kültür yapıları ise, hiç doğamadı.

Neden? Çünkü İstanbul bozuldu, ama bozulmakla kaldı. Yukarıda ilgili bölümde topladığım sebeplerle, batılılaşamadı. Doğu gitti, fakat Batı da tam gelemedi. İkisinin ortası bir şey İstanbul'u deniz gibi örttü.

Doğrularla yanlışları, iyilerle kötüleri ayırıp, çıkış yolunu bulamadan, şehir, büyük bölümü ile yitip gitti.

Halbuki eski İstanbul'un güzellikleri ile çirkinliklerini, değerleri ile, sakıncalarını bilip, yani saplarla samanları ayırıp, çözümler getirmek, kabildi:

• Şehrin içinde, zamana uymayan görüntülerden biri, yazın toz, kışın çamur olan sokakların durumuydu. Bunların önce altyapısını hazırlayıp, sonra taşla kaplamak, zor bir çözüm değildi.

• Zamanla eskimiş olan yapıları bütün-bütüne gözden çıkarmak ve vahşice yok etmek yerine, bir plan içinde kısım kısım onarıp, yaşama kavuşturmak ve yeni fonksiyonlar vermek, olmayacak iş değildi. Konforsuz eski konutlara zamanımızın yaşam ölçülerini uygulamanın, ve bunların içine rahatlığı sokmanın, yolları vardı. Bir şeyin miktarı çokken, değeri bilinmez. Ahşap ev ve konak da, böyleydi. Bütün İstanbul bunlarla doluyken, zamanla bozulmuş görünümlerine bakılarak, aşağı görüldüler ve ortadan kalkmalarına toplumca seyirci kalındı. İyi ve güzel yanlarını, yerine konulmaz ve geri gelmez yararlarını, süslü cepheleri, balkonları, bahçelerini, kimse önemsemedi. Önlerinin çamuru, ya da içlerinin rüzgârı, onları 20. yy başlarında antipatik göstermeye yetiyordu. Şimdi hepsi birden dünyadan elini-eteğini çekince, ailenin, sağlığında horlanmış ve değeri bilinmemiş bir sevgili bireyi ölmüş gibi, şimdi hasretle anılıyorlar. Bâde harab-el Basra (Basra harab olduktan sonra).

• Şehir dışındaki boş yeşil alanları kaçak inşaata ve tam bir yağmaya kurban vermek yerine, yer-yer, kontrollü, rasyonel, sağlıklı yerleşimlere açmak ve kentin büyümesinde, ileri elden kaçırmamak kabildi. Artan nüfusa yoğun yapılar mı gerekiyor, bu yeni ve koca blokları, o zamanlar bomboş yerler olan, Avrupa yakasında Topkapı-Davutpaşa açıklarına; Asya tarafında Sahra-i Cedid'e ve ötelerine kurmak; cânım Erenköy-Göztepe, ve Yeşilköy-Bakırköy köşklerini tüm yeşillikleri ile, bölge halinde korumak ve bunları, sağlık ve güzellik yolunda, halk için, kültür ve turizm için kullanmak, pekâlâ olabilirdi.

• İstanbul tarafında eski dar yollar, artan trafiğe yetmeyince, bu bölgeleri yayalara ayırıp, ulaşım damarlarını,

Yüzyılın sonunda Büyükada.

onların çevresinden dolaştırmak imkânı vardı. Bu yaya mahallelerini konut, eğitim, kültür, eğlence ve dinlence amaçları için kullanmak, vardı. Depolar, antrepolar, yakıtcılar, keresteciler gibi işleri, hem ulaşım, hem güvenlik açısından dışarı çıkarıp, şehri çevreden dolaşan geniş damarlar boyunca dizmek; içerdeki bu sakin adacıklara ise, oteller, lokantalar, kahveler, eğlence yerleri, kitapçılar, tiyatro ve sinemalar, çiçekçiler, banyolar, bakkal, tatlıcı, sebzeci, meyveci, türlü-türlü el sanatları, giyim-kuşamcı.. gibi, tarihi dokuya uygun, her çeşit ticareti yerleştirmek kabildi.

Batı'nın kendi kentlerinde bir yüzyıldır yaptığı gibi, yani. Ama bunların hepsi, toplumsal hayatta özveri, şehircilikte deneyim, "yerleşik hayat" biçiminin bir sonucu olan kent görgüsü ve disiplini gibi, temeller istiyordu: Oniar yoktu.

Bilgilerin Bir Yararı

Bu kadar olumsuzluk şartları içerisinde ve bunca tahripten sonra, İstanbul'da hâlâ korunacak, kurtaracak bir şey kaldı mı? Eski güzellik ölçülerini bilmenin, yeni bir ortam içerisinde, pratik bir yararı olabilir mi? Yoksa bu sırf bir bilim ve sanat tarihi konusu olarak mı kalır? Mevcut kadrolar ve bilgi düzeyi içerisinde, bir şeyler yapabilme şansının oranı nedir? Hatta oran şöyle dursun, böyle bir şans var mı? Son olarak da, zorlayan ekonomik düzen içerisinde ve maddî çıkarlar dünyasında, yüklü kazançlar veya vurgun ortamından beslenen arsa spekülasyonu karşısında, tabiatı, tarihi ve sanatı koruyabilmek mümkün olabilir mi?

Bunlara cevaplar getirmeye çalışayım:

Cevapların çoğu, olumsuzdur. Ama olumsuzluk oranları yerine göre, değişiktir. Hepsi aynı durumda bulunmuyor. Şunu demek istiyorum: Birinci soru, "İstanbul'da hâlâ korunacak yer kaldı mı?", "az fakat, var" cevabını alır. Tarihi yarımada, hepimizin gözü önünde, gitmiştir. Surlardan Sultanahmet'e kadar hemen-hemen tüm şehir, tıkış-tıkış, kişiliksiz, sanatsız, sıradan beton yapılarla doldu. Ama Sultanahmet'ten ötesi, az çok bâkir duruyor. Nasıl olduysa yüksek yapı izni verilmeyen bu bölgede, bu imar statüsünün sonucu olarak arsalarda aşırı fiyat yükselişi de olmamıştır. Birçok yer boş arsa olarak durmaktadır, birçok yapı da çirkin 2-3 katlı apartmanlar olarak kaldığından, bir gün kamulaştırmalar yolu ile buraların ele alınması şansı doğarsa, bedelleri ötekilerine göre daha az tutarak, bütçeye fazla yük getirmeyebilecek ve daha az sayıda insanı yerinden etme sonuçları ile de, sosyal olarak, fazla problem çıkarmayacaktır. Sonra, Sarayburnu'ndan Yedikule'ye kadar olan Marmara kıyı şeridi ve yer-yer boşluklarla doludur. Buraların da şehrin eski karakteri ile tutarlı ve çevredeki büyük anıtlarla uyumlu olarak imarı sırası gelecek olursa, eldeki teorik bilgileri uygulama için elverişli alanları meydana getireceklerdir. Onun için yarımadada bile, ucunda ve kenarlarında dahi olsa, hâlâ, kostüm çıkaracak kumaş kalmıştır. Daha sonra, Boğaziçi var. Boğazın diyelim yarısı apartman, site ve gecekonduya kurban verildiyse de, bir yarısı, özellikle Anadolu yakası çok şükür boş duruyor.

İkinci soru, birincinin devamıdır. Cevabı da aynı paralelde olur. Yer-yer uygulama alanı elde kalmış olduğu için, İstanbul estetiğine dair bilgiler, "-ik" ekiyle biten bir dizi nitelikle, sırf "estetik, teorik ve platonik" planda kalmayabilirler.

Demek isterim ki, un, şeker ve yağ bir ölçüde var olduğuna göre, eski helvaların tarifi, gün olur, işe yarayabilir.

O gün ne zaman ve nasıl olur? Bununla, üçüncü soruya -ve en zoruna gelmiş oluyoruz: Mevcut kadrolar, özellikle resmi çerçeveleri doldurmakta olan kadrolar, genel kültür düzeyi ve toplumda basın, reklamlar, televizyon gibi araçlarla sadece bir yönde beslenmekte olan görgü ve bilgi seviyesi karşısında, bilimsel ve tarihi bir görüş, bir kültür hareketi, ne derecede gerçekleşme şansına sahiptir?

Buna cevap vermek zor. Matematik açıdan alır ve materyalist görüşle bakarsanız, hiç şans yok diye cevaplamak gerekir. Gidiş o yöndedir.

Ama idealistler, toplumların, hele doğu toplumlarının, pek o kadar hesaba-kitaba girmeyeceğini düşünürler ve -hesaplarını değil-, hayallerini, o temellerin üstünde yükseltirler.

Toplumsal olaylarda iki kere iki her zaman dört etmez. Bazen üç bazen beş edebilir. Doğu toplumlarında gündüz mehtabın çıktığı -yani demek ki ortalığın hiç beklenmeden karardığı-, buna karşılık geceleyin de tuhaf şey, güneşin doğduğu, seyrek de olsa görülmemiş şeylerden değildir.

1890'larda Galata Köprüsü.

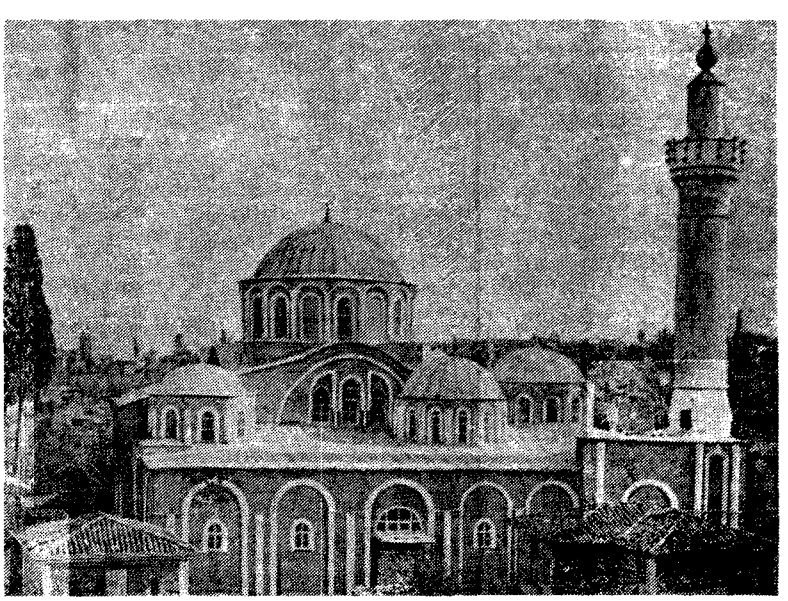
Demek ki, "İhtimaldir, padişahım, meğer deryâ tutuşa" cinsinden de olsa, eldeki yeşil, boş, bâkir, tatlı malzemeye, ince, arınmış-durulmuş, ulusal, sanat ölçülerini uygulama şansı, prensipte vardır. Sadece bunun oranı hakkında bir şey söylenemez. Onu zaman gösterir. Şans doğarsa, bundan sadece bir kent, üç bin yıllık bir metropol de olsa, önünde sonunda tek bir kent olan İstanbul değil; bir ülke, birçok kuşaklar ve tüm dünya kazançlı çıkar. O şans doğmazsa, yine sırası ile, bu kent, bu ülke, bu kuşaklar ve tüm dünya için engin derecede, yazık olur.

Son olarak, yeni ekonomik düzen karşısında, bambaşka bir ekonomik yapının sahnesi olan eski İstanbul, dayanabilir ve yaşatılabilir mi?

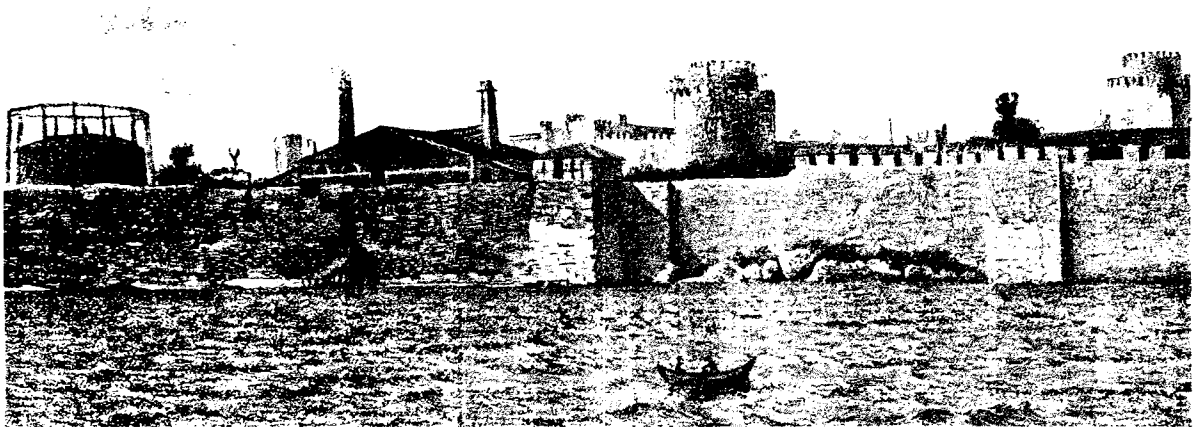
Bunun da cevabını, geliştirebiliriz: Büyük şehirlerimizin, ve en başta da, dünkü başkentimizin eski görünümlerini, altını çizerek söylüyorum, "halk yararına daha sağlıklı olan yerleşim tiplerini" değiştiren, ama bozarak değiştiren etkenler, iki gruptur: Maddi ve moral. Maddi etkenlerin başında "nüfus artışı -üretim biçimleri- ve geçim yolları" geliyor. Mesele, önce demografiktir. Yani nüfusla ilgilidir: Şu kadar metrekare üstünde kaç kişinin yaşayacağı sorunudur. Belli bir toprak parçası üstünde yaşayacak insan sayısı çoğalınca, ve hele İstanbul'da son 30 yılda görüldüğü gibi, birdenbire on katına çıkınca ve yirmi katına doğru başını alıp gitmeye başlayınca, bunun birinci sonucu olarak, yer, altın değerine çıkıyor ve alttaki toprak, üstündeki iki ya da üç katlı küçük yapılar rasyonel olmaktan çıkıyor ve yerlerine sefertaslarının yükselmesini kimse engelleyemiyor. Bu, var. İkinci maddi unsur, ekonominin temeli, yani yönetim biçimleri ve geçim durumudur. Ekonomik yaşam, emekten çok, üretimden çok, hadi yamuşatarak söyleyeyim, onlar kadar, aracılık, vurgun, kaçakçılık karaborsa ve vergi dışı kalabilen sayısız geçim yollarına prim verdikçe, daha lüks, daha gösterişli konutlara olan istem hızla yükseliyor. Paranın konuştuğu bir düzende, kültürün ve sanatın sesi kısılıyor. Eski güzel yapılar, yeşillikler içindeki yerleşimler, yerlerini hoyrat ve heybetli fiziksel çerçevelere bırakarak, sahneden çekiliyorlar. Bu da var.

Fakat bunların yanında, etkenler arasında bir de moral karakterli sosyo-psikolojik nitelikli unsurlar çevresi vardır.

Dünya ve yaşam, ekonomiden ibaret değil. Bu anlayış çoktan değişti. Kültür üstyapısının varlığı ve onun ekonomik altyapıya olan karşı etkisi, artık bilimce de kabul ediliyor.

Kariye Camisi.

Yüzyılın sonlarında Yedikule.

Aksine inanmak, insanı ve toplumları adam yerine koymamak demek olmaz mı?

Ekonomik yapı, inançlara ve inanışlara yön verir ama, bir yerde de yine insan işidir. Ekonomiyi belirleyen, hiç değilse biçimleyen ve sınırlayan, insanların ve toplumların manevi yanları ve dünya görüşleridir.

Batıdaki Değişim

Batı'nın bugünkü büyük kentlerine biçimini veren olgu, 19. yy başından bu yana geçirdikleri kapitalist aşama ve endüstri devrimidir. Ortaçağda Batı'nın en ünlü merkezleri o dönemlerin üretim biçimi olan el sanatlarına ve ticaret yaşamına dayalı ekonomik hayatlarını yansıtan, basit ölçülü ve sevimli görünüşlü yerleşimlerdi. Geniş bulvarların açılması, büyük ve kunt yapıların yükseltilmesi; endüstri devrimi ve kapital birikimi sayesinde olabildi. Tamam. Fakat Batı toplumları, kültür çizgilerinde bir değişiklik geçirmediklerinden ve Grek-Romen-Hıristiyan-Rönesans doğrultusundan ayrılmayarak özlerini sürdürdüklerinden, kapitalizm öncelerini yansıtan kentleri de yaşatabildiler. Bunu da sağlayan, kültür yapıları oldu. Demek ki kültür, spekülasyon gibi azgın bir çıkar akımını bile frenleyebiliyor. Eski mimariden başka, kentler içindeki ormanlar, parklar ve yeşil alanların parselasyona verilmeyip, korunabilmesi de, Batı'da yine halk kültürünün baskısı sonucudur. Bütün mesele, dünyaya bakış açımızdır. İnançlarınızda paraya ve maddi çıkarlara öncelik vermiyor, toplum yararını, bir ulusu ulus yapan karakterleri ön plana koyabiliyorsanız, haydi yine bir ödün vereyim, hiç değilse iki grubu eşdeğerde yürütebiliyorsanız, birkaç kat fazla için bahçeli köşkünüzü yıkıcıya kurban vermezsiniz, üç-beş kuruş için ters projelere imzayı basmazsınız, falan filan.

Çiçek ve İnsan

Bugün çiçek pahalı olduğu için, İstanbul halkının her kesimi evine çiçek alamıyor. Bu, ekonomik açıklama. Ama aynı olaya bir de kültür gözlüğümüzü takarak bakacak olursak, diyebiliriz ki, eğer İstanbul halkı çiçek sevgisini kaybetmemiş olsaydı, eski başkentte yüzyıllarca süren çiçek sevdası, büyük sosyal ve askeri olaylarla kesintiye uğramamış bulunsaydı, halk ne yapıp edecek, çiçek üretimini artırarak, fiatları ucuzlatmanın yolunu bulacaktı. Bunun yolları neler olacaktı? Sayısız! Şehirde hâlâ birçok bahçeli ev var. Bunlar, hafta sonları biraz zahmet edip, bahçelerinde çiçek yetiştirecekler, kendi evleri kadar komşularına da ikram edeceklerdi. Sayısız insan, klüpler, dernekler kurup, çiçek üretimini özendirici ve artırıcı çabalara girişeceklerdi. Gülhane ve Yıldız gibi şehrin içinde kalmış büyük yeşil alanlarda çiçek yetiştirilmesi için, gönüllü olarak belediyeye hafta sonlarında yardımcı olacaklardı. Batı kentlerinde olduğu gibi, şehrin az dışında, içine küçük kulübeler kurulmuş, hafta sonları basitçe yatılabilen sayısız bahçeler oluşturacaklardı. Belediye ve hükümetler üstünde yoğunlaştırdıkları siyasi baskıyı, kendisine önce gecekondu, sonra ucube apartman kopartmak için değil, şehir yararına dönük bu gibi güzel ve sağlıklı işler için kullanacaklardı.

Kimsenin bir laf diyemeyeceğini sandığım bu açık örnekler gösteriyor ki, her şey halkın manevi dünyasına ve moral tutumuna bağlıdır. İç ve dış kaynaklarda oluşup taşan ekonomiyi de, toplumun zihih yapısı, bir hâle-yola sokar.

Günümüz tıp âleminde, organik hastalıklar kadar "psiko-somatik" adı verilen bozukluklara da ağırlık veriliyor. İnsanlar, belirli bir organik bozuklukları olmadan, duyguları yüzünden de hastalanabiliyorlar veya bunun aksi oluyor, iradeleriyle hastalıklardan kurtuluyorlar. İnsan vücudundaki organik bir bozukluğu, toplumdaki ekonomi olayına benzetebiliriz. İnsanların bedenlerindeki ânzalara yenik düşmeleri veya onu kontrolleri altına almaları, hatta ondan kurtulmaları durumunlarındaki psikolojik etkileri ise, toplumların kültür dünyaları ile eş tutabiliriz. İnsanlarda ve toplumlarda işte böyle, birbirine paralel, iki karşı akım vardır: Kendinizi hangisine kaptırmışsanız sonucu o tayin eder. Para ise para, aşksa aşk.

Özetle, ekonomi böyle diye, her şey de ona hemen uyacak demek değildir. Ekonomiyi de, toplumlar, yani insanlar yapar, bozar, eğer-büker. İnsanların kültürü, ekonomilerini de belirler ve etkiler. Bir kültür akımı, İstanbul'un elde kalmış güzelliklerini ekonomi akan selinden, koruyup kurtarabilir. Benzeri, dünyada görülmüştür.

Bunun için her şeyden önce prensipte, görüşte, bakış açısında birlik sağlanmalı: Korunması gereken değerlerimiz nelerdi? Yaşanmaya değer bir şehir nasıl olmalı? Eski Türk şehirleri hangi yöntemlerle günün ihtiyaçlarına cevap verir hale getirilebilirdi? Bu bir dizi soruya, teori plânında cevaplar getirmek ve Batı'daki çözümleri incelemek gerekirdi ki, bugüne kadar yapılmamıştır. Bu konulardaki bilgi birikimimiz ise, bir yandan yetersizdir, bir yandan da garip ki, eskinin hesabına, hep olumsuzdur.

Önce edebiyatımızı ele alalım. Adı

bilinen bütün yazarlarımızda, eski şehri, eski tip yaşamı, hep sevimsiz bir perspektiften okumak durumunda kalırsınız. Bahse konu edebiyatımız, geçen yüzyılın sonu, bu yüzyılın başına ait bir "yeni ürün" olduğundan, önce bununla, eski yerleşim çerçevesinin bir kaynak farklılığı, bir üslûp ayırımı vardı. Bu "romancılarımızın" dünkü İstanbul'a yadırgılığı, ortaya çıkış sebeplerindeki ayrılığa dayanıyordu.

Onlar yeni idiler, İstanbul ise eskimişti.

Reşat Nuri'de de, Refik Halid'te de, hatta Hüseyin Rahmi'de de, aynı temayı bulursunuz. Bu romancıların çoğu kitaplarına sahnelik ve dekorluk etmiş olan dünkü İstanbul, hep belli bir bakış açısından yansıtılmıştır: Hikâye bir zengin konağında geçiyorsa, bu ömrünü tamamlamış, içinde yaşanması zor, berhâne gibi bir şeydir. Sahne bir yoksul mahallesi ise, evler haraplıktan tavuk kafesine dönmüş haldedir.

Bunun önce, "teknik" diyebileceğimiz bir ön sebebi vardı: Eski İstanbul, mâbetler ve onların aşevi, hamam gibi tamamlayıcı bölümleri hariç, bütünü ile tahtadan yapılmıştı. Tahta ise, zamana en dayanıksız, ve bir nesilde bozulan bir materyaldi. Ayrıca, "bakım" kavramını bilmeyen Doğu toplumlarında, taş yapılar da az zaman içinde oturulmaz ve kullanılmaz hâle geliyordu ya, o da ayrı bahistir.

Bu önce teknik, sonra sosyal kaynaklı "bakımsızlık" durumunun bir başka sebebi, ekonomikti: İmparatorluğun dört köşesinden akan eski altın gelirlerini, haraç ve avantalarını kaybeden son devir İstanbul'u, artık kendisini yenileyemiyor, zaten çabuk yıpranan bir malzeme olan ahşap vücudunu, yeniden yapacak, boyayacak, yaldızlayacak, eski gücünü bulamıyordu.

19. yy sonu, 20. yy başı yazarlarının, karşılarında harap ve bakımsız bir kent bulmalarındaki sebepler toplamı, bunlardı.

Sonuçta, özellikle tahta ev, halkın ve dolayısı ile yazar-çizer takımının gözünde, "köhnelik" sembolü halinde duruyordu. Halbuki öbür tarafta, yani Beyoğlu'nda, hele 19. yy sonundan bu yana, Batı tipi, dayanıklı ve konforlu yapılar vardı. Bu yüzyılın başında İstanbul'da ve özellikle Şişli-Nişantaşı ekseninde boy göstermeye başlayan yeni cins bir bina da birçok kolaylıklar ve "asri"likler sunuyordu: Apartman. Tek ailenin oturduğu, Galata'nın, Beyoğlu'nun eski frenk taş evinden de, daha çekici bir şey: Üst-üste katlarda oturuyorsun, tüm bina ısıtılıyor. Bakım külfeti yükleyen ve masrafı artıran, müştemilât, bahçe, kocaman odalar gibi "fazlalıkları" da yok. Öbür katlarda gramafon çalıyor. Dans ediliyor. Onları dinleyip neşelenmek de, bedâva. Kapıda otomobil, giren çıkanlardan oluşan "monden" bir hayat. Cemal Reşit-Ekrem Reşit kardeşlerin ünlü opereti, bu dönemi en iyi yansıtan, kaliteli bir eserdir. Böyle yeni bir dünya dururken, kim çıkıp, eski zavallı, sakin, durgun mahalleyi savunacaktı?

"Eski İstanbul'un (şehircilik bakımından) adam olmayacağı" düşüncesi, sırf belediyecilere, "imarcı vali" tipi beylere, ve yazarlara özgü bir şey de değildi: Yakın devir kamuoyuna yaygın bir biçimde yansımıştı. Zaten böyle bir sosyal temel oluşmamış olsaydı, beş yüz yıllık eski şehir, otuz-kırk yılın içinde yitip gitmezdi.

İşin başında, yani değişim özlemi ve salgını ilk yayılırken, çirkin, bakımsız, ya da düzeltilemeyecek kadar bozulmuş eski yerleşimle beraber, birçok "güzel ve kalıcı değerlerin de" yok edileceğini, ilk defa, pek az adam görmüştür. Burada iki büyük ismi kaydedeyim. Basın ve edebiyat alanından Falih Rıfkı Atay ile kültür dünyasından, Reşit Saffet Atabinen. Yanında yetiştiğim bu Meşrutiyet aydını, ülkemizde az çıkmış, Batı'yı edebiyatı ile beraber bilen fikir adamı, Reşit Saffet Bey, Türkiye'ye "turizm" kavramını getirdiği 20'li ve 30'lu yıllardan, öldüğü 1965 yılına kadar, turizm bir yana, sağlıklı bir toplum için, kişilikli bir yapı sanatının ve tarihin yaşadığı kentlerin, vazgeçilemez şeyler olduğunu, yazmak ve anlatmaktan usanmamıştı. Ya da sonunda, galiba usanmıştı.

Bu gerçeğin anlaşılması, yani dünkü altın İstanbul'un böyle bozuk para gibi harcanmaması gereği, bir tarihi tablonun tuvali üstünden tahta bezi ve arapsabunu geçirilmeyip ipek fırça ile onarılması gereği, bugün bile, yani akşam olduktan sonra dahi, her kesimde tam anlamı ile anlaşılmış değil. Sadece, ortaya çıkan yeni yerleşimin sağlıksız çerçevelerinin uyandırdığı tabii tepkiler sonucunda ve bir şaşkınlık ortamı içerisinde, eski güzelliklere karşı belli belirsiz bir özlem uyanmaya başlamıştır. Nüfusun beş-on katına çıkmasının ve ülke halkının yedide birinin İstanbul'da toplanmasının sonucunda, 1920'lerin gözde apartmanları da birer-birer yıkıcıya gittikçe, odalar ufalıp, -kattan kazanmak için- tavanlar alçaldıkça, yeni inşaat eski binanın oturduğu alan kadar değil, arsanın kendisi kadar tutularak, yapılar arasındaki açıklıklar bir-iki metreye düştükçe, bu yeni beton kâbusu dünyasından bunalan kalabalıklar, bu gidişin çıkar yol olmadığını sezmeye başlamışlardır. Aydın tabakasının da ancak bir azınlık kesiminde, tarihi ve sanatı koruma doktrini, -Batı'dan bir yüzyıllık bir rötarla- yeni-yeni filizlenmeye başlamıştır.

Ama, yeni yerleşim kargaşası içinde, kişilikli ve sağlıklı -şehir diyemeyiz ama- "şehir sahneleri" ortaya çıkarmak için, vaktin yine de olgunlaşamadığını söylemek gerekir. Bunun ekonomik (ve sosyal, yani toplumun zihin yapısına ait) sebepleri var.

Bir sel suyunun ve çamurunun işgaline uğrayarak tarih sahnesinden büyük çapta silinmiş olan İstanbul'da, imar işi olarak yapılabilecek, sadece iki çalışma kalmıştır: Ada sivrilikleri gibi şurada burada, çirkinlikler denizi içinden yükselen anıtyapıların, "yakın çevresini onlarla bağdaştırabilme çabası" bir; şehirde birkaç kesimde

Ayasofya'dan Sultanahmet'e doğru (Aradaki mahalle 1911 yangınında yokolmuştur.)

ve Boğaziçi'nde kalabilmiş olan boşlukları, "şehrin eski estetiğine göre yeni baştan inşa etmek", iki. Bunun birincisi, sınırlı sayıda insanın çıkarına dokunacağı için ve ortadaki kontrast da pek göz oyar durumunda olduğu için, daha bir kolaylıkla gerçekleştirilebilir.

Benim 1974'den bu yana Kariye Müzesi çevresindeki çalışmalarım, bu cins bir düzeltme ile, olumlu ve olumsuz tepkileri konusunda, iyi ve tek kalan bir örnek ve deneyimdir. Yarın, bir Fethiye, ele alınacak olursa, eski anıt-yapının baş döndüren ve hemen herkesin anlayabildiği güzelliği ile, etrafının tabur-tabur beton apartmanlarının sergilediği çelişki çok açık olduğu için, pek o kadar zorluk çıkarmayacaktır. Biraz ödenek, ve biraz anlayışlı bir mimar kadrosu, o işin üstesinden gelebilir. Gerek kamu mâliyesindeki o kadarcık bir potansiyel, gerekse mimari kadrolardaki birikim ve fikir hazırlığı, bu kadarına imkân verecek haldedir. İş ki, politika ve yönetim kadroları bu konuları ele alacak hale gelsin.

İkinci alan, çok daha zor. Çünkü buna henüz hiçbir çevre hazır değil: İstanbul'un ve Boğaziçi'nin boş kalmış yerlerini -ölçüsü miktarında- imar ederken, eskiye aynen uymak, yer-yer de olsa, buralarda dünkü kişilikli ve güzel şehirden, evi ile, bahçesi ile, sokağı ve lambası ile, tablolar meydana getirmek.

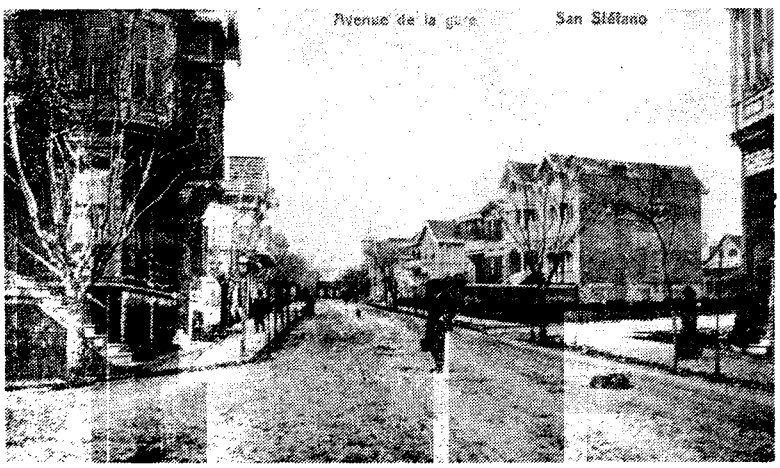
Ne Kaldıysa Kurtarmak...

Dünya Savaşlarında, Batı kentleri baştan-başa tahrip edilince, yeniden yükseltilirken, kapitalisti-sosyalisti, bu prensibe titizlikle uyarak, tek-tek evleri değil, onlardan oluşan koca-koca semtleri, eskisinden santim kadar değiştirmeden, aynen yaptılar. Çatı eğimlerinden, pencere ve balkon süslerine ve yüzlerinin boyasına kadar. Frankfurt'ta Goethe'nin evini geziyorsunuz. Gezdiğiniz yapı, Alman dâhi'nin kullandığı ev değil. Onun, kaşı-gözü aynı bir kardeşi. Eskisi savaşta yok olmuş. Şimdiki, yağmur oluğuna kadar aynı olarak, yeniden yapılmış.

Yugoslavlar, Bulgarlar, Türk eserlerini sistematik olarak ortadan kaldırırken, II. Dünya Savaşı'ndan sonra turizm çıkarlan gerektirince, yani Batılı turist bu cins özellikleri arayınca, bu defa milyarlar dökerek, Türk mahallelerini ihyâ ettiler. Evinden, kaldırım taşına kadar, Doğulu görünümler yarattılar, Sırp evi, Bulgar evi diye lânse ediyorlar.

Ben bu "restorasyon ve rökonstrüksiyon" düzeninin hukuk esaslarını, daha 1950'lerde dizi halinde yazdım. Bilmediğim bir noktayı da, geçenlerde Prof. Hande Suher'den öğrendim: Varşova'da savaş yaklaşırken, ilerisi için ilk alınan önlemlerden biri, tarihi binaların tekrar ve aynen yapılabilmesi için, plan, rölöve ve resimlerinin, toprak altı mahzenlerinde saklanması olmuş! Savaş bitince onları çıkarıp mahalleleri yeniden yapmışlar.

Uluslararası uygulamanın (hem de burnumuzun dibine, Filibe'ye kadar) böyle olduğu bir dünyada, onların hepsinin eski kraliçesi olan İstanbul'da da, eğer bir gün, kentin ve Boğaziçi'nin gerçek imarına sıra gelirse, yapılacak şey, yapıların içlerine yeni fonksiyonlar verilerek, dıştan, o semtin eski değerlerinin aynısı karakterinde inşası olmalıdır. Bu, bilimin ve sanatın bir gereğidir ve mesleki demagojiler veya kişisel kaprisler uğruna, karşı çıkmanın âlemi yoktur.

1900'lerde Yeşilköy.

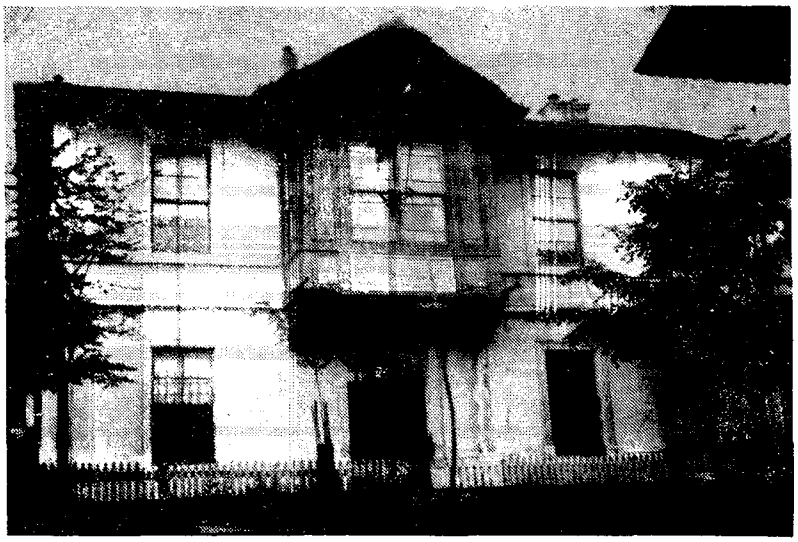
Batı'daki doküman ve kaynak bolluğu ve güvenliği, göçebe derbederlikleri yüzünden, bizde sağlanamamışsa, yani elde rölöveler yoksa, bu ana prensibe engel sayılamaz. Resimler, desenler, hatta fotoğraflar yardımı ile, henüz boş duran Marmara kıyılarını, Lânga bostanları boşluklarını, surlar çevresini, Boğaz yamaçlarını, tarihteki eski görüntülerine kavuşturmak, ve mimari denemelere kurban etmemek, bir medeniyet ve sanat borcudur. Ne kaldıysa, bari o kadarı, bir şeye benzesin.

Bu çözüm kolayca kabul edilmeyecektir.

Önce arsasına böyle bir imar planına göre, ancak iki katlı şirin bir ev oturtması istenen mal sahipleri, ekşiyeceklerdir. Arkası, parsellerine altı-sekiz kat dikip köşeyi dönmüş gayrimenkul sahipleri ile dolu iken, kendilerinin elindeki malın kısıtlanması, hoşa gitmeyecektir. Sonra, boş yere birçok insanı yerleştirip ilk seçimde onların oylarını derleme hesabı içinde olan politikacılar bu işe evet demeyeceklerdir. Daha sonra, bir inşaat salgını ve humması içinde, her biri projesine aykırı bir sürü eklemeler yapmış, toprağın altına ve havaya doğru iki aksi yönde, fazladan kaçak katlar çıkarmış müteahhitlerle becelleşip, bu furyadan bir şey koparma alışkanlığındaki bir kısım bürokrasi, bu kapının kapanmasına yol açacak, küçük ve ölçülü yapılar düzeninin gelmesine eyvallah diyemeyecektir. En sonra da, tabur-tabur birbirinin aynı beton kalıpların yüzlerine acaip alüminyum doğramalar takmakla vakit doldurup, bunları "değişik projeler" diye kilolarca ozalit kopyaya geçirme alışkanlığındaki, yine bir kısım, mimarlar gurubu, bu yolları kapatan, eski sevimli (ve daha baştan nasıl olacağı belli) evleri yapmaya karşı direneceklerdir. Halbuki bunları da yapacak olanlar mimarlardır. Ama alışkanlıklardan, ve iç dürtülerden kurtulmak, kolay bir şey değil.

Bu kadar olumsuz faktör bir arada iken, İstanbul'un boş kalmış (ya da kalacak) yerlerinin Batı'da yapıldığı gibi, eski orijinal peyzajlarına, peki nasıl olup da, kavuşturulabileceği, sorulabilir? Başlarda belirttiğim gibi, materyalist açıdan, bu, "meğer deryâ tutuşa" cinsinden bir olasılıktır. Ama benim görevim, sanatın ve tarihin gereğini yazmaktır. Bir gün derya tutuşacak olursa onun söndürülmesi, böyle olmalıdır. Şunun bunun keyfine ve kaprisine bırakmadan, ve şehri tekrar bir tecrübe tahtası haline sokmadan, kentin tarihî kesimleri, yer-yer, toblolar ve gravürlerde gözüken eski peyzajlarına aynen kavuşturulmalıdır. □

MADENLER

Havza-i Fahmiye Müdiriyeti.

19. yy'da Osmanlı Devleti'nde Madencilik

Prof. Dr. Donald Quataert

Osmanlı Devleti'nde Madenlerde Çalışma Koşulları

M. Bülent Varlık

Bu konuda ayrıca, *İktisadî İlişkiler, İktisadî Yapı* **ve** *İşçi Hareketleri* **maddelerine bakınız.**

19. yy'da Osmanlı Devleti'nde Madencilik

Donald Quataert

Osmanlı tarihinin büyük bölümünde madencilik önemsiz bir yer tutmuş, zamanla madenciliğin imparatorluk ekonomisindeki yeri daha da küçülmüştür. 19. yy sonlarına varıldığında madencilik, Osmanlı Gayrısafi Milli Hasılası'nın yüzde birinden daha azını oluşturuyordu. Ayrıca, Osmanlı tarihinin büyük bölümünde Osmanlı madenciliğinin en büyük kesimini Avrupa vilâyetlerindeki madenler oluşturuyor, bunlar imparatorluk için yaşamsal önem taşıyordu. Bu madenler yüzyıllar boyunca hemen hiç değişmeyen idarî kurallar ve işletme yöntemlerine göre yönetildi. Geleneksel olarak devlet maden sektörünün üretimini yönlendirdi ve imparatorluğun maden üretiminin çoğunu devlet tüketti.

19. yy'daki Gelişmeler

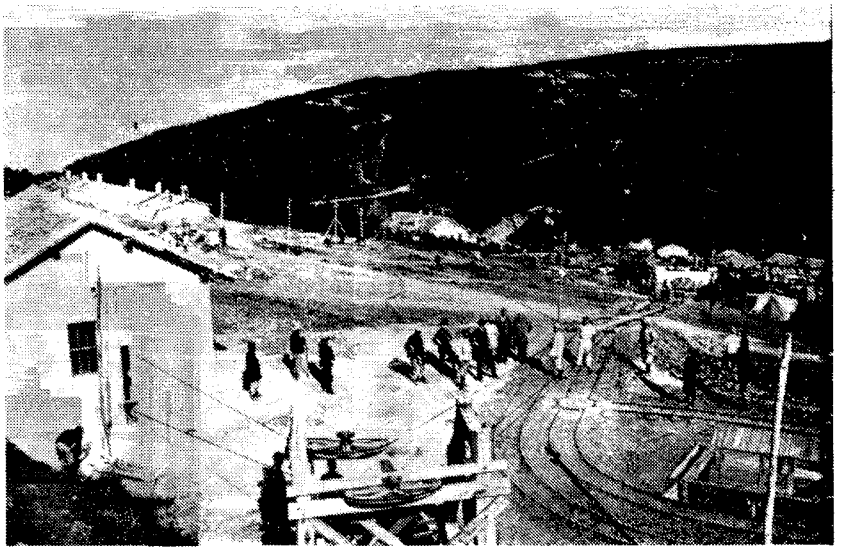
İmparatorluk topraklarında işletilen başlıca madenler gümüş, altın, bakır, demir, şap ve lüle taşıydı. 19. yy boyunca bu sektörde önemli değişiklikler oldu. Önce, en verimli maden ocaklarından bir kısmı, Osmanlı İmaratorluğu'nun Balkanlar'dan çekilmesi sonucu kaybedildi. Böylece Anadolu'daki madenler (bu sıralarda madenciliğin payı, Anadolu Gayrısafi Bölge Hasılası'nın yüzde biri dolayındaydı) imparatorluk ekonomi yaşamında daha büyük önem kazandı. Yüzyılın sonraki yıllarında bu bölge petrol dışındaki toplam Osmanlı maden üretiminin yüzde 80'ini sağlar oldu.

İkinci olarak, yüzyıl sonlarına doğru, Osmanlı madenlerine yönelik büyük Avrupa talebi ve önemli miktardaki doğrudan Batı yatırımları, maden üretimiyle ilgili yasal düzenlemeleri ve üretim yöntemlerini önemli ölçüde değiştirdi; üretimde de büyük artışlara yol açtı.

Üçüncü olarak da, Endüstri Devrimi genel başlığı altında anılan dönemin köklü teknolojik değişimleri ve yeni makinelere yakıt sağlama gereği, kömür çıkarımını Osmanlı maden endüstrisinin en ağırlıklı kesimi haline getirdi.

19. yy'ın büyük bölümünde maden işletmeciliği ya doğrudan devlet eliyle, ya da devletle özel işletmeci arasında imzalanan anlaşmanın koşullarına bağlı olarak özel girişimciler tarafından yapılıyordu. Osmanlı yönetimi çoğu kez, yakın çevredeki köylülerin madenlerde

MADEN İŞLETMECİLİĞİ: Osmanlı madenleri yüzyıllar boyunca hiç değişmeyen kurallar ve yöntemlerle işletildi. 19. yy'ın sonlarında Avrupalıların bu madenlere büyük ölçüde ilgi göstermeye başlamasıyla işletme şekli de değişti. Kimi yabancılar arama ve işletme imtiyazları alırken, kimisi de Osmanlı uyruğundaki kişilerle çeşitli yollardan örtülü ortaklıklara girdiler. Maden işletme mevzuatı da birkaç kez yabancılar lehine değiştirildi. Karadeniz'de bir linyit yatağı ve II. Abdülhamid döneminde Orman ve Maadin Nazırlığı yapan ve daha sonra yurt dışına kaçan Selim Melhame Paşa.

çalışması için düzenlemeler yapıyordu. Başka durumlarda ise, bu anganya sistemi dışında, devlet maden işçilerine oda, yemek ve ücret veriyordu. Bunun dışında, bir madenin sürekli işletilmesini özendirmek için yönetim, üretilecek madenin belirli bir miktarını (kimi zaman tümünü), üzerinde anlaşılacak fiyattan satın almayı taahhüt ediyordu.

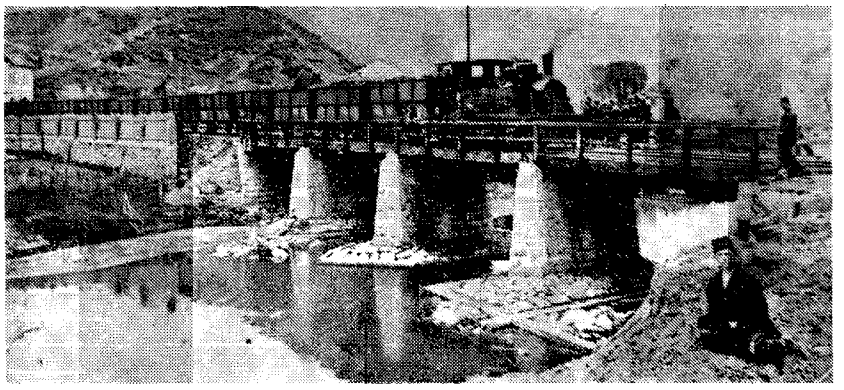
Avrupalıların Osmanlı madenlerine ilgisi yüzyılın son yıllarında büyük sıçrama gösterdi. Örneğin, 1870-1898 arasında hükümet yılda ortalama on kadar arama izni talebi alıyordu. Ama daha sonra, çeşitli nedenlerle, Osmanlı madenlerine ilgi birden arttı. Bunun bir nedeni, Avrupa'da yatırım sermayesinin bollaşmasıydı. 1898 ve 1900 arasında, arama izni talepleri yılda ortalama 139'a yükseldi! Avrupalılar 1870-1908 arasında Osmanlı Devleti'nin verdiği maden imtiyazlarının birçoğunu, belki de büyük bölümünü elde edip kullandılar. Bazı yabancılar bu imtiyazlar için açıkça başvuruda bulunurken, geri kalanlar Osmanlı uyruğundaki kişilerle çeşitli yollardan örtülü ortaklıklara girdiler. Maden işletmeciliği konusundaki mevzuat, önceki Osmanlı maden yasalarına ve Avrupa maden yasalarına göre yeniden düzenlenip yasalaştırıldı, daha sonraki tarihlerde (1869'da, 1886'da, 1901'de ve özellikle 1906'da) de birkaç kez yabancı yatırımcılar yararına değiştirildi.

20. yy'ın ilk yıllarında, krom, nikel, lüle taşı, kil, hepsinden önemlisi de kömür, daha önce Osmanlı tarihinin hiç görmediği miktarlarda çıkarılır oldu. Yeni yüzyılın ilk on yılında toplam Osmanlı maden üretimi yaklaşık iki katına çıktı ve 600 bin küsur tondan 1.2 milyon tona ulaştı. Dahası, toplam maden üretimin çoğu yabancıların kontrolündeki ocaklardan sağlanıyordu. Öte yandan, altın, gümüş, lüle taşı ve kil üretiminin tümünü Osmanlı maden sahipleri ile firmaları gerçekleştiriyordu. Ama çinkonun üçte ikisini, kurşunun ve manganezin yüzde 80'den fazlasını, zımpara taşının yüzde 90'ını, antimuan ve borasitinse tümünü yabancı maden şirketleri çıkarıyordu.

Kömür Üretimi

Hem miktar hem değer olarak kömür, dönemin Osmanlı maden üretiminin en önemli bölümünü oluşturuyordu. 20. yy başlarında kömür üretimi, miktar olarak imparatorluktaki tüm maden üretiminin yarıdan fazlasını kapsıyordu. Birçok başka Osmanlı madeni gibi, Osmanlı kömürünün de büyük çoğunluğunu yabancı denetimindeki ocaklar gerçekleştiriyordu. 1896'da kurulan Fransız sermayesinin ağırlıkta olduğu, Ereğli Kumpanyası, Irak, İran ve Arabistan petrol bölgelerinin bulunmasından önce Ortadoğu'nun en zengin maden bölgesi olan Ereğli'nin kömür üretimini denetimine almıştı. Bu bölge kömürleri, ilk kez, Osmanlı donanmasını modernleştirerek buharlı gemilere dönüştürmeye başlayan ve donanmasının yabancı yakıt kaynaklarına bağımlı olmamasını isteyen Sultan II. Mahmud döneminde işletmeye açıldı. II. Mahmud, imparatorluk sınırları içinde yüksek kaliteli kömür bulunması için peşpeşe fermanlar çıkarmıştı. Söylentiye göre, Uzun Mehmet, Ereğli'deki zengin kömür yataklarını bulup İstanbul'a gelmiş, Padişaha bir torba dolusu kömürü armağan getirmiş; bunun karşılığında II. Mahmud ona yüklüce bir ödül vermişti.

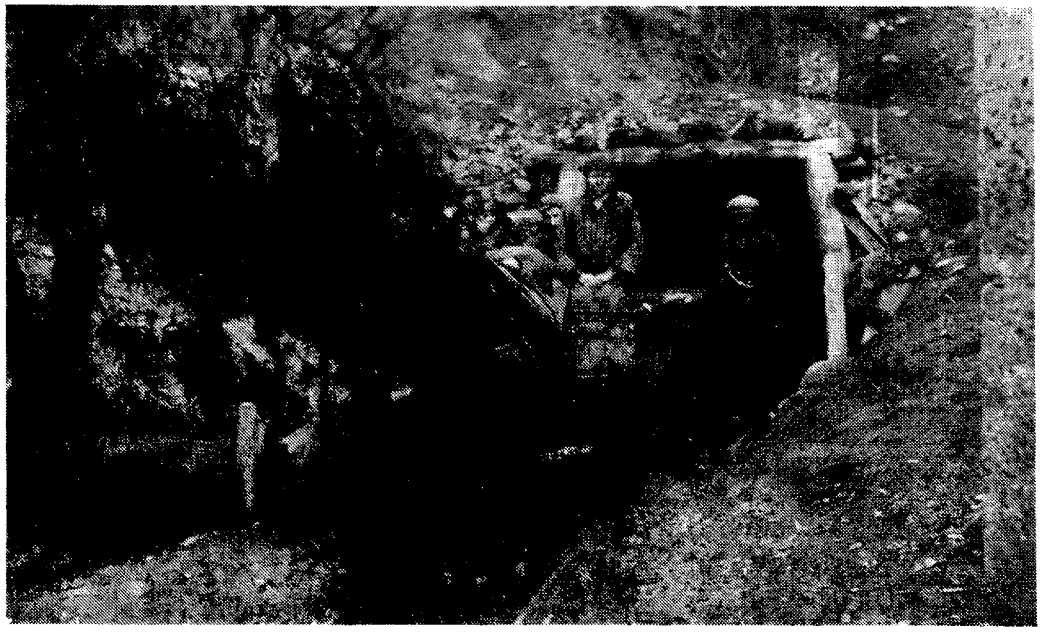
Sonraki yıllarda Osmanlı Devleti'nin bu kömür bölgelerini işletmede karşılaştığı güçlükler, yabancıların Osmanlı madenciliğine nasıl egemen olduklarını göstermektedir. Osmanlı Bahriye Nezareti, 1882'ye dek, ülkede çıkarılan kömürün sabit bir fiyatla tek alıcısıydı. Kırım Savaşı sırasında Osmanlı donanmasının ve müttefik İngilizlerle Fransızların kömür gereksinmesini karşılayabilmek için gösterilen çabayla, yıllık üretim 50 bin tonu geçebildi. 1870'lerin ortasında çoğunluğu Hırvatistanlı olan, ayrıca birkaç Laz, Rum ve Ermeni maden sahibinden oluşan 120 işletmeci tarafından, ilkel ve verimsiz yöntemlerle yılda 142 bin ton kömür üretilir oldu. Bu maden sahipleri devletin tanıdığı özel imtiyazlarla çalışıyor, ayrıca devlete ödünç para da veriyorlardı. Bu girişimcilerin pek çoğu, hükümet 1875'te *de facto* (fiilen) iflasını açıkladığı zaman çok büyük zarara uğradılar. Sonuçta, 1880'de kömür üretimi 56 bin ton düzeyine düştü. Bunun üzerine devlet donanmanın ve askerî fabrikaların kömür gereksinmesini güven altına alabilmek için birtakım yollar araştırdı.

KÖMÜR ÜRETİMİ: 1896'da kurulan, Fransız sermayesinin ağırlıkta olduğu Ereğli Kumpanyası, bölgedeki kömür üretimini önemli ölçüde denetliyordu. Kumpanyanın ilk kurulduğu yıl üretim 150 bin ton iken 1904'ten sonra 500 bin tonun üzerine çıktı. Öteki maden işletmecilerinin de çabasıyla Ereğli havzasında kömür üretimi birkaç on yılda dört katına yükseldi. Yüzyılın başında Zonguldak'ta kömür nakli.

Üretimi Artırma Çabaları

Bir yandan, vergi muafiyeti getirmek ve çıkaracakları kömürün yüzde 60'ını yine devlete satmakla zorunlu tutarken, yüzde 40'ını serbest piyasada satma hakkı tanımak gibi tedbirlerle Osmanlı maden sahiplerini özendirmeye çalışıldı. Bu özendirici önlemler bir dereceye kadar etkili oldu ve yıllık kömür üretimi 1880 sonlarıyla 1890 başlarında 150-160 bin tona çıktı. O yıllarda 124 ocaktan yüzde 36'sı Türklerce, geri kalanı yörede yaşayan azınlıklarca işletiliyordu. Yerel işletmecileri bu tedbirlerle özendirirken, devlet, tüm Ereğli madenlerini devralmaya ve kazançlarının belirlenecek bir yüzdesini devlete ödemeye hazır olduğunu açıklayan bazı Fransız yatırımcılarıyla bir dizi uzun görüşmeye girişti. Hükümet, birkaç yıl,

KÖMÜR İŞÇİLERİ: *Zamanla Osmanlı toprakları üzerinde bir yabancı bölge ve 19. yy Osmanlı ekonomisi üzerinde giderek artan Avrupa denetiminin örneği haline gelen Ereğli Kumpanyası, bölgede çalışan 6 bini aşkın işçi ile aileleri üzerinde de egemen oldu. İşçiler zaman zaman kumpanyaya karşı davranışlara girişti-ler. 1908'de başlatılan, ancak Osmanlı yönetiminin gönderdiği askerî birliklerce kırılan grev, bu davranışların ilginç örneklerindendir.*

bu yabancı denetiminden kaçınmanın yollarını araştırdı; ama Ereğli bölgesini işleten madencilerden istediği miktarda kömür elde etmeyi bir türlü başaramadı. Bölgedeki işletmecilerin karşı karşıya oldukları sorunlar, iş güvenliği ve verimlilik açısından çok yetersiz bir işletmecilik uyguladığını ve çıkarılan kömürü hızla taşıyacak bir ulaşım sisteminin bulunmadığını belirten 1890 tarihli resmî bir devlet raporunda açıklandı. Madenler devletin sınırlı malî kaynaklarında kanayan bir yara olarak kaldı, üstelik Osmanlı donanmasını ve sanayi kuruluşlarını savaş döneminde yabancı kaynaklara bağlı kalmaktan da kurtaramadı. Sonunda, on yıllık bir deneme ve yanılma döneminin ardından, yerli işletmecileri gerekli miktarda kömür üretir hale getiremeyince, 1890'larda devlet bu zengin Osmanlı maden kaynağını yabancıların işletmesine razı oldu.

Fransız kumpanyası da gerçi yeterli sermayeye sahip değildi, ama yararlanabileceği malî kaynaklar Osmanlı maden sahiplerininkinden çok daha genişti. Kuruluşundan sonra birkaç yıl içinde Ereğli Kumpanyası bu fonlardan yararlanarak, çıkarılacak kömürün deniz yoluyla taşınmasına olanak sağlayacak bir mendirek yaptı. Limanda günde üç bin ton kömür yükleyebilecek yüksek kapasiteli vinçler kurdu. Kömürü ocaklardan limana taşımak için üç havaî hat oluşturdu. Ocaklarda temizleyici ve mekanik kazma makineleri kullanmaya başladı. Bu yeni ve gelişkin araçların kullanımı kömür üretimi üzerindeki olumlu etkilerini hemen gösterdi. Kumpanyanın yıllık kömür üretimi, ilk kurulduğu yıllarda 150 bin ton iken 1904'ten sonra 500 bin tonun üzerine çıktı. Bölgedeki çalışmalarını sürdürebilen ve ulaştırmadaki gelişmelerden yararlanabilen öbür maden sahiplerinin kömür üretimi de 120 bin tona ulaştı. Böylece Ereğli kömür havzasında toplam üretim birkaç on yıl içinde dört katına yükseldi. Yabancı sermayenin ve teknolojik uzmanlığın ülke madenciliğine girmesiyle, Osmanlı sivil ve askerî kuruluşları böylece savaş yılları boyunca tümüyle yerli enerji kaynaklarını kullanabilecek, yabancı bağımlılığından kurtulabilecekti.

Avrupa Denetimi

Ama yakıt ikmalindeki bu bağımsızlığın bedeli çok yüksek oldu. Petrol çağına dek, Osmanlı Devleti'nin en önemli yakıt kaynağı üzerinde Avrupa denetimi kuruldu. Ereğli Kumpanyası, Osmanlı toprakları üzerinde yeni bir yabancı bölge, 19. yy Osmanlı ekonomisi üzerinde giderek artan Avrupa denetiminin yeni bir örneği haline geldi. Yalnızca bir doğal kaynak üzerinde değil, çok sayıda Osmanlı yurttaşının yaşamları üzerinde de egemen oldu. Çoğunluğu bölge halkından altı bini aşkın işçi, Ereğli Kumpanyasında çalışıyordu. Bu işçilerle aileleri, çok uzakta, Fransa'da yaşayan çıkarları ve ilgi alanları kendilerininkinden ya da devletlerininkinden çok farklı olan yönetim kurulu üyelerinin egemenliği altındaydı. Bu ölçüde yabancı egemenliğinin etkileri, işçilerin kumpanyaya karşı çıkışlarında açık görülüyordu. Örneğin 1908'de, kömür işçileri greve gidip ücret artışı isteminde bulunduklarında, İstanbul'daki Osmanlı yönetiminin onlara karşı, yabancı şirketin yanında yer aldığını gördüler. Fransız hükümetinin yoğun diplomatik baskıları ve yürürlükteki yasalar nedeniyle İstanbul, grevci işçileri dağıtmak üzere askerî birlikler gönderdi. Böylece Osmanlı yönetimi, kendi yurttaşlarına karşı, yabancı bir şirketin çıkarlarını korumak üzere asker göndermenin ezikliğine düşüyordu. Bu gibi olaylarla, maden sektöründeki yabancı sermaye yatırımları Osmanlı Devleti'yle uyruklarının arasındaki bağların çözülmesini hızlandırıyor, İmparatorluğun nihaî parçalanmasına katkıda bulunuyordu. □

(Çeviri: Ahmet Günlük)

KAYNAKÇA

□ MURPHEY Rhoades, "Ma'din", *Encyclopedia of Islam* (yayımlanacak)

□ ÖKÇÜN A. Gündüz, "20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", *Prof. Dr. Yavuz Abadan'a Armağan*, Ankara, 1969

□ QUATAERT Donald, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908*, New York, 1983.

Osmanlı Devleti'nde Madenlerde Çalışma Koşulları

M. Bülent Varlık

Osmanlı Devleti, Avrupa'da en fazla maden rezervine ve üretimine sahip olan ülkeler arasında yer almış; gerek başta Gümüşhane, Espiye, Keban, İnegöl, Ergani, Bilecik, İçel, Maraş, Kayseri, Malatya, Akdağ olmak üzere Anadolu kesiminde, gerek Novoberde, Serberniçe, Kıratova, Sidre-Kapsa, Taşoz gibi Rumeli ve Avrupa'da kalan yörelerde demir, bakır, kurşun, gümüş madenleri ile taş ve tuz ocakları işletilmiştir.

16. yy'ın ortalarından 20. yy'ın ilk çeyreğinin sonuna kadar geçen sürede, madenlerde çalışan işçilerin durumu, iki ana alt-dönem çerçevesinde incelenebilir. Birinci alt-dönem, başlangıçtan 1800'lere kadar süren ve gelişimi belirleyen temel gücün, Avrupa'ya oranla bir gerileyiş göstermekle beraber, iç dinamikler olduğu süreçtir. Bu süreç, "adem-i merkeziyetçi" bir yapı oluşturmaya çalışan iç güçlerin ve Kıta Avrupası dışına taşmaya çabalayan kapitalizmin etkisi sonucu tamamlanmış, 19. yy'ın ilk yarısını kaplayan bir geçiş döneminin ardından, 1850'li yıllarda, özellikle malî yönü ağır basan kapitalizmin belirleyici duruma çıktığı ikinci alt-dönem yaşanmaya başlanmıştır.

Şer'î Hükümler Dönemi

19. yy'ın ortalarına kadar geçen sürede, madenler şer'î hükümlerle yönetilmiş; doğal olarak çalışanlarla ilgili düzenlemeler de şeriat kurallarına uygun düşecek bir biçimde gerçekleştirilmiştir.

Bu dönemde, bir yerde maden bulunduğu zaman, alınan örnekler İstanbul'a gönderilir ve incelenirdi. Eğer örneklerin bulunduğu alanın "maden ocağı" olarak kullanılmasına karar verilirse, yakın köylerin ahalisi, "reaya"dan ayırt edilerek madenlerde çalıştırıldı. Örneğin, 1802 tarihine kadar Balya-Karaaydın gümüşlü kurşun madeninde yöredeki 42 köy halkı çalıştırılıyordu. Bunların yetersiz kalması üzerine Gönen ilçesi köyleri de Balya'ya bağlanmıştı. Madencilik, bütün köy ahalisine sürekli olarak yüklenilen bir görev olduğu için, babadan-oğula geçen bir meslek niteliği taşımaktaydı. Maden ocaklarının yakınlarında bulunan bazı yöreler de, ocağın ve burada çalışanların çeşitli ihtiyaçlarını karşılamakla görevli kılınırdı. Tirebolu ahalisinin Espiye madenine kömürcü olarak tayin edilmesi bu duruma bir örnek olarak gösterilebilir.

Genel olarak "madenciyan taifesi" olarak adlandırılan maden işçileri madenci, kömürcü, tomrukçu, ahenger ve derbentçi olarak gruplara ayrılmıştı. Sidre-Kapsa madenlerine ilişkin bir belgeden, işletme kadrosunun *1. Yöneticiler:* a. Maden Nâzırı, b. Kâtip, c. Mutemet; *2. Ustalar:* a. Hutman, b. Polakançaran, c. Şafaran, d. Demirci; *3. İşçiler:* a. Dolapçı, b. Tekneci, c. Irgatlar olarak örgütlendiği anlaşılmaktadır.

Madenlerde çalışanlar reaya olmadıkları için "raiyyet resmi" ödemezlerdi. Çalışanlar, ayrıca, sayıları 97'ye ulaşan "örfî" vergilerin bir bölümünden de muaf tutulurdu. Ancak, bu özendirmelere karşın, reayanın topraktan ayrılamamasına benzer bir şekilde, madenciyan taifesinin de madenden ayrılması yasaktı. Sadece ustalar, yerlerine bir vekil bırakmak kaydı ile ve ancak kısa bir süre için madenden uzaklaşabilirdi.

Şer'î hükümlerin geçerlikte olduğu dönemde çıkarılan bazı fermanlarda, madenlerde çalışmak istemeyenlerin sürgün ve "siyaset" ile cezalandırıldığı anlaşılmaktadır. Vergi yönünden sağlanan önemli bağışıklıklara rağmen, madenlerde çalışmak istemeyenlerin bulunması, çalışma koşullarının ağır olduğunu düşündürüyor.

Bazı fermanlarda da, madenlerde çalışanların haklarının titizlikle korunması üzerinde önemle durulmaktadır. Bu, hâkim sınıfların, kitlelerin yönetime başkaldırmasına neden olacak olaylardan özenle kaçındığını; yönetimde *status quo*'yu koruyucu bir anlayışın egemen olduğunu göstermektedir. Zaten, ordunun örgütleniş biçimi, ulaşım olanakları ve Türk-İslâm gelenekleri de bu tür bir politikayı zorunlu kılmaktadır.

Bu dönemde madenlerde çalışanların ücretleri konusunda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Sidre-Kapsa madenlerinde çalışanların günlük ücretleri 1705 yılında şöyle bir görünüm vermektedir:

BALYA-KARAAYDIN MADENİ: Gümüşlü kurşun çıkarılan bu işletmede, 1802 tarihine kadar 42 köyün halkı zorunlu olarak çalıştırılıyordu. Sonradan işçi sayısı yetersiz bulunarak Gönen ilçesi köyleri de Balya'ya bağlandı. Maden işçilerinin durumu Tanzimat'tan sonra Maadin Nizamnamesi'yle (1869) düzenlendi ve zorunlu çalışma yasaklandı. Ancak, 1920'lerde bile, burada her yıl 20 işçi kazalar sonucu ölmekteydi. Balya-Karaaydın madenlerini işleten şirkete ait hisse senedi.

Kâtipler 40-80 akçe, mutemet 40 akçe, şafaran 30 akçe, hutman 25 akçe, polakançaran 20 akçe, diğer işçiler 20-25 akçe. Yine aynı madenlerde bazı malların fiyatları da şöyledir: Mum 23-26 akçe/okka, bir çift beygir için koşumluk kayış 800 akçe, kurbanlık koyun 180-200 akçe ve arpa 120 akçe/kile. Bazı maden ocaklarında, çalışanlara aynî ödemeler de yapılmıştır.

Tanzimat Sonrası

Osmanlı Devleti'nin, gelişme için yeterli ivmeye sahip olmayan iç dinamiklerinin, Avrupa'ya oranla sürekli gerileyişi, 19. yy'ın başlarında doruk noktasına ulaşmış ve ülke yarı-sömürgeleşme sürecine girmiştir. Batı'nın gücü karşısında ezilmenin ve etkinliği önemli ölçüde yitirmenin bir sonucu olarak, devletin sınıfsal konumu değişmeye başlamış; "modern sınıflar"ın doğumunun belirtileri görülmüş, yöneten kesim içinde kompradorlaşan, yönetilen kesim içinde de -çekirdek halinde de olsa- proleterleşen unsurlar uç vermiştir. Yine bu dönemde, sınıfsal değişmelerle paralel ve zorunlu olarak, çoğu Batı'dan tercüme edilen yasalar çıkarılmış; bir anlamda devletin yeniden-örgütlenmesine gidilmiştir. Genel olarak, 1850'ler sonrası, etkinliğini giderek yitiren feodal bir toplumsal yapı içinde, yer yer gittikçe genişleyen kapitalist adacıkların oluştuğu bir dönem olmuştur.

Tanzimat sonrasında madenlere ilişkin ilk yasal düzenleme 1858 tarihli Arazi Nizamnamesi ile yapılmış, 107. madde ile madenlerin mülkiyeti konusuna açıklık getirilmiştir. 1861 tarihli bir yönetmelik ile de yabancılara Osmanlı vatandaşları tarafından kurulan maden şirketlerine ortak olabilme hakkı tanınmıştır. 1869 yılında, 1810 tarihli Fransız Maden Kanunu esas alınarak hazırlanan Maadin Nizamnamesi'nde çalışanlara ilişkin bazı hükümler saptanmıştır. Söz konusu nizamnamenin 61. maddesi ile zorunlu çalışma yasaklanmış, 64. madde ile de iş kazalarına karşı alınması gereken önlemler belirlenmiştir. 66. madde ile maden mültezimleri, madenlerde doktor ve ilaç bulundurmakla yükümlü kılınmış; ardından gelen madde, kaza halinde ödenecek tazminatın miktarını saptamıştır. 1886 yılında yeni bir nizamname hazırlanmış, aynı tarihte bir de Taş Ocakları Nizamnamesi çıkarılmıştır. 1906 tarihinde çıkarılan 102 maddelik Maadin Nizamnamesi'nin 71. maddesi ile, madenlerde mühendis ve ustabaşılar hariç, ancak Osmanlı tabiyetinde bulunanların çalışabileceği, bunların da yörenin halkından olması gerektiği hükmü getirilmiştir. 72. madde ile her vilâyette, hem maden ocaklarını teknik olarak denetleyecek, hem de işçilerin çalışma koşullarını gözlemleyecek bir maden mühendisinin görevlendirilmesi kabul edilmiştir. Nizamnamenin 77. ve 78.

maddeleri sağlık ve tazminat konularını düzenlemektedir.

"Dilâver Paşa Nizamnamesi"

Belirtilen yasal düzenlemelerin dışında, madenlerde çalışanlarla ilgili bir diğer düzenleme de, 1921 yılına kadar geçerliliğini koruyan, 1867 tarihli "Ereğli Kömür Maden-i Hümayûnu İdaresinin Nizamnamesi"dir. Çoğunlukla hazırlayıcısı olan Dilâver Paşa'nın adıyla anılan bu nizamnamenin birçok maddesi çalışma koşullarını düzenlemesi bakımından önem taşımaktadır.

Nizamnamenin 21. maddesine göre, Ereğli sancağında bulunan 14 köy ahalisinden 13-50 yaş arasındaki sağlam erkekler, yılda altı ay süreyle maden ocaklarında çalışmakla yükümlüdürler. Aynı madde, işcileri kazmacı, küfeci ve nakliyeci olarak üç gruba ayırmıştır. Ocağın içinden dışarıya küfe ile kömür taşıyan ve "yerinde işçi" denilen işçilerden bir köy defterinde ne kadar bulunuyorsa, bunlar ikiye ayrılır ve sıra ile 12 gün madende çalışırlardı. Havzanın dışından gelen işçilerin madende çalışabilmesi, idarenin izni ile olabiliyordu.

Dönemin Medeni Kanunu niteliğindeki Mecelle'de çalışma süresi, ücret gibi konulara açık bir şekilde değinilmemesine karşılık, Dilâver Paşa Nizamnamesi özellikle bu iki konuda oldukça hassas davranmıştı. Çalışma süresini saptayan 29. madde, şu hükmü getirmektedir;

"İşçi, 24 saat içinde dinlenme süresinden başka 10 saat çalışacaktır. Bu süre iki nöbette tamamlanır. Yaz, kış sabah saat 11'de (ezani saat) başlayarak, kazmacıların akşamdan hazırlamış oldukları kömürü ve tozu dışarı çıkaracaklar ve vardiyalarını tamamlamış olacaklardır. Ayrıca, kazmacıların çalıştıkları yeri hazırlayarak ocak çavuşuna haber verecekler ve iki saat yemek yiyip dinleneceklerdir. Dinlenmeden sonra, çavuşun göstereceği dışarı işlerinde de 2 saat çalışacaklardır. Bundan sonra ikinci nöbet işine başlayacaklardır.

Şöyle ki: Bunlar dışarıda 2 saat dinlenme ve 2 saat dışarı işlerinde çalışarak geçirdikleri 4 saat zarfında ocakta kazmacıların kazdıkları kömürü ve tozu yine 4 saat çalışarak dışarı çıkaracaklardır. Bu yazılı süreden çok çalıştırılmayacak ve rahatsız edilmeyeceklerdir."

Madde, görüldüğü gibi, çalışma süresinin sınırlarını oldukça düzenli birşekilde belirlemektedir.

Nizamname ile Müslüman işçilere iki dinî bayramda, Hıristiyan işçilere paskalya günlerinde tatil yapma imkânı sağlanmıştır. Ayrıca, Müslümanlara çalıştıkları yerde namaz kılma ve Cuma günü en yakın mescide gitme, Hıristiyanlara da pazar âyinlerine katılabilme izinleri verilmiştir.

İşçilerin maden ocakları dışında çalıştırılması yasaktır; ancak, çok gerekli olduğu hallerde, ocak sahibi idareye haber vermek kaydıyla ve 10 kuruş gündelik ile ocak dışında işçi çalıştırabilir. Ocak dışında çalıştırılan işçinin ücretinin nizamname ile belirlenmiş olması, bir anlamda, "asgari ücret" uygulamasının varlığını çağrıştırmaktadır.

Nizamnamenin 68. maddesi, işçilerin yiyecek ve diğer gereksinimlerinin bedeli karşılığında ocak sahibi tarafından temin edileceğini; ancak, ocak sahibinin istediği zaman fiyatlara zam yapamayacağını, zam yapanların "vurgunculuktan" yargılanacaklarını hükme bağlamaktadır.

İşçinin "rahat ve huzurunu" sağlamak zorunda olan ocak sahibi, işçilerin gece açıkta kalmaması için, ocak başında "en iyi biçimde işçi koğuşları" da yapmakla yükümlüdür.

İşçi sağlığına ilişkin düzenlemeler 30. maddede yer almıştır. Buna göre, "önemsiz" hastalıklar, maden havzasında bulunan doktor tarafından tedavi edilir. Eğer, hastalık orada tedavi edilemeyecek kadar "önemli" ise, hasta işçi yanına verilen bir kişiyle hayvana bindirilip köyüne gönderilir.

Nizamname, ocak sahibinin eline geçecek para ile önce ücretleri ödemek zorunda olduğunu belirlemekte; ayrıca, ocak sahibinin çalıştırmak için getirdiği işçilere -üretim yapılmasa bile- ücret vermek durumunda olduğunu açıklamaktadır.

Ocağa bilerek geç gelen işçilerin ücret karşılığında çalıştırılması, çalışma sırasında hayvanı ölen işçiye tazminat verilmesi gibi hükümler de nizamnamede yer almaktadır.

Dilâver Paşa Nizamnamesi, yaşanılan dönemin "çağdaş" kapitalist işletmecilik anlayışı ile feodalizmin klasik zorbalık anlayışını birlikte barındıran bir belge niteliğindedir. Bir yanda, çalışma süresinin belirlenmesi, ücret ödemelerine öncelik tanınması, barınma, yeme-içme, sağlık konularına sınırlı ölçüler içinde de olsa önem verilmesi, ceza sürelerinde bile ücret ödenmesinin ilke olarak benimsenmesi olguları yer alırken, öte yanda "mükellefiyet" bulunmaktadır. Ancak, genel çizgileri ile, nizamnamenin "ileri" bir anlayışı ifade ettiği ileri sürülebilir.

Çalışanların Sayısı

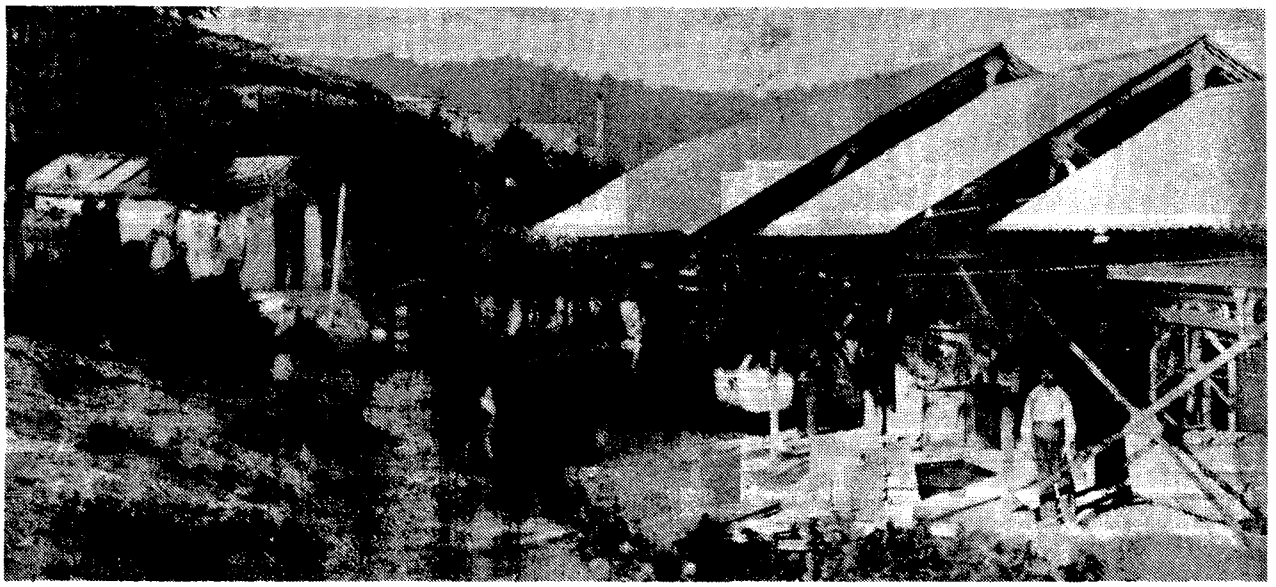
Osmanlı Devleti'nde, madenlerde ça-

NECDET SAKAOĞLU ARŞİVİ

DİLÂVER PAŞA NİZAMNAMESİ: *Hazırlayıcısı Dilâver Paşa'nın adıyla anılan 1867 tarihli "Ereğli Kömür Maden-i Hümayûnu İdaresinin Nizamnamesi", yöredeki çalışma koşullarını düzenlemesi yönünden önem taşımaktadır. Nizamname, Ereğli sancağındaki 14 köy ahalisinden 13-50 yaş arasındaki sağlam erkeklere, her yıl 6 ay süreyle maden ocaklarında çalışma yükümlülüğü getiriyor ve çalışma süresinin sınırlarını düzenli bir şekilde belirliyordu. Nizamname 1921 yılına kadar yürürlükte kaldı. Dilâver Paşa.*

NECDET SAKAOĞLU ARŞİVİ

İŞÇİ ÜCRETLERİ: *Maden işçileri, genellikle günlük ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde ücret almakta, ücretleri çoğu zaman buna bile yetmemektedir. Bazı yörelerde ücretler aynî (mal) olarak ödeniyordu. Kimi yörelerde ise, ücretlerin düşüklüğü ve çalışma koşullarının zorluğu nedeniyle, işçilerin ocaklardan kaçmaması için bazı sübvansiyonlar yapılarak temel ihtiyaçların karşılanması yoluna gidiliyordu. Zonguldak'ta Üzülmez bölgesindeki işçiler.*

lışanların sayısına ilişkin sağlıklı bir istatistik, diğer birçok konuda olduğu gibi, bulunmamaktadır. Ancak, bazı konsolosluk raporları, seyahat notları kısmî nitelikte de olsa bilgi vermektedir. Örneğin bir konsolosluk raporuna göre, 1836 yılında Ergani'de 300'ü Türk, 270'i Rum ve 173'ü Ermeni olmak üzere toplam 743 hane bulunmakta; yaklaşık olarak 700 kişi doğrudan doğruya madende çalışmakta, yazın biriken cevheri işlemektedir. Ermeniler genellikle sanatkâr olarak iş yapmaktadır. Yine aynı yıl, Keban kurşun madeninde 400-500 aile çalışmaktaydı. Bu madende Türkler genellikle yönetici, Ermeniler usta işçi/sanatkâr ve Rumlar düz işçi olarak çalışmaktadır. 1845 yılında Bolkar Dağı madeninde, çoğu Trabzon yöresinden gelme 50 kadar Rum bulunmaktadır. Aynı yıllarda, çocukların dar galerilerden geçerek taşıyıcılık yaptığı da bilinmektedir.

20. yy'ın başlarında tüm Osmanlı ülkesinde yaklaşık olarak 25 bin sürekli işçi bulunmaktadır; tuz ve taş ocaklarında çalışanların sayısı da 30 bine yaklaşmıştır. Sürekli çalışan işçilerin yaklaşık üçte biri Zonguldak kömür havzasında, 2.500'ü Ege yöresinde, 1.500 kadarı Balya-Karaaydın madeninde çalışmaktadır. İşçilerin önemli bir bölümü köyle olan ilişkilerini tam olarak koparamamış, bir diğer ifade ile gerçek anlamda proleterleşememiştir.

Çalışma Koşulları

Madenlerde çalışma koşullarının oldukça yıpratıcı olduğu açıktır. Zonguldak kömür havzası dışında kalan yörelerde çalışma genellikle gün boyu sürmekte; güneşin doğuşundan batışına kadar çalışılmaktadır. Maden ocaklarında işçi sağlığını koruyucu önlemler bulunmamakta, bu nedenle sık sık iş kazaları meydana gelmektedir. 1920'lerde, örneğin Balya-Karaaydın madenlerinde, her yıl 20 işçi kazalar sonucu ölmektedir. Çoğu yerde işçilerin barınma sorunu çözümlenmemiş olup, işçiler genellikle açıkta yatmakta, bazen de sağlık koşullarından uzak "koğuşlarda" kalmaktadırlar.

Genellikle kent merkezlerinin oldukça uzağında bulunan maden ocaklarında çalışanların özellikle gıda gereksinimleri ocak yakınında açılan dükkânlar-bakkallar tarafından karşılanmaktadır. Çoğunlukla ocak sahibi tarafından açılan bu yerlerde satışlar yüksek fiyatlarla yapılmakta ve işçiler genellikle ödeyemeyecekleri borçların altına girmektedir. Babadan oğula geçen borçlar bile bulunmaktadır.

İttihat ve Terakki'nin yarı-resmî sözcüsü durumunda bulunan *Tanin* gazetesinin yazarlarından Ahmet Şerif'in Toroslardaki Bolkar Dağı isimli kurşun madeninde çalışanların durumunu anlatan yazısı gerçekte Osmanlı Devleti'nde madenlerde çalışanların ne durumda olduğunu çarpıcı bir şekilde açıklamaktadır:

"...Madenciler kazma ve kürekleriyle mağaralara girerler, içerde don yağı yakarlar. Sarı bir toprak halinde olan cevheri çuvallara koyarak katırlarla kasabaya naklederler. Cevher oradan izabe fırınına girer. Fırın pek adi ve basittir. Arkasından iki işçi tarafından hareket ettirilen bir körükle işler... Madenin durumu pek üzüntü vericidir. Gerek cevherin hazırlanış şekli, gerek işlemlerin yapılışı iki bin yıl öncekinin aynıdır... Madenciler de sefalet içinde bulunuyorlar, bir madencinin günlük ücreti beş kuruşu geçmez. Halbuki o, mağaralarda çalışacak, geçilmez yerlerde yürüyecek ve bütün gün ateş karşısında körük çekecek. Mağaralara inip çıkarken düşmek ve çığ düşmesine uğramak gibi tehlikeler ise devamlı olmaktadır... Maden'de son derece pislik ve yoksulluk hüküm sürüyor. Halk çok defa bakla ve patates yer. Her evin önünde abdesthaneler vardır ki, pislikler meydandadır, dereye akar, sulara karışır."

Ücretler

Madenlerde çalışan işçiler, genellik-

le günlük ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde, hatta çoğu zaman buna bile yetmeyen ücret almaktadır. Bazı yörelerde ücret aynî olarak ödenmektedir. Bazı yörelerde, düşük ücretler ve zor çalışma koşulları nedeniyle işçilerin maden ocağından kaçmaması için bazı sübvansiyonlar da yapılmıştır. Örneğin, 1836 yılında Keban madeninde çalışan işçilere 1.25 kuruş günlük ücret ödenmekte; işçiler ayrıca gerçek fiyatı 0.4 kuruş olan ekmeği 0.1 kuruşa satın almaktadırlar. Bu yolla, işçilerin temel ihtiyaçlarını karşılamaları temin edilmeye çalışılmaktadır.

Tabloda 75 yıllık bir dönemde, bazı maden ocaklarında çalışan işçilerin ücretleri verilmiştir. Görüldüğü gibi, ücretler 20. yy'ın başlarına kadar hafif bir artış göstermiş, 1910'larda bu artış biraz daha yüksek olmuştur. Bu artışta bir yandan bazı sendikal faaliyetlerin başlaması, grevlerin yapılması rol oynarken, öte yandan madenlerde Türk işçi çalıştırma zorunluluğu getirilmesi, bu nedenle özellikle nitelikli işçi bulmada sıkıntı çekilmesi etken olmuştur.

Ücretlerdeki nominal artışların gerçek değeri, ancak fiyatlarla karşılaştırma yapıldığı zaman ortaya çıkar. Temel besin maddelerinden ekmeğin okkası 1836 yılında 0.4 kuruştur. Bu fiyat 1844 yılında Kayseri'de 1.0 kuruşa çıkmıştır. 1900 yılında ortalama olarak 1.42 kuruş olan fiyat, 1912 yılında yine ortalama olarak 1.7 kuruşa yükselmiştir. Bu veriler, ücretlerde gerçek anlamda önemli bir değişme olmadığını ortaya koymaktadır. Bir diğer ifade ile, fiyatlar ve ücretler paralel olarak artmış, işçinin yaşam koşullarında önemli bir değişiklik gerçekleşmemiştir.

Değerlendirme

Osmanlı Devleti'nde maden işçilerinin, gerek feodal toplumsal yapının egemen olduğu dönemde, gerek kapitalizmin filizlenmeye ve gelişmeye başladığı dönemde güç koşullar altında çalıştığı, yaşamını sürdürdüğü gerçektir.

Ağırlıklı olarak dış dinamikler tarafından güdümlenerek ortaya çıksa bile, kapitalizmin kurallarının işlerlik kazanmaya başlaması, çalışma ve yaşama koşullarında "nispî" bir değişikliği beraberinde getirmiş, bir rahatlama orta-

TABLO

Maden İşçilerinin Ücretleri

Yıllar	Madenin Yeri ve Cinsi	İşçinin Niteliği	Ücret
1836	Keban/Kurşun		1.25 kr/gün
1836	Ergani/Bakır		2-5 kr/gün
1844	Kayseri/Güherçile	Yönetici	80-110 kr/ay
1845	Bolkar Dağı/Simli Kurşun	Genel Yönetici	3000 kr/ay
		Yönetici	10 kr/gün
		Usta	8 kr/gün
		Nitelikli işçi	6 kr/gün
		Düz işçi	4 kr/gün
1849	Ergani/Bakır		4 kr/gün
1867	Zonguldak/Kömür		3 kr/gün
1873	Ergani/Bakır		5 kr/gün
1890	Zonguldak/Kömür		6 kr/gün
1890	Ege yöresi		6-10 kr/gün
1890	Adana/Tuz		1 Para/okka
1899	Ergani/Bakır		6 kr/gün
1910	Bolkar Dağı/Simli Kurşun		5 kr/gün
1911	Zonguldak/Kömür	Kazmacı	10-20 kr/gün
		Nakliyeci	15-90 para/çeki
		Düz işçi	6 kr/gün
		Geçici işçi	6-7 kr/gün
		Direkçi	2-4 kr (direk başına)
		Kayıkçı	60 para/kantar
1911	Balya-Karaaydın/Kurşun		10.2 kr/gün (ortalama)
1911	Ergani/Bakır		6.5 kr/gün (ortalama)
1911	Ege/Borasit		11.0 kr/gün (ortalama)
1911	Kassandra/Manganez		11.3 kr/gün (ortalama)
1911	Madencilik sektöründe ortalama		10.0 kr/gün
1913	Zonguldak/Kömür		10.1 kr/gün (ortalama)

Tablo kaynakçada belirtilen eserlerden yararlanılarak hazırlanmıştır. Niteliği belirtilmeyen işçilerin "düz işçi" olarak kabul edilmesi doğru olacaktır.

ının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak bu, işçilerin durumunun düzeltilmesi yolunda yapısal bir değişimi, köklü olarak beraberinde getirmediğinden, maden işçileri, "ağır işçi" olma konumunu değiştirmemiştir. □

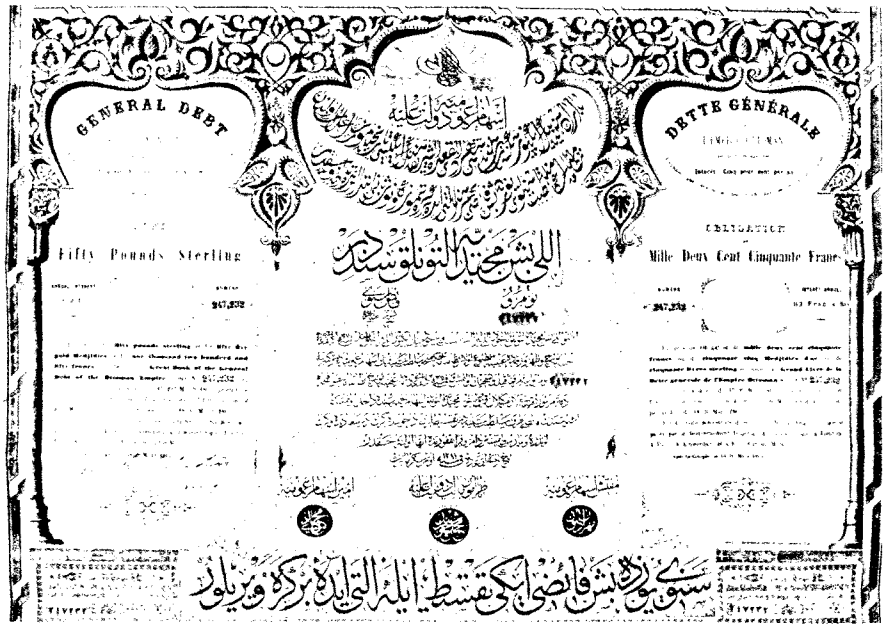

ÇALIŞMA KOŞULLARI: *Madenlerde çalışma koşulları, Tanzimat'tan sonraki ufak tefek yasal düzenlemelere rağmen, hemen her dönemde yıpratıcı olmuştur. Sık sık iş kazaları meydana gelmekte, işçilerin barınma ve sağlık sorunlarını çözümleyici önlemler alınmamaktadır. Zonguldak kömür havzası dışındaki yörelerde, güneşin doğuşundan batışına kadar çalışılmaktadır.*

KAYNAKÇA

- Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin,* İstanbul, 1977
- [ALTINAY] Ahmet Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri,* İstanbul, 1931
- ANIL M.-N. Meray, *Türkiye'de Maden Mevzuatı,* C.1, İstanbul, 1942
- ÇAĞATAY Neşet, "Sidre-Kapsa Madenleri Hakkında İki Vesika" *Yıllık Araştırmalar Dergisi 1940-1941,* A.Üniv. DTCF Yay, İstanbul, 1944
- ÇILADIR Sina, *Zonguldak Havzasında İşçi Hareketlerinin Tarihi 1848-1940,* Ankara, 1977
- ELDEM Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik,* Ankara, 1970
- ETİNGÜ Turgut, *Kömür Havzasında İlk Grev,* İstanbul, 1976
- ISSAWI Charles, *The Economic History of Turkey 1800-1914,* The University of Chicago Press, 1980
- KURMUŞ Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi,* İstanbul, 1974
- VARLIK Bülent, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenlerde Çalışma Koşulları Üzerine Bir Derleme/Deneme", *Ekonomik Yaklaşım,* C.2, No:4, Ankara, 1981

MALİYE

1865 tarihli bir Osmanlı borç senedi.

Tanzimat'a Doğru Osmanlı Maliyesi
Dr. Yavuz Cezar

Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi
Prof. Dr. Stanford Shaw

ÇERÇEVE YAZI

☐ II. Meşrutiyet Döneminde İç Borçlanma
Doç. Dr. Zafer Toprak

Bu konuda ayrıca *Devlet Yapısı ve Yönetimi, İktisadi İlişkiler, İktisadi Yapı* **maddelerine bakınız.**

Tanzimat'a Doğru Osmanlı Maliyesi

Yavuz Cezar

Osmanlı Devleti'nin siyasî ve hukukî tarihinde olduğu kadar malî tarihinde de önemli bir dönüm noktası oluşturan Tanzimat hareketinin mahiyetini anlamak ve her şeyi yerli yerine yerleştirebilmek için, 1839'a gelmeden önceki malî olay ve politikaları iyice bilmek gerekir.

Ancak hemen ifade etmek gerekiyor ki, malî açıdan Tanzimat'ı hazırlayan ve onu kavramamıza yardımcı olacak ön olay ve politikaların oluşması bizleri ister istemez 18. yy'a kadar gerilere götürür. 18. yy'ın gerçekleri bir önceki dönemin oluşumlarından koparılamazsa da, yine de belli bir soyutlama düzeyinde, 18. yy içindeki gelişmelerin Tanzimat'a kadar uzanacak çizginin temel belirleyicilerini de içinde taşıdığı söylenebilir. Bu bakımdan 18. yy'dan 1840'lara uzanan çizgi Osmanlı tarihinde bir bütün halinde ele alınması gereken bir dönem oluşturur.

Konuya bu yeni dönemin bir öncekine nasıl eklendiğine kısaca bakarak başlamakta yarar var. Böylece hem eski yapının zorlanan noktalarının neler olduğu, hem de yeni dönemde eski yapıdan nelerin kaldığı, zamanla nelerin tasfiye olduğu da izlenebilecektir.

Eski Malî Yapı ve Açmazları

Merkezî devlet hazinesi ya da bu hazinenin yıl sonlarındaki gelir-gider durumunu ifade eden "bütçe"lerinin büyüklüğü göz önüne getirildiğinde, Osmanlı Devleti, gerek klasik dönemde, gerekse klasik dönem düzen ve kurumlarının şu veya bu biçimde hâlâ ayakta olduğu 18. yy sonuna kadar, devletin arazi ve nüfus büyüklüğü ve ülke içinde gerçekleşen her türlü fiskal yükümlülük ve bunların sonucunda oluşan toplam vergi hasılatına göre oldukça küçük sayılabilecek bir merkezî hazineye ya da "bütçe"ye sahipti.

Gerçekten "Hazine-i Âmire" adı verilen merkezî devlet hazinesine ülke içinde gerçekleşen tüm vergi hasılatı ya da diğer gelirler girmez, yalnız "Havass-ı hümayûn" adı verilen bölgelerin vergi gelirleriyle "cizye" hasılatı ve bazı yıllarda da "avârız" ve "nüzül" gelirleri bu hazineye intikal ederdi. Buna karşılık "Havass-ı vüzera" denen ve "has, zeamet, timar" adı altında çeşitli dirlik dilimlerine ayrılmış olan bölgelerin vergi hasılatı merkezdeki hazineye hiç intikal etmezdi. Bu gelirler timar sistemi içerisinde, mahallinde tahsil

KAYNAK ARAYIŞLARI: Malikâne sisteminin yürürlüğe girmesiyle birlikte Osmanlı maliye tarihinde yeni bir dönemi başladı. Timar sisteminde hazineye giren sınırlı vergi hasılatı malikâne usulü ile belirli bir artış gösterdi. Malikâne sisteminin yerleşmesiyle eyalet ve sancak mutasarrıflıklarının dirlikleri ellerinden alındı. Böylece timar sistemi giderek etkinliğini yitirdi. O dönemlerde önemli ticaret merkezlerinden Antakya.

edilmek ve kullanılmak üzere taşradaki askerî ve idarî görevlilere bırakılmıştı. Bu, onların maaşı yerine geçer ve kendilerine ayrıca merkezî hazineden maaş ödenmezdi.

Merkezdeki "Hazine-i Âmire" gelirleri başlıca iki yere sarf edilirdi: 1. Kapıkulu Ocakları'nın "mevâcib" yani maaş ödemeleri, 2. Saray masrafları. Saray masrafları içerisinde en önemli yeri Matbah-ı Âmire, yani saray mutfağı için yapılan giderler alır, bunun dışında sarayda görevli çeşitli personele de merkezî hazinece maaş verilirdi.

Merkezî "bütçe" giderlerinin bu iki ana masraf kalemi arasındaki oran yıllardır neredeyse hep aynı düzeyi korumaktaydı. Denebilir ki "bütçe"lerin kabaca yüzde 70'i "mevâcib" ödemelerine, yüzde 30'u da saraya harcanırdı.

Taşradaki görevliler ise, tahsili mahallinde kendilerine bırakılmış vergi gelirleriyle "cebelu" adı verilen askerleri yetiştirmek, beslemek ve savaş zamanlarında bunlarla birlikte "sefere eşmek"le görevliydiler. "Timarlı sipahi" adı da verilen bu askerler Osmanlı eyalet ordusunun belkemiğini oluştururdu.

Osmanlı mali sistemi içerisinde Hazine-i Âmire'ye yahut timar sahalarına ait olmayan ve geliri doğrudan doğruya padişahların kişisel özel hazinesine intikal eden kaynakların olduğuna da işaret etmek gerekir. İç hazinede ya da diğer adıyla "Ceyb-i Hümayûn"da toplanan bu kaynakları padişahlar istedikleri biçimde kullanırlardı.

Oldukça şematik bir biçimde ifade edilmiş olsa da, Osmanlı malî yapısının temel özelliği bu idi. Yani sistem, ayaklarını merkezî hazine, timar alanları ve padişah hazinesinin oluşturduğu bir sacayağı üzerine oturtmuştu. O halde, dışsal değişkenler aynı kaldığı sürece, bu malî yapıda herhangi köklü bir sarsıntı meydana geldiğinde, yeni dengelerin kurulabilmesi ancak ilk elde bu üç ögenin sistem içindeki rol ve ağırlıklarının yeniden ayarlanması ile mümkün olabilecek demekti. Bu ise, toplam fiskal gelirlerin paylaşım ve kullanımının yeniden ayarlanmasından öte bir anlam taşımıyordu.

Oysa, 18. yy yaklaşırken Osmanlı maliyesinde artık iyice kendini belli eden bunalımların çaresi yalnız bu gibi ayarlamalarla bulunabilecek cinsten değildi. Hiç kuşku yok ki, temel çözüm fiskal gelirlerin yeniden dağılım ve kullanımını ayarlamaktan değil, fiilen bu gelirleri artırmaktan, ya da hiç olmazsa giderleri kısmaktan geçiyordu. Öte yandan, devletin siyasî, askerî ve idarî organizasyonu ile büyük bir uyum içinde bulunan klasik malî sistemin söz konusu üç ögesi üzerinde öyle gelişigüzel ve büyük ölçüde ayarlamalara girişmek de hem pek kolay değil, hem de fevkalâde sakıncalıydı. Zira sistem Osmanlı Devleti'ni her alanda yeni bunalımlara sürükleyecek açmazları da bünyesinde taşımaktaydı.

MÜSADERELER: Osmanlı toplumunda askerî kişilerin, devlet adamlarının malları devlet adına hazineye maledilebilirdi. 18. yy'da kendini gösteren malî bunalımla birlikte müsadereler de hızlandı. Bu sistem bir bakıma verasete dayalı soylu bir sınıfın oluşmasını da engelliyordu. Ancak bu bile rahatlatıcı bir sonuç yaratmadı. II. Mahmud döneminde kaldırılması yolunda adımlar atılan müsadere Tanzimat'a kadar sürdü. 1731'de malları müsadere edilen Damad İbrahim Paşa.

Bu açmazları şöylece özetlemek mümkündür:

Ülkedeki vergi oranları, ya da daha gerçekçi bir ifadeyle toplam vergi hasılatı değişmediği sürece, merkezî "bütçe" gelirlerini timar alanları aleyhine artırmak, yani timarlara tahsis edilen kaynakları merkezî hazineye celbederek bunu sağlamak, giderek timarlı sipahilerin ve eyalet ordusunun zayıflaması ve hattâ tasfiyesi ile sonuçlanabilecek bir operasyondu. Oysa, Osmanlı Devleti'nin büyük ve uzun savaşlarda kesin başarı elde edebilmesi için eyalet ve merkez ordularının işbirliği şarttı. Yalnız ücretli kapıkullarıyla Osmanlı Devleti'nin savaşları lehine sonuçlandırması pek mümkün değildi. Öte yandan klasik Osmanlı "bütçe"lerinin yapısı da aslında oldukça statik olup, bu "bütçe"ler temelde savaş giderlerini finanse edecek nitelikte değildi. Bunun nedenini önce timarlı sipahilerin ücretsiz asker olmalarında aramak gerekir. Bir diğer neden de Osmanlıların savaşlı yıllar için oldukça ilginç bir sistem geliştirerek, savaşların gerektirdiği çeşitli malzemeyi aynî ve nakdî yükümlülükler halinde taşra halkından sağlamalarıdır. Gerçi eskiden yalnız savaş zamanlarına özgü "avarız" adlı bir vergi de vardı; fakat, 16. yy'dan itibaren bu vergi olağanüstü olmaktan çıkmış ve her yıl tahsil edilen olağan bir vergiye dönüşmüştü.

O halde "bütçe"leri savaş masraflarını öngörmeyen bir devlette, savaşların malî bir yük olarak ortaya çıkmaması için her şeyden önce timarlı sipahiliği tasfiyeye yönelik operasyonlardan kaçınmak gerekiyordu. Öte yandan savaşların sonuçları da çok önemliydi. Kısa sürede ve lehte sonuçlanan savaşların, maliyeyi bunaltmak şöyle dursun, eskiden Osmanlı Devleti için kazanç kapısı oldukları da bir gerçekti. Nitekim bu savaşlar sonunda ganimet elde edilir, ülkeler haraç vermeye mecbur bırakılır, savaş tazminatları alınır ve en önemlisi yeni topraklar ve vergilendirilecek yeni nüfus kazanılırdı...

Ancak Yenidünya'nın keşfinden son-

ra tüm Akdeniz dünyasını ve bu arada Osmanlı Devleti'ni de etkisi altına alan değişimlerden sonra Osmanlı maliyesini çıkmaza sokacak süreç de başlamıştı. Bir yandan Osmanlı ekonomisini etkisi altında tutan enflasyon olayı, öte yandan nüfus artışı ve bu arada ticaret yol ve dengelerindeki değişmeler Osmanlı klasik yapısını artık yeni ayarlamalara zorluyordu. Savaş alanlarında ise Batılı ülkeler artık Osmanlı karşısına daha organize ve yekvücut halde çıkabiliyor ve böylece Osmanlı için artık uzun savaşlar dönemi başlıyordu.

Timar sistemi askerlikle tarımsal üretimi meczeden bir nitelik taşıdığından, uzun ve sonuçsuz savaşların, üretici nüfusu yıllarca etkileyeceği ortadaydı. Nitekim öyle de oldu ve uzun savaşların yer aldığı 17. yy'da timar sistemi de giderek bozulmaya başladı.

Osmanlı Devleti'nin 17. yy'ın ikinci yarısına ait bazı "bütçe"lerine baktığımızda, bunların hep açık verdikleri görülür. Dikkatleri çeken diğer bir nokta da bu açıkların, ilerleyen yıllarla birlikte giderek artmasıdır. Bu belgeler, savaşların artık Osmanlı ekonomisini olumsuz yönde ve merkezî maliyeyi de doğrudan etkilemeye başladıklarının en büyük kanıtıdır. Bu bunalımlı yılları Hazine-i Âmire, ya padişahtan ya da paralı kimselerden borç alarak atlatmaya çalışmıştır. Paranın tağşişi gibi operasyonlar ise kısa bir süre sonra devlete de zarar veren operasyonlar olmaktan öte gidememiştir.

18. yy'da Yer Alan Gelişmeler

Daha 18. yy'a girilmeden Osmanlı merkez hazinesinin nakit sıkıntıları had safhaya gelmiş ve "bütçe" için yeni kaynaklar bulma çalışmaları başlamıştı. Bu arayışlar 1695'te "malikâne" usulünün yürürlüğe konması ile sonuçlanmıştı. Malikâne usulünün başlaması Osmanlı maliye tarihinde tüm 18. yy'ı ve hatta sonrasını etkileyen en önemli gelişme oldu. Bu, yeni usul timarların tasfiyesinde de başrolü oynadı.

Malikâne usulü, "mukataa" adı verilen gelir kaynaklarının ömür boyu tasarruf edilmesi hakkını vererek özel kişilere satılmasını öngören bir sistemdi. Bu uygulama başlamadan önce mukataalar ya "iltizama" ya da "emanete" verilerek vergiler tahsil olunurdu. "Emanet usulü"nde vergiyi doğrudan devlet memurları tahsil ederdi. "İltizam usulü"nde vergi tahsilinin 1 ile üç yıllığına bir müteahhite (mültezim) havalesi söz konusuydu. Bu durumda mültezim doğal olarak vergi hasılatından belli bir kâr sağlardı.

Her iki sistemde de hazineye girecek vergi hasılatı haliyle bir yıl içinde tahsil edilebilecek vergi miktarı ile sınırlıydı. Oysa malikâne sistemi âdeta ileriki yıllara ait vergilerin de bir seferde hazineye girmesine olanak vermekteydi. Çünkü vergi kaynağı malikâneci adı verilen alıcıya ömür boyu bırakılacağından, bu vergi kaynağının hazinece satış fiyatı (muaccele), mukataanın en azından birkaç yıllık hasılatı düzeyinde olabilecekti. Satışlar serbest piyasa koşullarına göre müzayede ile olacağından, muaccele fiyatlarının daha da yüksek düzeylerde gerçekleşmesi de mümkündü.

Böyle bir sistem getirilirken, her yıl değişen ve uzun dönemde vergi kaynağının verimliliği ile ilgilenmeyen ve hattâ onu tahrip eden mültezime göre, malikânecinin kendi menfaati gereği mu-

MALİ İŞLERİ YÜRÜTENLER: Osmanlı Devleti'nde Maliye Nazırlığı kurulmadan önce malî işleri yürüten sorumlu makam Defterdarlıktı. Sadrazama karşı sorumlu olan başdefterdarın hazine işleri ile ilgili yardımcıları da vardı. Tüm arazi, malikâne, timar ve imaret kayıtlarının tutulduğu dairenin amiri olan Defteremini ise bugünkü Tapu Genel Müdürlüğü'nün görevini yürütmekteydi. Para basımından sorumlu olan Darbhane Emini ise Defterdar tarafından atanırdı. Soldan sağa Defterdar Efendi, Defteremini Efendi ve en sağda Darphane Emini Efendi.

kataanın geleceği ile ilgileneceği ve böylece tahribatın önleneceği umulmaktaydı. Böylece bir bakıma timar sistemi ile iltizam usulü kaynaştırılmış oluyordu. Ancak, malikâne sisteminin ihdasından esas amaç kuşkusuz hazineye çabuk yoldan büyük meblâğlar bulmaktı. Malikânecilerin ölümleri halinde mukataaların hazinece yeniden satılması mümkün olacağından, Osmanlı maliyecilerinin bu sistemden büyük umutları vardı.

Sistemin Sorun ve Açmazları

Her ne kadar malikâne sistemi ilk elde çeşitli âcil giderlerin finansmanına olanak veren bazı meblâğların hazineye celbini sağladıysa da, uzun dönemde çeşitli sorun ve açmazları da beraberinde getirdi.

Bir kere, bu sistem öngörülenin aksine uzun dönemde malikânecilerin vergi kaynaklarına özen göstermeleri sonucunu vermedi. Malikânecilerin çoğu başkentte oturuyor ve onlar da gayrıresmî olarak mukataayı iltizama veriyorlardı. Hattâ bazı mukataalarda ikinci, üçüncü elden iltizamlar bile söz konusu olabiliyordu. Öte yandan, bu sistemle hazine bir seferlik muaccele geliri uğruna mukataaları elden çıkarmış oldu ve malikâne sahiplerinin ortalama ömrü konusundaki (ya da ölümleri iyi izleyememekten ileri gelen) yanılgılar yüzünden mukataaların hazinece yeniden satılması konusu da beklenen frekansta olmadı.

Gerçi malikânecilerin muaccele dışında hazineye bir de "mal" adı altında her yıl cüz'i bir meblâğ ödeme yükümlülükleri vardı. Yıllar ilerledikçe, zaten başlangıçta düşük olarak saptanmış olan bu "mal"ların tutarı hazine için daha da anlamsız olmaya başladı. Mukataaları almaya talip çıkmaz ya da muaccele fiyatları düşer korkusuyla hazine uzun dönemde "mal"lara zam da yapamaz oldu.

Malikâne olarak satışı cazip olabilecek mukataaların da kuşkusuz bir sınırı vardı. Bu sınıra dayanılmakta gecikilmedi. Önce daha az cazip mukataalar piyasaya sürüldü. Bunun arkasından ise sistemi yeni alanlara teşmil etmenin yolları aranmaya başlandı ve timar alanlarına el atıldı.

Askerî niteliklerini kaybettikleri gerekçesiyle çeşitli timarlar önce birer mukataa haline getiriliyor, yani merkezî hazine gelirlerinden biri yapılıyor ve arkasından da malikâne olarak satılıyordu. Bu işe önce sahipsiz ve terkedilmiş dirliklerden başlanmıştı. Ama daha sonra malikâneye çevrilme talepleri bizzat timar sahiplerinden gelmeye başladı ve bu dirlikler eski sahiplerinin önerdikleri fiyatlar üzerinden (ki bu fiyatlar çok düşük ve hazinenin pazarlık gücü de kalmamıştı) kendilerine malikâne olarak verilir oldu.

Bu süreç giderek eyalet ve sancak mutasarrıflarının yani vali ve sancak beylerinin dirliklerinin de parça parça malikâneye çevrilip, ellerinden alınması noktasına yöneliyordu. Bu ise, zaten çöküntü içindeki timar rejimini daha da bunalımlı hale getirdi. Artık, kendilerine tahsis olunan gelirlerin yetersiz olduğu gerekçesiyle, dirlik sahipleri iyi hizmet veremez oldular ve yakınmaları arttı.

Bu yakınmalara cevap olmak ve taşra görevlilerinin köylüden kanunsuz para ve hizmet taleplerini önlemek amacıyla 18. yy'ın ilk çeyreğinde eyalet ve sancak mutasarrıfları için yeni bir ge-

MALÎ BUNALIMA DOĞRU: *18. yy başlarında Osmanlı maliyesinde kendini duyurmaya başlayan bunalımın birçok nedeni vardı. Toplam vergi hasılatının düşmesi, savaş giderlerinin artması, nüfusun fazlalaşması ve dünyadaki dış ticaret hareketlerinin imparatorluk aleyhine gelişmeye başlaması bu bunalımın başlıca nedenleriydi. Özellikle bu dönemde eskiden olduğu gibi savaşların kazanılıp ganimet elde edilmemesi, tersine mağlubiyet sonucunda birçok gelirin yitirilmesi bunalımın sürekliliğini doğuran bir etkendi.*

lir kayağı bulundu: "İmdad-ı seferiye" ve "imdad-ı hazariye"ler. Kaza halkından vergi olarak toplanacak olan bu imdadiyelerle vali ve sancakbeyleri "kapu halkı" besleyecekler ve göreve çağrıldıklarında bunlarla "sefere eşecek"lerdi.

Ne var ki, her kazanın başlangıçta saptanan imdadiye miktarları, fiyat artışlarına ve savaş malzemelerindeki pahalılaşmaya rağmen, yıllarca ya hiç değişmedi, ya da yer yer, çok yavaş ve düşük düzeyde zamlar gördü. Bu durum vali ve sancakbeylerinin sızlanmalarının arkasının gelmemesinde önemli rol oynadı. Yani imdadiyelerin ihdası ve kendilerine tahsisine rağmen bunların "yeterli ve mükemmel kapu halkı"na sahip olmaları bir türlü sağlanamadı. Bu da gösteriyor ki, imdadiyeler malikâneye çevrilip tasfiye olan eski hasların yerini dolduramamıştı. Bu gelişmeler Osmanlı eyalet ordusunun giderek daha da zayıflaması ve çökmesi sonucunu verecekti.

Osmanlı Devleti için artık malî sorun askerî sorun ile özdeşleşmişti. Fetih günleri geride kalmıştı. Mevcut sınırları korumaya yönelik savaşlar karşısında ise daha çok ve daha iyi askere, bunu sağlamak için de daha çok paraya gereksinme duyulur olmuştu. Böyle bir kısırdöngü ise, askerî masraflarda kısıntı yapma olanağını tamamen ortadan kaldırıyordu.

18. yy sonlarına doğru, eski hasları malikâneye dönüştürülerek ellerinden alınmış olan eyalet ve sancak mutasarrıflarına bu hasların iadesi gerektiği yolunda fikir ve çabalar ortaya çıkmadı değil. Ancak, bu kez de malikâne sahiplerinin müktesep hakları engel teşkil ediyor gerekçesiyle bu gerçekleştirilemedi. Üstelik 1775'ten sonra bazı mukataalar eshamlı hale getirilmiş olduğundan, bu müktesep haklar konusu artık daha da karmaşık bir hal almıştı.

18. yy içinde "Darbhâne-i Âmire" de malî politikalarda çok önemli rol üstlenen bir kurum oldu. Bu dönemde Darbhâne yalnız para basan bir kurum değildi. Yüzyılın ikinci yarısında bir karar alınmış ve evkaf mukataaların idaresi işi bu kuruma verilmişti. Böylece Darbhâne eski dönemlere göre değişik bir hüviyete bürünmüş ve çeşitli mukataa gelirlerinin toplandığı bir hazine haline gelmişti. İşte Darbhâne'nin bu yeni mali olanakları Hazine-i Âmire'nin açıklarını kapatmada kullanıldı. Ancak yüklü savaş giderleri Darbhâne'nin bu yardımlarını da eritmeye başladı.

Esham Uygulaması

Malikâne sistemi eski cazibesini yitirince, 1775'te Osmanlı maliyecileri *esham* uygulamasını yürürlüğe koydular. Bu uygulamada mukataaların kendileri değil, yalnız belli bir marjın üzerindeki gelirleri, yani kârları hisselere bölünüyor ve bu hisseler belli bir fiyatla taliplere satılıyordu. Esham satışları da kayd-ı hayat koşulu ile olmaktaydı. Eshamın kişiler arası tedavülü de serbest olup, yalnız vergiye tâbiydi.

BORÇ İSTEME: Savaşlar nedeniyle nakit sıkıntısının başgöstermesi malî bunalımın başta gelen göstergesi oldu. Özellikle Küçük Kaynarca Antlaşması'nın getirmiş olduğu yükümlülükler 1700'lerin sonuna doğru Osmanlı Devleti'nde dışardan borç isteme düşüncesini doğurdu. Bu arada müsadereler hızlandı, özel savaş vergileri getirildi. Ancak borç alma girişimleri de sonuçlanmayınca, sarayda, devlet ricalüin ve halkın elinde bulunan altın ve gümüş eşyanın darphaneye gönderilerek eritilmesine karar verildi. Bunalımın başladığı yıllarda padişah olan I. Abdülhamid.

Malikâneye oranla eshamın tercih edilecek yönü, alıcıya her yıl belli bir faiz ödemeyi (kâr dağıtımı) garanti etmesiydi. Ayrıca bu, küçük tasarruf sahiplerinin de ilgi duyup yararlanabilecekleri bir sistemdi. Sistemin devlet açısından en büyük sakıncası ise, eshama bağlanan mukataaların hep kâr edeceği varsayımının yapılmış olmasıydı. Öte yandan çok sayıda küçük hisse satılıp piyasaya sürüldükten sonra, faiz ödemeleri konusunda bunların nasıl izlenip kontrol edileceği noktası da pek düşünülmemişti.

Nitekim, esham uygulaması, başladıktan kısa bir süre sonra hazinenin aleyhine işlemeye başladı. Osmanlı maliyecilerinin ilk uygulamadan 17 yıl sonra yaptıkları bir hesaplama, bu dönem içinde hazinenin esham satışlarından (ve eshamla ilgili diğer yan gelirlerden) elde ettiklerinin, esham sahiplerine ödenenden daha az olduğunu ortaya koymuştu. Ayrıca uzun dönemde bu zararın daha da artacağı anlaşılmaya başlamıştı.

Bu arada esham çıktıktan sonra malikâne satışları da bundan etkilenmişti. Bu durum hazineyi daha düşük fiyatlarla satış yapmakla karşı karşıya getiriyordu.

1787-1792 iki cepheli savaş dönemi, malî bunalımın zirveye ulaştığı nokta oldu. Bu yıllarda Hazine-i Âmire'nin gelir gider kapasitesi 16-17 milyon kuruş civarında iken, savaşlar nedeniyle devletin bir bu kadar daha nakit para bulması gerekiyordu. Bunun temini için "müsadere"ler hızlandı. Malikâne ve esham sahiplerinden "cebelu bedeliyesi" adı altında özel savaş vergileri tahsil edildi. Ama hazinenin para sıkıntıları ortadan kalkmadı. Bunun üzerine, bu dönemde Osmanlı malî tarihinde ilk defa olmak üzere dış ülkelerden borç alma fikri doğdu. Ancak bazı girişimler olduysa da bunlar olumlu bir sonuca bağlanamadı.

Artık, maliyede bazı köklü karar ve değişikliklerin başlayabilmesi için savaşın bitimini beklemek gerekiyordu.

III. Selim Dönemi ve Yeni Malî Politika

III. Selim tahta geçince, devletin türlü sorunlarına ve bu arada malî bunalıma çare bulunmak üzere, dönemin düşünen adamlarından görüş istemişti.

YENİ MALÎ POLİTİKA: III. Selim'in tahta geçmesiyle başlayan dönemde malî bunalım kendini daha fazla hissettirmeye başladı. Bunalıma çözüm bulmak amacıyla bazı kişilerden görüş isteyen III. Selim'in amacı yüzyıllardır derinleşerek gelen bu sorunu biraz olsun hafifletmek ve yeni malî düzenlemeler yapmaktı. Bu amaçla bir dizi önlem alan III. Selim.

Yazılı olarak görüş bildirenler arasında özellikle Tatarcık Abdullah Molla ile Defterdar Mehmed Şerif Efendi malî konu ve sorunlara büyük bir vukufla yaklaşmışlardı. Her ikisi de malikâne ve esham konusunun ele alınması gerektiğine dikkatleri çekmişler ve somut öneriler getirmişlerdi. Para meselesi ve timarlar gibi diğer sorunlar hakkında da ilginç görüşleri vardı. Özetle denebilir ki, bu iki düşünürün maliye ile ilgili teşhis ve önerileri III. Selim devrinde uygulanacak malî politika ve düzenlemeleri temelden etkilemiştir. Hattâ bunların ileri sürdükleri çeşitli fikirler, yeni yasal düzenlemelere de neredeyse aynı ifadelerle yansımıştır.

Sonuç olarak, yapılan yeni düzenlemelerle birlikte Osmanlı Devleti maliyesi yepyeni bir döneme girdi. Önce, 1793 yılında "İrâd-ı Cedid" adlı yeni bir hazine kuruldu. Bunu daha sonra "Zahîre" ve "Tersâne" Hazinelerinin kuruluşu izledi. Böylece Osmanlı maliyesinde tek hazine sistemi sona eriyor ve çoklu hazineler dönemi başlıyordu.

Yeni kurumlardan biri olan "Zahîre Hazinesi" gerçi devlet gelir ve giderleriyle doğrudan ilgili değildi. Bu hazinenin kuruluş amacı İstanbul'un iaşe sorununa çözüm bulmaktı. Bu nedenle özel bir statüsü vardı. Ama buna karşılık diğer hazineler aynen "Hazine-i Âmire" gibi devlet gelir ve giderinin idaresinde söz sahibi olmuşlardı.

Osmanlı maliyesinde İrâd-ı Cedid Hazinesi'nin kurulmasıyla birlikte başlayan bu çoklu hazine düzeni, çeşitli aşamalardan geçecek, başka hazineler de ortaya çıkacak ve Tanzimat'a kadar sürecektir. Bu dönem içerisinde eski ve tek devlet hazinesi olan Hazine-i Âmire varlığını sürdürmeye yine devam edecek, ancak gün geçtikçe eski önem ve işlevini de yitirecektir.

III. Selim dönemi maliyesinde "İrâd-ı Cedid Hazinesi"nin çok özel bir yeri ve önemi vardır. Çünkü yapılan yeni düzenlemeler sonucunda bu hazineye yeni malî politikayı uygulama ve yürütme görevi yüklenmişti. Aslında başlangıçta İrâd-ı Cedid'e verilen bu görevi Darbhâne'nin üstlenmesi düşünülmüş, ancak sonra bundan vazgeçilmişti.

İrâd-ı Cedid'in üstlendiği görevler, ya da diğer bir deyişle yeni malî politikanın anahatları şöylece özetlenebilir:

• İrâd-ı Cedid Hazinesi her şeyden önce bir ihtiyat hazinesi olacak ve gelirleriyle Hazine-i Âmire'ye yardımcı olacaktı. Böylece savaşların getireceği ek malî yükler büyük sıkıntı yaratmayacaktı.

• Bu hazine "malikâne" sistemini tasfiyeye yardımcı olacaktı.

• Keza "esham" sistemi tasfiye edilecekti.

• Timar rejimi ıslah olunacaktı.

İrâd-ı Cedid Hazinesi'nin söz konusu görevleri yerine getirebilmesi için önce bu hazine için yeni gelir kaynakları bulundu. "Pamuk resmi" yeni bir düzenlemeye tâbi tutularak bu hazineye tahsis edildi. Bunu daha sonra zecriyye, tiftik, kökboya, mazı ve istefidye resimleri izledi. Tasfiye ve ıslah işlemleri nedeniyle hazinenin malikâneler, esham ve timarlardan da geliri olacaktı.

Malikâne sisteminin toptan ve bir seferde kaldırılması mümkün değildi. Bu nedenle bu mukataaların "mahlûl" oldukça Hazine-i Âmire tarafından yeniden satılmayıp, İrâd-ı Cedid Hazinesi'nce zaptedilmesi yolu tercih edildi. Bu hazine zaptettiği mukataaların faizini alacak, buna karşılık Hazine-i Âmire'ye belli ödemelerde bulunarak onun yoksun kaldığı muaccele gelirini telâfi edecekti. Ancak bu zaptetme, hasılatı belli bir sınırı aşan mukataalara uygulanacaktı.

Böyle bir sınır getirilince tüm malikâne sisteminin tasfiyesi daha başlangıçta darbe yemiş oluyordu. Üstelik aradan bir süre geçtikten sonra bu zaptetme sınırı ile oynamalar başladı ve böylece daha az mukataa zaptetme yoluna gidildi.

Eshamın tasfiyesi için de benzer bir uygulamaya geçilmişti. Ancak bu konuda da tâviz verilmekte gecikilmedi. Hattâ İrâd-ı Cedid Hazinesi tahsis olunan mukataaların geliri üzerine bile esham çıkarılarak satılmaya başlandı.

Bu politikalarda İrâd-ı Cedid Hazinesi'ni tâvize zorlayan en büyük etken, yine giderlerde ortaya çıkan artmalardır. Rumeli'de başgösteren "Dağlı isyanları" hazineye yeni gider kapıları açmıştı. Öte yandan, eskiden pek görülmediği halde bu dönemde devlet "bütçe"sinden çeşitli binaların yapımı için önemli fonlar ayrılmaya başlanmıştı. Mukataa ve eshamın İrâd-ı Cedid Hazinesi'nce zaptedilerek Hazine-i Âmire'nin (bazı mukataalar için ise Darbhâne'nin) alışageldiği bazı gelirlerden yoksun bırakılmış olması da yeni politikadaki tâvizlerde önemli rol oynamıştı. Zira, bu zaptetmeler karşılığında İrâd-ı Cedid Hazinesi'nin Hazine-i Âmire'ye ödediği maktu meblâğlar, Hazine-i Âmire'nin yoksun kaldığı gerçek muaccele gelirinin altında kalıyor

ve bu Hazine-i Âmire'yi tatmine yetmiyordu.

Malikâne mukataalar için uygulanan politikada İrâd-ı Cedid Hazinesi'ni uğraştıran en önemli noktalardan biri de, zaptedilecek mukataaların gerçek hasılat düzeylerinin bilinmemesiydi. Dolayısıyla uygulamada güçlükler çıkıyor ve hangi mukataaların zaptedilmesi gerektiği konusunda ciddi bir ön araştırma ve soruşturma gerekiyordu.

İrâd-ı Cedid Hazinesi'nin timarlarla ilgili politikası da tam başarıya ulaşamadı.

Timar alanlarıyla ilgili sorun esas itibariyle "tahrir" adı verilen eski sayımların yıllardır yenilenmemesinden kaynaklanıyordu. Sayım defterlerinde timarların hasılat düzeyleriyle ilgili rakamlar çok eskiydi ve gerçeği yansıtmıyordu. Oysa tevcihlerde yine bu rakamlar esas alınıyor ve -dirliklerin gerçek hasılatı farklı olduğundan- dirlik sahipleri, gelirleriyle orantılı olması gereken yükümlülüklerini yerine getiremiyordu; en azından bu konuda itirazları söz konusu olduğunda, haklı ya da haksız oldukları devletçe kesin biçimde saptanamıyordu.

Eski timar yasaları timarların gelişigüzel parçalanmasını ve arkadan bir araya getirilmesini önlemekteydi. Özellikle "kılıç" adlı timar çekirdeklerinin dokunulmazlığı vardı. 18. yy'ın sonuna doğru çıkarılan bir yasa ile bu engel kaldırıldı ve hasılatsız küçük timarların bir araya getirilerek en azından "500 kuruşluk" düzeyinde birimler elde edilmesi kabul olundu. Böylece tevcih edildiklerinde itiraz konusu olmayacak timarlar elde edilecek ve -daha önce de değinildiği üzere- "hasılatsızdır" gerekçesiyle timarların düşük muaccele ile malikâne olarak satılmasının önüne geçilecekti.

Timarlar için alınan bu kararları uygulama görevi İrâd-ı Cedid Hazinesi'ne verildi. İrâd-ı Cedid defterdarı sahipsiz, ortada kalmış timar ve zeametleri bir süre idare edecek ve bu dönem içerisinde bunların gerçek hasılat düzeyleri belirlenecekti. Ancak kısa süre içinde İrâd-ı Cedid Hazinesi "zabt ü idaresi"nde olan dirliklerin sayısı artınca yeni sorunlar başgösterdi. Sonunda söz konusu hazine bu timarların büyük bir bölümünü iltizama vermekten başka çare bulamadı. Bu iltizamlar ise büyük gruplar halinde yapılıyordu; yani yüzlerce timar tek bir kişiye iltizama veriliyordu. Böylece taşrada zaten nüfuz sahibi olan bazı kimseler bu timarların iltizamını da üzerlerine alınca güç ve nüfuzları arttı. Bunun yanı sıra böyle bir politika timar sistemini ıslaha da yardımcı olmadı. Zira adları her ne kadar timar olsa da bunlar iltizam konusu olan mukataalara dönüşmüşlerdi. Bu gibi dirlikler için artık "cebelu" yetiştirmek söz konusu olamazdı. Gerçi bazı büyükçe dirlikler Nizâm-ı Cedid askerlerine tahsis edilmeye başlanmıştı, ancak bu da timar sisteminin eski rayına oturtulmuş olduğu anlamına gelmiyordu. Sonuç olarak, başlangıçta pek amaçlanmadığı halde uygulanan politika timar sisteminin tasfiyesine yardımcı oldu denebilir.

III. Selim'in alaşağı edilmesi Nizâm-ı Cedid hareketinin ve dolayısıyla İrâd-ı Cedid Hazinesi'nin de sonu oldu. Bu hazine lâğvedilerek gelirleri Darbhâne'ye aktarıldı ve tâviz vere vere de olsa yürütülmeye çalışılan malî politika da böylece terkedildi.

III. Selim döneminde kurulan "Tersâne Hazinesi" ise daha sonra da yaşamaya devam etti. Bu hazine kurulduktan sonra Tersâne-i Âmire ve donanmanın geliştirilmesi yönünde büyük çaba sarfedildi. "İpek resmi" gibi yeni gelir kaynakları bulunarak bu hazineye tahsis edildi. Ancak genel fiyat düzeyindeki sürekli artışlar gemi yapım ve donatımını çok pahalı bir hale getirmiş olduğundan, Tersâne Hazinesi "bütçe"lerinde gelir-gider dengesi kolayına kurulamadı. Özellikle II. Mahmud döneminde donanma askeri de ücretli ve devamlı bir statüye kavuşturulunca, bu masrafları üstlenen Tersâne Hazinesi'nin "bütçe"leri büyümeye başladı. Darbhâne borç ya da iâne adlı yardımlarıyla Tersâne Hazinesi'nin açıklarını kapamada önemli rol oynadı.

Yeni Malî Düzenlemeler

1826'da Yeniçeri Ocağı'nın, arkasından da diğer kapıkulu ocaklarının kaldırılması, Osmanlı malî düzeninde de çok önemli yeni değişiklikleri gerektiren bir olay oldu.

Daha önce de işaret edildiği üzere, Osmanlı merkezî hazinesi olan Hazine-i Âmire esas itibariyle kapıkulu ocaklarının maaşlarının ödenmesiyle ilgili bir kurumdu. Bu ocaklar ortadan kalkınca Hazine-i Âmire'nin statüsünün de değişmesi gerekiyordu. Resmen lâğvedilene dek artık bu kurumun varlığı sembolik bir düzeye iniyordu.

Kapıkulu ocaklarının lâğvı ise "Asâkir-i Mansûre" adlı yeni bir ordunun kurulmasını gerektirmişti. Ancak bu yeni ordu yalnız merkezdeki ocak askerlerinin değil, zaten çöküntüye uğramış olan timarlıların da yerini tutmalıydı... O halde bu büyük bir ordu olacaktı. Nitekim yapılan yeni düzenlemeler sonucunda ortaya ücretli büyük bir ordu çıktı.

Malî açıdan bunun anlamı şuydu: Bu yeni ordunun masraflarının karşılanabilmesi için merkezî hazinenin, yani bütçelerin de büyümeleri gerekiyordu. Bunu sağlamanın ilk yolu ise eski timar alanlarına ait gelirlerin de merkezî hazine gelirleri arasına katılmasıydı. Bu süreç zaten daha önceden başlamıştı. Bir taraftan bu süreç hızlandırılırken, öte yandan da yeni ordu için yeni gelir kaynakları da bulundu.

Önce Darbhâne'nin elindeki bazı kaynaklar yeni ordunun giderlerine tahsis edildi. Bunlar lâğvedilen İrâd-ı Cedid Hazinesi'nin eski gelirleriydi. Darbhâne'ce "zabt ve idare" olunan vakıflar için Evkaf Nezâreti kurularak, vakıfların idaresi buraya bağlandı. Ayrıca padişahların özel gelirlerini oluşturan "Ceyb-i Hümayûn"a ait bazı gelir kalemleri de Mansûre askerine tahsis edildi. Bu operasyon sonucunda gerek Darbhâne-i Âmire ve gerekse Ceyb-i Hümayûn hazinesi eskiye oranla küçüldüler. Ancak, tahsis olunan gelirlere yenilerini de eklemek gerekmişti. Bu arada cizye'ye de yüzde 30 oranında zam yapıldı. Sonra da "ihtisab resmi" yepyeni bir düzenlemeye tâbi tutularak bütçeye yeni bir kaynak sağlandı.

Ayrılan yeni gelir kaynaklarının idaresi için de "Mukataat Hazinesi" adı altında yeni bir hazine kuruldu. Fakat, başlangıçta bu hazine tam bağımsız değildi; Hazine-i Âmire hâlâ varlığını sürdürmekte ve bunun başında bulunan başdefterdar da hâlâ devletin en önemli malî sorumlusu durumunda bulunduğu için, Mukataat Hazinesi Hazine-i Âmire'nin bir şubesi olarak malî teşkilâtta yer aldı. Ancak bu statü uzun sürmedi ve Mukataat Nezâreti kurulunca yeni hazine bağımsızlık kazandı.

1834'te Mukataat Hazinesi "Asâkir-i Mansûre Hazinesi ve Defterdarlığı"na dönüştürüldü. Kısaca Mansûre Hazinesi diye de anılan bu kurum artık devletin en büyük ve en önemli malî kurumuydu. Adeta işlevsiz kalan Hazine-i Âmire'yi ise hâlâ yaşatma çabaları vardı. Nihayet 1835'te Hazine-i Âmire

DÜZENLEMELER: III. Selim'in düzenlemeleri arasında İrâd-ı Cedid adlı bir hazinenin kurulması önde gelir. Daha sonra İstanbul'un iaşe sorununa çözüm bulmak için Zahire Hazinesi, ardından da tersane gelirlerini düzenlemek için Tersane Hazinesi oluşturuldu. Bütün bunlar Osmanlı maliyesi için çoklu hazine denebilecek yeni bir değişikliğin biçimlenerek Tanzimat'a kadar sürmesini sağlayacaktı. III. Selim döneminde tersane.

Darbhâne'ye ilhak olunarak "Darbhâne-i Âmire Defterdarlığı" kuruldu ise de bu düzenlemenin ömrü iki buçuk yıl sürdü. 1838'de yılında Maliye Nâzırlığı ihdas olundu ve aynı anda Hazine-i Âmire bu kez Darbhâne'den ayrılarak Mansûre Hazinesi'ne ilhak edildi. Maliye Nâzırlığı'nın kuruluşu ile birlikte Mansûre Defterdarlığı da ortadan kalkmış oluyordu.

Osmanlı malî yapısında üst düzey kurumlardan izlemeye çalıştığımız çok kısa bir süre içinde gerçekleştirilen bu bir seri değişiklikler, doğal olarak alt düzeyde de yeni yapıya uygun düzenlemeleri gerekli kılıyordu. Maliye bürolarındaki personelden tutun da, bu bürolardaki defterlere ve kayıt usullerine kadar her şeyin bu değişikliklere ayak uydurması gerekiyordu. Denebilir ki "Bâb-ı Defterî" adı verilen merkez maliye kalemleri (bürolar) üst üste gelen bu değişikliklerden en fazla etkilenen yerler oldu. Yukarıdaki düzenlemelere koşut olarak bazı kalemlerin ihdâsı, bazılarının kaldırılması, bazılarının ise diğerleriyle birleşmesi gerekiyordu. Bu arada yeni statüyle maaşlı yeni personel istihdam ediliyor, buna karşılık bazı eski personel ise hâlâ maaşları yerine geçen kalem harçları ile geçiniyordu...

Maliye Nâzırı artık hem Hazine-i Âmire'nin, he de Mansûre Hazinesi'nin âmiriydi. Her iki hazine onun yönetiminde bir araya gelmiş olmasına rağmen hesapları hâlâ ayrı tutulmaktaydı. 1838'de Hazine-i Âmire 33 milyon kuruşluk gelire, 27 milyon kuruşluk gidere sahipti. Buna karşılık aynı yıl içinde Mansûre Hazinesi'nin gayrısafi geliri 211 milyon, gideri de 249 milyon kuruş düzeyindeydi. Mansûre Hazinesi'nin bir şubesi durumunda olan "Redif Hazinesi"nin 30 milyon kuruş dolaylarındaki gelir-gider kapasitesi de gözönüne alındığında, Maliye Nâzırı'nın 250 milyon kuruşun üzerindeki gelir-gider kapasitesine sahip bir merkezî "bütçe"den sorumlu olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu rakamlar 18. yy'dan bu yana süregelen gelişmeler sonunda

devlet maliyesinde meydana gelen merkezîleşmenin en büyük göstergesidir.

Tanzimat ve Maliye

1839'da Tanzimat'ın uygulamaya konmasıyla birlikte malî yapıdaki bu merkezîleşme daha da hızlandı ve pekişti.

Tanzimat'ın ilanının ardından, devlet gelirlerini toplamak ve idare etmek üzere "Hazine-i Celile-i Maliye" kuruldu. Bu hazinenin ortaya çıkmasıyla birlikte eski Hazine-i Âmire, Mansure ve Redif hazineleriyle Tersane Hazinesi ilga olunuyordu. Böylece, devlet gelirlerinin tek elden idaresi usulü benimseniyor ve 1793'ten sonra açılan çoklu hazine düzeni son buluyordu.

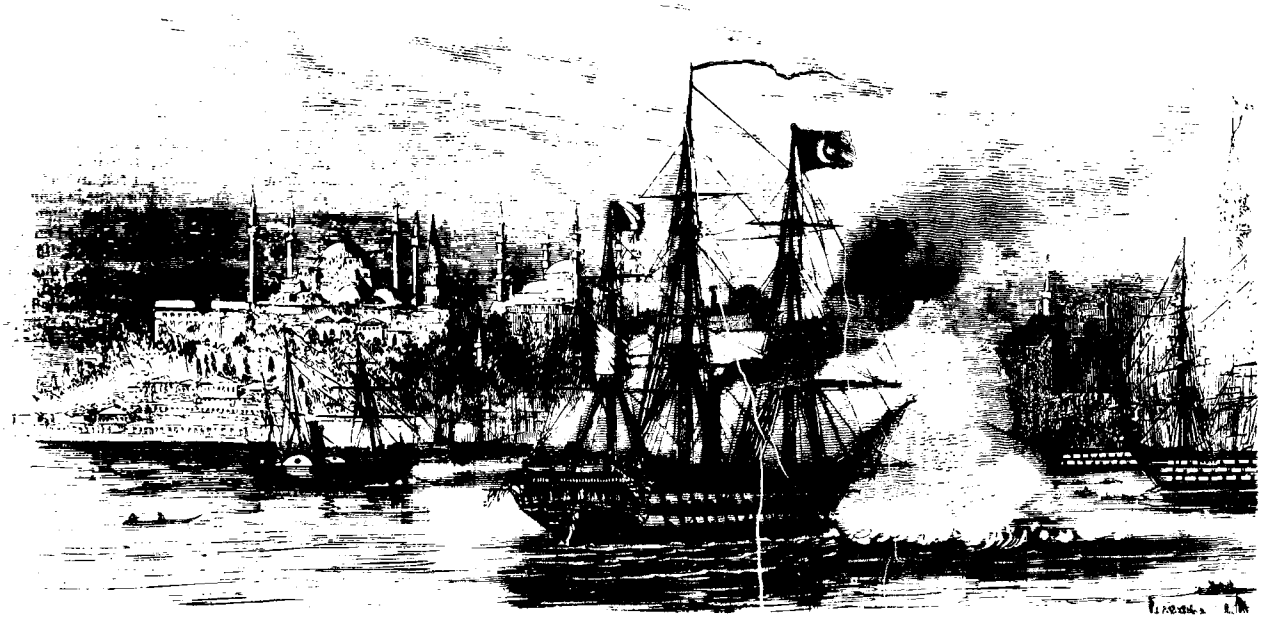
Tanzimat fermanı ülkedeki vergi kaynaklarının da yeniden değerlendirilmesini öngörmekteydi. Bu amaçla kazalarda "muhassıl" adı verilen maliye memurları görevlendirilecek ve bunlar bölgelerindeki gerçek vergi olanaklarını yeniden saptayacaktı. Böyle bir sistemin getirilmesiyle birlikte "iltizam usulü" de kalkabilecekti. Gerçekten, yeni çıkarılan yasalarda artık "mukataa" sözcüğünün malî terminolojide kullanılmayacağı açıklanıyor ve bu arada eski iltizam usulü de fevkalâde yerilerek kaldırıldığı ilan ediliyordu...

Ancak, her şeyden önce Tanzimat'ın malî hükümlerinin bir anda tüm ülkede uygulanması mümkün değildi. Bu nedenle işe önce pilot olarak seçilen bazı bölgelerden başlamak gerekmiş ve her yere muhassıl gönderilememişti. Böylece ülke "Tanzimat'a dahil bölgeler" ve "müstesna bölgeler" diye ikiye ayrılmıştı. Müstesna bölgelerde Tanzimat'ın getirdiği yeni malî esaslar uygulanamıyor; buralarda hâlâ eski mali usuller yaşamaya devam ediyordu. Ancak, amaç zamanla bu gibi bölgeleri de Tanzimat'a dahil alanlar içine katmaktı.

Ne var ki, daha ilk yıllardan itibaren Tanzimat uygulanan alanlar bir yandan genişletilmeye çalışılırken, diğer yandan da Tanzimat ilkelerinden ve ilk saptanan esaslardan tavizler verilmek zorunda kalındı. Bunlardan hatırlanması ilk gerekeni, iltizam usulüdür. Uygulamadaki zorluklar nedeniyle, kısa bir süre sonra iltizam usulüne yeniden dönüldü. Sonra kazalar düzeyinde henüz yeni bir örgütlenme şemasına kavuşturulan muhassıllıklar da yeniden organize edilmek gerekti: Bazı kazalar tek bir muhassıllık halinde birleştirildi, bazı yerlerde ise tersi yapıldı. Bu arada muhassıllarla birlikte çalışacak olan "kaza meclisleri"nin görev ve yetkileri de daraltıldı. Taşrada muhassıllıkların üzerinde "vilâyet defterdarlıkları" kuruldu. Merkezde ise bir ihtisas meclisi olarak "Meclis-i Muhasebe-i Maliye" ihdas olundu. Bu meclisin yapısına ülke maliyesindeki ikili yapı da aynen yansıdı ve Tanzimat dışında kalan bölgelerin temsilcisi olan "kapu kethüdaları" da bu mecliste temsil edildiler.

Fakat her türlü tâviz ve bocalamaya rağmen Tanzimat, Osmanlı maliyesine yeni bir biçim vermeye devam ediyordu. Bir kere Tanzimat'ın ilanından sonra padişahlar kurulan yeni hazine adına kendi öz gelir kaynaklarından vazgeçerek adeta maaşlı/tahsisatlı kimseler olmayı kabullendiler. Böylece padişaha ve hanedan mensuplarına Maliye Hazinesi'nden tahsisat ayırma sistemi benimsendi. Buna koşut olarak devlet memurları da artık maaşlı olacaklardı. Böylece, maaşları yerine geçsin diye idarî ve askerî personelin devlet gelirlerini doğrudan kendi nam ve hesaplarına tahsis edip kullanmaları usulü sona ermiş oluyordu.

Tanzimat vatandaşın vergi yükümlülüğü konusunda da çok önemli bir ilke

DONANMA MASRAFLARI: III. Selim döneminde kurulan Tersane Hazinesi II. Mahmud döneminde de yaşamaya devam etti. Donanma için masraflar artınca bütçedeki gelir-gider dengesi de kurulamadı. Tersane Hazinesi'nin açıkları büyüyünce durum daha da vahimleşti. Bu açıklar kimi zaman Darbhane'nin ianeleriyle kapatılmaya çalışıldıysa da, sonuçta fazla bir şey değişmedi.

getirmişti. Bu ilkeye göre "emlâk, arazi ve temettü" sahipleri istisnasız vergi yükümlüsü olmaktaydı ki, bu ilke uyarınca ayrıcalıklı askerî zümre mensuplarının vergi muafiyetleri de kalkmış oluyordu.

Tanzimat'ın ilanıyla birlikte "cizye"nin de kaldırılması gerekiyordu. Çünkü yeni yasalara göre ister müslim ister garımüslim olsun tüm vatandaşların eşit muameleye tâbi tutulması gerekiyordu. Ancak, cizye ödemeyince gayrımüslim Osmanlı vatandaşları da askerlikle yükümlü olacaklardı. Bu nedenle cizye konusundaki uygulama bir süre askıya alındı. 1856 Islahat Fermanı soruna açıklık getirdi ise de, gayrımüslim vatandaşlar için askerlik yükümlülüğü yine cazip gelmedi ve eski cizye yerine bu kez "bedel-i askerî" adlı yeni bir vergi ödeyerek bu hizmetten muaf olmayı yeğlediler.

Tanzimat'ın getirmiş olduğu yeni düzeni derli toplu olarak en iyi biçimde ortaya koyacak olan kurum, "Hazine-i Celile-i Maliye" idi. Bu hazine o ana kadarki Osmanlı merkezî hazinelerinin en büyüğüydü. Tanzimat'a dahil olan ve olmayan bölgelerin gelirleriyle mülga hazinelerin gelirleri artık bu hazineye giriyordu. 1840'da bu hazine 400 milyon kuruşu aşan gelir-gider kapasitesine sahipti. Bu rakam bize gösteriyor ki, yıllardır süregelen enflasyon olayına rağmen Osmanlı merkezî "bütçe"leri fevkalâde büyümüştür. Bu büyümenin nedenlerini, devletin zaman içinde malî yapı, usul ve "bütçe" biçimlerinde meydana gelen değişikliklerde aramak gerekir. İlerleyen yıllarla birlikte, Tanzimat dönemi "bütçe"lerinin gelir-gider kapasiteleri daha da artacaktır. Nitekim 1848'de gelirler 775 milyon kuruşu bulacak, 1857de 1 milyar kuruşu aşacaktır. 1862'de ise bu rakam, 1.6 milyar kuruş olacaktır...

Aslında Tanzimat ile birlikte gelen yeni düzenlemeler 18. yy'dan beri süregelen çizginin doğal bir uzantısıydı. Bu düzenlemelerin hemen 1839 fermanından sonra söz konusu olmadığını, en azından bir kısmının daha II. Mahmud döneminin sonlarına doğru somut olarak biçimlenip hazırlandığını da burada vurgulamak gerekir. Abdülmecid ve Reşid Paşa'ya sadece bunları uygulamak ve sonuçlandırmak görevi kalmıştı.

Tanzimat'ın getirmiş olduğu en önemli ilkelerden biri olan ülkedeki vergi olanaklarının değerlendirilmesi konusu pek başarıya ulaştırılamadı. Özellikle âşar'ın tahsili konusunda sorunlar ortaya çıktı. Yeni yasal düzenlemeler âşarın artık her yerde 1/10 oranında tahsilâtını gerektiriyordu. Ne var ki, her yerde toprak verimliliğinin aynı olmaması üreticinin sızlanmasına neden oldu. Oysa eski sistemde bölgelere göre âşar oranları farklı uygulanmaktaydı. Gerçi bu farklılığın köylünün aleyhine işlediği yerler de vardı. Ancak Tanzimat yalnız oranı değil tahsil biçimini de değiştirmişti (demet usulü, kile usulü vb.). Kısaca, Tanzimat döneminde âşar konusunda sık sık yeni düzenlemeler de yapmak gerekti ve böylece âdeta bir âşar nizamnâmeleri dönemi başlatıldı.

MALİYE NAZIRLIĞI KURULUYOR: II. Mahmud da maliyenin yeniden düzenlenmesini istiyordu. Önce defterdarlıklar yerine hazine-i mansure, darbhane hazineleri ile hazine-i amire'den oluşan üçlü bir sistem getirdi. Ancak bu uygulama kısa sürdü. Sonunda 1838'de "Umur-ı Maliye Nezareti" adıyla Maliye Nezareti kuruldu. Başdefterdar da Maliye Nâzırı adını aldı. Abdülmecid dönemi maliye nazırlarından İbrahim Sarım Paşa.

"Esham" uygulaması ise Tanzimat döneminde daha değişik bir biçim aldı ve eski esham yerine piyasaya "kaime" ya da "evrak-ı nakdiye" adı verilen kâğıt para benzeri belgeler sürüldü. Bu ilkel kâğıt para denemeleri tam bir başarısızlıkla sonuçlandı ve uygulama mevcut enflasyonu daha da körükledi. Sahte kaimeler piyasayı sardı. Hazine bir yandan eski kaimeleri piyasadan kaldırıp yok etmeye çabalarken, kısa süre içinde bir yandan da yenilerini piyasaya sürmek zorunda kaldı...

Osmanlı Devleti yaptığı son değişikliklerle artık iç malî olanaklarının son sınırına dayanmıştı. Bu arada devletin yapısı ve işlevi farklılaşmış, merkezî büyük bir maaşlı ordu kurulmuş ve devlet personeli maaşlı olmuştu. Öte yandan eskiden vakıf sistemi içinde çözümlenen bazı imar ve yatırım faaliyetlerini de artık devlet doğrudan üzerine almıştı. Merkezî bütçe gelirlerinden artık yol, köprü, kışla, rıhtım, okul, hastane ve hatta fabrika gibi yatırımların masraflarını da finanse etmek gerekiyordu... Bunların yanı sıra her an patlaması muhtemel yeni savaş tehlikeleri de Osmanlı maliyecilerince hesaba katılmak gerekiyordu...

İşte tüm bu gelişmeler, Osmanlı Devleti'ni 1854 Kırım Savaşı arefesinde dışarıdan borç alma noktasına getirdi. Bu ise, 1881'de yabancıların Osmanlı maliyesine doğrudan ve resmen el koymaları ile sonuçlanacak yeni bir dönemin başlangıcıydı. □

KAYNAKÇA

- Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi*, cilt 1-2, İstanbul, 1328
- Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, 12 cilt, İstanbul, 1303
- Cevdet Paşa, *Tezakir* (Yay. Cavid Baysun), 1-4, Ankara, 1953
- CEZAR Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul, 1965
- CEZAR Yavuz, "Osmanlı Devleti'nin Malî Kurumlarından Zahîre Hazinesi ve 1210 (1795) Tarihli Nizamnâmesi", *Toplum ve Bilim*, no 6/7, İstanbul, 1978
- CEZAR Yavuz, "Osmanlı Devleti'nin Malî Kurumlarından Tersâne Hazinesi'nin Kuruluş Yasası ve Eki", *Barkan Armağanı* içinde, İstanbul, 1984
- CEZAR Yavuz, "Osmanlı Maliyesinde Onyedinci Yüzyılın İkinci Yarısındaki İmdadiyye Uygulamaları", İst. Ün. *Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, No. 2, İstanbul, 1984
- CEZAR Yavuz, "Osmanlı Malî Tarihinde "Esham" Uygulamasına İlişkin Önemli ve Örnek Belgeler", *Toplum ve Bilim*, No 12, İstanbul, 1980
- CEZAR Yavuz, Tanzimat'da Mali Durum, *Tütengil Armağanı II* içinde, İktisat Fak. Yay., İstanbul
- GENÇ Mehmet, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne sistemi", Türkiye İktisat Tarihi Semineri Tebliği. Ankara, 1975
- MORAWİTZ Charles, *Les finances de la Turquie*, Paris, 1902
- Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesit*, 3 cilt, İstanbul
- UZUNÇARŞILI İ.H., *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara, 1948
- Vâsıf Efendi, *Vâsıf Tarih*, C. 1-2
- VELAY A. du, *Essai sur l'histoire financiere de la Turquie*, Paris, 1902

Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi

Stanford Shaw

Geleneksel Osmanlı Vergi Sistemi

Geleneksel olarak Osmanlı hazinesinin gelirlerinden çoğu, toplanması *mukataa* denen mali ve idari birimlere verilmiş olan *öşür* (çoğulu *âşar*) adlı, toprak ürünlerinden alınan onda bir oranındaki vergiden sağlanırdı. Mukataalar da ya *mültezim* denen sahiplerinin topladıkları verginin bir kısmını Hazineye verip üst tarafını kendilerine sakladıkları *iltizam* adlı vergi çiftliklerine, ya da sahiplerinin tüm gelirleri kendilerine sakladıkları, ama bunun karşılığında ordu veya devlet yönetiminde görev aldıkları *timar*lara ayrılırdı. Temel bölümünü âşarın oluşturduğu hazine gelirlerine *tekâlif-i örfiye* denen kentsel üretim ve tüketim vergileriyle *ihtisab resmi* denen çarşı-pazar vergileri, imparatorluğa giren veya imparatorluktan geçen mallardan alınan *gümrük resmi* ile askerlikten muaf tutulmaları ve sultan tarafından korunmaları karşılığında gayrımüslimlerden alınan *cizye* adlı insan başına vergiler katkıda bulunurdu. Ama kentlilerin çoğu vergiden tümüyle muaftı. Çünkü dinî topluluklar *(millet),* esnaf ve sanatkâr loncaları ve vakıf gibi kurumlar dışında hiçbir belediye örgütü yoktu; *millet*ler ve *lonca*lar kendi olanaklarıyla üyelerini vergilendirip onlara hizmet götürürlerdi, dinî vakıflarsa kendilerine ayrılmış olan kaynaklardan sağladıkları geliri tümüyle dinle ilgili faaliyetlerde harcarlardı. Geleneksel sistem yalnızca vergi gelirlerinin önemli bölümünü hazinenin dışında tutmakla kalmıyor, mültezim ve timar sahiplerinin yarı-özerk statüleri onların sistemi suiistimal etmelerine, yasal olarak belirlenenden daha fazla âşar toplamalarına ve bunun kendilerine tanınan paydan daha fazlasını alıkoymalarına olanak sağlıyordu. Sistemin nihai sonucu, tebanın aşırı vergi yükünün sürekli artması, buna karşın devletin işlevlerini yerine getirebilmek için gereken vergi gelirlerinin giderek daha fazlasının kaybolması idi.

Vergi Reformu İlkeleri ve İlk Reformlar

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılında yapılan vergi ve devlet gelirleri reformunun temel hedefleri vergi yükünü tarım üreticilerinden kentli kesimlere, özellikle tüccar ve sanayicilere kaydırmak, vergileri mültezimler aracılığıyla toplamak yerine devlet hizmetindeki ücretli memurlarla toplamak, yüzyıllardır ayrıcalıklı bir azınlığa tanınmış olan vergi muafiyet ve istisnalarını kal-

HAZİNEDE AÇIKLAR: *Osmanı Devleti'nin hazine gelirlerinin azalması ve açıkların artarak müzminleşmesi 19. yy'da kendini daha da belirgin bir biçimde gösterdi. Merkezî denetimin oluşmaması nedeniyle vergi toplamak amacıyla yapılan harcamaların, toplanan vergi miktarını aşması da bütçe açığını artırıyordu. Bunu kapamak için kaime basılması da bir çözüm getirmedi. Bu arada özellikle Kırım Savaşı sırasında imparatorluk toprakları içinde konaklayan İngiliz ve Fransız birliklerinin iaşesi için yapılan harcamalar açıklara neden oldu. Kırım Savaşı sırasında Üsküdar'da İngiliz askerleri.*

dırmak ve gelir ile ödeme gücüne dayalı bir vergi sistemi oluşturmaktı.

Tanzimat dönemi vergi reformları fiilen II. Mahmud'un padişahlığının son yıllarında, 1826 sonrasında Yeniçeri Ocağı'nın yerini almak üzere kurdurduğu Asâkir-i Mansure-i Muhammediye birliklerinin giderlerini karşılayabilmek için önce kentli tüccara ve atölye sahiplerine yeni istihsal vergileri koymasıyla başladı; daha sonra tüm istihsal ve pazar vergilerini lağvedip ülke çapında tapu kadastro ve gelir tespiti yaptırarak artar oranlı vergilendirmeye yöneldi. Ne var ki, tapu ve kadastro çalışmaları çok yavaş yürüdü; II. Mahmud 1839'da öldüğünde hâlâ tamamlanmamış, yeni vergi sistemi yürürlüğe girememişti. Onun niyetlenip başladığı vergi reformunu tamamlamak Tanzimat'a kaldı; 24 Ocak 1840'ta (19 Zilkade 1255) yayınlanan bir fermanla reform uygulamaya kondu. Tüm ülke çapında başlatılmış olan kadastro çalışmaları tamamlandığında hayvan başına konmuş olan *ağnam resmi* ile gayrımüslim nüfus üzerine konmuş olan kişi başına vergi, *cizye,* dışında tüm eski istihsal ve istihlak vergileri kaldırıldı. Pazar ve şehir istihsal vergileri yerine esnaf ve sanatkârlara kârdan ödenmek üzere *temettü vergisi* kondu. Toprak ürünleri üzerindeki âşar korunmakla birlikte bu vergiyi onda birden çok daha yüksek oranlara çıkaran suiistimaller kaldırılarak mültezimlerle tımar sahipleri yerine, topladıkları tüm vergiyi olduğu gibi devlete teslim eden ücretli tahsildarların *(muhassıl)* getirilmesine çalışıldı. Kent ve kasabalarda yeni vergilerin yürürlüğe sokulup toplanması oldukça kolay oldu, çünkü hassas çalışmalar yapılabilmesi daha kolaydı ve yeni belediye yönetimlerinin oluşması devlete yeni vergilerin tarh ve tahsil edilebilmesi için gereken aygıtları sağlıyordu. Ama kırsal alanlarda köklü değişim çok daha zordu. Kırım Savaşı'nın sonuna kadar (1856) çoğu yerde hassas kadastro çalışmaları tamamlanamadı. Ayrıca devletin, bölgesel faaliyetleri yeterince kavrayıp mültezimler ve tımar sahiplerinin yerini alabilecek *muhassıl*ları bulup eğitmesi de uzun yıllar aldı. Bu arada görevlendirilen sayıca yetersiz muhassılların başarısızlığı yüzünden toprak vergilerinden sağlanan devlet gelirleri önemli ölçüde düşerek hazineyi yüzyılın geri kalan büyük bölümünde tarımda yeniden iltizam sistemine dönmeye zorladı. Yine de Tanzimat'ın getirdiği yeni silahlı kuvvetler ve merkezîleştirilmiş vilayet yönetimi sistemi devletin mültezimleri ve timar sahiplerini Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş yüzyıllarındakinden çok daha sıkı denetleyebilmesine olanak sağlayarak üreticilerin suistimallerden çok daha iyi korunabilmelerine yol açtı. Buna ek olarak vakıf arazi ve köyleri devletleştirerek evkaf yöneticilerini de timar sahipleri gibi emekliye ayırıp bu toprakları düzenli vergi sistemine bağlama çabaları başlatıldı. Ama eski konumlarını kaybedenlerle onların yönetici sınıf içindeki müttefiklerinin muhalefetleri ve yönetimin onların yerine ücretli muhassıllar, hatta mültezimler bile koymakta yetersiz kalması gibi engeller nedeniyle bu süreç oldukça yavaş gelişti ve ancak 19. yy'ın sonunda tamamlanabildi. Karşılığında ödenen emekli maaşları imparatorluğun sonuna kadar önemli bir yük oluşturduğu halde hazine gelirlerini büyük ölçüde artırdı.

II. MAHMUD VE VERGİ REFORMLARI: Tanzimat dönemi vergi reformlarının birçoğu II. Mahmud döneminde başladı. Özellikle askerî giderleri karşılamak amacıyla istihsal vergileriyle birlikte müterakki (artan oranlı) vergiler ihdas edildi. Fakat II. Mahmud'un ölümüyle birlikte yürürlüğe koyduğu işlemlerin bir bölümü yarım kaldı.

Hayvan Vergisi

Sürdürülen az sayıda geleneksel vergi standartlaştırılıp düzenlenerek eskisinden daha verimli hale getirildi. Bunlar arasında en önemlisi davarlardan alınan ama tüm ehli hayvanlar için de uygulanan *ağnam resmi* idi. Bu vergi geleneksel olarak Osmanlı ordusu için konan türdendi ve ya *öşür* oranına uygun olarak her on hayvandan birinin devlete verilmesi -ki bu yüzden *ondalık* da denirdi- veya mültezimler ya da tımar sahipleri tarafından nakit olarak toplam hayvan bedelinin kırkta birinin ödenmesi biçiminde uygulanırdı; her iki durumda da doğrudan tarımsal üretimde -çift sürmede- veya ulaşımda kullanılan hayvanlar vergi dışı tutulurdu.

Ama toprak ve kent vergilerinde olduğu gibi, yüzyıl boyunca temel *ondalık,* birçok ek vergilerle mültezimlerce çok daha ağırlaştırılıp, sağlanan ek gelir Hazineye devredilmek yerine toplayanlarca alıkondu. Sözkonusu yasadışı ek vergileri şöyle sıralayabiliriz: *ağıl* ve *çit vergileri,* önemli vadi, çukur veya köprülerden geçen hayvanlar için *geçit vergisi,* pazarda satılan davardan alınan kırkta bir oranındaki *bâc-ı ağnam* vergisi, kamu mezbahalarında kesilen hayvanlardan alınan vergiler...

II. Mahmud, yeni Asâkir-i Mansure birliklerini finanse etmek üzere, ağnam resmini onda bir oranıyla sınırlandırarak vergi reformlarına başladı. Tanzimat tüm ek vergileri kaldırıp yerlerine hayvan başına beş kuruşluk tek bir vergi koyarak bu alandaki reformu sürdürdü; bu ek vergi *mübaşir* denen devlet memurlarınca toplanacak, onların masrafları için de hayvan başına sadece yirmi para -yarım kuruş- ödenecek, bunlar dışında ek vergi alınmayacaktı.

KADASTRO SORUNU: Osmanlı Devleti'nde toprak ve arazi yazımına ilişkin işlemler Defterhane ya da Defterhane-i Amire tarafından yapılıyordu. 1858'de kurulan Tahrir-i Emlâk Nezareti bu konuda yeni bir mevzuat getirdi. Defterhane'nin gördüğü işlemler de bu kuruma yüklendi. Tanzimat döneminde adı Defter-i Hakani Nezareti olan bu kurum 1871'de bugün Tapu ve Kadastro Müdürlüğü olan Sultanahmet'teki binasına geçti. Bir dönem Defter-i Hakani Nazırlığı yapmış olan Mahmud Esad Efendi.

Yeni sistem, özellikle hayvan değerinin yüksek olduğu bölgelerde kolayca yürürlüğe sokuldu, çünkü düz oranlı vergi önceki vergileri düşürüyordu.

İnsan Başına Vergi

Gayrımüslim teba üzerine salınan geleneksel insan başına vergi, *cizye,* yalnızca hane reisi erkeklerden alınır, mükellefler servetlerine ve ödeme güçlerine göre üç gruba ayrılırdı; birinci grubu oluşturan zenginlerden yıllık 3600, orta gelirlilerden 1800, yoksullardan yılda 900 akçe cizye alınırdı. Dul kadınlar, öksüz ve yetimler ile din adamları vergiden muaftı.

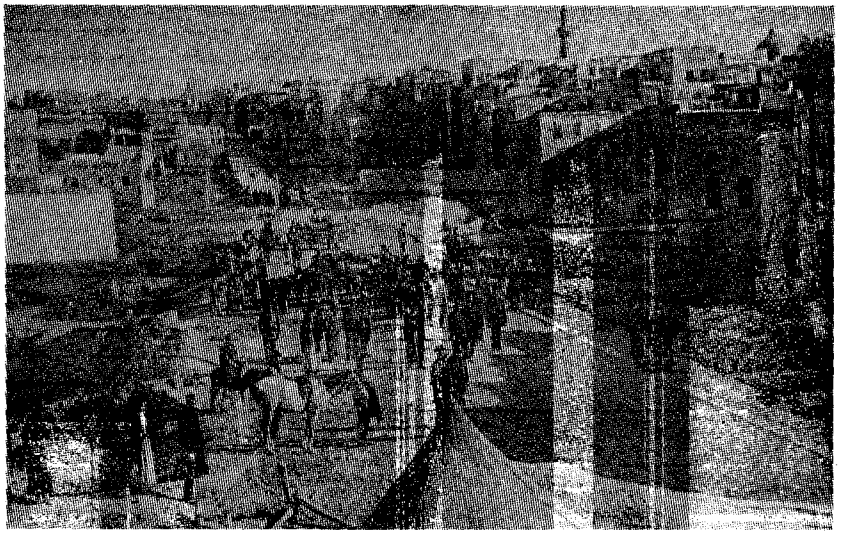
Bu verginin toplanması da mültezimlere verilmişti ve başka alanlardaki gibi bu vergide de yasadışı, keyfi ek vergilerle özellikle zengin gayrımüslimler üzerindeki vergi yükü iyice artırılıyor, bu da Avrupa'da geniş yaygınlık kazanan kötü yönetim suçlamalarına yol açıyordu. II. Mahmud, mültezimlere yalnızca küçük bir vergi toplama harcı alma yetkisi vererek cizye sistemini düzeltmeye çalıştıysa da mültezimler eski tutumlarını pek değiştirmediler. Bunun üzerine Tanzimatçıların ilk işlerinden biri, cizye toplama ve toplanan vergileri hazineye devretme görev ve yetkisini millet liderlerine vermek oldu. Ne var ki bu düzenleme de sorunu tam olarak çözemedi, çünkü millet liderleri sık sık kendilerine bağlı olanlardan aşırı vergi toplayarak yetkilerini kendi çıkarları için kötüye kullandılar. Yine Avrupa'da suçlanan, kendi cemaatlerini haraca bağlayan gayrımüslim din adamları değil, Osmanlı Devleti oldu.

Hazine Açıkları ve Borçlanma

Birçok örnekte mültezimlerin yerine ücretli muhassılları geçirmek hazine gelirlerinin önemli ölçüde azalmasına yol açtı; bunun nedeni yalnızca muhassılların sayıca ve eğitimce yetersizliğiyle bölgesel koşul ve sorunlardan habersiz olmaları değil, aynı zamanda topladıkları vergiden doğrudan yararlanmamalarıydı. Bu yüzden, gelirleri doğrudan görevlerini ne kadar enerjik ve etkili yaptıklarına bağlı olan mültezimlerden daha etkisizdiler. Merkezî yönetim alanının yeni daireler ve memurlarla genişletildiği Tanzimat döneminde faaliyet sonuçları giderek büyüyen bir açık biçimindeydi, çünkü vergi toplamak için yapılan harcamalar toplanan vergileri aşıyordu.

Hazine bu açıkları kapayabilmek için kâğıt para (*kaime-i mutebere*) basmaya başladı ama gereken destekleme yapılmaksızın piyasaya sürülen bu paralar çok geçmeden açık pazarda satılmaya başladı, değer kaybetti ve imparatorluk ekonomisini 19. yy'ın büyük bölümünde zorlayıp daraltan ve giderek hızlanan enflasyonu şiddetlendirdi.

Osmanlı yönetiminin, cepheye giderken ve cepheden dönerken toprakları üzerinde konaklayan İngiliz ve Fransız birliklerinin iaşe ve ibatesinin büyük bölümünü karşılamaya zorlandığı Kırım Savaşı, durumu daha da kötüleştirdi. Bu yük hazinenin başlangıçta başarılı olan bir dizi önlem almasına yol açtı, ama sözkonusu önlemler sonuçta imparatorluğun mali istikrarını kökten sarsarak savaştan sonraki çeyrek yüzyıl içinde devletin varlığını tehdit eder oldu. Kırım Savaşı sırasında ortaya çıkan ani nakit ihtiyacı sorununu çözme çabaları, mültezimlerin yerine muhassılların getirilmesi çabalarını da hızlandırdı. Ne var ki, daha önce olduğu gibi, muhassıllar yine mültezimlerden da-

YOL ÇALIŞMA VERGİLERİ: Osmanlı Devleti'nde yol onarımlarına karşılık belirli bir vergi alınırdı. 19. yy'da yolların yapım ve bakım maliyetlerinin tümü hazineye devredildi. 1869'da yol yapım nizamnamesi ile getirilen yükümlülük ve 1889'da vilayetlerde uygulanmaya başlanan yükümlülük ve çalışmama karşılığında nakdî bedel ödemeleri gibi uygulamalar İstanbul ve diğer büyük kentlerde de uygulanmaya başladı. Haleb'de yeniden ulaşıma açılan bir caddenin yapımı.

ASKER VERGİLERİ: 19. yy'la birlikte gelen en önemli vergiler askerî hizmet vergileriydi. Zorunlu askerlik hizmetinde bulunan Müslümanların yanısıra askerlik yapmayan gayrimüslimlerden bedel alınıyordu. II. Mahmud döneminden Tanzimat dönemine kadar süren bu uygulamadan sonra Müslümanlar için de bedelli askerlik getirildi. Cizyenin kaldırılmasından sonra gayrimüslimler de askerliğe tabi oldular. 1895'te İstanbul'da Topçu Numune Alayı.

ha az etkin olabildi; topladıkları tüm vergiyi devlete teslim ettikleri halde ulaşabildikleri toplam, mültezimlerinkinin düzeyinden epeyce geride kaldı.

Bunun üzerine hazine, cari savaş harcamalarını karşılayabilmek için 1852'den itibaren *İane-i Umumiye* (Kamu Yardımı) adı altında tahviller çıkararak memurları, esnaf ve sanatkârı, tüccarı gelirlerinin önemli bir bölümünü bu tahvillere yatırmaya zorladı. Bunun yanısıra iki ünlü Galata bankeri Leon ve Baltazzi, 1852'de İstanbul Bankası'nı, 1856'da da İngiliz sermayedarlar Osmanlı Bankası'nı kurarak hükümete cari harcamalarını karşılaması ve bütçe açıklarını kapatabilmesi için büyük miktarlarda yabancı kredi sağladılar. Böylece aşırı yüksek faizlerle ve çoğu kez büyük iskontolarla verilen yabancı ve yerli kredi furyası başladı; bu pahalı borçlar ivedi mali sorunların çözülebilmesini sağlarken devleti bir daha asla yakasını kurtaramayacağı giderek artan bir borç yükü altında bıraktı.

Yeni Kadastro

Başlıca mali reformlar savaşın hemen ardından, Fuad Paşa'nın sadrazamlığı döneminde (1861-1863) başlatıldı. 1858'de *Tahrir-i Emlâk Nezareti* kurularak yeni bir kadastro mevzuatı getirildi. Nezaret her ilde arazi ve mülk ölçümlerini yapacak ve vergilendirmeye tabi gelir matrahlarını tespit edecek kadastro komisyonları kurdu. Yöre eşrafından ve devlet memurlarından oluşan bu komisyonlar kırsal kesimin yanısıra kasaba ve kentlere de giderek her arazi parçasını ve her yapıyı, her birinin kullanım amacını ve sağladığı geliri tespit etti. Komisyonlar ayrıca her bireyin kimliğini ve statüsünü de tespit ederek herkese birer *vergi nüfus tezkeresi* verdiler; bu tezkereler yalnızca mükellefin ödemesi gereken yıllık vergi yükümlülüğünü göstermiyor, aynı zamanda merkezî hükümete tebası üzerinde geçmiştekinden çok daha büyük bir denetim olanağı sağlayan bir kimlik kartı niteliği de taşıyordu.

Yeni tapu ve kadastro sistemi ilk olarak 1858'de Bursa'da, 1859'da Yanya'da uygulandı. Buralarda sağlanan deneyimler ışığında sistem daha da geliştirilerek yüzyılın geri kalan süresinde imparatorluğun her yanında yürürlüğe sokuldu.

Yeni Gayrımenkul Vergisi

Kadastro çalışmalarının sonuçlarına dayalı yeni bir gayrımenkul vergisi kondu. *Arazi ve müsakkafat vergisi* adı verilen yeni vergi tüm tarım arazilerine, kent ve kasaba arsalarına, yapılara binde dört oranında vergi yükümlülüğü getiriyor, kiraya verilmeleri halinde kira gelirinden de yüzde 4 oranında vergi alınmasını öngörüyordu.

Bu sistemde de suistimaller görüldü; en çok rastlananı, kiraya verilen gayrımenkullerin sahipleri adına kaydettirilerek kira geliri vergisinden kaçmaktı. Bunun üzerine 1880'de yapılan bir değişiklikle, sahibinin ikamet ettiği bin kuruşa kadar değeri olan gayrımenkullerin vergi oranı binde 4, bunun dışında ister kiralanmış olsun ister olmasın, tüm öteki gayrımenkullerin vergi oranı binde 8 olarak tespit edildi.

Kârlar ve Gelir Vergileri

Daha 1839'da, esnaf ve sanatkâr kârlarından alınmak üzere *temettü vergisi* konarak gelirlerin vergilendirilmesine çalışılmıştı, ama bu vergi asla toplanamadı; çünkü Tanzimat kadastro çalışmaları yıllık kârları ve gelirleri değil, sadece servetleri tespit etmişti. Kırım Savaşı ertesinde belediye yönetimlerinin kurulmasının ardından yol yapımı ve aydınlatması gibi belediye hizmet harcamalarının karşılanması amacıyla büyük kentlerde binde 1 oranında küçük bir servet vergisi kondu. Ama bu vergi çok sınırlı bir biçimde toplanabildi, zamanla iyice azalıp önemsizleşti; çünkü sınırları içinde yaşayanların gelirlerini belirlemede belediyelerin elinde de hazineninkinden daha fazla olanak yoktu.

Bu sorun 1858-1860 yılları arasında yapılan kadastro çalışmalarıyla büyük ölçüde çözümlenebildi. Yalnız kişisel servet değil, aynı zamanda yıllık gelir ve kâr konusunda da ayrıntılı bilgiler içeren bu dönem çalışmaları sayesinde 1860'ta kent ve kasabalarda esnaf, zanaatkâr ve tüccar kârları gerçekten vergilendirilebildi. 1860'ta yüzde 3 olarak belirlenen vergi oranı 1876'da yüzde 4'e, 1886'da ise yüzde 5'e çıkarıldı. Bu oran aynı yıl maaş ve ücretlere de uygulanmaya başlayarak gerçek bir gelir vergisi niteliği kazandı.

Ne var ki tüm yabancılar, kapitülasyon anlaşmaları gereğince bu vergilerden muaf tutuldu; bu durum onlara Müslüman meslektaşları karşısında büyük bir avantaj sağlıyordu. Çok geçmeden imparatorluğun Rum ve Ermeni tebası da bu ayrıcalıktan yararlanabilmek için başka ülkelerin vatandaşlığına geçmeye başladılar.

AĞNAM RESMİ: Hayvan başına alınan bu verginin oranı değişik dönemlerde yeni biçimler alarak Cumhuriyet'e kadar gelmiştir. Bu vergi köylerde ihtiyar heyetlerinin tesbit edeceği hayvanın değerine göre alınıyordu. Bu, hayvan başına 10 kuruştan 3.5 kuruşa kadar değişiyordu. Önce iltizam usulü ile toplanan bu verginin tahsil edilmesi için 1877'de Âşar ve Ağnam Emaneti adıyla bir kurum oluşturulmuştu.

Hayvan Vergileri

Tanzimat döneminde de âşar devletin en önemli gelir kaynağı olmaya devam etti. Ama mültezimlerin güçlerini ve gelirlerini sınırlama çabaları hâlâ başarısız kalıyor, mültezimler hâlâ topladıkları vergilerin hazineye verdiklerinden daha büyük bölümünü kendilerine alıkoyuyorlardı.

Getirilen *vilayet sistemi* altında 1868'den başlayarak iltizam görev ve düzenlemesi merkezî hükümetten alınarak bölge hakkında daha geniş bilgiye ve bölge üzerinde daha büyük denetim gücüne sahip olması umulan valiliklere devredildi. Bu sistem gerçekten de suistimallerin bir bölümünü önleyebildi. Ama iltizamlar ancak II. Abdülhamid döneminde, 24 Nisan 1877'de bütünüyle kaldırıldı ve doğrudan bir tahakkuk ve tahsil sisteminin kurulabilmesi için *Âşar ve Ağnam Emaneti* adlı yeni bir kurum oluşturuldu. O zaman bile büyük toprak sahiplerinin yeni düzenlemelere muhalefeti önemli bir gecikmeye yol açtı. İltizamların kesin olarak ortadan kaldırılması ancak Jön Türk döneminde gerçekleştirilebildi.

Ağnam Resmi

Hayvanlardan alınan *ağnam resmi* konusunda Tanzimat'ın temel reformları 1856-1857'de getirildi. Tanzimat'ın ilk yıllarında da süren geleneksel vergi gelir yerine sermaye üzerine konmuştu, çünkü hayvanların boyut ve ağırlıkları satılmaya elverişli olsun olmasın hayvan başına sabit bir tutar olarak belirlenmişti. Yapılan değişiklikle vergi, yöresel pazar koşullarında köy ihtiyar heyetince tespit edilecek her hayvanın değerine bağlandı. Vergiler her hayvanın sağlaması beklenen yıllık gelirin Edirne ve Tuna vilayetlerinde yüzde 10'u, Rumeli'de yüzde 3.5'i, Makedonya'da yüzde 2.5'i, Batı Anadolu'da yüzde 2'si, Orta ve Doğu Anadolu ile Arap vilayetlerinde yüzde 1.5'i olarak belirlendi. Bu sistem imparatorluğun sona ermesine kadar hiç değiştirilmeden yürürlükte kaldı; yalnız zaman zaman yeni ihtiyaçları karşılayabilmek için belirlenen oranlarda değişiklikler yapıldı.

Askerî Hizmet Vergileri

Tanzimat devrinin başlıca devlet gelirlerinden biri de askerî hizmet vergileri oldu. II. Mahmud tarafından 1838'de kurulan ve Tanzimat'ın ilk yıllarında yeniden düzenlenen zorunlu askerlik hizmeti sisteminde bütün Müslüman

erkekler yirmi yaşından kırk yaşına kadar en az beş yıl aktif askerlik *(muvazzaf)*, iki yıl aktif yedeklik *(ihtiyat)*, yedi yıl pasif yedeklik *(redif)* ve sekiz yıl yerel savunma kuvvetlerinde *(müstahfız)* görev yapmak, düzenli eğitim görmek ve gereğinde silah altına alınmak zorundaydılar. Ama gayrımüslimler insan başına bir vergi ödemek şartıyla hep askerlikten muaf tutuldular. II. Mahmud, zorunlu askerlik yükümlülüğü olanların yerlerine başkalarını gönderebilmelerine olanak tanımış, buna *bedel-i şahsî* denmişti. Ama Tanzimat döneminin zorunlu askerlik yasası bunun yanı sıra isteyen yükümlünün askere her çağırılışında nakit olarak 150 Osmanlı altını *bedel-i nakdî-i askerî* ödeyebileceği hükmünü getirdi.

Bu yükümlülük 1871'de değiştirildi, bedel-i nakdîyi mülkünü satmadan ödeyebilecek kadar hali vakti yerinde olanların verebileceği hükmü kondu. Bu değişikliğin amacı, yoksulların oğullarını askerlik hizmetinden kurtarabilmek için topraklarını zenginlere satıp onların ücretli işçisi olmalarını önlemekti. Bu vergiyi ödeyip zorunlu muvazzaf askerlikten kurtulanlar ihtiyat birliklerine katılmak zorundaydı, ama yerlerine başka birini göndermek veya bedel-i nakdî ödemek yoluyla bu yükümlülükten de kurtulabiliyorlardı.

II. Abdülhamid 1885'te bedel-i nakdî ödeyerek askerlik hizmetinden muaf olmak isteyenlere temel askerlik eğitimini zorunlu tutup ancak bundan sonra her askere çağrılışta 50 Osmanlı altını ödeme yükümlülüğü getirerek bu muafiyeti daha da sınırlandırdı.

Bu arada, Tanzimat döneminde, 1839 ve 1856 fermanlarında vaadedildiği üzere gayrımüslimlere eşit haklar sağlama çabası içinde okullara ve devlet memuriyetine girişte olduğu gibi zorunlu askerlikte de eşitlik sağlanmasına çalışıldı. Ama çoğu kez genç gayrımüslimler zorunlu askerlikten muaf tutulmayı tercih ettiler, çünkü böylece kendi meslekelerine bir an önce atılabiliyorlardı. Gerçekten, yeni kurulan devlet okullarına kabul edilmek ve mezun olduktan sonra askerlik hizmetinden muaf olmak Müslüman okul arkadaşları karşısında onlara büyük bir avantaj sağlıyordu ve bunun olabildiğince sürmesinden yanaydılar.

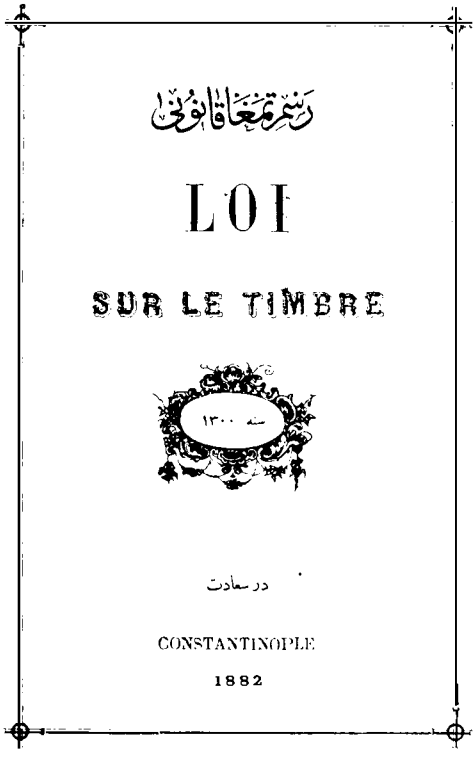
Gayrımüslimler zorunlu askere alınmaya öyle şiddetle karşı çıktılar ki onları silah altına almak için Jön Türk dönemine kadar pek bir şey yapılamadı. Ama askerlik hizmetinin yerine konmuş olan insan başına vergi -*cizye*- ayırımcı bir vergi olarak kaldırıldı. Bunun yerine, askerlik çağındaki her 180 tebadan birinin silah altına alınmasını öngören zorunlu askerlik kanununa birlikte tabi oldukları Müslüman erkeklerle aynı *bedel-i askerî*nin gayrımüslimlere de uygulanması sağlandı.

Ancak II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte 1909'da bütün bedel-i nakdî-i askerî ödemeleri kaldırılarak din ve milliyet farkı gözetilmeksizin bütün erkek tebanın zorunlu askerliğe tabi tutulması sağlanabildi.

Yol Çalışma Vergisi

Geleneksel Osmanlı yol yapım sistemi anayolların yapım maliyetini hazineye yüklerken bölgesel yolların çevrede yaşayan köylüler üzerinde mecburi çalıştırma yetkisi olan iltizam ve tımar sahiplerince yaptırılmasını öngörüyordu. Osmanlıların yükselme devri boyunca belirli köyler orduya yalnızca yol yapım ve onarım hizmeti gören erkekler gönderir, bunun karşılığında gerek çalışanlar, gerekse köyleri her türlü vergiden muaf tutulurdu. 17. yy'dan itibaren fetihlerle birlikte bu sistem de sona erdi, ama çoğu köy vergi muafiyetinden yararlanmayı sürdürdü.

Tımar ve iltizam sistemlerinin kaldırılmasıyla yol onarım çalışmalarını organize edecek hiçbir makam kalmadı, 18. yy boyunca bütün ulaşım sistemi büyük bir bakımsızlık içine düştü. Bu dönemde zorunlu onarımlar, bölgelerinde yaşayan köylülerle onarım gerektiren yollarda yolculuk edenler üzerine

DAMGA RESMİ: Tanzimat'tan sonra vergi gelirleri arasında damga resmi en büyük kaynağı oluşturuyordu. 1861'de Resm-i Damga Nizamnamesi yayınlandı ve ardından Damga Müdüriyeti, daha sonra da Rüsumat Emaneti kuruldu. Daha önce dağınık olan zecriye, balık ve gümrük eminliklerinin birleşmesiyle kurulan Rüsumat Eminliği de 1908'de Rüsumat Müdüriyet-i Umumiyesi adını aldı. 1882 tarihli Damga Resmi Kanunu'nun kapağı ve bir dönem Rüsumat Eminliği yapan Hasan Fehmi Paşa.

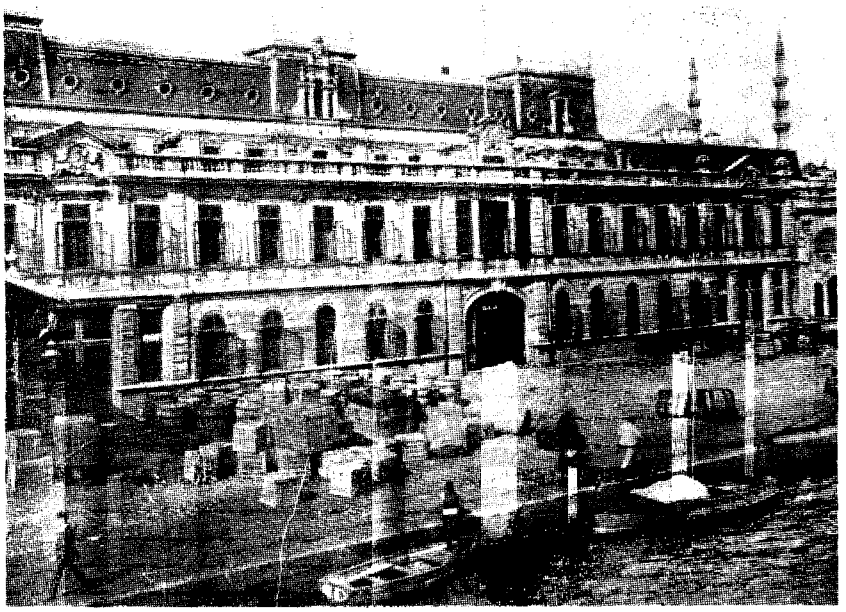
örfî vergiler koyan sancakbeyleri ve valilerce yaptırıldı.

Zamanla, yol onarımları yapılsa da yapılmasa da bu vergiler toplanmaya devam etti. Böylece bir yandan 19. yy'ın ortalarına kadar yolların bakımsızlığı giderek artarken imparatorluk tebasına bir vergi yükü daha getirilmiş oldu. Tanzimat'ın ilk yıllarında kaldırılan geleneksel vergiler içinde yol vergileri önemli bir paya sahipti; yine Tanzimat'la birlikte hem ticaretin, hem de tüm ülke çapında merkezî yönetimin memurları üzerindeki denetiminin geliştirilmesi amacıyla yol yapım ve bakım maliyetlerinin tümü hazineye devredildi.

Ama Kırım Savaşı'ndan itibaren hazinenin içinde bulunduğu şiddetli malî sıkıntılar hazinenin bu yükü daha fazla taşıyabilmesini olanaksız kıldı. Bunun üzerine, Midhat Paşa'nın Niş vilayetinde uyguladığı pilot çalışma örneğine göre bütün vilayetlerde *Memleket Menafi Sandıkları* kuruldu. Bunlar âşar üzerine eklenen paylarla yol yapım ve onarımı, köprü onarımı, bölgesel okul yapımı ve çiftçilere küçük krediler sağlanması amacıyla para topluyorlardı.

Ayrıca 1869 tarihli yol yapım nizamnamesi ile 16-60 yaşları arasındaki her erkeğin kendi hayvanı ve iaşesini kendi sağlamak üzere yılda dört gün bölgesel yol ve köprü çalışmalarına katılması zorunlu kılındı. Büyük kentlerde yaşayanlar, din adamları, öğretmenler, sakatlar ve yeni kadastro çalışmalarının tamamlanmadığı vilayetlerde yaşayanlar bu yükümlülükten muaf tutuldu. Hiç kimse evinden on iki saatlik yoldan daha uzakta çalıştırılmayacak, bütün araç, gereç ve nakliye giderleri Memleket Menafi Sandıkları'nca, daha sonraki yıllarda da Ziraat Bankası'nca karşılanacaktı.

Yükümlüler kendi yerlerine çalışacak işçi gönderebiliyorlardı, ama 1889'a kadar nakdî bedel kabul edilmiyordu. Ancak bu tarihten sonra vilayetlerdeki 18-60 yaş arasındaki erkeklerden oluşan yükümlülerin çalışmadıkları her gün için 3-4 kuruş nakdî bedel ödemeleri ve bu paralarla gereken sayıda ücretli işçi çalıştırılması kabul edildi. Bu kural, daha önce yol çalışma vergisinden muaf tutulmuş olan İstanbul ve benzeri büyük kentlerde yaşayanlara da yaygınlaştırılarak yol yapımı için kullanılabilecek mali kaynaklar önemli ölçüde artırıldı.

GÜMRÜK GELİRLERİ: *En önemli gelir kaynaklarından biri olan gümrük gelirlerinin düzenlenmesi oldukça güçtü. Bu amaçla 1840'ta Emtia Gümrük İdaresi kuruldu. Daha sonra bu Rüsumat Emaneti adı altında Maliye Nezareti dışında yeni bir düzenlemeye gidildi. Bu, gümrük gelirlerinde büyük artışlar sağladı. Bu arada iç transit gümrüklerinin kaldırılması Osmanlı tüccar sınıfının da güçlenmesini sağlamıştı. Yüzyılın başında değişik rüsumat daireleri. Yukarda İstanbul Rüsumat Umum Müdürlüğü binası, karşı sayfada, üstte Rize Rüsumat Müdüriyeti, altta Edirne Rüsumat Dairesi.*

Madencilik Vergisi

Ülke sınırları içinde çıkarılan madenlerin beşte birinin devletçe alınmasına olanak veren geleneksel İslami kural, Tanzimat döneminde de yürürlükte tutuldu. 1858'de çıkarılan Arazi Kanunnamesi, yeni bulunmuş tüm madenlerin mülkiyetinin, bulundukları topraklar kimin olursa olsun, devlete ait olduğu hükmünü getirdi. Ama hazine, madencilik çalışmaları nedeniyle topraklarını işleyemeyen çiftçilere tazminat ödemek zorundaydı.

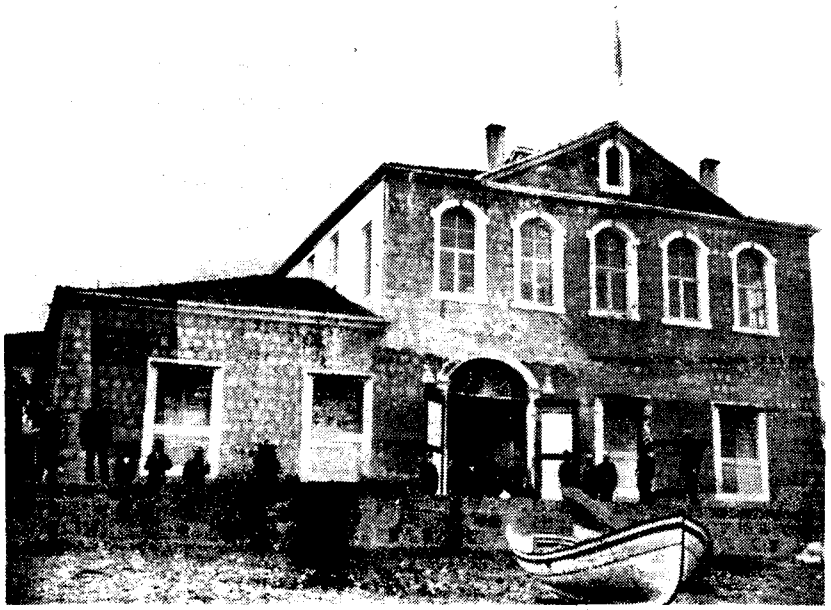
1810 tarihli Fransız Maden Kanunu'na dayandırılan 1869 *Maadin Nizamnamesi* bütün madenleri üç kategoriye ayırdı: *maadin-i asliye* (toprak altındaki maden ocakları), *maadin-i sathiye* (toprak üstündeki maden ocakları) ve *taş ocakları.* Bu ocakları işletme imtiyazını isteyenlerden imtiyaz ücreti ve toprak kirasının yanısıra madenin ve ocağın niteliğine göre çıkardıkları madenin yüzde 1,1.5'i devletçe alınırdı.

1887 tarihli *Maadin Nizamnamesi, Nafıa Nezareti* bünyesi içinde bir *Maadin Nezareti* kurulmasını; 40 yıldan 99 yıla kadar olan maden işletme imtiyazlarını bu nezaretin vermesini, kolay işletilen ve cevher tenörü yüksek madenlerin vergilerinin yüzde 20'ye kadar çıkarılmasını öngörüyordu.

Damga Resmi

Resmî damga veya nişanla geçerlilik kazanan belgeler ve yeterli madenler üzerine konan geleneksel *damga resmi* de tüm geleneksel pazar vergileriyle birlikte, endüstri ve ticareti hızlandıracağı umuduyla 1839'da kaldırıldı. Ne var ki hazinenin yeni gelirlere olan ihtiyacı ve Tanzimat'ın iç ve dış ticareti hızlandırıp düzenleme arzusu 1845'ten itibaren yeni damga resimleri getirilmesine yol açtı.

Şeriat mahkemelerinin karar ve ilamları dışında tüm ticari ve resmî evrakta kullanılması zorunlu tutulan ve üzerlerinde bedeli hazineye ödenen değişik değerlerde damgalar bulunan bir dizi boş resmî formlar *-damgalı varaka-i sahiha-* bastırıldı. Başlangıçta bu damgalı evrak yalnızca vergi muhassıllarından alınabiliyor, üzerlerinde yazılı değerden başka bir ücret talep edilmiyordu. Ama hem bu vergi tahsildarlarının hem de gereken değerde damgalı evrakın yetersizliği resmî ve ticari işlemleri öylesine kısıtladı ki sonuçta 1852'de bu

tür evrakın tüccar eliyle satılmasına ve satıcıların her belge karşılığında evrak üzerindeki damga bedelinin kırkta biri kadar ücret almasına izin verildi.

Bu sistem öylesine başarılı işledi ve Osmanlı ticaret sisteminin gelişmesiyle hazineye öyle büyük bir gelir kaynağı oldu ki, Fuad Paşa bu vergiyi devlet gelirlerinin en önemli kaynağı haline getirmek üzere yeniden düzenleyip genişleten 1861 tarihli *Resm-i Damga Nizamnamesi*'ni yayınladı. Bu nizamnameyle mahkeme ilamlarının muafiyeti kaldırıldı ve damgalı belge kullanılmasını gerektiren işlemler ayrı damga resmi oranları uygulanan dört kategoriye ayrıldı: 1) Kredi, ticari işlem ve firma kuruluşları ile ilgili kontrat ve makbuzlarla mahkeme ve idari makamlara sunulan belgeler; 2) Devlet dairelerine veya memurlara sunulan kontrat, makbuz ve diğer belgeler; 3) Şeriat mahkemelerinin çıkardığı belgeler; 4) Yasama, yürütme ve yargı organlarının, ticaret mahkemeleri ve devlet dairelerinin yayınladıkları belgeler. Damga resmi oranları ayrıca belgelerin doğrudan parayla veya değerle ilintili olmaları halinde de değişiyordu.

Damga resmi uygulamalarını düzenlemekle görevli olarak Maliye Nezareti bünyesinde bir *Damga Müdüriyeti* kuruldu; bu müdüriyetin Fuad Paşa'nın 1861-1862 tarihli ilk bütçesinde toplam devlet gelirlerinin yüzde 13'ünü sağlaması öngörüldü, ama büyük kayıplar nedeniyle bunun ancak üçte ikisine ulaşılabildi. Sonuçta gümrük vergileri, alkollü içkilerden alınan vergiler, tuz ve tütün gibi devlet tekellerinden sağlanan gelirlerin yanısıra damga resmi yönetimini de üstlenmek üzere 1873'te Maliye Nezareti dışında yeni bir organ, *Rüsumat Emaneti* kuruldu.

Bu değişiklik sonucunda damga resmi gelirleri hızla yükselerek birkaç yıl içinde toplam devlet gelirlerinin yüzde 20'sine kadar çıktı. Bu vergi, imparatorluğun dış borçlarını tasfiye etmek üzere kurulan Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne II. Abdülhamid tarafından bırakılan devlet gelirleri arasına katılıncaya kadar hazinenin en büyük gelir kaynağını oluşturdu.

Mahkeme Harçları

Mahkemelere sunulan veya mahkemelerden alınan belgeler üzerine konan harçlar Tanzimat döneminde büyük ölçüde artırıldı. Şeriat mahkemelerinde uygulanan *mahâkim harçları*nın alınmasına devam edildi. Bu mahkemelerde görev yapan kadılarla öbür yardımcı personele artık devletçe ücret ödendiğinden, toplanan harçların tümüyle hazineye devredilmesi gerekiyordu, ama yine de bu mahkemeler topladıkları harçların en az yarısını kendilerine alıkoyuyorlardı.

Yeni kurulan sivil mahkemelerde gerekli belgelere uygulanan harçlar -*mahâkim-i nizamiye harçları*- ilgili davaların değerlerine göre değişiyor, ceza davalarında mahkûm olanlardan da mahkeme ilamı için harç alınıyordu; bu harçları ödeyemeyenlerin mahkûmiyet süreleri uzatılıyordu.

Sayım ve Kimlik Harçları

Doğum ve ölüm kayıtlarını şeriat mahkemeleri kadıları tutar, bu kayıtlar için de belirli bir harç alırlardı. Periyodik olarak yapılan sayımlarda ve kadastro çalışmalarında ise sayım memurları sayım yaptıkları hanelerden insan başına belirli bir harç alırlardı. II. Mahmud'un hükümdarlığının son yıllarından itibaren gelişmeye başlayan nüfus sayım çalışmalarıyla birlikte her sayılandan belirli bir harç alınmasına ve karşılığında *nüfus tezkeresi* verilmesine başlandı; hangi nedenle olursa olsun, devlet memurlarıyla işi olan tabanın mutlaka nüfus tezkeresini göstermesi gerekiyordu.

Bununla birlikte, sayımlar ve harçlar başlangıçta yalnızca aile reisi erkek

nüfusu kapsıyordu; zorunlu askerlik hizmeti ve vergi yükümlüleri onlardı, bu yüzden de sayım gelirleri sınırlıydı. 1860'ta *Tahrir-i Emlâk İdaresi*'nin hazine bünyesinde kurulmasıyla genç-yaşlı, kadın-erkek herkesin sayılmasına ve bütün doğum ve ölümlerin kaydına başlandı; böylece sayım harçları büyük bir artış gösterdi. *Liva* ve *kaza*larda sayım sonuçlarını derleyip kayıtları tutacak ve sayım sonuçlarını merkeze iletecek *nüfus memurlukları* kuruldu.

1881'de Tahrir-i Emlâk İdaresi'nden bağımsız ayrı bir *Sicill-i Nüfus* İdaresi kurularak daha modern ve tam bir nüfus sayım ve kayıt sistemi geliştirme görevi verildi. Her nüfus tezkeresi için bir kuruş harç kondu; doğum, evlenme, boşanma, seyahat belgesi alma, adres değişikliği ve benzeri her kayıt için de ayrı harçlar tespit edildi. Nüfus tezkeresi olmayanlara bir altın para cezasından kırbaç ve hapis cezalarına kadar bir dizi yaptırım getirildi.

Gayrımenkul Tescil Harçları

Osmanlı İmparatorluğu'nda tüm topraklar yasal olarak devlete aitti. Özel mülkiyet yoktu, tımar ve iltizam sahipleri ise yalnızca vergi toplamak amacıyla geçici malik, *sahib-i arz*dırlar. Çiftçilerin mülkiyet hakları, çiftçilikleriyle sınırlıydı; toprağı işledikleri sürece, sahib-i arzın verdiği tezkereye dayanarak, belirli bir bedel karşılığında devam ederdi. Bu hakkın çiftçiler ara-

II. Meşrutiyet Döneminde İç Borçlanma

ZAFER TOPRAK

Osmanlı yönetimi 1854'ten itibaren dış borç almaya başlar. Zaman zaman, özellikle avans niteliğinde kısa vadeli iç borçlanmaya gidilirse de, bankerler Bâbıâli'nin iç borç için başvurduğu ana kaynaktır.

Geniş halk kitlesinin tasarrufuna başvurarak orta ya da uzun vadeli iç borçlanma ilk kez II. Meşrutiyet yıllarında denenir.

Dahili istikraz diye bilinen Osmanlı Devleti'nin ilk iç borçlanması aslında bir Alman önerisidir. Osmanlı yönetimi halka borçlanma girişiminin fiyaskoyla sonuçlanmasından çekinir. Ancak, savaş yıllarında Osmanlı'nın özveri duyguları ön plandadır. Düşmana karşı savaşta maddî, manevî her türlü olanakların seferber edilmesi kaçınılmazdır.

Bâbıâli 398.5 milyonu bulan I. Dünya Savaşı giderlerini, büyük ölçüde, emisyonla karşılamıştır. Piyasaya sürülen kâğıt paralara karşılık gösterilen Alman hazine bonoları dışında, altın, gümüş, ya da yabancı para olarak Almanya'dan 86.8; Avusturya'dan 14.5; Anadolu-Bağdat Demiryolu avansı olarak 1.1; toplam 102.4 milyon dış kaynak sağlanmış, istimval ve müsaderelerden 49.5 milyon elde edilmiştir. Böylece, savaş giderlerinin 42.9 milyonu normal, 203.7 milyonu olağanüstü bütçelerden ödenmiştir.

Savaşan diğer ülkeler, olağanüstü giderlerini, genellikle, vatandaşının gelir ya da servet şeklindeki satın alma gücünü, vergi ya da borçlanmayla devlete aktararak karşılar. Ancak, bu yöntemler yetersiz kaldığından, hemen hemen her ülkede kâğıt para basımına gidilir; ya da kâğıt para karşılığında hazine bonosu iskonto ettirilir.

Bâbıâli ise, vergi sisteminin yetersizliği ve iç borçlanma deneyinin ve gücünün olmayışı nedeniyle, ancak para arzını artırarak ve bir ölçüde dış borçlanmaya giderek savaşı finanse eder. Vergi gelirleri savaş bütçelerinin ancak yüzde 10'unu karşılamıştır.

Osmanlı'nın müttefiki Almanlar, savaşın finansmanı için Bâbıâli kâğıt para emisyonunu önermiş, Cavid Bey'ye Alman Hazine Bakanı Helfferich'in uzlaşması sonucu, Temmuz 1915 ile Ekim 1918 arasında yedi tertipte 161 milyon Osmanlı lirası basılmıştır.

Dört yıllık savaş döneminde para arzı hemen hemen dört kat artmış, mal ve hizmet arzındaki düşüş karşısında enflasyonist tırmanış kaçınılmaz olmuştur. Bu arada psikolojik ve spekülatif etmenler fiyat artışlarını sürekli körüklemiş, enflasyonist yükselişin süreceği, ellerindeki para stokunun gittikçe değer yitireceği kaygısıyla tüccar parasını süratle mala çevirmiştir. Böylece paranın tedavül sürati yapay olarak artırılmış, savaş boyunca enflasyon korkusuyla enflasyon körüklenmiştir.

1918 başlarında Almanlar Osmanlı Devleti'nde kâğıt paranın artık bir doyum noktasına geldiğini söylerler, altın karşılıklı hazine bonosu vererek borç sözleşmesi imzalamaya yanaşmazlar.

Alman mali çevreleri iç borçlanmaya gitme önerisini sürekli gündemde tutmuşlarsa da önceleri Bâbıâli böyle bir borçlanmanın sonuç vermeyeceğinden çekinerek, öneriyi geri çevirir. Savaş döneminde mali bir yenilginin iç ve dış kamuoyunda doğuracağı kaygı ve güvensizlik İttihatçıları böyle bir girişimden alıkoyar.

Oysa Almanlar, faiz ve anaparanın altınla ödenmesi halinde iç borçlanmayla sekiz, on milyon toplanacağı kanısındadırlar. Nitekim, Alman maliyesinin kararlı tutumu karşısında Osmanlı maliyesi iç borçlanmaya gitmeye razı edilir. Faiz ve anapara ödemeleri için gerekli altın Almanya

İç Borçlanma Marşı (İstikraz Marşı)

Biz vatan kullarıyız,
Bizde vatan sevgisi var.
Bunca senedir akar yaşlar
Onun için arkadaşlar.

Her şey onun, onun kan ve canlar
Ona vermekten kimdir kaçanlar
Şimdi vatan açtı defter,
Bizden ödünç para ister.

Bu paralarla yürür asker.
Biz verelim hep beraber
Biz verelim düşmanlar utansın,
Kuvvetimizden yılsın, usansın.

Her bir para kurşun ve gülle
Gibi düşman kalbi deler.
Ödünç vermeyi bilen erler
Her gün yaşar şeref ile.

Biz verirsek bu millet yenilmez.
Veren ellerin şânı eksilmez...

Tanin, 1 Mayıs 1918

sında ve mirasçılara devri ancak belirli bedel karşılığında sahib-i arzın izniyle olabilirdi. Eğer toprak çiftçilerce işlenmez ise tımar veya iltizam sahibi, yine bedel karşılığında, bu işlenmeyen toprakları başka çiftçilere verebilirdi. Bu işlemler için belirlenen bedeller genellikle toprağın mülkiyet bedeli olacak kadar yüksekti.

İltizam ve tımar sisteminin sınırlandırılması ve kaldırılmasıyla, Tahrir-i Emlak İdaresi'nin yürüttüğü kadastro çalışmaları sırasında mülkiyet hakları tespit edilerek her mülk sahibine bir *tapu varakı* verildi; ayrıca bu haklar, her mülk sahibinden *kaydiye, harç* ve *rüsum* vergileri alınarak *Defter-i Hâkânî*'ye kaydedildi. Bu tescil işlem ve belgelerinden sağlanan vergiler 19. yy boyunca hazineye önemli bir gelir kaynağı oldu.

Alkollü İçkilerden Alınan Vergiler

Alkollü içkiler İslam dinince yasaklanmış olduğundan Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yüzyıllarında resmen içki vergisi yoktu. Ama iltizam ve tımar sahiplerinin şaraplık üzüm yetiştiricilerinden üzümler olgunlaşıp sıkıldıktan sonra *şire (şıra) resmi* adı altında vergi toplamaları gelenekleşmişti. 17. yy'dan itibaren gayrımüslim tebaya resmî bir alkollü içkiler vergisi, *müskirat resmi* getirilerek ilk kez resmen alkollü içki içme hakkı tanındı, ama daha sonra bu vergi kaldırılarak yerine daha yüksek

ile imzalanan 28 Ocak 1918 günlü borç sözleşmesiyle sağlanır.

3 Nisan 1918 günü "yüzde 5 faiz ve yüzde 1 amortismanlı isikraz-ı dahili kanunu" çıkarılır. Borçlanmanın koşulları ve ihraç sureti hakkında Düyun-ı Umumiye İdaresi Meclisi ve Osmanlı Bankası'yla 30 Nisan 1918 günlü sözleşme imzalanır.

Borçun koşullarını içeren Türkçe ve Fransızca prospektüsler hazırlanır. İstanbul için 1-31 Mayıs ve diğer iller için 1 Mayıs-30 Haziran günleri arasında borç kayıt işlemi yapılacağı, kaydolunan meblağın bir kerede tümünün nakit olarak ödeneceği ilan edilir.

İç borçlanma gönüllü tasarruf görünümündeyse de aslında "manevi cebre dayanan" bir borçtur. Bâbıâli dahili istikraza kaydolmanın vatanseverlik görevi olduğunu vurgular. O güne değin denenmemiş propaganda yöntemlerine başvurularak, Osmanlı halkı borç tahvili satın almaya özendirilir.

Galata köprüsünün Eminönü yakasında ve Galatasaray'da halkı borca yazılmaya sevkeden elektrikle aydınlatılmış ilanlar asılır. Şehir, Ressam Avni'nin çizdiği afişlerle donatılır. Basın ve konferans heyetleri oluşturulur. Rıza Tevfik, Hamdullah Suphi, Süleyman Sırrı, Ahmet Cevat, Fazıl Berki, Satı Bey gibi devrin ünlü hatiplerine halkı aydanlatıcı konuşmalar yaptırılır.

Faiz olarak ödenecek altınların Darphane'de basıldığını ve halkın Osmanlı Bankası'nda borca kaydoluşunu gösteren filimler çevrilerek İstanbul ve İzmir sinemalarında gösterilir.

Borçlanmayı halka mâletmek için şarkılar bestelenir, marşlar yazılır. Reji İdaresi tütün ve sigara kâğıdı paketlerine iç borçlanmayı özendiren ufak etiketler konur. Vilayetlere, Sadaret'ten, Dahiliye, Harbiye ve Maliye Nezaretlerinden borçlanmanın önemini vurgulayan genelgeler gönderilir.

Dahili istikrazdan önce halka Alman hazine bonolarının satışı denenmiş, ancak bunda başarılı olunamamıştır. Bunu göz önünde bulunduran Bâbıâli, bu kez tüm olanaklarıyla halkın yurtseverlik duygularına seslenir. Borca yazılmanın "milli" bir görev olduğunu her fırsatta dile getirir. Nitekim, padişahın yayınladığı hatt-ı hümayunda, cephede askerin gösterdiği fedakârlığı cephe gerisinde milletin iç borçlanmava kaydolarak pekiştireceği vurgulanır.

Öte yandan dönemin gazeteleri iç borçlanmaya geniş yer verirler. Başta *Tanin* olmak üzere *Vakit, Tasvir-i Efkâr* gibi günlük gazeteler borcun önemini belirten yazıları ya da borçla ilgili bilgileri ilk sayfalarında yayınlarlar. Borç nedeniyle, röportaj, anket gibi o güne değin Osmanlı gazeteciliğinde görülmeyen yöntemler denenir.

İttihatçıların yarı resmi yayın organı *Tanin* gazetesi iç borçlanmayla ilgili düzenlediği ankette, başta Sadrazam Talat Paşa olmak üzere, devlet yöneticilerinin, patrik, hahambaşı gibi dinî önderlerin görüşlerine yer verir.

İç borçlanma propagandasında başvurulan diğer bir yöntem, II. Meşrutiyet'le birlikte Osmanlı toplumunda giderek yaygınlaşan halka açık konferanslardır. 15 Nisan'la 30 Mayıs arasında, İstanbul'da 30'a yakın konferans düzenlenir, ünlü hatipler borçtan yana görüşlerini kamuoyuna açıklarlar.

Tüm bu girişimler sonucunda iç borçlanma başarıyla sonuçlanır. Bâbıâli iki aylık süre zarfında 18 milyon Osmanlı lirası tutarında borç tahvili satar. 1918 bütçe açığı kısmen halka borçlanılarak karşılanır.

İç borçlanma ülkedeki spekülatif girişimleri bir ölçüde sınırlar. Tedavüldeki para hacmini daraltarak kâğıt paranın değerini artırır. Genel olarak iç borçlanmanın enflasyonist gelişmeleri kısmen dizginlediği kanısı hâkimdir.□

İç Borçlanma Şarkıları Güfteleri

(Mahalle çocukları arasında)
Kaydıraktır, kaydırak
İçi altından varak
İnanmazsan al da bak
Kâğıt veren bu oyuna
Altın çeker boyuna

(Lazlar birbirine)
İstikrazdır, istikraz
Bize derler yiğit Laz
İstediğin kadar yaz
Korkmayız, devletimiz
Koca bir altın deniz

(Ana kız arasında)
Kızım Ayşe haydi kalk
Koşuyor bankaya halk
Nene lâzım senin park
Süsü müsü satalım
Cebe altın atalım

(Ud nağmesiyle karışık
hanım kızlar meclisinde)
Vallahi ey nevcivân
Gelin olmam, başımdan
Altın atmazsan inan
Haydi koş git bankaya
Altın doldur çantaya

İstikraz-ı dahilî teranesi, *Tasvir-i Efkâr*, 1 Mayıs 1918.

DIŞARDAN UZMAN: Osmanlı Devleti'nin bir türlü çözülemeyen mali sorunları II. Meşrutiyet döneminde de sürdü. Fransız Danıştay Başkanı Mösyö Loran bu dönemde bütçeyi hazırlamak için danışman olarak getirildi. Bütçe alanında uzman olan Loran, nezaretlerdeki işlerin daha az bir giderle yapılmasını istiyor, masrafların kısılmasını savunuyordu. Maliye Nazırı Ziya Paşa'nın hazırladığı bütçe üzerinde çalışan Loran'ın bazı görüşleri kabul edilmediyse de, yine de incelediği bütçe meclise sunuldu. Bir süre sonra da Loran ülkesine döndü. Sağda Loran, solda Maliye Nazırı Ziya Paşa.

bir insan başına vergi, *cizye* konarak hâlâ İslami kurallara aykırı sayılan bir harekete izin verildiği yolunda bir izlenim yaratılmamaya çalışıldı.

Çoklukla gayrımüslimler üzerine salınmış bir vergi olduğundan bu, Tanzimat'la kaldırılan öbür *örfi* vergiler arasına katılmadı; reformun ilk günlerinde âşar toplamak üzere gönderilen muhassıllarca tahsiline devam edildi. Sonraları Maliye Nezareti içinde kurulan ayrı bir alkollü içkiler bölümü, *Zecriye Emaneti,* bu vergiyi tarh ve tahsil etmeyi sürdürdü. Daha sonra Zecriye Emaneti, yetkisini 1873'te kurulan *Rüsumat Emaneti*'ne devretti.

Tanzimat devrinde konan ilk müskirat resmi, üretilen alkollü içki değerinin yüzde 20'siydi, ülke içinde üretilen alkollü içkilerin tümünü kapsıyordu ve bu konuda daha önce getirilmiş olan tüm vergilerin yerini alıyordu.

Yabancı ülkelerden ithal edilen alkollü içkiler bu vergiden ve gümrük vergisinden muaftı ama içkinin türüne ve geldiği ülkeye göre yüzde 10-12 oranında daha düşük ayrı bir müskirat resmine tabiydi. 1861'de ülke içinde üretilen şarap ve öbür alkollü içkilerden alınan vergi yüzde 10'a düşürüldü, ama kamuya açık yerlerde bardakla içki satan dükkânların yıllık kiralarının yüzde 15'i kadar yıllık satış ruhsatnamesi harcı ödemeleri öngörüldü. Ayrıca Müslüman mahallelerinde veya cami ve tekkelerin 180 metre yakınında içki satış izni verilmiyordu. 1867'de içki satılan yerlerden alınan ruhsatname harcı yıllık kiranın yüzde 25'ine çıkarıldı ve cami, tekke, medrese ve türbelerin 90 metre yakınına kadar meyhane açma izni verildi.

Yalnızca şarap satan dükkânlardan bunun yarısı kadar vergi alınıyordu. Odalarında kalan müşterilerine yalnızca yemek saatlerinde içki veren otel ve lokantalar vergiden muaftı ama, yemek zamanı dışında veya otel müşterilerinden başka kişilere içki verilmesi halinde onlar da vergi ödüyorlardı. Hazinenin önemli gelir kaynaklarından olan müskirat resmi de II. Abdülhamid'in hükümdarlığının ilk yıllarında kurulan Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne iyice yükselmiş olan dış borç anapara ve faizlerinin ödenmesi için devredildi.

Bu vergide daha sonra yapılan tek önemli değişiklik, 1896'da kapsamının genişletilerek üretimi ve tüketimi hızla artan ve şarapla rakı düzeyine yükselen biranın da müskirat resmi uygulaması içine alınmasıdır.

Gümrük Vergileri

Osmanlı İmparatorluğu'nun başlıca gelir kaynaklarından biri de gümrük vergileriydi. Osmanlılar'da gümrük yalnız ülke içine giren veya ülkeden çıkarılan mallardan değil, imparatorluk içinde bir yerden başka bir yere taşınan mallardan da alınırdı. Gümrük vergileri şeriatın cevaz verdiği türdendi. Dış ticarette *öşür* oranı, yani yüzde 10 olarak uygulanırken iç ticaret üzerindeki vergi oranı yüzde 2.5'ti; ama bu oranlar yüzyıllar içinde kapitülasyonlar sonucunda çok değişti.

Osmanlı İmparatorluğu'nda başlıca dört gümrük vergisi vardı: İthalattan alınan *âmediye,* ihracattan alınan *reftiye resmi Hariciye Gümrüğü*'nce uygulanır, karayoluyla gelen mallardan *hudud resmi,* denizyoluyla gelen mallardansa *sevâhil resmi* adı altında alınırdı. Bunların dışında bölgesel olarak üretilip tüketilen balık ve tütünden alınan kaynak vergisi *masdariye resmi,* ülke içinde bir yerden başka bir yere nakledilen yerli ve yabancı mallardan alınan transit vergisi *müruriye resmi* ise *Dahilî Gümrük İdaresi*'nce toplanırdı.

Büyük Avrupa devletlerine 16. yy'dan itibaren tanınmaya başlayan kapitülasyon hakları bu ülkelerin Osmanlı İmparatorluğu'na ihraç ettikleri mallardaki gümrük oranlarını yüzde 5'e kadar düşürdü. 1683'te Fransa'yla yapılan yeni bir ticaret anlaşmasıyla bu oran yüzde 3'e düştü. Daha sonra öbür kapitülasyon sahibi ülkelere de yaygınlaştırılan bu gümrük indirimleri hem imparatorluğu önemli bir gelir kaynağından mahrum bıraktı, hem de başlangıç aşamasındaki yerli endüstrinin korunup gelişmesini engelledi.

Tanzimat'la bu adaletsizliğin giderilebilmesine çalışıldıysa da pek sınırlı bir başarı sağlanabildi. İngiltere'yle yapılan 1838 Ticaret Antlaşması yabancılara Osmanlı Devleti sınırları içinde ithalat ve ihracat serbestisi tanımakla bir-

likte gümrük vergisini eskisine oranla biraz daha yükselterek yüzde 5'e çıkardı. İhraç mallarındansa limana vardıklarında yüzde 9, gemilere yüklendiklerinde yüzde 3 daha gümrük alınıyordu. Ülke içinden taşınıp başka yerlerde satılan yabancı mallardan da yüzde 5 müruriye resmi alınıyordu.

Gümrük vergileri geleneksel olarak iltizam gibi dağıtılır ve aynı şekilde toplanan gelirlerin ancak küçük bir bölümü hazineye teslim edilirdi. Bu durum, iltizamlarda da olduğu gibi, Tanzimat'ın ilk yıllarında değişmeden sürdü. Ama 1840'ta, gümrük iltizamlarını merkezîleştirip denetim altına alabilmek amacıyla İstanbul'da *Emtia Gümrük İdaresi* kuruldu; bu sayede gümrük gelirlerinden hazineye akan bölüm önemli ölçüde arttı. Emtia Gümrük İdaresi öyle başarılı oldu ki 1859'da alkollü içkiler, tütün, enfiye ve kereste üretim ve satışından alınan vergilerin toplanması da bu idareye bırakıldı.

1861'de hazine gelirlerini artırma çabası içindeki Sadrazam Fuad Paşa *Emtia Gümrük Emaneti*'ni *Rüsumat Emaneti* adı altında yeniden düzenleyerek Maliye Nezareti'nin tamamen dışına çıkardı. Gümrük hizmetleri ve rüsumat daireleri merkezîleştirilerek yeniden örgütlendi; sonuçta sağlanan gelirler büyük bir artış gösterdi. 1860-1861'de kapitülasyon sahibi ülkelerle yapılan antlaşmalarla ithalattan alınan vergiler yalnız gelir artışı sağlamak için değil, aynı zamanda yeni yeni kurulan ve Tanzimat'ın teşvik etmeye çalıştığı yerli endüstrilerin korunması amacıyla yüzde 8'e çıkarıldı.

Yine aynı dönemde, bundan da önemli bir kararla, gümrük vergileri ve çeşitli istihsal ve satış rüsumatının iltizam olarak dağıtılmasına son verildi; mültezimlerin yerine tüm bu vergileri toplamak üzere maaşlı devlet memurları görevlendirildi. İmparatorluk içinde bir yerden başka bir yere nakledilen mallardan alınan iç transit gümrüklerinin -müruriye rüsumunun- 1870'te kaldırılmasıyla bir Osmanlı tüccar sınıfının oluşumu büyük ölçüde desteklendi. Daha önceleri, gayrımüslimlere ve yabancı ülke vatandaşlarına verilen ayrıcalıklarla bu faaliyet alanı Osmanlı tebasına kapatılmıştı; hazinenin bu nedenle uğradığı gelir kaybının karşılanabilmesi için de başka vergilerin artırılması gerekmişti. 1905'te kapitülasyon sahibi ülkeler ithalat vergilerinin yüzde 11'e yükseltilmesi konusunda anlaştılar; ama bunun asıl önemli nedeni, gümrük vergilerinin yüzde 25'inin Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne giderek kendi yurttaşlarının Osmanlı Devleti'nden alacaklarının ödenmesinde kullanılmasıydı, kalan kısımsa büyük bölümü Hıristiyanların çoğunlukta olduğu vilayetlerde yürürlüğe konan reformlar için harcanıyordu.

Osmanlı hükümeti gümrük vergilerini II. Meşrutiyet'le birlikte tek yanlı bir kararla yüzde 15'e çıkarabildi, ama bu oran bile o yıllarda Avrupa ülkelerinde uygulanan ithalat gümrük oranlarının epeyce altında kalıyordu. Osmanlı Devleti yabancı ülkelerden yaptığı mal ithalatını Avrupa'nın büyük güçlerininki yerine kendi ihtiyaç ve çıkarlarına göre düzenlemeyi ancak I. Dünya Savaşı'na katılmasının hemen ardından kapitülasyonları kaldırdıktan sonra başarabildi.

Devlet İşletmeleri ve Tekeller

Tanzimat, vergi gelirlerine ek olarak belirli alanlarda kurduğu devlet tekelleri ve çeşitli devlet işletmeleri ile de hazineye önemli miktarda yeni gelir sağladı. Bu devlet işletmeleri arasında en önde geleni tuz üretimi ve satışı konusunda faaliyet gösteren kuruluştu. Şeriat kurallarına göre İslamî devlet, ister kamu ister özel mülk olsun, sınırları içinde üretilen tuzun beşte birini alma hakkına sahipti. Osmanlılar bu hakkı her tuz ocağını ve tuzlayı iltizama dönüştürerek düzenlediler; böylece mültezimler tuzlalar üzerinde devlet adına denetim görevi görüyorlardı.

Tanzimat döneminde tuzlalar iltizam olmaktan çıkarılıp devletçe devralındı. Daha sonra da öbür alanlardaki gibi geri verilmek yerine doğrudan devletçe işletilmeye başladı. Tuz ocakları ve tuzlalar önce *Nafıa Nezareti*'nce, sonra *Rüsumat Emaneti*'ne bağlı *Memlahâ Müdürlüğü*'nce (Tuzlalar Müdürlüğü) işletildi. İmparatorluk sınırları içinde tuzlaların mülkiyeti, tuz üretimi ve satışı devlet tekeli haline getirildi; bu tekelin sağladığı gelirler büyük ölçüde kaime (kâğıt para) ve tahvillerin bedellerinin ödenmesinde kullanıldı. Tuz ithalatı da yasaklandı.

Sancaklardaki tuz idareleri hem tuz üretimini denetler, hem de okkası 20 para olarak belirlenmiş resmî fiyat üzerinden tüccara toptan tuz satışı yapardı. Toptan tuz alan tüccara ise tuzu okkası 22 paradan satma izni verilirdi.

II. Abdülhamid döneminde tuz tekeli önce kredi karşılığı olarak Galata bankerlerine verildi, sonra da 1881'de yabancı tahvil sahiplerine olan borçların ödenmesi için Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne başlıca gelir kaynaklarından biri olarak devredildi. Düyun-ı Umumiye İdaresi, ince deniz tuzunun fiyatını okkası 23 paraya yükseltti, satışları artırmak için de göl tuzunun fiyatını okkası 15 paraya indirdi.

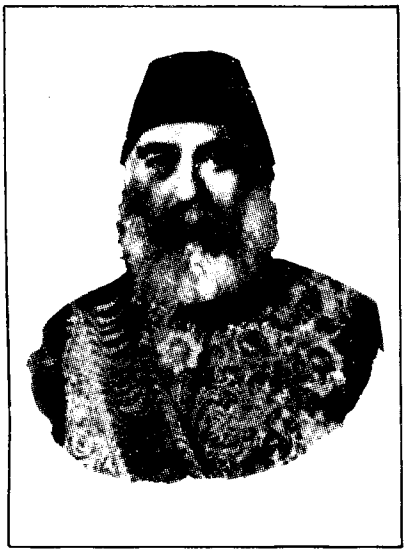
Öteki başlıca devlet tekeli ise tütün ithalatı ve satışı üzerindeydi. Osmanlı İmparatorluğu ilk kez 1552'de tütün ithal etti. Yüz yıl süren yasaklama çabalarından sonra tütün kullanımı 17. yy'da serbest bırakıldı, ama okka ba-

TABLO

Başlıca Osmanlı Hazine Gelirleri*
(Milyon Kuruş)

Gelir	1278	1293	1315	1327
Âşar	434.2	675.0	552.8	599.9
Ağnam resmi	87.5	179.4	188.2	210.5
Temettü vergisi	316.6	334.8	313.4	319.4
Bedel-i nakdî-i askerî	60.3	92.1	102.9	—
Gümrük rüsumu	282.9	148.2	218.0	482.6
Tuz	74.5	84.3	84.4	130.4
Tütün	92.5	110.7	—	—
Damga resmi	22.4	50.0	26.7	56.5
Müskirat resmi	14.8	22.6	27.9	36.6
Mısır, Kıbrıs, Samos ve Aynaroz vergileri	81.7	81.7	95.2	87.5

(*) 1278/1862-3, 1293/1877-8, 1315/1899-1900 ve 1327/1911-2 mali yıllarında.

MALİYE NAZIRLARI: 1838'de "Umur-ı Maliye Nezareti" adı altında kurulan Maliye Nezareti, daha sonra muhasebe-i maliye, muhasebe-i umumiye, muamelat-ı nakdiye, varidat ve emlâk-ı mirîye gibi birçok birimleri de içine alan bir kuruluş haline geldi. İlk nazır Abdurrahman Nafiz Paşa'nın beş kez nazırlık yaptığı Maliye Nazırları arasında Ahmed Nazif Paşa, Rıfat Bey, Ziya Paşa ve Cavit Bey gibi isimler bulunmaktadır. Üstte solda Agop Paşa, sağda Ahmed Nazif Paşa, altta Rifat Bey.

şına 8-10 akçe satış resmi kondu. Bu vergi sonraki yıllarda orta kalite tütünde okka başına 40, yüksek kaliteli tütünde ise 60 akçeye kadar yükseltildi.

Ülkede tütün tarımı da bu dönemde başladı. Tütün üreticilerinden Kırım Savaşı'na kadar dönüm başına bir düka altını arazi vergisi alındı. Savaştan sonra bu vergi kaldırılarak tütün türü ve kalitesine göre ürüne okka başına 1.5-6 kuruşluk yeni bir vergi kondu. Tütün, özel üreticilerce üretiliyordu.

1860'ta tütün ithalatı tümüyle yasaklandı ve perakende tütün satışı devlet tekeli altına alındı. Ürünlerini pazara getiren tütün üreticilerinden ayrıca okka başına 12 kuruş *müruriye resmi* alınmaya başladı. Yabancı uyruklulara sigara, püro ve enfiye gibi işlenmiş tütün ithal etme hakkı tanınmıştı, ama yerli tütün üzerindeki müruriye resminin yanısıra mal bedelinin yüzde 75'i oranında özel bir ithalat gümrük vergisi alınıyordu.

Müruriye resminin çok ağır olması, yerli tütün üretimini önemli ölçüde düşürünce 1867'de bir değişiklik yapılarak bu vergi ürünün kalitesine ve satış fiyatına göre yeniden düzenlendi. Eğer üreticiler yerel piyasa fiyatlarına göre mübayaacılarca belirlenen fiyatı yetersiz bulurlarsa vergilerini aynî olarak ödeyebiliyorlardı; bu durumda ürünlerinin yarısını vergi olarak vermeleri gerekiyordu.

İstanbul'a gönderilen tütün, maktu müruriye resminden muaftı, ama ondan çok daha yüksek bir *duhuliye resmi* ödenmesi gerekiyordu; bu verginin gerekçesi, İstanbul'da tütünün daha fazla para edeceği, üreticiye daha yüksek kâr getireceğiydi. 1873'te yürürlüğe konan Tütün Kanunu üreticilere resmî izin gerekmeksizin içimlik tütün üretme özgürlüğü getirdi; ama tütün fabrikalarını ve pazarları denetleyecek ve kalite farkı gözetmeksizin ürünün okkasından 3 kuruş müruriye resmi alacak bir memur örgütü de kurdu.

1879'da tütün tekelinin yönetimi de -tütün üretimi üzerindeki âşar vergisi dışında- Galata bankerlerine verilerek yeni krediler alındı. 1891'de ise aralarında Osmanlı Bankası'nın da bulunduğu yabancı bankaların ortaklığıyla kurulan Reji Şirketi'ne devredildi. Bu şirket ülkedeki tütün tekelini imparatorluğun yıkılmasına kadar sürdürdü. Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulmasından sonra da Reji Şirketi gelirlerini Osmanlı borçlarının ödenmesi için bu kuruluşa bıraktı.

Hazinenin gelirleri arasında barut imalat ve satışı, posta ve telgraf hizmetleri, Dolmabahçe'deki İstanbul Havagazı Şirketi, Galata köprüsü geçiş ücreti, Boğaziçi, Haliç ve Dicle ile Fırat üzerinde işleyen buharlı gemiler, saraya ait gayrımenkul ve ormanların gelirleri, Mısır, Kıbrıs, Samos ve Aynaroz'dan alınan yıllık vergiler de vardı. Ayrıca devlete ait demiryollarının gelirleri ile özel demiryolu şirketlerinin kârlarından hazine hisselerinin karşılığı olarak alınan paylar da bulunuyordu. Ama bütün bunların toplamı bile hazine gelirlerinin bütünü içinde çok küçük bir bölüm oluşturuyordu. □

(Çeviri: Ahmet Günlük)

KAYNAKÇA

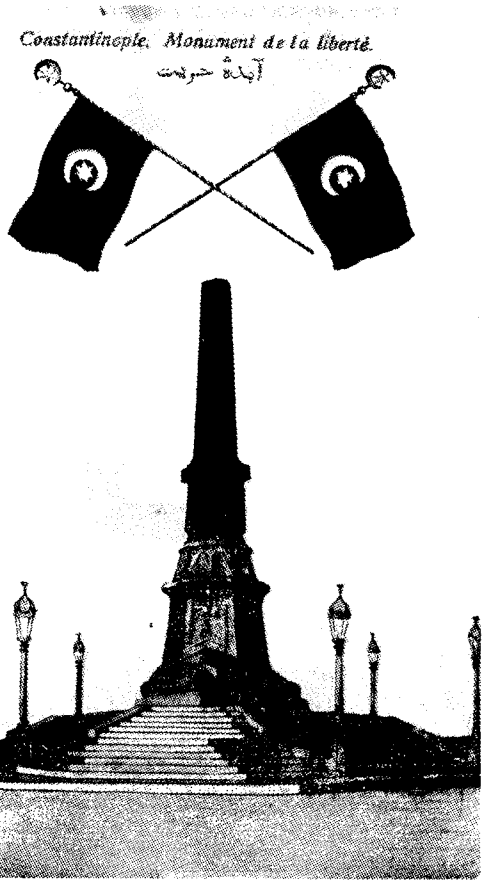
□ SHAW Stanford J., "The Nineteenth Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 6, s.421-459, 1975

Belgeler:

□ Maliye Nezareti, İhsaiyat-ı Maliye: Varidat ve Mesarif Umumiyesi Muhtevidir, cilt 1, 1325/1909-10, İstanbul, 1327/1911; cilt 2, 1326/1910-11, İstanbul, 1328/1912; cilt 3, 1327/1911-12, İstanbul, 1330/1914

□ Nezaret-i Umur-u Ticaret ve Nafia, İstatistik-i Umumî İdaresi, *Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin 1313 senesine mahsus istatistik-i umumîsidir*, İstanbul, 1316

MEŞRUTİYET

10 Temmuz 1908'de törenle açılan Âbide-i Hürriyet

Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet Kavramı
Prof.Dr. Yıldızhan Yayla

Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet
Doç.Dr. İlber Ortaylı

Meşrutiyet'te Heyet-i Âyan ve Heyet-i Mebusan
Cemil Koçak

ÇERÇEVE YAZI

☐ **Meşrutiyet'te Seçimler ve Seçim Mevzuatı**
Doç. Dr. Zafer Toprak

Bu konuda ayrıca, *Anayasalar, Devlet Yapısı ve Yönetimi, Hukuk Düzeni* **ve** *Tanzimat* **maddelerine bakınız.**

Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet Kavramı

Yıldızhan Yayla

Osmanlı Devleti'nde, 1876 tarihli Kanun-ı Esasi'nin ilânı I. Meşrutiyet'in başlangıcı olarak kabul edilir. Gerçi, uygulama pek kısa sürmüştür. Ama, niteleme genellikle böyledir. Hukuk açısından Kanun-ı Esasi'yi inceleyenlerde ise bir başka izlenim oluşur. Derler ki, Kanun-ı Esasi, aslında padişahın öteden beri sahip bulunduğu hakları belgelemekten öteye gidememiştir.

Meselenin aydınlanabilmesi, 1876'larda, örnek alınan Batı hukuk çevrelerinin meşrutiyeti nasıl anladığının belirlenmesini, sonra da, Osmanlı Devleti'nin uygulamasıyla bu anlayışın karşılaştırılmasına bağlıdır.

Meşrutiyet ya da meşruti monarşi, karma bir devlet biçimidir. Karma olan egemenliğin sahipliğidir. Bu yönetimde, egemenlik mutlak monarşide olduğu gibi tek elde değildir. Bazı egemenlik işlemlerinin yapılabilmesi için, milletin seçtiği temsilcilerden oluşan meclis ile devlet başkanının iradesi birleşmek zorundadır. Bunlardan biri olmazsa, egemenlik kullanılamaz. Meşrutiyette, hükümet işlerinin sorumluluğu devlet başkanına kadar yükselmez. Sorumlu olan bakanlardır, bakanlar kuruludur. Tabiî, buradaki devlet başkanı, halkın meşru kabul ettiği yoldan bu makama gelmiş, ama seçilmiş olmayan bir kişidir. Belli bir aileden gelen kral veya sultan bu durumdadır.

Meşrutiyetin böyle açıklanması, egemenliğin kral veya sultanla paylaşılmasını düzenleyen, egemenliği kullanacak iktidarın hukuki durumunu, yetki ve sorumluluklarını belirleyen birtakım kuralların, yani bir anayasanın varlığını zorunlu kılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin, İslamî esaslara uygun olarak hareket etmesi gereği, bu bakımdan önem taşır. Acaba sultan, üstelik sonradan halife-sultan, egemenliğin sahibi olarak iktidarı kullanırken İslamî esaslarla bağlı bulunduğu için bu yönetim meşruti sayılabilir miydi? Başka bir ifadeyle, şer'i kurallar, iktidarın hukuki durumunu belirleyen bir anayasa kabul edilebilir miydi? Nitekim, 1876 Kanun-ı Esasisi'nin yürürlüğe konduğu zaman, Osmanlı Devleti'nin, esasen ötedenberi İslamî kurallarla bağlı ve sınırlı olduğu için meşruti bir yönetime sahip bulunduğu ileri sürülmüştür. Ama, Türk kamu hukukunun ve devlet yönetiminin sadece İslamî esaslara dayanmadığı, İslam hukukundan ayrı bir kamu hukukunun oluştuğu da iddia edilmiştir. Üstelik, uygulama bu iddiayı destekler niteliktedir.

Kanun-ı Esasi'den önce yürürlüğe konan Tanzimat, Islâhat ve Adalet fermanları, egemenliğin sahibi ve iktidarın gerçekte tek kullanıcısı padişahın kendi kendini sınırlama örnekleridir. Bu bakımdan, ne kadar temel ilkelere ilişkin olurlarsa olsunlar, bu kuralları bir anayasa saymak hukuken mümkün değildir. Şu halde, meşrutiyetten söz edebilmek için, hiç olmazsa Kanun-ı Esasi'yi beklemek gerekir.

Birinci Meşrutiyet

Kanun-ı Esasi bir anayasa mıdır? Eğer Kanun-ı Esasi, sultanın egemenliği kullanışında kendisini de aşan herhangi bir sınırlama getirmiyorsa, gerçekte bir anayasa sayılmayacak, dolayısıyla meşrutiyetten de söz edilemeyecek demektir.

Kanun-ı Esasi, egemenliğin sahibinin padişah olduğunu kabul eder. Der ki (m.3): Osmanlı saltanatı, yüce Osmanlı sülâlesinin en büyük evlâdına aittir. Saltanat yani egemenlik halife sultandadır. Padişah bu egemenliği kullanırken herhangi bir kayıtlamaya tabi midir? 1876 Kanun-ı Esasisi yasama yetkisinin padişaha ait olduğunu gösteren bir düzenleme yapmıştır. Bir kere, kanun teklif etmek için, halkın temsilcilerinin, yani mebusların sultandan izin almaları gerekir. Bu izin alınırsa, teklif bir metin haline getirilmek üzere Şûra-yı Devlet'e gider. Metin tamamlanınca önce Heyet-i Mebusan'da görüşülür. Heyet-i Mebusan'da kabul edilirse, Heyet-i Âyan'a gelir. Heyet-i Âyan padişahın seçtiği kişilerden oluşmaktadır. Tasarı burada da kabul edilirse artık padişahın onayına sunulabilir hale gelmiştir. Fakat padişahın önüne gelen metin henüz kanun değildir. Sultan bu metni benimsemezse, ortaya bir kanun çıkmaz. Bütçe kanunu biraz daha farklıdır. Bu kanunu, doğrudan doğruya Meclis-i Umumi, yani seçilmişlerden oluşan Heyet-i Mebusan ile padişahın belirlediği kişilerin meydana getirdiği Heyet-i Âyan ayrı ayrı görüşüp kabul eder. İrade açıkça meclisindir. Ancak, meclisin

toplantı halinde bulunmadığı zamanlarda, olağanüstü sebepler yüzünden harcama yapmak gerekirse veya gene bazı olağanüstü şartlardan dolayı meclis feshedilmiş olursa (m. 101 ve 102) padişah iradesiyle geçici bütçe uygulamaları yapılabilir.

Padişahın Yetkileri

Bu durumda, Kanun-ı Esasi'nin padişah iktidarını sınırladığından söz edilebilir mi? Kanun koyma artık tek başına padişaha ait değil. Gerçi, padişahın iradesi olmadan kanun ortaya çıkamıyor, ama padişah da meclisin iradesi olmadan, kanun adı altında bir düzenleme yapamaz. Demek ki, küçük de olsa bir sınırlama vardır. Sultanın istemediği kanunlaşamaz fakat her istediğini kanunlaştırması da mümkün değildir. Bir çeşit frenlemeden söz edilebilir. Ancak Kanun-ı Esasi, bütçe konusunda olduğu gibi, genel olarak kanun alanında da padişaha önemli bir hak tanımaktadır. Buna göre, meclisin toplantı halinde bulunmadığı zamanlarda, devleti ve kamu düzenini korumak için zorunlu görülürse, Kanun-ı Esasi hükümlerine aykırı olmamak üzere, padişah geçici kanunlar çıkarabilir. Şu halde, yasama gücünün kullanımına katılma bakımından meclisin bir yetkisi vardır, fakat sultan, gerektiğinde, meclis olmadan da kanun niteliğinde işlemler yapabilmektedir.

Yürütme yetkisi de hemen tamamiyle padişaha aittir. Sadrâzam da, vekiller de padişahın memurları durumundadır. Onları tayin eden de azleden de padişahtır. Bu işlemleri yaparken herhangi bir sınırlamayla karşı karşıya değildir. Vekillerin meclise karşı siyasi sorumlulukları yoktur. Sadece, meclisin sevk kararı ve padişahın iradesi birleşirse, vekiller Yüce Divan'a gönderilebilir ve yargılanabilirler. Halkın seçtiği temsilcilerden oluşan Heyet-i Mebusan'ın yetkili gözüktüğü bir konu da, Divan-ı Muhasebat (Sayıştay) üyelerinin görevden alınmalarıdır. Devletin mal ve paralarını kullanan memurların hesaplarını, işlemlerini denetleyen Divan-ı Muhasebat'ın üyelerini, kaydı hayatla bu memuriyette kalmak üzere padişah tayin eder. Ancak, bir üyenin azli de gerekebilir. O zaman, tayin eden makamın yani padişahın görevden alma kararını da serbestçe verebileceği düşünülebilir. Fakat, Kanun-ı Esasi, maddeleri arasında gizlediği o kendine has meşrutiyet anlayışı sebebiyle azil kararının Heyet-i Mebusan'ca lüzumlu görülmesini aramıştır. Heyet-i Mebusan, çoğunlukla azlin gerekli olduğuna karar vermezse, Divan-ı Muhasebat üyesi görevini sürdürür.

Padişahın haklarının, kanun koyma ve Divan-ı Muhasebat üyelerini azletmek bakımından küçük de olsa sınırlanıyor olması, Kanun-ı Esasi'yi değiştirmek için de sadece padişahın iradesinin yetmemesi karşısında, Kanun-ı Esasi'yi bir anayasa olarak kabul etmek gerekir. Fakat, meclise neden gerçek bir yasama organı kimliği verilememiş, neden sultanın haklarının yalnızca küçük kayıtlamalarla karşılaşmasından başka engel düşünülmemiş, niçin o küçük ka-

MEŞRUTİYET: Karma bir devlet sistemi olan meşrutiyette hükümdarın başında olduğu yürütme organı, seçilmiş bir parlamentoya karşı sorumludur. Parlamento yasama yetkisini kullandığı için sistem bir ölçüde kuvvetler ayrılığına dayanır. Meşrutiyette, Meclis ile hükümdarın iradesi birleşmek zorundadır. Meşrutî yönetimin gerçek gelişimi İngiltere'de görülmüştür. Zamanla birçok değişime uğrayan İngiliz Meşrutî yönetimi bazı Avrupa ülkelerinde de değişikliklerle uygulanmaktadır. İngiltere'de krallığın simgesi olan Buckingham Sarayı.

FARKLI BİR MEŞRUTİYET: *Meşrutiyet kavramı Osmanlı Devleti'nde farklı bir biçimde gelişti. Osmanlı'da bu kavrama yüklenen anlam, özünde egemenliğin paylaşılmasını belirli bir demokratikleşme ve seçilmiş kişilerle yürütmek değil, idare ve memurların hukuk kurallarına uygun davranmaları sağlama biçiminde gelişmiştir. Bu yanıyla I. Meşrutiyet hukuki ve anayasal sonuçlardan çok idari sonuçlara dayanmıştır. 1876 Meclisi'nde bir oturum.*

yıtlamalarda bile, gene bu kayıtlamaların varlığını giderici ek hukuki imkânlar padişaha tanınmıştır? Bunun, birbirini etkileyen iki sebebi vardır: Birinci sebep Kanun-ı Esasi'nin hazırlanışını etkileyen üç unsurdan ilkinin, yani asıl halk kitlesinin sessiz desteğine ve meşruluk anlayışına dayanan geleneksel halife-sultan müessesesinin ağır basmasıdır. Diğer iki unsur ise, yabancı devletlerin baskısı ile Midhat Paşa ve arkadaşlarının özlemleri olarak ifade edilebilir. Bir başka deyişle, dış baskılarla, içerdeki etkili aydın devlet adamlarının birleştiği bazı noktalarda bile, padişahın kutsal egemenlik hakkı aşılamamıştır. İkinci sebep de, geleneksel saltanat makamının gücünden kaynaklanan ve Osmanlı Devleti'ne has meşrutiyet anlayışıdır.

Seçilmişlerin Gözetimi

Bu anlayışa göre, padişahın kendisi elbette her türlü eleştiri ve denetimin dışındadır. Onu tartışmalara konu etmek, haklarını sınırlamak düşünülemez. Halife-sultanın kendileri kutsal ve sorumsuzdur (m.5). Bu yüzdendir ki, padişahın yetkilerinden değil de, kutsal haklarından söz edilir. Sözkonusu hakları, padişah kullanıp kullanmamakta bile serbesttir. Ancak, yalnız hükümdarın iyi niyeti ve yeterliğiyle idarenin işlemesini sağlamak mümkün olamamaktadır. Hükümdar memur çalıştıracaktır. Memurlar, mutlakiyetçi yönetimlerde keyiflerince hareket edebilirler. Çünkü, onları denetleme imkânı halka tanınmaz. Meşrutiyette ise, bütün memurların, önceden belli kanunlar çerçevesinde çalışmaları sağlanır. Bu yönetim, memurların bütün davranışlarının sürekli gözetim altında bulundurulmalarına imkân verir. Padişahın seçtiği vekiller de memurları denetleyebilirler. Fakat, vekiller de memurdur. Onlar kusur ederse, padişaha kim duyuracaktır? Onun için halkın seçtiği temsilcilerden oluşan bir meclise ihtiyaç vardır. Bu meclisin üyeleri, bir bakıma halkın savcılarıdır. İlk olarak, halkın verdiği paraların nereye ve nasıl harcandığını sorarlar. Bütçe ve hesap işlerinde, Kanun-ı Esasi'nin meclise tanıdığı kısmen daha etkili imkânların sebebi budur. İkincisi de, kanuna aykırı hareket eden memurların, vekiller de dahil olmak üzere yargılanmalarını istemektir. Meclis, bu memurları hükümete ve son derece olarak da padişaha bildireceklerdir. Meclisin yapacağı resmî toplantılar ve görüşmeler, bu suretle, idarede görülen fenalıkları beyan ve dava etme imkânını verecektir. Meclisin asıl işlevinin yasama değil, halk adına idareyi ve memurları gözetim altında tutmak olduğu, Kanun-ı Esasi'nin ilanı amacıyla, II. Abdülhamid'in Midhat Paşa'ya hitaben yazdığı "Hatt-ı Hümayun"dan da anlaşılır. Bu yazıda, ".... Meclis-i Umumi'nin hakk-ı vukufu"ndan söz edilir. Böylece, Osmanlı Devleti idaresinin ve memurlarının kanun ve nizamlara uygunluğu, herkesin gözü önünde, seçilmişler aracılığıyla gözetim altında tutulacaktır.

Kanun-ı Esasi, devletin merkezinde ve ülkenin bütünü için bu görevi yapacak Meclis-i Umumi yani Heyet-i Mebusan ve Heyet-i Âyan yanında vilayetler bakımından benzeri bir sistemi öngörmüştür. Mahalli hükümet durumundaki vilayetlerde vali ve öteki merkez memurlarının faaliyetini gözetim altında tutmak üzere, birer Meclis-i Umumi kurulacaktır. Bu meclislerin de kendi başlarına karar alma yetkileri yoktur. Ama seçimle oluşurlar ve vilayette yapılan işler arasında kanun ve nizamlara aykırı gördüklerini ilgili makamlara bildirmekle görevlidirler. Ce-

maat meclisleri de kendi cemaatleriyle ilgili konularda buna benzer bir denetim işlevine sahiptirler. Şikâyet ve isteklerini, vilayet meclis-i umumilerine de bildirebilirler. Bu sistem içinde, istisna niteliğindeki mümtaz eyaletler bir tarafa bırakılırsa, sadece belediyelerin meclislerinin karar alıp iş yapma yetkileri vardır.

Görülüyor ki, Osmanlı Devleti'nin I. Meşrutiyeti, Batı ülkelerinde görülenden farklı olarak, devlet iktidarına seçilmişlerin ortak olmasını değil, idare ve memurların hukuk kurallarına uygun hareket etmelerini, halka zulmetmemelerini sağlamayı ifade etmektedir. I. Meşrutiyet'in bu yaklaşımı, uygulamada hemen sonuç vermemiştir, ama Türkiye'deki demokratik gelişmelerde memurların davranışlarına karşı siyasi partilerden yararlanma eğilimlerini kuvvetlendirmiştir. Denilebilir ki, I. Meşrutiyet, henüz egemenliğin paylaşılması yoluyla bir demokratikleşme sağlanamadan kanuni idarenin gerçekleştirilmesi amacına yönelmiştir. Bu yönüyle I. Meşrutiyet siyasiden çok hukuki, anayasaldan çok idaridir.

İkinci Meşrutiyet

Askıya alınan Kanun-ı Esasi'nin satırları arasında kalan I. Meşrutiyet'in özgün niteliğine karşılık, II. Meşrutiyet Batı'da verilen anlama çok yakındır.

Sultanın Egemenliği Kısıtlanıyor

Egemenlik, padişahtan esas itibarile alınmıştır. Gerçi padişahın kutsal varlığı, hakları devam etmektedir. Ama bunlar daha çok simgesel bir hale gelmiştir. Kanun-ı Esasi'ye göre, saltanat gene Osmanlı sülalesinin en büyük evladına aittir. Ancak sultan, tahta çıkışında, Meclis-i Umumi önünde, şer'i esaslara ve Kanun-ı Esasi hükümlerine bağlılık yemini edecektir.

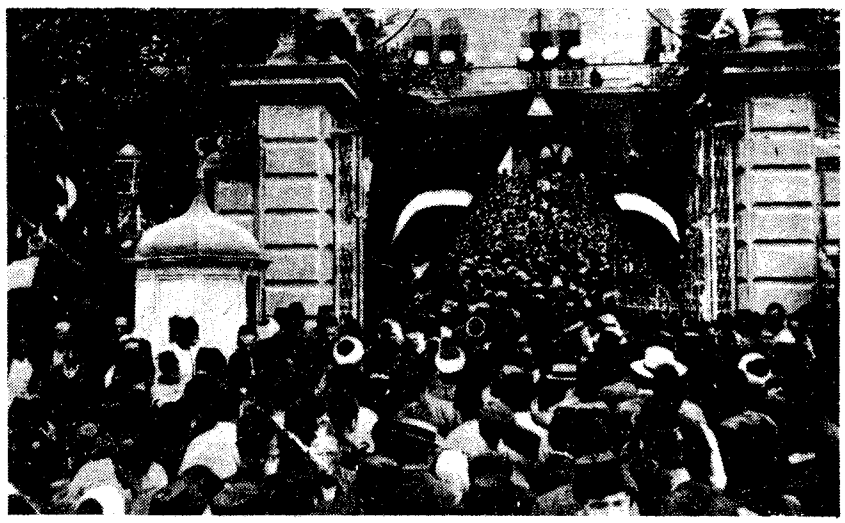
1909 yılında Kanun-ı Esasi'de yapılan diğer değişikliklerle, padişahın kanun koyma yetkisi kaldırılmıştır. Artık kanunları meclis yapacak; padişahın önüne, yürürlüğe konmak üzere kanunlar gelecektir. Bu kanunları padişah bir defaya mahsus olmak üzere meclise geri gönderebilir. Ama, meclis sözkonusu kanunu yeniden görüşür ve üçte iki çoğunlukla tekrar kabul ederse padişah bu kanunu ilân etmek zorundadır.

Padişahın egemenliğinin geleneksel unsurları, yani, hutbelerde adının söylenmesi, sikke (para) basma, çeşitli rütbe ve nişanların verilmesi gibi hakları korunmaktadır. Sultan gene sorumsuzdur. Ama artık, sorumlu olmayan sultanın yetkileri de sınırlanmıştır. Yürütme yetkisini kullanırken hükümdarın iradesi, sadrâzam ve vekillerin iradeleriyle birleşmelidir (m.30). Vekiller, tek tek ve heyet halinde Meclis-i Mebusan'a karşı siyasi bakımdan sorumludurlar. Padişahın onayını gerekiren işlemlerin uygulanabilir olmaları, sadrâzam ile ilgili nâzırın bu işlemleri imzalamalarına bağlıdır. Şu halde, vekiller heyeti klasik bir hükümet niteliğine kavuşmuştur. Kanun-ı Esasi'nin padişaha tanımaya devam ettiği birçok yetkinin bizzat padişah tarafından ve tek başına kullanılması artık mümkün değildir. Gerçi padişahın sadrâzamı ve vekilleri görevlendirme ve görevden alma yetkisi gene vardır. Ama yeni sistemde, vekiller Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu oldukları için, yasama organının bu seçilmiş kanadının güvenine sahip olmayan kişilerin hükümete alınmaları mümkün değildir.

Padişahın egemenliğin sahibi olarak evvelce sahip bulunduğu silah gücü ve askeri kuvvet kullanma yetkisi de, öteki hakları gibi, gerçekte elinden alınmıştır. Gerçi askeri kuvvet kullanma, hükümdarın hakkıdır ve kuramsal olarak padişahın silahlı kuvvetlere kumanda etmesi mümkündür. Ama askeri kuvvet kullanma, sorumsuz devlet başkanlığının ve yerleştirilmekte olan parlamenter sistemin gereği olarak, vekillerin sorumluluğu altında olacaktır.

Meclis'in Yetkileri

Görülüyor ki, II. Meşrutiyet, egemenlik konusunda Kanun-ı Esasi değişikliklerinde açıkça yer almayan fakat izlenen hukuki yol ve yapılan yorumlarda kendini belli eden yeni bir yaklaşım getirmektedir. Kısıtlanan saltanat yetkileri, yasama işinin meclise, yürütmenin de seçilmişlerden oluşan Meclis-i Mebusan önünde sorumlu hükümete verilmesi, padişahın Kanun-ı Esasi'ye sadakat yemini etmesi, bu yeminin tahta çıkış sırasında ve meclis önünde gerçekleştirilmesi egemenlikte bir sahip değişikliğinin sözkonusu olduğunu göstermektedir. Nitekim Kanun-ı Esasi'nin değiştirilmesine ilişkin 3 Ağustos 1325 (15 Ağustos 1909) tarihli Heyet-i Âyan Kararnamesi açıkça şu satırlara yer vermekteydi: "...Kanun-ı Esasi'nin baştanbaşa tetkikatına vakit müsait olmamış ve meşrutiyeti idare ve hâkimiyeti milliyenin teeyyüdü için kanun-ı mezkûr mevaddının en mühim ve müstacel olanlarının tedkiki..." gerekli görülmüştür. Bu satırlardan anlaşılıyor ki artık, meşruti yönetim ve milli hakimiyet, yani ulusal egemenlik amacıyla anayasa değişikliğine sıra gelmişti. Şu halde,

II. MEŞRUTİYET: II.Meşrutiyet yeni bir anayasa anlayışını gündeme getirdi. I.Meşrutiyet'te amaç bir bakıma "milli murakebe"sağlamaktı. Oysa yeni anlayışta bununla yetinilmiyor, denetim ve gözetim yeterli görülmüyordu. Artık padişahın yalnızca saltanat edeceği,hükümet edemeyeceği kabul edilmekteydi. Yani egemenlik kavramında bir değişiklik sözkonusuydu. Bir bakıma millet idaresi demek olan meşrutiyete yüklenen anlam otuz yıl öncesine oranla değişmişti. II.Meşrutiyet'te yapılan bir miting.

1908'DEN SONRA: II. Meşrutiyet'le birlikte başlayan hızlı süreç meşrutiyet kavramına da yeni özellikler getirdi. O zamana kadar hiç görülmeyen bir tartışma ortamı gelişti. Toplum, yeni bir hareketlenmenin, Osmanlı toplumunda varolmayan bir fikir özgürlüğü ortamının oluşumuna tanık oldu. Bu ise 1876'larda yaşanan durağan ve yalnızca yönetici kadroların tartışması biçiminde gelişen ortamdan çok farklıydı. Meşrutiyet elle tutulur bir hale gelmiş, özgürlüklerle anlam kazanmıştı. 1908'lerde Galata köprüsünde bir miting.

II. Meşrutiyet'in yaklaşımı ve anlayışı, milli hakimiyetçidir. Bundan sonra, padişahın egemenliği şöyle dursun, önüne getirilen kararnameleri imzalamak zorunda olup olmadığı bile tartışılabilmektedir.

Bu gelişmenin sonucu olarak, memurların durumları da değişmiştir. Vekiller gibi memurlar da yetkilerini milletten almakta, millet adına görev yapmaktadır. Meclis, yasama yetkisini milletten aldığı vekâletle kullanır. Böyle olduğu için, yasama organı, kanun koyma yetkisini başka bir makama veya organa devredemez. Yürütmenin düzenleme yapma yetkisi vardır. Fakat bu başka bir organdan kendisine yetki devredildiği için değil, anayasa gereği bu yetkiye sahip bulunduğundandır. Bir kuvvetler ayırımı ortaya çıkmıştır.

II. Meşrutiyet, Kanun-ı Esasi değişikliklerine yansıyan yeni bir anlayışın ürünüdür. I. Meşrutiyet'te başlıca amaç, halkın, memurları, seçtiği temsilcileri aracılığıyla denetlemesi, yapılan işler hakkında bilgi sahibi olunabilmesiydi. Kısaca amaç, "milli murakabe" idi. Yeni Meşrutiyet anlayışı ise bunu aşıyordu. Artık sadece denetim ve gözetim yeterli görülmüyordu. Hükümdarın saltanat edeceği fakat hükümet edemeyeceği, Batı kaynaklarında olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de kabul ediliyordu. Hükümdarın menfaati uğruna milletin menfaati feda edilmiyordu. Bu yeni meşrutiyet anlayışıyla, merkezî yönetimde nasıl meclis kanunlar çıkarabilir hale gelmiş, nasıl gerçek bir yasama organı durumunu kazanmış ise, mahalli işlerde de halkın iştiraki aranır olmuştu. Zira Meşrutiyet idaresi demek, memleketin millet ile idaresi demekti. Bu yönetim usulünde bütün millet, herkes hükümete iştirak edecektir.

Milli Hakimiyet Esası

II. Meşrutiyet, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu hazırlayan yıllara ve ondan sonraki anayasalara da yansıyan temel ilkeler getirmiştir. Kanun-ı Esasi metninde yer almış olmasa da, milli hakimiyet esası siyasi ve hukuki belgelere girmiştir. Ülke işgal altındayken, güvenilir bir yerde milletin temsilcilerinin toplanması, padişah buna katılmasa bile hukuken mümkün olabilmiştir. Osmanlı Meclisi'nin dağılmasından sonra, ülkenin İstanbul yerine Ankara'daki meclis tarafından doğrudan doğruya yönetilmesinin dayanağı da sözkonusu temel ilkelerde bulunabilir. Ancak 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, şartların ve milli hakimiyet ilkesinin bir gereği olarak, kuvvetler birliğini benimser. Bütün kuvvetler mecliste toplanır. Meclis, milletle o kadar sıkı sıkıya bağlıdır ki, özdeş sayılmaları gibi bir anlayışa dahi imkân vermiştir. Buna göre meclis, milletin temsilcisidir. Milletin iradesini kullanır. Egemen olan millettir. Ama millet, iradesini bizzat kullanamayınca, onun adına B.M.M. kullanacaktır. Şu halde, meclisin iradesi, milletin iradesidir. Böyle bir iradeyi yargısal yönden denetlemek de mümkün olamaz. İşte, kökleri meşrutiyete varan bu milli irade ve mutlak yetkili yasama organı anlayışı, bir anayasa yargısına izin vermeksizin 1961 Anayasası'na kadar etkisini sürdürmüştür.

Fakat gene aynı anlayış, II. Meşrutiyet'teki kuvvetler ayrılığından farklı olarak, yürütmenin dahi meclise ait bir yetki sayılmasını kabul eder. 1921 ve 1924 Teşkilat-ı Esasiye kanunları kuvvetler birliğini benimsemiştir. 1961 ve 1982 Anayasaları ise, II. Meşrutiyet'in kuvvetler ayırımı esasına ve parlamenter sistem anlayışına daha yakındır. Özellikle 1982 Anayasası, yürütmenin aynı zamanda bir yetki organı olmasını ve bu organın, en azından olağanüstü hallerde, yasamadan bağımsız düzenleyici işlemler yapabilmesini kabul ederek bu konudaki yakınlığı daha da artırmıştır. □

KAYNAKÇA

- Ahmet Nazif, *Usul-i Aşair*, İstanbul, 1915
- EMRULLAH, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Bin Üç Yüz Yirmi Yedi Senesi Dördüncü Konferansında Tanzim Olunan Programa Dair İzahname*, İstanbul, 1914
- Esad Efendi, "Hükümet-i Meşruta", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, VI, 1978
- Muslihiddin Adil, *Hukuk-ı İdare Dersleri*, İstanbul, 1911
- OKANDAN R.G., *Amme Hukukumuzun Anahatları*, İstanbul, 1971
- ONAR S.S., *İdare Hukukunun Umumi Esasları II*, İstanbul, 1966
- TÖNÜK V., *Türkiye'de İdare Teşkilâtı*, Ankara, 1945
- TUNAYA T.Z., *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul, 1952
- YAYLA Y., *Anayasalarımızda Yönetim İlkeleri: Tevsii Mezuniyet ve Tefriki Vezaif*, İstanbul, 1984

Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet

İlber Ortaylı

Meşrutiyet Yönetimine Geçiş

Âli Paşa Eylül 1871'de öldüğünde Genç Osmanlılar Avrupa'dan dönmeyi umuyorlardı. Onlara göre diktatör sadrâzamın sahneden çekilmesi yeni gelişmeler yaratacaktı. Aynı yıl Bulgarlar bağımsız kilise için verdikleri mücadeleyi kazanmışlar ve ulusal kiliselerini, Bulgar eksarhlığını kurarak Fener Patrikhanesi'nin denetiminden çıkmışlardı. Şimdi daha radikal bir aşamaya geçebilirlerdi. Haziran 1872'de Namık Kemal İstanbul'da *İbret* gazetesini çıkarmaya başladı. Gazete Osmanlı vatanseverliği, meşveret usulü adı altında meşruti rejimin getirilmesi gibi düşünceleri işliyordu.

Bâbıâli diktatoryasının Âlî Paşa'nın kişiliğine bağlı olmadığı anlaşıldı. Mahmud Nedim Paşa'nın sadrâzamlığı yeni düşünceler kadar, bürokrasinin muhalif kanadı için de daha boğucuydu. Balkanlarda ulusçuluk nihaî hedefe doğru harekete geçmişti. Temmuz 1875'de Bosna-Hersek'de ayaklanma başladı. Kötü yönetim ve yerli toprak sahiplerinin (ekserisi Müslüman) baskısı nedeniyle köylü kitleleri de bu ayaklanmaya katılıyordu. Ardından aynı olaylar Bulgaristan'a sıçradı. Ekim 1875'de Mahmud Nedim Paşa Osmanlı borçlarının ödenmesini durdurdu, yani ilk moratoryumu ilan etti. Bu dış devletlerin hiç hoş karşılamadığı bir gelişmeydi. 6 Mayıs 1876'da Selânik'teki bir olay büyüdü. Fransa ve Almanya konsoloslarının öldürülmesiyle sonuçlandı. Suçluların dış baskılarla yargılanıp idam edilmesi, bu sefer Müslüman halkı galeyana getirdi.

10 Mayıs 1876'da Fatih, Bayezid, Süleymaniye medreselerinin talebesi Bâbıâli'ye yürüdüler. Sadrâzam Mahmud Nedim Paşa'nın ve Şeyhülislâm'ın azlini istiyorlardı. Sonraları II. Abdülhamid bu isyanı Midhat Paşa'nın hazırladığını ileri sürmüşse de ayaklanma bağımsız görünmektedir. İki gün sonra sadrâzam ve şeyhülislâm azledildi. Mütercim Rüşdü Paşa sadarete, Hüseyin Avni Paşa seraskerliğe ve Hasan Hayrullah Efendi şeyhülislâmlığa getirildi. Yeni kabine ile padişah arasında soğukluk devam ediyordu. Midhat Paşa da Şûra-yı Devlet'e getirilmişti. Veliahd Murad Efendi'nin, bu grubun favorisi olduğu biliniyordu.

Birkaç yılı dolduran bu olaylar meşruti rejimin getirilmesi veya benzeri bir gelişmeyi zorunlu hale getirmişti. Meşrutiyet rejimi bir tarihî gelişmenin sonucuydu, birkaç kişinin kafasında aniden oluşan bir tasarının bir tesadüf ve oldubittiyle sahnelenmesi veya dışardan yabancıların tertipledikleri bir olay değildi. 1876 Mayıs sonunda Hüseyin Avni Paşa, Kayserili Ahmed Paşa (Bahriye Nazırı), Askeri Mektebler Nazırı Süleyman Paşa'dan oluşan darbeci asker

MEŞRUTİYET ÖNCESİ: Meşrutiyetten önce gelişen bir çok olay birkaç kişinin kafasında tasarladığı ya da yabancıların tertiplediği şeyler değildi. Bu olaylar bir bakıma meşruti rejimin getirilmesini zorunlu kılmıştı. Talebe-i ulûm hareketinden sonra Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın azledilerek yerine Mütercim Rüşdü Paşa'nın getirilmesi, Midhat Paşa'nın Şura-yı Devlet'e atanması, Abdülaziz'in hal'i ve ölümü gibi... Sonunda II. Abdülhamid'in Kanun-ı Esasi'yi ilân edeceğine dair söz vermesi de bu süreci hızlandırdı. Gerçekte meşruti rejime geçiş, yöneticiler içinde bir grubun bir başka gruba karşı başkaldırması gibi ilginç bir özellik taşıyordu. Yanda Mütercim Mehmed Rüşdî Paşa ve Midhat Paşa.

grubu Dolmabahçe Sarayı'nı kuşattı. Sultan Abdülaziz hal edildi ve haziran başında V. Murad tahta çıktı. Liberal fikirli padişahın hükümdarlığı uzun sürmedi. Bu arada Sultan Abdülaziz intihar etti. Bu kaosda Sultan V. Murad'ın tahtta kalamayacak kadar hasta olduğu anlaşıldı ve tahttan indirildi.

Beklenmeyen aday II. Abdülhamid, liberal darbeci gruba anayasayı ilan edeceği teminatını verdi. Aslında iç ve dış zorunluluklar karşısında kimsede direnecek cesaret yoktu. İstanbul'da Bulgaristan olayları yüzünden, Rumeli'de beynelmilel kontrol kurulmasını isteyen büyük devlet elçileri bir konferans toplamıştı. İsyan ve savaş tehlikesi ufuktaki mali iflas görüntüsüyle birleşmişti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun anayasal monarşi sistemine geçişi, Balkan Slavlarının (1875 Bosna-Hersek ve Bulgaristan olayları) ayaklanmaları ile 1877 Osmanlı-Rus Savaşı arasındaki devreyi kapsar gibi görünür. Gerçekten de Bâbıâli bürokrasisinin mutlak hükümdarlığı, kısa parlamenter dönem süresince devlet ve toplum hayatından çekilmiş gibiydi. Bu dönemin kısa süren deneyimi Türkiye'nin toplumsal siyasal hayatında ne olursa olsun önemli bir yenilikti ve geleceğin inkılâblarını hazırlayan bir aşamaydı. Tarihi dönemlendirme çabaları her zaman için bir hata payı taşır, ama böyle bir usulü izlersek; 19. yy başından itibaren Osmanlı Devleti'nin reform asrı diyebileceğimiz dönemi, yerini artık inkılâb asrına devrediyor, diyebiliriz. Türkiye'nin siyasal hayatında fikir hareketlerinde yapısal bir değişme başlamıştı. Meşrutiyet hareketi padişahın değil, yukarda da belirttiğimiz gibi aslında Bâbıâli'nin bir kadrosu tarafından başarılmıştı. Aslında Abdülmecid ve Abdülaziz devrinin, II. Abdülhamid dönemine göre farklı bir yanı, hükümdarın kişisel diktatoryasından çok, sadrâzamların ve etrafındaki kadronun aydın dikta dönemi olmasıydı. Bâbıâli yönetimde ehliyet ve etkinliğini yitirdiği an (bu Mahmud Nedim Paşa sadaretine rastgelmektedir) husumeti üzerine çekmiştir.

Meşrutiyete geçiş bir büyük ihtilalle değil, gene yönetici grubun içindeki bir başka grubun başkaldırmasıyla gerçekleştirilmiştir, bu doğrudur. Bu ilginç görünüm, günümüz tarihçiliğinde değişik yorumlamalara neden olmaktadır. Bir yoruma göre; haris bürokratların darbesi ve bir sapkınlıktır. Bir başka yoruma göre; devletin devlet içinde gerçekleştirdiği bir dönüşümdür. Birinci yorum sahipleri genellikle imparatorluğu mahva götüren bir gayriciddi hareketten, ikinci grup ise tabandan gelmeyen ve demokratik bir gelenek yaratmayan yüzeysel bir reformdan söz ederler.

Bürokratların bir kısmı bu hareketin öncülüğünü niçin yapmıştır sorusunun cevabını geniş bir tarihî ve coğrafi platformda aramak gerekir. Bu olay sadece iki grup bürokratın birbiriyle basit bir çekişmesinin veya sarayı hedefleyen bir iktidar hırsının sonucu değildir. Yaşanan çağın ve ülkenin gerçeklerinden kopuk bir aydın bürokrat fantezisinin eseri hiç değildir. Çok genç değil, adeta küçük yaşlarından beri Bâbıâli bürokrasisinin havasında yetişen memurların meşrutiyet gibi bir ideal etrafında toplanarak muhalefet yapmalarının nedenlerini ön planda imparatorluğun o günkü coğrafyasının ve siyasal havasının renkliliğinde aramak, 18. yy'dan beri Balkanlar'da başlayan gelişmelerin etkisini unutmamak gerekir. Balkanlar o zaman Osmanlı ülkeleriydi ve İstanbul'a Konya ve Ankara'dan daha yakındı. Gerçekte Türkiye tarihinde I. ve II. Meşrutiyet'ten söz etmek de pratik bir ayırımdır. Yoksa Aralık 1876'da ilan edilen meşrutî rejim imparatorluk yıkılana kadar yaşadı.

Meşruti hareketin gelişmesini bu nedenle iki odak tarafından gözlemek durumundayız. Birinci nokta; bürokrasinin içinde yer alan muhalif grubun devlet ve topluma bakışları, ideolojileriyle Tanzimat döneminin birinci kuşağından ayrılan Genç Osmanlılar dediğimiz grubun varlığıdır. Genç Osmanlılar aslında nasıl bir gruptu, Meşrutiyet hareketiyle ilgilerinin derecesi neydi gibi bir soruya burada ayrıntılarıyla cevap verecek değiliz. 1859'daki mahiyeti karanlıkta kalan Kuleli Vakası'nı göz önüne almazsak, 1860'lardan beri siyasal muhalefetin oluşup biçimlendiğini söylemek mümkündür. Kuşkusuz bu muhalefetin üyeleri birbirinden farklı düşüncelere sahip olacaklardır. Hangi büyük veya küçük çapta hareketin üyeleri toptancı bir düşünce eleğinden geçirilebilir ki? Bu grup bir parti oluşturmamıştır, ama Osmanlı bürokrasisinin içinde yeni bir ideolojinin oluşmasında etkili olmuşlardır. İkinci nokta; doğrudan doğruya Balkan ulusçuluğudur. Meşrutiyetçi darbeyi zorlayan iç ve dıştaki baskılar ve gelişmelerde, imparatorluğun içindeki bu yüz yıllık akımın ve hareketlerin büyük payı vardır. Abdülaziz döneminin bir çöküntüyle kapanmasında, Balkanlar'daki bu hareketin nihaî perdesinin, yani ayaklanmaların payı büyüktür. Aralık 1876'da anayasayı ilân eden topların atılmasında bir payı olan Avrupa baskısı bu ayaklanmanın sonucu sahneye çıkmıştı. Ancak meşrutiyet rejiminin düşünülmesi öyle kolayca ileri sürüldüğü gibi ön planda Avrupa baskısıyla ilgili değildir. Saf Osmanlı kafasının eseridir. Aslında Avrupa, meşrutiyet rejimi ve parlamento ile hiç ilgili değildir. Rusya böyle bir rejimin düşmanıydı, Avusturya da antipatiyle karşılıyordu. İngiltere ve Fransa ise bu rejimi Osmanlılara yakıştırmıyorlardı, hatta parlamentonun kurulup çalışabileceğine bile inançları yoktu. Meşrutiyetin bir çare olduğu Rumeli'de valilik yapıp iyi idarenin böyle gelebileceğine inanan Midhat Paşa gibi sivil bürokratların ve belki benzer gözlem ve sonuçları edinmiş askerlerin kafasında vardı. Anayasanın ilanı ile Avrupa baskısının şiddeti bir müddet için önlenmiş olabilirdi, ama tamamen önlenmediğini Rusya ile çıkacak savaş ve Avusturya'nın olumsuz tutumu göstermiştir. Gladstone hükümeti iktidara geçince İngiltere'nin de bunlar arasında sayılması gerekir.

Mutlakiyetçi Rejim ve Muhalefet Grubu

6 Şubat 1866 (20 Ramazan 1282) tarihli *Takvim-i Vakayî'de* ilginç bir tebliğ yer almaktaydı. "Paris'de kurulan bir fesad cemiyetinin üyelerinin ötede beride hükümet aleyhinde dedikodu ve tahrikatda bulunduğu ve bu rezil kimselerin iftira dolu imzasız mazbatalar dağıttığı, durumun bilinmesi ve bu gibilere güvenilip inanılmaması" bildiriliyordu. Bir muhalefet vardı. Genç Osmanlılar dediğimiz bu grup, çağdaş muhalifler gibi sistem dışında kalıp faaliyetlerini yürütmeye başlamışlardı. Kuşkusuz, bazıları gene rütbe ve memuriyete avdet edeceklerdi ve belki hepsinde böyle özlem vardı. Siyasal tarih yazıcılığımızda, Meşrutiyet rejimini bir rastlantı, dar bir grubun darbesi olarak değerlendirmek, toplumsal ve siyasal gelişim çizgisindeki yerini küçümsemek az rastlanan bir kanı değil. Bu kanının iki noksan değerlendirmeye dayandığını söylemek mümkündür. Monarşiler'den anayasal düzene geçiş olayını örnekle-

riyle geniş ve mukayeseli bir biçimde incelememek birinci nedendir. İkincisi, Osmanlı İmparatorluğu'nu bugünkü Türkiye halkının imparatorluğu sayıp, geniş sınırlar içindeki coğrafya parçalarının ve etnik grupların durumundaki farklılıkları, farklı gelişmeleri incelememektir. Etnocentrique yaklaşım, 19. yy Osmanlı tarihini incelemeye en önemli engeldir. Çünkü günümüz tarihçilerinin tersine, 19. yy'da imparatorluğu yönetenlerin gözü ve dikkati her an için ister istemez, doğu Trakya ve Anadolu'nun ötelerine yönelikti. Nihayet parlamenter monarşiye geçiş olgusu, İngiltere ve 18. yy Fransa'sı örnekleriyle sınırlı değildir.

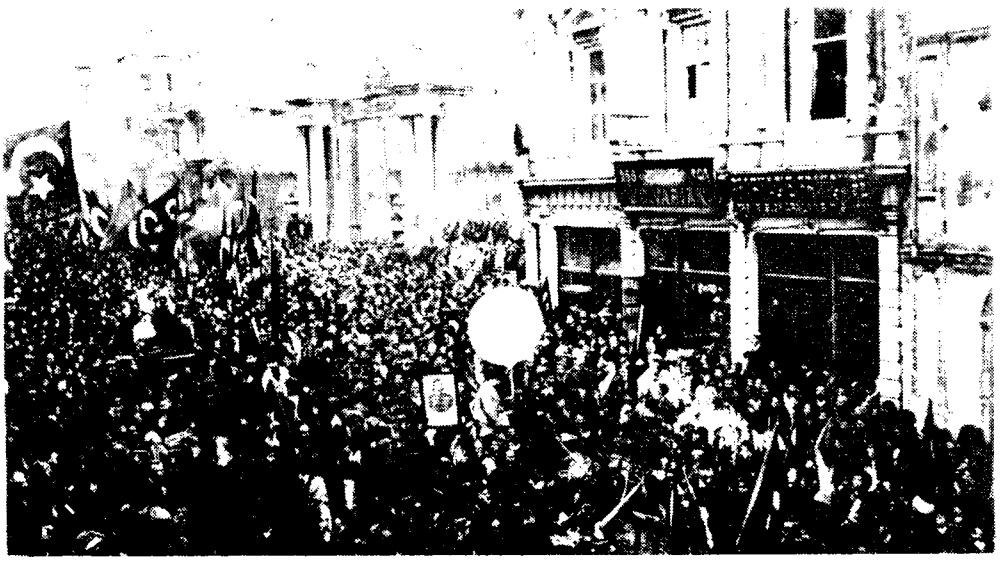
19. yy'da mutlak monarşiyi değiştiren anayasal gelişmelerin bir çok ülkede böyle dar gruplar tarafından başlatılması sadece Osmanlı ülkesine özgü değildir. Bu ifadeyle Bismarck döneminin: "İnkılâb denen şeyi biz yukardan kendimiz yaparız" mottosuyla grotesk bir düzeye ulaşan otoriter devletin reformculuğunu kastetmiyoruz, ancak inkılâb hareketinin 19. yy'da özellikle doğu Avrupa ülkelerinde seçkinler arasında başlayıp onlar tarafından gerçekleştirildiği bir gerçektir. Rusya'da Dekabrist ayaklanma taç giyme töreninde başlamıştı (14 Aralık 1825). İzleyici halk kalabalığının yaşasın anayasa "constitutia" diye bağırdığı ve zabtiyelerin bunun üzerine halka saldırdığı biliniyor. Oysa sloganı atan dekabrist subayları izleyen halkın, "constitutia" sözünü çariçenin unvanı veya ismi olarak anladıkları ve onun için ayaklanmacıları izlediği sonradan anlaşıldı. Ama bu olayı, bu nedenle küçümsemek mümkün değildir, zira ardında ve önünde soylu sınıfın başlatıp geliştirdiği inkılâbçı bir ideolojinin varolduğu açıktır. Dar grubun başlattığı geleneğin daha geniş çevreye ve boyutlara da ulaştığı da açıktır. 1848'de Frankfurt Parlamentosu ve ortaya çıkan Alman anayasa modelini yapısal yönden ele aldığımızda ve hareketi besleyen çevreleri gözden geçirdiğimizde, İngiltere ve Fransa tarihinin anayasal mücadelelerindeki görkemle karşılaşamayız, ama bu olayın hem Almanya, hem de Avrupa için önemli olduğu açıktır.

Osmanlı anayasal hareketi de dar bir grup tarafından başarılmıştı. Hazırlanan anayasa taslağı, gerçekte despotizme bir çok kapıyı açık bırakıyordu. Ama Prof. Tunaya'nın deyişiyle Midhat Paşa ve etrafı da bu aksak anayasa ile geleceğin gelişmelerine kapıyı bir daha kapanmamak üzere açmışlardı. O gün başlayan ve bugüne kadar süren bir anayasa romantizmi toplumsal siyasette hakim olmuştur. Anayasa ile her sorunun çözümleneceği ve toplumsal-siyasal gelişmenin bu sayede sağlanacağına inanılmıştır. Yüzyılı aşkın deneyim bunun böyle olmadığını götermiştir, ama bir bakıma her anayasa ve anayasal hareketin daha ileri özlemler yarattığını ve gelişmeler doğurduğunu da göstermektedir.

Yaygın olarak tekrarlanan bir yanlış da; 1876 Anayasasının, Belçika Anayasası'ndan uyarlanarak kaleme alındığıdır. Oysa komisyon hemen hemen bilinen bütün anayasaları gözden geçirmiştir. Hatta Said Paşa Fransız Cumhuriyet Anayasasını çevirmiş ve Cumhurbaşkanı yerine padişahın unvanını koyarak ileri nitelikte bir taslak bile getirmiştir. Ortaya çıkan taslak bu neden-

ÖNEMLİ BİR ETKEN: *Meşrutiyeti doğuran tarihi koşulların kökeni bir bakıma imparatorluğun çok uluslu yapısından kaynaklanmaktadır. Bâbıâli bürokrasisini etkileyen bir durum, 18. yy'da büyümeye başlayan Balkan ulusçuluğuyla birlikte daha da önem kazandı. Rumeli'de valilik yapan Midhat Paşa gibi bürokratlar olayları yakından izliyor ve Avrupa'daki meşruti rejimlerin çözüm olduğuna inanıyorlardı.*

BUGÜNE GELEN: Kanun-ı Esasi'nin hazırlanan taslağı despotizme açık kapı bırakan özelliklere sahipti. Bu yanıyla bugün bile süregelen bazı tartışmaların kaynağını buralarda aramak çok yanlış olmaz. Şu anda da toplumda varolan bakış açısı, Anayasanın "sihirli değnek" olduğu ve her şeyin mükemmel bir Anayasa ile çözümleneceği biçimindedir. Bu bir bakıma Midhat Paşa ve yandaşlarının oluşturup, topluma önerdikleri bir bakış açısıdır. 1908'lerde düzenlenen bir mitingde Midhat Paşa'nın resmini taşıyan kalabalık.

le bize özgü bir metindi. Sadece bir karma metin olması nedeniyle değil, hiçbir yerde görülmeyen hükümleri vardı; mesela padişaha, kamu selameti için sürgün yetkisi veren ve temel özgürlükler ve yargı güvencesi gibi prensiplerle bağdaşmayan 113. madde gibi. Tunaya; haklı olarak toplantı ve gösteri hakları ve temel özgürlüklerin kısıtlı olmasını da yerli müesseseler olarak gösterir. Anayasa hazırlanırken ve ilan edildikten sonra, sağda solda halk arasında tartışılmasına başlandı ve anayasa gibi bir kurum Türkiye'nin siyasal hayatına artık vazgeçilmez olarak yerleşti.

23 Aralık 1876 (7 Zilhicce 1293) günü yağmurlu bir günde Bâbıâli'de sadrazamlık önünden Sirkeci'ye kadar uzanan bir kalabalık toplanmıştı. Rumca ve Bulgarcaya da çevrilen metin dağıtılıyordu. Bu arada mâbeyn başkâtibi Said Bey (Paşa) II. Abdülhamid'in anayasayı ilan eden ve gelenek olarak sadrazama hitaben yazılan hatt-ı hümayununu getirdi ve Mahmud Celâleddin Paşaya verdi, o da fermanı okudu. Anayasa'yı ve meşruti rejimi ilan eden, toplar atılmaya başlandı. Tersane'de toplanan sefirler konferansında Hariciye Nazırı Safvet Paşa; atılan topların imparatorlukta anayasal monarşiyi ilan ettiğini bildirdi. İstanbul'daki büyük devlet elçilerinin yarı protesto, yarı inançsız havası içinde, konferans artık kesintiye uğramıştır. Bir Rus Diplomatı; anayasasız tek Avrupa devleti olarak Rusya'nın kalması ayıbını Osmanlı Devleti'ne pahalıya ödeteceklerini söyler. Fransızlar bunun evvelki reform projeleri gibi bir aladatmaca olduğunu düşünürler. İngiltere elçisi Elliot ise; "bu anayasa'nın Tersane Konferansını dağıtmak amacıyla ilan edilmediğini, çünkü daha önceden tasarlanıp hazırlandığını" söylüyor. "Üstelik sivil bürokratları ilmiye sınıfının bir kısmı da tutmaktadır. Hangi hükümdar olsa bu anayasayı onaylamak zorundaydı" der.

İlk Partamentoya Doğru

Olaylar hızla gelişmişti. Birkaç ay sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk parlamentosu toplanacaktı. Bu parlamento (Meclis-i Umumi) iki organdan oluşuyordu. Âyan meclisi ve Mebusan meclisi... Âyan meclisi üyeleri padişah tarafından tayin ediliyordu. Sayıları mebusların üçte biri kadar olacaktı. Pratikte bu meclis hiçbir zaman dağıtılmadı ve üyeler ölünceye kadar bu görevi sürdürdüler. Mebuslar ise vilayetlerden seçildiler. Seçim kanunu çıkarılmadığından bir "talimat-ı muvakkate" ile vilayet idare meclislerindeki seçimli üyeler arasından mebusların seçilmesi valilere bildirildi. Bu üyeler vilayetin seçilmiş temsicileri sayıldığından, bu seferlik mebusların bunların arasından seçilmesi uygun görüldü. Pratikte bu işleme; valilerin üyeler arasından mebusları seçmesi demekti. İstanbul'da ise vilayet meclisi olmadığından cemaat yöneticilerinin ve Bâbıâli'nin reyiyle mebuslar seçilmiştir. Görünüşte bunlar şehrin belediye dairelerindeki seçmenlerin reyi ile seçilenler arasında ikinci bir seçimle mebusluk unvanını alan on kişiydi.

Meclis kanun tasarılarını müzakere edecek, sonra âyanın ve padişahın onayına sunulacaktır, ama kanun teklifi konusu çözüme bağlanmamıştı. Meclisin güven veya güvensizlik oyu vermesi de söz konusu değildir. Yani kabine padişaha karşı sorumluydu. Mebusan'ın yasama sorumsuzluğu (md.47) ve dokunulmazlığı vardı (md.48). Âyan ve Mebusan'ın maaşları miktarı anayasada belirtiliyordu (âyana on bin kuruş, mebuslara beş bin kuruş aylık). Âyan üyeleri Mebusan Meclisi'nden gelen kararı ya kesinlikle red edebilir veya değiştirilmesi için geri gönderebilir veya onaylayıp sadarete sunarlar.

1876 Kanun-ı Esasisi mahkemelere her türlü müdahaleyi önlüyordu (md. 86). Yargılama açık olacaktı. Anayasa angarya ve işkenceyi yasaklıyor (24 ve 26. md.ler), her türlü vergi ve mali yükümlülüğü kanuna bağlıyor, yani meclisin yetki ve kararına bırakıyordu (md. 25). İlk defadır ki Türkçenin resmi dil ve memuriyet için bu dili bilmenin şart olduğu öne sürülüyordu (md. 18). Osmanlı uyrukları kanun önünde eşittiler, ticaret için şirket kurabileceklerdi. "Matbuatın kanun dairesinde serbest" olacağı belirtilerek basın özgürlüğü tehlikeli bir geleceğe bırakılmıştı. Bu parlamento ve anayasa; çağdaş parlamenter rejimlere göre kısıtlı yetkilerle kuruluyordu. Hükümdar ise sorumsuz fakat aşırı yetkili idi. Bununla beraber var olan yetkileri ve kısıtlanan bazı yetkileri kanunen belirlenmişti. Anayasa, aksaklıklarıyla ve getirdiği yeniliklerle bir gelişmenin başlangıcıydı.

İlk Osmanlı Parlamentosu

19 Mart 1877'de Osmanlı başkentinde, ülkenin dört yanından gelen rengârenk bir heyet toplanıyordu. Arabistan vilayetlerinden gelen çeşitli din ve mezhebteki temsilcilerin yanında, Anadolu ve Rumeli'den gelen Türk, Rum, Bulgar ve Arnavut temsilciler ilk Osmanlı parlamentosunu oluşturuyordu. Meşrutiyet rejimi içerde olduğu kadar dışarda da şaşkınlık ve sorular yaratmıştı. Nasıl oluyordu da aydınlanma devrinden beri Avrupa siyasal düşününde despotik yönetimin modeli sayılan bir toplum, anayasal rejime geçiyordu? Bu soru bir yana, bu parlamentonun kompozisyonuna göz attığımızda, Tuna monarşisinin parlamentosunda ve 1905'den sonraki Çarlık Rusya "Duma"larında bile görülmeyen bir özellik daha vardı. O da imparatorluğun hakim unsuru olan Müslümanların yanında gayrimüslim grupların da hayli yüksek bir oranda temsil edilmesiydi. Bu durum ilginçti. Çünkü Avusturya-Macaristan monarşisinde; Çek, Hırvat, Sloven, Slovak, Polonez, Rumen gibi unsurların temsili, oran bakımından haksızlık derecesinde düşüktü. Macar milletvekilleri ise çifte monarşinin kurulmasına kadar aynı haksızlığa maruzdular. Rusya'da ise 1905'ten sonra kurulan "Duma"da Rus olmayan milletlerin düşük oranda temsili özel bir statü ile sağlanmıştı.

İlk Osmanlı parlamentosunun bu konudaki istisnai durumunun nedenlerini açıklamak, sadece birtakım dış siyasal baskıları belirtmekle mümkün değildir. Nedenleri, Osmanlı geleneğinde aramak gerekiyor. Osmanlı imparatorluğu bir Akdeniz İmparatorluğu'dur. Ona tarihin üçüncü ve son Roma İmparatorluğu demek pek yanlış olmaz. "Roma İmparatorluğu" eski dünyanın çok budunlu (kavim) geleneksel imparatorlukları için kullanılacak bir deyimdir. Bu imparatorluklarda devlet ve toplum hayatında kabul edilmek ve yönetime katılmak etnik kökenden çok, devletin ideolojisini benimsemek ve onun koşullarına uyum sağlamakla mümkündür. Bu Bizans ve Osmanlılarda olduğu gibi, resmi dinin veya eski Roma'daki gibi imparatorun kişiliğini tanrısallaştıran kült'ün üyesi olmaktır. Bu uyum, Bizansta ortodoks kilisesine mensubiyet ve onun başı olan imparatora sadakat, Osmanlılarda ise dinî İslâm'a mensup olmak ve hükümdara sadakât diye belirlenebilir. Bu statü etrafında toplanan herkes, ister Dağıstan ve Gürcistan'ın uzak köşelerinden, isterse Bosna ve Mora'dan gelsin kişi olarak yöneticiliğe aday ve grup olarak da millet-i hakime'ye mensubtur.

Gerçi 19. yy'da bu geleneksel kalıbın kırılmaya yüz tuttuğu, bir yerde uluslaşma sürecinin ve ulusalcılık akımının başladığı görülüyor. Bununla beraber eski düzen elan devam ediyordu. Diğer yandan dış devletlerin gayrimüslim cemaatler lehine zaman zaman yaptıkları müdahaleler, İmparatorluğun klâsik dönemdeki kozmopolit bürokrasisinin daha renkli bir görünüm ve yapıya ulaşmasıyla neticelendi. 19. yy'da ne Avusturya ne de Rusya'da hakim ulusun (yani birincisinde Almanca konuşan katolik Avusturyalı'nın, ikincisinde ise ortodoks Rus'un) dışında herhangi bir dini etnik gruptan sefir, nazır,devlet adamı görülemezdi. 19. yy'ın Osmanlı İmparatorluğu'nda ise Hıristiyan nazırlar, sefirler, valiler ve hatta milletlerarası konferans ve barış antlaşmalarına gönderilen gayrimüslim delegelere rastlanıyor. İlk parlamentonun yapısında da bu kozmopolitizme rastlamak o nedenle kuraldışı bir durum değildir. İlk mecliste dokuzu "âyan" azası ve otuz yedisi "mebusan" azası olmak üzere, toplam kırk altı gayrimüslim mebus vardı. Bu ilginç görünümü büyük devletlerin baskılarına değil, bürokrasinin geleneksel kozmopolit yapısına dayanarak açıklamak gerekiyor.

Osmanlı Parlamentosu'nun sınıfsal bir nitelikten çok etnik bir renkliliğe sahip olması, çağdaş parlamentolara göre onun belirgin ve ayırd edici özelliğidir. Bununla beraber bu durum önemli bir etnik çatışmaya ve iddiaların tersine, ulusal talepler ileri sürülmesine neden olmamıştır. Parlamento, parti, sendika gibi dış örgütler ve kitle hareketleriyle organik bağlar içinde değildi. (Zaten bunlar ya yoktu ya da pek cılızdı.) Mebuslar ülkesel sorunlardan çok yerel sorun ve istekleri yansıtıyordu. Falan vali veya defterdarın yolsuzluğu ilk anda ortaya konan sorunlardı. Gerçi bu durum, mebuslar tarafından ülkesel düzeyde ele alınmaya başlanmıştır. Unutmayalım ki bu parlamento dış politika konularını bile tartışmıştır ve bu tutumu Türk parlamentoları Kurtuluş Savaşı hariç, 1960'lara kadar gösterememiştir. Ulusçu diyebileceğimiz itirazlar vilayet ve belediye seçimlerinde Türkçe bilme mecburiyetinin aranmasına veya bazı Rum mubusların yaptığı gibi taşra yönetiminde meclis-i idarelere müslim ve gayrimüslim temsilcilerin eşit olarak girmelerine yönelikti. Ahmed Vefik Paşa birincilerin itirazına "aklı olan dört yıla kadar Türkçe öğrenir" diye cevap vermişti.

İlk Meclis-i Mebusan'ı, azınlık milletlerin gerçek talep ve eğilimlerinin temsil edilebileceği bir kurul olarak görmek pek yanlıştır. Buraya gelen tâbi millet temsilcileri, hükümetin itimadını kazanmış kimselerdi. Bu kimseler genel bir oyla değil, geldikleri vilayetin valisinin seçimiyle adeta tayin edilerek bu göreve gelmişlerdi. Bu nedenle gelen gayrimüslim mebusların da, daha önce vilayetlerde idare meclisi üyeliğini merkezi hükümetin güvenini kazanacak şekilde yapanlardan olduğu anlaşılıyor. Nitekim şu vereceğimiz örnekler de bu-
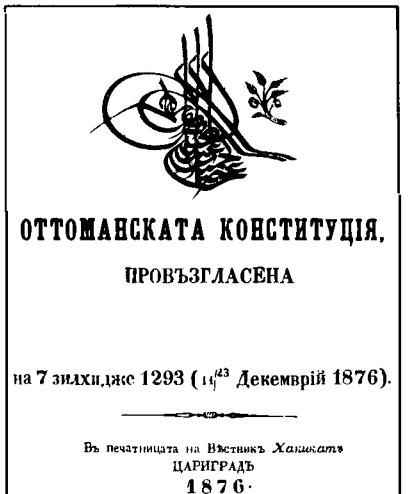

HATT-I HUMAYÛN'U OKUYAN: II. Abdülhamid'in Kanun-ı Esasi'yi ilan ettiğine dair hatt-ı humayûnu okuyan Mahmud Celâleddin Paşa (1839-1899) sadrazam Çorlulu Ali Paşa'nın torunlarındandır. Şura-yı Devlet üyeliği yapan Mahmud Celâleddin Paşa, II. Abdülhamid döneminde önemli görevlerde bulunmuştur. Tanzimat Dairesi Reisliği ile Ticaret ve Nafıa Nazırlığı yapan ve Midhat Paşa'ya karşı oluşuyla tanınan Mahmud Celaleddin Paşa'nın Mir'at-ı Hakikat ve Ravzatü'l Kâmilin adlı eserleri vardır.

nu göstermektedir. 12 Cemaziyelahır 1291 (27 Temmuz 1874) tarihli Dahiliye Nezareti'ne yazılan bir arz tezkiresinde; "Manastır Vilayeti Meclis-i idare azasından Avram Efendi'nin gayreti dolayısıyla kendisine rütbe-i salise tevcihi" isteniyor. Bu Avram Efendi Meclis-i Mebusan'da Manastır-Selânigi temsil ediyordu. Gene elimizdeki gurre-i Cemaziyelahır 1291 tarihli (16 Temmuz 1874) bir vilayet arz tezkiresi: "Suriye Vilayeti, Meclis-i İdare azasından Nikola Nakkaş Efendi'nin Arazi Kanunnamesini Arapça'ya çevirdiği ve gayretli hizmetinden dolayı, halihazırdaki salise rütbesinin rütbe-i saniyeye çıkarılmasını" istiyor veya aynı şey Hüdavendigar (Bursa) meclisi üyelerinden Pavlos Pavlidi için geçerlidir. Göze giren bu meclis azası, ilk meclisde bilindiği gibi, Suriye mebusu olarak bulunmuştur. Meşrutiyeti bazı düşünürler islâmi "meşveret" geleneğiyle açıklıyordu. Ancak böyle rengarenk dinden bir heyetle meşveretin olmayacağı açıktı. Lâiklik gelişine önemli bir adım daha atmıştı.

HÜRRİYET TİMSALİ: *II. Meşrutiyet önce Selânik'te ilan edildiği için, o günü yansıtan ilk kartpostallar da Selânik'te çıktı. Meşrutiyet'in ilanının ertesi günü Selânik'te hazırlanmış kartpostalda Hürriyet'i temsil eden genç kız.*

TARİK ZAFER TUNAYA ARŞİVİ

ОТТОМАНСКАТА КОНСТИТУЦІЯ,

ПРОВЪЗГЛАСЕНА

на 7 зилхиджє 1293 (11[43] Декемврій 1876).

Въ печатницата на Вѣстникъ *Хакикать*
ЦАРИГРАДЪ
1876.

ÇOK ULUSLU BİR YAPI: *İlk Osmanlı parlamentosu bir çok ulusun temsilcisini de biraraya getirmişti. Müslümanların yanı sıra gayrimüslimlerin de temsil edilmesi özellikle istenmişti. Bu durum meşruti rejime geçmiş bir çok ülkede çok farklıydı. Bu ülkelerin parlamentolarında azınlıkların temsil yüzdesi oldukça düşüktü. Osmanlı parlamentosunda bu yüzdenin yüksek olmasının önemli bir nedeni Osmanlı geleneğinde yatar. O dönemde Kanun-ı Esasi bile bir çok dilde yayımlanmıştı. Bulgarca basılan Kanun-ı Esasi.*

İmparatorluk bir "Mundi Ottomanorum" idi. İlk parlamentosunun da bir kozmopolit kurumlar silsilesi içinden çıkan ve o nitelikleri taşıyan bir organ olması doğaldı. Nitekim ilk Osmanlı parlamentosu bu kozmopolit birliğin, gerçekte pek de var olmayan (daha doğrusu yok olmaya başlayan) özlenir bir örneğini vermişti. Etnik çatışma nedeni olacak konulardan müzakereler esnasında özellikle kaçınılıyordu. Meclis, Rusya ile savaş başladığında Osmanlı vatanseverliğinin örneği sayılacak nutuklara sahne olmuştur. Bu nutukların bazıları samimiyetten uzak olsa bile, hiçbir üyenin çeşitli ulusçu dernek ve hareketlerle organik bağı olduğu bugüne kadar açıkça ve kesinlikle ortaya konamamıştır. Bunun tersine, sadakat örnekleri çoktur.

Bu meclisin bir geleneği var mıydı? Görünüşte Rusya İmparatorluğu'nun parlamentosu yoktu. Avusturya-Macaristan 1848 deneyiminden sonra parlamentarizme 1851'de ara vermiş ve ancak 1860'da anayasal rejime dönmüştü. Osmanlı Parlamentosu'nun düzenli çalışacağından bile kuşku duyuluyordu. İlk parlamentonun tartışma alışkanlığı, ideolojik yapısı üzerinde dururken, gelen mebusların bu konudaki deneyimine, temsil ettikleri ortama bakmak zorunludur. Gerçi Osmanlı meşrutî meclisi, çağdaşı olan parlamentoların atmosferinden, sosyal kompozisyonundan daha farklı bir görünümdeydi. O çağın batılı parlamentoları sınıfsal tabana oturan partilerin gruplaştığı, etnik sorunların, mali-iktisadi politikanın yanında işçi sorunlarının da tartışıldığı ve bütün bu sorunların ele alınış biçiminin parlamento dışı kaynaklardan geniş ölçüde beslendiği kurumlardı. Avrupa, bir süredir, tutucu hükümetlerin getirdiği statüyle genel oya geçmiş, parlamentolar etnik çatışmalar yanında, sınıfsal yönden işçi sınıfının da sözcülüğünün yapıldığı siyasal temsil kurumları haline gelmeye başlamıştı.

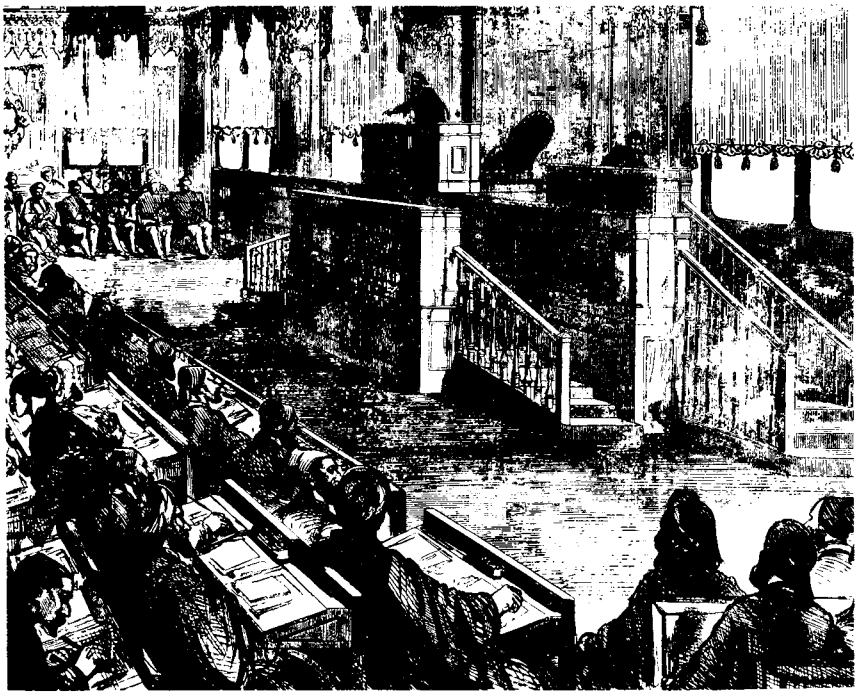
Parlamentonun Yapısı

Osmanlı parlamentosu ise ilk bakışta sınıfsal temellere dayanmaktan çok, etnik görünümlü idi. Üstelik bu meclis parlamento dışı bir kuruluşlar silsilesiyle ve kitle örgütleri ile organik bağlar içinde değildi; tartışmalar, tenkidler, zaman zaman cılız kalıyordu ve ülkesel sorunlardan çok mahalli sorun ve istekleri yansıtan bir görünümdeydi. Diğer yandan bu mecliste gayrimüslim ve müslim mebuslar arasında, burjuva güçleri ve eğilimleri temsil eden üyelerin de bulunduğu görülüyordu, ama ge-

ne de Osmanlı parlamentosu örgütlü sınıfsal çıkarlar, ulusal ve etnik düzeydeki isteklerin gerçekleştirilmesi için verilen mücadele açısından; o çağın çok milletli imparatorluklarının, hatta 1905'te kurulan Çarlık Rusya Duma'sının atmosferine sahip değildi. Ne var ki bu nitelik, Osmanlı meşruti meclisinin hiç değilse, çalışma ve kuruluş tarzına baktığımızda, köksüz geleneksiz bir kurum olduğunu kanıtlamaya yeterli değildir. Osmanlı parlamentosu; endüstrileşmeyen, sosyal bütünleşmesi zayıf bir ülkenin yapısına uygun bir meclis olabilir ama çok eskilere uzanan bir tartışma ve temsil geleneğini de devam ettirmekte idi. Örneğin, imparatorluk o tarihte, 30 yılı bulan bir süredir, vilayet yönetiminin bünyesinde mahalli meclislere ve bunlar dolayısıyla temsil geleneğine sahipti.

Taşrada mahalli temsilcilerin informel ve formel bir şekilde vilayet yönetimine katılması olayıdır ki, bir tartışma, karar alma ve eleştiri geleneğini idarenin genel bünyesi içinde sokmuştu. 1877 Meclisinin mehbusları yeniden yapılan umumi seçimlerle değil de, belirtildiği üzere zaten seçilmiş sayılan, vilayet idare meclisindeki bu üyelerin mebusluk sıfatını kazanmasıyla kurulmuştur. Nitekim abartmalı bir hüküm de olsa Fransa elçiliğinden Engelhardt; "Valiler kendi adamlarına, kendi yetiştirmeleri olan memur ve aşar mültezimlerine mebusluk sıfatını tevcih ettiler" der. Bununla beraber gelen mebuslar; tartışma, seçim gibi konularda bir tecrübe sahibi idiler ve bunu İstanbul mebuslarına göre bir üstünlükleri olarak kabul ediyorlardı. istanbul vilayeti ilk defa seçim görüyordu. Burada ilk seçmenler, mahalle muhtar ve imamlarınca tespit edildiler. Elde kesin kayıt ve mazbatalar yoktur. Ama ilk seçmenlerin seçtiklerinin meclise gelmeden evvel yönetimin eleğinden geçtiği, değişiklikler olduğu anlaşılıyor. Seçimlerin sonucunda; evvelce tesbit edilen kontenjan dolmamıştı. Rumeli mebusları, yarı yarıya müslim ve gayrimüslim, Anadolu mebusları büyük ölçüde Müslümandı. Mezopotamya ve Arabistan mubusları arasında tek tük Hıristiyanlar vardı. Bu sonuncular, mecliste hükümetin ve Müslümanların görüşlerini destekliyorlardı. Viyalet meclislerinin içinden yapılan seçimle, adeta bir "vilayet meclisleri umumi heyeti" meydana gelmişti. Meclis-i Mebusan taşra meşveret meclisleri gibiydi. Bu nedenle ilk parlamentomuz; köklü sınıfsal, politik nitelikli mücadelelerde sivrilen, örgütsel ve sınıfsal tabanı temsilen genel üyelerden değil, bu mahalli temsilcilerden meydana geliyor ve buna uygun bir fikri yapıya sahip bulunuyordu. Vilayet idare meclislerinin ve diğer kurulların (temyiz divanı, nafia, ziraat, maarif komisyonu gibi) birçok nüfuzlu üyesi mebus olmuştu. Taşralılık, mebusların yönetime ve genel oya ilişkin konulardaki müzakerelerde kolayca bırakamadıkları bir özellikti. Vilayet idare meclislerinin müzakere ve yönetim tarzı, meşruti meclise de sinmişti. Reis Ahmed Vekfik Paşa, eski bir valiydi, karşısındaki mebuslar da eski vilayet meclisi üyeleri... Onların tenkit, temenni ve taleplerini; Ahmed Vefik Paşa, bir valinin despotluğu ve hazır cevaplığı içinde karşılıyor, müzakere usulünü kendi saptıyor, yer yer haşin davranışlar ve azarlamalarla oturumları yönetiyordu. Bu mecliste, etnik çıkarlar bile daha çok bölgesel bir hava içinde savunuluyordu. Örneğin Vilayet ve Belediye kanunları tartışılırken, İstanbul'un imtiyazatından yakınmayı mebuslar âdet haline getirmişlerdi. Bu partikularist eğilimin; milli bir politika görüş ve savunuculuğuna çevrilebilmesi için zaman geçti. Bölgecilik müslümanlar kadar gayrimüslim mabuslarda da görülüyordu.

Mebuslar meclisinin bu niteliği Âyan meclisinde görülmez. İmparatorluğun yüksek rütbeli bürokrat ve askerlerinden oluşan ve üyeleri tayinle gelen Meclis-i Âyan; birinci meclisin tersine yerel sorunlar konusunda ya bilgi sahibi değildi, ya da bunları tartışmaya tenezzül etmiyordu. Genel politika, iç ve dış siyaset sorunlarında da, saltanata saygılı ve "hikmet-i hükümet" fikrinin gizlilik ilkesine bağlıydılar, o yüz-

BİR ÖZELLİK: *Osmanlı parlamentosu etnik özellikleri ağır basan bir bileşime sahipti. Bu yapıda sınıfsal nitelikler, parti ve sendika gibi kuruluşların ağırlığı sözkonusu değildi. Ancak bu etnik bileşime rağmen parlamento içinde bir çatışma olmamış, ulusal talepler tartışılmamıştır. Yalnızca ülke ve mahalli sorunların tartışıldığı Osmanlı parlamentosu bu özelliği ile kendini gösterir.*

"TATİL"EDİLEN PARLAMENTO: II. Abdülhamid Kanun-ı Esasi'ye aykırı bir şey yapmadı. Yaptığı tek şey, Kanun-ı Esasi'nin kendisine verdiği yetkiye dayanarak parlamentoyu "tatil" etmesiydi. Bu yasal dayanakla, meclisi dağıttı, Midhat Paşa'yı sürgüne gönderdi, mebusları da memleketlerine... Sadece Âyan Meclisi olduğu gibi kalmıştı. Devlet salnamelerinde her yıl Kanun-ı Esasi yayımlanıyor ve mebusların adları sıralanıyordu. Midhat Paşa sürgüne gönderilirken ve II. Abdülhamid.

den onlar da yönetici seçkinlerin tutumu içerisinde birşeyi tartışıp itiraz etmemeye, irade-i seniyyenin buyurduğunu beklemeye hazırdılar. İlk yasama organları arasındaki bu derin fark, üyelerinin yapısal kökeninden ileri gelmektedir.

Parlamento Dağıtıldı Ama...

Parlamento toplanmadan 5 Şubat 1877'de, anayasanın babası sayılan Midhat Paşa hükümdar tarafından tutuklattırılıp yurtdışına sürüldü. Bu zorbalık çok kanuni idi, anayasanın 113. maddesine uygun bir tasarruftu. İlk Meclis-i Mebusan (âyan değil) 1877 Haziranında feshedildi. Seçim kanunu gene yapılmadığından eski usül üzere oluşan ikinci meclis-i mebusan 1878 Ocağında toplandı. Bu meclisin devam eden Osmanlı-Rus savaşı sırasında dış politika sorunlarına, ordunun yönetimine ilişkin eleştirilerde bulunduğu görülüyor. Meclis'de konuşulan şeyler dışarda yankılanıyordu. Bazı mebuslar hakkında adeta efsanevi şeyler anlatılmaya başlanmıştı. II. Abdülhamid başvekil Ahmed Vefik Paşa'nın aracılığıyla Şubat 1878'de bu meclisi dağıttı. Mebuslar memleketlerine gönderildi. Meclis seçimleri süresiz ertelenmişti. Anayasa bu konuda süre koyucu bir hüküm içermiyordu. Padişahın tasarrufu gene kanuna uygundu.

Devlet salnamelerinde anayasa neşrediliyor, mebuslar ve âyan üyelerinin ismi yer alıyordu. Âyan meclisi üyeleri maaş alıyor ve protokole dahil olduklarından merasimlere katılıyorlardı. Basına sansür konmuştu, ama "matbuat kanun dairesinde serbesttir" hükmü buna cevaz veriyordu. Selâmet-i amme için 113. maddenin verdiği sürgün hakkını saltanat makamı 30 yıl kullandı. Aksak anayasa "istibdat"a cevaz veriyordu. Evet II. Abdülhamid dönemine istibdat devri deniyor, ama mutlakiyet devri denmiyordu. Çünkü anayasaya göre meşrutiyet yaşıyordu ve meşrutiyet rejimi zihinlere yerleşmişti.

Kanuna uyan ama hukuka uymayan bu dönem gerçek meşruti rejime karşı duyulan ilgiyi özleme çevirdi ve hükümdar müstebit olarak görüldü. II. Abdülhamid, II. Mahmud'dan daha yumuşak bir hükümdardı, III. Aleksandr kadar kanlı değildi. Ama yönetilenlerin özlem ve anlayışı değişmişti. II. Abdülhamid 1909'da hal' edildiğinde hal' fetvasını yazan şehülislâm Mehmet Ziyaeddin Efendi gerekçe olarak istibdat ve müstebid deyimlerini kullanmaz. Çünkü İslam cemaatinin yöneticisi zaten "müstebid" olacaktır. Ama yarım asır önceki zihniyetin tersine, müstebit, Osmanlı cemiyetinde artık itham eden bir deyim olmuştu.

1908'de Rumeli ve Anadolu'da ayaklanan asker ve her sınıf halk, sorunların nedeni olarak müstebit yönetimi görüyor ve çare olarak da anayasanın yürürlüğe konmasını istiyorlardı. Anayasa aslında kuru hukuk mantığıyla bakıldığında yürürlükteydi, ama toplumun özlem ve isteği 1876 anayasasının daha ötesine ulaşmıştı. □

KAYNAKÇA

- ARMAĞAN S., "Memleketimizde ilk Parlamento. Azınlık Milletlerin Temsili", *Kanun-ı Esasi'nin 100. Yılı Armağan*, Ankara, 1978
- DAVİSON R., *Reform in the Ottoman Empire*, Princeton, 1963
- ENGELHARDT, *Türkiye ve Tanzimat*, İstanbul, 1912
- GÖZÜBÜYÜK Ş-S. Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara, 1982
- *İbretnüma*, Mabeynci Fahri Beyin Hatıraları, yayınlayan: B.S.Baykal, Ankara, 1968
- İNAL İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, 4. cilt, İstanbul, 1982
- ORTAYLI İlber, "İlk Osmanlı Parlamentosunda Azınlık Milletlerin Temsili" *Kanun-ı Esasi'nin 100. Yılı Armağan*, Ankara, 1978
- ORTAYLI İlber, "Birinci Meclisde Eyalet İdare Meclislerinin Etkisi", *Parlamentoculuğun yüzüncü yılı*
- PAKALIN M. Zeki, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, 5 cilt, İstanbul, 1940-1948
- TUNAYA T.Z., "Anayasa yüz yaşında" *İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa*, İstanbul, 1979
- US H.T., *Meclis-i Mebusan*, 2 cilt, 1940-1954
- ÜÇOK C., "1876 Anayasasının Kaynakları", *Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı*, Ankara, 1976

Meşrutiyet'te Heyet-i Âyan ve Heyet-i Mebusan

Cemil Koçak

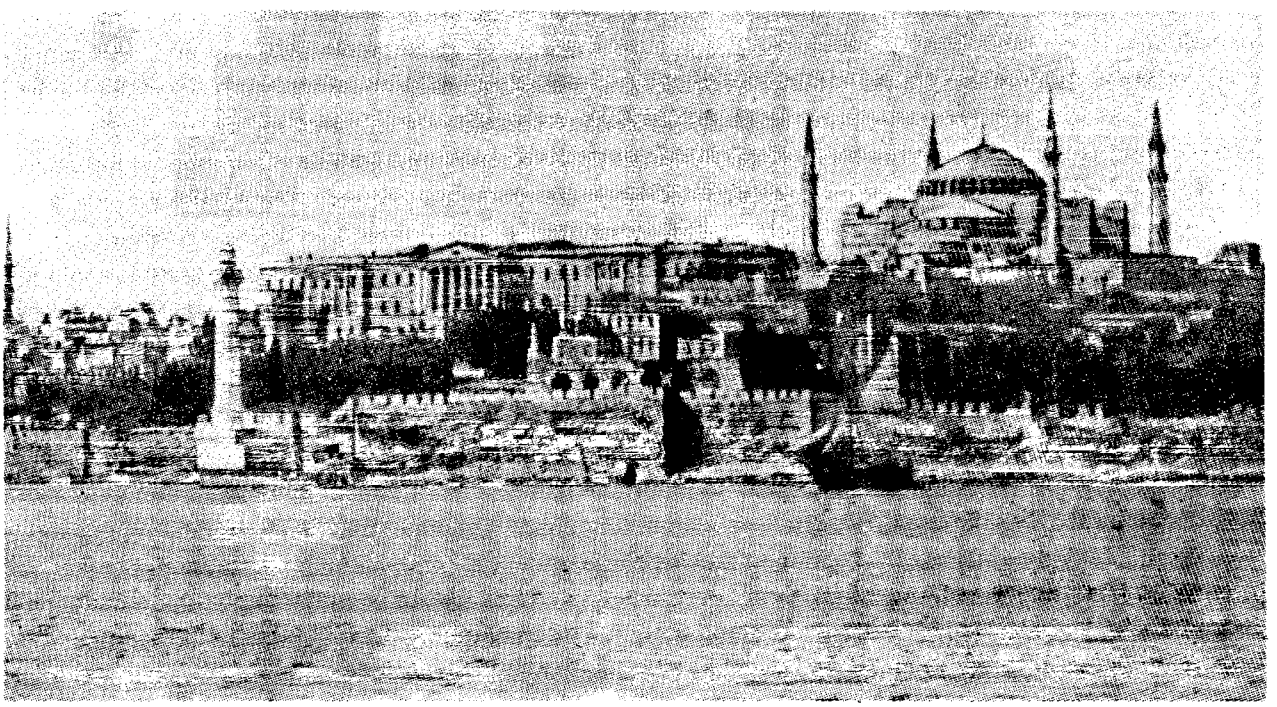
23 Aralık 1876 tarihinde II. Abdülhamid'in irade-i seniyesi ile yürürlüğe giren ve Meşrutiyet yönetiminin de temelini oluşturan Kanun-ı Esasî, aynı zamanda açılması öngörülen Meclisin kuruluşunu, işleyişini ve yetkilerini de belirlemiştir.

Kanun-ı Esasî'de "Meclis-i Umumî" adı verilen ve iki ayrı Heyet'ten oluşan Meclisin, bir kanadına "Heyet'i Âyan" ve diğer kanadına da "Heyet-i Mebusan" adı verilmekteyse de; Kanun-ı Esasî'nin geçici maddelerinde bu deyimler sırası ile "Meclis-i Âyan" ve "Meclis-i Mebusan" haline gelmektedir. Öte yandan, Kanun-ı Esasî'nin 1909 yılı değişikliklerinde de "Meclis-i Âyan" ve "Meclis-i Mebusan" deyimleri geçmektedir. Dolayısıyla, görüleceği gibi, bu konuda karışık bir kullanım söz konusudur.

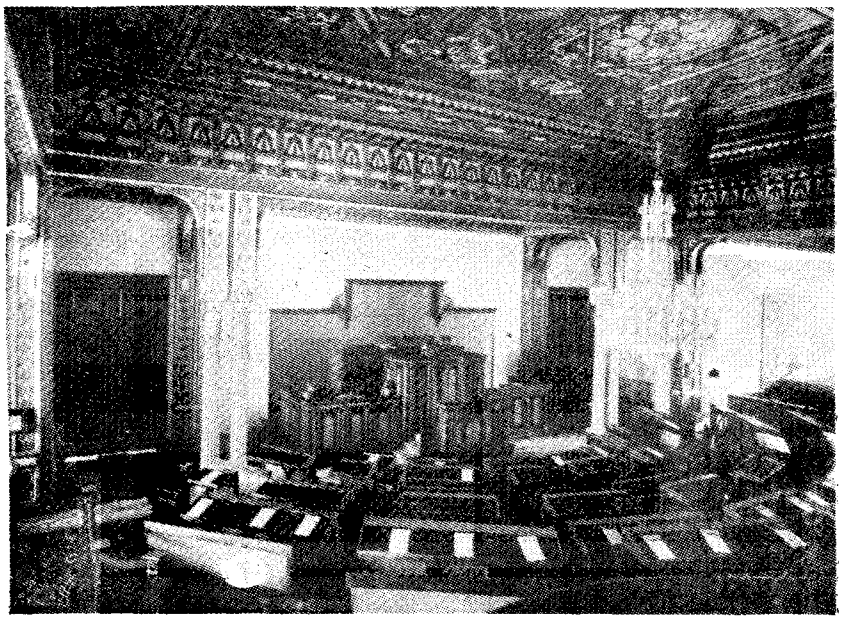
Meclis'in Kuruluşu

Kanun-ı Esasî'ye göre, "Meclis-i Umumi" adını taşıyan Meclis, "Heyet-i Âyan" ve Heyet-i Mebusan" adlarında iki ayrı Heyet'ten oluşmaktadır. Demek ki Kanun-ı Esasî iki Meclisten oluşan bir parlamentonun kurulmasını öngörmüştür (md.42).

Heyet-i Âyan'ın başkan ve üyeleri doğrudan doğruya padişah tarafından atanmaktadır. Heyet-i Âyan'ın üye sayısı, Heyet-i Mebusan'ın üye sayısının üçte birinden daha fazla olamamaktadır (md.60). Heyet-i Âyan'a üye olarak atanabilmek için, atanacak kişinin geçmişi ve işi bakımından herkesin güvenini kazanmış olması, devlet hayatında övülmeye değer hizmetleri bakımından önde gelmesi, tanınan ve bilinen bir kişi olması, ayrıca kırk yaşının üzerinde bulunması gerekmektedir (md.61). Heyet-i Âyan üyeliği ömür boyu sürmektedir. Üyeliklere; Vekillik, Valilik, Mareşallik, Kazaskerlik, Elçilik, Patriklik ve Hahambaşılık görevlerinde bulunmuş olup da bu görevinden ayrılmış olanlarla, Kara ve Deniz ferikleri (kor-

PARLAMENTONUN YAPISI: Kanun-ı Esasi bi meclis kurulmasını öngörmüş ve bunun da yetkilerini belirlemişti. Kanun-ı Esasi'ye göre bu kurum "Meclis-i Umumi" adını taşımakta, "Heyet-i Âyan" ve "Heyet-i Mebusan" meclislerinden oluşmaktadır. Yine Kanun-ı Esasi'ye göre bu parlamento her yıl kasım ayında Padişahın iradesiyle açılmakta ve mart ayında da kapanmaktadır. İlk Osmanlı Meclisi'nin toplandığı Sultanahmet'teki binanın denizden görünümü. Bu bina daha sonra yanmıştır.

HEYET-İ ÂYAN: Başkan ve üyeleri doğrudan doğruya Padişah tarafından atanan Heyet-i Âyan'ın üye sayısı Meclis-i Mebusan'ın üye sayısının üçte birinden daha fazla olamamakta, üyelik için önemli devlet görevlerinde bulunmuş olmak şartı aranmakta, ömür boyu süren Heyet-i Âyan üyeliği devlet tarafından yeni bir göreve atanma sözkonusu olduğu takdirde kendiliğinden sona ermekteydi. Çırağan'da Heyet-i Âyan toplantı salonu (üstte) ve II. Meşrutiyet'te başkanlık yapan Ahmed Muhtar Paşa (solda).

general ve orgeneral) ile gerekli sıfatlara sahip kişiler arasından uygun olanlar seçilerek atanmaktadırlar. Ancak kendi talebiyle devletçe yeniden bir başka memuriyete atananların üyelik sıfatları kendiliğinden kaybolmaktadır (md.62). Üyelerin aylık maaşı on bin kuruştur. Eğer bir başka adla hazineden maaş alan üyenin aylık maaşı on bin kuruştan az ise, on bin kuruşa kadar ek ödeme; eğer on bin kuruştan fazla ise, on bin kuruşun üzerindeki miktardan kesinti yapılmaktadır (md.63).

Meclis-i Umumi'nin ikinci kanadını oluşturan Heyet-i Mebusan'ın üye sayısı, her 50.000 Osmanlı vatandaşına bir temsilci düşecek biçimde saptanmaktadır (md.65). Seçim gizli oyla yapılmaktadır. Seçimin nasıl yapılacağına ilişkin olarak özel bir yasa hazırlanması öngörülmüştür (md.66). Heyet-i Mebusan üyesi aynı zamanda vekil olamamaktadır; ancak vekil iken üye seçilenlerin üyelikleri geçerlidir; bir başka memuriyet görevinde bulunurken üyeliğe seçilenler, üyeliği kabul edip etmemekte serbesttirler, ancak üyeliği kabul edenlerin memuriyet görevleri son bulmaktadır (md.67).

Osmanlı vatandaşı olmayan, özel bir durum gereğince geçici olarak yabancıların hizmet imtiyazına sahip olan, Türkçe bilmeyen, 30 yaşını tamamlamamış, seçim sırasında bir kişinin hizmetkârlığında bulunan, iflâs ile mahkûm olup da itibarı henüz iade edilmemiş olan, kötü hali ile ünlü olan, hacir altına alınmasına hükmedilmiş olup da halen hacir altında bulunan, medenî haklarından yoksun olan ve ecnebi vatandaşı olduğunu iddia eden Heyet-i Mebusan'a üye seçilememektedirler. Diğer yandan, dört yıl sonra yapılacak seçimlerde mebus seçilebilmek için Türkçe okumak ve mümkün olduğu ölçüde de yazmak koşulu getirilmektedir (md.68).

Mebus genel seçimi, her dört yılda bir yapılmaktadır; mebusluk süresi dört yıl olup, yeniden seçilmek mümkündür (md.69). Mebus genel seçimine, Heyet-i Mebusan'ın toplantı tarihinin başlangıcı olan kasım ayından asgari dört ay önce başlanılacaktır (md.70). Mebuslar kendilerini seçen seçim bölgelerinin değil, fakat tüm Osmanlıların temsilcisi sayılmaktadırlar (md.71). Seçmenler, mebusları mensup oldukları vilâyet halkı içinden seçmek zorundadırlar (md.72). Üyeliklerde herhangi bir nedenle (ölüm, Meclis'e devamsızlık, istifa, mahkûmiyet ya da bir memuriyete giriş gibi nedenlerle) boşalma durumunda, gelecek toplantıya katılabilmesi için, boşalan üyeliğe bir başkası usulüne uygun olarak tâyin olunmaktadır (md.74). Boşalmış olan üyeliğe seçilecek üyenin görev süresi bir sonraki genel seçime dek sürmektedir (md.75). Mebuslara toplantı için her yıl hazineden yirmibin kuruş, aylık olarak beşbin kuruş ödenmekte ve ayrıca maaşa ek olarak seyahatler için harcırah da verilmektedir (md.76).

Aynı kişi her iki Heyet'e birden aynı anda üye olamamaktadır (md.50).

Meclis'in İşleyişi

Kanun-ı Esasî'ye göre, Meclis-i Umumî'yi oluşturan her iki Heyet her yıl Kasım ayı başında toplanmakta, Padişahın irade-i seniyesi ile açılmakta ve Mart ayı başında yine Padişahın irade-i seniyesi ile çalışmalarını tamamlamaktadır. Her iki Heyet de diğeri açık olmadığı zamanlarda toplanamamaktadır (md.43).

Padişah, devletçe gerek görüldüğünde Meclis-i Umumî'yi zamanından önce açabilmekte, belirli olan toplantı ve çalışma süresini kısaltabilmekte ya da uzatabilmektedir (md.44).

Meclis-i Umumî'nin açılışında bizzat Padişah ya da Padişahı temsilen Sadrazam hazır bulunmakta ve Vekiller Heyeti ile her iki Heyet'in tüm üyelerinin de hazır bulundukları sırada resmi açılış töreni yapılmakta; gelecek yılda devletin iç durumu, dış ilişkileri ve alınması gereken önlemler ve bulunulması gereken girişimlere ilişkin Padişah nutku okunmaktadır (md.45).

Meclis-i Umumî üyeliğine seçilen ya da atanan kişiler Meclis'in açılış töreninde Sadrazam'ın huzurunda; o gün Meclis toplantısında bulunmayan üyeler de, mensup oldukları Heyet toplandığında, o Heyet'in başkanı huzurunda, Padişaha ve vatana sadık kalacaklarına, Kanun-ı Esasî'nin hükümlerine uyacaklarına, karşı gelmekten sakınacaklarına ve kendilerine verilen göreve sadık kalacaklarına ilişkin yemin etmektedirler (md.46).

Heyet-i Mebusan başkanlığı ile ikinci ve üçüncü başkanlıklara üçer kişi çoğunluk yöntemiyle (yani toplam olarak dokuz kişi) aday seçilmekte; seçilenler Padişaha sunulmakta ve Padişahın irade-i seniyesi ile aralarından biri başkanlığa, diğer ikisi de başkan vekilliklerine atanmaktadır (md.77).

Heyet-i Mebusan'da görüşmeler açık yapılmaktadır; ancak önemli bir konudan dolayı görüşmelerin gizli tutulması, vekiller ya da Heyet-i Mebusan üyelerinden onbeşi tarafından önerildiği takdirde, o toplantıda bulunan ve Heyet üyesi olmayan kişiler toplantıdan dışarı çıkarıldıktan sonra, öneri oya sunulmakta ve önerinin kabulü için oy çoğunluğu yeterli sayılmaktadır (md.78)

Heyet-i Mebusan'ın toplantı süresi boyunca, üyelerinden hiçbiri, Heyet tarafından suçlanmasına yeterli neden bulunduğuna ilişkin çoğunlukla karar verilmedikçe, bir suç işlerken ya da işledikten hemen sonra yakalanmadıkça, tutuklanamamakta ve mahkemeye verilememektedir (md.79).

Meclis-i Umumî üyeleri, görüş, oy ve beyanlarında tamamen serbesttirler. Talimatla davranamayacakları gibi, hiçbir üye herhangi bir konuda herhangi bir makama ve kişiye söz veremez ve tehdit edilemez. Gerek Meclis görüşmeleri ve tartışmaları sırasında ileri sürdükleri görüşlerden ve gerekse kullandıkları oylardan dolayı üyeler hiçbir biçimde itham edilemezler. Ancak bir üye eğer Meclis'in iç nizamnamesine aykırı hareket ederse, o takdirde sözkonusu nizamname hükümlerine göre hakkında işlem yapılacaktır (md.47).

Meclis-i Umumî üyelerinden birinin ihanet ve Kanun-ı Esasî'yi ortadan kaldırmaya girişme suçlarından biri ile suçlu olduğuna mensubu olduğu Heyet'in üye tam sayısının ancak üçte iki çoğunluğu ile karar verilmektedir. Mahkûm olan bir üyenin üyelik sıfatı düşmektedir (md.48).

Meclis-i Umumî üyeleri oylarını bizzat kullanmaktadırlar ve her üyenin görüşülen bir maddenin red ya da kabulüne ilişkin olarak oy kullanmaktan sakınmaya hakkı vardır (md.49).

Meclis-i Umumî'nin her iki Heyet'i de, üye tam sayılarının bir fazlası olmaksızın görüşmelere başlayamamaktadır. Üçte iki çoğunluk şartına bağlanmamış tüm konularda; o sırada Heyet'te hazır bulunan üye sayısının çoğunluğu ile karar verilmekte ve oylamanın eşit olması durumunda Heyet başkanının oyu iki oy sayıldığından, başkanın oyunun bulunduğu taraf oylamayı kazanmış sayılmaktadır (md.51).

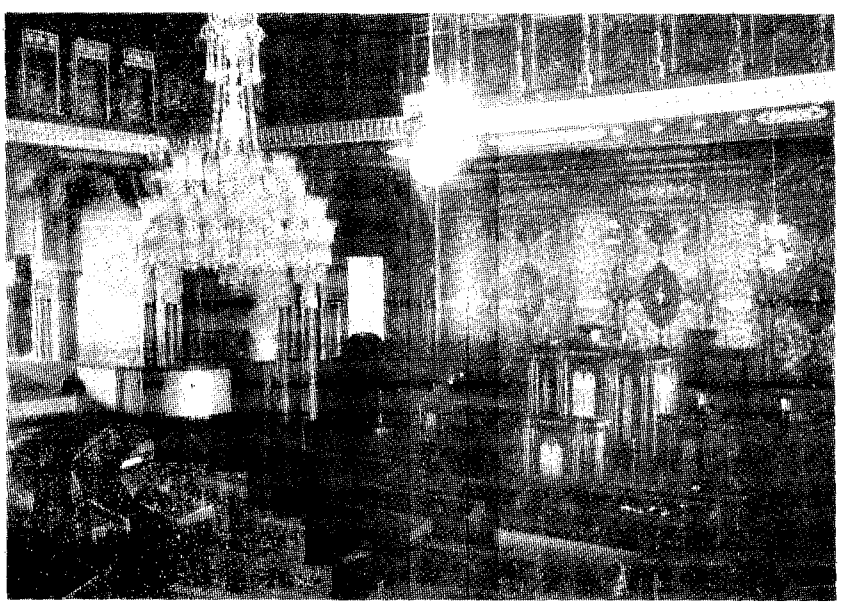
Heyet'lerde görüşmeler Türkçe'dir ve görüşülecek olan konuların önceden bastırılarak, görüşmeden bir gün önce üyelere dağıtılması gerekmektedir (md.57).

Heyet'lerde kullanılan oylar, ya ad belli etme, ya da özel işaret ya da gizli oyla yapılmaktadır. Gizli oylama, ancak üye tam sayısının mutlak çoğunluğu ile karar verildiği takdirde yapılabilmektedir (md.58).

Her Heyet'in iç düzeni, o Heyet'in başkanı tarafından sağlanmaktadır (md.59).

Meclis'in Yetkileri

Kanun-ı Esasîye göre; vekillerin atanmaları ve azilleri yalnızca Padişaha ait olan bir yetkidir. Bu anlamda Padişah, gerçekte yürütme organının başı, hatta bizzat kendisidir.

HEYET-İ MEBUSAN: Heyet-i Mebusan üyeleri gizli oyla yapılan seçimle belirlenmektedir. Üye sayısı her 50.000 Osmanlı vatandaşına bir temsilci düşecek biçimde seçilen Heyet-i Mebusan'ın üyeleri için Türkçe okumak ve mümkün olduğu kadar da yazmak koşulu getirilmişti. Seçilen mebuslar tüm Osmanlıların temsilcisi sayılırdı. Heyet-i Mebusan başkanlığı ile ikinci ve üçüncü başkanlıkları çoğunluk yöntemi ile seçilmekteydi. Çırağan Sarayı'nda Meclis-i Mebusan toplantı salonu.

Yabancı devletlerle antlaşma imzalamak, savaş ve barış ilân etmek, orduya ve donanmaya komuta etmek, askeri harekâtı yönetmek, yasaları uygulamak, resmi dairelerin işlemlerine ilişkin nizamnameleri düzenlemek, yasal mahkûmiyetlerin süresini azaltmak ya da mahkûmiyeti tamamen affetmek, yine Padişaha ait olan yetkiler arasındadır.

Ayrıca Padişah, Meclis-i Umumi'yi toplantıya çağırmaya ve tatil etmeye; diğer yandan da, gerektiği zaman Heyet-i Mebusan'ı, üyeleri yeniden seçilmek üzere, feshetmeye yetkilidir (md.7).

Sadrazamlığa, Şeyhülislâmlığa ve diğer vekilliklere güvenilir kişilerin atanması da padişahça ve irade-i seniye ile olmaktadır (md.27).

Vekiller Heyeti göreve başlarken Meclis'ten güvenoyu istemediği gibi, görevi sırasında da güvenoyu mekanizmasının çalışma olanağı bulunmamaktadır. Vekiller Heyeti yalnızca Padişaha karşı sorumlu olup, Meclis-i Umumî'ye karşı bir sorumluluğu yoktur. Böylece Padişah Vekiller Heyeti'nin tamamen kendisine bağlı olarak faaliyette bulunmasını sağlamak olanağına sahip olmaktadır.

Vekiller Heyeti Sadrazam'ın başkanlığı altında toplanmakta, önemli iç ve dış konuları görüşmekte, alınan kararlar ise, ancak Padişahın irade-i seniyesi ile yürürlüğe girmektedir. Vekiller, kendi görev alanlarını ilgilendiren konularda yetkisi dahilinde olanları usulüne uygun olarak yapmakta ve yetkili olmadıkları konularda ise, işleri Sadrazama sunmaktadırlar. Sadrazam, kendisine sunulan işlerden görüşülmeye ihtiyaç olmayanları uygulamakta ya da konuya ilişkin onay almak için Padişaha başvurmakta; görüşülmeye ihtiyaç gösteren konuları da Vekiller Heyeti'ne sunarak önce görüşülmesini ve daha sonra da Heyet'te alınacak kararın, Padişahın irade-i seniyesi ile onaylanması durumunda, uygulanmasını sağlamaktadır (md.29).

Heyet-i Mebusan üyelerinden biri ya da birkaçı, Heyet-i Mebusan'ın görev alanına giren bir konudan dolayı Vekiller Heyeti'nden bir üyenin sorumluluğuna ilişkin şikâyette bulunduğu takdirde; şikâyetin önce Heyet-i Mebusan'ın iç işleyişi uyarınca, komisyona havalesinin gerekip gerekmediğine ilişkin görüşmenin yapılması için, sözkonusu görüşme ile görevli şubeye incelenmek üzere gönderilmesi gerekmektedir. Sözkonusu şikâyet önce Heyet-i Mebusan başkanlığına verilmekte, başkan tarafından en geç üç gün içinde ilgili şubeye gönderilmekte ve sözkonusu şubece gereken soruşturma yapılmakta, şikâyet edilen vekilin yeterli açıklama ve savunması alınmaktadır. Şikâyetin görüşmeye değer olduğuna çoğunlukça karar verildiği takdirde, önce düzenlenen kararname Heyet-i Mebusan'da okunduktan ve gerektiğinde şikâyet edilen vekil Heyet'e davet edilerek bizzat ya da dolaylı biçimde yaptığı açıklamalar dinlenmekteydi. Heyet'in üye tam sayısının üçte ikisi tarafından da şikâyetin haklılığı kabul edildiği takdirde, vekilin yargılanması talebini bildiren önerge Sadarete sunulmakta ve ilgili vekil irade-i seniye ile Divan-ı Âli'ye gönderilebilmektedir (md.31). Yasama organının yürütme organını tek denetim biçimi de Kanun-ı Esasî'ye göre, bu uzun ve karmaşık mekanizmadır.

Vekiller Heyeti ile Heyet-i Mebusan arasında uyuşmazlık konusu olan yasa maddelerinin birinin kabulünde Vekiller Heyeti'nce ısrar edilip de, maddenin Heyet-i Mebusan'da mebuslar tarafından çoğunlukla ve ayrıntılı biçimde gerekçesi ile belirtilerek kesinlikle ve yeniden reddedilmesi durumunda, Vekiller Heyeti'nin değiştirilmesi ya da zamanında yeniden seçilmek üzere Heyet-i Mebusan'ın feshedilmesi yalnızca Padişahın yetkisindedir (md.35).

Meclis-i Umumi taplantıda olmadığı zaman, devleti bir zarardan ya da genel güvenliği bozucu bir durumdan korumak gerektiği ve bu konuda çıkarılması gereken yasanın görüşülmesi için Meclis'in tonplantıya çağrılmasına ve toplanmasına da zaman uygun olmadığı takdirde, Kanun-ı Esasî'ye aykırı olmamak üzere Vekiller Heyeti tarafından alınan kararlar, Heyet-i Mebusan'-

I. Meşrutiyet

Heyet-i Mebusan'ın Seçim Tarihi	Heyet-i Mebusan'ın Açılış Tarihi	Heyet-i Mebusan'ın Kapanış Tarihi ve Nedeni
1877	19 Mart 1877	28 Haziran 1877 (Padişahın irade-i seniyyesi ile normal toplantı süresi 10 gün uzatılmış ve toplantı süresinin sonunda kendiliğinden dağılmıştır.)
1877	13 Aralık 1877	14 Şubat 1878 (Padişahın irade-i seniyyesi ile tatil edilip, dağıtılmıştır.)

II. Meşrutiyet

Heyet-i Mebusan'ın Seçim Tarihi	Heyet-i Mebusan'ın Açılış Tarihi	Heyet-i Mebusan'ın Kapanış Tarihi ve Nedeni
1908	17 Aralık 1908	18 Ocak 1912 (Padişahın irade-i seniyyesi ile yeniden seçilmek üzere feshedilmiştir.)
1912	18 Nisan 1912	4 Ağustos 1912 (Padişahın irade-i seniyyesi ile yeniden seçilmek üzere feshedilmiştir.)
1913/1914	14 Mayıs 1914	21 Aralık 1918 (Padişahın irade-i seniyyesi ile yeniden seçilmek üzere feshedilmiştir.)
1919	12 Ocak 1920	18 Mart 1920 (18 Mart'ta İstanbul'un işgali ile Heyet-i Mebusan çalışmalarına ara verme kararı almış ve 12 Nisan 1920'de padişahın irade-i seniyyesi ile yeniden seçilmek üzere feshedilmiştir.)

ın toplanıp da bu konuda alacağı karara dek irade-i seniye ile geçici yasa hükmünde ve gücünde sayılmaktadır (md.36).

Vekillerden her birinin istediğinde her zaman Heyet'lerden her ikisinde de bulunmak ya da maiyetinde bulunan yüksek dereceli bir memuru temsilci olarak göndermek ve Heyet'lerde konuşma yapmak, konuşma sırasında da Heyet üyelerinin önünde yer almak hakkı vardır (md.37).

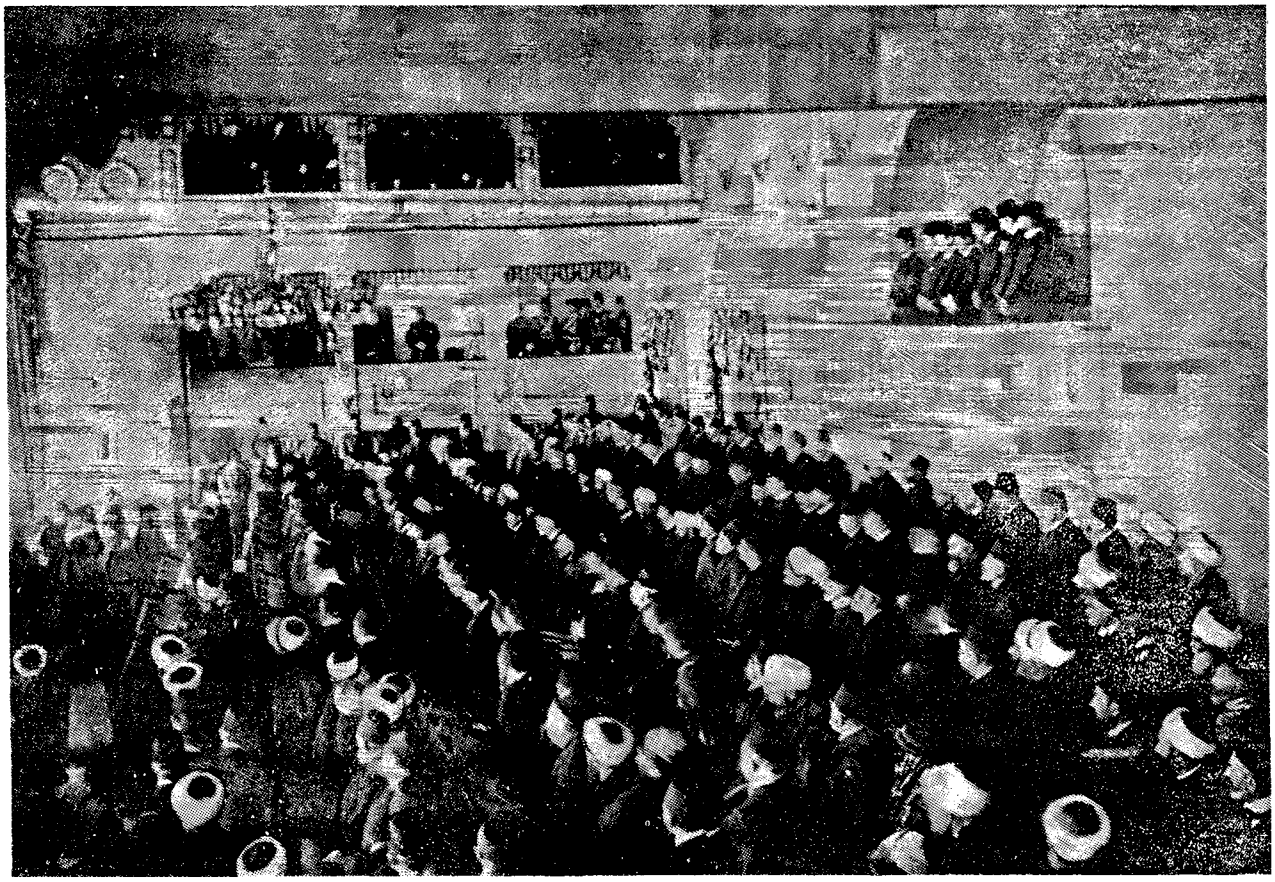
Herhangi bir konuda vekillerden açıklama istenebilmesi için; Heyet-i Mebusan'da çoğunlukla karar verilerek vekil Heyet'e davet edilmektedir. Vekil, ya bizzat bulunarak ya da maiyetindeki yüksek dereceli bir memuru temsilci olarak göndermek suretiyle sorulara yanıt vermek ya da gerekli görürse, sorumluluğu üzerine alarak yanıtını tehir etmek hakkına sahiptir (md.38).

Yeni bir yasa ya da mevcut yasalardan birinin değiştirilmesi önerisi yetkisi Vekiller Heyeti'ne aittir. Heyet-i Âyan ile Heyet-i Mebusan'ın ise, kendi belirli görev alanlarında bulunan bazı konularda yasa yapmak ve mevcut yasalardan birinin değiştirilmesini önermek yetkileri, ancak önce sadaret makamı aracılığı ile Padişahtan konuya ilişkin onay alınmasına yani Padişahın irade-i seniye yayınlamasına bağlıdır; bu takdirde yasa konusunu ilgilendiren dairelerden alınacak açıklamalar üzerine, yasa önerisi Şûra-yı Devlet tarafından hazırlanmaktadır (md.53).

Şûra-yı Devlet'te görüşülerek hazırlanan yasa önerileri, önce Heyet-i Mebusan'da, sonra da Heyet-i Âyan'da incelendikten, görüşüldükten sonra, kabul edildiği takdirde, yasanın uygulamaya geçmesi, yani kesinleşerek yürürlüğe girebilmesi ancak Padişahın onayından geçebilmesi, yani yine Padişahın irade-i seniyesi ile mümkün olmaktadır. Sözkonusu Heyet'lerin herhangi birinde kesinlikle reddedilen yasa önerisi, o yılın toplantı süresince bir daha görüşülememektedir (md.54).

Yasa önerisi önce Heyet-i Mebusan'da ve sonra da Heyet-i Âyan'da madde madde okunup, her madde için oylama yapılıp, oy çoğunluğu ile karar verilmedikçe ve nihaî karar için yasanın tümü hakkında yeniden oylama yapılıp yeniden oy çoğunluğu ile karar alınmadıkça, kabul edilmiş sayılmamaktadır (md.55).

Heyet-i Âyan, Heyet-i Mebusan'dan kendisine gelen yasa ve bütçe önerilerini incelemektedir. Eğer bunlarda; dine, Padişahın yüksek hukukuna, özgürlüğe, Kanun-ı Esasî hükümlerine, devletin toprak bütünlüğüne, ülkenin iç

PARLAMENTO VE YETKİLER: *Osmanlı meşruti yönetiminde yürütme organının başı bizzat Padişah olduğu için, yasama gücünün yasa yapma yetkisi sınırlandırılmıştı. Yasaların görüşülmesi de Padişahın onayına bağlıydı. Kaldı ki bir yasa parlamentoda kabul edilse dahi yürürlüğe girmesi Padişahın onayına bağlıydı. Bunun gibi yabancı devletlerle antlaşma imzalamak, savaş ya da barış ilân etmek gibi hususlarda da yetkili Padişahtı. Meclis-i Mebusan salona gelen II. Abdülhamid'i ayakta karşılıyor. Orta locada II. Abdülhamid.*

güvenliğine, vatanın savunma ve korunmasına ve genel ahlaka aykırı ve zararlı bir nokta olduğunu görürse, görüşünü de belirterek, önerileri ya kesinlikle red ya da değiştirilmek ve düzeltilmek üzere Heyet-i Mebusan'a iade etmekte; kabul ettiği yasa önerilerini ise, onaylayarak Sadaret'e sunmaktadır. Heyet kendisine sunulan dilekçeleri incelenmeye değer ve gerek görürse, görüşünü belirterek Sadaret'e arz etmektedir (md.64).

Görüldüğü gibi, yasama gücünün yasa yapmak yetkisi Padişah lehine sınırlandırılmış olmaktadır; yasa önermek yetkisi Vekiller Heyeti'ne (yani yürütme organına), Heyet-i Âyan ve Heyet-i Mebusan'a (yani yasama organına) ait olmakla birlikte, sözkonusu yetki Vekiller Heyeti için her konuda yasa önermek hakkına sahip olmak gibi son derece geniş, Heyet-i Âyan ve Heyet-i Mebusan için ise, belirli görevler tanımlanması ile saptanmış olup, son derece kısıtlı tutulmuştur. Bu tanımın hangi konuları içerdiği ise büyük ölçüde belirsiz kalmaktadır. Öte yadan, yasama organı tarafından önerilen yasaların görüşülmesi için Padişah onayına ihtiyaç vardır. Yasanın kabulü durumunda da, yürürlüğe girebilmesi için yine Padişah onayına ihtiyaç bulunmaktadır.

Heyet-i Mebusan kendisine gönderilen yasa önerilerini görüşerek; bunlardan maliyeye ve Kanun-ı Esasî'ye ait olan maddeleri red veya kabul etmekte ya da değiştirmektedir. Bütçe Kanunu ise, Heyet-i Mebusan'da ayrıntılı biçimde incelendikten sonra, bütçenin miktarına vekillerle birlikte karar verilmekte ve buna karşılık, gelirin nasıl olması gerektiği, miktarı ve gelirin dağıtım biçimi yine vekillerle birlikte saptanmaktadır (md.80).

İLK TARTIŞMALAR: Osmanlı parlamentosunun ilk tartıştığı konulardan biri de o sıralarda önem kazanan Karadağ sorunuydu. Bu tartışmalarda Heyet-i Mebusan Karadağ'ın toprak taleplerine karşı çıkmış ve bu yolda karar almıştı. Vekiller Heyeti ise herhangi bir biçimde anlaşmadan yanaydı. Karadağ'da çarpışan Osmanlı birlikleri.

Meclis-i Umumi, Bütçe Kanunu'nu (Muvazene-i Umumi'ye Kanunu) incelemekte ve kabul etmektedir (md.98). Yasanın ilgili olduğu yılın başında uygulanmaya başlanabilmesi için, yasa önerisinin Heyet-i Mebusan'a Meclis-i Umumî'nin açılmasından hemen sonra sunulması gerekmektedir (md.99). Meclis-i Umumi toplanmadığı zaman, olağanüstü durumdan dolayı bütçe dışından masraf yapmak gerekirse, sorumluluk Vekiller Heyeti'nde olmak ve Meclisi-i Umumi açılır açılmaz bu harcamaya ilişkin yasa önerisi Meclise verilmek suretiyle sözkonusu belirli kullanım Padişah onayına sunularak irade-i seniye alınması gerekmekte; ancak bu işlemden sonra para tedariki ve harcanması mümkün olabilmektedir (md. 101). BütçeKanunu'nun geçerlik süresi bir yıldır; o yılın dışında geçerli değildir, ancak olağanüstü bir durumdan dolayı Meclis-i Mebusan Bütçe Kanunu'nu onaylamadan feshedilirse, yasanın geçerlilik süresi bir yılı geçmemek üzere kararname ile, Vekiller Heyeti kararı ve bu kararın irade-i seniye ile onaylanması sonunda, geçmiş yılın bütçesinin uygulanması ile Heyet-i Mebusan'ın gelecek toplantısına dek uzatılabilmektedir (md.102).

"Muhasebe-i Katiyye Kanunu" önerisi, ilgili olduğu yılın sonundan itibaren dört yıl sonra Meclis-i Umumi'ye verilmektedir (md.104).

Her iki Heyet de vekillerden, onların göndereceği temsilcilerden, kendi üyelerinden olmayan veya resmen davet edilmemiş memurlardan hiç kimseyi gerek asaleten ve gerekse bir cemaati temsilen bir konunun ifadesi için gelmiş olsalar dahi kesinlikle kabul edememekte ve açıklamalarını dinleyememektedir (md.56).

Kanun-ı Esasî Değişiklikleri (1908-1918)

Kanun-ı Esasî'nin geçici 116. maddesi Kanun-ı Esasî'nin nasıl değiştirilebileceğini açıklamıştır. Buna göre; Ka-

nun-ı Esasî'deki hükümlerden bazılarının duruma ve zamana göre kaldırılmasına ya da değiştirilmesine açık ve kesin gereklilik görüldüğü takdirde, söz konusu hükümlerin bu maddede öngörüldüğü biçimde değiştirilmesi mümkündür. Bu durumda, Vekiller Heyeti, Heyet-i Âyan ya da Heyet-i Mebusan tarafından sözkonusu değişikliğe ilişkin bir öneri hazırlanmakta; bu öneri önce Heyet-i Mebusan'ın (özgün metinde Meclis-i Mebusan denilmektedir) ve sonra da Heyet-i Âyan'ın (özgün metinde Meclis-i Âyan denilmektedir) üye tam sayısının üçte iki çoğunluğu ile kabul edildiği ve Padişah tarafından onaylandığı takdirde, Kanun-ı Esasî'de yapılan değişiklikler geçerli olmaktadır. Kanun-ı Esasî'nin değiştirilmesi önerilen maddeleri, yukarıda belirtilen değişiklik biçimi tamamlanıncaya dek geçerli sayılmaktadır.

1909 Değişikliği

15 Ağustos 1909 tarihinde yapılan değişikliğe göre; Padişah tahta çıktığında, Meclis-i Umumi'de ve eğer Meclis toplantı halinde değilse, ilk toplantısında şeriata ve Kanun-ı Esasî hükümlerine uyacağına, vatana ve millete sadık kalacağına ilişkin yemin edecektir (md.3).

Meclis-i Umumi'yi olağanüstü toplantıya davet, Kanun-ı Esasî'nin 35. maddesi ile Heyet-i Mebusan'ı Heyet-i Âyan'ın onayı ile feshetmek ve üç ay içinde yeniden seçilmesini sağlamak ve genel antlaşmalar imzalamak yetkisi Padişaha aittir. Yalnız barışa, ticarete, arazi alınmasına ve terkine, Osmanlı vatandaşlarının temel hukukunu ve haklarını ilgilendiren ve devletçe harcama gerektiren antlaşmaların akdinde Heyet-i Mebusan'ın onay yetkisi bulunmaktadır (md.7).

Vekiller Heyeti Sadrazam tarafından oluşturulmakta, fakat ancak irade-i seniye ile atanmaktadır (md.27). Sadrazam, Vekiller Heyeti'nde görüşülerek kabul edilen ve ayrıca artık onaya gerek olmayan konuları doğrudan doğruya tebliğ edebilmektedir; sözkonusu konuların genişliğinin ve derecesinin ise, özel bir yasa ile belirleneceği öngörülmüştür (md. 29).

Vekiller Heyeti, izlediği genel siyasetten dolayı ortaklaşa olarak ve vekâletlere ait olan konularda ise vekiller tek tek Heyet-i Mebusan'a karşı sorumludur. Padişahın onayını gerektiren kararların yürürlüğe girebilmesi için sadrazam ile ilgili vekilin kararnameyi imza, bunun sonucunda da kararın sorumluluğunu kabul etmesi ve sözkonusu imzaların üzerinde de Padişahın imzasının bulunması gerekmektedir. Vekiller Heyeti'nce kabul edilen kararların bütün vekillerin imzasını taşıması ve eğer kararın onayı gerekiyorsa, sözkonusu imzaların üzerinde Padişahın da imzasının bulunması zorunludur (md.30).

Vekiller Heyeti ile Heyet-i Mebusan arasında bir anlaşmazlık olduğu takdirde; Vekiller Heyeti kararında ısrar edip de, karar Heyet-i Mebusan tarafından kesinlikle ve ikinci kez reddedilirse, Vekiller Heyeti, ya Heyet-i Mebusan'ın kararını kabul veya istifa etmeye zorunludur. Vekiller Heyeti istifa ettiği takdirde, yeni oluşan Vekiller Heyeti eski Vekiller Heyeti'nin görüşünde ısrar ederse, Kanun-ı Esasî'nin 7. maddesi uyarınca, yeniden seçime gidilmek üzere Padişah Heyet-i Mebusan'ı feshedebilmekte, fakat yeni Heyet-i Mebusan da eskisinin görüşünde ısrar ettiği ve aynı doğrultuda karar verdiği takdirde, Heyet-i Mebusan'ın oyu ve kararı zorunlu olarak Vekiller Heyeti'nce kabul edilmektedir (md.35). Görüldüğü gibi, bu kez Vekiller Heyeti ile Heyet-i Mebusan arasında oluşabilecek bir uyuşmazlıkta, Heyet-i Mebusan bir ölçüde daha güçlü hale gelmiş olmaktadır.

BASINLA İLGİLİ TARTIŞMALAR: *Matbuat Nizamnamesi'nin matbaa açılmasıyla ilgili tartışmalarının Meclis-i Mebusan'da yaratmış olduğu hava birdenbire bir basın özgürlüğü tartışmasına dönüşmüştü. Bazı üyeler basına tamamen bir özgürlük verilmesini isterken, bazıları da bunun sakıncalı olduğunu dile getiriyorlardı. Tartışmaların sonunda matbaa açılmasının ruhsata bağlanmasını öngören hüküm kaldırılmış, gazeteler için böyle bir ruhsatın belirli koşullarda işletileceği kararlaştırılırken kitapların yayımında ruhsat alınması zorunlu kılınmıştır. İlk Matbuat Umum Müdürlerinden Eduard Blacque Bey.*

Kanun-ı Esasî'nin 36. maddesine göre ise, Heyet-i Mebusan toplantı halinde olmadığı zamanlarda Vekiller Heyeti'nce kabul edilen geçici yasaların, ilk toplantısında Heyet-i Mebusan'a sunulması gerekmektedir (md.36).

Heyet-i Mebusan'da, talep edilen bir soru sonucunda, oy çoğunluğu ile güvenoyu alamayan vekil düşmektedir. Eğer güvenoyu alamayan Vekiller Heyeti başkanı ise, o takdirde Vekiller Heyeti'nin tamamı düşmüş sayılmaktadır (md.38).

Meclis-i Umumi'nin her iki heyeti de Kasım ayı başında davetsiz olarak toplanmaktadır. Bu hükümle Meclisin davetsiz toplanabilmesi sağlanmakta ve dolayısıyla etkinliği de artmaktadır.

Padişah gerek görürse, kendi isteği ya da mebusların mutlak çoğunluğunun talebi ile Meclis-i Umumi'yi zamanından önce açabileceği gibi, gerek Heyet-i Umumi kararı gerekse kendi isteği ile toplantı süresini belirli bir süre için uzatabilmektedir (md.44).

Yeni yasa hazırlanması veya mevcut yasalardan birinin değiştirilmesini önermeye Vekiller, Heyet-i Âyan ve Heyet-i Mebusan'ın yetkisi vardır. Her iki heyet de yeni ya da değişiklik için kaleme aldığı yasa önerisini diğerine yollamaktadır. Her iki Heyet'te de kabul edildikten sonra, yasa önerisi Padişaha sunulmaktadır (md.53).

Düzenlenen yasa önerileri, Heyet-i Âyan ve Heyet-i Mebusan'ca incelendikten ve kabul edildikten sonra Padişah tarafından onaylandığı takdirde yürürlüğe girmektedir. Padişaha sunulan yasa önerileri iki ay içinde onaylanmakta ya da yeniden incelenmek üzere bir kez daha Meclis'e iade edilmektedir. İade edilen yasaların tekrar kabul edilebilmeleri için üçte iki çoğunluk koşulu aranmaktadır. İvedilikle görüşülmesine karar verilen yasa önerileri ise on gün içinde ya onaylanmakta ya da Meclis'e bir kez daha görüşülmek üzere iade edilmektedir (md.54). Bu hükümlerle Heyet-i Mebusan'ın yasama faaliyeti genişlemiş, daha önceki sınırlamalardan kurtarılmış ve daha etkin bir hale gelmiş olmaktadır.

76. maddede yapılan bir değişiklikle, mebusların maaşları artırılmış, ayrıca toplantıların uzatılması halinde ek ödenek verilmesi öngörülmüştür (md. 76).

Heyet-i Mebusan başkanı ile birinci ve ikinci başkan vekilliklerinde Heyet'çe her toplantı yılı başında çoğunlukla birer kişi seçilmekte ve seçim sonucu Padişaha bildirilmektedir (md.77). Bu hükümle de Heyet-i Mebusan'ın kendi başkan ve başkan vekillerini bizzat ve doğrudan seçme hakkı ve yetkisi doğmaktadır.

"Masarifat-ı Umumî'ye Muvazene Kanunu"nda (Bütçe Kanunu) gösterildiği gibi; bütçe Heyet-i Mebusan'da incelendikten sonra miktarına vekiller de bulunduğu halde Heyet-i Mebusan'da karar verilmektedir. Buna karşılık gelirin durumu, miktarı, dağılımı ve toplanması vekiller huzurunda Heyet-i Mebusan tarafından saptanmaktadır (md.80).

Heyet-i Âyan görüşmeleri açıktır; fakat bir maddenin öneminden dolayı görüşmelerin gizli tutulması için vekillerden ya da Heyet-i Âyan'dan beş üyenin bunu önermesi ve Heyet toplantısında bulunan üyelerin dışında orada bulunanların dışarıya çıkarılmasından sonra, önerinin red ya da kabulü için çoğunluk yöntemi ile oya sunulması gerekmektedir (md.121).

1914 Değişikliği

15 Mayıs 1914'te yapılan değişiklikle; Kanun-ı Esasî'nin 35. maddesi gereğince, Heyet-i Mebusan'ı gerektiğinde feshetmeye, Heyet-i Mebusan'ın zamanında açılmasına, kapatılmasına, olağanüstü toplantıya çağrılmasına, süresi üç ayı geçmemek ve bir daha da yinelenmemek üzere toplantısının ertelenmesine ve o toplantı yılı içinde tamamlanması koşulu ile belli bir süre kapatılmasına Padişah yetkilidir (md.7).

Vekiller Heyeti ile Heyet-i Mebusan arasında anlaşmazlık konusu olan maddelerden birinin kabulünde Vekiller Heyeti'nce ısrar edilip de Heyet-i Mebusan tarafından sözkonusu madde çoğunlukla ve tekrar reddedildiği takdirde, Vekiller Heyeti'nin değiştirilmesine ya da yeniden ve dört ay içinde seçilmek ve toplanmak üzere Heyet-i Mebusan'ı feshetmeye Padişah yetkilidir. Fakat yeni seçilen Heyet-i Mebusan da aynı yönde karar verir ve oyunda ısrar ederse, Heyet-i Mebusan'ın oy ve kararının kabulü zorunludur (md.35). Bu değişiklikle aşağı yukarı maddenin ilk haline geri dönülmüş olunmaktadır.

Meclis-i Umumî'nin her iki Heyeti de her yıl Kasım ayı başında ve toplantı eğer ertelenmiş ise tecil süresinin sonunda davetsiz olarak toplanmakta ve irade-i seniye ile açılmaktadır. Toplantı süresi altı aydır; bu süre sonunda Meclis yine irade-i seniye ile kapanmaktadır.

Heyet-i Mebusan feshedildiği takdirde, dört ay sonra toplanacak olan yeni Heyet'in toplantısı olağanüstü toplantı sayılmaktadır. Bu toplantının süresi ise iki aydır ve uzatılması mümkün olmadığı gibi, ertelenmeye de tâbi değildir. Ayrıca Kanun-ı Esasî'nin 69. maddesine göre toplantı süresi dört yıl olup, Kasım ayı başında başlamaktadır.

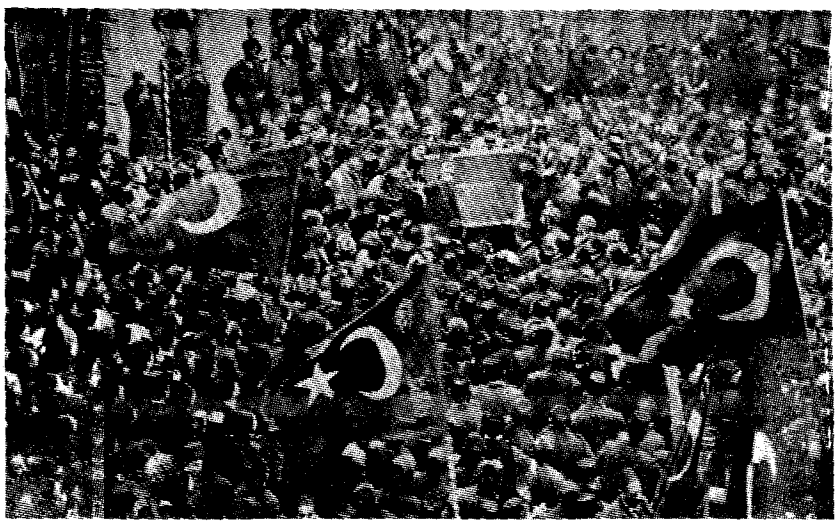
Kanun-ı Esasî'nin 73. maddesi ise kaldırılmıştır. 29 Aralık 1914 tarihli değişikliğe göre; Meclis-i Umumî'nin açılıp kapatılması, gerek zamanından önce, gerekse olağanüstü toplantıya daveti, toplantı süresinin üç ayı geçmemek ve yinelenmemek üzere uzatılması, yıllık toplantısı zarfında süresini tamamlamak üzere Meclis'in belirli bir süre için tatil edilmesi, Kanun-ı Esasî'nin 35. maddesi gereğince Heyet-i Mebusan'ın gerektiğinde feshi ve genel olarak antlaşmalar imzalamak yetkisi Padişaha aittir (md.7).

Meclis-i Umumi'nin her iki Heyet'i her yıl Kasım ayı başında ve eğer toplantı ertelenmiş ise, erteleme süresinin sonunda davetsiz olarak toplanmakta ve irade-i seniye ile açılmaktadır; toplantı süresi dört aydır (md.43).

1916 Değişikliği

9 Mart 1916 tarihinde Kanun-ı Esasî'nin 76. maddesinde yapılan değişiklikle, mebusların maaşları yeniden yükseltilmekte, fakat yolluk miktarının ayda 4.000 kuruş aylık alan devlet memuruna göre hesaplanması öngörülmektedir. Toplantının uzatılması durumunda ise ek ödenek verilmektedir. Ancak fesih kararından sonraki toplantılar için yarım ödenek verilmesi sözkonusudur (md.76).

Kanun-ı Esasî'nin 7. maddesinin yeniden değiştirilmesi ile, Padişah, dört ay içinde yeniden seçim yapılması ve Meclis'in toplanması koşulu ile gerektiğinde Heyet-i Mebusan'ı feshetmeye yetkili kılınmaktadır (md.7).

SEÇİM TARTIŞMALARI: Heyet-i Mebusan seçimlerinin iki dereceli olması birçok eleştirilere yolaçmıştır. Bazı üyeler iki dereceli seçimin serbest seçim ilkesine karşı olduğunu ileri sürerek, tek dereceli seçim önermiş, bazıları da halkın henüz olgunlaşmamış olduğunu savunarak buna karşı çıkmış ve iki dereceli seçimde ısrar etmişlerdi. Galatasaray'da 6. Daire-i Belediye müdür vekilinin nutku (solda), İstanbul seçim şenlikleri (yan sayfada).

Kanun-ı Esasî'nin 35. maddesi ise kaldırılmıştır (md.35).

20 Mart 1916 tarihli değişiklikle, seçmenler, aranan vasıflara haiz her Osmanlı vatandaşını seçebilmektedirler. Ancak bir kimse aynı zamanda üçten fazla seçim dairesinden birden aday olamamaktadır (md.72). Bu değişiklikle de, seçmenleri, mebusları, mensup oldukları vilâyet dairesi halkından seçmek zorunluğu kaldırılmıştır.

1918 Değişikliği

21 Mart 1918 tarihli değişiklikle de; Heyet-i Mebusan'ın dördüncü toplantı yılında ordunun genel seferberliğini gerektiren bir savaş durumu olduğu takdirde, Heyet-i Âyan ve Heyet-i Mebusan'da üye tam sayılarının üçte iki çoğunlukla görüşme açılması ve yine üye tam sayısının mutlak çoğunluğu ile de kabul edilmesi durumunda, bir yasa ile Meclis'in toplantı süresinin uzatılması mümkün olabilmektedir (md. 69).

Meclisin Faaliyeti

I. Meşrutiyet döneminde Heyet-i Mebusan toplam olarak ancak beş ay süre ile faaliyet gösterebilmiştir. II. Abdülhamid'in irade-i seniyyesi ile tatil edilmiş ve II. Meşrutiyet'e dek bir daha da toplantıya davet edilmemiştir.

II. Meşrutiyet dönemi ilkine göre daha uzun bir süreyi kapsamaktadır; ancak 1908-1918 yılları arasında Heyet-i Mebusan'ın toplam olarak ancak 4.5 yıl kadar faaliyet gösterebildiğine de dikkat etmek gerekmektedir (bk. s.964'teki tablo).

Heyet-i Mebusan'da Tartışmalar

Meclis-i Umumî, 19 Mart 1877'de İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda yapılan bir törenle ve II. Abdülhamid'in nutkunun okunmasıyla açılmıştır. Bununla birlikte Heyet-i Mebusan'ın ilk oturumu 20 Martta yapılmış ve Heyet-i Mebusan çalışmalarına ancak bu tarihte başlamıştır.

Heyet-i Mebusan'ın gündeme aldığı ve üzerinde tartıştığı ilk konu dahili nizamnamenin hazırlanması olmuştur. Bu konuda üzerinde durulan ilk nokta; bir vekilin Heyet-i Mebusan üyelerinden biri tarafından Heyet-i Mebusan'a soru için davet edildiğinde, vekile gönderilecek davette hangi nedenden dolayı davet edildiği hususunun bulunması gerekip gerekmediğine açıklık kazandırılması yönünde olmuş ve davette bu hususun belirtilmesine gerek olduğuna karar verilmiştir. İkinci nokta; Kanun-ı Esasî gereğince Heyet-i Mebusan üyelerinin vekillerden soru sormaya yetkili olmaları ile ilgiliydi. Heyet-i Mebusan'a davet olunacak vekile, yalnızca soru soran üyenin yanıt vermeye hakkı olması ve diğer üyelerin soru sormaya ya da yanıt vermeye haklarının olmaması hususunda bir tartışma açılmış ve vekilin soruya yanıtından sonra, yalnızca soru soran üyenin değil, fakat tüm üyelerin vekile yanıt vermeye haklarının olması talep edilmişse de, bu talep kabul edilmemiştir. Üçüncü nokta ise; yine Kanun-ı Esasî gereğince bir vekil hakkında sorumlu olduğuna ilişkin şikâyet Heyet-i Mebusan tarafından arz edildikten ve vekil de konuyla ilgili açıklamalarda bulunduktan sonra, vekil hakkında muhakeme talebine Heyet-i Mebusan'ın ancak üçte iki çoğunluğu ile karar verileceği hususu olmuştur.

Heyet-i Mebusan, zaten dar bir alana sıkıştırılmış olan çalışma mekanizmasını genişletmek için, çalışmalarının başında herhangi bir girişimde bulunmamış ve bu yöndeki talepleri de kabul etmemiştir.

Heyet-i Mebusan'da görüşülen ikinci konu, Padişah nutkuna hazırlanacak yanıt konusunda olmuştur.

Dış Politika Konuları

Heyet-i Mebusan'ın daha ilk toplantılarında, dış politika sorunları da ele alınmış ve o sırada yeniden alevlenmiş olan Karadağ konusu görüşülmüştür. Heyet-i Mebusan, Karadağ'ın Osmanlı Devleti'nden vaki olan toprak taleplerini tamamen ve kesenlikle reddetmiş ve bu konuda kendi görüşleri doğrultusunda davrandıkları sürece Padişahı ve Vekiller Heyeti'ni destekleyeceğini açıklamıştır. Ancak burada önemli olan nokta; daha bu konu resmen Heyet-i Mebusan'a sunulmamış olduğu halde, Heyet-i Mebusan'da sorunun görüşülüp tartışılması, üyelerin görüşlerini açıkça ve uzun uzun belirtmek gereğini duymalarıdır. Bu durum, Heyet-i Mebusan'ın dış politikadaki gelişmeler konusunda ne denli hassas olduğunu göstermesi bakımından da anlamlı sayılmalıdır.

Vekiller Heyeti aslında Karadağ ile uzlaşmaya ve bir anlaşmaya varmak niyetinde gibi görünmektedir; bununla birlikte sorumluluğu tek başına taşıma-

mak için olacak, konuyu Heyet-i Mebusan'a da sunmuştur. Dolayısıyla sorun birkaç gizli oturumda Heyet-i Mebusan'da tartışılmıştır. Bu tartışmalar sırasında da, Vekiller Heyeti'nin eğiliminin Heyet'i Mebusan'da açıklıkla belirtilmesine karşın Heyet-i Mebusan üyeleri buna şiddetle karşı çıkmışlar ve Karadağ'a toprak terk edilmemesini ve gerektiğinde savaşa girilmesini istemişlerdir. Bu arada Karadağ ile bir biçimde anlaşmak için Heyet-i Mebusan'ın Vekiller Heyeti'ne yetki vermesine ilişkin Vekiller Heyeti talebi Heyet-i Mebusan'ca reddedilmiştir. Öte yandan, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile resmen savaş halinde olduğu Heyet-i Mebusan'a bildirildiğinde, Heyet-i Mebusan üyeleri Padişahın ve yönetimin yanında yer almışlardır. Osmanlı-Rus savaşı sürerken, Heyet-i Mebusan'da bir grup üye, bazı sorumlu yönetici ve ordu kumandanlarının devlete ve millete verdiği zararlardan dolayı sorumlu tutulmalarını ve mahkeme edilmelerini istemişlerdir. Daha sonra Karadağ sorununda bir barış antlaşması yapılacağına ilişkin söylentiler karşısında Heyet-i Mebusan'ın bu konuda bir karara görüşülerek varılması gerektiğini, Vekiller Heyeti'ne ancak devletin şerefini koruyacak bir barış antlaşması yapacak biçimde yetki verilebileceğini açıkladığı belirtilmelidir. Karadağ sorununun dış müdahalelere aldırmaksızın Vekiller Heyeti tarafından ve temelden çözülmesinin istenildiği Heyet-i Mebusan toplantısında, bu konuda Vekiller Heyeti'nin gerektiğinde savaşa devam edilmesi yolunda karar alması da talep edilmiştir.

Vilâyet Kanunu ve Belediye Nizamnamesi

Vilâyet Kanunu ile ilgili olarak asıl tartışılan konu, Meclis üyelerinin yarı yarıya Müslümanlardan ve gayrımüslimlerden seçileceğine ilişkin olarak konulmuş kayıt dolayısıyla olmuştur. Bunun Kanun-ı Esasî'ye aykırı olduğu ve cemaatler arasında ayrım yarattığı (ve dolayısıyla Meşrutiyet yönetiminin zihniyetine de ters düştüğü) ve dolayısıyla değiştirilmesi gerektiği öne sürülmüştür. Seçimlerde kim kazanırsa, müslim ya da gayrımüslim ayrımı yapılmaksızın seçilmesi talep edilmiştir. Bu tartışmalar Heyet-i Mebusan'daki etnik özelliklerin açığa vurulması bakımından da dikkate değer bir nokta oluşturmaktadır; ancak tartışma sırasında; Müslümanlarla gayrımüslimler arasında bir gruplaşma olmadığı ve önerinin her cemaatten üyeler arasında taraftar bulduğu belirtilmelidir.

Belediye Nizamnamesi'nin Heyet-i Mebusan'da görüşülmesi sırasında, bazı mebusların, belediye üyelerinin ve belediye başkanlarının atama ile değil de, seçim ile göreve gelmeleri gerektiğini belirten itirazları anılmaya değer bir konudur. Tartışma özellikle belediye başkanlarının devlet tarafından atanmayıp, halk tarafından seçilmesi talebi üzerinde odaklaşmıştır. Nizamnamenin hazırlayıcısı olan Şûra-yı Devlet temsilcisi, halkın kendini ve işleri düzgün ve iyi biçimde yönetebilecek tecrübe ve yetenekte kimseleri seçemeyeceği gerekçesi ile bu talebi reddetmiştir. Görüşüne göre; devlet bu tür memurları daha kolay bulabilmekte ve zaten her işi en ehliyetli olan kişiye vermektedir. Ayrıca sözkonusu temsilci, belediye başkanlığında periyodik bir değişiklik yapılmasına da karşı çıkmakta, görevlinin sürekli olarak değişmesinin tecrübeyi azaltacağını ve bunun da iyi yönetime engel olacağını belirtmektedir. Bu makamda devamlı olarak aynı memuru bulundurmak suretiyle, makamın sürekliliğinin sağlanmasının daha yararlı olacağını bildirmektedir.

Basınla İlgili Düzenlemeler

Matbuat Nizamnamesi'nin Heyet-i Mebusan'da görüşülmesi sırasında ilginç ve önemli tartışmalar olmuştur. Öncelikle Matbaa açılması için İstanbul'da Dahiliye Nezareti'nden ve taşrada ise Vali'den ruhsat alınması zorunluğunu öngören hüküm ile ilgili olarak, yalnızca bildirimde bulunmanın yeterli olacağı açıklanmış ve ruhsat alınması zorunluğunun kaldırılması istenilmiştir. Bu tartışma temelde matbaaların serbestçe açılıp açılmaması sorununa dönüşmüş, bununla birlikte, basın özgürlüğü sorunu da gündeme gelmiştir. Heyet-i Mebusan üyelerinden bazıları matbuatın tamamen serbest olmasının yaratacağı yararları belirterek, Heyet-i Mebusun'a gönderilen ve üzerinde tartışılan yasa tasarısının eskisinden de daha dar olduğuna dikkat çekmişler ve bu durumu şikâyet etmişlerdir. Tartışmalar sonunda Heyet-i Mebusan, Matbaa açılabilmesi için ruhsat alınmasını öngören hükmü kaldırmış ve yalnızca bildirimde bulunulmasının yeterli olduğunu kabul etmiştir. Ayrıca, matbaaların yalnızca vilayet ve liva merkezlerinde açılmasını öngören hüküm de kaza merkezlerini içine alacak biçimde genişletilmiştir.

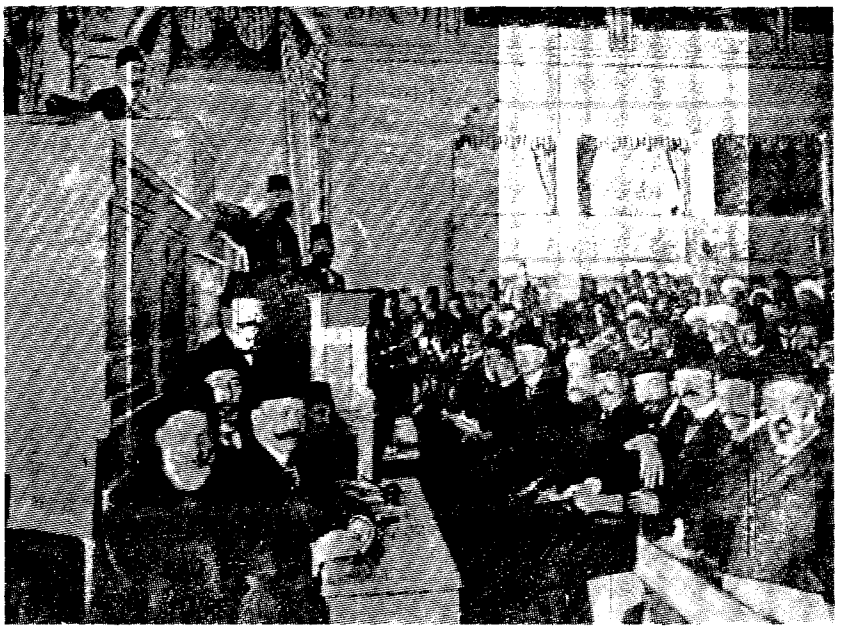
Öte yandan, bilime ve sanayie ait kitapların bastırılması için ruhsat almaya gerek olmadığını, ancak politika ve edebiyata ait olan kitapların ise İstanbul'da Dahiliye Nezareti'nden ve taşrada ise valilerden ruhsat alındıktan sonra bastırılmasını öngören hüküm bir tartışma yaratmazken; mizah gazetelerini kesinlikle yasaklayan hüküm önemli tartışmalara neden olmuştur. Bu tartışmalar sonucunda Heyet-i Mebusan, mizah gazetelerinin serbestçe yayınlanmasını kabul etmiştir.

Gazete çıkarılması için ruhsat alınmasını öngören hüküm nedeniyle yapılan tartışmalardan sonra, ruhsat dilekçesine on beş gün içinde hükümetçe yanıt verilmesi zorunluğu eklenmiştir. Bu tarihten itibaren yabancılara konulan gazete çıkarma yasağı da onaylanmıştır. Gazetenin çıkması için kefalet akçesi (teminat) verilmesini öngören hüküm Heyet-i Mebusan tarafından kabul edilmemiştir. Ayrıca on yıl önce kabul edilmiş Ceza Kanunu'nda öngörülen cezaların, Matbuat Kanunu ile daha da ağırlaştırılması Heyet-i Mebusan'da şiddetle eleştirilmiş ve matbuata ve matbaalara verilecek cezaların az olması istenilmiştir.

Seçim Kanunu

İntihab-ı Mebusan Kanunu dolayısıyla yapılan görüşmelerde üzerinde durulması gereken asıl önemli nokta, mebus seçilmek için belirli bir vergi vermek gerektiğine ilişkin Heyet-i Mebusan'da alınan karar olmalıdır.

Mebus seçiminin iki dereceli olması da Heyet-i Mebusan'da eleştirilere neden olmuştur. Bazı üyeler iki dereceli seçim yöntemini şiddetle eleştirerek, daha önce Kanun-ı Esasî ile öngörülen serbest seçim yönteminin bu vesile ile daraltıldığını iddia etmişler ve doğrudan (tek dereceli) seçim talep etmişlerdir. Hatta doğrudan değil de, iki dereceli yapılan seçimin Kanun-ı Esasî'ye aykırı olduğu dahi ileri sürülmüştür. Buna karşı çıkan üyeler ise, halkın henüz bu olgunluğa ve yeteneğe ulaşamadığını açıklamışlardır. Bunun üzerine Heyet-i Mebusan'da, Osmanlı vatandaşlarının aşağı görülmesi yerilmiş ve Osmanlı vatandaşlarının Avrupa millet-

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE HEYET-İ MEBUSAN: Bu dönem Meclis-i Umumi'nin en hareketli ve canlı olduğu bir dönem oldu. İttihat ve Terakki önceleri Padişah ve Vekiller Heyeti'ni Heyet-i Mebusanla etkilemeye çalışmış ve muhalefeti örgütlemişti. İktidarı ele geçirdikten sonra da çıkarmış olduğu "muvakkat kanunlar"la Heyet-i Mebusan'ı devre dışı bırakma çabalarına girmişti. Başkanlık divanında Ahmet Rıza, kürsüde muhaliflerden Lütfi Fikri.

leri kadar hatta onlardan daha da yetenekli olduğu savunulmuştur. Şûra-yı Devlet temsilcisi ise, seçimde halkın güçlük çekmemesi için iki dereceli seçimin tercih edildiğini, zaten hemen hemen her yerde iki dereceli seçimlerin yapıldığını bildirmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde bu tür seçimlerin yeni yeni yapılmaya başlandığını, bu nedenle de vatandaşların tecrübesi olmadığını, halkın seçeceği ikinci seçmenlerin daha bilgili olacağını ve bunu daha yararlı gördüklerini belirtmiştir. Zaten eğer istenirse, ileride doğrudan seçime gitmenin de mümkün olduğu açıklanmıştır. Ancak Heyet-i Mebusan üyelerinin bir bölümü, bu hakkın derhal ve tamamen kullanılmasını ısrarla talep etmişlerdir.

Çeşitli Konular

Muvazene-i Maliye Kanunu gereğince yapılan görüşmelerde, devletin memur sayısını azaltması, yetenekli ve bilgili memur bulunması ve bu tür memurlara daha yüksek maaş verilmesi, devlet gelirlerinin artırılması ve giderlerinin de azaltılması istenmiştir. Yabancı sermayeye izin verilmesi talep edilmiş; bedelli askerlik uygulaması ise, haksız ve eşitsiz olduğu gerekçesi ile eleştirilmiştir. Heyet-i Mebusan, yasayı kabul etmişse de, gider miktarlarında önemli kısıntılar yapmıştır.

Diğer yandan, müslim ve gayrımüslim ayrımı yapılmadan tüm Osmanlı vatandaşlarının askere alınması talebi görüşülmüş ve bu konu uzun tartışmalara neden olmuştur.

Bir başka toplantıda ise, bütçe ile zorunlu iç borçlanma konularında yapılan görüşmelerde; Maliye Nezareti'nin savaş dolayısıyla talep ettiği para miktarı karşısında, Heyet-i Mebusan üyeleri doğrudan doğruya Vekiller Heyeti'ni suçlamaya başlamışlar ve Vekiller Heyeti'nin Heyet-i Mebusan'ın meşru taleplerinden hiçbirini tatmin edememiş olduğunu ifade etmişlerdir. Halkın içinde bulunduğu güç koşullar da açıklıkla anlatılmış ve özellikle halkın artık yeni vergiler verebilecek durumda olmadığı vurgulanmıştır. Heyet-i Mebusan, aslında bu tartışmalar sırasında halktan toplanan vergilerin yerinde kullanılmasında bir denetim organı olduğunu özellikle belirginleştirmek istemiştir.

Bazı yöneticiler hakkındaki şikâyetleri içeren dilekçelerin Heyet-i Mebusan'da incelenmesi sırasında, üyeler, Heyet'e gelen ve burada incelenen ve daha sonra da ait olduğu makama sunulan dilekçelere hiçbir yanıt gelmediğine dikkat çekmişler ve bu durumun hem dilekçe sahiplerinin ümitlerini ve hem de halkın gözünde Heyet'in nüfuz ve itibarını kırdığını belirterek, duruma ilişkin şikâyetlerini dile getirmişlerdir.

Bazı üyelerin, Heyet'in dağılma günü yaklaştığında Heyet'in gerçekte halkın kendisinden beklediği önemli görevleri yerine getirmediğinden şikâyetçi olmaları da anlamlıdır.

19 Haziran 1877 günü Heyet-i Mebusan'ın Kanun-ı Esasî'ye göre son toplantı tarihi olmasına karşın, irade-i seniye ile Heyet'in toplantı süresi, Heyet-i Mebusan'ın kabul edip de Heyet-i Âyan'ın reddettiği Bütçe Kanunu'nun tamamlanması için on gün uzatılmıştır.

Heyet-i Mebusan'ın kapanmasından sonra, İstanbul'da Heyet'ten oluşturulan daimi bir encümen bırakılması yolundaki öneri gerek Heyet Başkanı ve gerekse Vekiller Heyeti tarafından kabul edilmemiştir. Bununla birlikte, Heyet'in bir anlamda devamlılığını sağlayacak bu öneri ilginç sayılmalıdır.

Heyet-i Mebusan'ın ilk döneminin son oturumu 28 Haziranda yapılmış ve Heyet kendiliğinden dağılmıştır.

Meclis-i Umumi'nin ikinci dönemi 13 Aralık 1877'de yapılan bir törenle ve yine II. Abdülhamid'in açış nutku ile açılmıştır.

Heyet-i Mebusan'ın ikinci döneminde, ilk dönemle kıyaslandığı takdirde daha şiddetli tartışmalar ve yönetime yönelik daha sert eleştirilerle karşılaşılmaktadır. Heyet'in ilk döneminde gerek Karadağ sorunu ve Rus savaşı ile ilgili olarak dış politika, gerekse kötü yönetim ve yöneticiler dolayısıyla iç politika eleştirilmekte ve tartışılmaktaydı. Ancak ikinci dönemde bu konuda gözle görülür önemli bir ton farkı olmuştur. Yöneticiler hakkında daha sık sorular sorulmuştur. Bununla birlikte, dış politika sorunlarının, genellikle gizli oturumlarda görüşülmesi geleneğine de devam edilmiştir.

Daha Heyet-i Mebusan'ın açılışının hemen sonrasında, Heyet içinde hafiye bulunduğu yolunda (söylentiye dayalı) haberler derhal uzun, gürültülü ve protestolu itirazlara neden olmuş ve Heyet'e hafiye gönderilmesi şiddetle kınanmıştır. Yine daha açılış oturumlarında dış politika, yani savaşın aldığı biçim, savaşın yönetimi ve barış görüşmelerine ilişkin (ve yine söylentiye dayanan) haberler uzun tartışmalara neden olmuştur. Her ne kadar dış politika konularında yöneticiler Heyet'e sık sık davet edilmişlerse de, bu davetlere pek az uyulduğu gözlenmektedir.

Padişah nutkuna verilecek yanıt konuşmasının hazırlanması sırasında Heyet-i Mebusan'da bir grup üye, Vekiller Heyeti'nin Padişaha şikâyet edilmesini talep etmişler ve bunun gerekip gerekmediğine ilişkin şiddetli tartışmalar olmuştur.

Heyet-i Mebusan'ın ilk döneminde, Heyet çalışmalarının daha çok yasa görüşmeleri üzerinde yoğunlaşmasına karşılık, ikinci dönemde bu tür çalışmalar ilk dönemdeki kadar yoğun değildir. İkinci dönemde de yasalar üzerinde çalışmalar olmuşsa da, yönetime ve yöneticilere ilişkin görüşme ve tartışmalar önplana geçmiş görünmektedir. Öte yandan, Heyet-i Mebusan üyeleri, Heyet-i Mebusan'a Şûra-yı Devlet tarafından pek az sayıda yasa önerisi getirilmesinden de yakınmaktadırlar.

Yöneticiler hakkındaki şikâyet ve eleştirilerin Heyet'in kapanmasına yakın arttığı görülmektedir. Bununla birlikte, yöneticilere ilişkin şikâyetlerin tek tek olaylarla sınırlı ve yerel düzeyde olduğu hemen dikkati çekmektedir.

İlk Osmanlı Meclisi, müslim ve gayrımüslim üyeleriyle etnik bakımdan karışık bir nitelik göstermekteydi. Ancak bu durum, Meclis'te etnik çatışmalara neden olmadığı gibi, bu yönde bir eğilimin gelişmesine de neden olmamıştır. Zaten Müslüman üyelerin olduğu gibi gayrımüslim üyelerin de yönetimin güvenini kazanmış kimseler arasından seçilmesine dikkat edilmiştir.

II. Meşrutiyet döneminde Heyet-i Mebusan'da hem iç ve hem de dış politika konularında eleştiri ve tartışmalar, özellikle de Heyet-i Mebusan'ın birinci ve ikinci dönemlerinde bir hayli canlı olmuştur.

İttihat ve Terakki'nin "denetleme iktidarı" sırasında (1908-1913), İttihat ve Terakki yürütme organını (yani Padişahı ve Vekiller Heyeti'ni) Heyet-i Mebusan (yani yasama organı) vasıtası ile denetim altına almaya çalışmış ve bunun için de Heyet-i Mebusan'da muhalefetin oluşmasını desteklemiştir. Oysa İttihat ve Terakki'nin "tam iktidar" döneminde (1913-1918) İttihat ve Terakki Heyet-i Mebusan'da kendisine karşı olan muhalefete karşı sert davranmak eğilimi göstermiş ve bu dönemde muhalefetin yasama organı kanalı ile İttihat ve Terakki'nin elinde bulunan yürütme organını denetlemesine karşı bir tutum almıştır. Bu dönemlerdeki Kanun-ı Esasî değişikliklerini bu farklı politikaların somut bir yansıması olarak değerlendirmek de mümkündür. Yine bu sırada İttihat ve Terakki iktidarı sırasında, Kanun-ı Esasî'ye dayanılarak, çıkarılan çok sayıdaki "muvakkat kanun" da Heyet-i Mebusan'ın iktidar tarafından ne ölçüde devredışı bırakıldığını gösteren bir başka somut göstergedir.

II. Meşrutiyet döneminin ilk yarısında Heyet-i Mebusan'daki tartışmalar ve yönetime yönelik eleştiriler, bu dönemin yoğun iç ve dış siyasal gelişmelerini yansıtması bakımından önemlidir.

Burada belirtilmesi gereken bir başka nokta da, Meclis-i Umumi'nin, 31 Mart Ayaklanması karşısında takındığı tutumun açıklanması olmalıdır. Ayaklanma sırasında Heyet-i Mebusan üyelerinin çok büyük bir kısmı, hattâ hemen hemen tamamı İttihat ve Terakki listesinden seçilmiş mebuslar olmalarına karşın, ayaklanma karşısında pek az mebus saklanmak ve gizlenmek ihtiyacını duymuştur. Bunun dışında Heyet-i Mebusan normal toplantısına devam etmiştir. Bu bakımdan Heyet'e devam eden üyelerin aslında ayaklanmaya karşı bir tutum almadıkları anlaşılmaktadır. Ancak kısa bir süre sonra, Hareket Ordusu'nun İstanbul önünde yığınak yaptığı haberi geldikten sonradır ki, Heyet üyelerinden bir kısmı Hareket Ordusu'nun desteğinde Yeşilköy'de toplanmışlardır. Hatta Yeşilköy'de Heyet-i Mebusan ile Heyet-i Âyan'ın bazı üyeleri "Meclis-i Umumi-i Millî" adı altında ortak toplantılar düzenlemişlerdir.

Sözü edilmesi gereken son bir konu da, son Osmanlı Meclis'i olmalıdır. I. Dünya Savaşı'nın yenilgisinden sonra, Heyet-i Mebusan feshedilmiş ve Anadolu hareketinin sürdüğü bir sırada 1919 yılında yapılan seçim sonucunda, 12 Ocak 1920 tarihinde son Osmanlı Meclis'i İstanbul'da toplanmıştır. Mustafa Kemal'in Ankara'da toplamaya çalıştığı Meclis'e karşı, İstanbul'da toplanan Meclis, genellikle ulusal taleplerde bulunan bir Meclis özelliği göstermişse de, Mustafa Kemal'in düşündüğü biçimde ve talimatları doğrultusunda faaliyet gösteren bir Meclis olma özelliğini gösterememiştir. Mütareke döneminde fiilî işgal altında güç koşullar altında çalışan Meclis, kısa bir süre

31 MART VE PARLAMENTO: 31 Mart Ayaklanması sırasında Heyet-i Mebusan normal toplantılarına devam etti. Fakat Hareket Ordusu'nun İstanbul önlerine geldiği haberi duyulur duyulmaz üyelerin bir bölümü Yeşilköy'de "Meclis-i Umumi-i Milli" adı altında toplantılar yapmışlardır. Bu toplantıda Sadrazam Küçük Said Paşa ve üyeler (yan sayfada), Yeşilköy'de toplantının yapıldığı salon (üstte).

faaliyet gösterebilmiş ve İstanbul'un 18 Mart 1920'de resmen işgali üzerine çalışmalarına ara verme kararı alarak dağılmış ve nihayet 12 Nisanda resmen feshedilmiştir. Bu fesih kararı Osmanlı Meclisi'nin fiilen sonunu belirlemiştir. Ancak Meclis üyelerinin bir kısmının Ankara'da Meclisin fesih kararından tam onbir gün sonra açılan Büyük Millet Meclisi'ne katıldıkları da belirtilmelidir.□

KAYNAKÇA

- AHMAD Feroz, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Kaynak Yayınları, Ankara, 1984
- AKŞİN Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1980
- ALDIKAÇTI Orhan, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, İstanbul, 1973
- ARMAĞAN Servet, "Memleketimizde İlk Parlamento Seçimleri", *Kanun-ı Esasi'nin 100. Yılı Armağanı*, Ankara, 1978
- ARSEL İlhan, *Türk Anayasa Hukukunun Umumî Esasları I*, Ankara, 1965
- ARSEL İlhan, *Türk Anayasa Hukuku*, Ankara, 1959
- BAŞGİL Ali Fuat, *Türkiye'de Siyasi Rejim ve Anayasa Prensipleri I*, İstanbul, 1957
- BAYUR Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c.I-III, TTK Yayınları, Ankara, 1963-1967
- ERDEM Tarhan (derl.), *Anayasalar ve Seçim Kanunları*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1982
- GÖZÜBÜYÜK Şeref-Suna Kili (derl.), *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara, 1982
- GÜRDOĞAN Burhan, "İkinci Meşrutiyet Devrinde Anayasa Değişiklikleri", *A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, c.XVI, s.I-VI, 1959
- KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, cilt VI-VIII, Ankara, 1983
- KUBALI Hüseyin Naili, *Türk Esas Teşkilâtı Hukuku Dersleri*, İstanbul, 1962
- OKANDAN Recai Galip, *Âmme Hukukumuzun Ana Hatları*, İstanbul, 1971
- ORTAYLI İlber, "İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili", *Kanun-ı Esasi'nin 100. Yılı Armağanı*, Ankara, 1978
- ORTAYLI İlber, "I. Meşrutiyet Meclisi'nde Eyalet İdare Meclislerinin Etkisi", *Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı*, Ankara, 1976
- TANİLLİ Server (derl.), *Türk Anayasaları ve İlgili Mevzuat*, İstanbul, 1980
- TUNAYA Tarık Zafer, "İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatımızdaki Yeri", *Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı*, Ankara, 1976
- TUNÇAY Mete, "1293 Kanun-ı Esasi'sinin Son Tâdilleri", *Kanun-ı Esasi'nin 100. Yılı Armağanı*, Ankara, 1978
- TURAN Şerafettin, "II. Meşrutiyet Parlamentosu ve Dış Politika", *Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı*, Ankara, 1976
- US Hakkı Tarık, *Meclis-i Mebusan (1293/1877) Zabıt Ceridesi*, İki Cilt, İstanbul, 1939 ve 1954

Meşrutiyet'te Seçimler ve Seçim Mevzuatı

ZAFER TOPRAK

Osmanlı Devleti'nde seçimleri düzenleyen ilk resmi belge 1876 tarihlidir. I. Meşrutiyet'in ilanından sonra ilk Meclis-i Mebusan üyelerini saptamak amacıyla 24 Ekim 1876 günlü geçici bir talimatta mebusların vilayet, liva ve kazaların İdare Meclisi azaları tarafından seçileceği kaydedilir. Bu belgeye göre, idare meclislerinin azaları daha önce halk tarafından seçildiği için, bunların seçeceği mebuslar da halkın temsilcisi sayılacaklardır.

Geçici talimat Kanun-ı Esasi'den önce hazırlanmıştır. İlk Osmanlı seçimleri Kanun-ı Esasi'de gösterilen esaslara göre değil, bu belgedeki ilkelere göre yapılır.

Talimat ilk içtima devresi için uygulanacaktır. Mebus sayısının asgarî haddi 130'dur: 80'i Müslim, 50'si gayrımüslimdir.

Seçilebilmek için, emin ve itimada layık olmak; 25 yaşından aşağı olmamak; Türkçe bilmek; cinayet ya da siyasi bir suçtan mahkûm olmamak; Osmanlı vatandaşı olmak; "az çok" emlâk sahibi olmak; ve memur olmamak gerekir.

Kanun-ı Esasi'de yer alan esaslara göre ise, her elli bin erkek için bir mebus seçilmesi öngörülür; seçimlerin bir ya da iki dereceli olması hususunda bir hüküm yoktur; seçilmek için 30 yaş sınırı vardır; ayrıca mahkûmiyet ya da malvarlığı konularında Kanun-ı Esasi'de hüküm yer almaz.

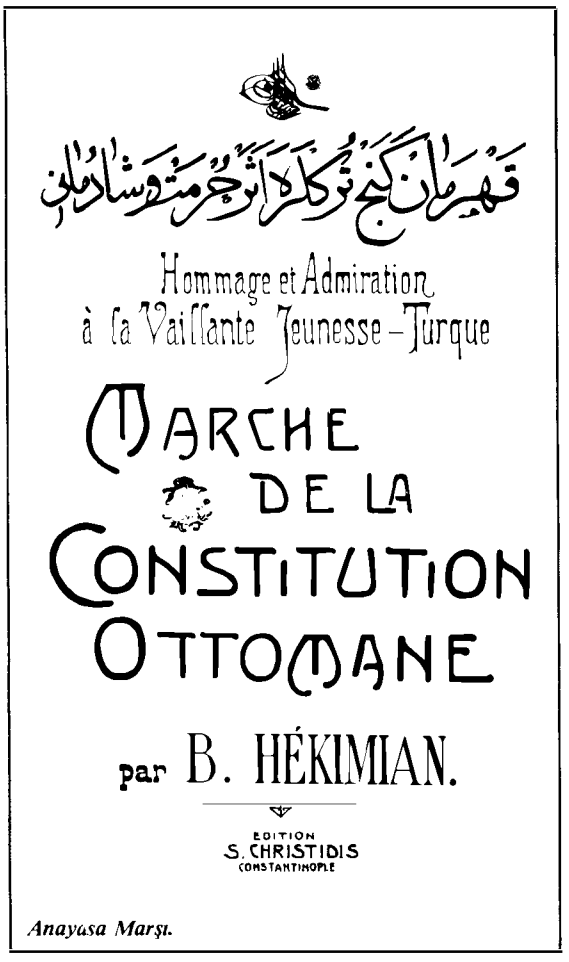
İstanbul ve civarı seçimleri için Talimat'tan ayrı olarak bir de beyanname yayımlanmıştır. Bu beyannameye göre İstanbul için, 5'i müslim, 5'i gayrımüslim olmak üzere toplam 10 mebus seçilecektir. Beyannamede oy verme süresi 5 gün olarak belirlenmiştir. Seçim sandığına gelmeyerek, yazılı olarak da oy kullanılabilir.

Osmanlı toprakları sancak esasına göre 29 büyük bölgeye ayrılarak seçimlere gidilir. Seçilen mebuslar peyderpey İstanbul'a gelmeye başlarlar.

Ancak, Talimat'ta yer alan 130 mebusluk asgarî hadde ulaşılamamış, Meclis-i Mebusan'ın açıldığı 19 Mart 1877 günü meclis 69'u Müslüman, 46'sı gayrımüslim olmak üzere toplam 115 mebustan oluşmuştur.

Meclis, Dolmabahçe sarayında II. Abdülhamid tarafından açılmış; Ahmed Vefik Paşa padişah tarafından Meclis-i Mebusan reisliğine getirilmiştir.

Meclis'e Sultanahmet'teki Darülfünun binası tahsis edi-

Anayasa Marşı.

Meclis-i Mebusan Marşı

beste: Zâti Bey
güfte: Samih Bey

(Üçüncü Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın 17 Aralık 1908 günü açılışında çalınmıştır.)

Osmanlılar bugün oldu muzaffer
Fethetti yeniden vatanı asker
Açtı mebuslara yolu süngüler
Yaşasın Niyazi yaşasın Enver

Gökyüzünde şühedanın hayali
Alkışlıyor sanki ruh-i kemal'i
Ah ölmeden görmeliydi bu hali
O kıymetli muhterem vatanperver

Al bayraklar bulutları sarıyor
Şenliğimiz asümana varıyor
Mazlumlara zalimler yalvarıyor
Hey Allahım bu nasıl ruz-i mahşer

Uyan Midhat uyan geldi zamanın
Tutsun dünyaları şöhret ve şanın
Sen bulun önünde şu mebusanın
Artık yaşa evladınla beraber

lir. İlk toplantı bu binada 20 Mart 1877 günü yapılır. Meclisin yapacağı işlerden biri seçim kanununu çıkarmaktır. Ancak 93 Harbi başlamıştır. Savaş ortamında 56 kez toplanan meclis, seçim kanununu hazırlayamadan 28 Haziran 1877'de dağılır.

Aynı yıl, aynı yöntemle ikinci bir seçim yapılır. 13 Aralık 1877'de toplanan ikinci meclisin ömrü kısa olur. İstanbul mebuslarından Astarcılar Kethüdası Ahmed Efendi'nin savaş felaketinden padişahın da mesul olduğunu ima eden sözleri üzerine II. Abdülhamid, Kanun-ı Esasî'nin kendisine verdiği yetkiye dayanarak meclisi önce tatil, sonra da tehir eder (13 Mart 1878). İkinci Osmanlı meclisi İntihab-ı Mebusan Kanunu'nu kabul eder; ancak kesinleşip kanun haline gelmeden meclis dağılır.

Üçüncü Osmanlı meclisi 30 yıl sonra, II. Meşrutiyet'in ilanıyla toplanır. Seçimler o sırada yayımlanmış olan eski seçim kanununa göre yapılır. Ayrıca bir de Talimat çıkarılmıştır.

Kanun-ı Esasî'ye göre her elli bin erkek nüfusa bir mebus seçilir. Her sancak bir seçim dairesi ve her nahiye bir seçim şubesidir. Nüfusu elli binden aşağı olan sancaklarda, yirmibeş bin ve fazlası elli bin itibar edilecek ve bir mebus çıkarılacaktır.

İki dereceli seçimlerde birinci ve ikinci seçmen yaşı 25'tir. Seçmen olabilmek için 25 yaşını bitirmiş olmak; medenî haklardan ıskat edilmemiş olmak; yabancı devlet uyruğu olmamak; geçici olarak yabancı hizmetinde bulunmamak; iflas etmiş ya da mahkûm olmuş olmamak; mahcuriyetine karar verilmiş olup da bu karar kaldırılmış olmamak; ve devlete "az çok" vergi vermek gerekmektedir.

1908 seçimleri tek günde yapılmaz. Örneğin Trabzon mebusları seçilip İstanbul'a geldiklerinde daha İstanbul seçimlere gitmemiştir.

Seçimlerde iki parti yer alır. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Ahrar Fırkası. Seçimleri İttihat ve Terakki ezici çoğunlukla kazanır.

Meclis, 17 Aralık 1908 günü toplanır.

II. Abdülhamid'in açış nutkunu başkâtibi Cevad Bey okur. Meclis'e bizzat gelmiş olan II. Abdülhamid de kısa bir konuşma yapar.

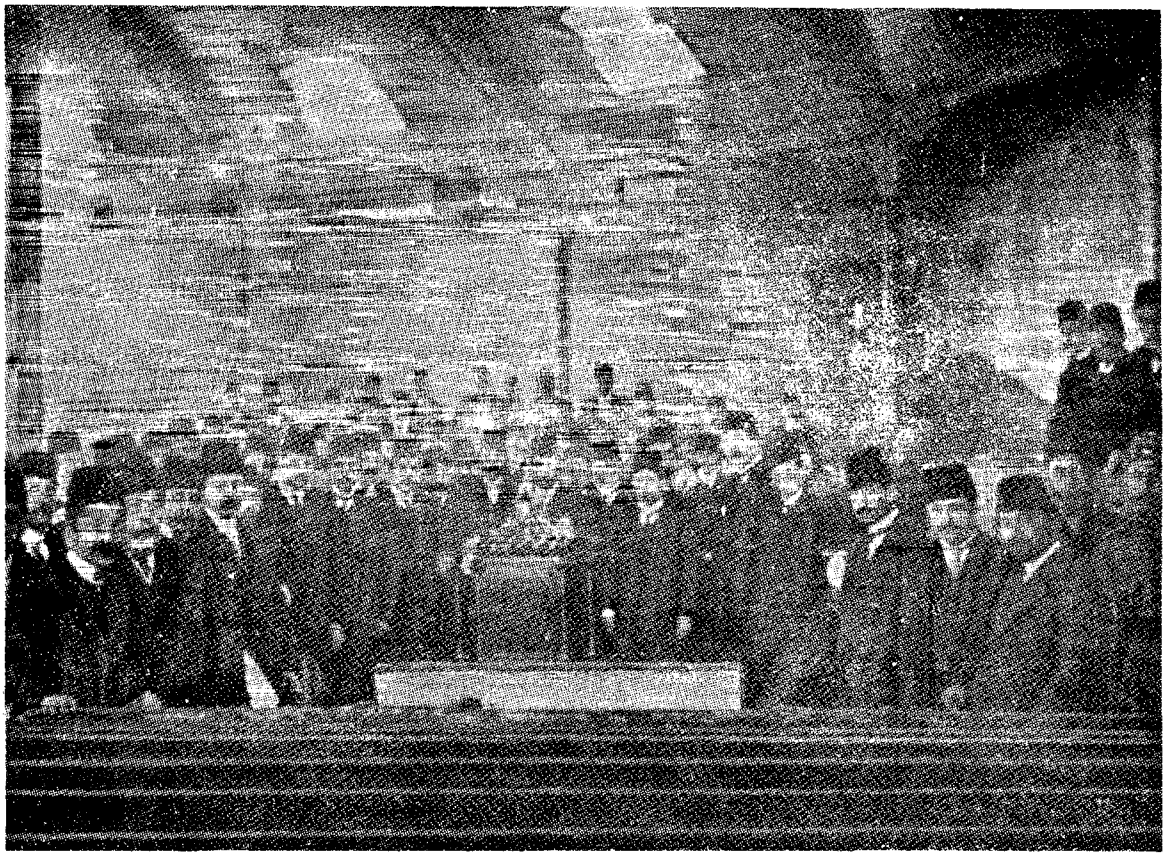
İttihat ve Terakki'nin ezici çoğunluğuna karşı, giderek Meclis'te bir muhalefet oluşur. Bu sırada 31 Mart Vak'ası çıkar. Meclis başkaldıran askerler tarafından basılır. Mebusların çoğu kaçıp gizlenmek zorunda kalırlar. İttihatçıların güçlü sözcüsü Hüseyin Cahid'e benzetilen Lazkiye mebusu Emir Arslan, asi askerler tarafından öldürülür.

İttihatçıların ordu kanadı Hareket Ordusu adı altında İstanbul'a yürür. Yeşilköy'de ya da o günkü adıyla Ayastefanos'ta karargâh kurarlar. Birçok mebus Hareket Ordusu'na sığınır. Kısa sürede iktidar tekrar İttihatçıların eline geçer.

Üçüncü Osmanlı meclisi Ahmed Rıza'nın başkanlığında 1912 Ocak ayına kadar yasama işlevini görür. Ancak, muhalefet giderek güçlenmiştir. Cemiyet, konumunu güçlendirmek ve muhalefeti sindirmek için yeni seçimlere gitmeyi yeğler. O sırada Ahrar yerine, çok daha güçlü Hürriyet ve İtilâf Fırkası muhalefette yerini almıştır.

1912 seçimleri İttihat ve Terakki'nin ağır baskısı altında yapılır. İttihatçılar mülkî ve askeri yöneticiler aracılığıyla güçlü bir denetim mekanizması kurmuştur. Bu seçime muhalefet, "sopalı seçim" ya da "dayaklı seçim" adını verir. Seçimi İttihat ve Terakki kazanır.

4 Mayıs 1912 günü toplanan dördüncü Osmanlı meclisine Menteşe mebusu Halil Bey başkan seçilir. Siyasal bunalım hat safhasına varır. İttihat ve Terakki'den art ar-

Darülfünun'da seçim sandığı.

da istifalar başlar. Cemiyet'i artık destekleyen sadece zabit kesimidir.

Dördüncü meclis kısa ömürlü olur. Dört ay sonra, 5 Ağustos 1912 günü fesh olunur. Yeni seçimler için hazırlığa başlanır. Ancak, Balkan Harbi seçimlerin 1914'e değin ertelenmesine neden olur.

Balkan Harbi sırasında Hürriyet ve İtilâf ağırlıklı Kâmil Paşa kabinesi kurulur. Bulgarlar Edirne'yi muhasara ederler. Çatalca'ya kadar gelirler. İstanbul tehdit altındadır.

Hürriyet ve İtilaf'ın aczi karşısında, İttihat ve Terakki 1913 Ocak ayında Bâbıâli'yi basar. Kâmil Paşa kabinesini silâh gücüyle düşürür. Edirne geri alınır.

1914 seçimlerine İttihat ve Terakki tek parti olarak girer. Beşinci Osmanlı meclisi tüm I. Dünya Savaşı boyun-

Solda, Meclis-i Mebusan Reisliği yapan Halil Bey (Menteşe), sağda Dersim mebusu Lütfi Fikri.

ca yasama işlevini sürdürür. Mütarekeyle birlikte Vahideddin tarafından fesh edilir.

3 Ekim 1919'da Ali Rıza Paşa kabinesi kurulur. Anadolu'da Millî Mücadele'nin temsilcisi Kuva-yı Milliye ile İstanbul Hükümeti ilişkiye girerler. Seçime gitme kararı alınır. Defterler düzenlenir. İkinci seçmenler ve mebusların seçimine başlanır.

Seçime, gayrımüslim Osmanlı vatandaşlarından yalnız Museviler katılır. Rum ve Ermeni Osmanlılar seçimleri gayrımeşru göstermek için boykot ederler.

Seçimler sırasında Kuva-yı Milliye ve İttihatçı çevrelerin etkin faaliyette bulundukları görülür. İstanbul'dan Lütfi Fikri, seçimlerde İttihat ve Terakki'nin gizli baskısını ve çoğunluğu İttihatçılardan oluşan bir mecliste bulunamayacağını belirterek istifa eder.

Seçime resmen katılmayan Hürriyet ve İtilâf, seçimin feshini ister. Anadolu'dan mebus seçilmiş yirmi kadar İtilâfcıyı istifaya çağırır.

Meclis ilk toplantısını 12 Ocak 1920'de Fındıklı'da bugünkü Mimar Sinan Üniversitesi nin merkez binasında yapar. Vahideddin hastalığını bahane ederek meclisin açılışına gelmez. Törene Sadrazam Ali Rıza Paşa katılır.

İlk toplantıya ancak 72 mebus gelebilir. O sıralarda Anadolu'dan İstanbul'a ulaşmak çok güçtür. Bu arada Anadolu'daki Millî Mücadele'yi temsilen Mustafa Kemal Paşa meclis başkanlığına bir kutlama telgrafı çeker.

Altıncı Osmanlı meclisinin ömrü çok kısadır. 16 Mart 1920 günü İstanbul, I. Dünya Savaşı'nı kazanan İtilâf devletleri kuvvetlerince işgal edilir. Ali Rıza Paşa kabinesi istifa eder. Yerine hükümet kuran Damad Ferid, Mustafa Kemal ve arkadaşlarını asi ilan eder. Millî Mücadele önderlerini idama mahkûm eden fetvalar yayınlanır.

11 Nisan 1920 günü Vahideddin, son Osmanlı meclisini bir irade ile fesh eder. |

Mustafa Kemal Paşa'nın son Osmanlı Mebusan Meclisi'ne çektiği telgraf

Hâkimiyet-i milliyenin en mühim bir devre-i hayatımızda uzun bir müddet tecelli ettirilmemiş olmasından mütevellid mücahedatımız, Meclis-i Millî'nin küşadı ile neticelerinden birini istihsal etmiş bulunuyor. Heyet-i Milliyemiz, mukadderat-ı millîyeyi en meşru ve en kanunî merci-i tedkik ve muhakemesi olan muhterem meclise tevdi etmiş olmakla müftehir ve bahtiyardır.

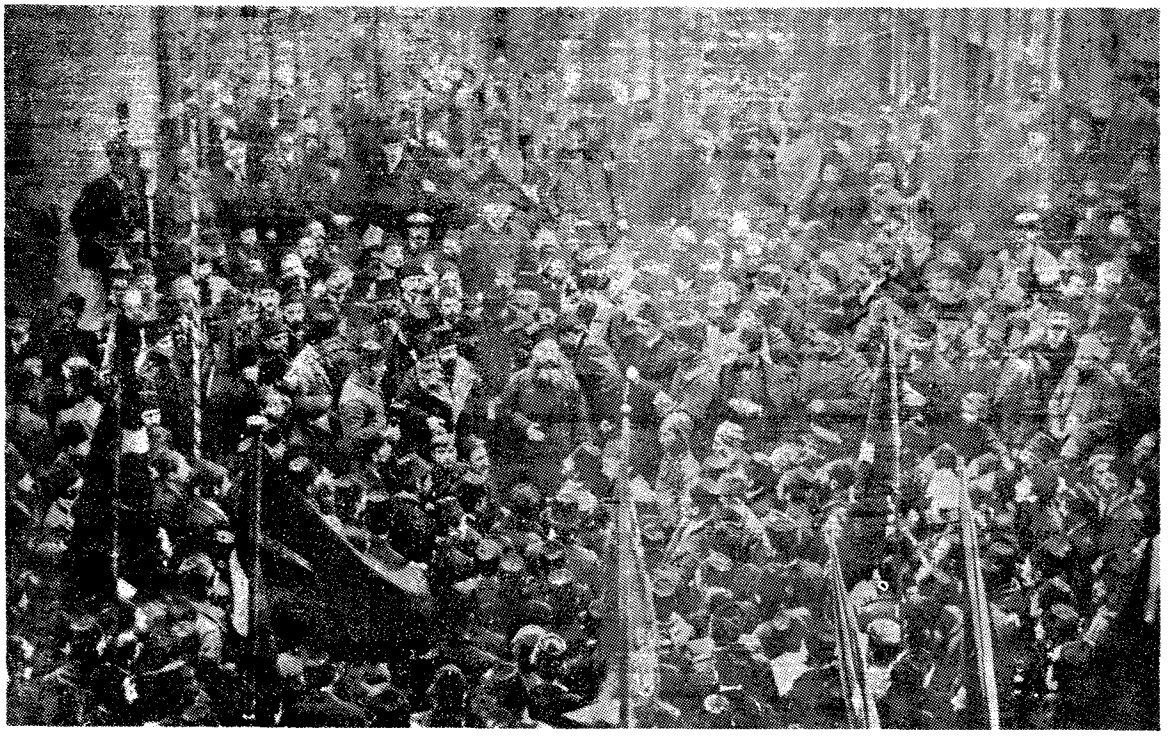
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Teşkilâtı altında kuvvetlerinin emellerini ve ruhlarını birleştirmiş olan millet, bugünden itibaren yalnız kendi iradesini temsil ve bilfiil hâkim kılacak olan meclisin nigehbanı vaziyetindedir.

İstiklâl ve mevcudiyetinin sonuna kadar müdafaası uğrunda onun en fedakâr bir istinadgâhıdır.

Heyetimiz bu itibarla Meclis-i Millîye matuf olan âmâl ve metâlib-i milliyenin kuvvet ve mahiyeti hakkında olduğu gibi bugünden itibaren mebusîn-i muhtereminin düş-i tahammülüne râci kalacak olan mesuliyet-i tarihiyenin derecesi hususunda muhterem mümessillerimizin vukuf ve metanetinden emin ve mutmain olarak tebrikât-ı ihtiramkârânesini takdim ve heyet-i muhteremeye iblâğını istirham eyler.

17 Kânun-î sânî 1336

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
nâmına reis
Mustafa Kemal

Ermeni dini önderinin, Galatasaray'da Osmanlı birliğini kutsaması.

MEZHEPLER VE TARİKATLAR

جريدهٔ صوفيه

Cerîde-i Sûfiye'nin 1. sayısı.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tasavvuf ve Tarikatlar

Dr. Mustafa Kara

ÇERÇEVE YAZI

☐ **Vehhâbilik**

Bu konuda ayrıca *Dernekler, Siyasal ve Toplumsal Olaylar* **ve** *Vakıflar* **maddelerine bakınız.**

Tanzimat'ta Cumhuriyet'e Tasavvuf ve Tarikatlar

Mustafa Kara

Tasavvuf ve Tarikat

İslâm dünyasında ortaya çıkan ilim ve fikir hareketleri içinde tasavvufun müstesna bir yeri vardır. Özellikle İslâmın yayılması sözkonusu olduğu zaman bu "müstesnalık" daha bir öne geçmektedir. Kelâm ve felsefenin büyük ölçüde sırf bir düşünce hareketi olarak kalmaları yanında tasavvufun yaşanan hayatı, ahlâkı, hali, nefs terbiyesini öne alması ona her bakımdan bir üstünlük sağlamıştır.

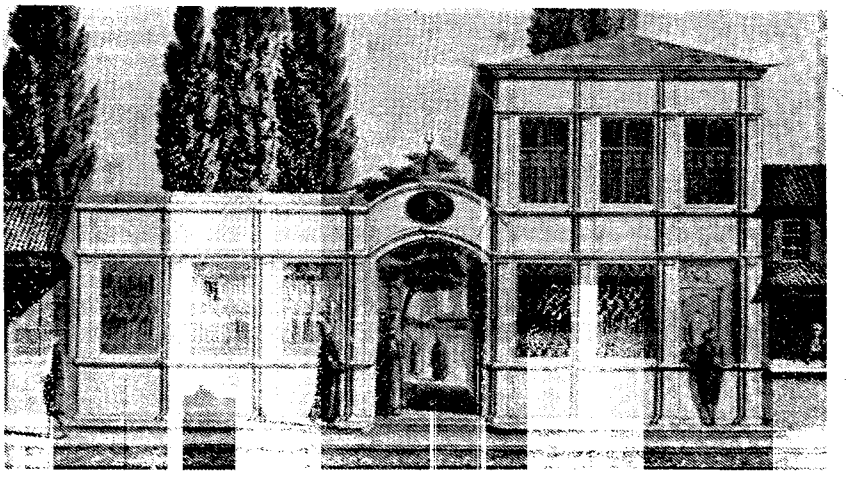
Tasavvuf kelimesinin kökü hakkında birçok görüş ileri sürülmüştür: *Safv* (safvet, safa, durgunluk), Medine Peygamber Mescidi'nde bulunan *suffa* (burada fakir Müslümanlar bulunmaktaydı. Kendilerine Ehl-i suffa denir), hikmet anlamına gelen Yunanca *sophos*, *sûf* (yün) vb. gösterilen kökler arasındadır. Kaba yünden yapılmış elbiseler giyen mutasavvıflar ve kalp temizliğine önem veren tasavvuf için "sûf" ve "safv" kelimelerinin esas alınması her zaman ağır basmıştır.

Tasavvuf tarihi üzerinde çalışanlar için İslâm tasavvufunu üç döneme ayırarak ele almak bir gelenek haline gelmiştir: 1. *Zühd* ve *takvâ* devri. Bu dönem tasavvuf kelimesinin ilk defa kullanıldığı 767 yılına kadar uzatılmaktadır. Dünyadan el etek çekme anlamına gelen zühd ile Allah'tan sakınma ve korkma anlamına gelen takvâ kelimelerine bağlanan bu dönem, bir bakıma İslâm dünyasında varlığını hissettiren saray hayatı, dünya zenginliği ve debdebeye karşı bir muhalefet hareketi özelliği taşımaktadır. 2. *Tasavvuf* devri. Bu devir tasavvuf kelimesinin ilk kullanıldığı dönemden tarikatların ortaya çıktığı 12. yy'a kadar uzamaktadır. Bu dönem, tasavvufun bir yaşama ve ilim dalı haline geldiği, tasavvuf klasiklerinin yazıldığı devir olarak da ele alınabilir. 3. *Tarikatlar* devri. Tarikatların kuruluşundan, tekke ve zaviyelerin ortaya çıkışından bugünlere kadar gelmektedir.

Tasavvufun bir amel, ibadet, ahlâk bir de marifet, irfan (bilgi) yönü olduğu için yapılan tarifler buna göre değişiklikler göstermiştir. Amel yönünü esas alan Cerîrî (öl. 933), "Tasavvuf kötü olan her türlü huy ve hareketleri terk etmek, iyi ve güzel olan her türlü huy ve davranış biçimlerini kendine maletmektir" şeklinde bir tarif geliştirmiştir. Marifet ve hakikat yönünü esas alan Cüneyd Bağdadî'nin (öl. 909) tarifine göre tasavvuf "Masiva (Allah'ın dışında her şey) ile alakayı keserek Hak Taâlâ ile bulunmaktır." Her iki yönü de veren Maruf Kerhî'nin (öl. 815) tanımlaması daha muhtevalıdır: "Tasavvuf hakikatları idrak etmek ve insanların elinde bulunanlara göz dikmemektir."

Arapça yol anlamına gelen *tarikat* (ç. turuk, tarâik) tasavvufta "Allah'a giden yol" şeklinde anlaşılmış ve şöyle tarif edilmiştir: "Olgun bir insan olabilmek ve masivanın hâkimiyetinden kurtulabilmek için yetkili bir şeyhin denetiminde kalp ile kat edilen yol." Ta-

TEKKELER: Tasavvuf düşüncesinin kurumları olan tekke ve zaviyeler değişik adlarla anılmışlardır. Dergâh, hangâh, rıbât, âsitane gibi adlar verilen tekkeler tarikat adıyla özdeşleşmiş ve halk arasında öyle tanınmışlardır. Mevlevihâne, Kalenderhâne, Kadirîhane gibi... Mevlevilik gibi büyük tarikatlardaki tekkeler âsitane, diğerleri ise zaviye olarak bilinir. Oldukça yaygın bir tarikat olan Mevleviliğin Osmanlı Devleti'nin değişik yerlerinde seksen kadar zaviyesi vardı. Galata Mevlevihanesi'nin 18. yy'da yapılmış bir resmi (yanda), sema salonu (karşı sayfada).

rikatlar üç büyük gruba veya dereceye ayrılarak ele alınmıştır:

1. *Tarîk-ı ahyar.* Hayırlı insanların yolu; zühd, ibadet ve taat yolu; çok ibadet ve zühd ile Allah'a ulaşma yolu.

2. *Tarîk-ı ebrar.* İyi insanların yolu; tasfiye, mücadele ve riyazetle Hakk'a vasıl olanların yolu; Hak ve halk ile olan münasebetlerinde sıdk, sadakat ve istikametten ayrılmayanların tuttukları yol.

3. *Tarîk-ı şuttar* Aşk, muhabbet, vecd ve cezbe yolu; aşk ile Hakk'a vasıl olmak isteyenlerin yolu.

Bu "yol"lara girebilmek ve yolu katedebilmek için on esastan bahsedilmiştir: 1. Tevbe, 2. Zühd, 3. Tevekkül, 4. Kanaat, 5. Uzlet (halvete ve inzivaya çekilmek), 6. Zikr (Allah'ı daima hatırda tutmak ve O'nu anmak), 7. Teveccüh (Allah'a yönelmek, masivadan yüz çevirmek), 8. Sabr, 9. Murakabe (nefsi denetim altında tutmak, iradeyi Allaha teslim etmek), 10. Rıza (Allah'tan gelen her şeye -iyi olsun kötü olsun- boyun eğmek).

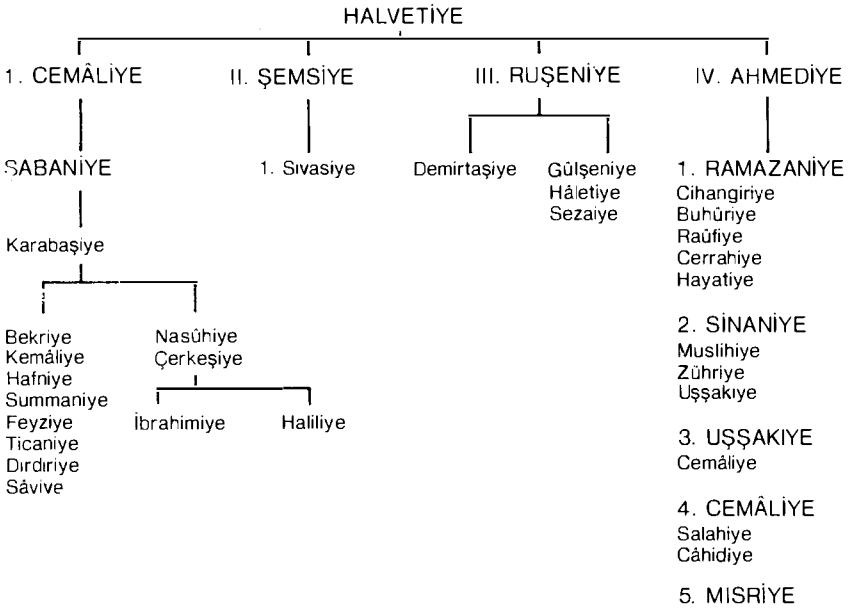
Tarikat kurucusuna şeyh, pîr, kurucu olmasa da tarikatın başındaki kişiye, tekke-zaviye yöneticisine şeyh, vekillerine halife, tarikat mensuplarına mürit, derviş, fakir, sâlik denir.

İslâm dünyasında ilk kurulan tarikatlar şunlardır: Kadiriye, Rufaiye, Mevleviye, Şazeliye, Bedeviye, Çeştiye, Suhreverdiye, Bektaşiye, Sâdiye, Halvetiye, Yeseviye, Nakşibendiye, Kübreviye.

Tarikatlar usûlleri itibariyle iki ana kola ayrılırlar: 1. Cehrî tarikatlar. Bu tarikatların silsileleri çoğunlukla Hz. Ali yoluyla Hz.Peygamber'e ulaşır ve zikirlerini sesli, açıktan ve ayakta icra ederler. 2. Hafî tarikatlar. Bunların silsileleri ise Hz. Ebubekir yoluyla Hz. Peygamber'e ulaşır ve zikirlerini gizli, sessiz ve otururak yaparlar. Bu iki unsuru birleştiren veya beraberce kullanan tarikatlar da vardır.

Zaman içinde tarikatlar (Bektaşîlik ve Mevlevîlik hariç) birçok kol ve şubelere ayrılmışlardır. Bu kollar çoğunlukla kurucu şeyhin adıyla anılır ve genel prensipleri itibariyle esas tarikattan ayrılan yönleri fazla değildir. Bir tarikatın kolları ve gelişim çizgisi için üstte verilen Halvetiye tarikatına bakılabilir.

BİR TARİKATIN KOLLARA AYRILIŞI

Türkler ve Tasavvuf

Türklerin gerek Müslüman oluşlarında ve gerekse gaza ruhunun canlı tutulmasında tasavvufun, tarikatların, dergâhların önemli fonksiyonlar üstlendikleri bilinen bir gerçektir. Daha sonraları Anadolu'ya kayacak olan bu tasavvufî canlılıkta Ahmed Yesevî'nin (562/1166) ve "Horasan erenleri"nin büyük katkısı olmuştur.

Özellikle Selçuklular dönemi tasavvuf tarihi ve tarikatlar için çok verimli bir dönemdir. Kuşeyrî (öl. 465/1077), Sülemî (öl. 412/1021), Hucvirî (öl. 470/1077), Gazalî (öl. 505/1111) gibi tasavvuf klasiklerinin en önemlilerini yazan büyük bilgin mutasavvıflar bu dönemde yetişmiş ve eser vermişlerdir. Bunun yanında bugün kendileri ve kollarıyla bütün İslâm dünyasına yayılmış olan tarikatların hemen hepsi de bu devirlerde ortaya çıkmıştır. Mevlevîlik, Bektaşîlik gibi bazı büyük tarikatlar ise yine bu devirde Anadolu'da vücut bulan tarikatlardır. Selçuklular döneminin diğer bir özelliği de Hurûfiye, Nokta-iye, Kalenderiye gibi bâtıl olarak nitelendirilen tarikatların bu dönemde ortaya çıkmış olmasıdır. Bu tarikatlarda İslâm öncesi Türk inançlarının ve özellikle İran kültüründen kaynaklanan bölgesel inanışların büyük etkisi bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu sırasında tarikatların etkinliği çok daha fazladır. Osman Gazi'nin Şeyh Edebâli ile, Orhan Gazi'nin Geyikli Baba ile, I. Murad'ın Postinpuş Baba ile, Yıldırım Bayezid'in Emir Sultan'la, II. Murad'ın Hacı Bayram Veli ile, nihayet Fatih'in Akşemseddin ile olan yakın ilgisi, şeyh-mürit münasebetleri bu durumun en açık göstergesi olmalıdır. Osmanlıların bu ilk dönemlerinde Eşrefoğlu Rumî Kadirîliği, Abdullatif Kudsî Zeynîliği, Molla İlâhî Nakşibendîliği Anadolu'ya getirmişlerdir.

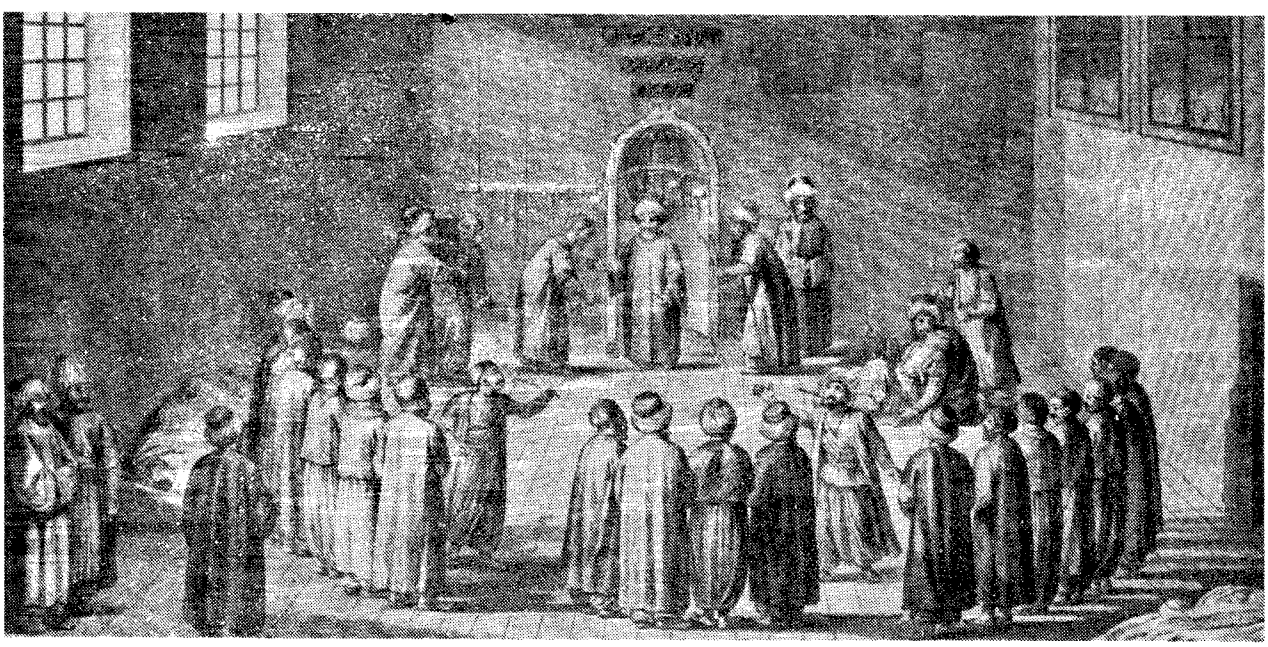
Yine bu dönemlerde ilmiye sınıfı ile tarikat ehli; ulema ile meşayih arasında tam bir birliktelik gözükmektedir. 732/1331'de kurulan ilk Osmanlı medresesine baş müderris olarak tayin edilen Davud-ı Kayserî aynı zamanda büyük bir mutasavvıftı ve İbn Arabî'nin *Fusûsu'l-Hikem*'ine şerh yazmıştı. Aynı şekilde ilk şeyhülislâm Molla Fenarî de ehl-i tarîk idi ve vahdet-i vücudla ilgili risâleler kaleme almıştı. Şeyhülislâm Zenbilli Ali Efendi Zeyniye tarikatı şeyhlerinden Şeyh Vefa'nın müridi idi. Bir diğer şeyhülislâm İbn Kemal, İbn Arabî'yi savunan fetvasıyla tasavvuf muhitlerinde haklı bir şöhrete kavuşmuştu. Şeyhülislâm Çivizâde Muhyiddin Efendi ise Mevlâna ve İbn Arabî'nin düşüncelerine karşı çıkan görüşleri yüzünden azledilmişti.

Ulema-meşayih arasındaki bu dengenin 18. yy'dan itibaren bozulduğu görülmektedir. Saraya etki eden bazı müderris ve şeyhülislâmların etkisiyle özellikle semâ ve deveran denilen sesli ve musikî eşliğinde yapılan zikir bahane edilerek tarikat mensuplarına karşı sert tedbirler alınmış, bazı tekkeler kapatılmış, dervişlerden sürgüne gönderilenler olmuştur. Tarihlere Kadızâde-Sivasî tartışmaları olarak geçen bu çekişmelerde birinci grup medrese ve zâhirî ilimleri, ikinci grup tekke ve tasavvuf düşüncesini temsil etmiş ve savunmuştur. Bu durum yöneticilerin aldıkları tavırlara göre bazan birinin bazan öbürünün lehine olarak Tanzimat'a kadar sürüp gitmiştir. Kâtip Çelebi *Mizanu'l-Hak*'da iki grubun düşünceleri hakkında bilgiler vermekte ve tenkitler yöneltmektedir.

15. yy'dan sonra Osmanlı ülkesinde hızla yayılan tasavvufî cereyanlardan biri de Melâmetîlik hareketidir. Fakat Melâmî şeyh ve dervişlerinden bir kısmının ağır bir şekilde cezalandırılmaları, öldürülmeleri, boğdurulmaları bu cereyanın varlığını gizli olarak sürdürmesiyle neticelenmiştir.

Bu genel bilgileri bitirmeden önce Türkiye'de üzerinde çok yanlışlıklar yapılan bir konuya da temas etmek istiyoruz. Özellikle 1940'lı yıllardan bu yana Türkiye'de mezhepler, tarikatlar üzerine yapılan çalışmalarda "mezhep" ile "tarikat" terimleri birbirlerine karıştırılarak ele alınmaktadır. Halbuki bu iki terim arasında doğrudan bir bağlantı yoktur. Bilindiği gibi mezhepler açık olmayan nasların ayrı yorumlarından veya hakkında nas bulunmayan konularda ayrı fikirlere sahip olmaktan kaynaklanmaktadır. Mezhep kurucusunun kendisine ait metodolojisi mezhebin bir bakıma şekil kazanmasıyla neticelenmiştir. Bu mezhepler amelî ve itikadî olmak üzere ikiye ayrılırlar. Hanefî, Malikî, Şafiî, Hanbelî mezhepleri amelî mezheplere; Maturidîlik ve Eşarîlik de itikadî mezheplere örnek olarak verilebilir.

Tarikatlar ise mezhep anlayışının tamamen dışında-üstünde düşünülmesi gereken tasavvufun kuruluşlarıdırlar. Meselâ Kadirîlik tarikatının kurucusu Abdulkadir Geylânî mezhep olarak Hanbelîdir. Fakat tarikatı çoğunluğu Hanefî olan Türkiye de dahil olmak üzere İslâm dünyasının hemen her tarafına yayılmıştır. Bektaşîlik bu bakımdan daha tipik bir örnek teşkil eder. Tarihlerde Ermeni, Hıristiyan Bektaşîle-

TEKKELERİN İŞLEVİ: *Aynı zamanda mescit görevini de gören tekkelerin masrafları vakıflar yoluyla karşılanır, dervişler de kazançlarının bir bölümünü dergâha bağışlarlardı. Özel bir mimari yapısına sahip olan tekkelerin bu özelliği zamanla değişmiştir. Şeyhin ve dervişlerin tüm iç hizmetlerinin yürütüldüğü tekkede semâhâne, türbe, çilehâne, selâmlık, harem, kiler ve mutfak gibi bölümler vardı. Bir Rufai mukabelesi.*

rin varlığından bile bahsedilmektedir.

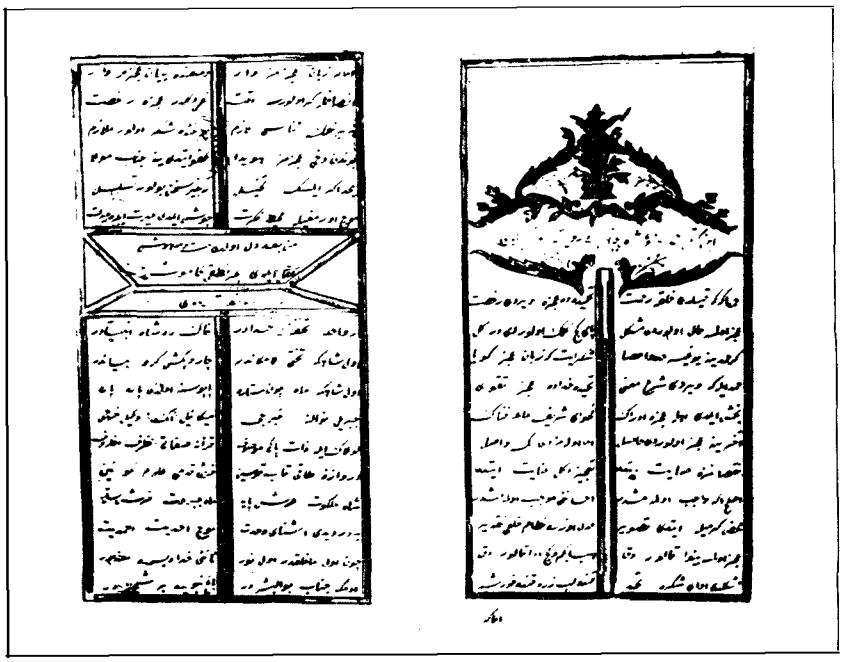
Tekkeler-Zaviyeler

Tasavvufî hayat ve düşüncenin, tarikatların müessesesi olarak görülen tekke ve zaviyeler İslâm dünyasında dergâh, hankah, ribat, âsitane gibi değişik isimlerle anılagelmişlerdir. Mevlevîhâne, Kalenderhane, Kadirîhane gibi ait olduğu tarikatın adını alan tekkeler de vardır. Genel olarak bu terimler birbirlerinin yerine kullanılmıştır. Mevlevîlik gibi bazı tarikatlarda ise farklı bir durum mevcuttur. Mevlevîlikte büyük ve merkezî tekkeler âsitane, diğerleri ise zaviye olarak isimlendirilmiştir. Mevlevîye'nin Konya ve İstanbul'un dışındaki âsitaneleri şunlardır: Bursa, Eskişehir, Gelibolu, Haleb, Kastamonu, Karahisar, Kütahya, Manisa, Mısır, Yenişehir (Rumeli). Mevlevîye'nin, Osmanlı Devleti'nin muhtelif yerlerinde 80 civarında da zaviyesi vardı.

Tekkeler mescit görevini de görürdü. Şeyh'in ailesiyle beraber oturduğu kısım tekkeye bitişik olurdu. Zaman içinde tekkelerin mimarî yapılarında da gelişme olmuştur. Meselâ tam teşekkületmiş bir Mevlevî tekkesinde şu bölümler mevcuttu: Semahâne, Türbe, Çilehâne, Hücreler-Derviş odaları, Selâmlık, Harem, Kiler-Mutfak, Kahvehane ocağı, Kafes, Matrab. Devamlı olarak tekkede kalan dervişler aynı zamanda tekkenin iç hizmetlerini de yürütürlerdi. Tekkenin masrafları vakıflar yoluyla karşılanır, dervişler de kazançlarının bir kısmını bağlı bulunduğu dergâha bağışlardı. Zikir meclislerinde besteli olarak ilâhîler okunduğu için Osmanlı medeniyetinin şiir ve mûsiki dünyası tarikatlarla yakından ilişkilidir. Bir başka ifade ile tekkeler dinî ve içtimaî fonksiyonlarının yanında güzel sanatların da korunma ve gelişmesinde rol oynamışlardır.

Tanzimat Öncesinde Tasavvuf ve Tekkeler

Bilindiği gibi Tanzimat hareketi devlet müesseselerine bir çekidüzen verme hareketidir. Devletin duraklama ve gerilemesini durdurmak, eski gücüne kavuşturmak için 17. yy sonlarından itibaren görülen faaliyetlerin bir halkasıdır. Islah edilmesi düşünülen müesseselerin başında, hukuk, iktisat, maliye, medrese, ordu, idare ve emniyet gel-

ŞİİR VE MUSİKİ: *Gerçekte tekkeler zengin bir şiir ve musiki geleneğine sahipti. Zikir meclislerinde ilâhiler besteli olarak okunduğu için Osmanlı musiki anlayışında tekke müziğinin önemli bir yeri vardır. Bunun yanısıra tekkelerden güçlü şairler de çıkmıştır. Şeyh Galib (1757-1799) tanınmış bir tekke şairi olup, Hüsnü Aşk adlı eseriyle tanınır. Şeyh Galib (yanda) ve eseri Hüsnü Aşk (üstte).*

mekteydi. Dikkati çeken hususlardan biri ıslah edilmesi gereken müesseseler arasında tekkelerin olmayışıdır. Bozulmadıkları için mi? Bu soruya evet demek zordur. Çünkü devlet, özellikle 17. yy'dan beri bazı tekke mensuplarını en sert bir şekilde cezalandırmış, cehri (açıktan, sesli) zikir yapan tekke faaliyetlerini bir müddet yasaklamış, bazı tekkeler "devletin başına belâ" olmuştur. Devletin tekkeleri ıslah etmeye kalkmamasını, tamamen tekkelilerin manevi gücü ve bu manevi güçten çekinen yöneticilerle izah etmek zordur. Devletin tekkelere karşı takındığı bu tavrın temelinde herhalde tekkeleri özerk bir kuruluş kabul etmesi fikri yatmaktadır. Devlet ve toplum için büyük bir tehlike arzetmedikçe tekkelerin bu muhtariyetine dokunmak istenmediği gibi onu doğrudan devlet çarkının içine alarak denetlemek de istenmemiştir. Durum II. Mahmud devrine kadar böyle devam etmiştir.

II. Mahmud'un tekke ve tarikat hayatını yakından ilgilendiren 1227/1811 tarihli fermanında şu hususların yerine getirilmesi istenmiştir:

1. Tarikat pirinin medfun olduğu tekke o tarikatın merkez tekkesi olmalı, diğer tekkelerin yönetim ve denetimi buradan yapılmalıdır.

2. Vefat veya diğer yollarla boşalan tekke şeyhliklerine merkez tekke atama yapmalı, konu ile ilgili olarak şeyhülislâm'ın da görüşü alınmalıdır.

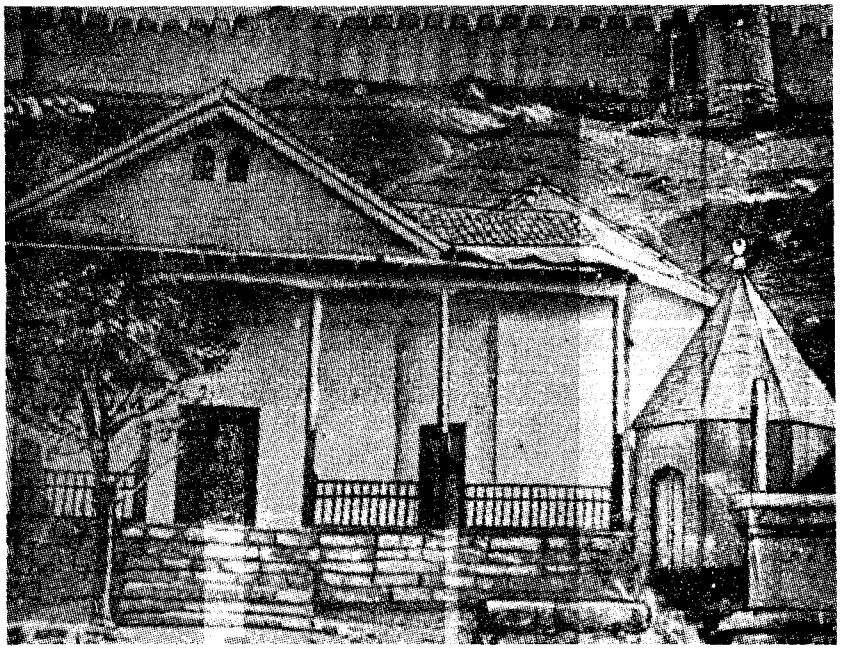
3. Tekke şeyhliklerine tayin yapılırken yetki ve kabiliyete dikkat edilmeli, rüşvet, hediye vs. gibi yollarla ehliyetsiz kişilerin tayini önlenmelidir.

4. Tekke vakıfları Evkaf-ı Humayun Nezareti'nin kontrolünde olmalıdır.

Saray bu fermanla tarikatların bazı geleneklerine müdahale etmişse de tekke mensuplarının yetkilerinin bir kısmına dokunmamıştır. Fakat tekkelerin idarelerini bir yönüyle şeyhülislâmlığa, iktisadi kaynakları demek olan vakıflarını da ilgili bakanlığa bağlamakta fayda görmüştür.

Bektaşiliğin Yasaklanması

Tanzimat arifesinde tarikatlar tarihi açısından cereyan eden en önemli olay, Bektaşîlik tarikatının kapanması ve yasaklanmasıdır. Osmanlı ordusunun ilk yıllardan itibaren Bektaşîlikle olan yakın ilişkisi bilinmektedir. Bu ilişki zamanla kuvvetlenmiş ve bu iki müessese adeta tek müesseseye dönüşmüştür.

TANZİMAT ÖNCESİ: *Tanzimat'ın tüm devlet kurumlarında yapmış olduğu düzenlemeler belirli bir anlayışın sonunda gelişti. Ancak bunlar arasında tekkelerin olmayışı dikkat çekicidir. Bunda tekkelerin özerk bir kuruluş olarak kabul edilip, faaliyetlerine dokunmama gibi kaygıların da etkisi vardı. II. Mahmud dönemine kadar süren bu durum daha sonra değişmemişse de, bu dönemde yapılan müdahaleler tekke yönetimlerine fazla dokunmamıştır. Van'da Şeyh Abdurrahman Gazi Türbesi (üstte) ve Kudüs'de Muhammed Buharî zaviyesinin açılışı (karşı sayfada).*

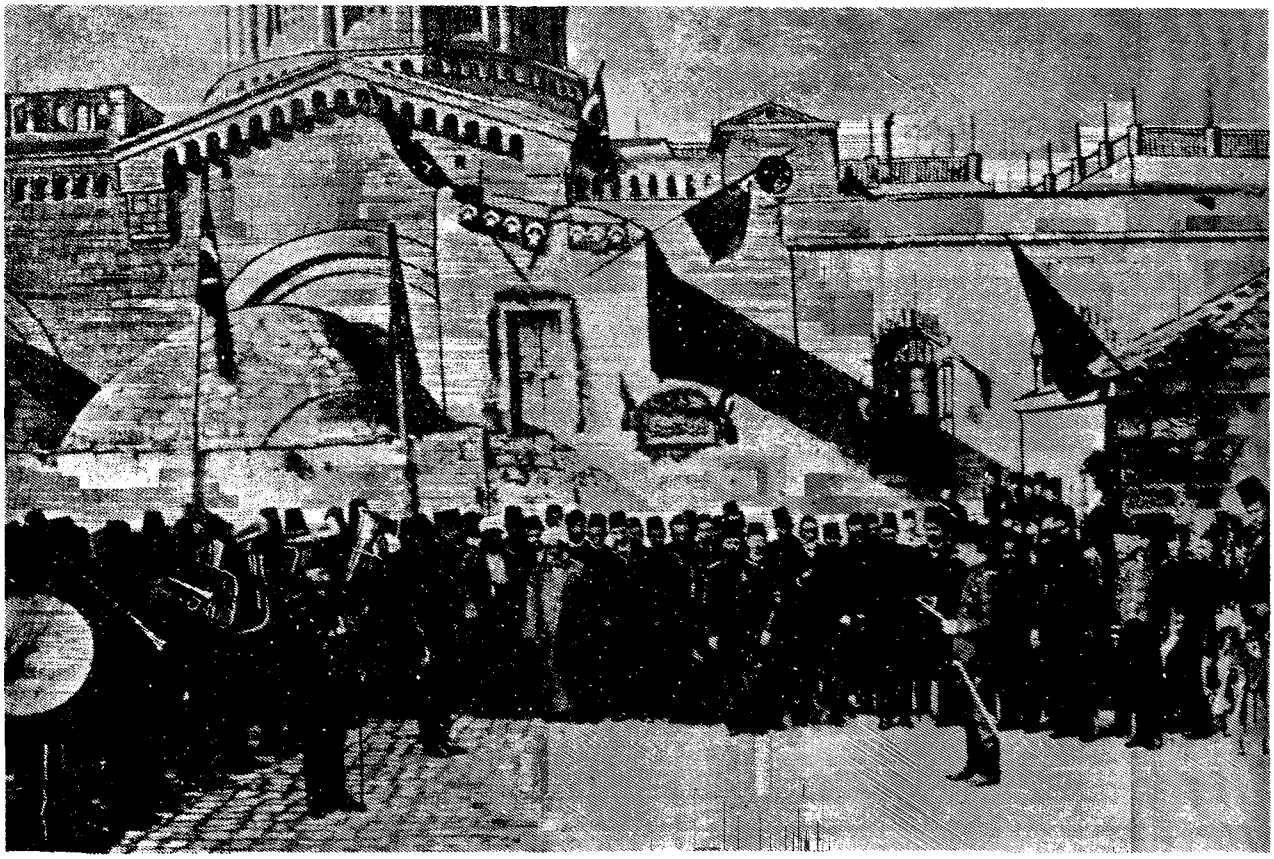
Yeniçeriliğin adı "Ocağ-ı Bektaşiyan", ordudaki rütbeler "silsile-i tarik-i Bektaşîyan" şeklini almış, askerler ise "zümre-i Bektaşiyan" olmuştur. Geleneğe göre Bektaşi babalarından biri Hacı Bektaş Veli'nin vekili olarak 94. kışlada otururdu. Hacı Bektaş dergâhında şeyh olarak göreve başlayan zat İstanbul'a gelir, şaşaalı bir törenle karşılanır, Ağakapısı'na götürülür, tacı Yeniçeri ağasının başına geçirilir daha sonra Bâbıâli'ye gönderilirdi.

Yeniçerilerle Bektaşîliğin içiçe oluşu bilinmesine rağmen saray ikisini aynı anda kaldırmadı. Esas problem Yeniçerilerin taşkınlıkları olduğu için onu lağvetti. Bektaşiler bütün güçleriyle buna karşı çıkmak istediler. Fakat asırlık bir orduyu, padişah indiren, padişah tayin eden bir müesseseyi yıkan saray için Bektaşîlik büyük bir problem olmayacaktı.

Cevdet Paşa'nın verdiği bilgiye göre 11 Zilkade 1241/17 Haziran 1826 günü, Şeyhülislâm Muhammed Tahir Efendi'nin de fetvasıyla kaldırılan Yeniçeri Ocağı'ndan sonra Bektaşiliğin durumunu görüşmek üzere 8 Temmuz 1826 tarihinde Saray-ı Humayun Caminde bir toplantı yapıldı. II. Mahmud'un kafes arkasından takip ettiği bu istişari toplantıya sadrazam ve şeyhülislâmdan başka eski şeyhülislâmlar, kazaskerler ile çeşitli tarikatlara mensup zamanın meşhur şeyhleri katılmıştır. Şeyhülislâm, açış konuşmasında tarikat mensuplarına hürmet duyduğunu, ancak bazı cahillerin Bektaşilik adı altında helalleri haram, haramları helal sayarak ve ibadetleri küçük görerek alay konusu yapmakla kâfir olduklarını söyledi, onlara dair bilgileri hazırda bulunanların bigisini sunduktan sonra kanaatlarını sordu. Şeyhlerin cevabı kısa ve açık olmuştur: "O taife ile ülfetimiz olmadığından hallerini bilmeyiz."

Devrin en meşhur sûfîlerinden biri olan Kuşadalı İbrahim Halvetî, dostlarına yazdığı mektuplarda Bektaşilikle Şiîlik ve Rafızîlik arasında ilgi kurarak devletin tavrını tasvip ettiği intibaını vermektedir.

Mısır'dan Arnavutluğa kadar geniş bir alanda tekkeleri bulunan bir tarikatı İstanbul'dan verilen bir fetva ile hemen kapatıvermenin pek kolay bir şey olmadığı açıktı. Bunun için devlet sert ve kararlı tedbirler alma zorunda kaldı. Bun-

ları şöyle sıralamak mümkündür:

1. Bektaşî dervişlerinin dışında, Bektaşî olarak tanınan sempatizanlar da sürgün edildi.

2. Tekkelerdeki baba ve dervişler Hadım, Birgi, Kayseri gibi ulemanın hâkim olduğu bölgelere gönderildi.

3. Altmış yıl önce ve daha eski tekkelerin dışındaki bütün Bektaşî tekkeleri yıktırıldı. Bunun için çeşitli yerlere bir dersiam ve bir memur gönderildi.

4. Diğer tekkelere ehl-i sünnet inancına bağlı şeyhler tayin edildi.

5. Bektaşîye tarikatı dejenere olmuş bir hacegân tarikatı olarak değerlendirildiği için Bektaşî tekkeleri daha çok Nakşibendiyeye mensup şeyhlerin idaresine verildi. Hacıbektaş'taki merkez tekkeye de Nakşi Mehmed Said Efendi tayin edildi, buradaki camiye de Nakşibendiye camii adı verildi.

Tarikatlarla ilgili Tanzimat öncesi gelişmeleri bitirirken II. Mahmud'un yine tekkelerin ve tekkelilerin disiplin ve yönetimi ile ilgili 1252/1836 tarihli fermanına da temas etmek gerekmektedir. Yeniçeriliğin ve Bektaşîliğin lağvedilmesiyle beraber sosyal hayattaki düzenlemeler birbirini takip etmiştir. Bektaşîliğin kaldırılışından yaklaşık on sene sonra saray şu hususlara bütün tasavvuf ve tarikat mensuplarının uymasını istemiştir:

1. Her tarikat mensubu bağlı bulunduğu tarikata ait özel kıyafeti giymelidir.

2. Her derviş, şeyhinin imza ve mührünü ihtiva eden kimlik taşımalıdır.

3. Yeterli olmayan dervişlere irşad için icazetnâme verilmemeli, icazet verilirken tek şeyhin kanaati değil birkaç şeyhin kanaati alınmalıdır.

4. Şeyh tayininde, şeyhin ilgili vakfiyede işaret edilen tarikat mensubu olmasına dikkat edilmelidir.

5. Aynı şeyhe birden çok tekke şeyhliği verilmemelidir.

6. Tekkeye ait olan sancak, kudüm, mazhar gibi eşya ve aletler -hacca gidenleri uğurlama, gelenleri karşılama gibi bahanelerle de olsa- teke dışına çıkartılmamaldır.

7. Namaz kılmadığı, evrad ve tevhid zikrine katılmadığı halde sadece "deveran ve raks zikri"ne katılmak isteyenlere engel olunmalıdır.

Saray, Bektaşîliği yasaklandıktan sonra bu tarikatın ordudaki fonksiyonlarını yerine getirmek üzere Mevlevîliğe, halk seviyesindeki hizmetleri de Nakşibendiliğe devretmişti. Fakat saray problem çıkartabilecek olan gruplar üzerine gitme konusunda o kadar kesin tavır takınmıştır ki bu olaydan iki sene sonra İstanbul'da bulunan Nakşi-Halidî şeyhlerini bir gecede aniden toplatarak kayık ile Kartal'a oradan da Sivas'a sürmüştür.

Bu tavırlarla şu neticeye gitmek mümkündür: Bektaşilikle beraber devlet bütün tarikat ehline karşı daha dikkatli ve endişeli bakmaya başlamış, bu durum Abdülmecid'in tahta çıkması ve tanzimat fermanının ilan edilmesine kadar sürmüştür.

Saray, tekkelilerle olan bağları tamamen koparmayı da düşünmemiştir. II. Murad devrin meşhur şeyhleriyle, özellikle Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi ile ayrı bir dostluk kurmuş, zaman zaman semâ meclislerini takip etmiştir. Osmanlı Sultanının resmi ilk defa devlet dairelerine asılırken Hüdayi dergâhı şeyhi dua etmiş, Sünbüliye tarikatından Şeyh Yunus Efendi "Fatiha" demiş, Bâbıâli'deki tören ise Sadiye tekkesi şey-

YASAKLANAN BEKTAŞİLİK: Yeniçeriliğin oluşumunda etkisi olan Bektaşilik, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla birlikte dikkatleri üstüne çekti. Ancak II. Mahmud ikisini de aynı anda kaldırmadı. 1826'da Bektaşiliğe karşı olan şeyhlerle yapılan toplantıda bir dizi önlem alındı, birçok Bektaşi sürgüne gönderildi. Tekkeler Nakşibendi tarikatına mensup kişilerin yönetimine verildi. II. Mahmud bu önlemlerle birlikte tarikatlara mensup kişilerin özel bir biçimde giyinmelerini de şart koştu.

hi Süleyman Sıdkı Efendi'nin duasıyla tamamlanmıştır.

Cevdet Paşa, bu düzenlemelerin ve devletin ikili tavrının ardından bir mutaassıplar ve riyakârlar zümresinin oluştuğuna dikkat çekmektedir.

Tanzimat ve Tasavvuf Hayatı

Tanzimat fermanı ilan edildiği yıllarda devletin diğer müesseselerinde olduğu gibi tekke ve tarikatlarda da sönük bir durum görülüyordu. Tasavvufî düşüncedeki bir duraklama ve gerileme ne zaman başlamıştı? Bu soruya çok çeşitli cevaplar verilmiştir. Bunu 10. yy'a kadar götürenler var ise de tasavvuf düşüncesinin 14. yy'a kadar hamle yaptığı, bir başka ifade ile Mevlâna ve İbn Arabi ile bu düşüncenin zirveye çıktığı söylenebilir. Bu tesbitle ulaşılan sonuç şudur: Osmanlı döneminde yaşayan sûfîler tasavvuf düşüncesine yeni bir şey katmamışlar, yeni bir boyut getirmemişlerdir. Yaptıkları önemli iş, daha önceki sûfîlerin tesbit ettikleri esasları tarikat ve tekke müesseseleri aracılığıyla çok güzel bir şekilde topluma sunmalarıdır. Bu "sunuş"la beraber tasavvufi düşüncede bir yenilik değilse bile bir canlılığın olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ancak, Osmanlılar fikrî planda tasavvufî düşünceye yeni bir şey katmamışlarsa da güzel sanat dallarında (özellikle şiir, mûsıkî ve hat) gerçekten yeni sentezlere gidebilmişlerdir.

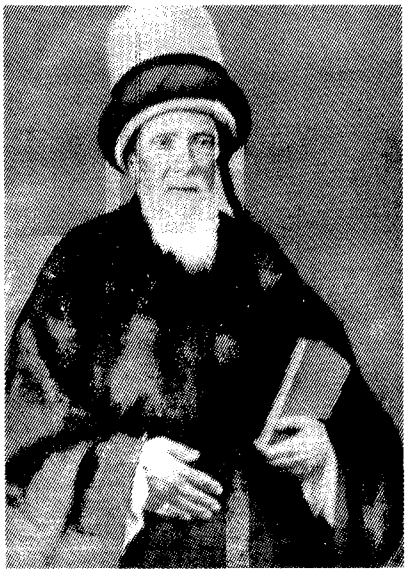
Tanzimat öncesi Osmanlı toplumunda eser ve tesirleriyle meşhur olan mutasavvıflar şunlardır:

1. İsmail Hakkı Bursevî (öl. 1137/1724)
2. Abdulganî Nablusî (öl. 1143/1731)
3. İbrahim Hakkı Erzurumî (öl. 1186/1772)
4. Abdullah Salahî (öl. 1196/1781)
5. Mustakımzâde Süleyman Sadeddin (öl. 1202/1787)
6. Şeyh Galib (öl. 1213/1799)
7. Mevlanâ Halid Bağdadî (öl. 1242/1826)

Fuad Paşa'nın ailece Mevlevî muhibbi olduğu biliniyorsa da Mustafa Reşid Paşa'nın tekke ve tarikatla doğrudan ilgisi bilinmemektedir. Bütün Batıcılığına rağmen bir Osmanlı aydını ürünü olduğu, dolayısıyla bu zihniyetin hâkim olduğu bir cemiyetten çıktığı için Tanzimat Fermanının metnine -herhalde bütün dikkatlere rağmen- tasavvufi ıstılah ve duygular girmiştir. Çöküşü, fermanın verildiği tarihten 150 yıl öncesine götüren ifadeden sonra temel dayanağın "imdat-ı ruhaniyet-i Cenab-ı Peygamberî'ye tevessül ve istinad" olduğu ifade edilmiştir. Bu tevessül tasavvufun cemiyete verdiği anlayışlardan biridir. Bütün ulema ve vükelanın Hırka-ı şerife odasında toplanarak kasem-i billah ile yemin etmeleri de dikkat çekicidir. Hırka da tarikat geleneğinde mevcut olan bir konudur. Rum patriği ve Hahambaşı ile aynı baloda bulunan fermanın sahibi Aldülmecid ise vefatından sonra her cuma gecesi on Halidî dervişinin türbesinde hatm-ı hacegân icra etmelerini vasiyet etmişti.

Tanzimat'ın ilk planda düzeltmek istediği müesseseler arasında tekkeler ve zaviyeler yoktu. Bektaşîlik sebebiyle devletin başvurduğu sert tedbirler tarikatların bir müddet tedbirli ve dikkatli devranmalarını gerektirdi. Sultan Abdülmecid'in işlerini biraz da bu psikolojik ortam kolaylaştırdı. Abdülmecid diğer tarikat mensubları bir tarafa Bektaşilerin bile takip ve kontrolüne taraftar olmadı. Çünkü temel mesele Bektaşiliği değil Yeniçeriliği ortadan kaldırmaktı. Uzun yıllar diğer tarikatların kisvesiyle yaşayan Bektaşiler 1870'lerle beraber faaliyetlerine açıktan devam etmeye başladılar. *Kâşifu'l Esrar* yazarının ifadesiyle "1288 tarihinde bütün

TANZİMAT VE TEKKELER: Tanzimat'tan sonra kurulan Meclis-i Meşayih de II. Mahmud ile başlayan yeni düzenlemelerin devamıydı. Meclis-i Meşayih'in yönetim kuruluna müderrisler de alınmıştı. Bundan amaç tekke-medrese tartışmasını önlemekti. Ancak sonuç böyle olmadı ve tartışmalar sürüp gitti. Yine de tekkelerin şeyhülislâmlığa bağlanması sağlandı, bir ölçüde gelirleri azaltıldı. Galata Mevlevihanesi'nin gelirlerinin ödenmemesi üzerine Şeyh Kudretullah Efendi ile Ahmed Vefik Paşa arasındaki tartışma dönemin en ilginç tartışmasıydı. Kudretullah Efendi.

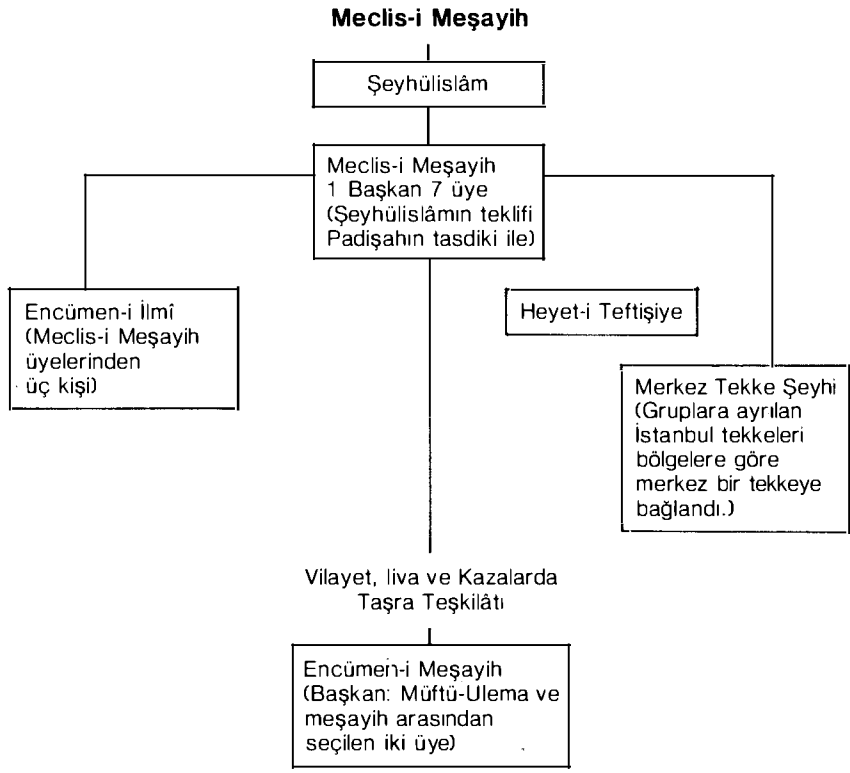
akâd-i bâtılalarını ızhar eyleyup hatta Ferişteoğlu Cavidan'ını neşr ile'' 1826'-dan beri kontrol altına bulunan yayınlarına bile başlamış oldular.

İlk zamanlar neşriyat genelde Bektaşilik aleyhinde ise de onu Sünnî bir tarikat olarak ele alıp inceleyen eserler de daha sonraki yıllarda neşredilmiştir. Ahmed Rıfat'ın *Mir'atü'l-Mekasıd* adlı eseri bu cereyanın müjdecilerindendir ve II. Abdülhamid'in tahta çıktığı sene basılmıştır.

Bektaşilerin bu faaliyeti, bu iade-i itibar mücadelesi Cumhuriyet dönemine kadar devam etmiştir. 20. yy başından itibaren özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra Bektaşî tekkelerinin açılmasına göz yuman idare bu tarikata resmen izin vermemiş, *Muhibban* dergisinin 1910 yılından sonra yaptığı ısrarlı çalışmalara rağmen bunda başarılı olunamamıştır. 1917'de Bektaşî tekkelerinin açılmasını isteyen bir istida ile şeyhülislâmlığa başvuranların istekleri de reddedilmiştir.

Meclis-i Meşayih

Tanzimattan sonra tasavvuf ve tarikatları yakından ilgilendiren en önemli gelişme Meclis-i Meşayih adıyla bir müessesenin kurulmuş olmasıdır. Aslında bu II. Mahmud ile beraber başlayan tanzim ve ıslah çalışmalarının tabiî bir neticesi olarak görülmektedir. 1280 (1863) yıllarıyla beraber kuruluş hazırlıklarına başlanan bu kurum Şeyhülislâm Refik Efendi'nin de gayretleriyle 1283 (1866)'de kurulmuştur. Şeyhülislâmlığa bağlı olarak kurulan bu meclis Osmanlı ülkesindeki bütün tekke ve tarikatların yönetim ve denetimini üstlendiği gibi tasavvufi düşüncenin gelişmesi ve yayılması için de gereken tedbirleri alacaktı. Meclisin ilk şekli bir başkan ve altı üyeden meydana geliyordu. Daha sonraki uygulamalarda, bir ara başkandan ayrı olarak nâzır sıfatıyla şeyh olmayan bir kişi daha tayin edilmiştir. Bazı yıllarda yönetim kurulunda iki tane de müderris bulundurulmuş, kâtip ve başkâtiblik ihdas olunmuştur. 1911 yılında ise Meslis bir başkan ve iki üye'den teşekkül etmekteydi. Meclis son şeklini 1916'da almıştır. Nizamnâme ve talimatnâmelerle tasavvuf ve tarikat dünyası makam-ı meşihatın kontrolüne alınmıştır. Yöneticilere göre, tekkelerin şeyhülislâmlığa bağlanması tekke-medrese tartışmalarını da önleyecekti.

Kaynak: *Takvim-i Vakayi*, 9 şevval 1336/18 Temmuz 1918

Meclis, Şeyhülislâmın teklifi ve padişahın tasdiki ile tayin edilen 1 başkan ve 7 üyeden meydana gelmekteydi. Heyet-i Teftişiye'den başka Meclis-i Meşayıh'a bağlı olan diğer bir birim de Encümen-i İlmî idi. Bu yedi kişi arasından seçilen üç kişinin oluşturacağı encümen tasavvuf ve tarikatlarla ilgili inceleme ve araştırmalarda bulunacak, bu çalışmalar teşkilata tamim edilecek, ayrıca bunlar *Mecelle-i Sûfiye*'de neşredilecekti.

İdare, İstanbul'da bulunan 300 civarındaki tekkeyi bulundukları muhitlere göre tarikatlarına bakmadan gruplandırmış, her grubu merkez bir tekkeye bağlamış, merkez tekke şeyhini de Meclis'e karşı mesul tutmuştur. Merkez tekke şeyhi iki kişiyi de yardımcı olarak alacaktı. Şeyhülislâmlığın tesbit ettiği vilayet, liva ve kazalarda Ercümen-i Meşayih adıyla meclisin taşra teşkilatı kurulacak, müftü bu encümenin başkanı olacak, encümenin ulema ve meşayıh arasında gizli oyla seçilmiş iki de üyesi olacaktı.

9 Şevval 1336 (18 Temmuz 1918) tarihli *Takvim-i Vakayi*'de neşredilen Meclis-i Meşayih nizamnâmesi sekiz talimatnâme ile geliştirilmiş, tekkelerdeki yemek kapları, kaşık ve bardakların nasıl temiz tutulacağına kadar bütün konular maddeleştirilmiştir.

Meclis-i Meşayih ne getirdi ne götürdü? Bu soruya kesin ve açık bir cevap veremiyoruz. Çünkü henüz kuruluş safhasında iken devlet içerde ve dışarda çok daha büyük problemlerle uğraşmak durumundaydı. Birkaç sene sonra da Meclis tarihe karışacaktı. Yalnız bu müessesenin kurulmasıyla önemli bir gelenek yıkılmış, tekkeler ve tekkeliler şeyhülislâmların ve müftülerin emir ve insiyatiflerine terkedilmiş, bir devlet dairesi haline gelen Meclis-i Meşayih ile tekkeler, bütün imtiyaz ve muafiyetlerini kaybetmiştir.

İki örnekle bir an için Tanzimat'ın ilan edildiği günlere, sonra tekrar otuz yıl sonrasına dönelim. Tekke ve tarikatların saray üzerindeki manevi hâkimiyetini gösteren bir belge: 12 Cemaziyelevvel 1254 (3 Ağustos 1838) tarihli fermanla hiçbir kişi ve kuruluşa mali yönden muafiyet tanınmaması emredilmiş, daha sonra sadece tekke bu hükmün dı-

şında bırakılmıştı. Gerekçesi de "...bu zatlara tazimen ve onların ruhaniyet-i seniyelerinden istimdat ve hayırlı dualarını celbetmek için" idi.

Bu bakış açısı sonraları çok değişti: Galata Mevlevîhânesi'nin gelirlerinin ödenmemesi üzerine Evkaf Nazırı Ahmed Vefik Paşa'ya başvuran Şeyh Kudretullah Efendi (öl. 1288/1871) isteklerinin ısrarlı bir şekilde reddedilmesi üzerine Nazır'a "Seni Hz. Mevlâna'ya havale ettim" deyince şu karşılığı almıştı: "Ben de seni Hz. Mevlâ'ya havale ettim."

Tekkeler Çökmüş müydü?

Meclis-i Meşayih Nizamnamesi, Meclis-i Mebusan'da görüşülürken, söz alan konuşmacıların ortak olarak ifade ettikleri bir fikir de tekkelerin tefessüh etmiş ve dejenere oluşuyla ilgiliydi.

Meclis-i Mebusan'da konuşan Batıcı aydınlar tekkelerin tefessüh ettiğini söylemekle kalmıyor, bunların kapatılmasından da açıkça sözediyorlardı. Yunus Nadi "birer tembellik yuvası halinde olan bütün tekke ve zaviyeler ilga olunarak vâridat ve tahsisatları kesilip maarif bütçesine ilave olunacaktır" derken, Kılıçzâde Hakkı aynı yıl (1329/1913) *İçtihad* dergisindeki yazısında, bizi İslâm ve Kur'an'dan uzaklaştıran "softalarla, dervişlerle ilân-ı cihad etmek artık farz olmuştur" demekte ve şöyle devam etmekteydi: "Halka diyeceğiz ki altıyüz seneden beri, softaları, şeyhleri, dervişleri dinlediniz. Kazancınız husrandan ibaret kaldı. Bunu defaatla ve bilfiil tecrübe ettiniz. Şimdi biraz da softaların ve şeyhlerin 'dinsiz' dedikleri hakikat-ı Kur'aniye dindarlarını, ulûm ve fünûn ve efkâr-ı ahrâr-ane taraftarlarını dinleyiniz."

Meclis-i Meşayih konusunun Meclis-i Mebusan'da tartışılması esnasında milletvekillerinin konuşmaları ve temas ettikleri noktalar devrin düşencesini aksettirmesi yönünden mühimdir. Şemseddin Bey (Ertuğrul) tekkelerin eskiden büyük hizmetler verdiğini, şu an-

Vehhâbilik

19. yy'da Osmanlı ülkesindeki en önemli mezhep olayı Vehhâbilik'dir. Vehhâbilik 18. yy ortalarında Arabistan yarımadasında ortaya çıkmış, 19. yy'da geniş bir bölgede hem dinî bir hareket hem de siyasî bir güç olarak gittikçe artan derecede önem kazanmıştır.

Vehhâbilik'in kurucusu Muhammed İbn Abdülvehhâb (1703-1792) düşüncelerini önce bölgesinde yaymaya çalışmıştır. 1744'te Riyad yakınlarındaki Der'iye'ye yerleştikten sonra yörenin emiri Muhammed bin Suud'la işbirliği yaparak güçlü bir desteğe de sahip olmuştur. Bu tarih aynı zamanda Arabistan yarımadasındaki Suudî egemenliğinin de başlangıcı olarak kabul edilir. Muhammed İbn Abdülvehhâb, onun düşünceleri doğrultusunda hareket etmeyen Müslümanları "Tevhid" yolundan ayrılmış birer "Müşrik" olarak niteleyerek taraftarlarına bunların kanlarının ve mallarının helâl olduğunu bildirmiş, böylece onlara yağma ve ganimet yollarını açmıştır. Böylece Necd bölgesinin eskiden beri bu tür hareketlere eğilimli olan kabilelerini kendine çekmeyi başarmıştır.

Vehhâbiler 1745-1765 arasında geçen yirmi yılda Necd bölgesinin tamamıyla Asir ve Yemen'in iç bölgelerine egemen oldular. Muhammed b. Suud'un 1765'te ölümü üzerine yerine geçen oğlu Abdülaziz Vehhâbiliği zorla yaymak yolunda daha şiddetli davrandı. Hicaz bölgesinin koruyucu sahibi olan Osmanlı Devleti'nin ise Arabistan yarımadasının içlerindeki bu olaylarla ilgili olarak çok fazla bilgisi yoktu. Olduğu kadarıyla da fazla önemsememişti. Osmanlı Devleti için başta Mekke olmak üzere bütün Müslümanların değer verdiği yerlerin güvenliği önemliydi. Bu da henüz tehdit altında değildi.

Ancak Abdülaziz 1802'de oğlu Muhammed b. Suud'u büyük bir orduyla Irak'a gönderdi. Muharrem törenleri sırasında Kerbelâ'ya giren bu ordu birçok Şii'yi kılıçtan geçirdi. Hz. Hüseyin'in türbesini de yağmaladı. Hemen ardından Abdülaziz de harekete geçerek önce Taif'i, 30 Nisan 1803'te de Mekke'yi ele geçirdi. Mekke şerifi kısa bir süre sonra şehri geri aldıysa da artık Vehhâbi egemenliği Kızıldeniz sahillerine kadar ulaşmıştı. Vehhâbiler 1806'da Mekke'ye yeniden girdikleri gibi kuzeye yönelerek egemenliklerini Haleb'e kadar genişlettiler. Osmanlı Devleti artık bu hareketin gücünü farketmişti ama iç ve dış meselelerin çokluğu yüzünden Vehhâbilik'e karşı doğrudan harekete geçecek durumda değildi.

II. Mahmud padişah olduktan sonra 1810'da bu işi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'dan istedi. Zira Kavalalı'nın Mısır valiliği daha 1805'te tasdik edilirken Hicaz'ın Vehhâbiler'den temizlenmesi görevi de şart koşulmuştu. Mehmed Ali Paşa oğlu Tosun Paşa'yı bir orduyla Hicaz'a gönderdi. Tosun Paşa 1813'e kadar Mekke, Medine ve Taif'i geri aldı. Onun ölümü üzerine yerine geçen kardeşi İbrahim Paşa harekâtı sürdürerek 1818'de Vehhâbiler'in merkezi sayılan Der'iye'ye girdi ve Suudî emiri Abdullah b. Suud'u yakalayarak Istanbul'a gönderdi. Böylelikle Osmanlı Devleti açısından Vehhâbi meselesi halledilmiş gibi olduysa da 1822'de Abdullah b. Suud'un kardeşi Türkî (Terkî) ortaya çıkarak Vehhâbi egemenliğini yavaş yavaş yeniden kurmaya başladı. Buna karşılık Mehmed Ali Paşa ile anlaşmazlığa düştüğü için bölgeye gönderecek bir gücü de kalmamıştı.

Yüzyılın sonlarına gelindiğinde Vehhâbiler'in siyasî önderleri olan Suudîler'le Mekke Şerifleri amaç birliği halinde Osmanlı egemenliğine karşı çıkıyorlar, bu uğurda Hıristiyan Avrupa devletlerinden destek arıyorlardı. Nihayet 1902'de başa geçen II. Abdülaziz 1953'e kadar süren uzun saltanatında adım adım Arabistan Yarımadası'na egemen oldu. 1924'te Mekke'yi ele geçirdi. 1926'da Hicaz ve Necd kralı unvanını aldı. 1927'de İngiltere'yle imzaladığı Cidde Antlaşması'yla bağımsızlığını ilân etti. 1930'da son Mekke Şerifi Hüseyin'i de uzaklaştırdı ve 1932'de devletin adını Arab Suudi Krallığı olarak değiştirdi. 1953'ten sonra başa geçen Suud (1953), Faysal (1964), Halid (1975) ve Fahd (1982) Abdülaziz'in oğullarıdır.

Vehhâbilik'in inanç özelliklerine gelince: Diğer İslâm mezhepleriyle aralarındaki en temel farkın Tevhid anlayışı konusunda olduğunu savunan Vehhâbiler bu hususu vurgulamak için kendilerini Muvahhiddûn olarak adlandırırlar. Onlara göre Tevhid (Allah'ın zat, sıfat ve fiilleri yönünden birliği ve tekliği) inancı kalble, dille ve amelle gösterilmelidir. Bunlardan biri eksik olursa o kişi Müslüman değildir. Allah'tan başkasından şefaat (yardım) dilemek şirk'tir (Allah'a ortak koşmak). Peygamber'den dahi şefaat istene-

da düştüğü çukurdan kurtarılması gerektiğini, tekke-medrese yaklaşmasının faydalı olduğunu ileri sürmüş ve bu işler için asrın sosyolojisinden faydalanmak gerektiğine işaret etmiştir. Meşihat Memurin Müdürü Bahri Efendi, Meclis'in yıllardan beri ihmal edildiğini, yeni şekliyle vazifesinin "seyr u sülûk ve irfan ile şeyh yetiştirecek tekkeleri ataletten kurtarmak" olduğunu söylemiştir.

Celâl Nuri'nin (İleri) görüşü ise daha dikkat çekiciydi. Ona göre tasavvuf dinimizi çığırından çıkaran tek kuvvettir. Çünkü tasavvufun esrar ve morfinden pek o kadar farkı yoktur. İnsanları cinnet vadilerine sevkeder, dimağı felç eder. Aralarındaki fark ise şu kadardır: Esrar maddîdir, tasavvuf ise manevidir. Celâl Nuri bu mantığı *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye* adlı eserlerinde şöyle sürdürüyor: Türk edebiyatının mecnunu ve akıl hastası Fuzuli, Arap edebiyatının Muhyiddin İbn Arabi, İran edebiyatının ise Hafız'dır. Medrese haşiyeciliği kadar, tasavvufî eserler de beynimizi vampir gibi kemirmektedir.

Ali Suavi (öl. 1878) İslâm ülkelerinin medeniyet, sanat ve ticarette geri kalmalarının tek sorumlusu olarak tekkeleri görüyordu.

Bir taraftan tekke ve türbelerin kapanmasını isteyen *İctihad* ekolunun lideri Abdullah Cevdet, diğer taraftan *Dilmesti-i Mevlanâ ve Gazalî'de Marifetullah*'ı (İst., 1921) hazırlıyor, Muhyiddin İbn Arabi ile Bacon ve Hucchke arasında benzerlikler bulmaya çalışıyordu.

Jön Türklerle İttihat ve Terakki mensupları, doğrudan dervişlere karşı çıkmaktan çok tarikatların elinde bulunan kamuoyunu kullanmak istiyorlardı.

Sırat-ı Mustakim-Sebil'ur-Reşad, *Beyanu'l-Hak* dergileri etrafında toplanan İslâmcılar ise tekkelerin çöktüğü konusunda Batıcılar gibi düşünüyorlardı. Ancak çareler konusunda bunlar ilgadan değil ıslahtan yana idiler. Bununla beraber İslâmcılar -vahdet-i vücud

mez. Hele evliyâdan, şeyhten yardım istemek sapıklıktır. Buna tövbe etmeyenin öldürülmesi caizdir. Tarikata girmek, bir mürşide bağlanmak, tasavvufî düşünce bid'attır (dine sonradan giren şey).

Kur'an ve Hz. Muhammed'in sünneti dışındaki her şeyi bid'at olarak niteleyen Vehhâbiler en büyük bid'at olarak mezar ve türbe yapılmasını, buraların ziyaret edilmesini görmüşler, bu yüzden Arabistan'daki mezar ve türbeleri yıkmışlardır. Hz. Muhammed'in hırka ve sakalının ziyaret edilmesini de şirk sayarak yasaklamışlardır. Ayrıca Allah'tan başkası için kurban kesmeyi, adak adamayı, tesbih çekmeyi de bid'at olarak nitelemişlerdir. Namazın mutlaka toplu olarak ve mescidde kılınması gerektiği inancındadırlar. Zikiri ve nafile namazını yasaklamışlardır. Vakıf kurumunu da bâtıl saymışlardır.

Kur'an'ın yalnızca zâhiri anlamı vardır. Batınî anlamı olduğunu ileri sürmek inkârdır. Dinde akla yer yoktur. Nakil esastır. Kur'an ve Hadis'e dayanan icma ve ictihat geçerlidir. Emri bi'l-ma'ruf ve neyhi ani'l-münker (iyiliği emredip kötülüğü yasaklama) konusunu denetleme imamın veya emirin görevidir. Vehhâbiler bunu özellikle sert biçimde uygulamışlar, yasaklara uymayanlara sert cezalar vermişlerdir.

Amelde Hanbeli mezhebine bağlı olduklarını ileri süren Vehhâbiler, inançta daha çok ünlü Selefiyeci bilgin İbn Teymiyye'nin (1263-1328) görüşlerine bağlı kalmışlar, ancak birçok hususta ondan da ayrı düşmüşlerdir. Tefsirde Zâhiriye görüşünü savunmuşlar, diğer İslâm mezheplerine karşı Hâriciler gibi sert ve acımasız bir tavır içinde olmuşlardır. Bugün Vehhâbilik yalnızca Suudî Arabistan'ın resmî mezhebidir. İnançta ve ameldeki sert tavırları sürmekle birlikte diğer İslâm mezheplerine karşı olan davranışlarında belirgin bir yumuşama vardır. □

Vehhâbiliğin önderlerinden Abdullah b. Suud'un Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa tarafından teslim alınışı.

MECLİS-İ MEBUSAN'DA TARTIŞMA: *Tekkelerle ilgili tartışma II. Meşrutiyet'te de bitmedi. Meclis-i Mebusan'da bu tartışmaları sürdüren birçok mebus tekkelerin kapatılmasını istiyordu. Yunus Nadi (Abalıoğlu) tekkelerin hiçbir yararı olmadığını ve kapatılmaları gerektiğini savunurken, Kılıçzade Hakkı Bey de aynı görüşü tekrarlayarak "softalara" karşı "cihad" açılmasını istiyordu. Buna karşılık Şemseddin Bey gibi mebuslar da tekkelerin eskiden iyi hizmet vermiş olduğunu vurgulayarak, düzeltilmelerini istiyordu. Yunus Nadi (solda), Kılıçzade Hakkı (sağda).*

konusu hariç- çoğunluk itibarıyla tarikat ve tekkelere ilgi duymamış, tekke düşüncesiyle İslâmın yeniden eski günlerine kavuşabilmesini mümkün görmemişlerdir. Yıllarca neşriyatını devam ettiren bu mecmualarda doğrudan tasavvufi konulara ayrılan sayfaların azlığı da bu tavrın ayrı bir göstergesidir. Mehmed Âkif'in takdimiyle *Zulmetten Nura* adlı eserini (İst. 1916) neşreden M.Şemseddin (Günaltay) soruyor: "...Bugünkü tekkeler ise asrın problem ve ihtiyaçları ile bağdaştırılabilir mi? Şeyh Galib gibi mümtaz ve hassas ruhları Yahya, Sünbül ve Hüdayi Efendiler gibi insan-ı kâmil ve fazıl dimağları terbiye eden, yetiştiren tekkelerin payidar olmasına, yararlı bir müessese haline gelmesine herkes taraftardır. Bunlara harcanan paralarla millet için, Müslümanlar için daha faydalı müesseseler yapılamaz, daha hayırlı işler görülemez mi? Hiç olmazsa tekkeler Müslümanların aydınlatılmasına hizmet eden bir şekle sokulamaz mı?

Bu grubun zihniyeti Said Nursi'nin şu cümlesiyle noktalandı: "Asrımız tarikat asrı değildir." Ziya Gökalp, 27 Temmuz 1325 (9 Ağustos 1909) tarihinde Diyarbakır'da çıkan *Peyman* adlı gazetenin 7. sayısında yayınlanan bir makalesinde tekkeleri ele alıyor. Makalenin baş tarafında tekke ve tasavvufla ilgili genel bilgiler verdikten ve tekkeyi daha çok ribat, askerlik açısından değerlendirdikten sonra, Moğol barbarlarına karşı tekkelerin özellikle Nakşibendiye tarikatının faaliyetlerini, tarihin hiçbir zaman inkâr edemeyeceğine temas ediyor. Doğu'da Reşkotan Aşireti gibi pek çok aşiretin tekkenin eliyle medenî bir topluluk haline geldiklerini de belirttikten sonra tekkelerin o günkü sönük, hatta zararlı durumuna geçiyor, ve tekkelerin yeniden ihya ve ıslahı için şu temennilerle makalesine son veriyor: "Tekkeler Bab-ı Meşihat'ce tanzim ve ıslah olunacak olursa, hem böyle fırak-ı dâlleye menşe olmak mahzuru kalmaz, hem de memleketimizin eimme-i ahlâkıye ve ictimaiyesi hidemat-ı mebrûre-i kadimesini yeniden ifaya başlar. İtikad-ı âcizânemce bu tasfiye-i ahlâkıye mekteplerinin ulûm-ı zâhire ve maarif-i bâtınaya ittilaları bi'l-imtihan sâbit olan kâmil şeyhlerin idaresine tevdii, tasavvufta imam tanınan İmam-ı Kuşeyrî Hazretlerinin *Risâle*'siyle İmam Gazalî'nin *İhyâü'l-Ulûm*'u kabilinden ümmehat-ı tasavvufun tekkelerde muntazaman tedrisi, terbiye-i tasavvufiyenin tenzih-i ahlaki dairesine hasr ile maarif-i aliyye-i tarikatın ilmen ve zevkan muhtehi olan ezkiyay-ı müridâna tahsisi ve mübtedi, cahil müritlerin esrar-engiz ekvâl ü etvar ile beht ü hayrete ve dolayısıyla küfr ü dalalete saptırılmasına meydan verilmemesi, Ceziretü'l-Arab'la Trablusgrab'ın aşiret uğrağı olan noktalarında Sunusi tekkelerine mümasil hankahlar tesis olunup efrad-ı aşâirin manevi bir zabita-i ictimaiye dairesinde idhali, vâcibat-ı umûrun en ehemmiyetlilerindendir. Medreselerle beraber tekkelerin de ihtiyacât-i asriyeye tevfikan tensik u ıslahını Bab-ı Meşihat'tan ve Kanun-ı Esasî'nin 11. maddesi mucebince teşekkül edecek İslâm Cemaat Meclisleri'nden intizar eyleriz."

Tarikatlararası İlişkiler

Tasavvuf dünyasında ortaya çıkan yüzlerce tarikatın temel kanaatı şudur: Bütün tarikatlar Allah'a götürür. Bu esası Kübreviye tarikatının Pîri Necmeddin Kübra (öl. 618/1221) şu cümle ile özetlemiştir: "Allah'a ulaşan yollar (tarikler) yaratıkların nefesleri sayısıncadır." Bu anlayış tarikatlararası bir hoşgörünün de doğmasına sebep olmuştur. Ancak, tasavvuf tarihinin bütünü ele alındığında bunun tersi olan tutum ve davranışlarla da karşılaşmak mümkündür. Temelde olmasa bile tarikatlar arasında oluşan meşrep farkı bu inhisarcılığın sebebi olarak ele alınabilir. Büyük sûfîler, değil diğer mezhep ve tarikat mensuplarını, başka dinlere mensup olanları, hatta putperestleri bile samimi olarak dergâhlarına davet ettiklerine göre "tek yol bizim yolumuzdur", "hak tarik bizimkidir" şeklindeki düşünce kendiliğinden zayıflamaktadır. Daha açık bir ifade ile Tanzimatın üzerinde ısrarla durduğu müslim, gayr-ımüslim eşitliğini tasavvuf insana saygı planında çoktan halletmişti.

Tarikatlararası ilişkileri müsbet yönde geliştiren önemli bir unsur tasavvuf kitapları olmuştur. Tasavvuf klasiklerinden özellikle *Kuşeyrî Risâlesi*, *İhyau Ulûmi'd-Din*, *Avârifu'l-Maarif* gibi eserler Osmanlı döneminde yaygın olan eserlerdi. Fakat bu birliği sağlayan temel iki kitap Mevlâna'nın *Mesnevî*'si ile İbn Arabî'nin *Fusûsu'l-Hikem*'idir. Hemen her tarikat mensubu, bu iki eseri tanır ve okur. Bu eserlerin tercüme ve şerhleriyle meşgul olan sûfîlerin tarikatlarına bakıldığı zaman da bu yaygınlık hemen görülebilir. Bu konuda dikkati çeken bir husus da şudur: Nakşibendîler özellikle İmam Rabbanî'den sonra vahdet-i vücûda değil de vahdet-i şuhûda yakın olmuşlardır. Mesnevi ve Fusûs ise vahdet-i vücudun temel iki

eseridir. 19. yy'la beraber İstanbul'da yaşayan büyük Nakşi şeyhlerinin aynı zamanda Mesnevihan olduğu görülmektedir. Murad Buhari, Hoca Husameddin, Feyzullah Efendi, Mustafa Said, Mustafa Vahyi, Hoca Selim bunların en meşhurlarıdır. Sadiye tarikatı şeyhlerinden Elif Efendi de mesnevihandı. Bu yakınlığın bir sebebi de değişik tarikatlardan el alan, değişik tarikat şeyhlerine intisap edenlerin oluşturduğu ortamdır. 1895'te İmdadullah Faruki'den Çeştiye tarikatı hilafeti alan Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi Celâleddin Efendi (öl. 1326/1908) aynı sûfîye Mevlevi hilafeti vermiştir. Aynı şahıs babasının hocası Tunuslu Mustafa Efendi'den *Futûhatu'l-Mekkiye* okumuş, 1858'de *Fusûsu'l-Hikem* icazeti almıştır. *Fusûsu'l-Hikem*'le meşgul olanlardan biri de Şeyhülislâm Abdurrahman Nesib Efendi'dir. Nakşi-Halidi Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevi'nin (öl. 1311/1893) verdiği icazetnamelerden anlaşıldığına göre müridlerine şu mutasavvıfların çeşitli eserlerini okutmuştur: Gazalî, İbn Arabî, Ahmed Bedevî, Abdulkadir Geylanî, İbrahim Desukî, Ataullah İskenderî, Ebu'l-Hasan Şazelî, Ensarî, Suhreverdî, Mekkî. Aynı sûfî, tarikat olarak Nakşi, meşreb olarak ise Şazeli olduğunu ifade etmiştir.

Cevdet Paşa *Tezâkir* adlı eserinde verdiği bilgiye göre Nakşibendi olan Mesnevihan Murad Efendi, seyr u sülûk için kabiliyetli gördüklerini Halvetî olan Kuşadalı İbrahim Efendi'ye (öl. 1262/1846) gönderirdi. İstanbul, özellikle Rumeli topraklarında son yüzyılın en tesirli mutasavvıflarından biri olan Muhammed Nuru'l-Arabi (öl. 1305/1887) ise iki tarikat neşvesini bir araya getirerek Melâmiye-i Nakşibendiye'nin kurucusu olmuştur.

Fusûs ve Mesnevî gibi eserler sadece dervişlere değil tekke dışında olan insanlara da ufuk açmıştır. Güzel sanatlarla özellikle şiir ve edebiyatla meşgul olanların hemen hepsi tarikat muhibbidir; doğrudan tarikata intisap etmemişse bile bu atmosferden istifade etmiştir. Bu grubun düşüncelerini Muallim Naci'nin şu ifadesinden öğrenebiliriz: "Zahiren bir tarikata intisab etmemek hususunda biz de isr-i pedere iktifa eyledik. Fakat bizde bir tecelli vaki oldu. Mesnevi-i şerif okuduk, gönlümüzü cezbetti. En ziyade Mevlevileri sevdik. İttihad-ı mâneviyeye nazaran Hz. Mevlâna'yı sevmek kâffe-i evliyayı sevmek demek olduğundan eminiz." Tanzimat döneminin kadın yazarlarından Şeref Hanım'ın (öl. 1861), Adile Sultan'ın (öl. 1899) ise Nakşi olduğunu biliyoruz.

Farklı tarikatlara mensup dervişlerin her zaman bu tarz münasebetler içinde olmadıklarını tahmin etmek zor değildir. Değişik sebeplerle hak-batıl tartışmalalarında tarikatların birbirlerine tavır aldıkları görülmektedir. Bir dereceye kadar bu da tabiidir. Bu tavır bazan tarikat içinde de görülmektedir. Aynı tarikata mensup insanlar, hatta şeyh olma noktasında bulunanlar arasında bile "post kavga"ları olmuştur. Nakşibendiyenin Halidiye kolunun kurucusu Mevlana Halid Bağdadî (öl. 1242/1826) Muhammed Salih adlı halifesini irşad göreviyle İstanbul'a göndermiş, tenkit ve tarizlere maruz kalınca yerine Abdulvahhab Susî'yi tayin etmişti. Bir müddet sonra Susî, kibir ve benlik kokan davranışları neticesinde azledilmişti. Bütün bu tarikat içi çekişmeler günlerce sarayı meşgul etmiştir. Bu çekişmelerin bir sebebi de Meclis-i Meşayih'in kurulmasından sonra tekke şeyhliğine atama yolunun değişmesidir. Bu düzenleme ile halkın nabzını büyük çapta ellerinde tutan tekkelerin, devletin yönetimini ellerinde bulunduranlarla ortak hareket etmesi yoluna gidilmiş, bir başka ifade ile tekkeler politize edilmek istenmiştir. İttihat ve Terakki'nin Mevlâna Dergâhı postnişinliğinden Abdulhalim Çelebi'yi (öl. 1344/1925) alarak yerine kendilerine daha yakın Veled Çelebi'yi tayin ettirmeleri buna misal olarak gösterilebilir. Abdullhalim Çelebi dokuz yıl süren uzun mücadelelerden sonra tekrar postnişinliğe dönmüştür. Benzer uygulamalar, vakfiye şartlarını da hükümsüz hale getirmiştir.

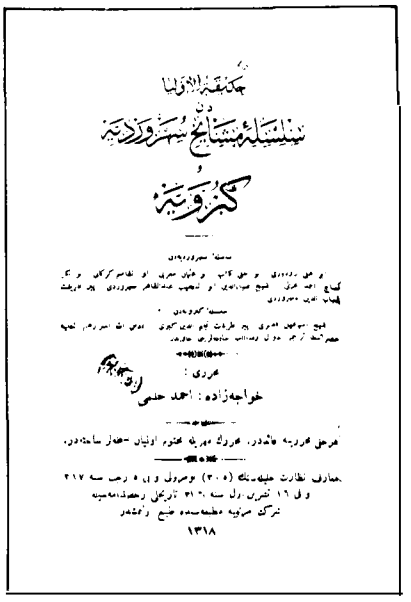

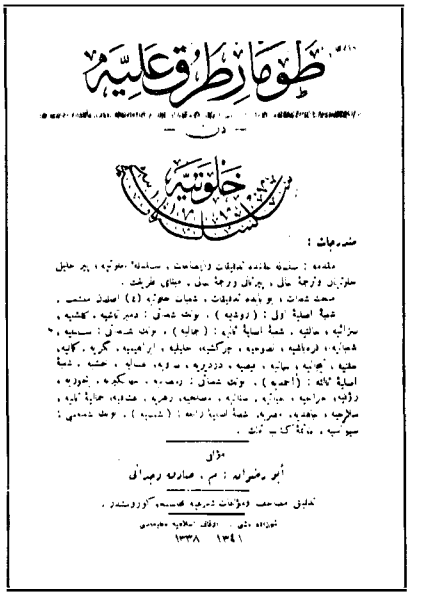
TASAVVUF KLASİKLERİ: Tasavvuf dünyasında tarikatlar arası ilişkileri oluşturmada, birliği sağlamada en önemli araçların kitaplar olduğu bilinmektedir. Mevlâna'nın Mesnevi'si, İbn Arabî'nin Füsusu'l-Hikem'i bu konuda tartışmasız kabul edilen ve tüm tarikat mensuplarının tanıyıp, okuduğu kitaplardır. Bu anlamda vahdet-i vücudu temsil eden bu iki eser tarikatlararası ilişkilerin düzenlenmesinde önemli roller de oynamışlardır. Mevlâna ve Şems

II. Abdülhamid'in İslâm birliğini sağlamak için tekke ve tarikatlarla yakın ilişki kurduğu bilinmektedir. Tarikatları bu ortak hedefe yöneltmenin de tasavvuf ehli arasındaki birliğe hizmet ettiği düşünülebilir. O, Kuzey Afrika'da yaygın bir tarikat olan Şazeliye mensuplarıyla beraber bütün tarikatlarla yakından ilgilenmiştir. II. Abdülhamid Teşkilat-ı Esasîye'yi ilân edeceğini vadettiği zaman yanında iki kişi vardı; biri Midhat Paşa, diğeri Şeyh Osman Salahaddin Efendi (öl. 1304/1886). Midhat Paşa'yı da huzura bu Mevlevî şeyhi götürmüştü. Daha sonra Sultan, Midhat Paşa'nın beğenmediği yönlerini mektupla Şeyh Efendi'ye bildirecek ve düzelttirmesini isteyecekti.

Bu münasebetler hep böyle gitmemiştir. II. Abdülhamid döneminin kontrol ve takibi, jurnallerle baskıya dönüşünce Abdulvahid Çelebi saraya şu telgrafı çekecektir: "Bütün Mevlevi âlemle birlikte ferman buyurulacak yere göç etmeye hazırız." Bu iniş çıkışlar devam ededursun Şeyh Muhyiddin Efendi, 3 Ocak 1896 tarihinde Sultan'a yazdığı mektupta şöyle diyordu: "Bu tasavvuf ehlinin duasına sakın inanmayınız. Onların ne postunda ne taç ve hırkasında feyiz ve bereket kalmıştır."

Tarikatlararası ilişkileri menfi yönde etkileyen hususlardan biri de Batılı devletlerdir. Fransa Dışişleri Bakanlığı ile Cidde Konsolosu arasında 1902 yılında yapılan yazışmalar bu konu ile ilgili dikkat çekici hususlar ihtiva etmektedir. Bakanlık, Şazeliye tarikatının kuvveti, tarikat şeyhinin Mekke, Medine ve Cidde'deki nüfuzu, bunların Mekke şerifinin yanındaki itibarını sorduktan sonra bu tarikatların tesirlerinin azaltılması için neler yapılması gerektiğini de ilave ediyor. Konsolos son soruya verdiği cevapta tarikatlara

سلسلهٔ مشایخ سهروردیه
و
کبرویه
خواجه‌زاده احمد حلمی

طوماری طرق علیه
خلوتیه

TANZİMAT SONRASI TASAVVUF KİTAPLARI: Tanzimat sonrasında da tasavvuf dünyasında önemli yerleri olan birçok kitap yayımlandı. Bunların da işlevi tarikat üyeleri arasındaki birliği sağlamaktı. O dönemde yayımlanan Hadikatu'l-Evliya (solda) ve Tomar-ı Turuk-ı Aliyye'nin (sağda) kapakları.

bazı imtiyazlar tanınarak rekabete düşmelerini temin etmek, bu durumu da Fransa'nın menfaatları için kullanmak konularına işaret etmiştir.

Şeyhülislâmlar

Devlet bürokrasisinde şeyhülislâmın dinî, ilmî ve adlî sahada icra ettiği önemli fonksiyonlar bilinmektedir. Bu fonksiyonlar dolayısıyla tasavvuf ve tarikatlarla ilgili gelişme ve değişmeler doğrudan şeyhulislâmın şahsiyetiyle ilgili olmuştur. Genel olarak şu söylenebilir: Uğraştıkları saha ve meşgul oldukları medrese ilimleri açısından şeyhulislâmlar tasavvufî hayatın doğrudan içinde olmamışlardır. Tasavvufî hayatın içinde olmamak, tarikatlara karşı olmak anlamına alınmamalıdır. Gerçi fetvalarıyla tekke mensuplarına karşı devletin çok sert tedbirler almasını uygun gören şeyhülislâmlar olduğu gibi işi kendi akışına terkedenler de az değildir. Bir diğer husus da şudur: Bir meselede sarayın görüşü açık ve kesin ise şeyhülislâmın buna ters bir fetva vermesi çok zordur ve bunun misâlleri de azdır. Tanzimat ve sonrası şeyhülislâmlarından tasavvufla yakın ilgisi olanlara birkaç örnek:

Bektaşiliğin kaldırılması için ciddi gayretler gösteren Muhammed Tahir Efendi'nin (öl. 1254/1838) tarikatlarla ilgili bir risalesi vardır ve Altımermer civarındaki Kadiriye tekkesini de o yaptırmıştır. Meclis-i Meşayih'in kurulmasıyla ilgili samimi faaliyetlerini gördüğümüz Refik Efendi (öl. 1288/1872) Nakşibendi tarikatına intisab etmiş İbn Arabi hayranı bir âlimdi. 1293/1876 ta-

BATI VE TARİKATLAR: Tasavvuf dünyası Batılıları da etkilemiş, birçok sanatçının eserlerine, gezginlerin anılarına konu teşkil etmiştir. Özellikle Mevlevilik Batı'da bugün de ilgi toplayan bir tarikattır. Rembrandt'tan, Brindizi'ye, Hilair'dan Preziosi'lere kadar uzanan bir dizi ressamın çizgileri tekkelerin iç yaşamını ve dervişleri konu ederek güçlü eserlerin oluşmasını sağlamıştır. Türkiye'ye hiç gelmemiş olan Rembrandt'ın tasvir ettiği Mevlâna (soldan üçüncü), yanında çömelmiş oturanlar Hoca Muineddin, Hoca Kutbeddin ve Hazreti Şah Şeref (karşı sayfada sağda), Birindisi'nin dervişi (karşı sayfada solda), A. Bayot'dan sema (yanda).

rihindeki talebe-i ulûm ayaklanması sebebiyle Medine'ye sürgün edilen Hasan Fehmi Efendi de (öl. 1298/1880) İbn Arabî'nin eserlerine "Candan muştak" olan bir diğer Şeyhülislâm Abdurrahman Nesib Efendi'dir (öl. 1332/1913). Bu zat Rufai Şeyhi Muhammed Resmî Efendi ve Gülşenî Şerefeddin Şuayb Efendi'nin de yakınlarındandı. Haydarîzâde İbrahim Efendi ise Kenan Rifaî'nin (öl. 1950) müridlerindendi.

Mevlevi Nazif Efendi'nin müridi olan Muhammed Sahib Efendi (öl. 1328/1910) Yenikapı Mevlevihânesi Şeyhi Osman Salahaddin Efendi'nin dostlarındandı. 14.11.1911 tarihli bir beyanname ile kendisine nisbet edilen masonluğu reddeden Musa Kâzım Efendi (öl. 1339/1920) gençliğinde tarikata intisab etmiş ve Bedreddin Simavi'nin meşhur *Vâridat* isimli eseriyle Muhammed Cemaleddin Nuri'nin *Vahdet-i Vücud* adlı risâlesini tercüme etmiştir. Nihayet *Mevkıfu'l-Akl* adlı arapça eserinde Vahdet-i şuhud ile Vahdet-i vücudu bir diğer ifade ile İmam Rabbani ile İbn Arabi'yi karşılaştıran ve ikincisine sert ve alaylı tenkidler yönelten Mustafa Sabri Efendi'nin tavrı da önemlidir (öl. 1374/1954).

Tasavvuf konusunda şeyhülislâmlığın medrese ilimlerini en üst seviyede temsil etmesinin dışında ulemadan birçok kişi de ehl-i tarik idi. Tarikatı gereksiz ve lüzumsuz olarak gören ulemanın yanında samimi bir mürid olarak meşayıh ile münasebetlerin içinde olanlar da vardı. Bunların en son temsilcilerinden biri Şazelî icazetnamesine sahip olan ve Cemiyet-i Sûfîye'nin üyelerinden İsmail Hakkı İzmirli'dir (öl. 1946).

Cemiyetler-Mecmualar

II. Meşrutiyet'le beraber tarikat mensuplarının başlattığı değişik bir kültür faaliyeti, kurulan cemiyetler ve çıkarılan mecmulardır. Bu dernek ve dergiler bize o dönemin tasavvuf dünyası ile iligili çok yönlü bilgiler vermektedir. Cemiyetlerin bellibaşlıları:

I. *Cemiyet-i Sûfîye-i İttihadiye:* Şeyh Naili Bedevî (öl. 1324/1908) tarafından temelleri atılan bu cemiyetin gayesi "şeriat-i mutahhara-yı Muhammediye ve tarikat-ı mübecelle-i evliyaullaha ve Kanun-ı Esasî-i Osmanî ahkâmına muvafık" olarak bütün tasavvuf ehlinin birlik ve beraberliğine, ilmî, ahlâki, tasavvufî konularda yetişmelerine yardımcı olmaktır. "Tekyeleri birer tenbelhâne ve dervişleri bir heykel-i müteharrik" olmaktan çıkarmak gerektiğine işaret eden Nailî Efendi şöyle devam ediyor: "Binaenaleyh sahihi sahteden, daha doğrusu taklidi tashih etmek için turuk-ı aliyenin halihazır itibariyle şayan-ı ıslah olduğunu teslimde tereddüt etmeyiz." Bunun için de şu dört nokta üzerinde durulmalıdır:

1. Meclis-i Meşayih reisi her yönüyle mükemmel olmalıdır.

2. Şeyhlik ehliyet ve liyakat işidir, ehil olmayan şeyh çocukları bu makama tayin edilmemelidir.

3. Tekke vakıfları en iyi bir şekilde değerlendirilmeli, sadece dervişlere değil bütün insanlara hizmet vermelidir.

4. Bütün tekkeler, tarikat ehli müfettişlerce kontrol altında bulundurulmalıdır.

II. *Cemiyet-i Sûfîye:* Molla Gürani Camii'nin karşısında kurulan bu cemiyetin fahri başkanı Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi; reis Kelâmi Dergâhı postnişini Muhammed Esad Efendi idi. Benzer gayelerle kurulan bu cemiyetin nizamnamesinin 3. maddesinde belirtildiğine göre "meşayih ve dervişan ve muhibban ve'l-hasıl ehl-i tarik cemiyetin" tabii üyesiydi. Nizamnamenin 2. maddesinde cemiyetin siyasetle uğraşmayacağı belirtiliyorsa da Esad Efendi'nin açılış konuşmasında "devr-i menhus-ı istibdat" şeklindeki bir ifade bu maddeyi aşmaktadır.

Yarı resmî bir dernek hüviyetinde olan Cemiyet-i Sûfî'ye zaman zaman dernek merkezinde verilen konferanslardan başka şu iki kültürel hususa da el atmıştır.

1. Tasavvuf tarihinin bütününü içine alan bir eser ortaya koymak,

2. Tasavvuf ve tarikatlarla ilgili kitapları biraraya taplayarak bir "kütüphane-i sûfîye" kurmak.

Tasavvuf konularına ağırlık veren mecmualar ise şunlar:

1. *Ceride-i Sûfîye:* 1327/1911 yılında haftalık dergi olarak yayın dünya-

sına giren dergide tasavvufun yanında diğer ilimlerle ilgili yazı ve makaleler de neşredilmiştir. Sahib-i imtiyaz ve mes'ul müdürlüğünü Hasan Kâzım'ın yaptığı dergide birçok imzayı bulmak mümkündür. Sadık Vicdanî (Kayıkçıoğlu), İbnülemin Mahmud Kemâl (İnal), Veled Çelebi (İzbudak), Ferid (Kam), Hocazâde Ahmed Hilmi, İsmail Hakkı, Mustafa Fevzi bunlardandır.

2. *Tasavvuf:* Urfa Mebusu Şeyh Safvet'in (Yetkin) sahibi ve sermuharriri bulunduğu bu dergi Mart 1327/Rebiulevvel 1329 tarihinde haftalık olarak çıkmaya başladı. Cemiyet-i Sûfiye'nin yayın organı durumunda olan mecmuanın yazılarında, tasavvuf ıstılahlarının yanında tasavvuf edebiyatı, hikmet, menkıbe ve hal tercümeleri de yer almıştır. II. Abdulhamid'in tahttan indirilişiyle beraber yayın organlarında görülen "meşrutiyet meddahlığı" burada da görülmektedir. İlk sayıda çıkan bir makalenin başlığı şudur: "Tasavvuf ve Meşrutiyet."

3. *Muhibban:* "Siyasetten ma'da her şeyden, bahseden" bu derginin sahib ve yöneticisi Hacıbeyzâde Ahmed Muhtar'dır. Adının hemen altında şu ifade var: "Müştak-ı hürriyet-i tâmme olan bi'l-cümle muhibban-ı meşrutiyetin vasıta-yı neşr-i efkârı olarak her ayın onbeşinde neşrolunur." *Tasavvuf* dergisinin Cemiyet-i Sûfîye ile ortak hareket etmesine karşılık *Muhibban* Cemiyet-i Sûfiye-yi İttihadiye'nin kuruluşu için çalışmıştır. Derginin temel meselesi Bektaşiliğin resmen serbest bırakılmasıdır: "Bazı dedikoducu şeyhlerin sözlerine bakıp da tarikatların ayrısı gayrısı olduğuna inanmak artık olmaz." Ahmed Muhtar ikinci yıla girerken şöyle diyordu: "Muhibban insaniyetli olmak şartı ile en âciz, en fakir bir ademin âzad kabul etmez bir kölesidir. Bununla beraber yalnız menfaatını düşünen Muaviye tinetli eşhasa ne makamda ve ne iktidarda olursa olsun el değil, selâm bile vermeye tenezzül etmez bir alevîdir." Kosova, Sivas, Selanik, Aydın, Manastır, Girit, Yanya, Edirne, Mısır, İşkodra gibi yerlerden çeşitli tarikatlarca, özellikle Kadiri, Sa'di ve Rufailerce takdir ve teşvik edilen derginin ilk sayısı Ağustos 1325/Şaban 1327 tarihinde çıkmıştı.

4. *Hikmet:* Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin 8 Nisan 1326 tarihinden itibaren haftalık olarak çıkarmaya başladığı bu dergi, tasavvufî hikâye ve piyeslerin yanında İbn Arabi, Fususu'l-Hikem ve vahdet-i vücud konuları üzerine de eğilmiştir.

TASAVVUF ŞİİRİ: *19. yy tasavvuf edebiyatı örnekleri içinde özellikle Bektaşi şiirinin zengin ve güzel örneklerine rastlanır. Bu şiirin "nefes" adı ile bilinen örnekleri bestelenerek tekkelerde okunurdu. Hece vezniyle yazılan bu şiirler Türâbi'den, Pir Sultan'dan, Hatayî'den, Kul Himmet'ten gelen bir geleneği yansıtır. Bu dönemde çok tanınan Mehmed Ali Hilmi Dede'nin şiirleri Bektaşi şiirinin iyi örneklerinden sayılır. Özellikle "Âyine tuttum yüzüme/Ali göründü gözüme" dizeleri her Bektaşi'nin dilinden düşürmediği dizeler olmuştur. Mehmed Ali Hilmi Dede.*

5. *Mihrab:* Sahib ve me'sul müdürlüğünü Agâh Mazlum'un yaptığı bu dergi de 15 Teşrinisani 1339 (1923) tarihinde yayın hayatına girdi. Mustafa Şekip Tunç ve Hilmi Ziya Ülken'in tasavvuf psikolojisi ile ilgili yazılarının yanında Şeyh Safvet (Yetkin) ile İsmail Hakkı (İzmirli) arasında cereyan eden "Tasavvuf kitaplarındaki hadislerin durumu" hakkındaki tartışma önemlidir. Bu kalem mücadelesi daha sonra *Tasavvufun Zaferleri* ile *Hakkın Zaferleri* adlı iki eserin telifine sebep olacaktır. İbn Teymiye, Şeyh Bedreddin, Suhreverdi-i Maktûl ve Hayy b. Yekzan ile ilgili yazılar da vardır.

Tasavvuf Kitapları

Tanzimat sonrası telif edilen tasavvuf kitapları arasında hem muhtevaları hem de kaliteleri itibariyle dört tanesi çok önemlidir:

1. Harirîzâde Kemaleddin Efendi (öl. 1293/1881), *Tibyanu Vesâili'l-Hakaik fî Beyan-ı Selâsili't-Taraik* (yazması: 3 C. Süleymaniye Ktp. Fatih Kit. Nu. 430-32). Arapça olan bu eserde 200 tarikat tanıtılır. Tarikatlar tanıtılırken kurucu şeyhlerinin hal tercümeleri, tarikatın kolları, evrad-ezkârı, temel kitapları tanıtılır. Tarikatın önemli bazı risâleleri aynen iktibas edilir.

2. Hüseyin Vassaf (öl. 1929), *Sefine-i Evliya* (yazması: 5 C. Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar Kit. Nu. 2309). Halvetiye, Nakşibendiye, Kadiriye, Mevleviye tarikatlarına mensup 200 civarında mutasavvıfın ve tarikat ehlinin hal tercümelerini ve menkıbelerini verir. Sefine-i Evliya özellikle 19-20. yy mutasavvıfları ve tasavvuf düşüncesi için çok değerli bilgiler ihtiva etmektedir.

3. Ahmed Hilmi, *Hadikatu'l-Evliya* (2 C. İst. 1318). Suhreverdiye, Kübreviye, Mevleviye, Rufaiye, Bedeviye, Desukiye, Şazeliye, Sadiye, Nakşibendiye, Kadiriye, Çeştiye tarikatlarını kollarıyla ve kurucu şeyhleriyle birlikte verir.

4. Sadık Vicdani (Kayıkçıoğlu, öl. 1939), *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye* (4 kitap, 1338-40). Dördüncü kitap "Sûfî ve tasavvuf" başlığını taşır ve bu "kelimelerin asıl ve menşeleri hakkında tedkikat ve muhakemât"ı ihtiva eder. Diğer üç kitap Melâmiye, Kadiriye, Halvetiye tarikatlarına tahsis edilmiştir. Tarikatlar bütün kollarıyla, kurucu şeyhleriyle ve esaslarıyla birlikte tanıtılır.

Bu önemli dört kitap dışında tasavvufla ilgili telif-tercüme birçok kitap basılmıştır. Bunların bir kısmı Tanzimat sonrasında telif edilmiş ise de bir kısmı daha önceleri yazılmış kitapların baskılarıdır.

Medresetü'l-Meşayih

Tanzimatla beraber bir mektep geleneği başladı. Medresenin yanında çok değişik meslekle ilgili mektepler açıldı. Bilindiği gibi tasavvufî bilgiler tekkede tahsil edilmekteydi. Son döneme kadar tasavvufun medreselerde bir ders olarak okutulduğu bilinmiyorsa da, şeyhlerin yetişme durumlarına göre bazı tekkelerde medrese ilimleri okutulmuştur.

Medresetu'l-Meşayih, beşik şeyhliğinin mahzurlarını ortadan kaldırmak için bizzat sûfîler tarafından teklif edilen bir müessese olması açısından önemlidir. Bu teklif aynı zamanda tekkelerin içine düştüğü çıkmazın tekkeliler tarafından itiraf edilmesidir.

Bu müessese de babasının vefatı üzerine küçük yaşta tekke şeyhi olma durumunda kalan şeyh çocuklarını yetiştirecek, onlara bir tasavvuf kültürü kazandıracaktı. Böylece "evladiye" usulünün mahzurlarını ortadan kaldıracak olan Medresetu'l-Meşayih için 1329/1913 yılında Evkaf Nazırı Hayri Bey'in başkanlığında toplanan istişari toplantıya şu şahıslar katılmıştı:

Musa Kâzım Efendi (eski şeyhülislâm)
Elif Efendi (Meclis-i Meşayıh reisi)
Sukûtizâde Muhammed Şerif (Meclis-i Meşayıh azası)
Abdülbaki Efendi (Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi)
Ziya (Tedrisat-ı İbtidaiye Şube Müdürü)
Nail (Müessesat-ı İlmiye-i Vakfıye Müdürü)
Tahir Bey (Bursa Mebusu)

Bu müessese de bir varlık göstereme-den tarihe karıştı.

Dârü'l-Mesnevî

Mesnevî'nin Farsça oluşu sebebiyle başta Mevlevîlik olmak üzere tarikat muhitlerinde bu dile karşı bir ilgi ve yakınlık uyanmıştır. Medrese ise Şiî kültürünü taşıması yanında çok serbest bir Farsça tasavvuf edebiyatının da tesirini dikkate alarak asırlar boyunca bu dile ilgi duymamıştır. "Kim okursa Farisî, gider dinin yarısı" tekerlemesi de bu zihniyetin ürünüdür. Mesnevî'nin, dolayısıyla Farsça'nın medreseye girişi Damat İbrahim Paşa (öl. 1730) dönemine rastlar. Daha sonraki yıllarda Mesnevî'yi okumak, okutmak, şerhetmek için Dârü'l-mesnevi adıyla müesseseler kurulmuştur. Bir nevi Mesnevi Enstitüsü olan bu merkezler yoluyla Farsçanın yanında bir tasavvufî-edebi zevk de cemiyete kazandırılmıştır. Dârül-mesneviler, mevlevihanelerin dışında faaliyet göstermiş, tarikatlardan herhangi birine mensup olsun veya olmasın herkese açık olmuştur. Bu müesseseye devam edenlerden biri olan Cevdet Paşa'nın verdiği bilgiye göre kendi döneminde iki meşhur Dârü'l-mesnevi (Mesnevihâne) vardı. Biri Hoca Husameddin Efendi'nin (öl. 1285/1869) Küçükmustafapaşa'daki Mesnevihânesi, diğeri ise Fatih-Çarşamba'daki Mehmed Murad Efendi'nin (öl. 1263/1848) Mesnevîhanesi'ydi. Bu Mesnevihâne Sultan Abdülaziz'in de hazır bulunduğu bir törenle açılmıştır.

Diğer Mekteblerde Tasavvuf

Bu asrın başından itibaren tasavvuf tarihi, tasavvuf kültürü bir ders olarak diğer mekteb ve medreselere de girmiştir.

1328/1910 tarihli nizamname ile Dârü'l-funûn'un ulûm-ı âliye-i diniye bölümünde "ilm-i ahlâk-ı şeriye ve tasavvuf" adıyla bir ders konmuştur. 1333/1915'te son şeklini alan Medresetu'l-Mutehassisîn, üç bölümden meydana geliyordu: Tefsir-Hadis şubesi, Fıkıh ve usûl-i fıkıh şubesi, Kelâm-tasavvuf ve felsefe şubesi. Tevhid-i tedrisat kanunundan sonra açıları Daru'l-funûn İlâhiyat Fakültesi'nde de Tasavvuf tarihi dersi varlığını koruyacaktır.

Millî Mücadeleye Doğru

Bütün olumsuz durumlarına rağmen Kurtuluş Savaşı yıllarında tekke mensuplarının büyük bir gayretle bu hareketin içinde oldukları görülmektedir. Her şeyden önce kamuoyunun oluşmasında tekke şeyhlerinin tesir ve nüfuzu en büyük desteği sağlamış, tekkeler silah sevki için gizli birer "üs" haline getirilmiştir. Fevzi Paşa, İsmet Paşa, Nurettin Paşa ve pek çok mebus Üsküdar Özbekler Tekkesi'nin, özellikle tekke şeyhi Şeyh Atâ Efendi'nin yardım ve aracılığıyla Anadolu'ya geçmişlerdir. Eşi Adnan Adıvar'la tekkede bir gece kalan Halide Edip, *Türkün Ateşle İmtihanı* adlı eserinde konu ile ilgili geniş bilgi vermektedir. İstiklal marşı şairi de bu tekkenin yardımıyla Anadolu'ya geçmiştir. Ankara'da kaldığı yer de Tacettin Dergâhı'ydı. Mücahidîn-i Mevleviye alayını meydana getiren tarikatın Konya'daki şeyhi Abdulhalim Çelebi, Ankara'yı kastederek "cümlesinin temel fikirleri vatan hissi ile doludur. Buna imanım kadar kanaat hasıl ettim" diyecektir.

Mustafa Kemal, 1919 yılından itibaren Anadolu'daki nüfuzlu şeyhlerle bizzat mektuplaşarak onların yardım ve desteğini istemişti. Aralık 1919'da Mus-

EN ETKİLİ: Muallim Naci'nin "en ziyade sevdiği" Mevleviler Tanzimat döneminde de himaye edilmiş bir tarikattır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından başlayarak yayılan mevlevilikteki insan sevgisi, Mevlâna'nın kişiliğinde ve düşüncesinde belirginleşen derinlik tasavvuf düşüncesinin kitleler tarafından benimsenmesini sağlamıştır. Hilair'den bir Mevlevi Şeyhi (solda). Van Mour'dan Mevlevi ayini (sağda).

MİLLİ MÜCADELE'DE TEKKELER: *Mustafa Kemal Ankara'ya geldikten sonra Milli Mücadele'nin başarıya ulaşmasında bazı nüfuzlu şeyhlerin desteğini almak istedi. Birinci Büyük Millet Meclisi'nde mebus olan birçok kişinin tarikat mensubu olduğu bir dönemde Mustafa Kemal bu ilişkilere özel bir önem vermişti. Şeyh Cemaleddin Efendi ile Mevlevi Abdülhalim Efendi gibi kişiler de meclis başkan vekilliği gibi görevlerde bulunmuşlardır. Abdülhalim Çelebi.*

tafa Kemal Ankara'ya gelirken Hacı Bektaş'a uğramayı da ihmal etmedi. Bektaşiyenin bu merkez dergâhının o sıradaki şeyhi Cemaleddin Efendi, Mevlevî Abdulhalim Efendi ile beraber daha sonra ilk Meslis'in başkan vekili olacaklardır. Açılışını bir tarikat kurucusu olan Hacı Bayram Veli türbesinde yapan ilk Meclis'te bunların dışında Şemseddin Efendi, Servet Efendi, Mazlum Baba, Fevzi Efendi gibi tarikat şeyhleri de görev almışlardır. Diğer milletvekillerinin çoğunun ehl-i tarik olduğunu söylemek hiç de yanlış olmaz.

Anadolu'daki hareketi destekleyen tarikatlardan biri de Tanzimat yıllarında Kuzey Afrika'da kurulup gelişen Sunusiye'dir. Tarikatın önderi Ahmed Sunusi bizzat Anadolu'ya gelerek halkı teşvik etmiştir. Trablusgarb'daki görevi sebebiyle bu tarikatı yakından tanıyan Mustafa Kemal, Sunusi'nin Türkiye'den ayrılışı sebebiyle yaptığı konuşmada şöyle diyordu: "Bu teşkilat İslâm memleketlerinin her tarafında rastlanan diğer tarikatlar gibi sadece dinî bir mahiyet arzetmez. Bu teşkilat aynı zamanda siyasî gayeler de takib ederek bu mıntıkada yaşayan Müslümanların istiklâl ve hürriyetini de temin maksadıyla meydana getirilmiştir." Ahmed Sunusî aynı zamanda Vahdeddin tahta çıktığı zaman ona kılıç kuşatan zattır.

Ve 1925

1920-1925 yılları arasında Meclis'te tekke ve tarikatlar aleyhinde bir faaliyet yoktur. Fakat Mustafa Kemal'ın 9 Nisan 1923'de tesbit ettiği gizli programda tekkelerin kaldırılması da vardır. Gizliliğin gerekçesini daha sonra *Nutuk*'ta açıklayacaktır: "Bu meseleleri programa alarak vaktinden önce cahil ve gericilerin bütün milleti zehirlemeye fırsat bulmalarını uygun görmedim. Çünkü bu meselelerin zamanı gelince çözümleneceğinden ve milletin neticeden memnun olacağından kesinlikle emindim." Aynı yılda Mehmed Ali Aynî'nin neşrettiği *Şeyh-i Ekberi Niçin Severim* adlı kitap ise şu ithafı taşıyordu: "Gazi Mustafa Kemâl Paşa Hazretlerine İthaf."

Şeriye ve Evkaf Vekaleti'nin Kaldırılmasına Dair Kanun'un (3 Mart 1914) 5. maddesine göre tekke ve zaviyelerin idaresi de Diyanet İşleri Reisliği'ne bırakılmıştı. Bu, Meclis'in tekkeleri resmen tanıdığının bir belgesiydi.

20 Şubat 1925'de başlayan Şeyh Said İsyanı ise tekkelerin ortadan kaldırılması için iyi bir gerekçe ve zemin hazırlamıştı. Nitekim bu olaydan sonra doğu Anadolu'daki bütün tekke ve dergâhlar kapatılmış, faaliyetleri yasaklanmıştı. Tekkelerin kapatılışının ilk merhalesi budur. Mustafa Kemal Ağustos 1925'te yaptığı Kastamonu gezisinde bu konudaki görüşlerini resmen açıkladı. Ankara'ya döndükten sonra yapılan Bakanlar Kurulu'nda konu tartışıldı. Hamdullah Subhi tekkelerden çok tarihî şahsiyetlerin türbelerinin kapatılmasını izah edemiyordu. İtirazlarına devlet reisi şu karşılığı vermişti: "On sene bekle bütün türbeleri sana vereceğim."

Konya mebusu Refik Bey (Koraltan) ve arkadaşlarınca hazırlanan kanun tasarısı tartışıldı. Tekke ve tarikatların lehine söz alan olmadı. Kanun lehine konuşanlardan biri de *Tasavvuf* dergisinin sahibi ve Meclis-i Meşayih'in eski başkanı Şeyh Safvet'ti.

677 sayılı "Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun"la bu konu noktalandı.

"Hasılı bu suretle zamanında ileri düşünceyi besleyen, zevkiyle, şiiriyle, müziğiyle, sema ve safasıyla, sırası geldikçe maziyi anan, vakti geldikçe hale ilham kaynağı olan, hatta bazan da ileriyi hazırlayan, gönüllere sükûn, huzur ve teselli veren, arıtan yahut uyutan, coşturan yahut susturan, ağlatan yahut düşündüren fakat herhalde yine de medreseye karşı ileri görüşlü, dar düşünceye karşı insanî ve hür düşünceyi, yobazlığa karşı edeb ve zerafeti, gılzete karşı nezaketi, gayza ve kine karşı merhamet ve affı temsil eden" (Gölpınarlı) tekke ve tarikatlar T.C sınırları dahilinde yasaklandı. □

KAYNAKÇA

- □ ADIVAR Halide Edip, *Türkün Ateşle İmtihanı*, İstanbul, 1973
- □ AHMET Rifat, *Mir'atü'l-Mekasıd*, İstanbul, 1923
- □ ATATÜRK Mustafa Kemâl, *Nutuk*, İstanbul, 1927
- □ BANDIRMALIZÂDE Ahmed Muhîb, *Mecmua-yı Tekâya*, İstanbul, 1890
- □ BARKAN Ömer Lutfi, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) tarihli Arazî Kanunnamesi, *Tanzimat*, İstanbul, 1940
- □ BERKES Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1973
- □ Cevdet Paşa, *Tezakir*, I-IV, 1953-67
- □ ÇETİN Atilla, "İstanbul'daki Tekke, Zaviye ve Hangâhlar hakkında 1199 (1784) tarihli önemli bir vesika", *Vakıflar Dergisi*, C. 13
- □ ERAYDIN Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, 1981
- □ GÖLPINARLI Abdülbakî, *Mevlânâdan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul, 1953
- □ GÖLPINARLI Abdülbakî, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, İstanbul, 1969
- □ GÜNDÜZ İrfan *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, İstanbul, 1984
- □ İlmiye Salnamesi İstanbul, 1334
- □ İshak Harputî, *Kaşifu'l Esrar ve Dafiu'l-Eşrar*, İstanbul, 1874
- □ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin*, İstanbul, 1951
- □ KARA Mustafa, *Tekkeler ve Zaviyeler*, İstanbul, 1980
- □ KARA Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul, 1985
- □ KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, V-VI, Ankara, 1976-77
- □ Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, İstanbul, 1917
- □ Mehmet Ziya, *Yenikapı Mevlevîhânesi*, İstanbul,
- □ ÖZTÜRK Yaşar Nuri, *Kuşadalı Ibrahim Halveti*, İstanbul, 1982
- □ PAKALIN Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1971
- □ ULUDAĞ Süleyman, *İslâm Düşüncesinin Yapısı-Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe*, İstanbul, 1979
- □ ÜLGENER Sabri, *Din ve Zihniyet*, İstanbul, 1981
- □ ÜLKEN Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce tarihi*, İstanbul. 1979
- □ Zakir Şükrü Efendi, *Silsile-i Meşayih*, Nşr, Şinasi Akbatu, *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, C.IV-V, 1980-1981

"MİLLETLER" VE AZINLIKLAR

Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet

Doç. Dr. İlber Ortaylı

Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar Sorunu

Prof. Dr. Stanford Shaw

Osmanlılarda "Millet Sistemi" ve Tanzimat

Doç. Dr. Cevdet Küçük

ÇERÇEVE YAZI

☐ **Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslim Azınlıklar**

Taha Toros

Bu konuda ayrıca *Devlet Yapısı ve Yönetimi, Hukuk Düzeni, Milliyetçilik Akımları, Savaşlar ve Antlaşmalar, Tanzimat* **maddelerine bakınız.**

Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet

İlber Ortaylı

Osmanlıda *millet* bugünkü anlamını içermiyordu. Arapçada millet "community-communitas" anlamında dini topluluğu karşılayan bir terim. Etnik grup karşılığı "kavm" olabilir. Millet deyiminin içerik boşalmasıyla bir galat olarak *nation*'u karşılaması da artık mümkün değil. Çünkü 1970'lerde siyasal hayatımızda yerini alan bir parti ve düşünce, *millet* ve *millî* terimlerini (milli görüş, milli selâmet gibi) ilk anlamında, yani doğru içerikle kullandı. Bu nedenle Nation deyiminin karşılığı olarak titizlikle *ulus* karşılığı kullanılmalıdır. Osmanlıdaki millet de böylece tarihyazıcılığımızda rahatlıkla kullanılacak bir orijinal ve klasik deyim olarak kalacaktır.

Osmanlı milletleri her biri kapalı bir kompartıman oluşturan gruplardı. Bu kapalılık onlar aynı dili konuşsa bile mezhep ayrılığına dayanarak da söz konusuydu. Gene aynı mezhepte ve fakat ayrı dil konuşan gruplar içinde de bir kompartımanlaşma sözkonusuydu. İşte bu durum: maddi kültür ve hayat tarzında, folklorda karşılıklı etkileşimlere bir ölçüde açıklık sağlamış ve bir Osmanlı tarzı yaşam biçimi doğabilmişse de, yazılı kültür ve bilim ve düşünce de

KAPALI BİR YAPI: *Osmanlı devlet yapısı içinde Osmanlı milletlerinin her biri kapalı bir kompartıman oluşturan gruplardı. Aslında millet tipi örgütlenme Osmanlı Devleti'nin tarihten devraldığı bir yapıydı. Her millet grubunun yönetimi -malî, adlî ve idarî sorumluluklar ve sorunları- bu grubun yöneticileri tarafından yürütülürdü. Aynı millet grubu içinde farklı mezheplere ve dillere sahip gruplar dahi kendi içinde kapalı bir yaşam sürdürürlerdi.*

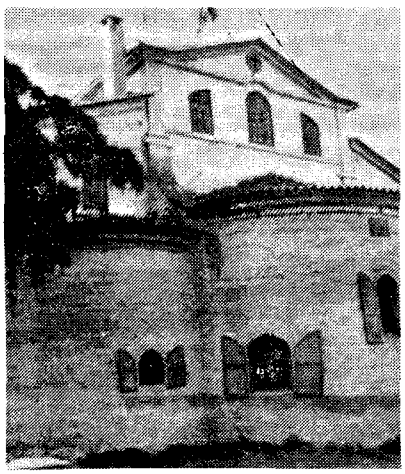
ortak bir Osmanlı kültürünün doğuş ve gelişmesini engellemiş, daha açık bir deyimle bir Osmanlı *hochkultur*'ünden sözetme olasılığını zayıflatmıştır. Her millet grubunun yönetimi, Bâbıâli'yle ilişkileri, mali-idari sorumluluğu ve adlî meseleleri bu millet grubunun yöneticileri tarafından yükümlenirdi. Birey önce bu grubun yönetimindedir. Her millet grubunun yaşamı, gelenekleri dışla etkileşimi minimumda olup, köy ve kentteki mahallesi de kapalı birer mekândı. Ama kırsal bölgelerde ve küçük kasabalarda etkileşim ister istemez daha çok olduğundan Osmanlı yönetiminin Balkanlar, batı Anadolu ve Karadeniz gibi bölgelerinde folklorik kaynaşma daha güçlü olmuştur. Ayrılık ön planda mezhep ve dine dayanırdı. Örneğin, hepsi de Ermenice konuşmalarına rağmen Ermeni-gregoryen, Katolik ve 19. yy'da da Ermeni protestanların ayrı örgütleri olduğu gibi cemaat üyeleri de aynı semtte veya aynı mahallede oturmazlardı. Birbirlerinin okullarına gitmeleri, aralarında evlenmeleri, ayrı cemaat yönetimi ve hukukî mevzuata tabi olan bireyler için sözkonusu değildi. Buna karşılık, Bulgarlar ve Sırplar Ortodoks sayıldıkları için Rumlarla aynı idare ve örgüt içinde özellikle Fener Patrikhanesi'nin yönetiminden kurtulmak için, uzun yüzyıllar gizli açık zamanla şiddetlenen bir mücadele vermek durumunda kaldılar. 19. yy'da Balkan ulusçuluğunun ulusal kiliseyi kurmak için Bâbıâli'den önce Fener patrikhanesine karşı mücadeleye giriştiği ve örneğin Bulgarların, bağımsız kilise kurma (eksarhlık) hakkını elde etmeleriyle, ulusal bağımsızlık tarihlerinde önemli bir aşamayı gerçekleştirdikleri bilinmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun aslî unsuru sayılan Müslüman gruba Türk, Arnavut, Pomak denilen Bulgarca ve Rumca konuşan Müslümanlar, Bosnalılar, 16. yy'dan sonra Araplar ve doğu Anadolu ve Kafkaslardaki diğer Müslüman etnik gruplar girerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman kavimler arasındaki dile dayanan etnik bölümlenme güçlü değildi. Bununla birlikte Sünni mezhebten olmayan grupların resmi İslâm ile uyum içinde olduğunu söylemek zordur. Osmanlı toleransı bu gruplara karşı kıttı. Bu grupların da uyum ve sadakati onun için azalmıştı. 19. yy'da Tanzimat reformlarıyla ortodoks-sünni politikanın şiddetinin azalmaya başladığını ve bu gibi grupların hayatında bir rahatlamanın başladığını söyleyebiliriz.

Osmanlı milletleri, içtimai tarihin ulusçuluktan önceki dönemini kapsayan ve ifade eden bir tarihi dönemi çağrıştırır. Böyle bir dönemlendirmenin yüzde yüz gerçeği saptadığını iddia edecek değiliz, ama her dönemlendirme gibi bu da sorunu incelememizde kolaylık sağlar ve tarihi gelişimi kavramaya yardımcı olur. Ulus ön planda dil ve ırk aidiyetine dayanan bir olgudur. Osmanlıdaki millet ise din ve mezheb aidiyetine dayanır. Cemaatin rengi, sözlü kültür ve geleneğe, aileye dayanır. Fert bu yapının içine doğar. Ulusçuluk ise fertlerin beslediği, örgütlediği, modern topluma özgü bir duygu, düşünce olgusudur. Ulusçuluk bir bakıma Osmanlı İmparatorluğu'na ithal edilmiştir. Millet tipi örgütlenme ise bu imparatorluğun tarihten aldığı bir ya-

BULGARLAR VE SIRPLAR: *Ortodoks olan Bulgarlar ve Sırplar 19. yy'ın başlarına kadar Fener Patrikhanesi'ne bağlı kaldılar. Bu durum bir çeşit Bizans geleneğinin devamıydı. Fatih İstanbul Patriği'ni Ortodoks cemaatin ruhanî lideri olarak tayin ederken Bulgar ve Sırpları da Ortodoks oldukları için buraya bağlamıştı. Fakat, Rum olmadıklarını, dolayısıyla ayrı bir kiliseye sahip olmaları gerektiğini öne süren Bulgarlar bağımsız kilise hakkını elde etmek için uzun yıllar gizli ve açık, kimi zaman şiddete kadar varan bir mücadele verdiler. Sırp çetecileri.*

FENER PATRİKHANESİ: 16. yy sonunda İstanbul'da Fener semtindeki yerine geçen patrikhane, Balkanlardaki ve Anadolu'daki tüm Ordoksların ruhanî ve idarî yönetim merkeziydi. Bu patrikhanenin Sinod diye adlandırılan bir meclisi de vardı. Ayrıca yargı yetkisi de patrikhaneye aitti. Fener Patrikhanesi'nin Roma hukukundan getirmiş olduğu hukuk düzeni Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Fener Patrikhanesi (solda), 1890'lardaki Rum Patriği VII. Anthim (sağda).

pıdır. Osmanlı milletleri kapalı bir yapı oluşturur, sözü tekrarlanagelen ve doğru olan bir deyişti. Millet tipi örgütlenme aslında üyeleri arasında dil farkı varsa onu bile bertaraf edemeyen bir yapı demektir. Ortodoks Yunanlının, Bulgarın, Arnavutun, Romenin kültürel ilişki ve yakınlığı onların dini beraberliklerinin eseri daha doğrusu kendilerini yöneten Fener Patrikhanesi'nin tesiriyle değil, tersine uluslaşma çağında lâik unsurların ve kurumların Balkan halklarının hayatına girmesiyle olmuş, en azından bu dönemde kültürel etkileşim hızlanmıştır. Yunancanın Balkan ulusları arasında tutulan bir kültür dili olması da 15-17. yy'lardaki üst yönetim makamı olan Fener sayesinde değil, tam tersine onun etkisinin azaldığı 18-19. yy'lardaki lâik eğitim, ticaret ve Avrupa etkilerinin sağladığı bir olaydır. Balkan uluslarının kültürel önderleri bu dili asıl 18. ve 19. yy'larda öğrenmeye ve Yunan dili ve Yunan ulusçuluğu sayesinde Batının kültürel etkilerine ve Batı tipi ulusçuluğa açılmışlardır.

Rum-Ortodokslar

Osmanlı İmparatorluğu'nda millet ayırımı ve bu ayırıma dayanan bir idari örgütlenmenin en çarpıcı örneği Rum-ortodoks kilisesidir. İstanbul'un fethinden hemen sonra Rum-ortodoks patriğine verilen imtiyazları biliyoruz ve literatürde çok tekrarlanıyor. Ama ondan önce Osmanlı topraklarındaki Rum-ortodoksların, Bulgarların, Sırpların, Ermeni ve hatta Musevilerin durumu neydi? 1453'e kadar Osmanlı hiçbir zaman İstanbul'daki Rum-ortodoks patrikliğinin yerine bir yenisini, daha doğrusu ona muadil bir rakip örgüt ve ruhanî merkezi kurmadılar. İstanbul'un fethiyle patrikler ve hahambaşılıklar gibi idari merkezileşme, azınlıkların hayatında da imparatorluk politikasına paralel bir biçimde başlamış ve gelişmiştir. Fakat buna rağmen İstanbul fethedilmeden önce de Osmanlı topraklarındaki Rum-ortodoksların İstanbul'la bağının kopuk olduğu ve Osmanlı kontrolüne tabi oldukları muhakkakdı. Cemaatin, adlî, malî, ruhanî ve eğitime ait işleri yerel rahip ve metropolitlerin sorumluluğuna bırakılmıştı. Gene mesela Bulgaristan'daki kiliseler, cemaat işleri ruhbana bırakılmış; manastırlara daha önce Bulgar çarlarının verdiği imtiyaz ve mali muafiyetler yenilenmişti. Örneğin ünlü Rilo manastırının arşivlerinde, 14. yy'da Çar Şişman'ın bıraktığı imtiyaz beratının, Osmanlı Sultanları tarafından da devamlı yenilendiği görülür. Demek ki 1453'te patrikhaneye verilen imtiyaz esas itibariyle Osmanlı geleneğinin bir devamıdır. II. Mehmed Rum-ortodoks cemaati üzerinde İstanbul patriğini reis-i ruhani olarak tayin ederken, Bizans geleneğini izledi. Bulgar ve Sırp kiliselerinin milli karakterini, yani bağımsızlığını kaldırıp İstanbul'a bağladı. Fakat Doğu'daki diğer kiliseler karşısında aynı durum söz konusu olmamıştır. Aslında Hıristiyanlığın başlangıcında İstanbul patrikleri Roma, Kudüs ve Antakya patrikleri gibi apostolik bir vekâlete sahip değildiler, çünkü, bu şehir havarilerden birinin makamı olmamıştı. Yani sözügeçen şehirlerdeki kiliseleri havarilerden St. Paul veya St. Petrus kurduğu halde, İstanbul için böyle bir apostolik vekâlet sözkonusu değildi. İstanbul patriği tamamen imparatorluk otoritesinin yarattığı bir ruhani reislikti. Zamanla patriklikler arasında öncelik çatışmasına girişildi. Fakat özellikle İstanbul ve Roma'nın 9. yy'da birbirlerini karşılıklı olarak aforoz etmesi ve daha önceden Antakya ve İskenderiye patriklerinin monofisistliğe meyli dolayısıyle İstanbul üstünlük kazanmış ve gerçek Hıristiyanlığın merkezi olarak ökumenik kilise unvanını almıştır. Buna rağmen Osmanlı yönetimi İstanbul'daki patriğe Antakya ve İskenderiye karşısında üstünlük ve yönetim yetkisi vermedi. Mısır'daki Kobt kilisesi, Antakya kilisesi, Lübnan'da Melkitler, nihayet Şark Katoliklerinden sayılan Marunîler, Süryani ve Keldanî kilisesi ile Ermeni kilisesi Fener'le hiçbir bağı olmadan kaldılar. Bu sonuncuların (Ermeniler hariç) II. Mehmed devrinde Osmanlı idaresine girmediği biliniyor. Onların eski statülerini sürdürmesi Yavuz Selim devrine ait bir olgudur. Ama Fatih, örneğin Ermeni kilisesini de ayrı tutup bağımsız olarak kabul etmiştir. Bundan başka Osmanlı yönetiminde Kıbrıs kilisesinin de ortodoksluğuna rağmen özerkliği, yani uygun deyimle *autocephalie*'si tanınmıştır. Tarih yazıcılığımızda sıkça tekrarlanan bir anlamsızlık; Gennadios Scholarios'un patrikliğe tayinine neden olarak onun Latinkatolik düşmanlığının gösterilmesidir. İstanbul fethedildiğinde bütün Doğu'da Roma taraftarı metropolit bulmak zaten güçtü. Katoliklerle birleşme taraftarları, örneğin ünlü bilgin metropolit Bessarion gibileri çoktan soluğu İtalya'da almış, kardinal cübbesini giymişlerdi. Son Bizans patriği II. Athanasios latin-katolik düşmanlığında Gennadios'tan aşağı kalmazdı. Yeni tayin, yeni hükümranlığı göstermek içindi. Pat-

riğe yapılan tören, gösterilen ihtiram, verilen hediyeler Bizans'ın uzun tarihinde hiçbir selefe kısmet olmayacak kadar muhteşemdi. Patrik millet başı olarak tayin edilmişti ve devlet protokolünde seçkin yerini almıştı. Yunanca bütün Balkanların ibadet diliydi. Sırpça ve Bulgarca kilise dışına çıkmıştı. Sokullu zamanında bir süre için devam edecek bir istisna Peç (İpek) patrikliğinin Sırplar için tekrar ihdasıdır; ama 150 yıl kadar ancak yaşadı.

Rum-ortodoks patriği 16. yy sonunda bugünkü Fener semtindeki yerini aldı. Patrikhane; dini, adlî, mali bir yönetim merkezi olarak bütün Balkan ve Anadolu ortodokslarını yönetiyordu. Ruhani işlerin dışında, vergi işleri, adlî sorunlar ve diğer yönetim konularında kalabalık bir memur kadrosu vardı. Malî büro sorumlusuna logothet (Osmanlı ağzında logofet olmuştu) denirdi. İmparatorlukta itibarı olan memurlardı. Ruhani ve dünyevi işlerin görüşüldüğü yüksek rütbeli rahipler ve metropolitlerden oluşan bir *Sinod* meclisi vardı. Patrikhane; Rumca çıkan kitaplar için de ister dini, ister laik konulu olsun yüksek sansür makamı idi. Osmanlı döneminde Fener patrikhanesinin sahip olduğu bu yargı yetkisinin uygarlık tarihi yönünden bir önemi vardır: İustinianus'un kodifiye ettirdiği ve az çok değişikliklerle 15. yy'a intikal eden Roma hukuk külliyatı bu sayede Osmanlı döneminde de uygulanmaya devam etmiştir. Roma hukuku tarihinde bu döneme *turkokratie* denmektedir.

Ermeniler

Osmanlı İmparatorluğu'nun bünyesindeki ikinci kalabalık grup Ermenilerdi. Ermeniler aslında müttehid bir kilisenin cemaati değildi. Monofizist doktrine bağlı ve Doğunun en eski milli kilisesi olan Ermeni Gregoryenlerin yanıbaşında Ermeni katolik kilisesi de vardı. Bu kilise Şark Katolikleri dediğimiz, Roma'ya akide bakımından bağlı fakat gerek dili, gerek ibadet biçimi ve gerekse patriklerinin kendileri tarafından seçimi dolayısıyle özerkliği olan bir kiliseydi. Marunîler, Süryanîler gibi Ermeni katolikleri de Roma'dan yarı bağımsızdı. 19. yy'da bir müddet için varolan ve halen kalıntısı süren Bulgar katolik kilisesi de bu gruptandı. Ermenilerin bir grubu 19. yy'da özellikle Amerikan propagandası ve İngiliz himayesi sayesinde protestan mezhebine geçtiler ve doğu vilayetlerinde bu nedenle Ermeni protestan kilisesi de ayrı bir örgüt ve millet grubu oldu. Nihayet özellikle Suriye-Filistin'deki Rus misyonerleri sayesinde bir Rus Ortodoks grubu olduğunu da belirtmek gerekir. Fakat merkezi İstanbul'da olan ve kalabalık iki grup Ermeni Gregoryenler ve her ne kadar Eçmiyazin'in üstünlüğü sözkonusu ise de, Osmanlı idaresi açısından, Ermeni katoliklerdi. II. Mehmed İstanbul'u fethedince şehirde bir Ermeni patrikliği kurdurdu ve bunu Ermeni milletinin başı olarak tanı-

ERMENİLER: Ermeni kilisesi Osmanlı Devleti'nde Ermeni milletinin en yüksek ruhanî ve adlî makamıydı. Ermeni Patrikhanesi zengin ve soylu Ermenilerin elindeydi. Fatih, İstanbul'u alınca kurdurduğu Ermeni Patrikliği'ni Ermeni milletinin başı olarak tanımıştır. Ermenilerin statüleri Tanzimat'tan sonra yeniden düzenlendi. Bu dönemde Gregoryen Ermenilerin ve Avrupa'da eğitim görmüş birtakım Ermeni aydınların çabasıyla hazırlanan nizamnameden sonra aralarında Kirkor Odyan gibi Şûra-yı Devlet üyeliği yapmış Ermeni aydınlarının da bulunduğu bürokratlar yeni bir statü hazırladı. Buna göre oluşan iki konsey bir tür parlamenter yönetimi de getiriyordu. Ermenilerin kilise seçme haklarının ellinci yılında (30 Mayıs 1910) Yedikule Ermeni Kilisesi (sağda), Gregoryen Patriği Ormanyan (üstte solda) ve Kirkor Odyan (üstte sağda).

dı. Bursa piskoposu Hovagim'i bu göreve tayin etti. Gene Osmanlı idaresi sonradan İstanbul patriği yanında ona eşit olarak Kudüs Ermeni patriğini de tanımıştır. Bugün de Filistin ve İsrail'deki cemaatin ruhani lideri Kudüs patriğidir.

Ermeni patrikhanesi Osmanlı Ermeni milletinin ruhanî, idarî ve adlî en yüksek merciiydi. Görünüşte Eçmiyazin ve Klikya bölgesindeki Sis (Kozan) katogikosluklarına bağlı gibiydi. Ama Ermeni ruhani hiyerarşisi hiçbir zaman sıkı bir dikeyine ilişki ve işlevi yürütmüş gibi görünmüyor. Ermeni patrikhanesi aslında kendilerine *amira* denilen ikiyüz civarı zengin ve soylu Ermeninin yönetimi ve elindeydi. Osmanlı dönemi boyunca sarraflık, zanaatkârlık, mimarlık, kuyumculuk gibi işlerle zenginleşip, nüfuz kazanan yeni bir grup bu yönetime karıştı, en azından etkisini artırdı ve neticede Tanzimat sırasında Ermeni milletinin idari statüsü yeniden düzenlendi. Özellikle 1850'de İngiltere sayesinde protestan Ermenilerin *millet* statüsünü elde etmeleri ve protestan topluluğun işlerinin bu mezhebin yapısı gereği daha çok laik kimselerce yürütülmesi; Gregoryen Ermenilerin aydın ve varlıklı grubu arasında da yeni bir eğilim ve hareket doğurdu. Özellikle Avrupa'da okuyan ve Bâbıâli'nin de güvenini kazanan bir grup 1853'te bir komisyon kurup bir nizamname hazırladılar. Bu, 1857'de Ermeni milleti temsilcileri tarafından da kabul gördü ve yürürlüğe girdi ise de ömrü kısa bir müddeti kapsar. Kirkor Odyan, Russinyan ve Serovpa Vichenyan gibi Osmanlı bürokrat aydınları arasında önde gelen isimler 1860 Haziranında ayrı bir statü hazırladılar. Ancak nizamnamenin tartışılması ve sorunlar çıkması üzerine Âli Paşa 1862 Şubatında patrik Stefan'a Ermeni laik ve ruhbanından oluşan 7 kişilik bir komitenin nizamname hazırlamasını bildirdi. Böylece 29 Mart 1863 tarihli "Ermeni patrikliği nizamatı" ortaya çıktı. Buna göre; Ermeniler laikler ve ruhbandan oluşan bu genel meclislerinde patriği gizli oy ve açık tasnifle seçecekler, millet işlerine de karar vereceklerdi. Genel meclis gene aynı şekilde ruhani ve laik iki konsey seçecek, bunlar işleri yürüteceklerdi. Eğitim, vakıfların ve mali işlerin yürütmesi, sağlık sorunları laik konseyin faaliyet alanına giriyordu. Böylelikle Ermeni cemaati kendi kompartımanı içinde Osmanlı İmparatorluğu'nda bir tür parlamentarizme geçmekteydi. Meclis ve konseylerin çalışması zaman zaman aksadı ise de kesintisiz devam etti.

Ortodoks-Rum kilisesi de Tanzimat döneminde ilginç bir değişim geçirdi. Klasik dönemde, patrikhanenin yüksek karar, denetim ve yürütme organı ruhbandan oluşan Sinoddu. Laik görevliler sadece mahalle ve köy düzeyinde ortodoks tabanın seçtiği yerel temsilciler, yani kocabaşılardı. Bunlar hiyerarşinin en altında yer alıyordu. Oysa 1847'de Bâbıâli ticaret ve kültür hayatında önde gelen üç laik üyeyi de Sinod'a üye tayin ettirdi. Rum-ortodoks cemaati ve patrikhane aslında Tanzimat sonrası reformları pek sevimli bulmadılar: haklıydılar, çünkü Fener eski otoritesini ve hükmettiği coğrafyayı dilim dilim yitirmekteydi. Bununla birlikte Fener'in ve ruhbanın otoritesi ortodokslar arasında Ermenilere göre çok kuvvetli olmakta devam etti. Rum milletinin genellikle laiklerden oluşan meclisi sadece patrik seçiminde etkin olabiliyordu. En büyük 28 eyalet metropolitinin sunduğu üç adaydan birini bu meclis seçer ve Bâbıâli'nin onayına sunardı. Banker, tüccar, memur gibi her meslek grubundan kontenjanla tesbit edilen üyelerden oluşan bir meclisti bu. Genelde patrikhane ve ruhban gittikçe otorite ve şöhretini yitiriyordu. Balkan Slavları, laik Rum aydınları ve Bâbıâli yazışmalarda bile ruhbandan mürtekib olarak söz etmekten çekinmiyordu. Okumenik kilise ise parçalanan imparatorluk ve uluslaşma ile etkinliğini yitirmekte ve daha çok laik unsurların muhalefetiyle uğraşmaktaydı. Burada şunu belirtmek gerekir; patrikhane için klişe halde tekrarlanan, Yunan ayaklanması ve Yunan davasını desteklediği hükmü her zaman geçerli değildir. Bizzat Yunan ayaklanmasında Mora'nın rahipleri patrikhaneyi pek sevimli bir müttefik olarak görmüyordu, hattâ hiç yanlarında olmadığını gördüler.

Museviler

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi yönden önemli bir grubu Musevilerdi. Müslümanlar Hıristiyanlığın tersine akide yönünden antisemit değillerdi. Bu durumda en mutaassıb çevrelerde bile Yahudi Hıristiyana tercih edilmiş ve daha fazla tolere edilmişti. Gerçekte sorunları yönünden kolay yönetilen bir gruptu. Nitekim Hıristiyanlar arasında bitmeyen dini. mali çıkar catışmalarına bakılırsa; 17. yy'daki Sabatay Sevi ve dönmeler olayı dışında Yahudiler Bâbıâli'nin başını ağrıtmayan bir cemaatti. Buna rağmen Hıristiyanlar özellikle Rumlar arasında antisemit tavır eksik değildi. Özellikle Selânik ve Yanya gibi Rumeli bölgelerinde Yahudilerin malûm iğneli fıçı (!) hikâyeleriyle yönetici ve kadılara ihbar edildiği görülmekteydi. Bu saçma şikâyet ve davaların dinlenmemesi için fermanlar bile çıkarılmıştı. Musevi milleti içinde sayılan fakat gerek kendilerinin gerek rabbinik Musevilerin böyle bir ayniyeti kabul etmedikleri Karaim cemaati de küçük bir gruptu.

Osmanlı İmparatorluğu Bizans'tan bir Musevi cemaati devralmıştı. Ege adaları ve İstanbul'da *romanyot* denilen ve Yunanca konuşan bir grup yanında Cenova kolonisi içinde yer alan ve İtalyanca konuşan Eşkinazi Yahudiler de vardı. Mamafih Museviler arasında Rumca ve İtalyanca daha 15.

yy'da kayboldu. Yahudiler Avrupa'dan muhtelif zamanlarda gruplar halinde geldiler. 1376'da Macaristan'dan, 1394'de Fransa'dan, gene aynı yıllardan itibaren ve 15. yy boyu İspanya ve Sicilya'dan göç ettiler. Demek ki 1492-1494 Musevilerin toptan geldiği sabit bir tarih değildir. Gelenler önceleri Edirne gibi bir merkezde kalabalık gruplar halinde yerleşmişlerdi ve Edirne'deki hahambaşı İstanbul'un fethinden önce yönetim nezdinde cemaatin başı durumundaydı. Osmanlı yönetimi Yahudi göçüne sadece müsaade etmemiş adeta teşvik etmiştir. Yahudi cemaati de bu konuda propaganda yapmamıştır. 1430'larda yazılan ve Edirne'deki haham Yitzak Şarfati'ye ait olup Avrupa'ya yollanan böyle bir davet mektubu olayın tarihi örneği sayılmalıdır. İstanbul'un fethinden sonra buraya yerleştirilen Yahudiler, İspanya ve diğer Avrupa ülkelerinden gelen göç sayesinde zamanla kalabalıklaştılar. Esas semtleri Haliç'in iki yakasındaki Balat ve Hasköy'dü. Cami yapılana kadar, yani 17. yy ortalarına kadar Eminönü'nde de oturuyorlardı. 19. yy'da bütün gayrimüslimler gibi herkes ekonomik durumuna göre muhtelif semtlere dağıldı. Ortaköy zengin bir semtti. Genel olarak II. Meşrutiyet dönemine kadar İstanbul'daki hahambaşının Osmanlı İmparatorluğu'nun hahambaşısı olduğu şüphelidir. O ancak *primus inter pares* durumunda protokolde temsilci niteliğine sahipti. Esasen Musevi dininde de Müslümanlarınki gibi ruhban ve ruhani hiyerarşi olmadığından böyle bir durum pek söz konusu olamıyordu. Ancak II. Meşrutiyet'te Genç Türk yönetimiyle ilişkileri iyi olan Maseo, dini yönetimin ötesinde bütün Osmanlı Yahudileri üzerinde etkin olduğundan, Osmanlı İmparatorluğu'nun başhahamı olarak hakkıyla adlandırılmaktadır. Tanzimat'tan sonra Musevi milletinin de laik unsurlarla birlikte idaresi için girişimde bulunuldu. Sonuçta ortaya çıkan millet örgütü herhalde yeryüzünde sadece Osmanlı İmparatorluğu'nda görülen özgün bir Musevi cemaat örgütüydü.

Olaylar 1860'da laik bir eğitim sisteminin bazı aydınları tarafından Museviler arasında yayılmasıyla başladı. Buna karşı dindarlar ve İstanbul'daki hahamlar itiraz ettiler. Soruna Fuad Paşa müdahale etti. 1865'te çıkarılan "hahamhane nizamatı"na göre milletin idaresine laikler de katılacaklardı. Buna göre bütün imparatorluğun değil, fakat sadece İstanbul ve çevresi Musevilerinin 60 tane laik temsilcisi ve aynı bölgedeki 20 kadar haham bir meclis oluşturuyordu. Bununla birlikte Musevi millet örgütünün başarılı bir biçimde işlediğini söylemek güçtür. Sorun hemen hemen II. Meşrutiyet'e kadar devam etmiş ve daha ziyade güçlü ve sevilen hahambaşı sayesinde millet örgütünün görevini yerine getirebildiği görülmüştür. Ermeni ve Rumların tersine Musevi cemaatinin kültürel ve iktisadi bakımdan en parlak devri Osmanlı yükselmesinin tarihine paralel bir şekilde 15.-16. yy'lar olmuştur. Bu yüzyıllarda Avrupa tababeti, mali bilgisi en iyi biçimde Museviler tarafından temsil ediliyordu. Geçen zamanla Museviler mali yönden çöküntüye uğradıkları gibi kültürel yönden de gerilediler. 19. yy'ın ikinci yarısında Alliance okullarının kurulmasıyladır ki Museviler hayata dönük bir eğitim görmeye ve Fransızca öğrenerek Avrupa kültürüne yeniden açılmaya başladılar.

Esas Unsur

Millet tipi örgütlenme geçirdiği bazı değişikliklere rağmen, Osmanlı toplumsal ve idari yapısının esas unsuru olarak devam etti. Nüfus sayımları bu esasa göre yapılır, seçimler buna göre düzenlenirdi. Hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'ndaki etnik gruplar hakkında sağlam istatistik bilgimiz olmamasının bir nedeni, nüfus sayımlarında dil ve ırk değil, millet yani din grubunun esas alınmasıydı. Tanzimat'tan sonra cizye kalkmışsa da gayrimüslimler askerlik yapmazlar ve bedel-i askeriye öderlerdi. Bu kural ancak I. Dünya Savaşı sırasında bozuldu. Tanzimat'tan sonra gayrimüslimler de her türlü memuriyete girdiler ve orduda da meslek sınıflarında subay olarak istihdam edildiler.

Bunun dışında karma mahkemeler, vilâyet, liva, kaza idare meclisleri ve ilgili komisyonlarda seçimli üyeler Müslüman ve gayrımüslimlerden yarıyarıya seçiliyor ve tayin ediliyordu ki, millet örgütünün idari reformlara rağmen esas unsur olarak kalması bundan ileri geliyor. Kaldı ki imparatorluğun sonuna kadar her cemaatin dinî otoriteleri hukuk davalarına bakagelmişlerdir. Gerçekte millet örgütlenmesinden ve hayat tarzından uluslaşma süreç ve duygusuna en geç geçenlerin de gene gayrimüslimler değil, Müslümanlar ve özellikle Türkler olduğunu belirtmek gerekir.

MUSEVİLER: İstanbul'un fethinden sonra İspanya ve diğer Avrupa ülkelerinden gelen Yahudiler, Balat ve Hasköy'de yerleştiler. Uzun yıllar içine kapalı ve dinsel ögeleri ağır basan bir cemaat biçiminde yaşayan Museviler, Tanzimat'tan sonra özellikle laik eğitim için çeşitli çabalara giriştiler. Ancak buna bazı dindar Yahudiler karşı çıktı. 1865'te ise Hamambaşı Nizamnamesi'ne göre milletin yönetimine laikler de katıldı. Tanzimat'tan sonra kurulan Alyans okulları ise Osmanlı Musevilerin Avrupa ile tanışmalarını sağladı. Bir Osmanlı Yahudisi (yan sayfada), V. Mehmet Reşad'ın Selânik'i ziyaretindeki törenlerde Alliance İsraélite Okulu öğrencileri (altta).

Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar Sorunu

Stanford Shaw

19. yy boyunca ve 20. yy başlarında Osmanlı azınlıklarınca çıkarılan sorunlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun önceki beş yüzyıl boyunca onlara karşı uyguladığı fetih ve yönetim sisteminin doğrudan sonuçlarıdır. Osmanlılar, ta başından beri, fethettikleri ülkelerin Hıristiyan ve Yahudi halklarını ne köleleştirmeye, ne de din değiştirmeleri için zorlamaya çalışmışlardır. Slavlar, Romenler ve Balkan Rumlarının yanı sıra Anadolu Rumları ve Ermenileri de 12. ve 13. yy ve sonrasında Müslüman olma koşulu aranmaksızın fetihçi Osmanlı ordularına sipahi olarak, hatta komutan olarak alınmışlardır. Fethedilen bölgelerde Osmanlı egemenliği yerleştirilirken, yönetim alanında geleneksel Ortadoğu sınırlamaları uygulanıyor, Sultan ve çevresindeki egemen sınıf, yetkilerini yönetim, maliye ve askerlikle sınırlandırıyor; bütün devlet yönetiminin temel işlevlerinden sayılan tüm öbür konular -örneğin öğretim, haberleşme, sosyal güvenlik, adalet ve benzeri- din temeline dayalı *millet* toplulukları eliyle diledikleri gibi örgütlenmek üzere uyruklara bırakılıyordu. Fethedilen bölgelerdeki uyrukların, böylece, kendi kurumlarını, kendi dillerinde ve kendi dini liderlerinin öncülüğü, otoritesi altında sürdürüp geliştirmelerine izin verilmiş oluyordu. Zorla Müslümanlaştırılan tek Hıristiyanlar, sultanın kölesi olarak hükümet ve orduyu oluşturan Türk aristokrasisine katılmak üzere eğitilip yetiştirilecekleri devşirme sistemine alınan delikanlılardı. Ama sağladığı güç ve zenginlik nedeniyle bu tür din değiştirmelerin ödülü çok büyük olu-

BİR ANLAYIŞ: Osmanlı Devleti 12. ve 13. yy'da Balkanlar'da ele geçirdiği bölgelerde egemenliğini kurarken kendi yetkilerinin sınırlarını yalnızca yönetim, maliye ve askerlikle sınırlamış, adalet, eğitim ve diğer hizmetlerin yürütülmesini din esasına dayalı milletlerin düzenlemesine bırakmıştı. Tüm bu milletler Osmanlı egemenliği altında kendi toplumsal yaşamlarını müdahalelerden uzak bir biçimde sürdürdüler. Bu milletler Müslümanlara getirilmiş askerlik gibi yükümlülüklerden muaf tutuluyor, her türlü dinî özgürlükleri korunuyordu.

yordu; öyle ki, yalnızca Hıristiyan anababalar çocuklarının bu yolla alınması için çabalamakla kalmıyor, birçok Müslüman ana-baba da oğullarını devşirme sistemine alınabilecekleri umuduyla Balkanlardaki Hıristiyan köylerine gönderiyordu. Hıristiyanların kitle halinde din değiştirdikleri tek yer Bosna oldu; Bogomil mezhebinden olan Slavlar, Boşnaklar, daha önce din kardeşleri Hıristiyanlarca Fatih Sultan Mehmed'in Bosna'yı fethinden önce öyle büyük kıyımlara uğratılmışlardı ki, Osmanlıları kurtarıcıları olarak görüp şükranlarını göstermek amacıyla topluca Müslüman oldular. Başka yerlerde, egemen sınıfın dinini benimseyerek elde edebilecekleri bazı çıkarlar için tek tük din değiştirmeler dışında, Hıristiyanlar Hıristiyan, Yahudiler Yahudi olarak kaldılar.

Osmanlı Yönetiminin Farkı

Osmanlılar, dünya tarihi boyunca başka yerlerde başka istilacıların yaptığı gibi, istila ettikleri yerlerde yaşayanları din değiştirmeleri için zorlamayı reddetmemiş olsalardı, Osmanlı İmparatorluğu'nu son yüzyılında büyük zaafa düşürecek hiçbir azınlık sorunu olmayacaktı. Oysa Osmanlılar, bunun yerine, Rumlar, Ermeniler ve Yahudilere kendi dini önderleri yönetiminde, kendi dillerini ve geleneklerini kullanarak, kendi okullarını, mahkemelerini, yetimhanelerini, hastanelerini vb. koruyup sürdürerek, sultanın koyduğu yasalara uydukları, istenen vergileri ödedikleri, İmparatorluk sınırları içinde güvenlik ve düzeni sürdürdükleri sürece Osmanlı egemen sınıfıyla pek az bir ilişki içinde, kendi yaşamlarını yaşama hakkı tanıdılar. Dahası, Hıristiyanlar ve Yahudiler, Sultan tarafından yalnız Müslümanlara getirilmiş olan birtakım yükümlülüklerden de uzaktılar; bunlar içinde en önemlisi, kimi zaman yaşam boyu süren askerlik hizmetinden muaf tutulmaları, bunun yerine her erkek için belli bir miktar vergi -*cizye*- ödemelerinin istenmesiydi. Cizye dışında da Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar, aynı meslekten ve aynı zenginlikte oldukları takdirde aynı vergiyi ödüyorlardı.

Bu nedenle de Müslüman olmayan İmparatorluk tebasının karşılaştığı zorbalık ve kötü yönetim, hiçbir zaman, zaten çok sınırlı ilişkileri olduğu Osmanlı yöneticilerinden değil, kendi dini liderlerinden geliyordu. Osmanlı sınırları içindeki bu *milletlerin* dini yöneticileri cemaatleri üzerinde, Hıristiyan devletlerdeki dini liderlerden çok daha güçlüydüler; sık sık da bu güçlerini kötüye kullanıp kendilerine bağlı din kardeşlerinden yüksek vergiler toplarlardı. *Milletler* içinde en ciddi kötü yönetim örnekleri, Rum Patriği ve onun hiyerarşisi altındaki Rum papazların yönetimindeki Rum Ortodoks bölgelerinde görülmüştür; Patrik yönetimindeki Rum Ortodoks Kilisesi kendine bağlı Ortodoks Slavları Rumcayı anadil olarak öğrenmeye ve Rumlardan açıkça daha fazla *millet* vergisi ödemeye zorlamıştır.

KAÇINILMAZ GELİŞİM: *Uzun yıllar kendi dinlerini, dillerini ve geleneklerini koruyarak yaşayan milletlerin Fransız Devrimi ile birlikte gelen milliyetçilik akımlarından etkilenmemeleri mümkün değildi. Ama bu akımların büyümesi daha çok Batılı devletlerin gelişme siyasetlerine uygun bir biçimde oldu. Sözgelimi Çarlık Rusyası'nın Balkanlardaki emelleri Yunan milliyetçilerinin ayaklanma duygularını körüklemiş ve Rusya uzun yıllar Yunan milliyetçilerini desteklemiştir.*

Osmanlılar eğer Müslüman olmayanlar üzerinde kötü yönetimle suçlanacaklarsa bu onların doğrudan uyguladıkları baskı ve zorbalık nedeniyle değil, yalnızca özerk *milletlerin* iç işlerine bu tür zorbalık dönemlerinde müdahale ederek bunları önleyememeleri yüzünden olabilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yy sonunda başlayan gerileme döneminde, Osmanlı egemen sınıfı içinde kötü yönetim ve zorbalık yanlıları bulunduğu bir gerçektir ama bunların uygulamaları Müslüman olan olmayan tüm teba üzerinde aynı sertlikte olmuş, yine din farkı gözetilmemiş, dine dayalı özel bir uygulama yine görülmemiştir.

Rusya ve Yunan İsyanı

Fethedilen topraklarda kendi dinlerini, kültürlerini ve geleneklerini koruyan bu *milletler*in, Büyük Fransız Devrimi sonrasında gelişen milliyetçilik düşüncelerinin komşu devletlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalayıp kendi topraklarını genişletme çabalarıyla da birleşerek yayılmasıyla, ulusal uyanış ve ulusal bağımsızlık hareketlerinin odağı olmaları kaçınılmazdı. Özellikle Rusya, Balkanlar ve Anadolu'daki Hıristiyan tebanın, hiç de kendi bağımsızlıklarını kazanmaları için değil, ama sürekli genişleyen Rus İmparatoruğu'nun parçaları olmaları için, ayaklanmasını sağlamaya çalıştı. İşte bu yüzden, ilk Rum milliyetçileri faaliyetlerine önce Rusya'da, büyük ölçüde Odesa'da, başlamış; daha sonra düşüncelerini Yunanistan'da yaymaya girişmiş ve 1821'de başlayan Yunan İsyanı'nı hazırlayıp yürütmüşlerdi. Bu isyan, karşısında iyice yıpranıp laçkalaşmış Yeniçeri ordusu bulunduğu dönemde başarılı olmuş, Yunan İsyanı'nı bastırmadaki başarısızlığı nedeniyle de II. Mahmud Yeni-

AÇIK DESTEK: Yunan isyanının büyük destekçileri ve isyanın başarı sağlaması için silahlı müdahale yoluna başvuranlar İngilizler ve Fransızlardı. Aslında bu dönemde Osmanlı Devleti'ne karşı başlatılan tüm hareketlerde büyük devletler açık destek sağlıyordu. Sırbistan'ın ve Romen prensliklerinin bağımsızlık hareketlerinde Rusya'nın, Bosna-Hersek olaylarında ise Rusya'nın yanısıra Avusturya'nın da desteği vardı. Sırbistan'ın bağımsızlık hareketinde Sırp askerleri keşişlerle.

çeri Ocağı'nı 1826'da lağvetmiştir. Ama Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Sultana yardım olarak gönderdiği modern askerî birlikler karşısında Yunan isyanı büyük ölçüde sönmüş, ancak 1829'da İngiliz ve Fransız silahlı kuvetlerinin müdahalesi ile Yunanlılar bağımsızlıklarını kazanabilmişlerdir. Balkanların öbür bölgelerinde de özerklik ve bağımsızlığa benzer yollardan kavuşulmuştur. Sırbistan'ın 1830'lardan başlamak üzere daha fazla özerklik ve sonuçta bağımsızlık kazanmasını Rus yardımı körüklemiştir. Romen Prensliklerı birlik ve özerkliklerini 1857'de, Kırım Savaşı sonrasında büyük devletlerin müdahalesi sonucunda elde ettiler. Birinci derecede Yunanistan tarafından olmakla birlikte öbür güçlerce de desteklenen Girit 1866-1869 arasında sürekli ayaklanma halindeydi. Bosna ve Hersek'te Müslüman toprak sahiplerine karşı ayaklanan Hıristiyan köylüleri yalnız Rusya değil, Balkanların bu bölümüne göz koymuş olan Avusturya da destekliyordu. Midhat Paşa'nın Tuna Vilayeti'nde uyguladığı reformlar Bulgar milliyetçilerinin 1870'lerde ayaklanmasını, bağımsızlığa kavuştuktan sonra Doğu Rumeli'yi de ilhak etmelerini engelleyemedi.

Tüm bu bağımsızlık hareketlerinin az bilinen öyküsü yalnızca bağımsızlıklarını haklı kılacak Hıristiyan çoğunluğu sağlamak için değil, geride öldürülmüş ana-babalarını, çocuklarını, akrabalarını, mallarını mülklerini bırakarak Osmanlı İmparatorluğu'nun sürekli daralan sınırlarına yetişmeye çalışan zavallı göçmenlerle sınırlarını genişletmek için eskiden bu bölgelerde yaşayan Müslüman ahalinin büyük soykırımlarına uğratılmasını da kapsar. Benzer trajediler, Avrupa'nın büyük güçlerince istila edilen Müslüman topraklarında da yaşandı. Daha 17. yy sonlarında Avusturyalıların Macaristan'ı istilasıyla, binlerce Türkün ya katledilmesi, ya da kaçmaya zorlanması başladı; kaçanlardan zengin timar sahipleri Bosna'ya yerleşti. Rusya, Orta Asya'dan Pasifik'e doğru doğu harekâtı sırasında ve Kırım'da binlerce Türkü katletti; canını kurtarabilenler Osmanlı topraklarına kaçtılar. Fransa'nın Kuzey Afrika ve İngiltere'nin Mısır ve Kıbrıs istilaları daha az zorbaca olduysa da yine de binlerce Müslüman yerlerini yurtlarını bırakıp, Müslüman yönetiminde yaşamak üzere Osmanlı topraklarına göç ettiler.

Göçmen Sorunu

Bu koşullar sonucunda, 1840'lardan başlamak üzere binlerce Müslüman göçmen, Hıristiyan topraklarındaki baskı ve katliamlardan kurtulmak için İmparatorluğa göç etti. Bu durum İmparatorlukta her alanda sayısız sorunlara yol açtı. Bunlardan ilk ve en büyüğü ekonomik sorunlardı. Göçmenler hiçbir şeysiz gelmişlerdi. Beslenmeleri, giydirilmeleri ve barındırılmaları gerekiyordu. Başlangıçta çoğu İstanbul'a geliyordu; kentin sokaklarını doldurup, geçici olarak camilerde ve okullarda barınıyorlardı. Daha sonra kırsal yö-

relere gönderiliyor, nerede boş toprak varsa orada yerleştiriliyorlardı; bütün bunların imparatorluğa maliyeti çok yüksek tutarlara ulaşıyor, varolan mali sıkıntılar daha da artıyordu. Birçok durumda göçmenlere, imparatorluk dışında kalmış ve yeni Hıristiyanlaştırılmış eski Müslüman topraklarına yerleşmek üzere kaçan Hıristiyan çiftçilerin toprakları veriliyordu. Özellikle Batı bölgelerinde yaşayan Rumlar ve Slavlar Kuzey Yunanistan'da Batı Trakya'ya ve Tesalya'ya,Bulgaristan ve Sırbistan'a göçerken Ermeniler de Doğu Anadolu'yu terkedip Rusya'nın yakın zamanda işgal etmiş olduğu geleneksel anayurtlarına, Kafkasya'ya göç ediyor; Trakya ve Doğu Anadolu'da onlardan boşalan topraklara da genellikle onların gittiği yerlerden gelmiş olan Müslüman göçmenler yerleştiriliyordu.

Bu Türk göçmenlerin gelişi toplumsal sorunlar da yaratıyordu. Hıristiyan zulmü altında geçen yıllardan sonra Hıristiyanlara karşı büyük bir nefretle geliyorlar, bu nefretleri imparatorluktaki Müslüman kardeşleri arasında da hızla yayılıyordu. Rusya, Avusturya ve öbür ülkelerin yayma çabalarının yanı sıra göçmenlerin gelişi de Müslümanlar arasında milliyetçilik akımlarının doğup gelişmesine yol açıyor, bu da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ayrı dinden topluluklar arasındaki gerilimi artırıyor, ortaya çıkan küçük olaylar daha büyük çatışmalara, bunlar da son yüzyılında imparatorluğun toplumsal istikrarını ciddi boyutlarda bozan katliamlara ve karşı-katliamlara götürüyordu gerilimi.

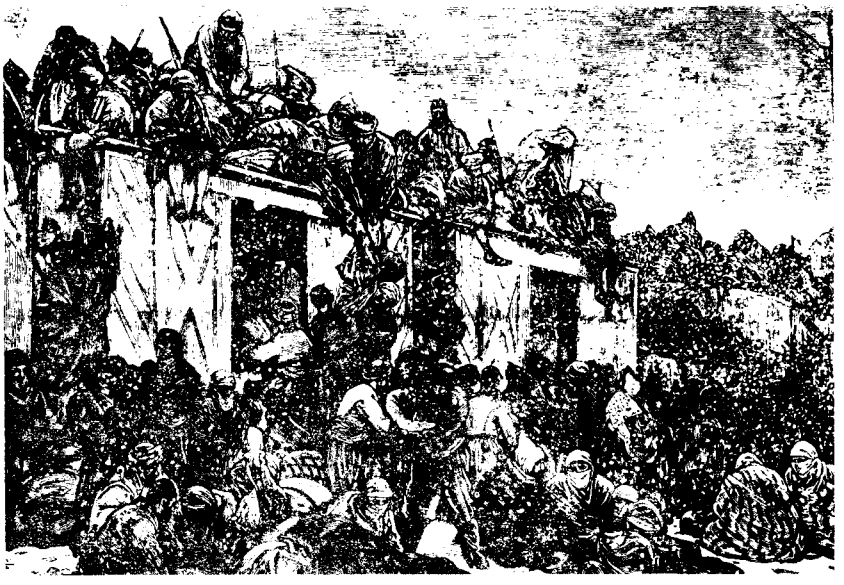
Kışkırtmalar

İmparatorluğun bu döneminde toplumsal gerilimleri artıran bir başka etken de, Hıristiyan din adamlarının kışkırtmalarıydı. Daha önce, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki *millet* sisteminin, kendilerine dindaşları üzerinde sağladığı güç nedeniyle ulusal ayaklanmalara şiddetle karşı çıkmış olan bu dini yöneticiler, Tanzimatın getirdiği millet sistemini demokratikleştirici reform çabaları sonucu otoritelerini yitirmeye başlayınca ayaklanmaları destekler, topluluklarını ayaklanmaya kışkırtır oldular.

Eğer bir yandan Ruslar, öte yandan bağımsızlıklarına yeni kavuşmuş olan Balkan devletleri elde ettikleri bağımsızlık ve başka kazanımlarıyla yetinmiş olsalardı, Osmanlı İmparatorluğu ciddi bir azınlık sorunuyla karşılaşmayacaktı. Gerçekte, çok sayıda Hıristiyan Rum ve Slavın yeni kurulan devletlere göç etmesi, Müslüman Türklerinse oralardan imparatorluğa gelmesi Müslümanların oranını büyük ölçüde artırmış, azınlıkların toplam nüfus içindeki oranını ise öncekinden çok aşağılara düşürmüştü. Ama Rusya'nın yanı sıra, yeni Balkan devletleri de Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha fazla toprak alma hevesindeydi; bunun için kullandıkları başlıca silahları da imparatorluk içindeki din kardeşlerini ayaklanmaya kışkırtmak, ayaklanma dönemlerinde de kendilerine yeni topraklar istemekti. Başlangıçta bu kışkırtmalar Rum Ortodoks ve Ermeni Gregoryen kiliseleriyle Rusya ve Balkan devletlerinin büyükelçilik ve konsoloslukları kanalıyla yürütülüyordu; silah ve cephane yığınaklarıyla dağıtımı ve propaganda yayınlarının basımı ve dağıtımı da buralarda yapılıyordu. 1876'dan 1914'e dek bu kışkırtma ve propagandalar, bağımsız Hıristiyan devletlerin kurulmuş olduğu öbür Balkan bölgelerinin tersine nüfus çoğunluğunun Müslümanlarda olduğu Makedonya ile Doğu Anadolu'da yoğunlaşmıştı; bu yıllarda Makedonya'da Müslüman nüfusun oranı % 50'yi geçerken Doğu Anadolu'da % 90'ı aşıyordu.

Milliyetçilerin Terörü

Hıristiyan milliyetçileri, bulundukları bölgelerde Müslümanlar daha kalabalık olduklarından ve Osmanlıları kendi başlarına yenebilecek askerî güçleri bulunmadığından, amaçlarına kendi başlarına ulaşamayacaklarını biliyorlardı. Bu yüzden şiddete ve gerilla örgütleri kurmaya yöneldiler. Azınlıkların o dönemde kurduğu çetelerin en tanınmışları, Makedonya'daki Bulgarların kurduğu İç Makedonya Devrimci Örgütü (İMRO), Doğu Anadolu'daki Ermenilerin kurduğu Hınçak ve Taşnak'tı. Bu terör örgütlerinin birçok amaçları vardı. Bunların ilki ve en önemlisi, o bölgelerdeki Müslümanları kurmayı tasarladıkları Hıristiyan devletlerde görmek istemediklerinden, yerlerinden sürmek, bunun için onları katlederek, sağ kalanları kaçmaya zorlayarak bölgede Hıristiyan çoğunluğunu sağlamaktı. Özellikle uyguladıkları Müslüman soykırımı çok vahşiceydi; çünkü Müslümanların da karşı soykırıma yönelmesini, böylece Batı Avrupa'daki Hıristiyanlar arasında Müslüman gaddarlığının önlenmesi için kendi devletlerince, bu bölgelerdeki Müslümanları uzaklaştırmak ve Hıristiyanların bağımsızlığını güven altına almak üzere askeri mü-

GÖÇMENLER: *1840'lardan itibaren binlerce göçmen Osmanlı topraklarına yerleşmeye başladı. Bunların getirmiş olduğu birçok sorun, zaten bunalım içinde olan Osmanlı maliyesini daha da zor durumlara soktu. Bu göçmenlerin gelmesiyle birlikte, yaşanan olayların etkisi Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyan ahaliye karşı duyulan kinin artmasına da yol açtı. Bir başka açıdan da Müslümanlar arasında milliyetçi düşüncelerin gelişmesini doğurdu.*

BİR BAŞKA GERÇEK: *Batılı devletlerin bağımsızlık hareketleri sırasında girişmiş oldukları propagandalar arasında Hıristiyan halkın özgürlüklerinin yok edilerek zulme uğraması başta geliyordu. Oysa madalyonun bir başka yanı da vardı. Tüm bu hareketlerin yaratmış olduğu sonuçlar arasında, mallarını, mülklerini bırakarak bu bölgelerden Osmanlı topraklarına kaçan Müslüman ahalinin uğradığı soykırımlardan söz edilmedi, bilinçlice gözden kaçırıldı.*

dahalede bulunulması amacıyla, baskı yapmalarına yöneltmek için propaganda çalışmalarını artırmayı hedefliyorlardı. Milliyetçi terör çeteleri, buldukları yerlerde Osmanlı subaylarını öldürerek Osmanlı yönetimini ve otoritesini istikrarsızlaştırmayı ve son olarak, Müslümanlarla barış içinde yaşamak isteyen dindaşlarını kendi çalışmalarına hem paraca hem de oğullarını göndererek insan gücü bakımından destek olmaları için zorla hizaya getirmeyi de hedefliyorlardı. Osmanlı yönetimi, bunların Müslümanları çevredeki Hıristiyan köylerinde karşı soykırımlara yöneltme çabalarını önlemeye çalıştıysa da Müslümanların öc alma girişimlerini engellemesi sık sık olanaksızlaşıyordu. Bunun sonucunda, farklı dinden gruplar arasında, geleneksel Osmanlı sistemi içinde yüzyıllarca sıcak ilişkileri sona erdiren ve Osmanlı toplumunu zehirleyip bölen, giderek şiddetlenen bir soykırım-karşı-soykırım döngüsü oluştu.

Reform Çabaları

Osmanlı yönetici sınıfınca, Müslüman olmayan azınlıkların Osmanlı yönetimine bağlı kalmalarının sağlayacağı çıkarları artırıp güvence altına almak amacıyla, Tanzimat Döneminde başlayıp II. Abdülhamid ve Jön Türkler dönemlerinde süren çeşitli reform çabaları gösterilmiştir. ***Milletlerin*** demokratikleştirilmesi yalnızca ilk adımdı. Bulgar Ordodokslarını, Rum Ordodoks Milleti içinde Rum rahiplerinin kötü yönetiminden kurtarmak için 1860'larda Bulgar Piskoposluğu kuruldu. Aynı dönemde Midhat Paşa, Bulgarlar arasında milliyetçi ayaklanmalar çıkmasını körükleyen Rus çabalarını boşa çıkarmak umuduyla, Balkan vilayetlerinde çağdaş reformlar başlattı. 19. yy Osmanlı reformcuları, farklı dini grupların kendi millet yapıları içinde yaşadıkları farklı koşulları ortadan kaldırarak, din farkı gözetmeksizin tüm Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerin eşit haklara sahip olacakları bir Osmanlı yurttaşlığı yaratacak laik yasalar ve kurumlar oluşturmaya çalıştılar.

Bu Osmanlılık doktrini, 19. yy'ın büyük bölümünde hem Müslümanlar, hem Müslüman olmayanlar arasında önemli bir destek buldu, ama Hıristiyan milliyetçiliği Sultan'ın Hıristiyan tebası arasında güç kazanmayı başardıkça Müslümanlar ve Türkler arasında da önce, etnik kökenleri ne olursa olsun yalnızca imparatorluk sınırları içinde yaşayanları değil, tüm dünyadaki, özellikle Rusların istila ettiği Orta Asya'daki ve İngiliz egemenliğindeki Hindistan İmparatorluğu'ndaki bütün Müslümanları birleştirmeyi hedefleyen bir İslâm milliyetçiliği, Pan-İslâmizm yayıldı. Ama Müslümanlarda da milliyetçilik düşünceleri gelişmeye başlamış; Arap ve Arnavut Müslümanlar, bağımsızlıklarını hedefleyen kendi ulusal hareketlerini geliştirirken, Türkler de çokuluslu Osmanlı İmparatorluğu'nu bir Türk devletine dönüştürmeyi amaçlayan bir ulusal hareketi Jön Türkler döneminde oluşturmaya başladılar.

Yalnız Hıristiyan azınlıklar arasında değil, daha önce İslâm inanışı çevresinde birleşen çeşitli etnik gruplar arasında da ulusal bağımsızlık arzularının gelişmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nu, I. Dünya Savaşı'nın kaybedenler safında olmasaydı bile çöküntüye uğratacaktı. Türk Kurtuluş Savaşı da, Türkler için, yüzyıllarca Osmanlı Sultanlarının egemenliği altında birarada yaşadığı ve daha önce bağımsızlığına kavuşmuş olan Müslüman olan-olmayan azınlıklar gibi, ulusal varlığın kazanılmasını getirdi. □

(Çeviri: Ahmet Günlük)

Osmanlılarda "Millet Sistemi" ve Tanzimat

Cevdet Küçük

İslâm Hukukunda Gayrımüslimler

İslâm hukukunda gayrımüslim tabiri, İslâmiyeti din olarak kabul etmeyenler için kullanılır. İslâm hukukçuları, insanları önce ikiye ayırırlar: 1- Müslümanlar, 2. Gayrımüslimler (Müslüman olmayanlar). Gayrımüslimler de, siyasî yönden: 1-Ehl-i harb (Müslümanlara karşı savaş halinde olanlar), 2- Ehl-i ahd (Müslümanlarla antlaşma yapmış olanlar) diye ikiye ayrılır.

Ehl-i ahd olanlar da üçe ayrılır: 1- Zimmîler (İslâm devletinin himayesini kabul edenler, ehl-i zimme), 2- Muâhedler (kendileriyle barış yapılmış olanlar, ehl-i hudne), 3- Müste'minler (kendilerine eman verilmiş olanlar, ehl-i eman).

İslâm hukukçuları, gayrımüslimleri din ve inanışlarına göre de ikiye ayırırlar: 1- Ehl-i kitab (kendilerine semavî kitab gönderilmiş olanlar). Yahudilerle Hıristiyanlar bu gruba girerler, 2- Ehl-i kitab olmayanlar. Puta tapan müşriklerle, Mecusîler de bu gruba girerler. Ülkeler de üçe ayrılır: 1- İslâm ülkesi (İslâm devletinin hâkimiyetinde olan ülke, dâru'l-İslâm), 2- İslâm devletinin hâkimiyetinde olmayan ülke (Müslümanlarla savaş halinde olan ülke, dâru'l-harb.), 3- Müslümanlarla barış halinde olan ülke (dâru's-sulh).

İslâm hukukunda gayrımüslimler, bulundukları kısma göre farklı statülere sahiptirler. Vatandaşlık, ferdle devlet arasındaki siyasî ve hukukî bağ olarak tanımlandığına göre, İslâm ülkesinde sürekli olarak yaşayan insanların hepsi, bu ülkenin vatandaşlarıdır. İster Müslüman, isterse gayrımüslim olsunlar.

Ehl-i kitab olan gayrımüslimler, İslâm devleti hâkimiyetinde yaşamayı kabul ettikleri takdirde, kendilerine "Allah ve peygamberin zimme"si verilir ve böyle kimselere "zimmî" denilir. İslâm ülkesinde devamlı oturan zimmîlere "gayrımüslim tebaa" veya "gayrımüslim reaya" da denir.

"Zimme", himâye (koruma), sahip çıkma, koruma mecburiyeti, birinin emniyetini taahhüt etmek gibi manalara gelir. İslâm devleti, içten ve dıştan gelebilecek her türlü tehlikeye karşı "zimmî"leri korumayı, onların can, mal, ırz ve namusları ile dinî hayatlarını ve mabetlerini emniyet altına almayı Allah adına taahhüt etmektedir.

Geniş manada hukukî bir himaye hakkı olan "zimme" ile bu insanların maddi manevi hayatları devlet tarafından garanti altına alınmakta ve zimmîler, hür insanlar olarak kabul edilmekte, savaş esiri veya köle muamelesine tâbi tutulmamaktadırlar. Ehl-i kitaba verilen bu devlet garantisi, Peygamberin bir hadisine dayanılarak, İranlıların eski dini olan Mecusîliğe de tatbik edilmiştir.

Kendi topraklarında başka din mensuplarına da geniş hayat hakkı tanıyan İslâm hukukunun bu temel anlayışı, tarih boyunca değişmeyen bir esas olarak varlığını Osmanlılara kadar sürdürmüştür. Bunun açık delili, İslâm-Türk devletlerinin hâkim oldukları bölgelerde hâlâ diğer dinlerin varlıklarını sürdürmekte olmalarıdır.

İslâmiyetin doğuşu ile başlayan ve daha sonraki Müslümanlar tarafından devam ettirilen ana prensip, İslâmiyeti insanlığa tebliğ etmek, sunmak ve davetten ibarettir. İnsanların akıl, gönül ve vicdanlarının silah zoruyla fethedilemeyeceğini kabul eden İslâmiyet, "dinde zorlama yoktur" düsturuna bağlı kalmıştır.

Müslümanlar, fethettikleri yerlerdeki insanları, İslâm dinini kabul etmeye üç defa davet ederler. Daveti kabul ederek Müslüman olanlar, diğer Müslümanlarla aynı hak ve mükellefiyetlere sahip olurlar. Bu daveti kabul etmeyenler ise zımmî statüsünü kabul ettikleri takdirde kendi dinlerinde kalırlar. Hiç kimse, silah zoruyla din değiştirmeye zorlanamaz. Özetlersek; zimmîler, Müslümanların zimmetindedirler, yani Müslümanlar, onlara Allah'ın emirlerine uyarak söz vermişlerdir. Devletin egemenliğini kabul ettikleri sürece canları, malları, ırz ve namusları korunacak ve dokunulmayacaktır. Zimmîler de buna karşılık devlete "cizye", "harac" denilen vergileri ödeyeceklerdir. Ayrıca kamu düzenini bozacak davranışlarda bulunmayacaklardır.

Bu antlaşmadan sonra, İslâm hukukuna göre uygulanması gereken kural şudur: Müslümanların lehlerine olan şeyler zımmîlerin lehlerine, Müslümanların aleyhlerine olan şeyler de onların

aleyhlerinedir. Buna göre zımmîler, tıpkı Müslümanlar gibi, birtakım haklara sahiptirler ve yine tıpkı Müslümanlar gibi, birtakım yükümlülükleri vardır.

Ticaret veya başka amaçlarla İslâm ülkelerine gelen ve kendilerine geçici olarak oturma izni verilen yabancılar da ihanetleri ve asayiş bozucu davranışları görülmedikçe, birçok bakımlardan zimmîlerin stütüsüne tabidirler. "Müste'minler" veya "musta'menler" denilen bu gayrımüslimler de tıpkı zımmîler gibi hukukun himayesindedirler. Onların da can, mal, ırz ve namusları devletin güvencesi altındadır.

Devlet başkanlığı, ordu komutanlığı veya hâkimlik gibi doğrudan doğruya hükümranlıkla ilgili olan üst seviyedeki görevler, gayrımüslimlere verilmez. Ancak, İslâm devletine düşmanlıkları görülmeyen zımmîlerin devlet hizmetlerinde çalıştırılmalarında bir sakınca görülmemiştir. Gayrımüslimlerin çalışma, diledikleri yerde ikamet etme, seyahat etme ve toplanma hürriyetleri vardır. İnanç, ibadet ve öğrenim hürriyetlerine dokunulmaz. Her türlü sosyal ilişkilerde ayırım gözetilmez.

Devletin himayesini gören ve kamu hizmetlerinden yararlanan zımmîler askerlik hizmetinden muaf tutulurlar. Buna karşılık "cizye" adı verilen bir baş vergisi öderler. Cizye mükellefleri bu vergiyi ödeyemeyecek durumda ise cizye kaldırılır. Mükellef eziyet veya hapisle cezalandırılmaz. İslâm ülkesinde bir yıl veya daha fazla oturan müste'minlerin de cizye ödemeleri gerekir. Kadın, çocuk, akıl hastası, ihtiyar, fakir ve din adamlarından cizye alınmaz. Cizye mükellefi Müslüman olursa cizye kalkar.

Müslümanlar tarım ürünlerinden 1/10 oranında "öşür" vergisi öderler. Zimmîler de buna karşılık "haraç" denilen bir arazi vergisi öderler. Yine Müslümanların ticaret mallarından 1/40, zimmîlerin ticaret mallarından 1/20 ve müste'minlerin ticaret mallarından ise 1/10 oranında "zekât" veya "öşür" vergisi alınır.

Gayrımüslimler, tıpkı Müslümanlar gibi, bütün haklara sahiptirler. Onların da evlenme, çocuklarına veli olma, vasî tayin etme, nafaka, miras, mal ve mülk edinme hakları vardır.

Aile hukuku açısından zımmî ve muste'minlerin kendi aralarındaki nikâh akitleri geçerlidir. Miras hukuku açısından; aynı dinden olan zımmîler, kan akrabalığı ve sıhrî akrabalık sebebiyle birbirlerine mirasçı olurlar. Borçlar ve ticaret hukuku bakımından, zımmî ve müste'minler hukukî ve dünyevî işlerde aynen Müslümanlar gibidirler. Müslümanlarla gayrımüslimlerin ücretle birbirlerinin işlerinde çalışmaları caizdir. Zimmîler de vakıf ve hayır kurumları yapabilirler. İslâm hukukunun cezaî hükümleri aynen gayrımüslimlere de uygulanır.

Yargılama usulü açısından; şer'î mahkemelerin yetki alanı, hem Müslümanlarla hem de gayrımüslimlerle ilgili bütün davaları kapsamaktadır. Şer'î mahkemeler ülkede yaşayanlar her vatandaşın cezaî ve hukukî davalarına bakar. Dinî nitelikte olan aile hukukuyla ilgili davalarda ise taraflar isterlerse şeriat mahkemesine, isterlerse kendi cemaat mahkemesine başvurmakta serbesttir. Gayrımüslimler, Müslümanlarla ilgili davalara bakmak üzere hâkim tayin edilemezler. Ancak dinî mahiyetteki aile hukuku davalarına bakmak üzere kendi cemaat mahkemelerine hakim tayin edilebilirler. Özetlersek; gayrımüslimlere, kamu düzenini ilgilendiren konularda İslâm hukuk kuralları uygulanmış, aile, miras ve bir kısım ticaret hukuku konularında ise, onlar kendi inançlarından kaynaklanan özel hukuk kurullarıyla başbaşa bırakılmışlardır. Bu da insan haklarına, inanç ve vicdan hürriyetine saygılı olma açısından o devirler için oldukça ileri bir uygulamaydı..

Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslim Azınlıklar

TAHA TOROS

Tanzimat Fermanı'nın hukuk ve sosyal açıdan belirgin özelliği, -hangi ırka ve dine mensup olursa olsun- kişileri kanun karşısında eşit saymasıdır.

Tanzimat-ı Hayriye'nin 8,9,10 ve 11. maddelerine göre, Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan herkes, hangi din ve mezhebe bağlı olursa olsun, istisnasız Osmanlıdır. Bütün Osmanlılar, hürdürler ve başkalarının hürriyetlerine tecavüz etmemekle yükümlüdürler. Kişilerin özgürlüğü, her türlü saldırıdan korunur. Kimse, kanunda belirlenen sebeplerden gayrı bir bahaneyle cezalandırılamaz.

Tanzimat'ın ruhunda, din açısından da normal bir uygulama öngörülmüştür. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun kalbini Türkler oluşturmuşlardır. Devletin devamlılığında ve yönetiminde askerlik, vergi mevzuu, büyük yük olarak tamamen Türklerin omuzlarındadır. Bu açıdan imparatorlukta hâkim kitle, Türk kökenli Müslüman teb'adır. Bu Müslüman teb'a, etnik açıdan Türkler ve Türkmenlere dayanmakla beraber, değişik unsurlardan, Araplar, Arnavutlar, Boşnaklar, Pomaklar, Berberiler, Kafkasya'dan gelen Çerkesler, Gürcüler, Abazalar, Dağıstanlılar, Çeçenler vs. gibi o dönemin Müslüman topluluklarından oluşmuştur. Kendi inanışlarını farklı olarak muhafaza eden Dürziler, Sabatistler, Yezidiler, Nusayriler, Çingeneler de bu topluluk içerisinde yer alırlar. Ancak ileride belirtileceği üzere, Çingeneler içerisinde Ortodoks olanlar da vardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, gayrimüslim olarak, değişik dil ve ırktan topluluklar vardır. Bunları Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Bulgarlar, Sırplar, Koçovalılar, Nasturiler, Keldaniler ve Süryaniler olarak sıralamak mümkündür.

Bir Ermeni.

Osmanlı Yönetiminde Gayrımüslimler ve "Millet Sistemi"

İslâmiyetin kuruluş yıllarında, İslâm devletinin temel esaslarından biri olarak ortaya çıkan ve "ümmet" anlayışına dayanan bu sistemi geliştiren ve en iyi şekilde uygulayan Osmanlılar olmuştur. Osmanlılar, daha önceki Türk-İslâm devletlerinden devroldukları bu sistemi geliştirdiler. Hâkimiyet kurdukları ülkelerde amme hukuku açısından muhtar sayılabilecek bir idare sistemi oluşturdular. Fethettikleri ülkelerde yaşayan gayrımüslim topluluklara, kendi kendilerini idare edebilmelerini sağlayacak bazı haklar tanıdılar. Osmanlı Türklerini böyle bir sistemi uygulamaya iten nedenlerin başında, şüphesiz İslâm hukukunu benimsemeleri gelmektedir. Ancak asıl önemli sebeplerden birinin de iktisadî ve ticarî değişmeler olduğu kanatindeyiz.

Nitekim, 15. yy'da Avrupalıların gerçekleştirdikleri coğrafî keşiflerden sonra, ticaret yollarının başka yönlere çevrilmesi Yakındoğu'nun ekonomik hayatını menfî yönde etkilemiştir. Aynı çağlarda bu bölgede hâkimiyet kurmaya çalışan Türkler, ticarî hayatı yeniden canlandırmak için bazı önemli tedbirler almak zorunda kalmışlardır. Özellikle Fatih devrinde, bir yandan ticaretle meşgul olan Venedik ve Cenevizlilere, ticarî, hukukî ve dinî kapitülasyon hakları verilirken, bir yandan da Osmanlı tabiiyetine geçmiş gayrımüslimlere geniş cemaat hakları tanınmıştır. Fonksiyonunu yitirmek üzere bulunan Ortodoks Rum patrikliği İstanbul'un fethinden sonra ihya edildi. Patrikhaneye Bizans imparatorlarından daha fazla dinî ve hukukî haklar tanındı. Aynı şekilde, Musevîlere kendi havralarına sahib olmak hakkı verildiği gibi, Ermenilerin başına da bir patrik tayin edilerek, cemaatler arasında bir denge sağlandı.

Osmanlı topraklarında yaşayan belli başlı Hıristiyan mezheplerinin yanında, birtakım farklar arzeden çeşitli küçük dinî mezhepler de bulunuyordu. Eskiden beri bu mezhepler arasında mücadele devam etmekteydi. Hattâ, aynı mezhepten oldukları halde, asılları, menşeleri, âdetleri, ahlak anlayışla-

Yukarıda belirtildiği gibi, Osmanlı ülkesinde hâkim unsur, imparatorluğun kurucusu olan Türklerdir, ama bu Türkleri -bâzı tarih kitaplarında ve hatta şiirlerde yer aldığı gibi- münhasıran Ertuğrul Bey başkanlığında Anadolu'ya gelen birkaç yüz çadırdan oluşanların neslinden gelmiş bir grup olarak yorumlamamalıdır. Selçuklu Devleti'nin çöküşü üzerine, Anadolu'da muhtelif beyliklere bölünen grupların tümü, özbeöz Türktüler. Bu beylikleri birer birer ortadan kaldırıp Anadolu'ya müstakilen hâkim olan ve Balkanları da ele geçirerek sonraları üç kıt'ada asırlarca hükümranlık yapan unsur, tamamen Türklerden oluşmaktadır. Hele Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethettikten ve hilâfeti eline geçirmesinden sonraki gelişmeler, tamamen büyük Türk unsurunun eseridir.

Şimdi bu büyük imparatorluk ülkesinde huzurlu yaşayan gayrimüslim azınlıklara kısaca göz atabiliriz.

Rumlar

İmparatorluğun en büyük gayrimüslim azınlığını Rumlar teşkil etmiştir. İstanbul'un fethi üzerine bütün dinlere ve ırklara tanınan serbestiden yararlanan en büyük zümre Rumlarla Ermeniler olmuştur.

Rumların ruhanî reisleri olarak Fener Patrikhanesi, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde, imtiyazlı denilebilecek bir mazhariyete erişmiştir. Bu durumdan yararlanan Rumlar, daima içten içe, siyasi akidelerini sürdürme olanağını bulmuşlardır. Fener Patrikhanesi bu suretle dünya Ortodokslarının merkezi haline gelmiştir.

Burada Rumların Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetiminde oynadığı role değinmek gerekir. Rumlar, imparatorluğun üst düzeydeki yönetiminde de görev almışlardır. Yunanistan'ın istiklâlinden, Girit'in elden çıkmasına kadar süregelen faaliyetlerin tümünde, Osmanlı Rumlarının parmağı vardır.

Hele Tanzimat'tan sonra, Londra Büyükelçiliğinin tapusu adeta bu ırka verilmiştir! Rumlar, valiliklerle Girit'te ve Sisam beyliğinde bulunmuşlar, elçiliklerle bakanlık koltuklarında oturmuşlardır. Bunlardan en meşhuru Kara Todori Paşa'dır. Berlin Kongresi gibi önemli bir toplantıda Türklerin kaderinde söz sahibi olmuş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun başmurahhaslığını üstlenmiştir.

Ermeniler

Kökenleri bakımından Sami ırklardan veya Hint-Avrupa kavminden olduğu tahmin edilen Ermeniler, çoğunluğu Rusya'da ve imparatorluğun Asya-Avrupa kısımlarında, İran'da, Mısır, Amerika ve diğer memleketlerde olmak üzere dağınık halde yaşamışlardır. Anadolu'daki Ermenilerle diğer ülkelerdeki Ermeniler arasında âdet ve dil açısından ufak tefek farklar vardır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin hepsi Türkçe konuşurlar, hatta kadınları Müslüman kadınları gibi örtülüydüler.

İmparatorluk döneminde Ermeni unsur, Sultan II. Mahmud'a kadar -Rumlar gibi- devlet işlerinde pek kullanılmamışlardır. Padişah II. Mahmud döneminde başlayan nedimlikten sonra, Ermenilerin ilk resmî görevleri Darphane Müdürlüğü olmuştur. Yoğun olarak Ermenilerin imparatorluk yönetiminde kullanılması, Sultan II. Abdülhamid dönemine rastlar. Hazine-i Hassa Nâzırlığı ile Maliye Nâzırlığı yapan Agop Paşa, Hariciye Müstesarı Artin Datvan Pasa, Bâbıâli Hukuk Muşaviri Noradongyan Efendi, vezirlik rütbesi verilen Ohannes Paşa ve Abraham Paşa gibi... Osmanlı İmparatorluğu'nda güzel sanatlar alanında şöhret yapan Ermeniler de vardır.

Yahudiler

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Yahudiler, ülkenin her tarafına dağılmış durumdaydılar. Özellikle İstanbul, İzmir ve Selânik gibi ihracat ve ithalat şehirlerinde, büyük çapta faaliyet göstermişlerdir. Yerli Yahudilerden başka Osmanlı İmparatorluğu ülkesinde Arap vilayetlerinde, Arapça konuşan Yahudiler, İspanya'daki zulümden ka-

Keldani Patriği Emanuel Efendi.

rı ve tarihî gelenekleri birbirlerinden farklı olan cemaatler arasında kanlı mücadeleler olmaktaydı. Mesela Katolik oldukları halde, Ermeniler, Maruniler ve Geldaniler Doğu kilisesi usulüne göre, Melkitler (Rum Katolikleri) ve Süryanîler ise Batı kilisesi usulüne göre ibadet ediyorlardı. Bu farklılıklar yüzünden sık sık meydana gelen kanlı olaylar Osmanlıların kurduğu düzen sayesinde önlenebildi.

Osmanlılar, her cemaate örf ve âdetlerine göre bir düzen kurmalarına imkân verdi. Cemaatler, her türlü dinî ve dahili işlerini düzenlemede serbest bırakıldılar. Her türlü dinî ve vicdanî hürriyetten istifade eden kiliselerin politikayla uğraşmaları yasaktı. Devlet cemaatlerin dinî işlerine karışmazdı. Ancak dinî liderlerin aynı zamanda idarî vazifelerinin de olması nedeniyle, bunların seçimine müdahale ederdi. Her cemaat dinî liderini ve ruhanî meclisini serbestçe seçer ve devletin onayına sunardı. Padişah tasdik ederse patrik görevine başlardı. Patrikin başkanlığında oluşan ruhanî meclis, cemaatin her meselesiyle meşgul olurdu. Evlenme, boşanma ve vasiyet gibi medenî haklarını tamamen kendi dinî ve hukukî sistemlerine göre tanzim ve idare ederlerdi. Bazı küçük davalar, kilisede kurulan mahkemelerde, kilise kanunlarına göre görülür, verilen kararlar, onlar adına Osmanlı Devleti tarafından infaz edilirdi.

İslâm devletinin "ümmet" anlayışına dayanan bu sistem Osmanlılarda "millet sistemi" şekline dönüştü. Bunun neticesinde dinî, ırkî, hukukî ve kültürel eşitlikler Osmanlı toplumunda her devirde mümkün olabilmiş ve kitaplı dinler, asırlar boyu Osmanlı Devleti'nde yaşama imkânı bulabimiştir. Fatih'ten itibaren gerçekleştirmeye çalışılan bu "millet sistemi" ile, din, ırk ve renk farkı gözetmeksizin ve asıl unsur olan Türklere diğer azınlık gruplar arasında üstün bir mevki vermeksizin "cihanşumul devlet" olma iddia ve teşebbüsleri Osmanlılara hâkim olmaya başladı. Osmanlı tebaası gayrımüslimler, Türklerin gösterdiği hoşgörü ortamında sahip oldukları geniş imtiyazlar sayesinde, kısa zamanda devletin bütün ekonomik gücünü ellerine geçirdiler. Müslüman halk, bunların ilerle-

çarak II. Beyazid döneminde Rumeli ve Anadolu'nun muhtelif semtlerine yerleşen Yahudiler, çoğu Lehistan'dan ve başka ülkelerden göçen ve 1882'den itibaren, Çarlık Rusyası'nın baskısından kaçan Yahudiler, genellikle Kudüs sancağına yerleşmişlerdir. 1882-1900 arasındaki yıllarda yalnız 20 bin Rus Yahudisi Filistin'e gelmiştir. İmparatorluğa göçmen olarak gelen Yahudilerin Filistin'e yerleştirilmesi işini Avusturyalı Herzl sağlamıştır.

Osmanlı Yahudileri arasında valiliğe, elçiliğe, bakanlığa yükselmiş kimse bulunmamakla beraber yüksek düzeyde devlet işlerinde çalıştırılanlar olmuştur. Bunlar arasında bulunan ve devlet şûrası âzâlığına yükselmiş olan Bohor Efendi, imparatorluktaki Yahudilerin destekçisi olarak Avrupa'daki

Gabriel Noradongyan Efendi.

Siyonist teşkilatıyla işbirliği sağlamıştır.

Bulgarlar

1904 yılında yayınlanan bir istatistiğe göre o zamanki Osmanlı topraklarından olan Makedonya ve çevresinde yaşayan Bulgarların miktarı 896.497 kişidir. O yıllarda Edirne ve İstanbul'da da bir miktar Bulgar mevcuttur. Bunlar özellikle küçük sanatlarda, bahçıvanlıkta, marıdıracılıkta çalışırlardı. Öte yandan sarayın bütün hizmetlerinde tercihan Bulgarlar kullanılırdı. Osmanlı İmparatorluğu içerisinde bulunan aydın Bulgar ailelerinin çocukları Galatasaray ve Robert Kolej gibi o devrin en yüksek mekteplerinde okumuşlardır. Osmanlı Bulgarlarından vezir olan tek kişi, Gabriel Paşa'dır.

Sırplar

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sırp kavminden olanlar Berlin Antlaşması'ndan sonra azalmıştır. Bunun nedeni, Sırbistan'ın müstakil devlet statüsüne kavuşmasıdır. Bundan sonraki dönemde Osmanlı toprakları içerisinde, Kosova, Manastır, Selanik vilayetlerinde olmak üzere 100 bin kadar Sırp bulunduğu tahmin edilmektedir. Ama Sırp milliyetperverlerinin iddialarına göre o yıllarda Bulgar çeteleriyle dopdolu olan tüm Makedonya, Sırp ırkındandır.

Ulahlar

Ulahlar, imparatorluk döneminde Yanya vilayetinde ve Yunanistan'la yan yana, sınırda oturan bir topluluktur ki sayıları 90 bin civarındadır. Romenceye yakın bir dil konuşurlar. Bu gruba Frenkler, Koça-valak derler.

Maruniler

Bunlar Osmanlı döneminde Lübnan ve Suriye'de oturan ve Arapça konuşan Katoliklerdir. Hıristiyan Araplar da diyebiliriz. Bunlara Maruni denilmesinin sebebi, 7. yy'da kendilerini Hıristiyan yapan Jean Maroni'un anısındandır. Dünyadaki miktarları o yıllarda 200 bini Cebel-i Lübnan'da olmak üzere 350 bin kadardı. Sultan Mecid'in son yılında Fransa'nın müdahalesiyle bunlara kısmî özerklik verilmiştir.

Geldaniler (Nasturiler)

Hususî dilleri olmayan, Arapça konuşan bir topluluktur. Yalnız bazı aydın aileleri kendi aralarında Suruk denilen bir dille konuşurlar. Bunlar daha çok Diyarbakır'la İran arasında otururlar. Kökenleri Sami kavmindedir. Asurilerin çiğnediği bir kavm olarak Araplar içerisinde erimişlerdir. Eski tarihler, Geldanilerin İran'da oturdukları, Hindistan'a ve Çin'e kadar yayıldıklarını yazar. 14. yy'da Moğolların hücumundan parçalanmışlar ve Osmanlı İmparatorluğu döneminde, kendilerini bir parça olsun toparlamışlardır.

Sayıları 400 bin civarında olan bu kavme Nasturi denilmesinin sebebi Patrik Nestor'un hatırasına izafetendir. Musul, Van ve İran sınırlarında yaşayan bu Nasturiler, Osmanlı İmparatorluğu döneminde askere alınmazlar ve vergi vermezlerdi.

Osmanlı yönetimi sırasında bunlar-

mesini kıskanmadığı gibi, bilakis onlar sayesinde memleketin iktisadî kaynaklarının işletilmesinden memnun oluyorlardı.

İngiliz tarihçisi Toynbee, devlet içinde adeta muhtar bir idare manzarası arzeden bu "millet sistemi"ni devrimizdeki çok milliyet çağında en geçerli ve tatbiki mümkün bir idare sistemi olarak görür. Müstakbel bir dünya devleti için, bugünkü ABD anayasasının bu millet sistemiyle birleştirilmesinin yeterli olacağını savunur.

Fatih tarafından gerçekleştirilmeye çalışılan bu sistem içinde, gayrımüslim topluluklar arasında az da olsa farklılıklar mevcuttu. Milletler, itibar sırasına göre sıralanır ve az çok imtiyazları da farklı olurdu. Genel olarak itibar sırası; Müslümanlardan sonra, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler şeklindeydi.

Gayrımüslim Osmanlı toplumları içinde en önemli unsur, Rum Ortodoks kilisesi etrafında toplanan Hıristiyanlardı. Bu kiliseye Rumlardan başka Balkan kavimleri de dahildi. Rumlar, imparatorlukta önemli görevlere getiriliyordu. Bilhassa dış ticaret adeta onların tekelinde bulunuyordu. Ayrıca, Eflâk-Buğdan bölgelerine Fener'in soylu Rum ailelerinden prensler gönderildiği gibi, Avrupa ile ilişkiler artınca tercümanlık görevlerine de Rumlar atanıyordu.

Ortodoks Rum patriğine bütün Ortodoks kavimler üzerinde ruhanî egemenlik hakları tanınmıştı. Balkanlarda, Anadolu ve Suriye'de bulunan gayrımüslim toplulukların dinî kurumları geniş imtiyazlar verilmek suretiyle bırakılmışlardı. Ortodoksların mahallî cemaat örgütleri de aynen korunmuştu. Bu yüzden çeşitli ırktan topluluklar, Ortodoks mezhebinde ve bu kilisenin yönetiminde bulundukları halde, köylerdeki bu "otonom" idare altında millî varlıklarını koruyabilmişlerdir. Kilisede din dili Grekçe olmasına ve Rum papazlarının yoğun Rumlaştırma siyaseti gütmelerine rağmen, konuşulan millî diller kaldırılarak, yerine Grekçe konulamamıştır. Ortodoks camiaya bağlı oldukları halde Rumların, Arnavutların ve Bulgarların kendi millî nitelikleri yaşayabilmiştir. Pek çok Batılı yazar, Osmanlıların bu din rejimini "millet sistemi" terimiyle nitelerler. Tabiî ki bura-

dan yalnız bir kişiye Rumeli payesi verilmiştir ki o günlerin en yüksek rütbesidir. Bu rütbeyi alan Nasturi'nin adı Abdülkerim Paşa'dır.

Süryaniler

Çoğunluğu Hindistan'da olup son yıllarda Amerika'ya göç etmiş bulunan Süryaniler, Osmanlı Imparatorluğu döneminde Halep, Musul, Diyarbakır, Mardin, Kudüs ve Suriye'de otururlardı. Süryanilerin dinleri, Ortodoksluğun bir başka şeklidir ki Amerikalı misyonerler bunların çoğunu Protestan yapmıştır. Dilleri genellikle Arapçadır veya Arapçaya yakındır.

Bir Boşnak Ailesi.

Arnavutluk

Bunlar Yanya, Manastır, Serfice'de yaşarlardı. Dinleri müşterek olduğundan Yunanistan'ın etkisi altındaydılar. Bunlar Müslüman Arnavutları Türk soyundan sayarlardı.

Çingeneler

Çingeneler, kendilerini genellikle Müslüman olarak kabul etmekle beraber içlerinde Ortodoks dinine mensup olanlar da vardır. Bunlar bozuk şekilde Rumca-Türkçe karışımı bir dille konuşurlar. □

Ermeni aydınlarından Artin Dadyan.

İSLÂM HUKUKU VE GAYRİMÜSLİMLER: "Dinde zorlama olmaz" kuralını sistemleştiren İslâmiyet'te gayrimüslimler inandıkları dine ve Osmanlı topraklarındaki durumlarına göre farklı statülere sahiptiler. İslâmiyet'te bir İslâm devletinin himayesinde yaşayanlara "zımmî" adı verilir. Osmanlı yönetiminde bunlar özgür oldukları gibi, hayatları da devlet tarafından garanti edilmişti. Zımmîler de Müslümanların sahip oldukları haklara sahiptiler, inanç ve ibadet özgürlüklerine dokunulmazdı. Gayrimüslimler, kamu hukuku ile ilgili konularda İslâm hukukuna uymak zorundaydı. Ancak aile, miras, eğitim gibi özel alanlarda kendi topluluklarının dinsel kurallarına bağlıydılar. Bu ise ileri bir haklar bütününün temelini oluşturuyordu.

daki "millet" sözcüğü, Osmanlıların "cemaat" sözcüğü ile aynı anlamdadır. Millet kelimesinin günümüzde ifade ettiği mana ise çok yenidir. Fakat, Türklerin gerçekleştirdiği bu sistem sayesinde çeşitli din ve ırktan insanlar huzur içinde yaşarken, Avrupa devletlerinin müdahaleleri sonunda yeniden anarşinin içine süreklendi. Avrupa ülkelerine birbiri arkasına verilen kapitülasyonlar ve buna bağlı olarak Osmanlı askerî gücünün giderek azalması sonucu Batılı devletlerin Osmanlı ülkelerine girmelerine mani olamadı. Batı emperyalizminin Ortadoğu'ya ticarî, siyasî, askerî ve kültürel alanlarda sarkmış olması, bu ülkelerde Osmanlıların gerçekleştirmeye çalıştıkları "dinî, siyasî cihanşumullük" fikrini temelinden sarstı.

Batılı Devletlerin Müdahalesi ve "Himaye Sistemi"

Osmanlı yönetiminde görev alan gayrımüslimler, İslâm-Türk kültür ve medeniyetini çok iyi bildikleri gibi 18. yy'da Batı kültür ve medeniyetiyle de yakından temasa gelmeye başladılar. Batı etkisi, önce gayrımüslimlerin yaşayışında görüldü. Ayrıca, 18. yy'a kadar Osmanlı yönetimini, bir Hıristiyan devlet yönetimine tercih eden azınlıklar, diğer devletlerin yönetimini benimsemeye başladılar. Batı kültürü, Osmanlı tebaası Hıristiyanlarını, Venedik ve İtalya yoluyla, Batı diplomatları kanalıyla ve Akdeniz ticaretinin gelişmesinin yarattığı sonuçlarla etkiledi.

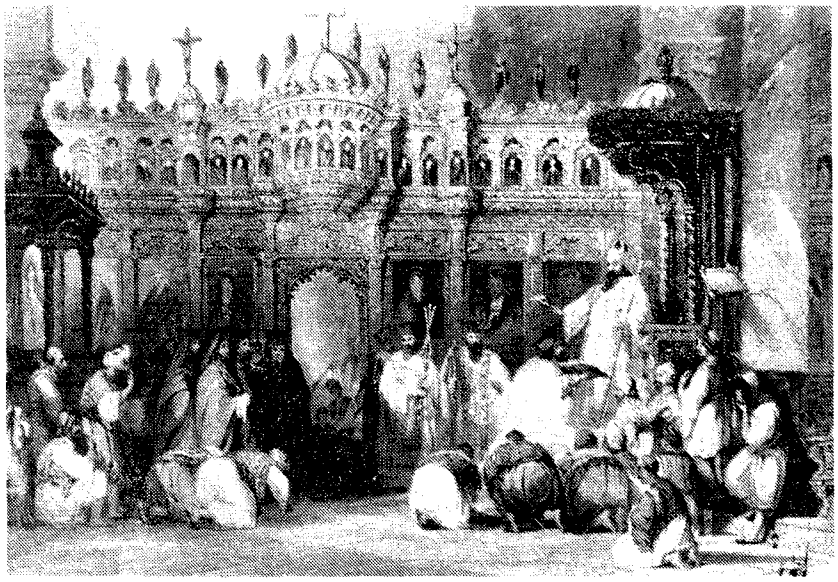
1590-1642 yılları arasında Venedik ve Padua'da Rum çocukları için kolejler açıldı. Buralarda Avrupa'nın Katolik, hatta Protestan ülkelerinde dahi bulunmayan ölçüde bir fikir özgürlüğü vardı. Aynı tarihlerde, bir yandan Papalık, bir yandan da Fransa'nın kurduğu misyoner teşkilâtları Osmanlı ülkelerinde yoğun bir propaganda faaliyetine başladılar. Azınlıkların Batılı diplomatlarla tanışmalarının etkileri de daha çok "30 yıl savaşları" (1618-1648) sırasında görülür. Osmanlı başkenti İstanbul da Katolik ve Proteston mücadelelerine sahne olur. Diğer taraftan, Batılı devletler, kapitülasyonlarla elde ettikleri imtiyazlara dayanarak, gayrımüslim Osmanlı tebaası üzerinde bir "himaye sistemi" oluştururlar. Bu konuda ilk adımı Fransa atar. Sonra diğerleri takibederler.

Osmanlı topraklarında yukarıda bahsettiğimiz "millet sistemi"nin tatbik edildiği bariz ülkelerden biri Lübnan'dır. Yavuz'un Mısır seferinden (1517) sonra Osmanlı yönetimine geçen bu bölgede çeşitli din ve ırktan topluluklar birbirleriyle devamlı mücadele etmekteydiler. Osmanlılar, tipik muhtariyet haklarını burada yaşayan cemaatlere vermek suretiyle, uzun sürecek iyi bir idare kurulabildi. Kilise teşkilâtı ve eğitim kurumlarının yönetimi cemaat liderlerine bırakıldı. Fakat bunun neticesinde Batı tesiri buraya daha kolay ve daha erken girme imkânı bulabildi. İtalya ve Fransa'dan gelen misyonerler kanalıyla başlayan Batı tesiri, 19. yy'da Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa ve oğlu İbrahim Paşa'nın yaptığı ıslahat ile daha da arttı. Lübnan'da kurulmuş olan Hıristiyan eğitim kurumları desteklendi. Suriye ve Mısır'da Fransız Cizvit, Amerikan Presbiteryen ve İngiliz Protestan kiliselerine bağlı eğitim kurumlarının faaliyetleri teşvik edildi ve desteklendi. 19. yy sonlarına doğru birer üniversiteye dönüşecek olan bu misyoner okulları, müslim ve gayrımüslim

Arap gençlerinin Batı kültürüyle yetişmelerinde önemli rol oynadı. Hatta Avrupa'da ortaya çıkan milliyetçilik akımının da yine bu okullar kanalıyla Ortadoğu'ya girdiğini söylemek mümkündür.

Misyoner faaliyetlerinin menfi sonuçları imparatorluğun diğer bölgelerinde de kısa zamanda görülmeye başladı. Fransa'nın Cizvit papazlarından oluşturduğu Katolik misyoner teşkilatı bütün imparatorluk topraklarında yoğun propaganda faaliyetlerine başladı. Fransa'nın asıl amacı dinî olmaktan çok, iktisadî ve ticarî idi. Ortadoğu'yu kendi ticarî nüfuz sahası seçmiş olan bu devlet, yapacağı ticarette dayanabilecek bir ticaret erbabı aramaktaydı. Bu da ancak Osmanlı tebaası Katolikler olabilirdi. Nitekim Fransa, faaliyetlerini bu yönde yoğunlaştırmıştır. Osmanlı Devleti'nden elde ettiği ticarî kapitülasyon haklarına dinî cemaat haklarını ilâve ettirmeyi ihmal etmemiştir. Özellikle 1673 kapitülasyonlarından sonra, Osmanlı tebaası gayrımüslimleri arasında Katolik mezhebine geçmeler arttı. Bu artışın en büyük sebebi Fransa'ya verilen geniş ticarî imtiyazların aynen Osmanlı tebaası Katoliklere de uygulanmasıydı. Fransa'nın himayesi ve ticarî imtiyazlar Osmanlı gayrımüslimlerine cazib geldi. Fransa'nın yardımlarıyla matbaalar ve misyoner okulları açılarak, yoğun bir propaganda faaliyeti başladı. 1698'de İstanbul'da açılan Ermeni matbaasında çok sayıda Ermenice Katolik propaganda risalesi bastırıldı. Gerek Ermeni toplumunda, gerek Rum toplumunda büyük tepkiyle karşılandı. Cemaatler kendi içlerinde kanlı mezhep savaşlarına başladılar. Kiliselerde asırlardır süren asayiş ve huzur bozuldu.

Ermeni ve Rum kiliseleri patrikleri bu duruma son vermesi ve gerekli tedbirleri alması için Bâbıâli'ye başvurdular. Osmanlı yönetimi, patriklerin ısrarı üzerine bazı tedbirler almak zorunda kaldı. 1701'de, propaganda amacıyla kurulan matbaalar kapatıldı, yayınları toplatıldı. Misyonerlerin bir kısmı yakalanarak yurt dışına sürüldüler. Yurt içinde de sıkı bir kontrol mekanizması kuruldu. Ayrıca, yine patriklerin ısrarı üzerine, Osmanlı tebaası gayrımüslimlerinin mezhep değiştirmelerini yasaklayan bir kanun çıkartıldı. Fakat, bütün bu tedbirlere rağmen, Katolik propagandası devam etti. Bilhassa Ermeni Gregoryen kilisesine bağlı cemaatten Katolik mezhebine gizli geçmeler arttı. 1740 tarihinde verilen kapitülasyon imtiyazlarından sonra Ermeniler arasında Katolikliğe geçmeler hem hızlandı hem de aleni yapılmaya başlandı.

GENİŞ BİR ÖZGÜRLÜK: *Osmanlı yönetimi altında yaşayan gayrimüslimlerin her türlü hakkı korunmuştu. Serbestçe kullandıkları din ve vicdan özgürlüklerinin yanı sıra evlenme, boşanma ve vasiyet gibi medenî haklarını kendi yasalarına göre düzenlerlerdi. Kilise mahkemelerinde görülen davaların ise yalnızca infazı Osmanlı yönetimi tarafından yerine getirilirdi. Bunun yanı sıra gayrimüslimler ekonomik ve ticarî hayata da egemendiler. Geniş bir özgürlüğü simgeleyen bu olgu uzun yıllar sürtüşme yaratmadan devam etti. 19. yy başlarında Manisa Kilisesi.*

Genişletilen Haklar

1740'ta imzalanan ve devamlı muahede şekline getirilen kapitülasyon antlaşmasına göre, 1620'de bir fermanla Fransa'ya verilmiş olan dinî haklar ve Kudüs'teki Katoliklere ait mukaddes binalar üzerindeki tasarruf hakları teyiden genişletildi. Bu muahedede düşman milletler tebaasının Fransa imparatorunun himayesi altında olmak şartıyla, mukaddes yerlere serbestçe gidip gelmek, oralarda ticaret yapmak ve ziyaret etmek haklarına sahip oldukları belirtiliyordu. Fakat, mabetlerin ve emanetlerin ayrı ayrı tesbiti yapılarak hangi mezhep mensubuna ait olduğu belirtilmemişti. Bu yüzden Ortodokslarla Katolik Latinler arasında kavga eksik olmuyordu. Katoliklerin hâmisi Fransa olduğu gibi, Ortodoksların koruyuculuğunu da Rusya üstlenmişti. Fransa'nınkine benzer bir antlaşma olmamakla birlikte 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Rusya'ya bazı dinî imtiyazlar verilmişti. Rus tebaasının Osmanlı ülkesinde bulunan mukaddes yerleri serbestçe ziyaret etmeleri, Rusların Osmanlı ülkesinde kilise inşa etmeleri ve buna benzer haklar tanınmıştı.

Başta İngiltere olmak üzere, Protestan ülkeler önce Katolik propagandasına karşı Osmanlı yönetimini desteklerlerken, daha sonra onlar da bu gibi faaliyetlere katıldılar. İngiliz protestan misyonerleri de 19. yy başlarından itibaren Osmanlı ülkelerinde propaganda faaliyetlerine başladılar. Daha sonra Amerika, Almanya, Hollanda ve diğer Avrupa devletleri de bu himayeci politikaya başlarlar.

Emperyalizmin Taktiği

Emperyalizmin Türkiye'ye girişini azınlıkların ekonomik ve sosyal gelişmelerinden ayrı olarak incelemek mümkün değildir. Emperyalist devletler, 19. yy'da Osmanlı ülkesi üzerinde giriştikleri mücadelede kendilerine verilmiş olan himayeci haklara dayanarak ortaya çıktılar. Bölgeyi ve gelenek-göreneklerini yakından tanımaları, ticaret yaptıkları Türk halkının dilini bilmeleri ve geniş ticarî kabiliyet ve tecrübelerinin

olması azınlıkları Avrupalılar için vazgeçilmez, tabiî bir ortaklık mevkiine yükseltti. Emperyalistler, hem kendi sermayelerinin emniyeti hem de ortaklarının refahı için her vesilede Osmanlı Devleti'ni sıkıştırarak çeşitli menfaatler koparına devri başlamış oldu.

Dinî himayenin siyasî önemini anlayan İngiltere, Osmanlı ülkesinde bir Protestan kilisesinin kurulması için yoğun bir faaliyet içine girdi. Fakat, böyle bir kilisenin kurulmasını sağlayacak bir Protestan cemaati Osmanlı ülkesinde bulunmamaktadır. İngiliz hariciyesi, Prusya'nın da yardımıyla 1840'ta Kudüs'te bir Protestan kilisesi inşa etmek için izin istedi. Böyle bir imtiyazın, Osmanlı tebaası gayrımüslim topluluklar açısından doğuracağı tehlikeyi sezen Bâbıâli, Türkiye'de Protestan olmadığını ileri sürerek buna razı olmadı. Bu girişimi vesile ederek, Hıristiyanların mezhep değiştirmelerini yasaklayan ve Katolik propagandalarına karşı patriklerin ısrarıyla çıkarılmış olan kanunu patriklere ve konuyla ilgilenen devletlere hatırlattı. İngiltere bunu vicdan hürriyetine ve insan haklarına karşı saygısızlık olarak vasıflandırarak, Osmanlı Devleti aleyhine propagandaya başladı.

İngiltere'nin girişimi en çok papayı endişelendirdi. İngilizler, faaliyetlerini gizli olarak sürdürdüler. Osmanlı Devleti'ni çeşitli yollarla sıkıştırdılar. Bâbıâli, direkt kendi dinini ilgilendirmeyen bu konuda biraz yumuşadı. Bir Anglikan piskoposu 1842 ilkbaharında Kudüs'te bir Protestan kilisesinin açılışını yaptı. Amerika ve Almanya'dan gelen Protestan rahibleri, İngiliz rahibleriyle birleşerek çalışmaya koyuldular. Çeşitli bölgelerde açılan kolejler, hastaneler ve dersaneler yoluyla yoğun bir propaganda faaliyetine başladılar.

Osmanlı toplumunu oluşturan önemli unsurlardan olan gayrımüslimler, kapitülasyonların verdiği imtiyazlar ve Batılı devletlerin himayeci politikaları sayesinde iktisaden oldukça iyi bir duruma geldiler. Yine kapitülasyonlarla yabancı elçilere yerli gayrımüslimlerden tercüman kullanma hakkı tanınmıştı. Bu genişletilerek, yabancı konsolosların da tercüman kullanmalarına izin verildi. Hatta kapitülasyonlara aykırı olduğu halde yerli Hıristiyanlardan konsolos tayinine de başlandı.

Elçilerin veya konsolosların maiyetinde çalışacak olan yerli tercümanlara beratla izin verildiği için, bunlara "beratlı" denirdi. Beratlılar da elçi ve konsoloslar gibi vergiden muaftılar. Diplomatik imtiyazları da vardı. Aynı zamanda, yabancılara casusluk da yapan tercümanların sayısı hızla arttı. Yabancı devletler berat sağlama karşılığında dolgun ücret alırlardı. Berat satışı kârlı bir iş haline gelmişti. Bu yüzden bir konsolosluğa birden fazla, hatta hiç konsolos bulunmayan yerlere dahi tercüman atanmış gibi gösterilerek, beratlı sayısı bir hayli arttı. Beratlılar tercümanlıktan çok, ticaretle özellikle dış ticaretle meşgul olmaktaydılar. Avrupa'yla ticaret yapmalarından dolayı, "Avrupa tüccarı" da denilen "beratlı"lar, sahip oldukları imtiyazlar sayesinde, serbestçe ticaret yapabiliyorlar ve gayrımenkul satın alabiliyorlardı. İşte bu şekilde zenginleşen Osmanlı tebaası gayrımüslimlerin 19. yy başlarından itibaren birtakım ayrılıkçı faaliyetlere başladıklarını görüyoruz.

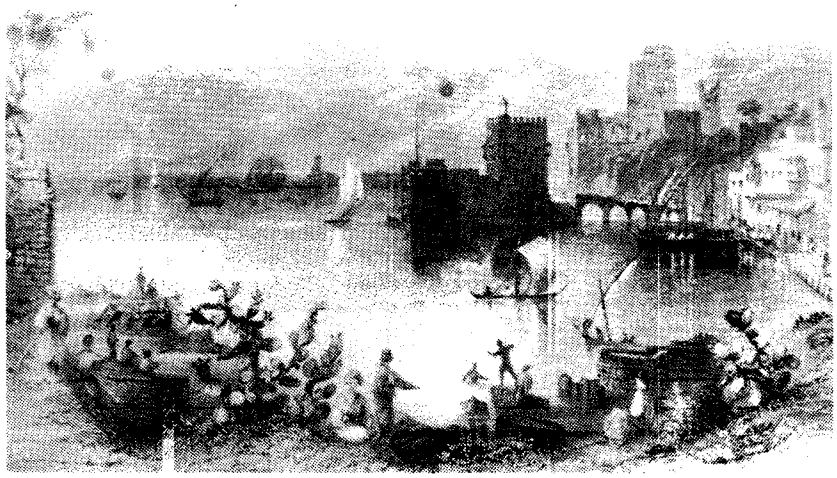
"MİLLET SİSTEMİ" VE TOYNBEE: Ünlü İngiliz tarihçisi Arnold Toynbee (1889-1975), Osmanlı Devleti'nin benimsemiş olduğu millet sistemini özellikle 20. yy'da geçerli olabilecek bir yönetim biçimi olarak görür. Yüzyılın yaratmış olduğu çelişkilerin çözülmesi ve insanların daha özgür olacağı bir dünya devletinde bu millet sistemi ile ABD Anayasası'nın birleştirilmesinin doğru olacağını savunan Toynbee, uygarlıkların gelişimini ve evrimini açıklayan görüşlere sahip bir düşünürdür. Toynbee'nin dilimize de çevrilen "Tarih Bilinci" bu görüşlerini savunduğu önemli eserlerinden biridir.

Osmanlı Toplumunun Dağılma Dönemine Girmesi ve Tanzimat

Osmanlı toplumunu oluşturan milletlerin bağımsızlık özlemlerini eyleme çevıren yalnız Batı kültürüyle temasa gelmeleri değildi. En önemli sebep, Batı'nın himayeci politikası sayesinde bu zümrelerin oldukça zenginleşmiş olmalarıydı. Bu açıdan bakıldığında, Akdeniz ticaretini elinde bulunduran Rumlarla, Balkan aşırı kara ticaretini ellerinde bulunduran Romenlerin önde geldiklerini, Sırplarla Bulgarların daha geride kaldıklarını görüyoruz. Aynı şartların Osmanlı tebaası Müslüman toplulukları üzerindeki etkisi ise, İslâmlık eğiliminin güçlenmesi şeklinde ortaya çıktı. II. Mahmud, imparatorluğu dağılmaktan kurtarmak için, İslâm birliğini ve bu birliği sağlayacak halifelik makamını güçlendirmeye çalıştı. Fakat, önce gayrımüslim topluluklar arasında başlamış olan imparatorluktan kopma eğilimlerinin, II. Mahmud'un son saltanat yıllarında Türk olmayan Müslüman toplulukları arasında da başladığını görüyoruz. Araplarla, Arnavutlar arasında da yavaş yavaş kıpırdanmalar oluyordu.

Tanzimat'ın ilanına yönelik yoğun faaliyetlerin yapıldığı ve birçok önemli reformun temelinin atıldığı II. Mahmud döneminde imparatorluğun genel manzarası şudur: İmparatorluk artık temelden sarsılmıştır. Türklerin, eski ihtişam dönemlerinde başardıkları, çeşitli din ve mezhepten milletleri kaynaştırma ve aralarında çıkar birliği kurma imkânları artık kalmamıştır. Türkle Hıristiyan yalnız bölünmüş değil, aynı zamanda birbirine düşman hale getirilmiştir. Araplar, Müslüman oldukları halde, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa isyanından sonra, Türk gücünün artık kendilerini koruyamayacağını inanmaya başlamışlardır. Toplum bağları iyice sarsılmıştır. İmparatorluğun bütünlüğünü oluşturan nüfus bölünmüş ve birbirlerine düşman edilmişlerdir. II. Mahmud'un bunları ortak bir amaca doğru birleştirip yürütmek için giriştiği bütün teşebbüsler başarısız kalmaktadır. Özellikle imparatorluk toprakları üzerinde dış güçlerin başlattığı çıkar çatışmalarının en yoğun olduğu bu dönemde her iyi niyetli girişim başarısızlığa mahkûm gözükmekteydi. Nitekim, II. Mahmud dönemi ıslahat tarihi açısından önemli adımların atılması yanında imparatorluktan ilk kopmaların başlamasıyla da önemli bir dönüm noktası olmuştur. Batılı büyük devletlerin kışkırtma ve destekleri sonucunda ortaya çıkan Yunan bağımsızlığı (1829) ile

klasik Osmanlı döneminin en ileri kurumu olan "millet sistemi" ilk defa parçalanmaktadır. Fransa'nın kışkırttığı ve ancak Batılı büyük güçlerin yardımıyla durdurulabilen Mehmed Ali Paşa isyanı ise Osmanlı toplumunun genelde dağılma dönemine girdiğinin önemli işareti olmuştur. Ayrıca, imparatorluğun güçsüzlüğünü de ortaya çıkarmıştır. Toplumda devlete olan güven de sarsılmıştır.

EN AÇIK ÖRNEK: Lübnan, Osmanlı "millet sistemi"nin uygulandığı yerlerden biri olarak dikkati çeker. Osmanlılar uzun yıllar buradaki cemaatlere kendi kiliselerinde ve eğitim kurumlarında serbest olmalarını sağladı. Fakat özellikle Fransa ve İtalya'dan ve daha sonra İngiltere'den gelen misyonerler kanalıyla yürütülen faaliyetlerle birlikte oluşan misyoner eğitim kurumları bölgedeki milliyetçilik akımlarını körükleyerek, etkileri 19. yy'ın sonuyla 20. yy'ın başında ortaya çıkacak toplumsal olayların başlamasına neden oldu. 19. yy başlarında Beyrut.

Tanzimat Ne Getirdi?

Tanzimat, kopma noktasına gelen toplum bağlarını yeniden kuvvetlendirmek çabasıyla ortaya çıktı. Avrupa büyük devletlerinin baskı ve müdahaleleri altında gayrımüslim cemaatlerin Türk ve diğer Müslüman cemaatlerle birlikte yaşayabilecekleri bir imparatorluk birliğinin kurulmasına çalışıldı. Fakat, 3 Kasım 1839'da ilan edilen "Tanzimat Fermanı"nın esasları böyle bir birliği sağlamaktan çok uzaktı.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu da denilen Tanzimat Fermanı bir anayasa, hatta bir kanun bile değildi. Fermanda padişah, iradesinin sınırlanmasını kabul ediyor, bütün tebaaanın can, mal, ırz ve namusunun korunmasını, iradesinin dışında kanunların yargısına bıraktığını söylüyordu. Hükümet yönetiminin kendi iradesine göre değil, "mevadd-ı esasiye'ye" göre yapılacak kanunlarla olacağını bildiriyordu. Fermanda bahsedilen mevadd-ı esasiye ise şeriattır. Buna göre yapılacak kanunlar, din farkı gözetmeksizin bütün tebaaya eşit olarak tatbik edilecekti. Fermanda, yasama görevi yapacak süreli meclisler öngörüldüğü halde, birtakım haklar verilen ve eşitlik tanınan halkın temsilinden söz edilmez. Kanun koyucu meclislerin üyelerini halk değil, padişah tayin edecekti. Ayrıca fermanda, bir anayasanın hazırlanacağına dair bir işarete de rastlanmaz. Bunun aksine meclislerde hazırlanacak kanunların sınırlarını ve kaynağını şariatın belirleyeceği özellikle vurgulanmaktaydı.

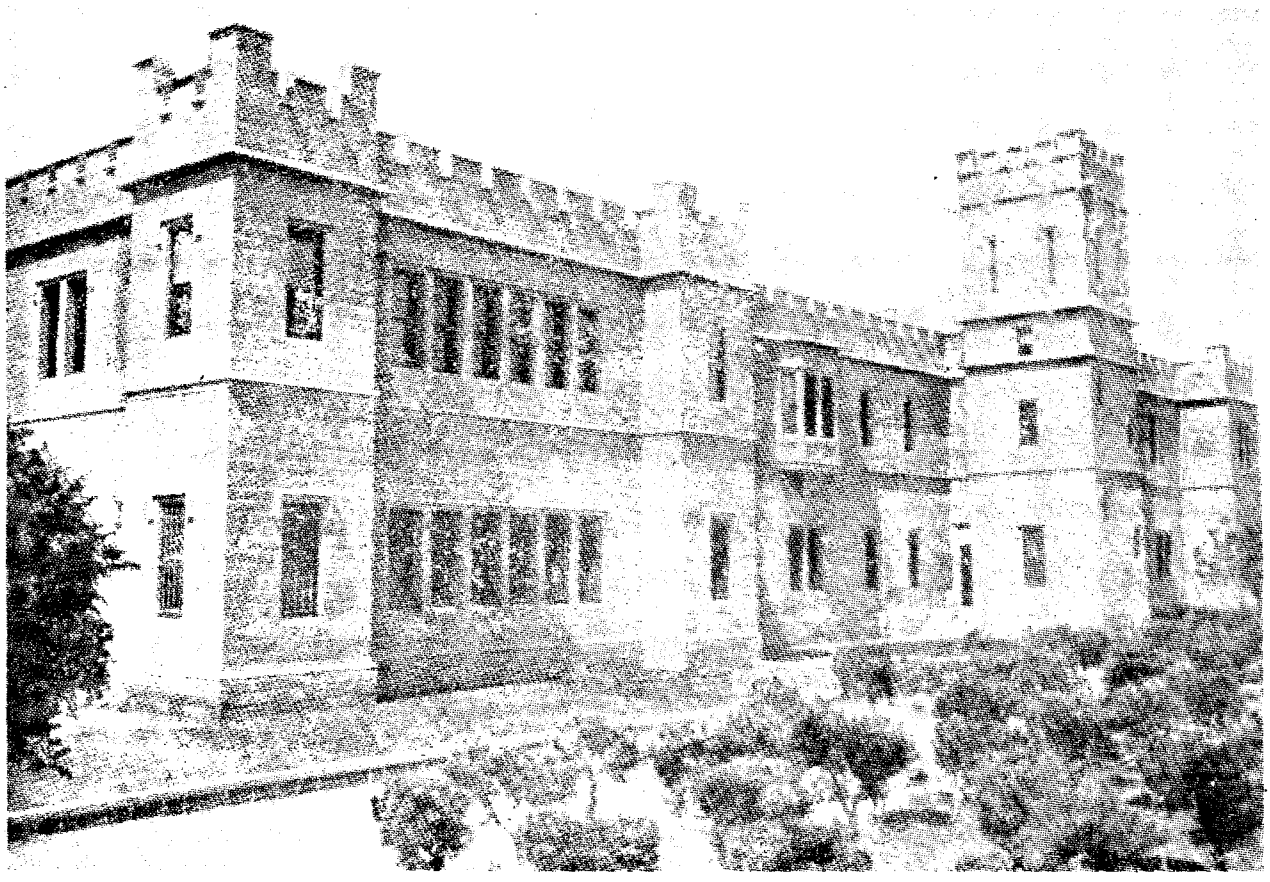
Şu halde, hükümdarın sorumsuz iradesi yerine şeriat ölçü alınmaktadır. Bu açıdan Müslümanlar için bir yenilik getirildiği söylenemez. Hatta, klasik Osmanlı döneminde şeriat hukukundan gayrımüslimlerin de yararlandığı dikkate alınacak olursa onlar için de yeni olan bir şey söylenmiş değildir. Genel anlamda bir eşitlikten söz edilmektedir. Fakat, devlet ile müslim ve gayrımüslim halk arasındaki ilişkiler, bir anayasayla belirlenmeden kaldığına göre, Tanzimat'ın asıl amacı olan yönetenle yönetilenler arasındaki bağlar nasıl kurulacaktı? Fermanda vaadedilen gayrımüslimlerin eşitliği nasıl sağlanacaktı?

Tanzimat Fermanı'nın ortaya koyduğu bu belirsizlikler ve çelişkiler tatbikat sırasında daha çok ortaya çıktı. Bu durum, başta İngiltere olmak üzere büyük devletlerin Osmanlı Devleti'ne karşı baskı ve müdahalelerini artırdı. Bu devletler, Tanzimat Fermanı'nın tatbikinde kendilerini adeta görevli sayıyorlardı.

Tanzimat yıllarında Batılı devletler himayeci politikalarını daha da yoğunlaştırdılar. Özellikle 1838 ticaret antlaşmalarının yabancı uyruklulara tanıdığı geniş ticarî imtiyazlar dolayısıyla pek çok gayrımüslim Osmanlı tebaası uyruk değiştirmeye zorlandı. Bilhassa konsoloslar çeşitli yollarla halkı tabiiyet değiştirmeye zorluyor ve böylece nüfuz sahalarını da genişletiyorlardı. Osmanlı ülkesinin adeta sulh içinde zabtı demek olan bu durumdan en çok Rusya yararlanıyordu. 1841'de Osmanlı tebaası sıfatıyla bir Türk mahkemesi huzuruna çıkan reayadan biri, davasının ertelenmesinden sonra, yanında Rus sefaretinin tercümanı olduğu halde Rus vatandaşı sıfatıyla mahkemeye çıktığı görüldü. Bu tarihten sonra bu gibi olayların sayısı arttı. Aynı şekilde diğer devletler de Osmanlı uyruğunda bulunan gayrımüslimleri kendi uyruklarına geçirmede adeta yarışa giriştiler. Osmanlı hükümetinin aldığı bütün karşı tedbirlere rağmen, başta İngiltere olmak üzere emperyalistler, kendi menfaalerine zarar veren bütün engelleri ortadan kaldırmak için her çareye başvurdular. Batılı devletlerin himayeci sistemleri sayesinde Osmanlı tebaası Katolikler kendilerini Fransız, Ortodokslar Rus ve Protestanlar da İngiliz kabul etmeye başladılar. Batılı büyük devletler de Osmanlı İmparatorluğu üzerinde çatışan siyasî emelleri için bu azınlıkları azami derecede kullandılar.

Azınlıklar, Avrupa'nın Baskısı ve 1856 Islahat Fermanı

Bu sırada Kudüs'teki mukaddes yerlerin himayesinden dolayı Rusya ile Fransa'nın arası açıktı. Fransa'nın konuya ilişkin isteklerinin padişah tarafından kabul edilmesini Rusya, Osmanlı Devleti'nin Fransa'nın himayesine girmesi şeklinde değerlendirerek 1853'te Osmanlı Devleti'nin paylaşılmasını İngiltere'ye resmen teklif etti. Fakat İngiltere böyle bir teklife yanaşmadı.

Çünkü Osmanlı Devleti'nin bir müddet daha yaşaması İngiltere'nin işine geliyordu.

Çar I. Nikola, şark meselesini tek başına halletmet üzere harekete geçti. Bu sırada Avrupa devletlerinin içinde bulunduğu durum da gayet müsaitti. 1848 ihtilâlleri bütün Avrupa'yı sarsmıştı. Çar, 1853 Şubatı'nda fevkalade elçi olarak İstanbul'a gönderdiği Prens Mençikof vasıtasıyla Osmanlı hükümetine bir ültimatom verdi. Ültimatomda Rusya, Osmanlı tebaası Ortodoksların koruyuculuğunun resmen kendisine verilmesini istiyordu. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Rusya buna benzer bir hak elde etmişti. Fakat pek uygulanmıyordu. Bütün Osmanlı ülkesinde 12 milyon kadar Ortodoks yaşamaktaydı. Çar'ın teklifi kabul edildiği takdirde, Osmanlı padişahı hükümranlık haklarını kaybedebilirdi.

Bâbıâli, İngiltere ve Fransa'nın yardımlarına ve verdikleri teminata güvenerek bütün Rus isteklerini reddetti. Böylece 1853-1856 yılları arasında devam eden Kırım Savaşı başlamış oldu. Avusturya Çar'la ittifak yapmaktan çekindi. Prusya da Avusturya'dan çekindiği için Rusya ile ittifaka yanaşmadı. Rusya yalnız kaldı. Bütün Avrupa fiilen Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti yanında yer aldı. İngiltere, Fransa ve Piemonte'nin askerî destekleri sayesinde Rusya'ya gereken ders verildi. Şark meselesinin Rusya tarafından tek başına halledilmesi bir kere daha önlenmiş oldu. Fakat, Osmanlı Devleti üzerindeki baskılar giderek arttı. Kırım Savaşı görünüşte Rusya'nın emellerine karşı Osmanlı Devleti'ni korumayı amaçlıyordu. Gerçekte ise İngiltere ve Fransa iktisaden gelişen Rusya'nın kendi nüfuz bölgelerine inmesini önlemek istiyorlardı. Azınlıklar konusunda bu devletler, Rusya'dan daha fazla istekte bulunuyorlardı. Bunun için bu devletlerin teklif ve tavsiyeleri dikkate alınarak Tanzimat Fermanı ilan edilmişti. Fakat hiçbir ön hazırlığı olmayan devlet, Tanzimat Fermanı'nda vaadedilen reformları gerçekleştirememişti. Bu yüzden savaşta ordularıyla Türkiye'ye yardım eden devletler, Gülhane Fatt-ı Hümayunu'nda vaadedilen reformaları Bâbıâli'ye bir kere daha ihtar etmekte kendilerini vazifeli sayıyorlardı. Nitekim, savaş devam ederken 1854'te Viyana'da başlayan sulh görüşmelerinin esasını azınlık hakları teşkil ediyordu.

Büyük Devletler ve Viyana Kongresi

1856 Paris Antlaşması'nın esaslarını belirlemek üzere yapılan Viyana müzakerelerinde dört konu ele alındı. Bunlardan 4. maddeyi oluşturan "gayrımüslim cemaatlerin ıslahına dair" olan madde uzun tartışmalara neden oldu. Büyük devletler (bilhassa İngiltere), Kırım Savaşı'nın çıkmasına sebep olan Rus isteklerinden daha fazla imtiyazlar verilmesini istiyorlardı. Osmanlı temsilcileri ise, Fatih zamanından beri azınlıklara verilmiş olan dinî, hukukî ve kültürel hakları aynen kabul ettiklerini, fakat Prens Gorçakof'un teklif ettiği Osmanlı tebaası Hıristiyanlarının Avrupa devletlerinin müşterek teminatı altında bulundurulmalarını hükümranlık haklarına aykırı buluyor ve karşı çıkıyorlardı. İngiliz elçisi, Müslümanların ve diğer Hıristiyan mezhebinde bu-

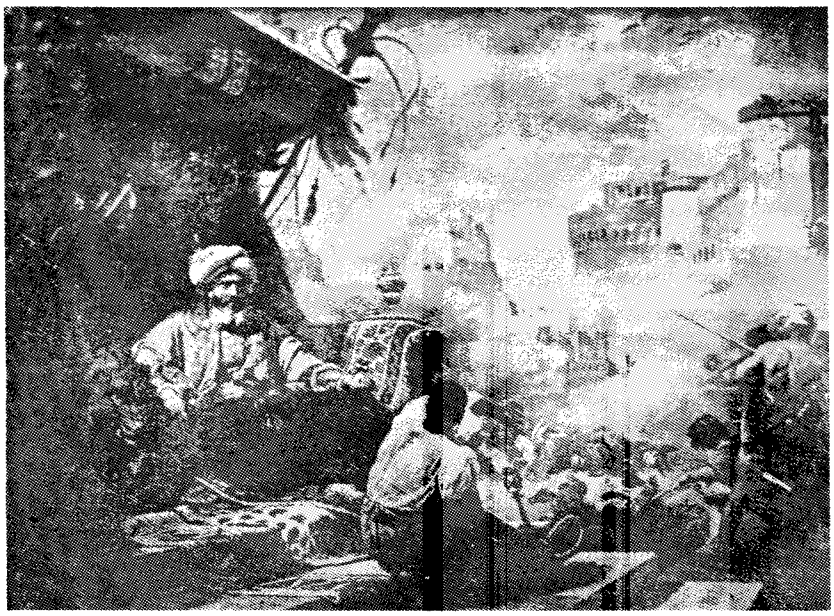

EMPERYALİZMİN GİRİŞİMLERİ: Emperyalist devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki emelleri yeni siyaset ve taktikleri gerektiriyordu. Osmanlı topraklarındaki ekonomik yaşamı elinde bulunduran azınlıkların Avrupalı emperyalistlerle işbirliği yapması doğaldı. Çünkü Avrupalılar sermayelerini ancak bu yolla güvence altına alabilirlerdi. Bu nedenle misyoner faaliyetler her zaman gündemdeydi. İngiltere, Osmanlı topraklarında bir protestan kilisesinin kurulmasını isteyince Bâbıâli buna karşı çıktı. Ancak İngilizler sonunda Kudüs'te böyle bir kilisenin kurulmasını gerçekleştirdiler. Bu ise İngilizlerin imparatorluk sınırları içinde varolan ekonomik etkilerini, eğitim ve kültür yoluyla daha da güçlendirmesini sağladı. Beyrut'ta Amerikan Üniversitesi (yan sayfada) ve Kilisesi (üstte solda), Trablusgarb'da Katolik Kilisesi (üstte sağda).

lunanların din ve mezhep değiştirmelerini yasaklayan kanunun kaldırılmasını ve bunun padişah tarafından resmen ilan edilmesini istiyordu. Âli Paşa, padişahın bunu kabul etmesi halinde artık Müslümanların halifesi olamayacağını ve saltanatını da uzun süre koruyamayacağını belirtti. İngiliz elçisi daha da ileri giderek, pek çok Batı ülkesinde, hatta kendi memleketinde bile bulunmayan dinî hürriyet istedi. Fuad Paşa'ya açıkça şöyle diyordu: "...Dininizden, halifenizden bana bahsetmeyiniz. Bunların hepsi manasız şeylerdir. Bir memleket başkalarının yardımlarına muhtaç bulunur ve bu memleket için başkaları kan dökerse, Hıristiyanlık adına istediğim şeyleri kendisinden almak hakkımdır." İngiliz elçisinin bu sert tutumu Viyana görüşmelerine de yansıyor ve devletler, kabul edilmesi imkânsız isteklerde bulunuyorlardı. Bâbıâli, bağımsızlığına aykırı bulduğu bu teklifleri reddetmekle birlikte, Fransa'nın tavsiyeleriyle gayrımüslim tebaası hakkında iyi niyetini devletlere göstermek için bazı girişimlerde bulundu. Haracı kaldıracağını, reayayı orduya ve idarenin muhtelif şubelerine kabul edeceğini ecnebi sefirlere bildirdi. Gayrımüslimler, orduda miralay (albay) rütbesine, memuriyette ise birinci sınıfa kadar çıkabileceklerdi. Özel müsaade almadan, kilselerini tamir ve yeniden inşa edebileceklerdi. Eskiden kiliseler geniş imtiyazlara sahip oldukları halde, yeni kilise inşa etmeleri yasaktı. Tamir için de özel izin almaları gerekiyordu. Nihayet, Bâbıâli uzun direnmelerden sonra, kabul ettiği bu esaslar çerçevesinde sadrazam, şeyhülislâm, İngiliz ve Fransız elçilerinin katıldıkları gizli toplantılarda, Tanzimat hükümlerini tekrarlayan, onları açıklayan ve genişleten yeni bir ferman hazırlandı ki, buna 1856 Islahat Fermanı diyoruz. Viyana görüşmelerine katılan devletler, padişahın kendi arzusuyla tebaasına bazı haklar verdiği kanaatini uyandırmak için, İstanbul'da elçilerle kararlaştırılan bu fermanın derhal ilan edilmesini Bâbıâli'ye tavsiye ettiler. İşte ne şekilde hazırlandığı genellikle tartışılan ve hemen hepsi ecnebi devletlerin müdahale ve baskılarıyla meydana çıkan meşhur Islahat Fermanı'nın asıl menşei budur.

Islahat Fermanı'ndan Sonra

Hıristiyan Osmanlı tebaasına geniş haklar veren Islahat Fermanı 18 Şubat 1856'da ilan edildi. Bu sırada Paris Kongresi de toplanmak üzere olduğundan, Osmanlı Hükümeti verdiği tavizlerin karşılığını kongrede alacağını umuyor ve devletlerin yardımlarını bekliyordu. Fakat, yedi gün sonra toplanan Paris Konferansı'nda Osmanlı Devleti galip değil, mağlup devlet muamelesiyle karşılaştı. Batılı devletler, kendi ekonomik ve siyasî çıkarlarına aykırı buldukları konuları tamamen kendi istekleri doğrultusunda çözümlemeye ve Rusya'yı Karadeniz'in kuzeyine atmaya muvaffak oldular. Fakat, Osmanlı Devleti'nin çıkarları hiç dikkate alınmadı. Bilhassa devletin bütünlüğünü tehdit eden azınlıklar konusu, savaştan önce Rusya'nın isteklerinden daha kötü bir şekilde ele alındı. Antlaşmaya, Islahat Fermanı'nın da kaydedilmesi fikri üstün geldi. Osmanlı murahhas heyeti başkanı Âli Paşa, fermanın muahedede zikredilmesine şiddetle karşı çıktı. Bu konudaki tartışmalar

SONUN BAŞLANGICI: 19. yy'ın ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin eski yapısı sarsılmaya, çeşitli din ve mezhepler arasında varolan yaşama birliği bozulmaya başlamıştı. Gayrimüslim topluluklar arasında imparatorluktan kopma eğilimlerinin yanı sıra Müslüman topluluklar arasında da sürtüşmeler vardı. Özellikle Araplar, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın isyanından sonra Osmanlı yönetiminin kendilerini koruyamayacağını anlamışlardı. Aslında Kavalalı ayaklanması Osmanlı Devleti'nde bir anlamda sonun başlangıcıydı. Mehmed Ali Paşa.

konferanslar dışında da devam etti. Tanzimat'tan beri vaadedilen ıslahatın tatbikini Osmanlı Devleti'nin taahhüt etmesinde ısrar eden devletler, 30 Mart 1856'da imzalanan Paris Antlaşması'nın 9. maddesinde fermanın zikredilmesini sağladılar. Osmanlı murahhaslarının itirazını önlemek için maddenin sonuna, Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışılmayacağını ifade eden bir ibare eklendi. Fakat, antlaşmanın genel hükümleri Osmanlı Devleti'ni büyük devletlerin nezareti altına sokuyordu. Şeklen devletlerarası hukuktan faydalanması bakımından eşitlik tanınmış oluyordu. Gerçekte ise, Osmanlı Devleti içişlerine müdahale devam ediyordu. Hele Islahat Fermanı'nda vaadedilen reformların böyle devletlerarası bir belgede zikredilmiş olması, bu müdahaleyi daha da artırdı. Eskiden gayrımüslim cemaatlerin haklarını koruma veya müdahale bir yabancı devlet tarafından yapılırken, Paris Antlaşması bu müdahale ve himayeyi, Avrupa konseyi denilen Avrupa büyük devletlerinin müşterek hareketi şekline soktu. Nitekim, bundan sonra her fırsatta bu devletler, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale ederek çeşitli tavizler koparma yönüne girdiler. Müdahalelerine gerekçe olarak da hep 1856 Islahat Fermanı hükümlerinin tatbik edilmemesini gösterdiler.

1856 fermanı da Tanzimat fermanı gibi anayasal bir özellik taşımaz. Daha çok Tanzimat'ta vaadedilen hususları gerçekleştirmeye yarayacak somut reformları sayar. Bunları kısaca özetlersek; bütçe yapılacak, banka kurulacak, ekonomik kalkınma için Avrupa sermayesi ve uzmanları çağrılacak, karma mahkemeler kurulacaktır.

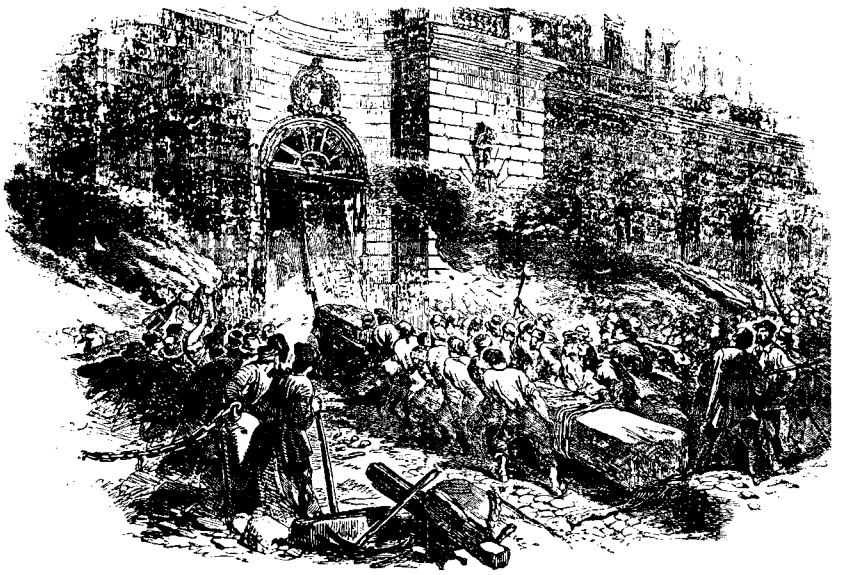
1856 fermanında şeriatten söz edilmez. Müslümanlarla gayrımüslimlerin eşitliği konusunda ise, cizyenin kaldırılarak gayrımüslimlerin de askere alınacağı vaadediliyordu. Ayrıca gayrımüslim tebaa için hakaret ifade eden nitelendirmeler kullanılmayacaktı. Mahkemelerde onların da şahitlikleri kabul edilecek ve her şahit kendi dinine göre yemin edecekti.

Avrupa büyük devletlerinin baskılarıyla ilan edilen ıslahat fermanına en büyük tepki azınlıklardan geldi. Her cemaatin özel hak ve imtiyazlarının birleştirilmesi ve kanun nazarında eşitlik sağlanması ve bilhassa askere alınmalarının kararlaştırılması bunların hoşuna gitmedi. Fermanda her cemaatin eşit sayılacağının ilan edilmesine en fazla tepkiyi Rumlar gösterdi. Az çok diğer kiliselerden farklı imtiyazlara sahip olan Ortodoks Rumlar, "Devlet bizi Yahudilerle beraber etti. Biz İslâmın üstünlüğüne razı idik" şeklinde itirazlarda bulundular. Ruhban sınıfı da ferman hükümlerinden memnun olmadı. Eskiden beri cemaatleri üzerinde geniş yetkileri olan papazlar, bu yetkilerinin kısıtlanmasına ve kilise meclislerinin yanında halk temcilcilerinin katılmalarıyla oluşacak meclislerin kurulmasına şiddetle karşı çıkıyorlardı. Gayrımüslim halk ise, verilen haklardan genelde memnun olmakla birlikte askerlik hizmetinin kendilerine de teşmil edilmesinden hoşlanmamışlardı.

1856 Islahat Fermanı'na en büyük eleştiri, o sırada iktidar mevkiinde bulunmayan Tanzimat'ın kurucusu Mustafa Reşid Paşa'dan geldi. Paşa, fermanı hainler tarafından Avrupa'ya verilmiş memleketi tahrip vasıtası olarak niteledi. Hainlikle itham ettiği, kendi yetiştirmeleri olan Âli ve Fuad Paşalar'dı. Reşid Paşa, ferman hakkındaki görüşlerini bir muhtırayla padişaha açıkladı. Böylesine geniş imtiyazları ihtiva eden fermanın yüksek şûrâda, ya da özel bir meşveret meclisinde tartışılmadan, Avrupa devletleri elçileriyle iki hükümet adamı tarafından kapalı kapılar ardında hazırlandığını, Tanzimat'ın her şeyi kapsadığı halde, bu fermanla gereksiz ve lüzumundan fazla Osmanlı hâkimiyetine zıt birtakım imtiyazların verildiğini iddia etti. Bu durumun Müslümanlarla gayrımüslimleri daha çok birbirlerine düşman edeceğini ve yakında uzak bölgelerde çatışmaların başlayacağını söyledi. Fermanın, Paris Antlaşması'nda zikredilmesini de şiddetle eleştirdi. Bunun, devletin bir iç meselesi olan reformların milletlerarası bir problem olmasına yol açacağını ileri sürdü. Hariciye Nâzırı Fuad Paşa ise aksine bu belgenin antlaşmaya konulmasıyla yabancı müdahalelerin önleneceğini savundu. Gerçekten de kısa süre içinde Mustafa Reşid Paşa'nın korktukları oldu. Fermanın getirdiği hükümlerden hoşlanmayan müslim ve gayrımüslimler ayaklandılar. Buna karşı tedbir almak isteyen hükümet Avrupa müdahaleleriyle karşılaştı.

Yabancı Müdahale

Karadağ'da patlak veren bir isyan kı-

YOĞUNLAŞAN PAZARLIK: *Batılı devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki politikaları ve kendi aralarındaki çelişkiler imparatorluğun dağılma sürecine girdiği yıllarda daha da yoğunlaştı. O dönemde her sorun Batılı devletlerin arasında pazarlığa yol açıyor, bunun sonucunda Osmanlı Devleti üzerindeki baskılar artıyordu. İngiltere, imparatorluğun bir süre daha yaşamasını kendi çıkarlarına daha uygun bulurken, Çarlık Rusyası ise Osmanlı topraklarının paylaşılmasını istiyordu. Bu amaçla Çar I. Nikola İstanbul'a Prens Mençikof'u göndererek sert bir ültimatom verdi. Avrupa'da gelişen 1848 Devrimleri (solda) Çar'a böyle bir şeye ortamın uygun olabileceği düşüncesini vermişti. Çar I. Nikola (sağda).*

sa sürede Bosna ve Hersek'e de yayıldı. Devlet, isyanları bastırmak isteyince, Paris Antlaşması'nı imzalayan devletler müdahale edeceklerini bildirdiler. 1858'de meydana gelen bu olaylar sırasında Osmanlı devlet adamları müdahaleci devletlere, içişlerine müdahale etiklerinden asayişin sağlanmasında başarıya ulaşamadıklarını, isyan eden halkın da Osmanlı Devleti'nin adeta suçlular gibi Avrupa mahkemesi huzuruna celbedildiğini gördükçe her zamankinden daha fazla söz anlamaz olduklarını söylüyor, Paris Antlaşması'nın 9. maddesinin devletlerin tek tek veya müştereken müdahalesini önlediğini ileri sürüyorlardı. Avrupa devletleri ise bu beyanata karşı, Paris Antlaşması'nın birçok maddesinin Osmanlı Devleti'nin muhafazası, ilerlemesi ve insanlık maksadıyla ıslahat fermanının tatbikine nezaret etmek hakkını kendilerine verdiğini iddia ediyorlardı. Bir yandan da isyancıları açıkça destekliyorlardı. Girit'te ve nihayet Cidde'de de olaylar patlak verdi. Cidde'de Müslümanlar Hıristiyanlara saldırdı (1858). Fransız ve İngiliz konsolosları karışıklık sırasında öldürüldü. İngiliz ve Fransız donanmaları şehri bombardımana tuttular. Faillerden 10 kişiyi yakalayarak idam ettiler. Cidde bir Osmanlı toprağı ve bağımsız bir devletin toprağında işlenen bir suçun failinin yakalanması ve yargılanması ancak o devlete ait olması, milletlerarası açık bir kural olduğu halde, Fransa ve İngiltere'nin buna aldırdıkları bile yoktu.

Devlet, bir yandan çeşitli bölgelerde çıkan karışıklıklar ve diğer yandan malî imkânsızlıklar nedeniyle Avrupalıların istedikleri refomları gerçekleştiremiyordu. Nihayet 5 Ekim 1859'da büyük devletlerin İstanbul'daki sefirleri sadrazama müştereken bir memorandum verdiler. Burada Türkiye'nin kendi kendine yardım etmemesinden 1856 fermanıyla vaadedilen ıslahatın tatbiki için çalışılmamasından dolayı teessüflerini bildiriyorlardı. Rusya, bu durumdan yararlanarak tekrar eski durumunu kazanmak için harekete geçti. Bulgaristan ile Bosna-Hersek'teki reayanın durumunun beynelmilel bir komisyon tarafından tahkik edilmesini ve gayrımüslim tebaaya daha fazla teminat veren bir idare şeklinin kurulmasını istedi. İngiltere buna karşı çıktı. Osmanlı Devleti, Slavlarla meskûn vilayetlere kendi memurlarından kurulu bir tahkikat komisyonu göndereceğini bildirdi. Rusya teklifinde ısrar edince, Fransa'nın teklifi üzerinde sadrazamın başkanlığında müslim ve gayrımüslimlerden kurulu geniş yetkilerle donatılmış bir komisyon gönderilmesine karar verildi. 1860 Mayısı'nda Varna'ya hareket eden sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa maiyetindeki komisyon, çalışmalarına başladıktan dört ay sonra Lübnan olayları patlak verdi. Büyük devletler Lübnan'ı işgale kalkışmaları üzerine sadrazam geri çağrıldı. Uzun mücadelelerden sonra 9 Haziran 1861'de "Lübnan Nizamnamesi" neşredilerek Lübnan olayları kısmen önlendi. Bu nizamnameye göre Hıristiyan bir valinin başkanlığında Lübnan muhtar eyalet haline getirildi. Böylece, 1856 fermanı ilk meyvesini vermiş oluyordu.

1856 Islahat Fermanı'nın hazırlanışında büyük rol oynamış olan Avrupa büyük devletleri, gerek fermanın hükümleri, gerek bu hükümlerin tatbiki hususunda tam bir fikir birliği içinde değillerdi. İngiliz elçisi Canning, verilen imtiyazları yeterli bulmuyor ve din özgürlüğünün tam sağlanmadığını ileri sürüyordu. Türkleşin Müslüman olarak asla Avrupalı olamayacağına inanan bu elçinin anladığı din hürriyeti, Protestan misyonerlerine tam bir serbestlik içinde Ortodoks ve Katolik Hıristiyanlarla Müslümanlardan mümin çalmak özgürlüğüydü. Fransız elçisi ise Müslüman Türklerin "Osmanlı" ola-

GÜÇ KAZANMA SİYASETİ: Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'ni korumak için işbirliği yapan Fransa ve İngiltere'nin amaçları Rusya'nın egemenlik alanlarını daraltmak, yayılmasını engellemekti. Savaş sırasında Osmanlılara yardım eden bu devletler Viyana görüşmelerinde azınlıklar sorununu yeniden gündeme getirdiler. Bu konuda Rusya'dan da daha ileri istekler öne süren Fransa ve İngiltere, Osmanlı tebaası olan Hıristiyanların kendi teminatları altına alınmasını istiyorlardı. Prens Gorçakof Rusya adına teminat peşinde koşarken, İngiltere kendi topraklarında bile olmayan dinî özgürlüklerin verilmesini dayatıyordu. Viyana Görüşmesi'nden bir görünüm (sağda) ve Prens Gorçakof (solda).

rak Avrupalılaşması için Fransız medenî kanununun alınmamasından, Fransız eğitim sisteminin ve dilinin Osmanlı birliğini sağlaması hususunda yeteri kadar garanti verilmemesinden şikâyet ediyordu. Metternich'in görüşlerini yansıtan Avusturya elçisi ise, Avrupa kanunlarının yalnız Avrupalılara has olduğunu, bu kanunların Türklerin din ve geleneklerine uymadığını, Avrupa'nın ne düşündüğüne bakmaksızın Türklerin kendi gelenek ve dinlerinin kurallarına göre hareket etmelerini tavsiye ediyordu.

İngiltere, Fransa'nın da yardımıyla ıslahat işinde daha faal ve müteşebbis hareket ediyordu. Islahat Fermanı hükümlerini tatbik ettirmek için Bâbıâli'yi sıkıştırıyorlar ve buna hakları olduğunu iddia ediyorlardı. Fakat, bu konuda da aralarında bir fikir birliği yoktu. Osmanlı ricalinin hep şikâyet ettiği gibi, ıslahat konusunda adeta bir devlet meclisi gibi hareket etmek istiyorlardı. Osmanlı sosyal teşkilâtını ilgilendiren iç meselelerde ihtisas sahibi olmadıkları gibi, fikir birliği içinde de değillerdi. Mesela askerî kanunun tatbiki hususunda Osmanlılar karma alaylar teşkilini, yani Müslümanlarla gayrımüslimlerin karışık bulunmalarını, gayrımüslimlerin herhangi bir baskıya uğramamalarını ve mezhep açısından zorlukla karşılaşmamalarını sağlamak için şiddetli tedbirler alınmasını istiyorlardı. Fransa bu fikre katılıyordu. İngiltere, ayrı ayrı alaylar teşkil edilmesini tercih ediyordu. Rusya ise, kanun huzurunda müslimlerle gayrımüslimlerin eşitliğinin mümkün olamayacağını ve çeşitli zümrelerin birbirleriyle karışmalarının imkânsız olduğunu iddia ederek, gayrımüslimlerin askerî hizmetten muaf tutulmalarını istiyordu.

Yabancı devletlerin bu tutumlarından şikâyet eden Bâbıâli, bu devletlerin temsilcilerine, "...Bizi kendi vicdanımıza uyarak ve milletin izzetinefsini muhafaza edecek hudud dahilinde hareket etmekte serbest bırakınız. Ulema kısmı bizim tasavvurlarımızdan ve projelerimizden endişe ediyorlar. Bunları kendilerine kabul ettireceğiz. Fakat ecnebi devletler tarafından bize tazyik yapıldığının anlaşılmaması şartıyla" diyordu.

Batı'nın İstekleri

Bâbıâli'nin büyük devletlere verdiği tavizlere rağmen, müdahaleler durmadı. 1861'de müştereken verdikleri bir notayla, ecnebilerin emlak satın almalarını yasaklayan ve 1856 Islahat Fermanı'nda kaldırılacağı vaadedilen kanunun değiştirilmesini istediler. Uzun mücadelelerden sonra 1867'de ecnebilerin Türkiye'de gayrımenkul satın almalarına müsaaade edildi. Fakat, Müslüman halkı rencide eden ve gayrımüslim tebaadan daha aşağı bir hayat yaşamaya mahkûm eden Islahat Fermanı'na ve onun savunucusu büyük devletlere karşı başlayan muhalefet gittikçe arttı. Türk aydınları arasında Batı'nın müdahaleci politikasına karşı takibedilen şahsiyetsiz ve eyyamcı dış politikaya karşı şuurlu bir tepki oluşmaya başladı. Oluşan bu muhalefetin baskısıyla hükümet, reform hareketlerini yavaşlattı. Daha şahsiyetli bir dış politika izlenmeye çalışıldı. Fakat bu durum, Paris Antlaşması'nı imzalayan devletleri endişeye sevketti. Bu yüzden 1867'de şark meselesi en önemli konu olarak tekrar devletlerin gündemine geldi.

Aralarında karşılıklı mektup alışverişi neticesinde ortaya çıkan genel kanaata göre, Osmanlı Deleti'ni yönetenlerin gayret ve niyetlerinden şüphe ediliyordu. 1856'dan beri çok az şey yapıldığına inanıyorlardı. Ayrıca son on yıllık tecrübe onlara Bâbıâli'nin, ekseriya Batılı devletlerin zorlanması neticesinde ıslahat yapmak zorunda olduğunu göstermişti. Büyük devletler 1859'da olduğu gibi, bu defa da Osmanlı hükümetinin ihmal ve rehaveti-

ne karşı birlikte hareket etmeyi ve millî hisleri koruma hususunda gösterilen aşırı davranışlara son vermeyi uygun buldular. Hatta bazıları Bâbıâli'ye ne gibi yol takibedeceğini liste halinde bildirilmesini istediler. 1867'de devletlerin konuya ilişkin görüşlerini kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür:

Fransa, Doğu politikasındaki küçük değişikliklere rağmen eski görüşünü sürdürmektedir. Islahat Fermanı'nı yeterli saymaktadır. Çeşitli zümrelerden oluşan Osmanlı tebaasının birleştirilmesi fikrinden vazgeçmemiştir. Osmanlı Devleti'ni yeniden ihya edecek her şeyin fermanda mevcut olduğu ve Paris Antlaşması'nı imzalayan devletlerin sahip oldukları nüfuzdan yararlanarak, Bâbıâli'yi bunların tatbiki için zorlamaları gerektiğini savunuyor ve bu fikrinde ısrar ediyordu. Fransa'ya göre, gerek müslim, gerekse gayrımüslim tebaanın refah ve huzurunun temini ancak idari birlik, siyasî ve medenî hakların eşit şekilde tatbiki sayesinde sağlanabilirdi. Fransız hükümeti çeşitli unsurların birleştirilmesi taraftarıydı. Fransız devlet adamlarına göre, Osmanlı Hıristiyanları arasında diğer sınıflardan üstün ve çeşitli unsurların birleşmesini sağlamaya muktedir bir zümre yoktu. Rumlar hiçbir zaman Slavlara bağlı olmak istemezler, Slavlar ise Rumların üstünlüğünü asla çekemezlerdi. Gerek Rumların, gerek Slavların üstünlüğü Ermeniler için katlanılması imkânsız bir durum olurdu. Fransız hükümeti nazarında reaya içinde Türklerden ayrı olarak ıslahat işini ve yeniliği meydana getirebilecek bir unsur mevcut değildi. 15-20 çeşit unsuru bir arada tutabilecek tek bağ Türklerdi.

Türk unsuru yok olursa, Osmanlı İmparatorluğu kırık bir makine gibi dağılır ve reayadan her biri bir tarafa giderdi. Yapılacak iş, Müslüman-Türk unsurunu şimdiye kadar düştüğü yalnızlık halinden kurtarıp, gayrımüslim tebaaya yaklaştırmak ve çeşitli unsurların birbirleriyle kaynaşmalarını sağlamaktı. Fransa, maksada ulaşmak için, eskisinden farklı olarak şiddet ve metanet tavsiye ediyordu. Avrupa artık bugün yarın gibi sözlerle oyalanmaya ve yarım tedbirlerle vakit geçirilmesine müsaade etmemeliydi. Kesin bir yol çizerek, fikir ve düşüncelerini zorla Bâbıâli'ye kabul ettirmeliydi.

Rusya'nın tavsiye ettiği yol ise büsbütün başkaydı. Prens Gorçakof, Paris Antlaşması'ndan önce verdiği bir memorandumda çeşitli Osmanlı unsurlarının birleştirilmesi fikrine karşı çıkmıştı. Ona göre, çeşitli cemaatler için mevcut olan özel dinî ve mezhebî kanun ve mevzuatlardan yararlanmak ve bunları her şeyden önce milliyet esasına uydurmaya çalışmak suretiyle mevcut unsurlardan her birine özel güvence vermek gerekiyordu. Rusya da Fransa gibi kendi görüşünde ısrar ediyordu. Meselenin pratik yoldan halli için, Hıristiyanların menfaatlerini Müslümanlarınkinden ayırmak, padişahın tabiiyeti altında bulunan çeşitli milletlerin ilerlemesini Avrupa dengesinin gerekleriyle uzlaştırmakla mümkün olabileceğini tekrar ediyordu. Kısacası, Rusya'nın istediği, çeşitli unsurlara ileride bağımsızlığa dönüşecek mahallî muhtariyetlerin verilmesini sağlayacak tedbirlerin alınmasıydı.

Avusturya da Rusya'nın emellerine uygun bir şekilde fikrini açıkladı. Avusturya'ya göre, Hıristiyanlara Osmanlı Devleti tabiiyeti altında olarak muhtariyet vermek ve bu meseleyi beynelmilel bir konferansta hemen müzakereye başlamak, padişahın menfaati icabıydı.

İngiltere ise, Türkiye'nin bağımsızlık ve toprak bütünlüğünün tehlikede olduğunu dikkate alarak, ıslahat için gösterdiği aşırı gayreti bir müddet için ertelemiş gözükmektedir. En akıllıca hareketin müdahale etmemek olduğuna inanmakta ve diğer devletleri de bu yolda hareket etmeye davet etmektedir. İngiltere de aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden ihya edileceğine inanmamaktadır. Günün birinde dağılacağına inandığı bu imparatorluğun şimdilik yaşamasını kendi çıkarlarına daha uygun bulmaktadır.

Avrupa kabinelerinin bu sırada Girit isyanının sebeb olduğu kargaşalığın tesirinde oldukları anlaşılmaktadır. Kısacası, 1867'de şark meselesiyle ilgili olarak devletler arasında cereyan eden müzakereler ve muharebeler sonunda birbirinden farklı iki yol, Fransa ve Rusya'nın teklifleri ortaya çıkmış oluyordu. Fransa 1856 ıslahat fermanı harfiyyen tatbik edildiği takdirde meselenin halledileceğine inanmaktadır. Rusya ise bunun mümkün olamayacağının tecrübeyle anlaşılmış olduğunu iddia etmekte ve azınlıklara ileride bağımsızlığa götürecek muhtariyet haklarının verilmesini ve bunu büyük devletlerin garanti etmesini istemektedir. Girit olaylarının tesirinde bulunan devletler Rus tekliflerine sempati göstermektedirler. Bundan cesaret alan Rusya da Balkanlarda yoğun bir faaliyetin içine girmektedir. Bu devlet bu tarihlerden itibaren

GİRİT'TE YENİ DÜZENLEME: Öteden beri Osmanlı topraklarındaki azınlıkların hareketlerine sahip çıkan Çarlık Rusyası, Girit ayaklanmasında da Yunanistan ile birlikte davrandı. Olaylar diğer Avrupa ülkelerinin de karışmasıyla büyüdü. 1867'de Girit, hazırlanan bir nizamnameye göre vilâyet haline getirildi ve bir valilik oluşturuldu. Bu valinin yanına biri Müslüman diğeri de Hıristiyandan danışmanlar verildi. Aslında Rusya, Girit'te oluşan statünün Osmanlı topraklarının birçok yerinde de uygulanmasını istiyordu. Özellikle Balkanlarda oluşacak böyle bir statü işine gelecekti. Girit'te ayaklanmadan sonra Osmanlı, İngiliz, Avusturya, Fransız ve İtalyanlardan kurulan jandarma örgütünü düzenleyecek karma komisyon.

ZORLAMALAR: Islahat Fermanı'nın ilân edilmesinden sonra toplanan Paris Kongresi'nde Osmanlı Hükümeti daha önce verdiği tavizleri geri almak istiyordu. Ancak kongre Batılı devlet adamlarının istediği gibi gelişti. Özellikle azınlıklar konusunda alınan kararlar Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına aykırıydı. Batılılar Islahat Fermanı'nda sözkonusu edilen reformların da antlaşma metinlerinde yer almasını sağladılar. Âli Paşa buna karşı çıktı. Hüküm biraz yumuşatıldıysa da sonuçta Batılı ülkelerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahalesine olanak taşıyan bir statü oluştu. Paris Kongresi.

dış politikasını Ortodoks hamiliğiyle değil, Slav birliği fikriyle sürdürecektir. Çünkü 1856 Islahat Fermanı'nın getirdiği prensipler sayesinde Ortodoks kilisesi parçalanmış, başta Bulgarlar olmak üzere Balkan milletleri kendi millî kiliselerini kurmuşlardır. Artık din önemini yitirmiş olduğundan, Rusya yeni bir ideoloji olarak "Panslavizm" (Slav birliği) fikrini işlemektedir.

Rusya'nın takibettiği politikanın gelişmesine Girit'te meydana gelen gelişmeler de yardımcı oldu. Yunanistan'ın kışkırtmaları neticesinde 1866'da patlak veren Girit isyanına Batılı devletler de karıştı. Osmanlı Devleti'nin burada kurduğu yeni idarî düzenlemeyi kabul etmeyerek, Girit'e muhtariyet hatta bağımsızlık isteyecek kadar ileri gitmişlerdi. Osmanlı hükümeti yeni bir gelişmeye başlangıç olabilecek böyle bir teklifi reddetti. Avrupalıların istediği tahkikatın yapılmasına da mani oldu. 18 Eylül 1867'de hazırladığı "Girit Nizamnamesi"ni burada uygulamaya koydu. Buna göre Girit bir vilayet haline getirildi. Valinin maiyetine biri müslim, diğeri Hıristiyan olmak üzere iki müşavir verildi. Bu teşkilatın dikkat çekici en önemli noktası, Hıristiyan unsurun 1864 Vilayet Kanunu'nun vermediği nüfuz ve iktidarı vermesiydi. İdarî teşkilâtta ekseriyeti teşkil eden halkın üstünlüğü prensibi ilk defa burada kabul edildi. İdarî bölgenin nüfus çoğunluğu Hıristiyan ise idare başkanı Hıristiyan, muavini de Müslüman olacaktı. Çoğunluk Müslümanlarda ise aksi olacaktı.

Bu Girit Nizamnamesi'nin getirdiği teşkilâtın; diğer Osmanlı vilayetlerinde de tatbiki istenebilirdi. Bilhassa Rusya'nın amacı buydu. Nitekim, sonradan bu nizamname, Batılı devletler tarafından çeşitli vilayetler için yapılmasına lüzum gösterilen kanun ve nizamlara esas ve örnek olarak kabul edilmiştir Rusya, bu yöndeki faaliyetlerine devam etmiş, Balkanlarda başlattığı Slav birliği faaliyetleri sonunda buralarda yaşayan milletleri ayaklandırmış, yüzyıllardır bir arada yaşayan Osmanlı toplumlarını birbirine düşürmüş, 19. yy boyunca ve 20. yy başlarında Balkanlarda milyonlarca insan kanının aksamasına neden olmuştur. Bu milletlerin pek çoğu Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsızlıklarını elde etmişlerdir.

Sonuç

Osmanlıların kurmuş olduğu "millet sistemi" çağımızda dahi ileri bir sistem olmasına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisaden güçsüzleşmesi, Batı emperyalizminin yoğun faaliyetleri sonunda bozuldu. Batı'nın himayeci politikaları sayesinde ekonomik güce kavuşan azınlıklar 19. yy başlarında siyasî bağımsızlık peşine düştüler. Tanzimat, dağılmakta olan Osmanlı toplumunu yeniden birleştirmek amacıyla yola çıktığı halde, tatbiki tamamen aksi oldu. Gayrımüslimlerle Müslümanları kaynaştırmak şöyle dursun, çeşitli gayrımüslim unsurları, hatta aynı mezhepten olan çeşitli ırkların dahi birbirleriyle bir arada yaşamalarını sağlayamadı. Ortodoks kilisesine bağlı çeşitli milletler kendi millî kiliselerini kurarak Rum kilisesinden ayrıldılar. Bu konu-

da en ilginç örnek Bulgarlardır.

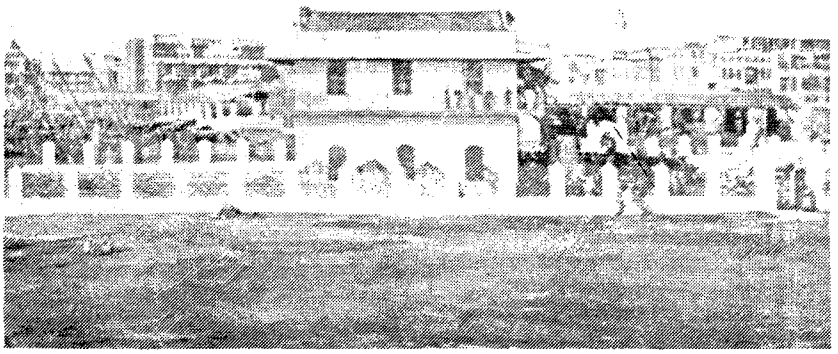
Tanzimat döneminde devlet gttikçe millî bir temelden yoksunlaştı. Bütünleşmiş bir milletin devleti olmaktan çıktı. Geleneksel temelleri kaldırılınca Osmanlı Devleti hukukî açıdan temelsiz, millî anlamda köksüz bir egemenlik durumuna gelmekteydi. Tanzimat hükümetleri, Batılı devletlerin politikaları ve ekonomilerinin şartları altında, ancak boşluğu duldurmak üzere, onların desteğiyle ayakta duran, hatta bir bakıma onların siyasî ve ekonomik çıkarlarının dengelenmesini ve kontrol altında tutulmasını sağlayan bir bekçi durumuna geldiler. Bunun sonucu olarak da Müslüman-Türk unsuru, ekonomik ve siyasî açıdan bir hiç durumuna düşmekteydi.

Tanzimat'ın ve özellikle 1856 Islahat Fermanı'nın getirdiği yeni haklarla Osmanlı tebaası gayrımüslimlerin durumu Müslümanlara nazaran çok daha iyi bir duruma geldi. Avrupa'nın himaye siyaseti sayesinde büyük ekonomik güce sahip olan azınlıklar, yavaş yavaş siyasî haklara da kavuşuyorlardı. Türklerin öz vatanı sayılan Anadolu'da bile önemli gelişmeler olmaktaydı. Artık resmen "millet" terimiyle tanımlanan dinî cemaatlerin gelişme ve genişleme imkânları artmış bulunuyordu. Tanzimat'ın vaadettiği kanunlaştırma faaliyetleri şeriatın sınırlarına gelip dururken, gayrımüslimlerin hukukî hayatlarında sessizce önemli değişiklikler olmaktaydı. Özellikle 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra, birer küçük teokrasi olan gayrımüslim toplulukların dinhukuk alanlarında iki önemli gelişme başladı. Bu iki gelişmeyi başlatınada biraz büyük devletlerin, biraz da tanzimat hükümetlerinin sorumluluğu vardı. Bu gelişmelerden birincisi, Hıristiyan cemaatlerin gerçek manada birer "millet" olma yoluna girmeleri, ikincisi ise bu milletlerin kilise meclislerine halktan üyelerin girmesidir. Böylece, gayrımüslim topluluklarda "millîleşme"yle "lâyikleşme" birlikte başlamış oldu.

1856 ıslahat fermanında gayrımüslim tebaaya anayasal gelişme açısından üç reform vaadedilmişti. a) Vilayet ve belediye meclislerine Müslüman ve gayrımüslimlerden makul oranlarda temsilci bulundurabilecekler. b) Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye gayrımüslimlerden de üye alınacak. c) Gayrımüslimlerin "millet" örgütlenişleri yeniden düzenlenecekti. Buna göre, meclislere din adamlarından başka halktan (laik) temsilciler de katılacaktı. 1839 Tanzimat Fermanı'nı Müslümanlar için çıkarılmış kabul edersek, 1856 fermanının da gayrımüslimler için çıkarıldığını söyleyebiliriz. Fakat, Tanzimat Fermanı Müslüman unsurlara bir anayasa vermediği halde, 1856 fermanı genel olarak gayrımüslim unsurların anayasal gelişmelerinin başlangıcı oldu. Onların millî bağımsızlık isteklerinin adeta bir manifesti kabul edildi. Gayrımüslim halk, seçtiği temsilcileri sayesinde cemaatlerinin din, eğitim, idare, maliye, ve sivil işleri alanındaki yetkilerini genişletti. Mahkemelerde şahitliklerinin kabulü gibi diğer sosyal ve siyasî hakları da gözönüne alınacak olursa, bu toplulukların birer "millet" olmaktan eksik kalan tek tarafları, toprağa dayalı bağımsız egemenliklerinin olmaması ve Osmanlı camiasının özel hukukta yarıotonom üyeleri haline gelmiş olmalarıydı. Nüfus çoğunluğu gayrımüslim olan bölgelerde bu haklara sahip olan topluluklar, millî bağımsızlıklarını daha kolay elde edebildiler. Ancak, dağınık halde yaşayan unsurlar için bu pek kolay olmadı. Bu konuda en önemli örnek Ermeni toplumudur.

Ermeniler, bütün imparatorluk topraklarında dağınık bir halde yaşamaktaydılar. En yoğun oldukları yer İstanbul'du ki burada mevcut nüfusun % 10'unu geçmiyordu. 1856 ıslahat fermanı hükümleri gereğince, 1863'te hükümet tarafından tasdik edilen bir nizamname Ermeni cemaatine de verildi. "Nizamname-i Millet-i Ermeniyan" adını taşıyan bu belge, adeta bir anayasa niteliğindeydi. Bu anayasa, Ermenilere Osmanlı egemenliği altında kendi kendine yeten bir "millet" statüsü veriyordu. Kuruluş ve işleyiş biçimiyle bir parlamentoya benzeyen 140 üyeli bir Ermeni milleti meclisi oluşmaktaydı. Bu meclis topluluğun bütün idarî, hukukî, malî ve eğitim işleriyle meşgul olmaktaydı.

Kanunî açıdan Tanzimat reformlarından en çok yararlanan Ermeni cemaatinin bu anayasal gelişmeleri onlara millet olma şuuru verdi. Dış ticaret sayesinde gelişen Ermeni ticaret burjuvazisi, Tanzimat sayesinde bu gibi siyasî haklara da kavuştuktan sonra, bir toprak parçası üzerinde siyasî bir egemenlik kurmak üzere harekete geçti. Doğu Anadolu'da Ermeni nüfusunun ekseriyette olduğu iddialarıyla ortaya atıldı. Doğu Anadolu'nun seçilmesinin nedeni nüfus çokluğu değildi. Aksine bu bölgede ezici çoğunluk Türklerde bulunuyordu. Bu bölgenin seçiminde Rusya'ya yakınlığı, daha doğrusu Rus Ermenistanı'na yakın oluşu ve Ermenilerin önce Rusya, daha sonra Rusya'ya karşı İngilizler tarafından kışkırıltmaları önemli rol oynamaktaydı. İşte 19. yy sonlarında ortaya çıkan "Ermeni

ANTLAŞMAYA "UYGUN" MÜDAHALE: Avrupa ülkeleri Paris Antlaşması'nın 9. maddesinin Osmanlı Devleti'ne müdahaleyi önlediğini öne sürüyorlardı. Fakat olaylar ve uygulama böyle sonuç vermedi. Batılı ülkeler Osmanlı toprakları içinde başgösteren ayaklanmaları açıkça desteklerken, bazı olaylara da müdahale edebiliyorlardı. 1858'de Cidde'de patlak veren olaylarda İngiliz ve Fransız konsoloslarının öldürülmesi üzerine bu ülkelerin donanmaları şehri topa tutarak, olaylara karışan 10 kişiyi idam etti. Kuşkusuz bu da 9. maddeye "uygun"du... 19. yy sonunda Cidde.

AYRICALIKLI BİR TOPLULUK: 1863'te onaylanan bir nizamname ile Ermenilere "millet" statüsü verilerek, bir tür parlamento sayılabilecek Ermeni Milleti Meclisi oluşturulmuştu. Bu meclis topluluğun tüm yönetim, hukuk ve eğitim işlerini düzenliyor ve bazı ayrıcalıklara da sahip oluyordu. Bundan sonra dış ticaret vb. ile zenginleşen Ermeni burjuvazisi siyasî taleplerini öne sürerek, imparatorluğun son yıllarında yoğunlaşan bazı hareketlerin bir anlamda hazırlayıcısı oldu. 1900'lerde Ermeni Katolik patriği ile piskoposlar heyeti.

meselesi"nin altında yatan nedenlerden biri de bu anayasal gelişmeler ve bu gelişmeleri kendi çıkarları için istismar eden dış güçlerin tahrikleridir.

Tanzimat döneminde gayrımüslim toplulukların ticaret, endüstri, maliye ve hukuk alanlarında kaydettikleri gelişme ve ilerlemelere karşılık, Türk olan Müslümanların dinî geleneklerinde gayrımüslim cemaatlerde olduğu gibi bir "millet" olarak örgütlenmelerini sağlayacak bir temel yoktu. Tek temel, Osmanlı Devleti'nin Müslümanların devleti olduğu kanaatiydi. Gayrımüslimlerin her türlü ilerlemelerine karşılık, Müslüman unsurlar gerilerken, buna karşı görülen tepki akımı da bir milliyetçilik akımı olamadı. Gayrimüslim unsurların milliyetçilik akımları Osmanlı siyasî hayatında dinî tepkiye yönelişte büyük rol oynadı. Müslüman-Türk milliyetçiliği yerine İslâmcılık eğilimini güçlendirdi. Bu yüzden imparatorluğun yıkılışına kadar Türkler arasında milliyetçilik anlayışı gelişme imkânı bulamadı.

II. Abdülhamid, Tanzimat'ın tatmin edemediği gayrımüslim milletler karşısına bir Müslüman birliğiyle çıkmaya çalıştı. İslâm birliği tezine sarılarak, emperyalistlerin Arabistan'da ve diğer Türk olmayan Müslümanlar arasında başlattıkları ayrılıkçı propagandalarına mani olmaya çalıştı. Türk milliyetçiliği de dahil olmak üzere, siyasî anlamdaki milliyetçiliği imparatorluğa karşı ihanet sayan bir politika izledi.

II. Abdülhamid'i tahtından indiren İttihat ve Terakki "Osmanlı birliği" görüşünü benimsedi. Bu görüşe göre dinleri ve ırkları ne olursa olsun bütün Osmanlıların merkezî devletin eşit vatandaşları olduğu kabul ediliyordu. II. Mahmud'un görüşünü yansıtan bu görüşe göre, hangi din ve ırktan olursa olsun bütün Osmanlılar siyasî hak ve vazifelerde kişi-vatandaş olarak eşit olacaklardı. Partilerde, seçimlerde, parlamentoda veya hükümette dinî veya millî varlıklar olarak değil, tek tek vatandaş olarak temsil edileceklerdi. Fakat, Osmanlı birliği ideolojisini gerçekleştirmek amacıyla işe girişen Tanzimatın kendisi, kendisine bir devlet anayasası yapamadığı halde, Ermeni, Rum ve diğer azınlıkların anayasalarını tasdik etmekle bunlara yarı otonom milletler olma yollarını açmıştı. Emperyalistlerin ekonomik çıkarlarıyla Araplar arasında da milliyetçilik akımlarının başladığı bu dönemde İttihatçıların bunun üstesinden gelmeleri mümkün değildi.

19. yy sonlarıyla 20. yy başlarında Osmanlı aydınlarını başlıca üç terim meşgul etmektedir. İttihat (birlik), terakki (ilerleme) ve itilaf (uyuşma, uzlaşma). Osmanlı mozayiğini oluşturan unsurları birbirleriyle kaynaştırmayı ve birleştirmeyi amaçlayan bu görüşlerin hiçbiri tutmadı. İttihatçıların tek millet yani Osmanlı milleti ideolojisi de tutmadı. Onlar için tek millet vardı, o da Osmanlı milletiydi. Çeşitli din gruplarını önce "cemaat", daha sonra "anasır" sözcüğüyle ifade ettiler. Buna rağmen, gerek gayrımüslimler, gerekse gayrı-Türk Müslümanlar, İttihaçıların Osmanlıcılığını daima Türk milliyetçiliği olarak gördüler. Aslında hükümdar ailesi dışında imparatorluğun Türklüğünü gösterecek bir durum da kalmamıştı. Ekonomisi başta olmak üzere bütün yönetim Türk olmayanların eline geçmiş bulunuyordu. İttihatçıların milliyetçilikle karışık Osmanlıcılığı da Osmanlı İmparatorluğu'nu dağılmaktan kurtaramadı. □

MİLLİYETÇİLİK AKIMLARI

Milliyetçi Ermeni örgütlerinden Taşnaksutyun'un arması.

Balkanlar'da Milliyetçilik

Doç. Dr. İlber Ortaylı

Osmanlı İmparatorluğu'nda Arap Milliyetçiliği

Doç. Dr. İlber Ortaylı

Bu konuda ayrıca *Dış Politika ve Diplomasi, "Milletler" ve Azınlıklar, Siyasal ve Toplumsal Olaylar* **maddelerine bakınız.**

Balkanlar'da Milliyetçilik

İlber Ortaylı

Balkanlarda ulusçuluk, çağdaş tarihyazıcılığının en çok çarpıttığı konuların başında gelir. Bir bakıma bu konu çoktan dağılmış bir imparatorluk hakkındaki araştırma ve öğrenme keyfiyetini aşmaktadır. Balkanlardaki ulusçuluk halen yaşayan bir tarihtir. Balkan ulusçuluğunun başlangıcını toptancı bir görüşle Fransız Devrimi sonrasına ve onun etkilerine bağlamak ne kadar noksansa bunu Rusya'nın bir kışkırtması saymak veya her huzursuzluk ve ayaklanmayı ulusal uyanış motifiyle açıklamak da çocuksu bir tarihyazıcılık anlayışıdır. Balkan ulusçuluğu deyimini Osmanlı İmparatorluğu için kullanıyoruz. Osmanlı İmparatorluğu, Doğu Akdeniz ve Balkanlardaki üçüncü ve sonuncu çok budunlu imparatorluktur. Ama kuşkusuz metbu (bağımlı) kavimlerin ayaklanmaları ve bağımsızlık çabaları sadece 18-19. yy Osmanlı tarihine özgü değildir. Bizans Bulgarlarla; Roma Kapadokya'yla, Filistin'le aynı biçimde uğraşmıştı. Akdeniz İmparatorluklarının uyrukları tarihte ilk defa ayaklanıyor değildi. Buna rağmen Osmanlı uyruklarının 19. yy'daki direnişinin öncekilerden farklı olduğu açıktır ve farklı bir kavramla nitelendiriliyor; bunun nedenlerini açıklamak gerekmektedir. Bu açıklama ise hazır kavramların çerçevesini aşacak boyutlardadır. 18.-19. yy'da Osmanlı İmparatorluğu değişen bir dünya ve hızlanan bir tarih içinde yaşıyordu. Ulusçuluk, ideolojik olarak, beslendiği sınıflar açısından ve hükmedenle edilenin konumu yönünden farklı bir kompozisyona sahipti.

Balkan Ulusçuluğunun Kökeni

Bir bakıma Osmanlı İmparatorluğu, Balkan egemenliğinin daha ilk asırlarında "etnik" direnişle hayatına girdi. Ama bu direnişe ulusçu demekten çok *patriyatizm* demek daha doğru olabilir. Sorun Balkan uluslarının bağımsız devlet ve hatta bağımsız kilise ve dile sahip olmalarından kaynaklanır. Bundan başka, ulusçuluğun tohumlarının aydınlanma düşüncesinde değil, İtalyan siyasal düşüncesinde aranması gerek-

DEĞİŞİK ETKENLER: Balkan ulusçuluğunun kökenleri üzerine öne sürülen birçok görüş vardır. Aslında ulusçuluk kavram olarak Osmanlı toprakları içinde başlayan hareketler için kullanılagelmiştir. Ayaklanma ve benzeri hareketlerin tarihi ise yalnızca Osmanlı ile sınırlı değildir. Bizans'tan taşınan sorunlar 18. ve 19. yy'a kadar gelmiş ve sonunda bir Balkan ulusçuluğu biçimlenmiştir. Bunun ana motifi Osmanlı'ya karşı olma ise de, kimi zaman topluluklar arasındaki çatışmalar da bu hareketlerin belirleyicisi olmuştur. Karadağ askerleri.

mektedir. Balkan ulusçuluğu değişik etnik gruplara göre farklı gelişimler gösterir. Yurt dışında gelişen kültürel ulusçuluk yanında ihtilâlci hücre geleneğini oluşturan ulusçuluklar vardır.

Dünyada Balkanlar kadar kültürel karışımın göründüğü bölge azdır. Dinler ve dillerin farklılığına, hem de büyük farklılığına kadar bu benzeşme yer yer Avrupa'yı, hattâ Arap Ortadoğu'sunu kıskandıracak düzeydedir. Benzeşme, son çağlardaki çatışmaya rağmen, aydınlar elitinden çok, halk tabakası için geçerlidir. Balkan ulusçuluğunda Osmanlı'ya karşı birlikte hareket motifi vardır, ama kavimlerin aralarında çatışmalar daha başat bir niteliktir.

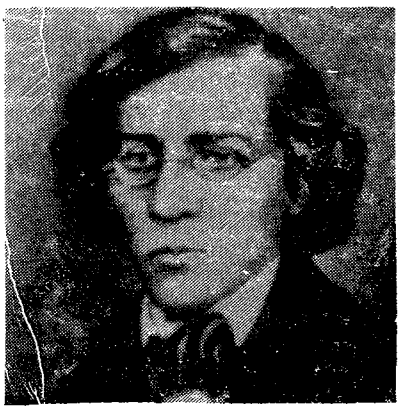
Göze ilk batan Yunan ulusçuluğu ve bağımsızlık hareketi, gerçekten, bir yerde ideoloji olarak Fransız İhtilâli'nden etkilendi ve Avrupa'nın desteğiyle de başarıya ulaştı. Ancak Yunan ulusal ruhu, imparatorlukta her zaman vardı. Yunanlı kendini bir anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda ana unsur sayardı. Ortodoks teba'nın üzerinde dinî, hukukî ve eğitim yönünden Patrikhane etkindi. O kadar ki, Sokollu'nun İpek (Peç) kasabasında kurduğu bağımsız Sırp Patrikhanesi de bir müddet sonra kaldırılmıştı. Ortodokslar için eğitim dili Yunanca idi. Fenerli Rum aristokrasisi Osmanlı bürokrasisinde önemli yere sahipti ve hatta Dimitri Cantimir'in Çar Büyük Petro ile olan ittifakı ve isyanından sonra Eflâk-Boğdan voyvodalığı gibi hükümdarlıklar da onların elindeydi. (Bu göreve ilk olarak Nicolo Mavrokordato tayin edilmişti.)

Romen milliyetçiliğini de ayrı bir kategoride ele almalıyız. 18. yy başlarına kadar Eflâk-Boğdan yarı bağımsız bir idareye sahipti (Eyalet-i Mümtaze). Romen kültürü ve bağımsızlığı bu sayede korunabilmiştir. Bu statü değiştikten ve Fenerli Rum aileler voyvoda olarak atanmaya başladıktan sonradır ki Romenler romantik bir ulusçuluk ve bağımsızlık hareketine girmişlerdir. Hatta Latin menşeleri üzerinde hassasiyetle durduklarından, Romanya bağımsızlıktan sonra da bu süreci devam ettirmiştir. (1866'da Latin harflerinin kabulünü hatırlayalım.) Türkler ve Arnavutlar ise milliyetçiliği en geç ve diğerlerine tepki olarak benimseyen gruplardır.

Üzerinde önemle duracağımız bir konu da, Balkan Slavlarının ulusçuluğudur. Balkan Slavlarının Osmanlı döneminde idarî yönden bir özerklikleri olmadığı gibi, bunlar ruhanî yönden de Rum Kilisesine bağlı olmuşlardır. Bu zor durum onlara ulus olma yolunda ilginç bir gelişme hazırladı. Yunanlılarda ulusçuluğu önce seçkin sınıf benimsemiştir. Slavlarda bir tür folk patriyotizmi baştan beri var olmuştur. Bu, Doğu ve Orta Avrupa'ya özgü bir bilinçtir. Örneğin daha Mohaç Savaşı'nın hemen ardından Macar piskopos Miklos Olah, Kral Matthias devrinin görkemini anlatan özlemli bir eserle ortaya çıkıyordu. Sırplar Stefan Duşan devrinin özlemini halk edebiyatlarında yaşatırken, Bulgarlar böyle bir sürece daha geç gireceklerdi. Mamafih Bulgar kilisesinin sözlü eserlerinde de bu motiflere rastlamak mümkündür.

Osmanlı egemenliğine girmeyen ve İtalyan Rönesans kültür çevresiyle yakın ilgisi olan Dubrovnik, 16. yy'da Slav ulusçuluğunun ilk belirtilerini de gösterir. İlk defadır ki Dubrovnikli âlim ve diplomat Stojkoviç, Slav olduğunun bilincindedir. Gerçi 9. yy Kiev Rusyası'nın vakanüvisi Nestor da Slavlar'ın bir kökten geldiğinden söz ediyordu. Ama burada Slavdan kasıt daha çok Rus uyruklarıydı. Osmanlı hâkimiyeti sırasında Slav birliği ve bağımsızlığından ilk söz edip bir program öneren, Hırvat şairi Ivan Gunduliç (1588-1638) oldu. O "Osman" adlı epik şiirinde âdeta Tasso'nun *Kurtarılmış Kudüs* adlı eserindekine benzer hava içinde Slav kurtuluşundan ve dayanışmasından söz eder. Onun, bu davanın gerçekleşmesinde en büyük rolü beklediği ülke, Polonya Krallığı'dır. Gunduliç'ten çok daha bilinçli ve Slav tarih ve filolojisi üzerinde derin bilgisi olan Hırvat Juri Krijaniç (1613-1638) ise Slavcılığın siyasî ve kültürel programını da yapmıştır. Krijaniç, tıpkı Machiavelli'nin İtalya için düşündüğü gibi, Slav birliği ve kurtuluşunun ancak kuvvetli bir monark tarafından gerçekleştirilebileceğini ileri sürer. Bu monark, Rus çarıdır. Rusya'da yaşadığı uzun yıllarda kaleme aldığı *Rusya'nın Politikası* adlı eserinde, çarın bu ideali benimsemesini ve ona göre sorumlulukla hareket etmesini önerir. Krijaniç, Rusya'nın Avrupalılaşması gerektiğini belirterek âdeta büyük Petro asrını müjdelemiştir. Slav ulusal bilincinin bu dönemi Machiavelli'nin *Il Principe*'sindeki gibi bir tür *risorgimento* idealini yansıtır ve siyaset felsefesinde de onun yolu izlenerek bir güçlü hükümdar beklenir. Bu felsefenin, İtalyan rönesansının etkileriyle ortaya çıktığı açıktır. (Hegel'in irredentisme çağında Machiavelli'yi yeniden okuyup değerlendirmesi bir tesadüf değildi.) Aslında Balkan Slavlarının İtalyanlar gibi dağınık ve fazladan çeşitli unsurların hâkimiyeti altında olmaları, benzer objektif şartları yaratmıştı. Diğer yandan özellikle Güney Slavları, bu dönemde Rönesans İtalyası'nın kültürel etkilerine herhangi bir Avrupa ulusundan daha çok açıktılar. Bu nedenle

ÖNEMLİ BİR NEDEN: *Osmanlı Devleti, Balkanları ele geçirdikten sonra büyük toprak sahiplerini yok ederek, küçük toprak sahiplerini kendisine bağladı. Ancak 18. yy'la birlikte zenginleşen küçük tüccarlar kilisenin de yardımıyla milliyetçi hareketlere önayak oldular. Özellikle küçük rahiplerle dayanışma içinde olan Hıristiyan köylülerin yürüttüğü ayaklanmalar olaylara halkçı bir nitelik de verdi. Bu arada hareketler içinde yer alan Slav aydınlarını etkileyen isimler arasında Rus aydınları Dobrolyubov, Çernişevski ve Herzen gibi kişiler vardı. Çernişevski (altta), Herzen (üstte).*

BULGAR ULUSÇULUĞU: Fener Patrikhanesi'ne karşı verdikleri mücadele Bulgarların eğitim ve edebiyat alanında da bağımsız ve kapsamlı bir milliyetçiliği biçimlendirmelerine yol açtı. Bulgar komite hareketinin isteği Osmanlı padişahının ve Bulgar çarının yönettiği bir Bulgaristan'dı. Bu amaçla da 1867'de bir anayasa hazırlanmıştı. Bununla birlikte Bulgar milliyetçileri arasında Hristo Botev ve Vasil Levski gibi cumhuriyetçiler de vardı. Bulgar komiteleri (yanda), Hristo Botev (üstte sağda) ve Vasil Levski (üstte solda).

Rönesans'ın siyaset felsefesinin, özellikle İtalyan kentleriyle benzer toplumsal, siyasal, ekonomik koşullara sahip, Doğu Adriyatik kıyısı kentlerinde etkin olması tesadüfî değildir. Anarşi ve esaret döneminde bir siyasal düşünürün, güçlü bir monark beklemesi doğaldır. Balkan Slavları bu monarkın bir tür *risorgimento*'yu gerçekleştirmesini de beklemekteydiler.

Slavyanofilizm

Orta Avrupa'da Macar halk deyişlerinde *(koruth)* Osmanlı aleyhtarlığı pek göze çarpmaz. Balkanlarda halk edebiyatında anti-Osmanlı motiflerin bol olduğu yerler vardır, ama Osmanlı aleytarlığında Anadolu Alevî edebiyatıyla boy ölçüşemeyecek kadar mutedil olanlar da vardır. Osmanlı İmparatorluğu bir Balkan İmparatorluğu olarak hayatının ilk iki yüzyılını geçirdi. 15. yy sonunda Tuna boyuna ulaşan sınır, doğu'da henüz Orta Anadolu'daydı. Osmanlı fetihleri Balkanlarda ilk anda aristokrasiyi yok etti. Küçük toprak beylerini kendine bağladı. (Ancak Macaristan'da yerel aristokrasi kalmıştır.) Balkanlarda zengin toprak aristokrasisinin yokluğu veya İslâmiyet yoluyla emilmesi de ilerde ulusal uyanışın öncülüğü sorununda kendini hissettirecektir. 18. yy'dan itibaren zenginleşen tâcirler ve kilise, kültürel ve ulusal bir uyanışın öncüsüydüler. Fakat 19. yy'da küçük rütbeli rahiblerle orta sınıf köylüler ayaklanmaların ana unsurunu oluşturdular. Büyükçe çiftlik sahiplerinin genellikle Müslümanlardan olması, Balkan ülkelerinde küçük ve topraksız Hıristiyan köylülerin ayaklanmasının ve ulusçu önderlerin bayrağı altında toplanmasının nedenidir. Bu nedenle Balkan ulusçuluğu romantik halkçı-sosyalizan bir çizgide izlemiştir. Tanzimat bürokrasisinin de daha ilk anda toprak sorununa el atması bu nedenle sebepsiz değildir. Balkan ulusçuluğu bu nedenle halk dilini, halk âdetlerini yücelten populist bir karaktere büründü. Sadece Yunan ulusçuluğu, antik döneme yönelik sunî bir dili benimseyerek, bu akıma bir istisna teşkil eder. Fener Patrikhanesi'nin kilise dili olarak Yunancada ısrar etmesi ve Rumların dışında yüksek kilise görevlisi tayin etmemesi, Balkan Slavlarının en çok hiddetini çeken bir konuydu. Ortodoks Balkan Slavları, bu nedenle, kültürel milliyetçilik döneminde en çok dillerini ve kültürlerini ezen Yunan kilisesiyle mücadele ettiler. Wuh Karaçiç gibi düşünürler halk dili ve halk edebiyatına yöneldiler. Daha gelişmiş bir toplum olan Çeklerin Safarik, Jirecek gibi bilginleri de Balkanlı Slavlara bu konuda ışık tuttu. 18. yy sonunda Aynaroz'da Hillanden manastırındaki bir Bulgar rahip, Paissij Hillandersky, popüler bir üslupla Slavyan-Bulgar tarihini yazmıştır ve Bulgarların Yunan ve Türk etkisinden kurtulup, şanslı mazilerini hatırlayarak dirilmelerini öğütlüyordu. 19. yy'a kadar birçok aydın Bulgar, kendini Yunanlı sayardı. Hattâ Bulgar ulusal eğitiminin babası olan Aprilov da bunlara dahildi. Elli yıl içinde Balkanlı aydınlar batı Slav ve Rus kardeşlerinin aydınlarını izlemeye başladılar. Balkan Slavlarının ulusçuluğunun Çarlık Rusyası'ndaki Panislavizm veya Slavyanofilizm akımından temelde farklı olduğunu ve belirtilen ufak ilişki dışında bir organik bütünlük göstermediğini belirtelim. 19. yy Rusyası'nda siyasal düşünce, Batı'ya açılmak yanında çelişik bir durum olarak Batıya tepkiyi de benimsedi. 19. yy Alman romantizmi Rusya'da reaksiyoner bir felsefe doğurdu.

Slavyanofil, aslında I. Aleksandr'ın eski Slav alfabesine ve eski kilise Slavcasına düşkün Maarif Nâzırı Uvarof'a takılan bir lâkabdır. Bir çelişki daha: Moskova valisi knez Arsenij Zakrovsky, Slavofillere komünist diyordu. Bu terim sonraları Panislavistler için de galat bir terim olarak kullanıldı. Romantik akım Rusya'ya Schelling'in tanınması ile girdi. I. Nicola'nın maarif örgütü, aslında ne Schelling'e, ne Hegel'e, ne de herhangi bir Batılıya tahammül edebiliyordu. Ancak Politeknik'teki Pavlov, Velanski, Davidov gibi tabii bilimciler yoluyla bu felsefî okullar Rusya'ya girdi. Sonradan Hegelyen felsefe de Panislavizm'i besledi. İlginçtir ki, asrın ilk yarısında Hegel-

cilik hem sağı hem de sol düşünceyi beslemiştir. Ancak bu dönemde Hegel'in özgün ve başarılı bir yorumundan söz edilemez. Asrın ilk yarısında Hegel, Rusya'da Slavyanofiller tarafından katledilerek ve kaba bir biçimde kullanılmıştır. Slavyanofillerin önde gelen siması Kireyevski'nin Hegel'i nasıl yorumladığına bakarsak durum açıklık kazanır. Ona göre Hegelyen diyalektik beşerin tinsel gelişmesinin müjdecisidir. Ancak bu metodu rasyonalizmin dar ve çürümüş dünyasına hapsolan Avrupa'nın bihakkın kullanmasına imkân yoktur. Ancak Batı'dan izole olan ve patristik devirden beri saflığını koruyan Rus kilise öğretisi, kısacası Rus imanı, bu metodu gerektirdiği; *integral cognition*'ın (tümel anlam) ta kendisi der ve bu metedu ancak bu iman değerlendirebilir. Rusya, bu felsefenin sağlayacağı müstakbel atılımı yapacak yegâne ülkedir. (Gerçekten Rusya, bu metoda dayanan bir düşünceyle istikbalde bu atılımı yaptı, ama Kireyevski'nin tahammülünden çok uzak bir biçimde...) Kireyevski, hem tabiî bilimler hem de teoloji ile uğraşan biri olarak Slavyanofillerin prototipidir. Homyakov, Samarin, Aksakov'lar edebî alanda ve düşünde bu fikirleri geliştirdiler. Danielevski ise bir tarihçi olarak *Rusya ve Avrupa* adlı eserinde saldırgan ve misyoner bir Panislavizm ortaya koydu. Ona göre Greko-Romen kültürü erimiştir. Moğollar ve Türkler gibi kavimler medeniyetleri yıkmakla görevlidir. Slavlar ise yeni bir uygarlığı yaratacak kavimdir. Bütün Slavlar birleşmelidir.

Slavları birleştirmeye çalışan Rus komitelerine Polonya ve Karpatlar Ukrayna'sındakiler hiç iltifat etmedi. Güney Slavları ve Bulgarlar ise görünüşte iltifat etmiştir. Çünkü Rus otokrasisinden nefret eden Balkanlı Slav öğrencilerini Dobrolyubov, Pisarev, Çernişevski ve Herzen etkilemiş ve siyasal hareket halkçılığa dönüşmüştü. Özellikle Hristo Botev gibi Bulgar liderleri çok erken dönemde sosyalizmi ve cumhuriyeti benimsemiş, hareketi kırsal kesimlerde yaymayı yeğlemişlerdi.

Bulgar Ulusçuluğu

19. yy'ın ikinci yarısında Balkan ulusçuluğu Bulgaristan'da ilginç gelişmeler göstermekte ve yeni bir döneme girmektedir. Rakovski özellikle Romanya ve Odessa'daki faaliyetinden sonra Belgrad'a yerleşti. Burada eğitimden kiliseye, tarımdan endüstriye her konuda Bulgar bağımsızlığını ele alan bir gazete, *Dunaiskolebed*'i çıkarıyordu ve bağımsız çeteler örgütlemeyi amaçlayan bir faaliyete girmişti. Rakovski'nin Rus Panislavizmiyle arası iyi değildi. Özellikle Bulgar ulusal hareketi pragmatist ve patriyotist bir nitelikten geçerek çiftçi hareketini içeren bir akım haline geldi. Yükselen kentsoyluların desteği, yerini güçlenen tarım proletaryasının desteğine bıraktı. Bu safhaya, yani Bulgar ulusçuluğu Sırbistan ve Romanya gibi Osmanlı kontrolü dışında bölgelere kayana kadar, ülke içi ulusçu gelişmeler uzlaşmacı veya daha çok federasyoncu bir eğilim göstermekteydi.

Bulgar ulusçuluğunun örgütlü komitecilik dışında legal yönü de vardı. Bu, eğitim alanında kendini gösterir. Daha 19. yy'ın ortasında sadece halk dili olarak yaşayan Bulgarca yeniden eğitim ve edebiyat dili olmuştur. Bulgar ulusçularının bu alanda başlıca mücadelelerini Fener Patrikhanesine karşı verdikleri açıktır. Esasen bağımsız Bulgar kilisesi hareketi de bu çerçeve içinde düşünülmelidir. Tanzimat'tan sonra Bulgarlara kendi dinî sorunlarını çözmek için bir "Bulgar daire-i ruhaniyesi" kurma hakkı verilmişti. Bu daha çok kiliseyle ilgili dünyevi işlerin çözümü için düşünülmüştü, ama Bulgarlar bağımsız bir kilise istiyorlardı. Bağımsız eksarklık kurma teşebbüsü Bâbıâli'yi pek rahatsız etmeyecekti, ancak Patrikhanenin muhalefeti bir ölçüde Rusya'dan da destek gördü. Bu ümitsiz ortamda bir kısım Bulgarlar 1860 sonunda büyük nümayişlerle Papalığın İstanbul'daki temsilcisiyle ve Ermeni katolikleriyle ilişkiye geçerek Şark Katolikleri arasında sayılan Bulgar katolik kilisesini kurdular. Hareketin amacı tekti: Bulgar dilinde ibadet ve kendi ruhanî reislerini seçmek. Bu kilise Trakya ve Makedonya'nın bazı yerlerinde tutundu. Ancak ardından Bulgarlar eksarklığı kurma hakkını da elde ettiler (1861). Bağımsız kilisenin yanında, 1860'lardan itibaren bir grup Bulgar komiteleri Avusturya-Macaristan modelini izleyerek Osmanlı hükümdarına Bulgar tacını da vermeyi ve bu sayede Bulgaristan'ın bağımsızlığına doğru önemli bir adım atmayı denediler. Bunun için Osmanlı sultanı ve Bulgar çarının yönettiği Bulgaristan için bir anayasa da hazırlayarak, 1867 yılında sundular. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nda bilinen ilk anayasa taslağıdır. Vasil Levski ise cumhuriyetçi, fakat federasyoncu görüşlere sahipti. Diğer yandan Sırbistan ve Bulgaristan'ın birliğini isteyenler de vardı.

***RUSYA'DA ÖRGÜTLENME:** Rusya'da Yunanlı aydınların kurduğu Fiiki Eteria adlı örgütün amacı Yunan bağımsızlığını sağlamaktı. 1814'te kurulan ve başında Aleksandr İpsilanti'nin olduğu bu örgüt daha çok siyasal propaganda yapan, eğitim ve kültür alanında etkili olmak isteyen gizli bir kuruluştu.*

1870'lerden sonra tek kanal halinde bağımsızlık için komitelerle ve Sırbistan ve Romanya'da kurulan lejyonlarla silâhlı mücadeleyi benimseyen Bulgar ulusçuluğu, aslında Kırım Savaşı öncesi ve sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtelif köşelerinde kültürel bir açılım gösteriyordu. Örneğin, ilk Bulgar gazetesi İzmir'de Konstantin Fotinof tarafından çıkarılan *Lyvboslovie*'dir (1844). İki yıl sonra Leipzig'de Bogerof *Bulgarski Orel*'i çıkarmaya başladı. Tanzimat Fermanı Bulgar eğitim ve basın hayatının hız kazanmasına, kültürel özerkliğine yol açtı. Tanzimatçı zihniyetinin bu alandaki en canlı örneği, ilk vilâyet gazetesi *Duna-Tuna*'dır.

Berlin Kongresi'nden sonra Bulgar ulusçuluğu Makedonya ve Batı Trakya'ya sıçradı. Ne var ki komitelerin faaliyeti birbirine ters düşen iki kutuptaydı. Mekedonya ve Bulgaristan'a bağlı çeteler bir yerde cumhuriyetçi ve monarşist kavgayı da aralarında sürdürdüler. Makedonya İç İhtilâl Komitesi "IMRO" ile Bulgar prenslik (sonra krallık) komitelerinin faaliyeti bu yönüyle ilginç gelişmeler gösterir. T.Z. Tunaya'nın görüşü İttihat ve Terakki'nin örgütlenme modelinin kaynağının bu komiteler olduğudur. Balkan ulusçuluğu yükselen Türk ulusçuluğuna da bu yönüyle örnek olmuştur. Osmanlı

İmparatorluğu'nun son yüzyılını dolduran, aslında Slavların ulusçuluğudur ve modern Balkan tarihi en çok bu hareketten etkilenmiştir. Ama yapısal olarak ve tarihî gelişme yönünden en ilginç ulusçuluk imparatorlukta Yunan unsurun ulusçuluğudur.

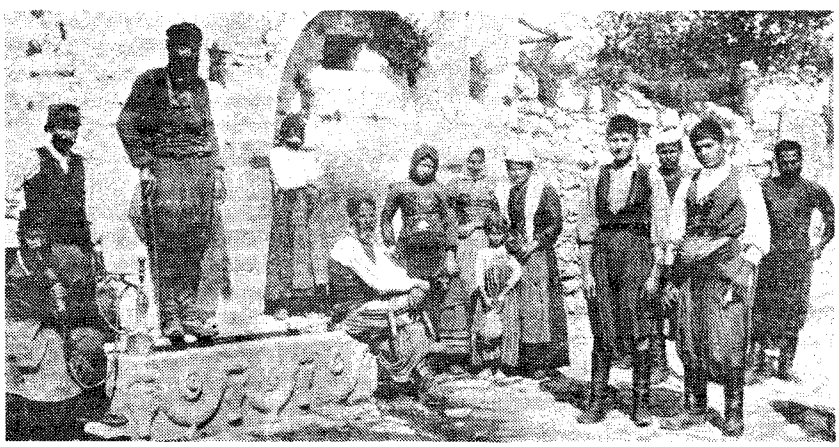
Yunan Ulusçuluğu

Yunanlılar, bağımsız ve bütün Ortodokslar üzerinde yönetim hakkına sahip olan kiliseleriyle imparatorluğun mümtaz unsuruydu. Bizans'tan gelen Roma hukuku, kilise eğitimi dolayısıyla Yunanca yaşıyordu. Üstelik Adriyatik'teki Ion adaları halkı bağımsızdı ve çok önceden Rönesans İtalya'sı ve Avrupa kültürü ile temastaydılar. 18. yy'da Yunanlılar Karadeniz'in ve Doğu Akdeniz'in en önemli ticaret filosuna sahiptiler. Yunan Ihtilâli başlangıcı ve sonuçları yönünden Avrupa'nın yakın ilgisini çekmiştir. Yeniçağ ve Aydınlanma dönemi Avrupası, Yunan kültürüne ve Yunanistan'a ilgi duyuyordu; daha doğrusu bunları benimsiyordu. Sadece Avrupa değil, Romenler ve Bulgarlar da Yunan dili ve Yunanlıların ulusçuluğundan etkilenerek uyandılar. Yunan ayaklanması, başladığında Avrupa sorunu olarak doğdu. George Canning (1770-1827) etkili bir İngiliz philhellen'iydi. İtalyan philhellen'i Conte Santore di Santa Rosa donanmaya komuta etti. Fransız mareşali A. Michael Regrault öyleydi. Yunan armatörlerinin çoğunun yetiştiği Hydra adası denizcilerinden Antonius Criezis donanma komutanlarındandı. Bu grup kuşkusuz köylü, fakir rahip ve çetelerin savaşının öncülüğünü ele geçirdi ve Yunan bağımsızlık hareketi Avrupa'ya bağlandı. Nitelik olarak diğer Balkanlılardan en farklı yönü de buydu. Aslında ilk anda armatörleri bile ayaklanmaya zorla itenler, gemilerdeki tayfalardı. İşte Yunan bağımsızlığının daha başında zaman zaman Avrupa aydınlarının radikalizmine, zaman zaman da diplomatların entrikalarına konu olması, 1829'da bağımsızlığını kazanan küçük Yunanistan'ın tarihî gelişiminde olumsuz bir renktir. İhtilâl patlak verdiğinde Fransa, Akdeniz ve Karadeniz'deki ticareti için ciddi rakip olan Yunanlıları desteklemek istememişti. Fransızlar Navarin baskınına parsayı İngilizler ve Rusların toplamaması için katılmıştır.

Kıta Yunanistan'ının tarımsal üretimi ihtilâlden önce üç misli artmıştı. Gelişmeden toprak sahipleri kadar bütün Karadeniz ve Akdeniz limanlarında yaşayan Rum armatörler yararlandı. 1814'te Odessa'da kurulan Philike Heteria (Filiki Eteria-Dostluk Cemiyeti), büyük ölçüde Karadeniz limanlarındaki ve Rusya'daki Yunanlı aydın ve tüccarların toplandığı gizli bir cemiyetti. Bu tür cemiyetler birçok yerlerde kurulmuştur. (Bizdeki literatürde bu cemiyetin adı yanlışlıkla Etniki Eterya diye zikredilir. Etniki Eterya (Millî Cemiyet) Yunanistan'ın başkentinde 1894'te subaylar, aydınlar ve tüccarlar tarafından kurulan bir cemiyettir. Sözde Osmanlı egemenliğindeki bütün ırktaşları kurtarmak için kurulmuş gibi görünse de asıl amacı Makedonya sorununa el atıp Bulgar komiteleriyle mücadele etmekti.) Odessa'da kurulan cemiyet güçlü bir örgüttü ve başında çarın harp yaveri Aleksandr İpsilanti bulunuyordu, cemiyetin gizli onursal başkanı da gûya çarın kendisiydi. (Panaiote Sekeris'in Atina Askerî Müzesinde saklanan listesine göre Philike Heteria'da 500'ü aşkın üye vardı.) Bizim tarihçiler tarafından kesinlikle ifade edildiğinin tersine, bu cemiyetin kıta Yunanistan'ındaki hareket ve ayaklanmalarda öncü bir rolü olduğu kuşkuludur. Filiki Eterya'nın Fenerli Rum Beylerinden de üyeleri vardı. Cemiyetin etkin rol oynadığı alanlar, kültür hareketleri, eğitim ve siyasal propaganda olarak sayılabilir. Kuşkusuz cemiyetin faaliyet alanı ve bilânçosu bugün bile tam bilinmiyor. Ancak, Aleksandr İpsilanti'nin başı çektiği Eflâk'taki başarısız ayaklanmada cemiyetin önemli rol oynadığı açıktır.

Yunanistan dışındaki Yunan ulusalcılığı, Navarin müdahalesiyle ve Edirne Anlaşması'ndan sonra Yunanistan kurulunca etkili olmuştur. Bu yurt dışı ulusalcılığın başını çeken tüccar gruplar, cumhuriyetçi aydınların, köylülerin, rahiplerin ayaklanmalarıyla gerçekleşen devletin başına Avrupa'dan getirilen prensleri kral olarak geçirmekte, en azından büyük devletlerin bu konudaki eğilimine hizmet etmekte bir sakınca görmemişlerdir. 3 Şubat 1830 tarihli Londra Protokolü, Yunanistan'ın bağımsız bir monarşi olmasını öngördüğü halde Yunanlılar buna uymadılar ve Korfu Adası soylularından ve Rus Ça-

YUNAN ULUSÇULUĞU: Yunan ulusçuluğu genellikle Fransız Devrimi'nden etkilendi. Ancak başarıya ulaşmasındaki önemli etken Avrupa'nın fiilî desteği idi. Öte yandan, Ortodoks tebaa olarak Rumlar imparatorluk içinde kendilerini hep ana unsur olarak saydıkları için Fenerli Rum soyluları Osmanlı bürokrasisi içinde önemli mevkiler elde etmişti. Bu da Rumların daha rahat hareket etmelerini sağladı. Girit köylüleri (sağda), tercüman Mavrakordato (solda).

rı'nın hariciye nâzırlarından Kont Yuanis Kapodistriya'yı devlet başkanı yaptılar. Kapodistriya -ülke içinde yüksek rütbeli kilise görevlileri, toprak sahipleri ve yurt dışında da Metternich başta olmak üzere- Restorasyon Avrupası'nın devlet adamlarıyla karşı karşıya geldi. 1831'de Kapodistriya toprak sahiplerinin tertiplediği bir suikastle yokedildi ve üç büyük devlet Yunanistan tacını Bavyera prensi Otto'ya giydirerek işi bitirdiler. Yunan bağımsızlığını Avrupa kendi eseri olarak görüyordu ve Yunanistan adeta vesayet altına alınmıştı. 20 Ekim 1827'de İngiltere, Fransa ve Rusya müttefik donanmasını Navarin limanında demirli Osmanlı-Mısır donanmasını yakmaya yönelten nedenlerin başlıcaları, modernleşen ve güçlenen ordusu ile Mısır valisinin Yunanistan'da otorite kurmasından duyulan korkudur. Çünkü Bâbıâli'nin Yunanlılara vermediği özerkliği, muhtemelen Girit ve Mora valiliği kendisine vaadedilen Mehmed Ali Paşa zorla elde edip Yunanistan'a yerleşecekti. Yunanistan'ın özerkliği konusu, Osmanlı-Rus savaşı sonunda bağımsızlıkla noktalandı; ancak İngiltere küçük bir Yunanistan'ı tercih etmiştir. Navarin müdahalesi büyük devletlerin Yunanistan'ın iç ve dış politikasına müdahalesi için bir başlangıç oldu.

Diğer Balkan ülkelerinin tersine, Yunanistan'ın kültür hayatında da Batı Avrupa'nın sorun yaratan etkileri görülmüştür. 18. ve 19. yy'ların Yunanlı aydını, Avrupa uygarlığına kaynaklık eden bir ülkenin ve halkın üyesi olma bilincine sahipti. Bol miktarda Slavca Türkçe (ve tabiî Arapça-Farsça) kelime ve deyimler içeren halk dilini *(demotiki)* edebî dil olarak kabul etmeme, bu bilincin neden olduğu bir tutumdur. Yunanlılık geçmişle özdeşleştirilmiş ve tıpkı Türklerin Osmanlıcası gibi konuşulmayan bir dil ve yaşayan telâffuzla bağdaşmayan bir imlâdan oluşan *katarevusa*, edebî dil olarak muhafaza edilmiştir. Yunanlının hayatındaki bu dil ikiliği bugüne kadar uzanan siyasal ve kültürel bir sorundur. Yunan kilisesi de dokunulmaz ulusal bir kurum olarak toplum hayatını geniş ölçüde denetimi altına almış ve ülkedeki lâik gelişmeyi önlemiştir. Balkan ulusçuluğunu büyük devletlerin etkilemesi, Balkan halkları arasındaki uzlaşmazlıkların başlıca nedenidir. Bu uzlaşmazlık siyasal alanda olduğu gibi kültürel alanda da görülmektedir ve 19. yy'dan beri Balkan ulusları arasında sürtüşme yaratmaktadır. 1821'de Mora İhtilâli patlak verdiğinde, sanıldığının tersine, Avrupa'nın aydın çevrelerinden önce Bulgarlar, Yunanlıları desteklemeye koştular. Avrupa aydınlarının Perikles devri Yunanistan'ına duyduğu hayranlık veya saygı, Bulgarlarda çağdaş Yunanlılığa karşı da vardı. 19. yy başlarına kadar bulgaristan'da modern eğitim büyük ölçüde Rum okullarında yapılıyordu. Balkanların ticaret dili *(lingua franca)* Rumcaydı. Bulgar tüccar ve aydınların birçoğu *heteriai* denen Yunan ulusçu gruplarına üye veya sempatizandı ve bu gizli gruplar Bulgaristan'ın her yerine dağılmıştı. Aleksandr İpsilanti ayaklandığı zaman da, kendisine önce Bulgar gönüllüler katılmıştı. Eflâk'taki başarısızlığa rağmen Mora İhtilâlinde de aynı şey olmuştu. Mora ihtilâlinde en tanınmış Bulgar gönüllü birliği, Sava Binbaşı'nın komutasındaydı. Bu yardım ve destek iki halkı birbirine yaklaştıracağına ters sonuç yarattı. Yunanlıların tutumundan dolayı Bulgarlar hayal kırıklığına uğramıştı.

ARNAVUT ULUSÇULUĞU: Kendine özgü bir gelişmesi olan Arnavut milliyetçiliğinin örgütlenme süreci diğerlerine oranla daha geç başlar. Bunda Arnavutların laikleşmeyi daha önce benimsemiş olmalarının da payı vardır. Ayrıca birçok Arnavut aydının Osmanlı kültürünü benimsemiş olması da Arnavut milliyetçiliğinin değişik bir yanını gösterir.

18.-19. yy Balkan ulusçuluğunu Voltaire, Rousseau, Herder, Lessing gibi Aydınlanma düşünürleri beslemiştir. Güney İtalya'daki Arnavutlar, Orta Avrupa şehirlerindeki Ragusalı, Sırplı koloniler 19. yy'da Romanya ve Rusya'da yaşayan Bulgar ihtilâlcileri; Yunan ana kıtasının ayaklanma liderleri cumhuriyetçiydi. Fransız Devrimi'nin en önemli etkisi de buydu. Ama Avrupa'nın Balkanlara müdahalesi krallar ithali ve olmayan bir aristokrasinin yaratılmasıyla sonuçlandı.

Arnavut Ulusçuluğu

Balkan ulusları içinde Arnavut ulusçuluğunun gelişmesi kendine özgü bir niteliktedir. Her ne kadar Hıristiyan Arnavutların batı kültürüne açık tutumları burada anti-Osmanlı bir hava yaratmışsa da, Arnavutlar birbirine düşman kabileler halindeydi ve feodal beyler Bâbıâli'yle çıkar birliği içindeydi. Bununla beraber Arnavut rönesansı da bu zümreyle başladı. İlginç olanı, Arnavutların aydınlarının Arnavutluk kadar Osmanlılığa da yatkınlığıdır. Türk dili edebiyatına hizmeti büyük olan Şemseddin Samî (Fraşerî), buna örnektir. Bu ailenin bazı bireyleri Arnavutluk'un siyasî bağımsızlık mücadelesinde de yer almıştır. Ayastefanos ve Berlin Kongresi sırasında Yunanlı ve Slav deniziyle çevrildiklerini anlayan Arnavutlar ilk anda Prizren livasını kurup bağımsızlık hareketine giriştiler. Arnavutluk bundan sonra ulusçu ve Osmanlıcı bir ikilem atmosferinde siyasal hayatını yaşadı. Balkan Savaşı'ndan sonra da bağımsızlık ilân edildi. Arnavutların ulusçuluk alanında lâik bir atılımı erkenden benimsemeleri ve Latin harflerini de erkenden kabul edişleri, muhtelif din ve mezhepteki halkın birliği için bu yöntemi benimsemiş olmaları, Balkan ve Osmanlı tarihinin ilginç bir safhasını oluşturur. □

Osmanlı İmparatorluğu'nda Arap Milliyetçiliği

İlber Ortaylı

Osmanlı İmparatorluğu 16. yy'a kadar bir Balkan İmparatorluğu olarak yaşadı. Araplar bu devletin uyruğu değildi ve o dönemler için İslâmın ülke içi ve ülke dışı rolünden abartılı bir biçimde sözetmek mümkün değildi. İlk defa 18. yy'daki toprak kayıpları ve Avrupa dünyasından gelen baskılar nedeniyle, Osmanlı hükümdarları İslâmın sözcülüğü ve halife unvanına titizlikle sarıldılar. Öte yandan bu bilinçli İslâmizmin yanı başında Osmanlı Avrupası eyaletlerinde, 18. ve 19. yy'lar boyu ulusçuluk düşünceden örgütlenme ve hareket aşamasına geçmekteydi. Aynı dönemde Arap ulusçuluğu hem düşüncenin doğuş ve gelişmesi, hem de örgütlenme yönünden Balkan ulusçuluklarıyla karşılaştırılamayacak düzeydeydi. 19. yy'da seçkinler arasında bir Arap ulusu ve Arapçılık bilinci vardı, ama bu bilinç siyasal örgütlenme, siyasal eylem ve hele bağımsızlık isteği aşamasına ulaşmadan, imparatorluk parçalandı ve Araplar imparatorluğun dışında kaldı.

Özerk Bir Statü

Arap vilayetleri 1830'larda Mehmed Ali Paşa'nın işgaline kadar Osmanlı idarî bünyesinde, Balkanlara göre daha özerk bir statüye sahiptiler. (Bu özerkliği hukuki statüsü olan, mahalli meclisler ve mahalli demokrasiye dayalı bir sistem olarak anlayamayız.) Yerli hanedanlar yönetimde söz sahibi olmuş, timar rejimi her yerde ve yaygın olarak uygulanmamıştır. Ancak Tanzimat dönemindeki merkeziyetçi reformlarla Arap vilayetleri Libya (yani Trablusgarb), Şam, Haleb, Filistin, Lübnan, Irak (Musul, Bağdat, Basra) merkezi yönetim sistemine girmiş; Hicaz'da böyle bir uygulama yer almamış: Yemen'de ve hatta Trablusgrab'ta tepkilerle karşılaşılmıştır. Ardından 1840'larda Lübnan'da Maruni-Dürzî çatışması çıkıp, beynelmilel müdahaleler bunu izleyince Cebel-i Lübnan için özerk bir statü hazırlanmıştır. Arap vilayetlerinde 19. yy'da meydana gelen bu yeni yönetim modeli, bölgedeki sosyal-ekonomik değişimle paralel biçimde yürüdüğünden ideolojik yapıda da yeni oluşumların, yeni kültürel kalıpların geliştiği görülmektedir. Batı ekonomik sistemi gelişen ulaşım ağı sayesinde ticari etkinliğini büyüttü. Bölgede endüstriye yönelik hammadde ve yarı-mamul madde üretimi arttı. Hatta Lübnan ve Suriye'de ipekli dokuma dalında gelişmeler görüldü. Mezopo-

FARKLI BİR KONUM: Balkanlara göre daha özerk statülere sahip olan Arap vilâyetlerinin bir bölümü Tanzimat'tan sonra merkezî yönetim sistemine sokulurken, bir bölümü de bunun dışında bırakıldı. Bunun yarattığı tepkiler sonunda Lübnan için bir nizamname hazırlanarak ayrı bir statü oluşturuldu. Bu dönemde Batılı ülkelerin dinsel ve kültürel alanda yapmış oldukları faaliyetler bölgede varolan İslâmî yapının bozulmasına neden oluyordu. Bu da bir süre sonra yeni huzursuzlukların başlangıcı olacaktı. 1908'de Kudüs'te Ortodoks Arapların gösterisi.

tamya'da Basra, Akdeniz'de Hayfa, Beyrut, Lazkiye gibi iskeleler liman etkinliklerine kavuştular, ticari mübadele hacmi büyüdü. Batı'nın bölgedeki girişiminin ticaretle sınırlı olmadığı açıktır. Fransa çok önceden dinî-kültürel alanda etkindi. İngiltere ve Amerikan dinî misyonları hatta Rusya bunları izledi. 19. yy başlarında dinî misyonların ve yabancı eğitim kurumlarının sayıları artmıştı. Bu tür değişmeler Arap dünyasında klâsik İslâmın ideolojik birliğini sarsmaya başladı ve Arap dünyası 19. yy'da Osmanlı yönetiminin hatırı sayılır karşı tedbirlerine rağmen imparatorluktan çözülme sürecine girdi.

Bunlara rağmen ilk önemli ayaklanma, Arap dünyasının kentsel ve tarımsal kesiminde değil; uzak çölde Arap yarımadasında görüldü. Hareket kesinlikle ulusçu değildi, dinî bir hareketti. 18. yy sonunda Arap yarımadasında bağnaz bir tarikat Vahabilik önemli rol oynuyordu. Tarikatın kurucusu, (buna bir mezheb denebilir mi konusunda ciddi şüpheler vardır) Abdülvahhab daha çok 14. yy'ın düşünürü İbn Teymiye'den esinlenmiş görünüyor. Asr-ı Saadetten (peygamber devri) sonraki her âdet ve kurumu ve daha çok otoriteyi bid'at diye reddediyordu. Bu daha çok çöl Araplığının içtimaî kültürel kurumları dışındaki her şeyin reddi demekti. Çölün en muhafazakâr ve başkaldıran unsuruyla, Saud kabilesiyle, birleşti. Saudiler onun ölümünden sonra Vahabiliği sürdürdü. 1806'da Emir Muhammed el-Saud Mekke'yi işgal etti. Bu hareket çok sonra İbrahim Paşa (Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu) sayesinde bastırıldı. Çöldeki bu olayı ve potansiyeli, sonraki gelişmeler özellikle I. Dünya Savaşı'ndaki Arap ayaklanmasını değerlendirmek için hatırda tutmak gerekir.

Çağdaş boyutlardaki Arap ulusçuluğu Mısır'daki ilk ürünlerini verdi. Mehmed Ali Paşa Mısır'da reformlarını uygulamaya başlayınca bir grup öğrenciyi Avrupa'ya yolladı. Bunların içinde Rıfaa el-Tahtavî (1801-1873) Arap ulusçuluğunun öncüsü sayılmalıdır. Tahtavî daha çok, Fransız eğitim sisteminin ve Fransa'daki sosyal kurumların etkisi altında kalmıştır ve Arap ulusunun eğitimdeki kalkınması ve yurttaş bilincine ulaşması için gerekli yöntemler üzerinde durmuştur. Ulusçuluğu bir separatizm değildi ve Osmanlı'nın İslâmın birliği ve gelişmesinde rolü ve toplayıcı kudreti olduğuna inananlardandı.

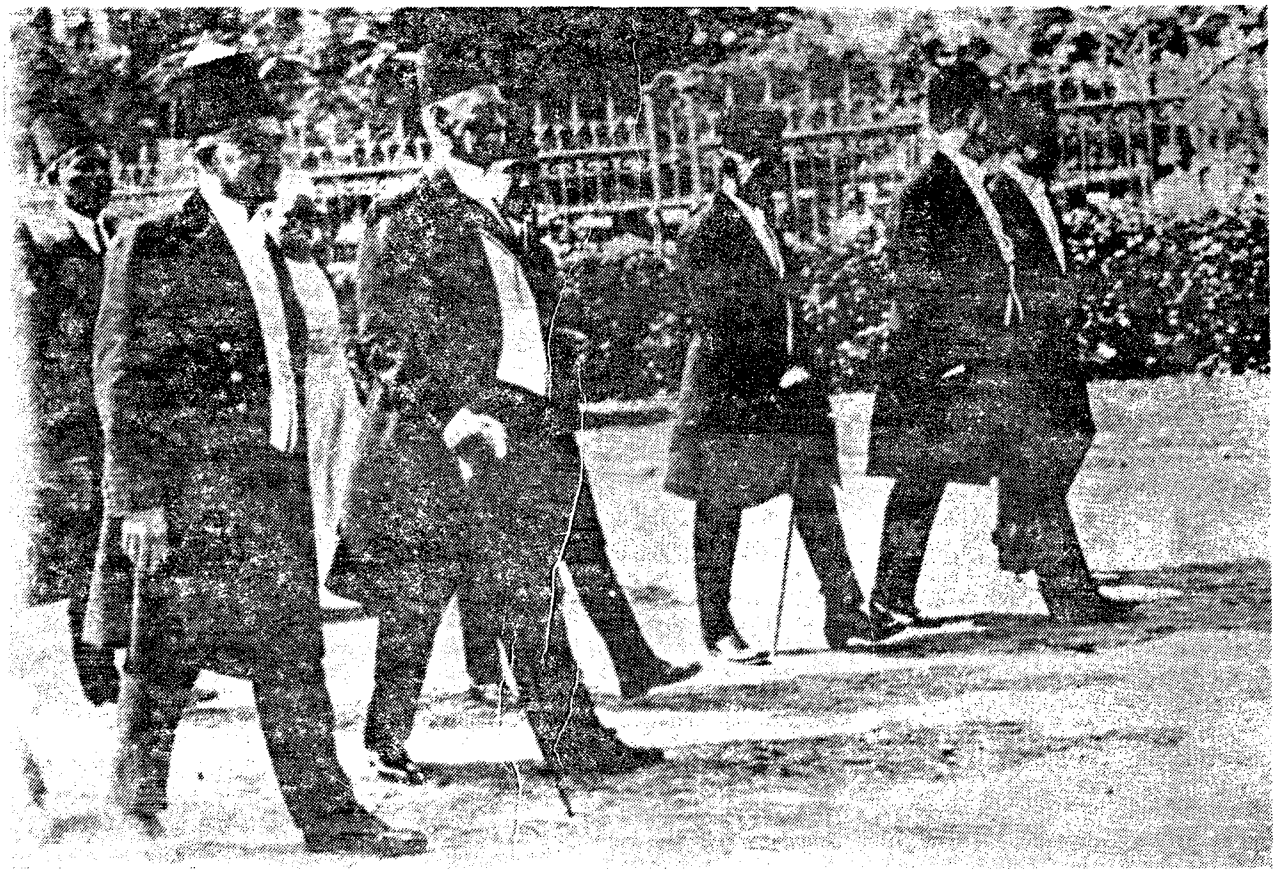

MODERN BİR İSLAMCI: Aslen Çerkes olan Tunuslu Hayreddin Paşa (1821-1890) liberal görüşlerinin yanı sıra İslâmiyet'in Osmanlılıkla birlikte atılım yapacağı ve bunun uygarlık alanında başarılı olacağını savunuyordu. Böyle bir şeyin gerçekleşmesi için aynı zamanda Halife olan Padişahın birliğini zorunlu gören Tunuslu Hayreddin bir süre Tunus'ta İdare Meclisi Reisliği, İstanbul'a geldikten sonra da 8 ay kadar Sadrazamlık yapmıştır. Önceleri Tunuslu Hayreddin Paşa gibi kişilere görev veren II. Abdülhamid giderek bundan vazgeçti ve Arap İzzet Paşa, Melhameler gibi kişileri bürokrasinin önemli yerlerine getirdi. Tunuslu Hayreddin Paşa (üstte sağda), Necip Melhame Paşa (altta), Arap İzzet Paşa (üstte solda).

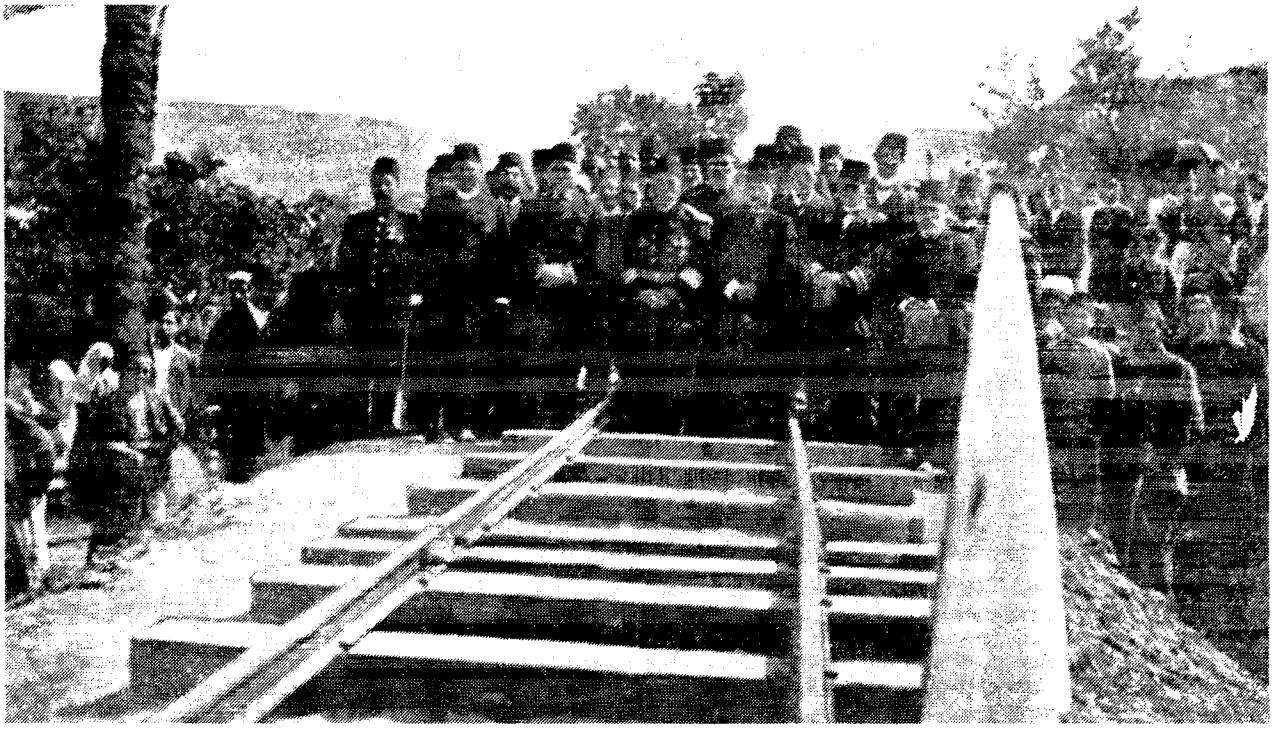
Gene Mağrib'de, Tunus'ta ortaya çıkan ve Osmanlı bürokrasisinde en yüksek yere ulaşan Tunuslu Hayreddin de bu tür düşüncelere sahip ve modernleşmeci İslâmın çerçevesi içinde değerlendirilmesi gereken bir kişiliktir. Arap ulusunun gelişmesi İslâm ve Osmanlılık sayesinde mümkündür. Gerek imparatorluğun, gerekse İslâm'ın modern bir uygarlık ve kültür atılımı içinde yeni bir yorumu ve başarısı, Osmanlılığın sağlayacağı birlikle mümkündü. Tunuslu Hayreddin Paşa sonraki politik kariyerinde de görüldüğü üzere, özgürlükler ve anayasal kurumların bu gelişme için gereği üzerinde durmuştur. Fakat Genç Osmanlılardan farklı olarak, Halife Sultan'ın otorite ve birliği sağlayan kişiliğinin zedelenmesi taraftarı değildi. II. Abdülhamid bu dönemde Arapların bu tip eğilimlerine karşı hareketsiz kalmadı. Bürokrasinin genç üyeleri arasında onlara da yer verdi. İlk başta liberal eğilimli Arap gençler de bürokraside tırmandı. Tunuslu Hayreddin bunlardandı, fakat tıpkı Türk ve Arnavut meslekdaş ve fikirdaşları gibi sahneden elendiler. Yerlerini kendi yönetimine daha sadık olanlar aldı. Arap İzzet Paşa ve Melhameler bu ikinci gruptandır. II. Abdülhamid döneminin görünüşte çok saygı gösterilen, fakat Yıldız çevrelerinde aynı zamanda ihtiyatla bir kenara ittiği ideologu Cemaleddin Afgani dönem içinde Arap ulusçuluğunu etkileyen ve ona çehre kazandıranların başında gelir. Britanya'nın Mısır'daki egemenliğine karşı fikri hareketi başlatan çevreler Muhammed Abduh ve Saad Zağlul ondan çok etkilenmiştir. (Her şeye rağmen Mısır'da-

SAAD ZAĞLUL (1857-1927): Arap milliyetçiliğinin 20. yy başlarında Mısır'daki en önemli temsilcisi olan Saad Zağlul Paşa büyük ölçüde Cemaleddin Afgani'nin düşüncelerinden etkilenmişti. 1919'da kurduğu Vafd Partisi İngiliz egemenliğine karşı yürütülen mücadelenin en önemli örgütü oldu. Zaman zaman hidivle sonraları kralla ve İngilizlerle karşılıklı tavizlerle yürüttüğü bu mücadele sırasında başbakanlık ve meclis başkanlığı gibi önemli görevlerde de bulundu. Zağlul Paşa parlamentoya gelirken (soldan ikinci).

ki Arap milliyetçiliği ve hareketi Osmanlı İmparatorluğu'ndan farklı boyutlarda gelişti ve örneğin Arabi Paşa hareketi gibi olayları bu denemenin dışında tutmak zorundayız.) Abduh'a göre; İslâm artık bir din olmaktan çok bir medeniyet ve çağdaş dünyanın arayışlarına cevap verecek bir düşünce ve hareket olarak düşünülmelidir. Abduh'un bu Afganîvari modern İslâmcılığı benimsemesine rağmen, ondan farklı bir yönü vardı; İslâmın asıl sahip ve öncüsü olarak Arapları görüyordu. Bu, modern Arap ulusçuluğu için önemli bir boyuttur. M. Abduh örneğin Osmanlı yönetimindeki Suriye'de bürokrasi ve ordunun Türklerden oluşması, dilin Türkçe olması ve eğitimde Türkçenin empoze edilmesinden şikâyet etmektedir. Onun Suriyeli izleyicisi Raşid Rıza (1865-1935) Mısır'a geçmiş ve çıkardığı *el-Menar* (Aydınlık) gazetesinde aynı fikirleri yaymıştır. Rıza'ya göre tarihte Araplık fütühat ve medeniyetiyle İslâmı yayan ve yerleştiren bir unsurdur. Türkler ise fetihlerine rağmen, İslâmın kuvvetlenmesini ve yerleşmesini sağlayamamışlardır. Türkler İslâmın gerilemesine neden olan bir unsur olmuştur. Bu görüşün Türklerdeki, İslâmın Türkler sayesinde geliştiği tarzındaki tezin tam tersi olduğu düşünülebilir. Buna rağmen Rıza'nın Osmanlı hâkimiyetini ve birliğini parçalamak gibi bir görüşü yoktur. O bu yapının ıslahı ve Arapların üstünlüğünün kazandırılması amacındadır. Gene Suriyeli modernist İslâmist Abdurrahman Kevakibi (1849-1902) de bu gibi görüşleri savunur. Kevakibi bütün Arap dünyasını gezen bir politikacı düşünürdü. O da Ortodoks bir İslâmdı. Rıza'nın Vahhabiliğe yakın fikirleri vardı ve dinî liderliğin Araplara verilmesine taraftardı. Buna rağmen ikisi de Arap dünyasının yakın bir gelecekte üstün ve öncü bir siyasî misyon yüklenemeyeceğinin bilincindeydiler ve Osmanlılığın devamına taraftardılar.

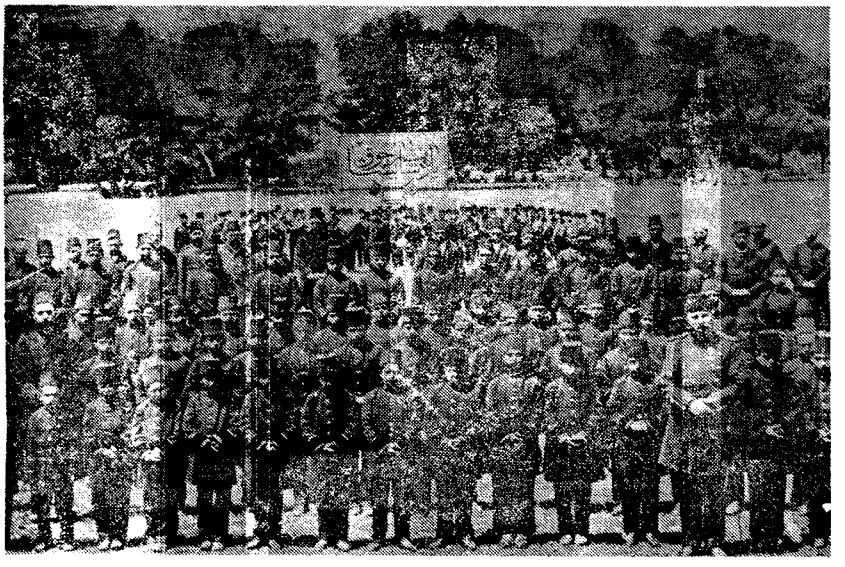
Müslüman Arap düşünürlerindeki bu ortak boyut Hıristiyan Araplar tarafından da paylaşılmaktaydı. Butrus el-Bustanî 1861'de Suriye'de kurduğu İlim Akademisine (el-Cemiyyetü'l-ilmiyyetü's-Suriyye) Âlî ve Fuad paşalar gibi ricali üye yaparken böyle bir strateji izliyordu. Ona göre, Osmanlı birliği Arapların birliğini de sağlayacak, onların kültürel ve içtimai gelişmesine yol verecek tek unsurdu. Bu sayede Arap dili de eğitimde kullanılıp Arap dili ve imlası, Arap kültürü birlik içinde gelişebilecekti. Siyasî kalkınma için de bu gerekliydi. Aslında yabancı eğitim kurumlarında (örneğin Syrian Protestant College ve Fransız Cizvit Koleji gibi) okuyan ön planda bu Hıristiyan Araplar; Arap tarihi ve kültürü ve diliyle ilgili araştırmalarda oldukça olgun bir

II. ABDÜLHAMİD'İN AMACI: II. Abdülhamid, Arap milliyetçiliği ile Osmanlı merkezî yönetimini uyumlu hale sokmak istiyordu. Bu amaçla artan yabancı eğitim kurumlarına karşılık olarak Türk okullarının sayısını çoğaltti. Hicaz Demiryolu gibi faaliyetlerle Arapların dikkatini Türklerin üzerinden çekmek istedi. Türkçe gazetelerin yayınlanmasını sağladı. Ancak bütün bunlar ilerde gerçekleşecek patlamaları önleyemedi. Hicaz Demiryolu inşaatı.

düzeye ulaşmışlardı. Hıristiyan Araplar, İslâm tarih ve kültürünü Arap tarih ve kültürü olarak yorumlayan eserler verdiler. Bu düşünceler Arapların seçkin ve medeniyete büyük katkılar yapan ve yapacak bir ulus olduğu yönündeydi. Osmanlı yönetiminde Arapların daha çok söz sahibi olması, Arapçanın eğitim ve idarede kullanılması yönündeydi. Bu istekler liberal bir düşünce ve anayasal kurumların gerçekleştirilmesi üzerinde yoğunlaşıyordu. İşte bu noktada Hamidiye rejimi liberal Arap ulusçuluğuyla, bütün İslâmcı niteliğine rağmen uzlaşmazlığa düştü. Kaldıki resmi Yıldız İslâmcılığı da öncü ve üstün rolü Türklere yüklemekteydi. Özellikle Saîd Paşa'da bu açıkça görülür. (E.Kuran, "Küçük Said Paşa as a Turkish modernist" *IJMESI.)* Hamidiye yönetiminin Arap düşünür ve aydınlarıyla arasının açılması, Midhad Paşa gibi uzlaştırıcı bir devlet adamının idareden uzaklaştırılmasına rağmen Hamidiye yönetimi ve sansürü Araplar üzerinde Türklerin üstünde olduğu kadar etkin olamamıştır. Mısır'da basılan her şey kolayca ülkeye sokulup dağıtılabilmekteydi. Arap ulusçuluğu bu dönemde federalist bile değildi. Ancak Arap dilinin kabulü yönündeki istekler de Osmanlı yönetimince dikkate alınmadı ve tam tersine Türk dili, artan sayıdaki okullarla birlikte daha fazla ve yoğun bir şekilde Arap gençliğine okutturuldu. Üstelik merkeziyetçi yönetimde yer alan Arap seçkinleri ancak istişarî ve daha çok yönetimi tasdikçi bir fonksiyon seçmek zorunda bırakıldılar. Aslında bürokraside görevlendirerek Arap seçkinleri eritmek başarılı bir yol olabilirdi. Ne varki gerek İstanbul'da kurulan Aşiret Mekteb-i Hümayunu, gerek Galatasaray gerekse Mekteb-i Mülkiye'deki özel sınıflara Arap eşrafının seçkin çocukları değil, daha çok orta ve alt sınıflardan gençler gönderildi. (Mekteb-i Mülkiyede 1901 ve 1907 arası 167 Arap genci okumuştu.)

Bir yandan Hicaz demiryoluyla doruğuna çıkan bayındırlık faaliyeti, öbür yandan Filistin'deki Siyonist kolonizasyon Arapların dikkatini Türkler üzerinden başka noktalara çekmekteydi. Yabancı eğitim kurumlarına rağmen bölgede Türk mektebler artıyordu. Sadece Haleb'de; 1 idadi, 20 rüşdiye, Şam'da 1 idadi, 3 rüşdiye 1880'lerde faaliyetteydi. Bu sayı 1. Dünya Savaşı'nın başında birkaç yüz taneye ulaştı. Basın organlarında etkin basın dili Arabça ve Fransızca olmasına rağmen, 6 civarında Türkçe resmi gazete vardı. Bundan başka resmi basınla propaganda dışında, dinî liderler de kazanılmıştı. Halebli Rufai şeyhi Ebu'l-huda bunların başında geliyordu. İmparatorluğun sonunda Türkçeye dayalı önemlice bir kültürel miras bırakılmıştı. Şu kadarını belirtmek gerekir; Hamidiye döneminde Arap ulusçuluğu ve resmi Osmanlı merkeziyetçiliği bir uyum içindeydi. Ancak bu uyumun da yakın gelecekteki patlamayı içinde barındırdığı açıktı. İttihad ve Terakki ilk başta bütün unsurlar gibi Araplarla da iyi geçinme yolunu seçti. Meşrutiyetin ilk yılında Araplarla İttihaçılar arasında Arab-Osmanlı kardeşlik komitesi (el-İha el-Arabî el-Osmanî) kuruldu. Ancak bu kurul çabuk çözülecek ve İttihatçılarla Arap liderler karşı karşıya gelecektir. II. Meşrutiyet'te federalist bir yapıyı amaçlayan ve artık bir programı olan ulusçu

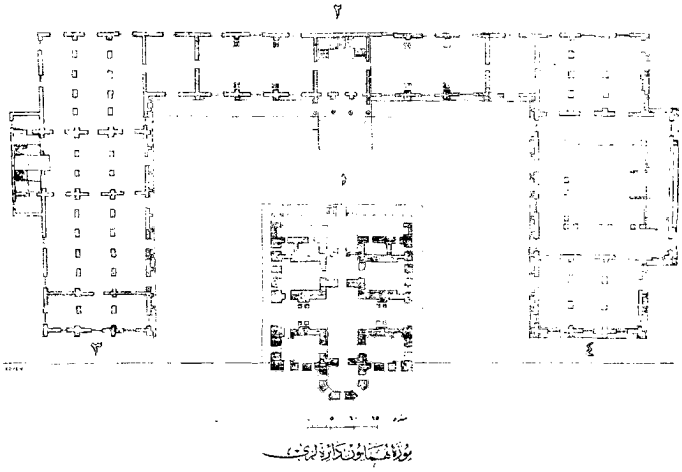
ARAP SEÇKİNLERİNİ ERİTME: *Müslüman ve Hıristiyan Arapların ortak amaçları Arap tarihinin ve kültürünün Osmanlı yönetiminde daha etkili olmasını sağlamaktı. Arapça'nın eğitim ve yönetimde kullanılmasını da isteyen milliyetçilerin bu düşünceleriyle II. Abdülhamid yönetimi çatışmaya girince birçok Arap aydını yönetimden ve bürokrasideki görevinden uzaklaştırıldı. Bu seçkinleri eritme amacıyla İstanbul'da bunların çocuklarının devam edeceği Aşiret Mekteb-i Hümayunu bile kuruldu.*

Arap örgütleriyle Arap siyasal yaşamı yeni bir aşamaya girdi; ancak bunlar Balkan ulusçuluğu gibi etkin ve yaygın bir karakter göstermiyorlardı. Örgütlenme ve faaliyet biçimi sadece farklı değil, aynı zamanda zayıftı. Arap örgütleri içinde Aziz el-Mısrî'nin önderliğindeki el-Kahtaniye ve 1911'de Paris'te teşekkül eden el-Fetat en önemlilerindendir. İttihatçılar Araplarla iyi geçinmek için özellikle el-Kahtaniye'ye yakınlık gösterdiler. Başkentde ve başka yerlerde sürgünde bulunan Arap aydın ve kabile liderlerini affettirdiler. Özellikle Sultan Abdülhamid'in isteksizliğine rağmen, şeriflerden Hüseyin bin Ali'yi affettirip Mekke'ye geri gönderdiler. El-Kahtaniye grubu Avusturya-Macaristan modelini izleyerek bir çifte monarşi istiyordu. İşte bu hiç kabul görmedi, İttihatçılar komiteyi yıkıcı ve kanundışı ilan ettiler ve Aziz el-Mısri ile arkadaşları daha 1912'de Kahire'ye iltica etmek zorunda kaldılar. Bu sıralarda el-Fetat Paris'te faaliyetteydi. 1913'te onun önderliğinde Paris'te bir Milli Arap kongresi toplandı. İttihatçılar kongreyi etkisiz hale getirmek için anlaşma yolunu seçtiler ve bir temsilci grup gönderdiler. Anlaşma Arapların lehineydi. Buna göre; Arapçanın resmi dil olması, Arapların askerlik ve memuriyette belirli bir oranda istihdamı ve özellikle Arap vilayetlerinde Arapların memur olması (bizzat beş tane vilayeti Arap valiler yönetecekti), bundan başka Osmanlı kabinesinde en az üç tane Arap nazır bulunması gibi esaslar üzerinde anlaşıldı. Kuşkusuz kongre sonunda İttihatçılar bu kararları uygulama konusunda hiçbir girişimde bulunmadı ve unuttular. İttihat ve Terakki'nin Arap politikası aslında Turancılık gibi akımlardan çok bu gibi acemice politik manevralar yüzünden çıkmaza girmiştir ve parti aydın Arap seçkinleri, tarikat liderleri ve kabilelerle karşı karşıya gelmiştir. İmparatorluk I. Dünya Savaşı'na bu koşullar altında girmiştir. Fakat her şeye rağmen, Arap unsurun imparatorluğun son günlerine kadar, Hicaz'daki ayaklanma dışında örgütlü ve yaygın bir ulusçu direnişe geçmediğini belirtmek gerekir. □

ARABİ PAŞA (1839-1911): *Mısır'daki Arap milliyetçiliği hareketinin ilk önemli eylem adamı olan Arabi Paşa, "Mısır Mısırlılarındır" sloganıyla giriştiği mücadelede yalnız İngiliz egemenliğine karşı değil hıdivlerin egemenliğine de boyun eğmemeyi amaçlıyordu. Önceleri hıdiv Tevfik Paşa'ya karşı bazı başarılar elde ettiyse de giriştiği silahlı ayaklanma İngilizler tarafından bastırıldı ve Arabi Paşa uzun yıllar sürgünde yaşamak zorunda kaldı.*

MİMARLIK

Müze-i Hümayun dairelerinin plan.

Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı

Doç. Dr. Afife Batur

Osmanlı Mimarlığının Son Yılları

Dr. Yıldırım Yavuz
Dr. Süha Özkan

ÇERÇEVE YAZILAR

☐ **Yıldız Sarayı**
Doç. Dr. Afife Batur

☐ **Dolmabahçe Sarayı**
Doç. Dr. Afife Batur
Selçuk Batur

☐ **Balyan Ailesi**
Selçuk Batur

☐ **İstanbul Art Nouveau'su**
Doç. Dr. Afife Batur

Bu konuda ayrıca, *Günlük Hayat, Kentler ve Kentleşme, Tarihi Eserler ve Müzecilik* **maddelerine bakınız.**

Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı

Afife Batur

Kapsam ve Yaklaşım

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar olan dönemin mimarlığını tanımlama amacındaki bir çalışma, döneme özgü ve kısaca "Batılılaşma" olarak adlandırılan değişim sürecinin fizikî çevreye yansıyan görünümlerini ve görünümle değişimin dinamikleri arasındaki ilişkileri içerip irdelemek durumundadır.

Fizikî çevredeki değişme, doğal olarak, gereksinme ve beğenilerdeki değişmeyi dışlaştıran, bir başka deyişle kültürel ve toplumsal değişmeyi simgeleyen bir olgu veya olgulardan biridir. Dolayısıyla değişmenin maddî koşullarına ve ideolojisine bağlıdır. Bu bağlılık belirli bir tarihî perspektifi zorunlu kılmaktadır. Bu perspektif, en azından veya öncelikle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı'nı yozlaşmış veya çökmüş, "devr-i fıtrat ve inhitat" belirtisi olarak niteleyip yoksayan, hatta son yıllara kadar inceleme alanı dışında tutan ideolojik sansürü reddetmelidir. Bu, ideolojiyi yadsıyan değil, fakat onun bu tarihî olgu içindeki payını araştıran ve -kabilse- dışardan bakan bir perspektif olmalıdır. Günümüzde "mimarlığın evriminde... kusurlu ya da kusursuz, ileri ya da geri devirlerden söz etmek güçleşmiştir. Hangi alanda olursa olsun yaratıcılık bir süreç, bir süresiz bağlantılar zinciri olarak anlaşılmaktadır. Bu bağlantıların çokluğu ve çeşitliliği sanatla ilgili değerlendirmelerin göreceliğini ortaya koyar. Kendi çağında tutulup beğenilen bir üslûbu, hangi nesnel ölçülere vurup hor görebiliriz? Önemli olan, o üslûbu getiren koşulların, onun tutunmasını sağlayan beğeni değişikliğinin incelenmesi, insan topluluklarıyla ürettikleri değerler, üretilen değerlerle değişen yaşama koşulları arasındaki bağdaşıklık yasalarının tanımlanabilmesidir."

Bu amaçla "Batılılaşma"nın mimarlık eylemini etkileyen içeriği ve koşulları tanınıp seçilmelidir.

Topraklarının önemli bir bölümü Avrupa'da bulunan Osmanlı İmparatorluğu Sanayi Devrimi'nin ve sanayileşmeye yolaçan gelişmelerin sonuçlarından en erken ve en çok etkilenen ülkelerden biriydi. Etkilenme, Batı ile zorunlu bir karşıtlaşma içinde karşılıklı savaş, ticaret ve de kültür ilişkilerinin zorlamasıyla başladı ve sürdü.

Büyüklüğüne ve nihaî sınırlarına 16. yy başlarında ulaşmış olan Osmanlı Devleti'nin uzun bir durgunluk döneminin sonunda 18. yy'a doğru siyasal gücünün azalması ve ardarda gelen yenilgi ve toprak kayıpları üzerine yönetici kadroda Avrupa'daki gelişmelere karşı ilgi uyandı. Batı'nın anlaşılamayan ilerlemesinin sonuçları ve görüntüsü karşısında uyanan bu gecikmiş -bir ölçüde de naif- ilgi, bazı değişmeleri başlattı.

Ama, Sanayi Devrimi'ne zamanında katılamayan Osmanlı teknolojisinin ve ekonomisinin yolları baştan kesikti. "Batı'ya açılma" veya "Batılılaşma", ya da "Osmanlı Modernizasyonu" yeni dengelerin kurulduğu bir çağda Osmanlıların kendilerini sanayi dönemi dengelerine uyarlama çabası, giderek trajik bir varolma mücadelesi olarak gelişti.

Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu, zengin hammadde kaynakları, geniş pazar olanakları, ilginç coğrafi konumu ve etnik bileşimi ile kendi üstünlükleri için mücadele eden sanayileşmiş ülkelerin ilgisini çeken bir alandı. Bu açıdan bakıldığında bu alanı "Batı'ya açma", imparatorluğun bağımlılığı ve denetimi için hesaplı bir politikanın, "Doğu Politikası"nın aracı olarak görüldü.

Böylece, 'içerden' ve 'dışardan' farklı objektiflerle görülen Batılılaşma, aslında sanayileşmemiş ülkelerin ve toplumların çoğunun yaşadığı tipik bir olgudur. Ne var ki, Osmanlı Devleti gibi farklı bir politik güç ve heterojen yapılı bir imparatorluk sözkonusu olunca, bu olgunun boyutları büyük olmuş, yaşanması ve kavramlaştırılması iyice karmaşık biçimlere bürünmüştür.

İlk Evre: Batı'ya Açılma

18. yy, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'ya açılma dönemi olarak bilinir. Ama Batı'ya açılma, belirtildiği gibi, genellikle sanıldığının tersine, tek yanlı ve kendiliğinden bir yöneliş değildir. Osmanlı yöneticilerinin Fransa örneği kanalıyla Avrupa kültürüne duyduğu ve Lale Devri'nde somut ürünlerini vermeye başlayan ilgi ve "bu ilginin gelişmesine elverişli ortam, başta Fransa olmak üzere merkantilist Avrupa ülkeleri tarafından, daha önce güdümlü ola-

rak hazırlanmıştı." Bazı araştırmacı ve bilim adamlarının son yıllarda belgeledikleri gibi Avrupa'nın Doğu'ya ilgisi, Batı'ya açılmayı -neredeyse bir yüzyıl- öncelemişti bile. Bu ilgi, 17. yy'da genişleyen üretim ve ticaret hacminin gereksindiği yeni pazar arayışlarıyla başlamıştır. Fransa, bölgede kendisine başlıca rakip veya engel, fakat aynı zamanda en büyük pazar olarak gördüğü Osmanlı İmparatorluğu ile ilk diplomatik ilişki kuran ve bu nedenle önemli ticarî imtiyazlar elde etmiş ülkeydi. Fransa örneğini başka Avrupa ülkeleri izledi. Kültürel düzeydeki ilgi ise, ticarî ve diplomatik ilişkiyi hiç gecikmeksizin bütünledi. İmparatorluk topraklarına gelen tüccar ve gezginlerin anıları, elçilik kadrolarındaki yazar ve ressamların yazı ve resimleri, tiyatro grupları ve nihayet Doğubilimcilerin araştırma ve çalışmaları -tabii yalnız Osmanlılarla sınırlı olmayan- bir Doğu'yu tanıma, öğrenme, anlama ve tanımlama çabasıdır. Doğal olarak bu, denetleme ve egemen olmanın da aracı olmaya açık kavramlar, tavırlar, algılama biçimleri ve bir söylem geliştirmiştir. Örneğin Doğubilimi'nin "sömürgecilikle hem eşzamanlı, hem de çoğu yerde eşamaçlı" oluşu, bu bağlamda anlaşılabilir bir tezdir.

Avrupa ülkelerinin Doğu siyaseti, her alanda olduğu gibi mimarlıkta da Batı'ya açılmayı çeşitli düzeylerde etkileyip yönlendirmiştir:

• Fransa'nın Doğu ticareti ve buna ilişkin diplomatik yatırımları tüketim mallarının imparatorluğa serbestçe girişini sağlamış, önceleri yalnız sarayda, sonra İstanbul ve İstanbul dışında bu mallara talep ve düşkünlük yaratmaya ve böylece tüketim alışkanlıklarını ve beğeni kalıplarını değiştirmeye başlamıştır. A.Arel, "barok üslûp özellikleri gösteren mimari unsurların, Türkiye'de uzun süre yapının kendisinden çok, yapının süslenmesi ve kullanılmasının, bunların kapı, pencere ve yazıt çerçeveleri gibi yapısal olmayan kısımlarda görülmesinin, barok anlayışının Osmanlı sanatına küçük sanatlar yoluyla girdiğinin" kanıtı olduğunu belirtmektedir.

• Avrupa ülkelerinin canlandırdıkları ve yönlendirmeyi başardıkları Doğu ticareti, etkileri elbette uzun sürede somutlaşan bir dış etmen olarak Osmanlı kentlerinin sosyo-ekonomik yapısını ve -doğrudan mimarlığa dokunan yanıyla- kentsel morfolojiyi ve kentsel mekân normlarını değişime zorlamıştır.

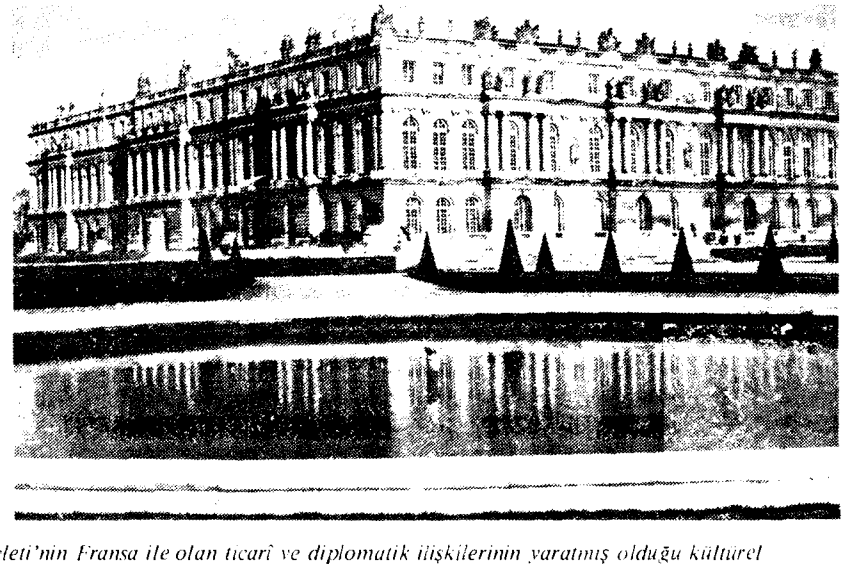
• Doğu siyasetinin diplomatik aktivitesi, iki yüzyıl boyunca etkili odaklar olarak işlev yapan elçilikler tarafından yürütülmüştü. Sürekli ve düzenli ilişkilerin yararlarını önemsememiş olan ve ancak 1792'de ikamet elçileri atayıp 1835'te daimî elçilik kurumunu gerçekleştirebilen Osmanlılara karşılık, İstanbul'un alınmasından sonra Venedik 1545, Polonya 1475, Rusya 1497, Fransa 1525, Avusturya 1538, İngiltere vb. 1583'ten başlayarak İstanbul'da daimî elçi bulundurmuşlardır. Elçilikler siyasi işlevleri dışında asıl kültürel etkinlikleriyle çağırdıkları veya desteklediklerini resim, edebiyat, tiyatro vb. sanatçıları eliyle Batı biçimi sanata veya Batı yaşam biçimine ilgi ve özenme yaratmışlardır.

Erken 18. yy Mimarlığı

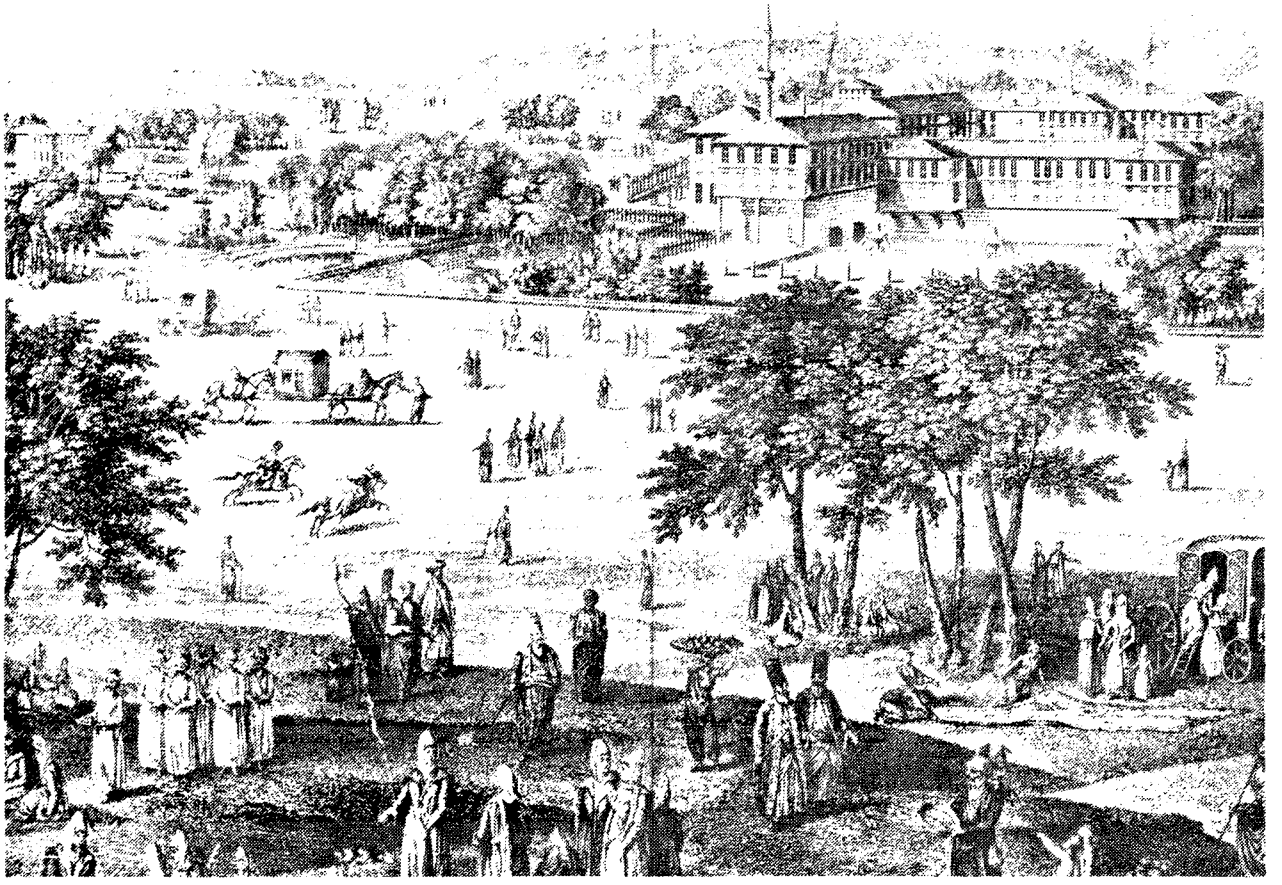
Lale Devri: Mimarlık tarihçileri, Osmanlı mimarlığının Batı'ya açılmasının Lale Devri'yle başladığı düşüncesinde genel olarak birleşmektedirler. Bu konuda Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Sultan'ın elçisi olarak 1720-1721 yıllarında Fransa'yı ziyareti başlangıç sayılagelmiştir. Parlak tören ve ağırlamalarla karşılandığı Paris'te Mehmed Çelebi, Versailles, Trianon, Marly vb. saraylarını gezmiş, gezi dönüşü verdiği takrirnamede Fransa krallık çevrelerinin yaşam biçimini, bu yaşamı ve protokolünü çevreleyen yapı ve düzenlemeleri ayrıntılı olarak ve abartmalı bir övgü ile anlatmaktadır.

Yeni karşılaştığı ve yabancısı olduğu bu mimari karşısında ve ancak naif bir dille betimleyebildiği bu saraylarda Mehmed Çelebi, en çok; "- dünya müminlerinin hapishanesi, kâfirlerin cenneti dediği bahçelerin büyüklüğü ve sis-

BİR ZİYARET VE SONRASI: Osmanlı Devleti'nin Fransa ile olan ticarî ve diplomatik ilişkilerinin yaratmış olduğu kültürel sonuçlar bir anlamda yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa'yı ziyareti ve gözlemlerini aktarması, Lale Devri'yle biklikte başlayan süreç Osmanlı mimarlığının Batı'ya açılmasındaki ilk adımlardı. Fransa'da Saint-Cloud, Meudon, Versailles, Trianon ve Marly saraylarını gezen Çelebi Mehmed gözlemlerini dile getirirken, hayranlığını belirtmiş ve bunu da yorumlarla açıklamıştır. Yirmisekiz Çelebi Mehmed (solda), Versailles Sarayı (sağda).

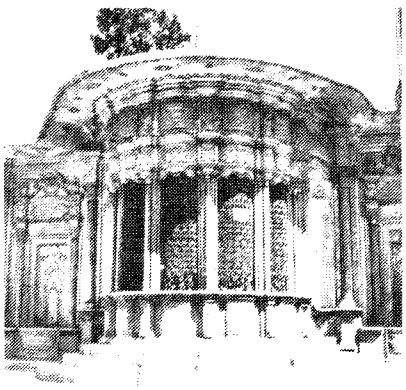
YENİ BİR DÖNEM: Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Padişah adına Fransa'ya yaptığı ziyaretten sonra gözlemleri III. Ahmed ile Damat İbrahim Paşa'yı etkilemişti. Bu nedenle yolculuktan hemen sonra Kâğıthane'de başlayan yeni düzenleme arasında bir ilinti vardır. Bu düzenleme bazı açılardan Fransız saraylarının planlanmasıyla benzerlikler gösterir. Fakat Kâğıthane Osmanlı mimarisinin kendine özgü kalıplarının kullanılarak bunlara yeni olanaklar kazandırma çabasının bir sonucudur. 18. yy'ın ikinci yarısında D'Ohsson'un gözüyle Kâğıthane.

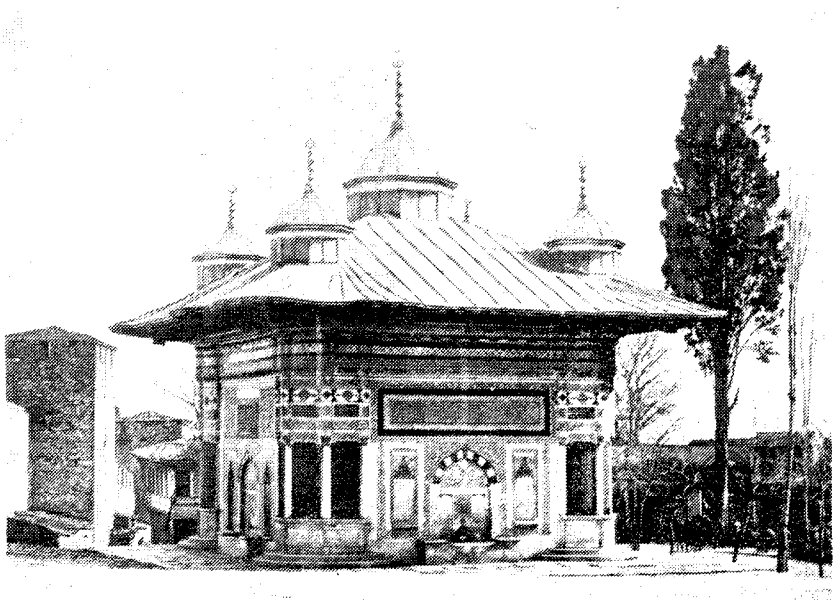
tematik düzenlenişleri; - bahçe düzenlemesinde su unsurunun oynadığı önemli rol ve... teknik buluşlarla donatılmış özerk bir su mimarisinin varlığı; - sarayların güdümlü zenginliği ve görkemi ve döşenişlerindeki gözkamaştırıcılıktan" etkilenmiş görünmektedir.

Çelebi'nin gözlemlerinin ve anlatımının Padişah III. Ahmed'i ve Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'yı derinden etkilediği anlaşılmaktadır. Paris'ten birçok saray ve bahçe planları ve resimleri getirtilmiş, bu örneklerden esinlenilerek ünlü Kâğıthane düzenlemesi gerçekleştirilmiştir.

Kâğıthane düzenlemesi program olarak, derenin ıslahını, saray ve çevre yapılarını, Sultan'a ait dış köşkleri, ayrıca hazine arsaları üzerinde devlet erkânına ait köşkleri ve Has Bahçe'yi içeriyordu.

Düzenleme, hassa başmimarı Mehmed Ağa ve mühendislerinin yürütücülüğünde ve derenin ıslah çalışmalarıyla başlamıştır. Tasarımda dere, yerleşmenin belirleyici ögesi olarak kullanılmış, eski yatağından alınarak iki tarafı mermer rıhtımlı bir kanal gibi düzenlenmiştir. Dönemin ünlü ozanı Nedim'in "Cedvel-i Sîm" (Gümüş Kanal) olarak adlandırdığı kanalın suları iki set üzerinden kaskadlar halinde akıtılarak 1100 m.lik düz bölümünün bitiminde bir havuzda toplanmıştır. Sadrazam Damad İbrahim Paşa tarafından padişah için inşa ettirilen ve Sa'dabad olarak anılan Kasr-ı Hümayûn da tam bu noktaya yerleştirilmiştir. Has Bahçe, Kasr'ın önünde ve Cedvel-i Sîm boyunca uzanıyordu. Düzenlemede Kâğıthane deresine verilen rol, bahçelerin büyüklüğü ve yapı/bahçe ilişkisinin belirlenmiş geometrisi Cedvel-i Sîm'in "kaskadlar, su köşkleri, çeşmeler vb. yan yapılarla birlikte mimari mizansene sokulması... padişah ve erkân konutlarının biraraya getirilmesi" Fransız tasarımlarının saray düzenlemelerini çağrıştırmaktadır. Ama Cedvel-i Sîm aksiyal bir vista getirse de, Fransız bahçesinin ana koşulu olan simetrik düzenleme içinde değildir. Dahası inşa edilmiş bir havuz değil, bir derenin düzeltilmiş bir parçasıdır; formel ve disiplinli Fransız planlamasından çok farklıdır, hatta çağlayanlar ve doğal çizgisini koruyan havuzdan sonra suyun kendi akışına bırakılması, doğaya çok ölçülü bir müdahaleyi biçimlendirmektedir. Bu açıdan Sa'dabad'da su ögesinin kullanılmasında kaba bir aktarma değil, tersine kendine yeni imgelemler arayan bir geleneğin özgün düzenlemesi ve deva-

mı görülmelidir.

Derenin dirsek yaptığı yerde bulunan Kasr-ı Hümayûn, üç cephe üzerinden her seferinde değişik perspektifler veren açınımlarla algılanabilmekteydi. Yapının harem bölümü suyun tam kenarında inşa edilmiş, konsol ve ayaklarla taşınan çıkmalarıyla bir yalı görünümü verilmiştir. Bu asimetrik yerleşim ve perspektif kaymaları da Fransız tasarımından farklıdır. Üstelik geçen yüzyılda yayınlanmış olan Hilaire/Choiseul Gouffier, Espinasse, Murhardt gravürleri veya *Zenname* minyatüründe Gudenus'un karakalem desenlerinde Sa'dabad Kasrı hiç de bir Fransız sarayı boyutlarını vermemektedir.

Su kenarındaki Kasr-ı Cenan'ın yonca planı ise geleneksel şemayı yinelemektedir.

Derenin Sa'dabad Kasrı'ndan sonra doğal akışına bırakıldığı kesimden Haliç'e kadar uzanan bölgede devlet erkânına mirîden arsa verilerek kasır ve köşkler yaptırılmıştı. Sayıları iki yüz kadar olan köşklerin önemlileri dere kenarında yalı köşkü niteliğindeydi. Bugün elimizde hiçbir görsel belgenin bulunmadığı bu yapıların çevreyi bayındırdığı, ama öte yandan düzenlemeye sınıfsal bir boyut getirdiği ve bunun Osmanlı toplumu tarafından hissedildiği kesindir.

Sa'dabad'ın açılışı parlak ve tantanalı törenlerle kutlandı. Sırma işlemeli çadırlar, "müzeyyen otağlar", ziyafet, yarış, koşu, güreş... hediye ve ihsanlarla başladı "Versailles'a nazire" olan Sa'dabad'ın serüveni. Her yana ağaçlar dikildi, lale bahçeleri güzellik yarışına girdi.

Patrona isyanı birkaç saatte bitirdi bu şenlik ve şölen alanını. Yalnız Sa'dabad köşklerini değil, fakat bir sürecin bir sınıfa getirdiği refahın, sanatın her türüne yansımış anlatımını, duyumunu ve simgelerini yıkıp dağıttı.

Kâğıthane düzenlemesini yalnız Fransız saraylarına ilişkin ölçütlerle değerlendirmek yetersiz görünmektedir. Örneğin havuz ve çağlayanların Kasır'la birlikte kapalı bir düzen oluşturmaları, Fransız sarayının monarşik protokol törenlerine sahne olmak üzere düzenlenmiş büyük boyutlu, açık vistalı, formel ve disiplinli bahçe düzenleme anlayışından çok, İran ve Doğu bahçesinin su ve çiçek sevgisine bağlı konsepsiyonuna daha yakındır. Sa'dabad'daki yapılara ve yerlere Farsça adlar verilmesi, divan edebiyatının sınırları içini-

ÇEŞME VE SEBİLLER: Lale Devri'yle birlikte başlayan mimari gelişmeler arasında çeşme ve sebil yapımı da önemlidir. Bu, Osmanlı gündelik hayatının dışa dönük bir süreç içine girmesi ve kentleşme olgusuyla da bağlantılıdır. Giderek gelişen kent kavramı, bireylerin farklılaşan ihtiyaçları, kent mekânında gözlenen yapısal değişimler sonucunda çeşme ve sebil belirli bir dönemin Osmanlı mimarisine damgasını vurmuştur. Sultanahmet'teki III. Ahmed Çeşmesi (üstte sağda), Üsküdar'daki yeni Valide Camisi ile III. Ahmed Çeşmesi (altta), Eyüb'teki Bostan İskelesi sebili (üstte solda).

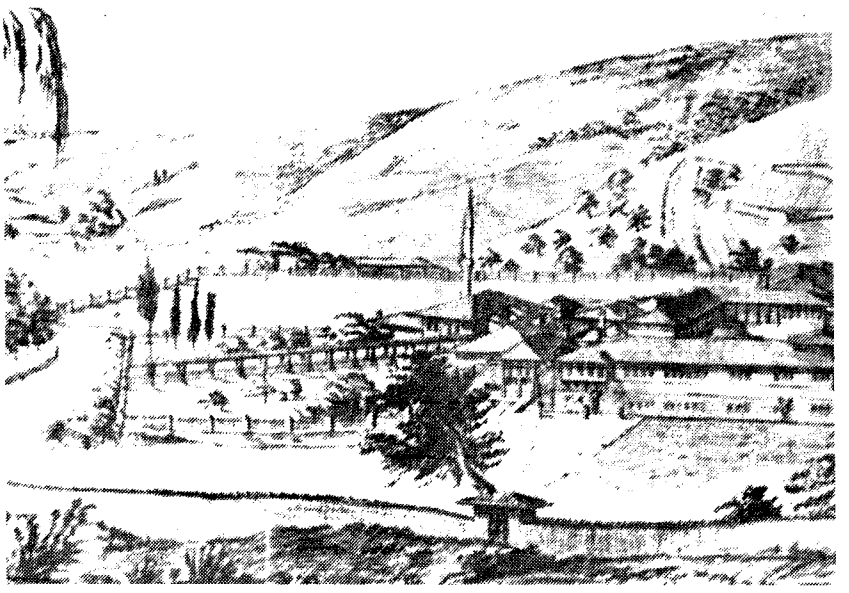
de soyutlanabilecek veya Nedim'in özentileri sayılabilecek yalınkatlıkta olmamalıdır. D.Kuban, Sa'dabad literatüründe Doğu bileşenine, İran'ın da Batı'yla ilişkilerini geliştirdiği bir ortamda "Batı'da XIV. ve XV. Louis devirleriyle Doğu'da Safavi Saltanatı'nın haşmetli mimari ve şehircilik uygulamalarının aşağı yukarı eşzamanlı bir örneği" olarak değinmektedir. Buradan "Şarkiyatçı söylem"e bile göndermeler yapılabilir. Asıl olan, Batı'ya açılmanın Kâğıthane örneğinde olduğu modellerle ve kararlı yola çıkışların bile gösterdiği gibi, tek boyuta indirgenemeyen değişik kavram ve bağıntılarla anlaşılabilecek bir olgu olduğuna işaret etmektir.

Erken 18. yy mimarlığı, kuşkusuz Sa'dabad düzenlemelerinden ibaret değildir, Sa'dabad bir örnek olaydır yalnızca, ya da bir önmodel. Aynı yıllarda İstanbul'da bir sivil mimari yapım programına veya Kâğıthane'den başlayarak tüm Haliç'in kente organik olarak entegre olmasına bir ivme verdiği de düşünülebilir. Konutlarda, Batılı bezeme ögelerinin yer aldığı, ama genel tasarımda kitle hacim ve planlarda değişmelerin pek görülmediği söylenebilir.

Lale devri eğlencelerinin ve edebiyatının tutkusu olan çiçek motiflerinin iç mekân süslemelerinde kullanılması o yılların yaygın eğilimidir. Topkapı Sarayı'ndaki III. Ahmed'in Yemiş odasında buketli vazo veya meyveli kâse motifleri, odanın iç hacmini genişletecek perspektif oyunlarıyla birlikte ve eskiye oranla hayli natüralist renklerle kullanılmıştır.

Lale Devri'nde başlayan ilginç gelişmelerden bir başkası, yaygın çeşme ve sebil yapımıdır. Bu gelişme, "Osmanlı mimarisinde temel bir dönüşümü: kente, sokağa, dış çevreye, gelene geçene çevrik, işlevini dışsal ilişkilerinde belirleyen bir yapı anlayışına geçişi ifade eder." Bir başka deyişle kenti kavramada ve kent imajında normların ve simgelerin farklılaşmaya başladığını gösterir.

İstanbul meydanlarına anıtsal plastikler hediye eden uygulamanın en tanınmış örnekleri: Üsküdar'da ve Bâb-ı Humayûn önündeki III. Ahmed meydan çeşmeleri (1728); Azapkapı'da Saliha Sultan (1732) ve Tophane'de I. Mahmud (1732) meydan çeşmeleridir.

KÂĞITHANE DÜZENLEMESİ: *Kâğıthane'de yapılan düzenleme hassa başmimarı Mehmed Ağa ve yardımcıları tarafından önce derenin ıslâh çalışmalarıyla başladı. Dere iki tarafı mermer bir kanalla akıtılarak bir havuzda toplanmıştı. Ünlü şair Nedim'in "Cedvel-i Sim" diye adlandırdığı bu kanalın bitiminde Sa'dabad diye anılan Kasr-ı Hümâyun yer alıyordu. Derenin Haliç'e kadar uzandığı bölgelerde devlet ricâli için köşkler ve kasrlar yaptırılmıştı. Bunların çoğu dere kenarında yalı köşkü niteliğindeydi. Patrona Halil isyanı sonucunda tahrip edilen bu yapılara ait günümüze belge kalmamış gibidir. Taslak olarak kalan Gudenus'un karakalem resmi (üstte), Melling'in Cedvel-i Sim'i tasviri (karşı sayfada üstte), Pertusier'in 1815'te çizdiği II. Sa'dabad Kasrı (karşı sayfada ortada) ve Abdülaziz döneminde inşa edilen Çağlayan Kasrı (karşı sayfada altta).*

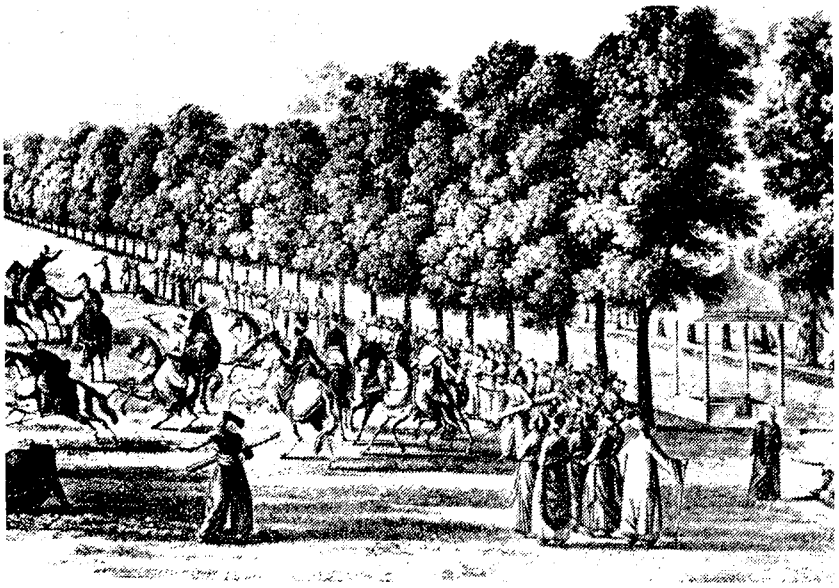
Geçiş Evresi: Batılılaşmaya Doğru

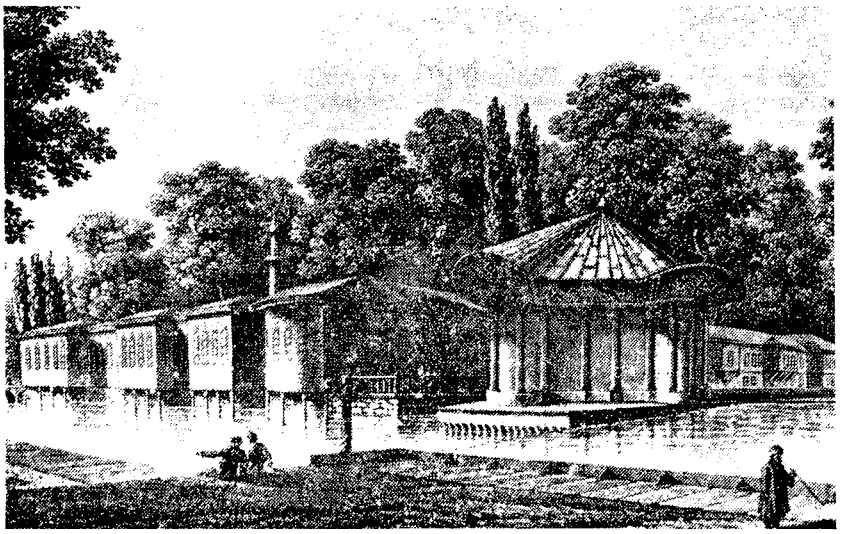
Daha III. Ahmed çeşmesinde, kübik kitlenin, köşelerde yuvarlatılmış sebil ögeleriyle yumuşatılması gibi kontrast kitle hareketleri veya 1734 tarihli Hekimoğlu Ali Paşa Camisi girişinde merdivenin yelpaze biçiminde açılarak avluya bağlanışındaki "yapının başka türlü görünmesini" sağlayan perspektif oyunu türünden düzenlemeler sonraki yıllarda Barok üslûbunun benimsenmesiyle sonuçlanacak bir değişmenin ilk belirtileriydi.

Lala Devri'nde tüm şaşaa ve şenliğin gerisinde cılız girişimler de olsa imalat sektöründe bazı yatırımlar gerçekleştirilmişti. İstanbul'da bir yünlü, bir de ipekli kumaş fabrikasının (54 tezgâhlı) yanısıra ilk matbaa da kurulmuştu. 1729'da 42 dokuma atelyesi daha açıldı. Ama isyan, yalnız köşkleri ve lale bahçelerini değil, tüm bunları da silip süpürdü.

Ne var ki, Batı'ya açılma da kendi tarihî koşullarında devam ediyordu, belki daha az gösterişle, ama aynı doğrultuda.

Çeşme ve sebillerde mimari ögelerde ve yüzey düzenlemelerinde görülen yenilikler, Rokoko üslûbunun "sistematik olarak ve yapının tümünü ilgilendirecek biçimde kullanılmasıyla" bir dönüm noktasına ulaşıyordu yenilikler, Mehmed Emin Ağa Sebili'nde (1740) Rokoko üslubunun... sistematik olarak ve yapının tümünü ilgilendirecek biçimde kullanılmasıyla bir dönüm noktasına ulaşıyordu. Sebilin yuvarlak gövdesi ince sütunlar ve onlarla birleşen köşeli plastrlarla oluşturulurken aradaki dolgu alanları geri çekilmiş ve ikinci bir yüzey izlenimi vermesi sağlanmıştır. 1745 tarihli Hasan Paşa sebilinde ise içe ve dışa doğru büklümlü bir gövde vardır. Düşey doğrultudaki büklüm grupları köşeli plastrlarla bağlanmıştır. Düşey hareketi yatay planda önce kornişler, sonra da dilimli saçak çizgisi tekrarlar. Topkapı Sarayı'nda Sofa Köşkü olarak anılan yapı (1752) "tarihi bilinen" başlıca konut örneğidir. Yapının geleneksel plan şemasını adeta başkalaştıran ve

Lale Devri'nin doğal çevreyle sıkı bağlantılar geliştirme anlayışını iç mekân bakımından yenileyen bazı özellikler göze çarpmaktadır. Duvarlar plastr ve korniş biçiminde geniş kayıtlarla bölümlenmiş ve ahşap strüktürün elverdiği bütün alanlar üstüste iki sıralı pencerelerle donatılmıştır. "Bu yoldan sağlanan bol aydınlığın renkli ve yaldızlı yüzeylere büyük bir canlılık kazandırması ve dış mekânla kesintisiz bir duyumsal alışveriş" sağlanması yeni bir denemedir. Üst pencereler, yatay konumda ve rokoko çizgili bir kayıtlamayla süslüdür.

Çeşme ve sebillerle köşk, kasır vb. konutlarda ve bezemede gözlemlenen bu yenilikler diğer yapı tiplerinde henüz görünür olmaktan uzaktır.

Geç 18. yy Mimarlığı

Osmanlı geç dönem mimarlığının Batı'ya açılmasının ikinci basamağı Nuruosmaniye Külliyesi'nin tasarımıdır. I. Mahmud zamanında yapımına başlanan ve III. Osman'ın saltanat döneminde tamamlanan külliye "arkitektonik özellikleri bakımından *barok* nitelemesine hak kazanan" ilk yapıdır. Yeniliği ve özelliği birkaç düzlemde görülmelidir. Caminin veya dinsel bir yapının işleviyle biçimi arasında doğal olarak geleneğin sürekliliğinde kurulmuş derin simgesel bağlar vardır. Yapısal düzeyde bir üslûp değişikliği için bu bağların çözülmesi ve başka bir bağlamda yeniden kurulması gerekmektedir. Yani "caminin dinsel işlevinden bağımsız bir mimari olay gibi... kendi kendini amaçlayan bir sanat olgusu gibi" düşünülmesi sözkonusudur. Simgesel bağların günümüzde bile kamuoyunda geçerliliği varken -1980'li yıllarda 16. yy üslûbunda camiler yapılırken- 18. yy'ın ortasında bir *dışardan* bakışın getirilebilmesi ilginçtir.

Yapımına 1749'da başlanan, Simeon Kalfa'nın tasarlayıp bina emini olarak Ahmed Efendi'nin gerçekleştirdiği Külliye'nin -türbe, kitaplık, çeşme, sebil- ana yapısı olan tek kubbeli caminin geleneksel olan plan şemasında önemli bir yenilik yoktur. Ama ölçü ve oranları eskiye göre çok farklı olan at nalı biçiminde ve şadırvansız avlu tamamen yeni ve Nuruosmaniye'ye özgüdür. Yüksek tutulmuş bir altyapı üzerindeki kubbeyi taşıyan askı kemerleri barok profilli bir silme takımıyla belirgin bir plastik anlatım edinmişlerdir. Aynı anlatım

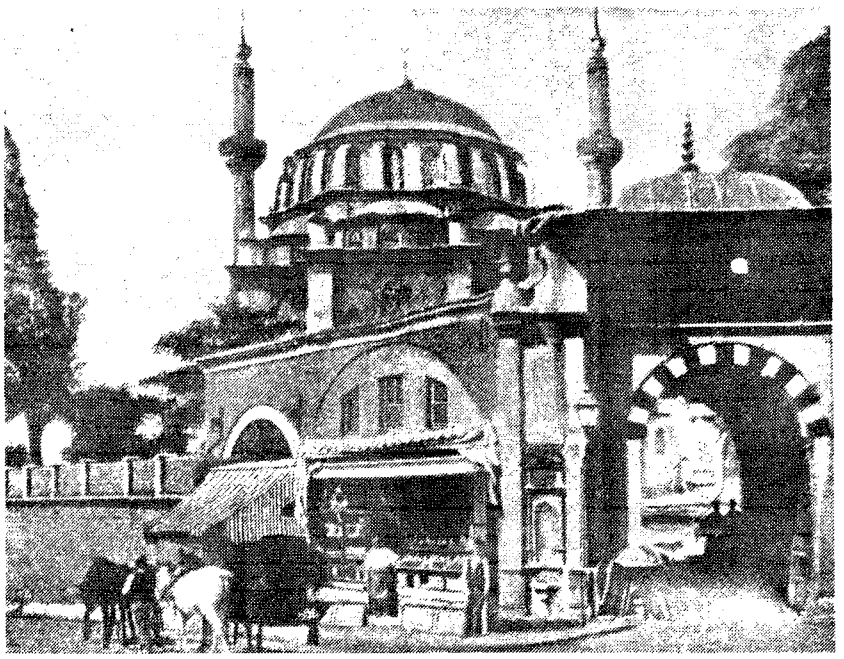
kasnak silmelerinde ve eğrisel biçimli payanda kemerlerinde de vardır. Ayrıca cami, külliye arsası içinde diyagonal konumdadır. Buna, avlu duvarının eğrisel kitlesi veya hünkâr mahfiline giden rampanın yükselen çizgileri, yelpaze gibi açılan giriş merdivenleri vb. eklenince, alışılmış geometrik kalıplardan farklı açılar veya dış mekânla yeni tür ilişkiler belirmektedir. Kısaca, ibadet alanının şemasını koruyan, ama yapının tümünde yaklaşım ve üslûp olarak farklılaşan bir biçimlenme gerçekleştirilmiştir. "Mimariyi tektonik ifadede arayan klasik Osmanlı anlayışından yapısal olguyu plastik potansiyeli bakımından değerlendiren" yeni bir anlayışa geçilmektedir.

Nuruosmaniye örneğindeki yaklaşım, yüzyılın son çeyreğine, hatta sonuna kadar çeşitli türdeki uygulamalarla sürdürüldü. Bezemelerle oyalanan değişmeler evresinin geride bırakılmaya başlandığı, geleneksel şemaların veya tasarım kabullerinin artık arkitektonik yollarla zorlandığı bir yola giriliyordu.

Osmanlı Barok Üslûbu, yapısal düzeydeki bu uyarlama çabaları içinde oluştu. Dönemin ünlü mimarı sermimar Mehmed Tahir Ağa'nın yapıtı olan (1759-1763) Laleli Camisi "yeni üslûbun Türk geleneği içindeki yorumunu" gösteren tanınmış bir örnektir. Üsküdar'daki Ayazma Camisi (1757-1760) veya I. Abdülhamid'in yaptırdığı Beylerbeyi Camisi (1778) bu yeni üslûbun özelliklerini taşıyan yapılardır.

Osmanlı barok üslûbu özgün görünümlerini belki de en çok türbe ve çeşmelerde ortaya koyabilmiştir. Nuruosmaniye Külliyesi'ndeki Nurullah Sultan türbesi veya Eyüp'te III. Selim'in annesi Mihrişah Sultan'ın türbesi bu uygulamaların karakteristik örnekleridir.

Barok biçimlenmelerin konut mimarlığındaki görünümleri için, günümüze kalan son derece sınırlı örnekler arasında Topkapı Sarayı'ndaki III. Osman Köşkü belirtilmelidir. İki oda ve bir divanhaneden oluşan köşk, asma bahçe biçiminde bir terasa bakmaktadır. Bu cephede ortaya doğru dalgalanarak yükselen geniş saçak karakteristiktir. Divanhane'nin Haliç'e doğru çıkma yapan üç duvarı boydan boya çift sıra pencerelerle manzaraya açılmıştır. Duvarlarda, görsel yanılsama yapan perspektifler, mimari detaylarla yüzeyi dalgalandıran bezemeler vardır. Köşkün çeşmelerindeki volütler, kıvrım dallar,

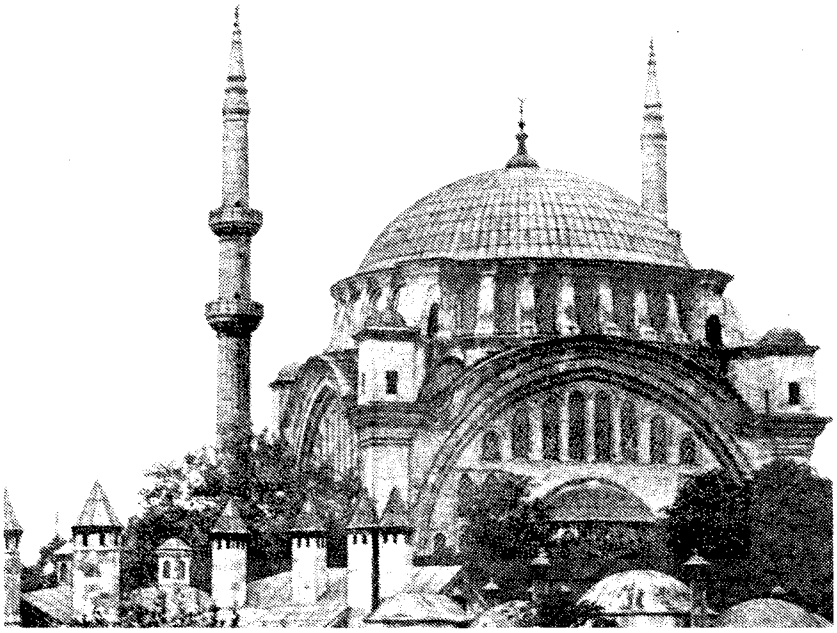
deniz kabuğu vb. barok üslûbun artık alışılmış sözcükleridir.

Yüzyılın son çeyreğinde, genellikle padişahın adıyla I. Abdülhamid dönemi olarak anılan yıllarda Barok üslûbu ve çeşitlemeleri artık yaygın olarak kullanılan ve benimsenmiş bir yaklaşımdır. Yaygınlık mimarideki değişiklik ve yenilenmelerin özellikle İstanbul dışı kullanımlarına aittir. 18. yy boyunca zenginleşip güçlenen Anadolu'nun ve Rumeli'nin toprak sahibi ayanı, başkentteki değişmeleri, yenilikleri ve modaları yakından izleyebilecek düzeydeydi... Bu nedenle barok öncesi ve barok dönemi mimarlığının yansımalarını özellikle Batı Anadolu'da görmek mümkündür. Nuruosmaniye Camisi ile aynı tarihlerde yapılmış olan Aydın'daki Cihanoğlu Camisi (1756) bunun tipik örneğidir. "Yalnız Anadolu'daki değil, İstanbul'daki camiler arasında da Batı barok iç süslemesinin en güzel örneklerinden biri" olan Cihanoğlu Camisi, şadırvanında, kubbesi ve tromplarında C ve S kıvrımları, alçıya işlenmiş meyve kâseleri, girlandlar ve kartuşlarla" barok dekorasyonu coşkunlukla veren bir uygulamadır. Anadolu'daki uygulamaların, büyük çeşitliliklerine karşın kuşkusuz bazı ortak özellikleri vardır. Bunların birincisi 18. yy'da Anadolu'da yeni biçimlerin hele bezeme motiflerinin camilerde kullanılmasındaki rahatlık ve benimseniştir. Anadolu camilerinin plan şemalarında ve dış yüzlerinde barok veya diğer üslûpların özelliklerinin pek görünmemesine karşılık "iç mekândaki zengin süslemeler çelişkili bir sürpriz yaratırlar". Örneğin yine Aydın yakınındaki Cincin köyündeki Cihanoğlu Camisi'nin duvar resimleri ve mihrabı şaşırtıcı bir barok uygulamadır. Mihrabın iki yanındaki burmalı çift sütunlar ve başlıklardaki abant yapraklarının natüralist taşkınlığı, hatta yabancı -belki de bir İtalyan- bir sanatçıyı düşündürmektedir.

Yozgat'taki Çapanoğlu Camisi (1779) veya Gülşehir Kara Vezir Camisi (1779) ilk verilecek isimler arasındadır.

İkinci ortak özellik, İstanbul'daki uygulamalara paralel olan zengin bir sivil mimari, bir konut geleneğinin ortaya çıkmasıdır. 19. yy'da asıl parlak dönemini yaşayacak olan bu sivil imar programının bilinen az sayıdaki erken örneklerinden biri Yenişehir'deki Şemaki Evidir ve 18. yy sonuna tarihlenmektedir.

I. Abdülhamid döneminin en ilginç gelişmelerinden biri veya başlıcası peyzaj veya mimari konulu duvar resimleridir. Bilinen en erken örneği İstanbul'da Kavfyan Evi'nde görülmüş olan (1750'lerde) duvar resmi asıl gelişmesini 1775'lerden sonra göstermiştir. İstanbul'da ancak birkaç camide uygulanmış olan resimler, Anadolu'da geniş ölçüde kabul görerek yaygınlaşmıştır. Bu resimlerin önemi, mimarlık konusundaki özlemleri, imgelemi ve kavramlaştı-

OSMANLI BAROK ÜSLÛBU: *Nuruosmaniye külliyesi bütünüyle geç dönem Osmanlı mimarisine bir örnek sayılır. Barok üslûbu ile yapılan camisinin yanı sıra türbesi, kitaplığı, çeşme ve sebiliyle bir bütün olan külliyede gözetilen mimari yaklaşım 18. yy'ın son çeyreğine kadar sürdürülmüştür. Yine bu dönemlerde Mehmed Tahir Ağa'nın başmimarlığını yaptığı Lâleli Camisi de Osmanlı Barok Üslûbuna verilebilecek bir örnektir. Lâleli Camisi(yan sayfada), Nuruosmaniye Camisi (yanda).*

rılmamış eğilimleri görselleştirmeleridir. En çok işlenen temaların İstanbul, Kâğıthane ve Sa'dabad gibi belirli veya bir su veya havuz kenarındaki yalı köşkleri gibi belirsiz veya hayali yerler, manzaralar oluşu, doğaya açılış özlemini yansıtışı ilginçtir. Yüzyıl başındaki Kâğıthane imajının, yaşama biçimi ve çevre olarak canlılığı anlamlandırılacak bir özelliktir.

Yüzyıl sonu, III. Selim'in padişah olduğu döneme rastlamaktadır. Batılılaşma tarihinde bu dönem önemli reform girişimlerinin başlatıldığı bir evre olarak bilinmektedir.

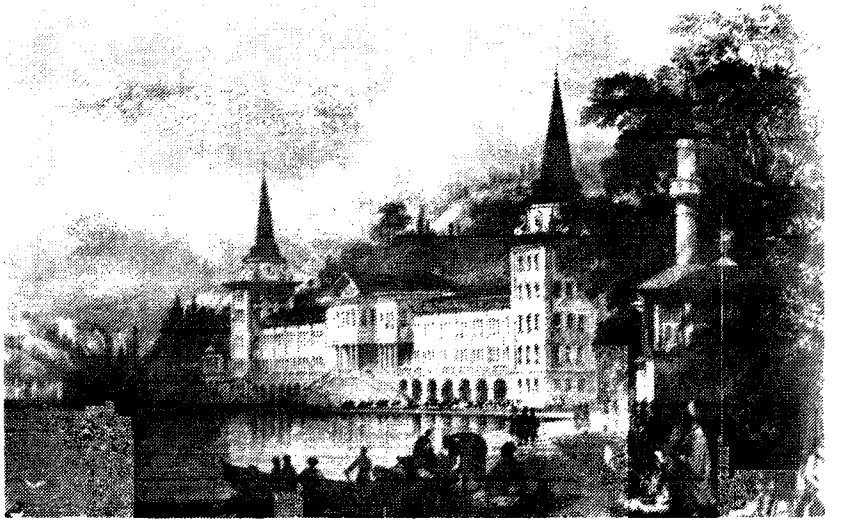
III. Selim'in adına ve hayatına sıkı sıkıya bağlı olan Nizam-ı Cedid, Osmanlı modernizasyonunun bütünlüğü olan ilk programı idi. Viyana'ya olağanüstü elçi olarak gönderilen Ebubekir Ratip Efendi'nin takrirnamesinde Avusturya'nın yönetim düzeni için "nizam-ı cedid" terimini kullanması veya Fransız Devrimi'nden sonra kurulan yeni rejimin nizam-ı cedid-i fransevî olarak anılması, Nizam-ı Cedid'in yalnızca "Avrupaî" talim gören özel bir askerî birliğin adı olmadığını göstermektedir. Nizam-ı Cedid, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın bilim, sanat, tarım, sanayi, ticaret ve genel olarak uygarlık alanındaki ilerlemelerine katılabilmesi için girişilen yenilikçi düzenlemelerin bütünüdür. Bu anlamda Nizam-ı Cedid, bir dönemin düzen değişikliği taleplerini içeren politik bir kavramdır ve onun uygulamaya dönüştürülmüş programıdır. Gerek girişimlerin kapsamı gerek bunun kavramlaştırılmış olması onu, daha önceki Batı'ya açılma girişimlerinden ayırmaktadır. Bu bağlam içinde Nizam-ı Cedid dönemi, arada Kabakçı İsyanı'nın yol açtığı dramatik olaylar ve kesintiye karşın, en azından yapım programı ve tipoloji açısından Tanzimat'a kadar devam eden ve 18. yy sonu ile 19. yy'ın ilk çeyreğini kapsayan bir evredir.

Birden çok alanda öngörülen düzen değişikliğinin yeni gereksinmelere yol açması ve bunun da yeni yapı taleplerine dönüşmesi doğaldı. Bu yüzden Nizam-ı Cedid döneminin yapım programı bir yığın savaşa karşın hayli yüklü ve tipolojik açıdan çeşitlidir; kışlalar, çoğu askerî amaçlı fabrikalar, yönetim binaları, okullar, cami ve çeşmeler, bendler ve nihayet köşk ve saraylar.

Yeni düzenin en somut uygulamaları askerî alanda yapılanlardı. İlk olarak Üsküdar ve Levent'te eğitim yapan Nizam-ı Cedid askeri için inşa edilen kışlalar, dönemin karakteristik yatırımlarıdır. Özellikle Selimiye Kışlası ve çevre düzenlemesi, yangın, yıkım vb.'den sonra onarımdan yenilemeye kadar çeşitli müdahaleler geçirmiş olmasına karşın, Nizam-ı Cedid döneminin günümüze kalmış mimari miraslarından biridir. İlk yapımında ahşap olan bina, 1828, 1842, 1853 yıllarında yenilenmelerle bugünkü görünümünü kazanmıştır.

Selimiye'nin önemi, en başta subay lojmanlarından oluşan bir site veya hamamı, dükkânları, sıbyan mektebi ve 1804'te inşa edilmiş camisiyle, kütüphanesiyle ve matbaasıyla bir kentsel ünite gibi düşünülmüş olmasıdır. Selimiye'nin, daha sonra yapılan kışlalarda da görülecek olan, kente ilişkin bir başka özelliği de boyutlarının büyüklüğüdür. 18. yy sonu İstanbul'unun kent peyzajında hâkim ve anıtsal bir görünümü olduğu bugünkü kent ölçeğinde bile bellidir.

Büyük boyutlu ve etkileyici yapılar olan kışlalar genellikle o günkü kentiçi alanlarının dışına veya sınırına inşa edilmiştir. Avrupa ordu kuruluşlarını model alan bir örgütlenmede doğal olarak yeni şemalar kullanılmıştır; genel olarak kışlalar dikdörtgen ve geniş bir orta avluyla bunu çevreleyen yapı kanatlarından oluşmaktadır. Dikdörtgen alanın dış köşelerinde -bazı örneklerde iç köşelerde de- çıkmalar yapılarak köşeler belirgin hale getirilmiştir. Bu şema hem de topografyaya fazla bağlanmadan uygulanmış, gerektiğinde -Selimiye'de olduğu gibi- eğimli alanlarda kat sayıları ile oynayarak veya şevli yüksek istinat duvarlarıyla plan şeması korunmuştur. Genellikle çok sade çizgileri olan kışla yapılarında özenle kullanılan kat silmeleri, cephede ritmik bölümlemeler yapan pencere grupları veya köşe kulelerinin kimi kez 'à l'ottoman" biçimlenmeleri tamamen iş-

ASKERİ YAPILAR DÖNEMİ: *III. Selim döneminde Nizam-ı Cedid'in kurulması, askerlik alanında yapılan reformlar yeni ihtiyaçlar doğurdu. Bu dönemde inşa edilen askeri kışlalar arasında günümüze kadar kalan Selimiye Kışlası büyük boyutlu ve etkileyici olmasının yanı sıra, subay lojmanları, hamamı, sıbyan mektebi, cami ve kitaplığı ile bir ünite oluşturmaktadır. Bu da o dönemin mimarlık anlayışı ile birlikte devlet düzenindeki bir başkalaşmayı göstermektedir. Yine o dönemde süvari kışlası olarak inşa edilen Kuleli Askerî Lisesi (sağda), Selimiye Kışlası (karşı sayfada).*

levsel ve faydacı nitelikli olan bu yapıları anıta dönüştürmektedir.

Önemli kışla yapıları arasında Hasköy'deki Humbaracılar (1793), Rami Kışlaları (1828-29) ve Boğaziçi'nin en gözalıcı yapılarından biri olan ilk yapımı ahşap (1828) olup yandığı için 1851'de kâgire çevrilen süvari kışlası (Kuleli Askeri Lisesi) anılabilir.

Nizam-ı Cedid döneminin yapım programında yer alan birçok yapı, kışlalardan farklı olarak günümüze kalamamıştır. Levent Kışlası'ndaki hastane (1799), Haliç Tersanesi'ndeki Deniz Tıp Okulu (1806), III. Mustafa'nın kurduğu Mühendishane-i Bahri-i Hümayû'ndan sonra III. Selim'in kurdurduğu Mühendishane-i Fünun-ı Berri-i Hümayûn binaları, baruthaneler, -en büyüklerinden biri olan Küçükçekmece civarında Azatlı'da idi- vb. yapılar. Ya hiç olmayan ya da yetersiz olan görsel malzemelerle bunların mimari özellikleri hakkında ancak bazı varsayımlarda bulunulabilir. Ama herhalde hastane ve mühendishane binalarında veya benzerlerinde yeni sistemin gereksindiği tipolojik şemaların kullanıldığı kesin olmalıdır. 'Yeni gereksinmeler , yeni tipolojik kategoriler, yeni yapı şemaları ve tasarım kalıpları' sıralaması, Osmanlı mimarlığının Batılılaşması sürecinin halkalarıdır ve buraya kadar sıraladığımız yapı tipleri, belki saraylar kadar ilgi çekici olmayan ama bezeme düzeyinde değil doğrudan plan şemasında tasarım kalıbı ve ilkelerinde farklı alanı zorlayan bir arka plandır.

Sahnenin önünde elbette yine görkemli saraylar ve zarif köşkler yer almaktadır. 18. yy'ın ikinci yarısında Boğaziçi, kente entegre olan bir alan olmaya başlamıştır. İstanbul'un seçkin ailelerinin, İstanbul'da yaşayan yabancıların, elçiliklerin rağbet ettikleri Boğaziçi kıyıları -özellikle Rumeli yakası- hızlı bir gelişim göstermiştir. İstanbul'da Avrupa tarzında inşaatın yayılması, çeşitlenmesi ve çoğalması herhalde bu yıllarda olmuştur.

Boğaziçi, doğal çevreyle, deniz ve gerideki korularla organik bağlar kuran kendine özgü yerleşim biçimi ve mimarisiyle, özel duyumları olan bir yaşam biçimine çerçeve ve dekor sağlamıştır. "Büyülü Doğu" ile "gösterişli Batı"yı duyumsatan, esin ve imgelem yüklü Boğaziçi "pittoresque"i bu yıllarda başladı; yazıldı ve resimlendi.

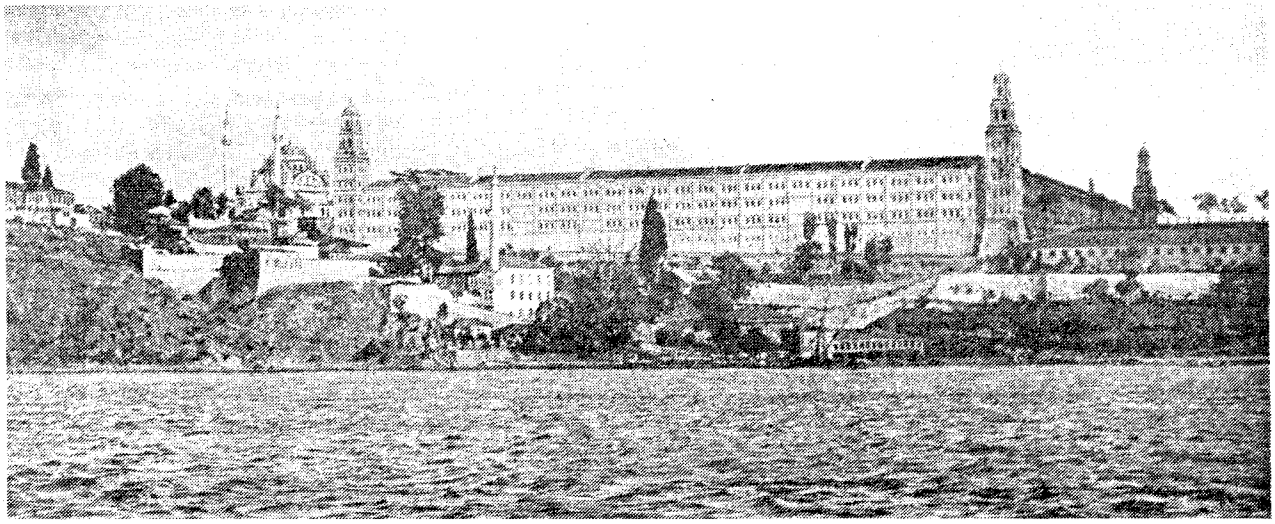
Avusturyalı ressam ve mimar A.Melling'in yenileyip Avrupai biçimde döşediği III. Selim'in kızkardeşi Hatice Sultan'ın Defterdarburnu'ndaki sarayı, dönemin ünlü yapılarındandır. Melling'in gravürlerinden tanıdığımız kadarıyla saray, "Avrupa etkilerinin kendilerini yalnız yüzey süslemelerinde ve ayrıntılarında belli ettiği" Osmanlı tasarlama ölçülerinin dışına çıkmayan bir uygulamadır. Yanıbaşında Melling'in kendisi için yaptığı neo-grek yalıdan da çok farklıdır. A.Arel, bu gravürü "19. yy başında Osmanlı mimarisinde Avrupalılaşmanın derecesini gösteren bir belge" olarak değerlendirmektedir. Yukarıda da değindiğimiz gibi, mimarlıkta değişmeleri asıl zorlayan etmenler, geleneksel şemalara ve tasarım kalıplarına sahip olan saray, konut, türbe vb. yapılardan çok yeni gereksinmelere karşılık olan tipolojik kategorilerde kendisini göstermektedir.

Paralel bir değerlendirme yine Melling'in yapıtı olan Beyhan Sultan Sarayı için de yapılabilir, hatta Kaptan-ı Derya Hüseyin Paşa'nın Tersane yakınındaki sarayı için de. Zenginliği ve görkemiyle ünlü bu saray, dönemin yazarlarına göre, yarıyarıya "Avrupa lüksünün parıltılarıyla" ve "Doğu beğenisinin ölçüleri" içinde ele alınmıştı. Ancak bu arada ilginç bir gelişmeden de söz etmek gerekmektedir.

18. yy'ın sonlarından 19. yy'ın ortalarına kadar büyük yalı ve konaklarda eliptik planlı orta sofalar ortaya çıkmış ve yaygın olarak kullanılmıştır. S.H.Eldem, oval sofanın en erken örneğinin III. Selim tarafından Topkapı sahilsarayının yanında Yeni Bahçe'de yaptırılan (1791) Şevkiye Köşkü olduğunu söylemektedir. Bugün mevcut olmayan, ancak gravürlerle belgelenen ve barok bir bahçesi olan bu yalı köşkü, Eldem'in restitüsyonuna göre hayli büyük (uzun çapı 26 m.) bir oval orta sofaya sahiptir. Barok üslup motifi olarak oval planın İstanbul'da ve Anadolu'da orta sofalı geleneksel konut şemasına entegre edilmesi 18. yy'ın özgün bir yorumu olarak değerlendirilmelidir.

Tanzimat'la Gelen: Batılılaşma Dönemi

Tanzimat, Nizam-ı Cedid döneminin ve reformlarının doğal tarihi sonucuydu. III. Selim'in "ıslâhat" adıyla başlattığı, II. Mahmud'un padişahlığı sırasında terör kullanarak sürdürdüğü düzen değişikliği istek ve iradesinin, kişilere (padişaha) bağlı olmaktan çıkıp bir örgütlenme düzeyine geldiğini ifa-

de etmektedir. Nizam-ı Cedid'e oranla daha bütüncül ve daha radikal bir program önerisi, devletin adeta yeniden kurulması anlamında bir kurumlaşma modeli ve bunların, Nizam-ı Cedid ideolojisi içinde yetişmiş seçkin bir kadro elinde uygulanmasına girişilmesidir.

Toplumdaki etkisinin derin ve kalıcı oluşuna da bağlı olarak Tanzimat hareketi konusundaki görüş ve değerlendirmeler değişik ve çelişkilidir. Ayrıca bir örgütlenme ve kurumlaşma olayı olduğu için Tanzimat'a bakışın formülasyonu, ilgili etkinlik alanının önceliklerine ve ölçütlerine bağlı olmaktadır.

Biz de burada Tanzimat'ı tanımlarken kullandığımız kavram ve terimleri fizikî çevreyi ve mimarlığı etkileyen faktörler açısından seçmeye özen gösterdik: Programın nisbî bütünlüğü, örgütlenme ve kurumlaşma modelleri, seçkinlerin varlığı ve kimliği ve nihayet Tanzimat ideolojisi ve kavramları.

Tabii bu seçim, 19. yy Osmanlı mimarlığını belirli bir referansa göre inceleme ve değerlendirme anlamına gelmektedir. 19. yy'ın tüm yapılarının incelenmesi yerine belirleyici faktörlerin seçimine dayanan bir yaklaşım ve tanıtma yoluna gidilecektir.

Yapı Alanının Yeniden Örgütlenmesi

Tanzimat her alanda olduğu gibi, mimarlık alanında da yeni örgütlenme modelleri ve yasal düzenlemeler getirmiştir. Bayındırlık işlerinin geleneksel saray teşkilatından çıkarılıp devlet mekanizması içindeki konumuna geçirilmesi için ilk girişimler Tanzimat öncesinde II. Mahmud döneminde başlatılmıştı. "Hassa mimarları ocağı eskiden beri sarayın Bîrun (dış) eminliklerinden Şehreminliği'ne bağlıydı." Bayındırlık işlerini yürütmekle görevli olan Ocak, Topkapı Sarayı'nda bir yere sahipti. Mimarbaşı, sarayları, camileri, hayır işlerini veya kamu yapılarını inşa etmek ve onarmakla, Şehreminliği de bunun finansmanı ile yükümlüydü. Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonraki düzenlemelerde Şehreminliğiyle Mimarbaşılık birleştirilerek Ebniye-i Hassa Müdürlüğü kuruldu (1831). "Ebniye-i Hassa Müdürleri, Mühendishane-i Berri-i Hümayûn halifelerinden seçilecek ve mimar halifelikleri de eskisi gibi üçlü teklif üzerine tevcih olunacaktı. 1839'da Umûr-ı Ticaret ve Nâfia Nezareti kurulunca Ebniye-i Hassa Müdürlüğü buraya bağlandı" ve merkezî yönetimin bir dairesi oldu.

Günümüzdeki imar hukukunun temellerini oluşturan ve kentlerimizin biçimini belirleyen birçok kural, yasa, yönetmelik vb. Tanzimat düzenlemeleri içinde getirilmiştir. Önceleri gerektikçe ve daha çok yangınlardan sonra çıkartılan ferman ve hükümlerle yapı alanına belirli kurallar ve sınırlamalar getirilirken ancak Tanzimat döneminde bunların bir yönetmelik bütünlüğüne ulaştığı görülmektedir. 1. Ebniye Nizamnamesi (1848) ve ertesi yıl çıkarılan 2. Ebniye Nizamnamesi, günümüzdeki imar yönetmeliklerinin ilk örnekleridir. Bu nizamnamelerle ilk kez yapım işleri bütünlük içinde kurallara bağlanmış, kısıtlama ve haklar belirlenmiş daha önemlisi yasallık ve süreklilik getirilmiştir. Yol genişliği, kat yüksekliği, malzeme ve yapı denetiminden başka, çıkma saçak, üst kata mehtabiye eklenmesi, avlular, oda ve diğer mahallerin içerecekleri hizmet birimleri, konut, han, dükkân yapım süreçleri belirlenmiştir.

Tanzimat'ın getirdiği hukuk eşitliği ilkesinin mimarlık alanına bazı önemli yansımalar olmuştur. Tanzimat öncesinde müslim-gayrımüslim ve reayanın yapım işlerinde yer seçimi, bina yüksekliği, kat sınırı ve hatta malzeme seçimi konusunda ayırım yapıldığı ve farklı hükümler getirildiği halde Tanzimat'tan sonraki nizamnamelerde artık bu ayırım yapılmamaktadır. Ancak kat yüksekliği konusundaki eşitsizliğin giderilmesine rağmen, Müslüman mahallelerinde yabancıların ve reayanın mülk sahibi olmamasına bir süre daha dikkat edilmiştir. Ama çok geçmeden etnik -veya dinî- grupların yerleşim sınırlarının silinmeye başladığı; 19. yy'ın ikinci yarısında özellikle yeni yerleşim alanlarında -örneğin Boğaziçi'nde- tamamen kalktığı görülmektedir. Buna karşılık sosyal statü ve gelir farklılığına dayanan bir kentsel görünüm ayrımı, hatta Anadolu kentlerinde belirmeye başlamıştır.

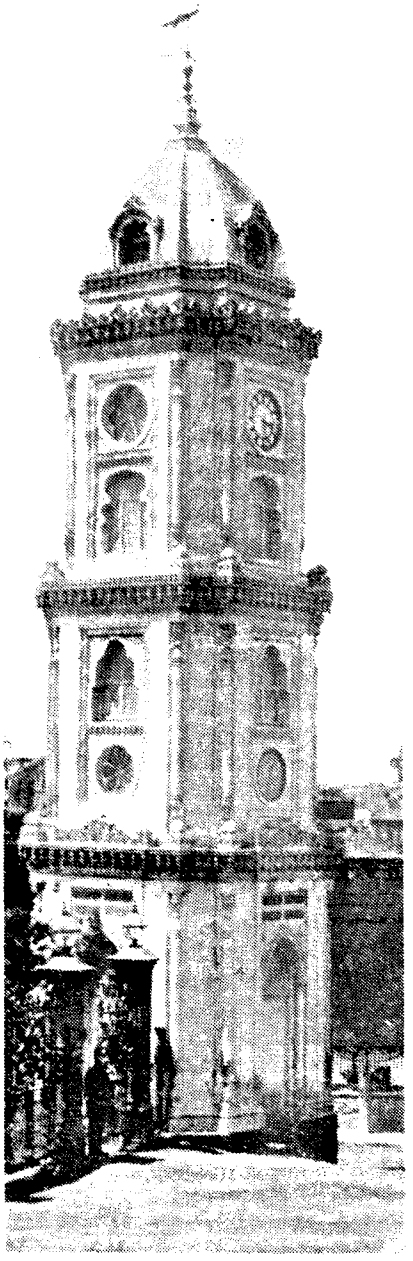
Kısıtlamaların kaldırılması, daha iyi ekonomik koşullara sahip olan gayrimüslim grupların konutlarını daha kısa sürelerle yenilemelerine ve bulundukları veya rağbet ettikleri yerleşim alanlarında kentsel görünümün daha erken dönüşmesine yol açmıştır.

Yapım işleriyle ilgili erken tarihli fermanlar olmasına karşılık, yol genişliğini veya niteliğini belirleyen hükümlere Tanzimat dönemine gelinceye kadar

rastlanmamaktadır. Değil Anadolu kentlerinin İstanbul'un bile sokakları dar, düzensiz ve denetimsizdir. Sokağın biçimine ve boyutlarına ilgi, ilk kez yangın önlemi olarak gündeme gelmiş, ama gerekli düzenleme ancak Tanzimat sonrası Ebniye nizamnamelerinde getirilmiştir. Nüfusu artan, büyüyen ve değişen İstanbul'da dahi, "sıkışık yerleşme dokusu, avlulardaki yeşillerle Türk kentinin özelliği" olarak 19. yy başında varlığını sürdürmektedir. 2. Ebniye Nizamnamesi'nde ilk kurallar getirilmiş, yeni yapılacak binaların geri çekilerek inşası istenmiştir. Bunun ne denli uygulandığı tartışılsa bile 1854'ten itibaren yangın yeri haritalarının yapımına başlanmış, buralarda birbirine dik geçirilen yollarla kent dokusunun yenilenmesine ve yolların geniş tutulmasına çalışılmıştır.

Bir yandan konutların ahşap yerine kâgir malzemeden yapılması nizamname hükmü haline getirilirken bir yandan da ahşap yapım devam etmiş ama her yangından sonra İstanbul başta olmak üzere kentler adeta parça parça yenilenmiştir. Çıkmaz sokakların kaldırılması ve açık vistalı kent dokusuna geniş, daha çok yangın sonrası düzenlemeleriyle gerçekleştirilmiştir.

Sokak boyutlarıyla bina yükseklikleri ve parsel genişlikleri arasındaki boyut ilişkisi Ebniye nizamnamelerinin dikkatle ayrıntılandırdığı konulardandı. Ancak bu nizamnameler, Tanzimat döneminin yasal düzenlemelerinin pek çoğunun olduğu gibi, Batı ülkelerinde kullanılan yönetmeliklerden uyarlanmıştı. Bu nedenle Avrupa kentlerinin normlarını kullanmak durumundaydı. Ancak çeşitli modellerden yararlanma yoluna gidildiği, Fransız, Avusturya hatta Belçika imar yönetmelikleri tercüme edilip kullanıldıklarından sonuç eklektik ve ılımlı olmuştur. Uygulamada ise yaygın ve kesin bir boyut deneti-

Yıldız'da Hamidiye Saat Kulesi.

Yıldız Sarayı

AFİFE BATUR

Yıldız Sarayı, Beşiktaş ilçesinde, Beşiktaş ile Ortaköy arasındaki sahilden başlayarak Beşiktaş tepesinin sırt çizgisine kadar bütün yamacı kaplayan ve yaklaşık 500.000m² yüzölçümü olan bir bahçe ve koruluk içine yerleşmiş bir saraylar, köşkler, yönetim ve koruma yapıları ve parklar bütünüdür. Tek seferde değil fakat uzun bir tarih dilimi içinde inşa edilmiş olan yapılar, Osmanlı İmparatorluğu'nun impérial yerleşmelerinin sonuncusudur.

Yerleşmenin tarihi, İstanbul'un kentsel gelişme koşullarına bağlı bir çizgi göstermektedir. Bugün Yıldız adıyla anılan semt ve saray arazisi, İstanbul'un iskâna geç açılmış alanlarından biridir. Beşiktaş'ın (eski Diplokion) ve sahil şeridinin meskün olmasına karşılık, Bizans döneminde de ormanlık olduğu bilinen bu alan "Kazancıoğlu Bahçesi" adını taşırken muhtemelen I. Ahmed (1603-1617) döneminde Hadaik-i Hassa (Padişah bahçeleri) arasına katılmıştır. Bu alanda, Beşiktaş tepesi korusunda ilk olarak I. Ahmed küçük bir köşk yaptırmıştır. Sonraki yıllarda IV. Murad'ın (1623-1640) buraya gezmeye ve avlanmaya geldiği, köşkü de kızı Kaya Sultan'a hediye ettiği bilinmektedir. Bu ilk yapının mimari özellikleri ve mimarı bilinmemektedir.

Bu alan, 19. yy'a kadar sahilsarayların arka koruluğu olarak kalmış; bir müdahaleye uğramadan ormanlık niteliğini ve doğal bitki örtüsünü koruyarak gelmiştir. 19. yy'da ise İstanbul'un Boğaziçi'ne doğru yayılması sırasında giderek salt bir bahçe, koruluk ve padişah mesiresi olma durumundan çıkmıştır.

Yüzyıl başında, 1804-1805 yıllarında III. Selim (1761-1808) annesi Mihrişah Valide Sultan için tepede "Yıldız" adını verdiği kasrı yaptırmış; bahçe ve daha sonra tüm yerleşme ve semt "Yıldız" olarak anılmaya başlamıştır. Halen iç bahçede bulunan bir çeşme bu dönemden kalan tek parçadır. 1834 yılında II. Mahmud, yine tepede yeni ve küçük bir köşk yaptırmış; fakat bunu daha çok yeni kurulan modern ordunun (Asakir-i Mansure) askerlerinin burada yapılması öngörülen talimlerini izlemek için kullanmıştır. Bu köşkün de mimari özellikleri hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Abdülmecid (1823-1861) kendi döneminden önce yaptırılan bu köşkleri yıktırmış; annesi Bezmiâlem Valide Sultan için Kasr-ı Dilküşa adını verdiği yeni bir köşk inşa ettirmiştir.

Yıldız Sarayı'nın asıl gelişmesi 19. yy'ın ikinci yarısında ve 20. yy'ın başındadır. Sahildeki Dolmabahçe ve Çırağan saraylarının varlığı ve yeni oluş-

mi sağlanamamıştır. Sokaklarda boyutlar büyüyünce, bina yükseklikleri sınırlanmış olduğu halde artırılmakta, yolların yeniden genişletilmesi gerekmektedir. Yine de "Divanyolu'nun bile 1866 Hocapaşa yangınına kadar genişliği 5-8 arşın (3.75-6.00 m.) arasında değiştiği bilinmektedir." Bu ölçüler her şeye rağmen kentsel dokuya müdahalenin sınırlılığını veya dikkatini ifade edebilir.

Kent Sorunları

Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi için uygarlığın simgesi Versailles'ın görkemi veya bahçelerinin büyüklüğü, havuzların şatafatıydı. Tanzimat aydını içinse Avrupa kentinin fiziki çevresi, mimarisi ve örgütlenişi ve tabiî yaşam

(طرق وابنیه نظامنامه‌سیدر)
(زقاقلرك توسیعی)
برنجی ماده زقاقلرك اوزرلرنده مجددا انشا اولنه‌جق خانه واپنیهٔ سائره ودیوارلر مرور وعبوره صندی ویرمامك اوزره ذکری آتی مقدار ذراع حسابیله یاپیله‌جقدر واعتبار اولنان ذراع فرانسز متروسنك اوچ ربعنه مساوی بولنه‌جقدر اولا برنجی صنفده بولنان طرق عامه‌نك ککشلکی ابنیه‌نك ایکی طرفندن سطح زمین قاتلریك طیش یوزلرندن اولجیلرك لااقل اون بش وایکنجی صنفده بولنانلرك اون ایکی واوچنجی صنفده بولنانلرك اون ودردنجی صنفده بولنانلرك سکز وطار ومتعدد خانه‌لرك مخصوص اولان چیقماز زقاقلرك ککشلکی السنی آرشون اولمه‌جقدر هرزقاغك نظامنامه‌جه تاج آرشون اولسی اقتضا ایدرجکی براوحمیه یازیلمرق مذکور زقاغك باشنده یاپیلمریله‌جقدر زقاقلرك ککشلکنك مقداری مقدمجه ابنیه ادارهسی جانبندن تعیین اولنمش اولان صنفلره نسبی خصوصنده ظهوره کلمیله‌جك مشکلات درسعادتده تجارت نظارتی طرفندن وطشرلرده ولاة ومتصرفین وقائممقاملر طرفندن حل وقطع اولنه‌جقدر جامع شریف حوالیلرنده واسکله‌لرده وسائر میدانلرده والحاصل منافع عامه ایچون ترك اولنمش اولان بالجمله یرلرده ابنیه انشاسی کلیا ممنوعدر

YAPIM İŞLERİNİN DÜZENLENMESİ: *Tanzimat döneminde yapım işlerinin düzenlenmesiyle ilgili birçok hüküm getirildi. Ebniye nizamnameleri yeni yapıların inşaasında kurallar getirmiş, sokakların düzenli olmasını sağlamıştır. 1854'den sonra yangın yerlerinin haritaları çıkarılarak, birbirine dik yollarla kent dokusunun yenilenmesi sağlandı. Ancak bu nizamnamelerde yer alan hükümlerin bir bölümü Batı'dan aktarıldığı için uygulamada birçok aksaklık görüldü. Sonuçta yaygın bir denetim getirilemedi. Turuk ve Ebniye Nizamnamesi'nden sokakların düzenlenmesiyle ilgili bölüm.*

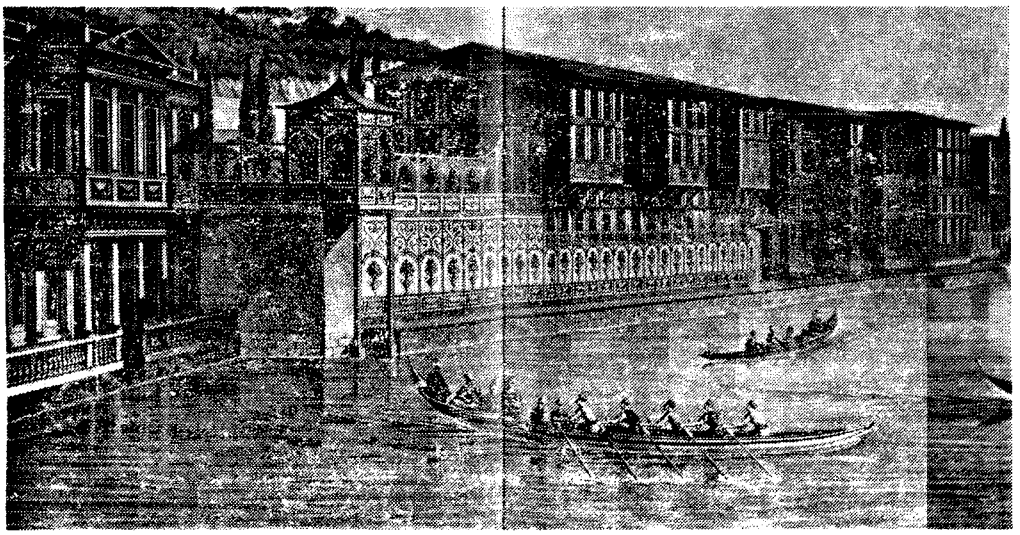
ları, burada büyük boyutlu saray yapımını önlemiş fakat buna karşılık köşk ve pavyon biçiminde küçük boyutlu yapılaşmayı teşvik etmiş olmalıdır. Topografyayı ve bitki örtüsünü zorlamayan bu arazi kullanım biçimi, imparatorluğun son yıllarının ekonomik ve siyasi koşullarında fazla göze batmayacak bir yapım faaliyeti olarak da görünmektedir. Sonunda Topkapı Sarayı'ndakini anımsatan bir yerleşme ve yapım modeli ortaya çıkmıştır. Zaman zaman yıkılan ve yananlar ve yeniden yapılanlar vb. ile sayıları yüze yaklaşan kasır, köşk, bina ve ekleri, Abdülaziz ve özellikle II. Abdülhamid dönemindeki satınalmalarla iyice genişlemiş olan arazinin kuzeybatı kesiminde yoğunlaşmış durumdadır. Geri kalan alanlar -özellikle Çırağan Sarayı'nın arkasına isabet eden vadi- park olarak bırakılmıştır.

Yıldız Sarayı ve Hamidiye Camisi (1895).

Düzenlemenin Başlangıcı

Yıldız Sarayı'nın park kesimi, yapıları kadar ilgi gerektiren özelliklere sahiptir. Bilindiği kadarıyla park ve bahçelerin düzenlenmesine 1850'de başlanmış; bu iş için Almanya'dan çağrılan uzmanlardan yararlanılmıştır. 1850'de Stefel tarafından hazırlanan proje üzerinde önce Stefel, 1860'larda Schlerf ve 1862'den itibaren de Vienhild çalışmışlardır. Schlerf ve Vienhild'in çalışması daha çok yeni ve değerli bitki ve ağaç türlerinin getirilip yetiştirilmesiyle ilgili olmuştur. Bu düzenlemelerin, yeni köşk ve sarayların, örneğin Büyük Mabeyn binasının, çevre düzenlemeleriyle sınırlı olduğu düşünülebilir. Çünkü bahçe ve parkların bugünkü durumunun büyük ölçüde Abdülhamid dönemindeki düzenleme ve çalışmaların ürünü olduğu bilinmektedir. Bu dönemde, yine yabancı uzmanların (Almanya'dan Koch kardeşler ve babaları Heinrich Koch, İtalya'dan Romeo Scanciani ve Fransa'dan Derion) ve onlarla birlikte Türk bahçıvanların (Âdil Ağa, Tatar Zeynel Ağa, Necip Ağa) çalışmasıyla bahçeler bu kez bütünü içinde düzenlenmiştir. Bu düzenlemede hâkim olan anlayış, -bahçenin çok geniş ve eğimli olmasına da bağlı olarak- doğala benzer pitoresk görünümü, tasarımın ana çizgisi olarak alan fakat yer yer yapılara ilişkin formel (geometrik, klasik) bahçe adacıklarının kurulmasını öngören karma bir tutumdur. Padişahın kullandığı yapıların çevresinde bir bölüm, yalnız Padişaha ve Hareme ait olarak Hasbahçe'ye ayrılmış, geri kalan kısım Dışbahçe olarak bırakılmıştır.

GÖRKEMLİ SARAYLAR: *18. yy'ın ikinci yarısında yaptırılan saray ve köşklerin yarattığı duyumlu atmosfer, mimaride kendini gösteren Batı etkisi, giderek çevreyle kurulan özgün yerleşim biçimi Boğaziçi'ne Osmanlı gündelik hayatında ayrı bir yer verdi. III. Selim'in getirttiği Avusturyalı ressam ve mimar Melling'in yaptığı Defterdarburnu'ndaki Hatice Sultan Sahilsarayı.*

Daha büyük bir alan kaplayan Dışbahçe tepeden Boğaz'a inen vadinin iki yamacına yapılmıştır. Romantik İngiliz bahçesinin doğa anlayışı özellikle buradaki ağaç zenginliğini değerlendirmede uygun bir seçim olmuş; vadinin kendi su varlığı yer yer küçük göller ve akarsularda kullanılmış; arazinin eğimlerini izleyen patikalarla bunları bağlayan küçük köprülerde ve bunların dal taklidi korkuluklarında ayrıntılandırılmıştır. Romantik üslübun daha çok dekoratif nitelikteki bu küçük köprülerinin yanısıra parkta daha boyutlu köprüler de kullanılmıştır. Bunların başında, Çırağan Sarayı'nı Dolmabahçe yolunun üstünden koruluğa bağlayan yer yer mermerle işlenmiş anıtsal köprü gelmektedir. Bugün mevcut olmayan ve ancak arşiv fotoğraflarından görülen iki tane de çelik halatlı ahşap tabliyeli asma köprü vardır. Bunlardan biri halen Çadır Köşkü olarak anılan binanın önündeki yapay gölü aşmakta idi. Yine Yıldız Arşivi'nde bulduğumuz bir projede bir küçük gezinti treni va parkın iç ve dış bahçelerini birkaç yerde viadük kullanarak dolaşan bir demiryolu turu tasarlanmıştır.

Hasbahçe de romantik-pitoresk üslupta düzenlenmiştir. Bahçenin ana motifi, ortasında bir adacık bulunan yapay göldür. Yaklaşık 300 m. uzunluğunda ensiz bir plato üzerine yerleştirilmiş ve doğal bir görünüm verilmiştir. Suyun yer yer daraltıldığı noktalarda yanları dal taklidi korkuluklarla çevrili köprüler kullanılmış, gölün kuzey ucu ise genişletilerek Küçük Mabeyn ve Harem köşkleri önünde bir nimfeum ve kaskad düzenlenmiştir. Böylece Hasbahçe'deki eğim, iyi hesaplanmış kot farkları aracılığıyla pitoreske dönüştürülmüştür. Yıldız Arşivi'ndeki nimfeum ve kaskadı fon olarak alan fotoğraflarda bu gölde kuğu kuşlarının yüzdüğü ve herhalde haremdekilerin kullandığı gezinti sandalları ve yelkenliler görülmektedir. Ortadaki adada bir tenis kortu ile iki tane çok küçük dinlenme ve seyir köşkü bulunmaktadır.

Şale Köşkü'nün önündeki bahçe kısmı da yine akarsular ve kaskadlarla zenginleştirilmiş, aksiyaliteden ve geometriden uzak bir bahçe vardır. Fakat bu bahçe, Şale'nin önünde resmî ziyaret protokolü için geniş bir alan bırakıldıktan ve bu kesin bir çizgi ile belirtildikten sonra başlamaktadır.

Aynı düzenleme daha formel bir biçimde Büyük Mabeyn önünde yapılmıştır. Büyük Mabeyn bahçesi aksiyal ve geometrik düzenlidir. Yine de bu düzen, tarhların geometrisi ile sınırlıdır; doğal gelişimine bırakılmış çiçek kümeleri ve ağaçlarla yumuşatılmıştır.

Yapılar ve Yerleşme

Arsanın kuzey kesiminde toplanmış olan yapılar, kuzey-güney doğrultusunu eksen alan ve ardarda ve birbirine yakın diziler halinde arazinin eğim çizgilerini izleyen *lineer* bir yerleşme düzeni göstermektedirler. Yalnızca birkaç yapı bu doğrultuya dik olarak doğu-batı ekseni üzerinde inşa edilmiştir. Yapıların birbirleriyle ilişkilerinde geometri ve aksiyalite gözetilmemiş, konumlandırmada ve özellikle ekleme ve bağlantılarda spontane davranılmıştır. Böylece, yapılar arasında yer yer küçük *piazza*'larla genişleyen bir tür *sokak dokusu* ortaya çıkmıştır. Bu eğim farklarından doğan setlemeler, yapıları birbirine bağlayan galerilerin altındaki tonozlu geçitler ve büyük yapılara eklenen pavyonların girinti ve çıkıntılarıyla ve dar aralık teras-loggia'larla biçimlenen *medieval* özellikli bir dokudur. Bu bakımdan Yıldız Sarayı'nı, sınırları (duvarlarla) çizilmiş, büyüklüğü belirlenmiş kendine özgü bir kentsel yerleşme olarak düşünmek de olasıdır. Yapıların birbirinden üslup ve biçim olarak farklı oluşları, işlevlerin çeşitliliği ve her işleve ayrı bina; hemen her kişi veya gruba ayrı bir köşk veya pavyon yapılmış olması, hatta uygulanmayan demiryolu projesi buranın kendi döneminde de saraydan farklı (kentsel mi?) bir *"milieu"* olarak kavranıp yaşandığını sezdirmektedir.

Yıldız Sarayı'ndaki yapılarda görülen üslup ve biçim çeşitliliği doğal olarak çok sayıda mimarın katkısını düşündürmektedir. Resmî arşivler bu amaçla henüz sistematik bir biçimde taranmamış olduğu için mimar-yapı identifikasyonunda son derece dikkatli davranmak ve rezervler bırakmak gerekmektedir. Yıldız Sarayı'nda katkısı olduğu kesinlikle bilinen mimarlar, Sarkis (ve Agop) Balyan ile Raimondo d'Aronco'dur. Henüz belgelenmemiş olmakla birlikte Garabet Balyan ve A.Vallaury'nin de adı geçmektedir. M.Cezar'a göre bu adlara Yanko ve Berthier de eklenebilir. Ancak Yıldız Sarayı'nın oluştuğu yıllardaki revivalist ve historisist ortam ve yüzyıl başının yeni mimari biçimler ve anlatımlar arama yönündeki değiş-

biçiminde somutlanan bir kavramdı. 19. yy boyunca tüm ekonomik yetersizliklere, savaşlara rağmen özellikle İstanbul'un bayındırılması konusundaki dikkat ve ısrar, bu uygarlık simgesini yakalamanın olası araçlarından, yollarından biri gibi düşünülmesinde yatıyor olmalıdır. Gerçekten de Tanzimat'ın ilanından Meşrutiyet'e kadar olan sürede başlıca İstanbul'da olmak üzere birçok kent merkezinde en azından görünümü etkileyecek yapı yatırımları gerçekleştirildi. Bunların yeterli sayıda, nitelikte ve kenti yenilemeye yönelik uygulamalar olduğunu söylemek zordur. Örneğin 1863-1864 bütçesinin dökümünde Padişahın tahsisatı olarak ayrılan 27.712.000 franga karşılık Evkaf Nezareti'ne 4.627.000, Nafia Nezareti'ne ise yalnızca 1.084.000 frank verildiği ve aslında -imparatorluk sınırları düşünülürse- inşaat alanına ne denli az yatırım yapıldığı anlaşılabilir. Bu nedenle, Tanzimat döneminin kente ilişkin kalıcı yatırımları, asıl bir kısmına yukarıda değindiğimiz yasal düzenlemeler ve kurumlar olmuştur.

Şehreminliğin kaldırılıp görevlerinin bir bölümünün Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'ne verilmesiyle resmi binaların ve sarayların bakımı vb. sağlanmıştı. Ama kentsel hizmetlerin karşılanması uzun süren bir boşluk dönemi geçirdi. 1836'da bir bölümü Evkaf Nezareti tarafından yüklenilen belediye hizmetleri, ciddi girişimler ancak yüzyılın ortalarına doğru başladı. Ebniye nizamnameleriyle kentsel alanlardaki sivil yapımları düzene koyma ve denetleme girişiminin ardından 1853'te Batılı anlamda bir belediye kurulmasına ve bunun "evvelemirde bir nümune dairesi" olmasına karar verildi. 'Altıncı Daire' diye anılan 'Galata ve Beyoğlu Nümune Dairesi' bir pilot proje olarak 1857'de resmi bir bildiriyle kentin güzel, temiz ve düzenli tutulması amacıyla kuruldu. Paris modeline göre kurulmuş, ayrıcalıkları olan ve bu anlamda genelleştirilmesi kolay olmayan bir kurum olmasına rağmen, Türkiye belediyeciliğinin bu ilk örgütü, bir deney olanağı vermesi açısından önemli bir uygulama oldu.

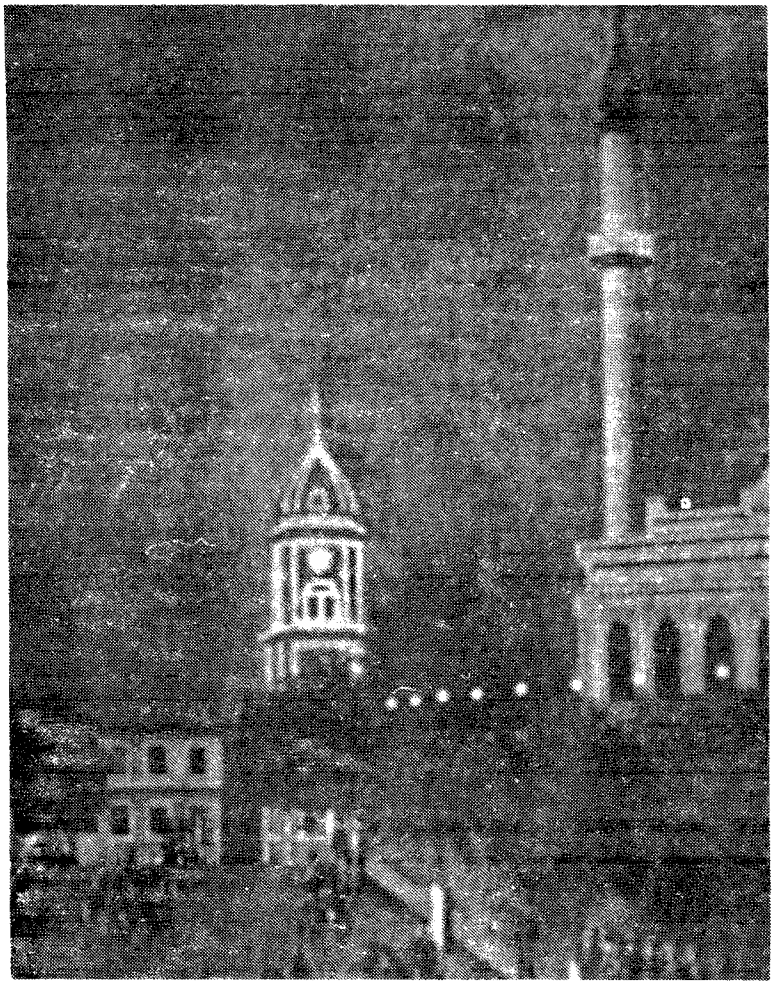
Bir başka uygulama, İstanbul'un büyük bir kısmının yanarak açılmasına neden olan Hocapaşa yangınından sonra kurulan 'Islahât-ı Turuk' komisyonunun çalışmaları oldu. Yangın alanının haritasının çıkarılması, ara yolların düzenlenip Divanyolu'nun açılması vb.

kenliği ve denemelere açıklığı, sarayda çalışan sanatçıların çokulusluluğu ve formasyonlarının farklılığı, mimarlarla yapılar arasındaki ilişkiyi üslüp analizleri ve kritiği yoluyla sezmeyi ve kavramayı da güçleştirmektedir. Ayrıca yapı taleplerinin zaman zaman üslup ve biçim talepleriyle birlikte olduğunu belirten yazı ve anılar vardır. Bu nedenle hatta aynı mimarın yapıları dahi değişik üslupta olabilmektedir.

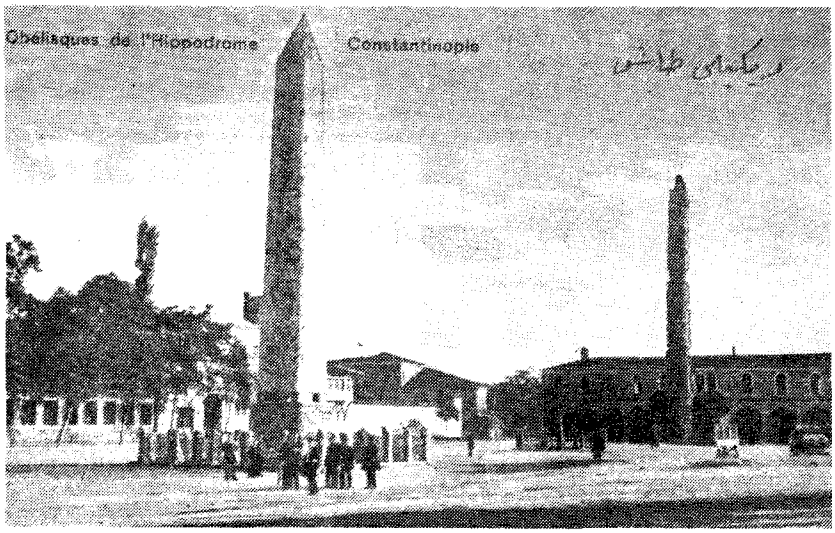
Agop ve Sarkis Balyan tarafından tasarlandığı bilinen yapılar Büyük Mabeyn ile Malta ve Çadır köşkleridir. R. d'Aronco'nun yapı listesi biraz daha uzundur: Arşiv Binası, Kış bahçeleri ve seralar, Yaverler Köşkü Nöbetçi pavyonu, Ahırlar ve Manej, Harem Köşkü, Bayram ve Tören Köşkü, Çini Fabrikası, Saray Tiyatrosu, Hamai Kışlası (?) Baş Mabeynci Köşkü, Büyük Mabeyn onarım ve ekleri. D'Aronco'nun Udine ve Roma'daki özel arşivinde, eskiz ve çizimleri bulunan bu yapılardan Arşiv binası, Tiyatro ve Büyük Mabeyn genişletme projeleri uygulanmamıştır. Hamal Kışlası bilinmemektedir. Harem Köşkü ve Bazar de Charité yanmıştır. İtalyan arşivlerinde bir de yıktırılmış olan Acem Köşkü'nün Yıldız Koleksiyonu'ndaki eski fotoğraflarına çok benzeyen d'Aronco eskizleri bulunmaktadır.

Yapılar

Yıldız Sarayı, dıştan, savunma amacıyla olduğu söylenen kalın ve yüksek duvarlarla çevrilmiştir. Bunlar, bilinen savunma öğeleri (nöbet kuleleri, nöbetçi gezinme setleri vb.) olmayan ayırıcı duvarlardır. Genel çevreleme-

Yıldız Sarayı'nın cülus şenlikleri dolayısıyla ışıklandırılmış görünümü (1897).

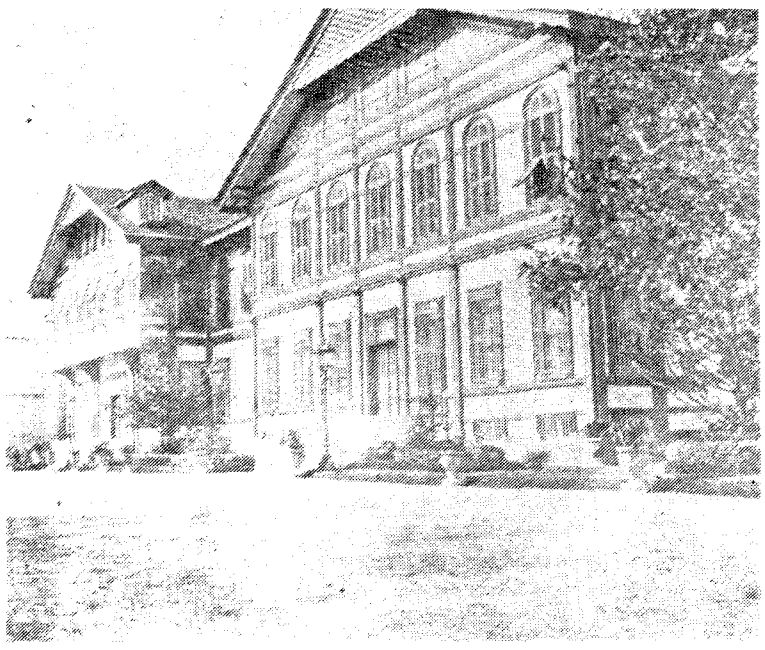
ALANLARIN AÇILMASI: Tanzimat dönemiyle birlikte başlayan imar hareketlerinin sonucunda yeni alanlar açıldı, sokaklar genişletildi. Bir Avrupa kentinin dokusunu İstanbul'da da görme tutkusu kimi yöneticilerin izlediği bir yol oldu. Bu biraz da Tanzimat aydınının özlemiydi. Meşrutiyet'e kadar özellikle İstanbul'da görünümü etkileyecek büyük binaların yapımına, alanların düzenlenmesine önem verildi. Sultanahmet meydanı ve Dikilitaş.

nin dışında duvar içeride de sürdürülmüş, Padişaha ve hareme ait yapıları ve Hasbahçe'yi içeren kısım, ikinci bir duvarla daha çevrilmiştir. Böylece Saray arazisi:

1. Resmi bölüm (resmi daireler, saray hizmet binaları)
2. Özel bölüm (harem ve padişaha ait saraylar, köşkler ve Hasbahçe)
3. Dış bahçe (büyük gezinti parkı ve dış köşkler)
4. Çevre yapıları olarak birbirine bitişik fakat görsel olarak birbirine kapalı üç bölüme ayrılmıştır.

Bu aynı zamanda Saray yaşamına ilişkin fonksiyonel bir bölümleme olmaktadır.

Elli yıla yayılmış bir yapım eylemi sonunda ortaya çıkmış sayıları yüze varan yapının, -saray, köşk, kasır, pavyon vb- dökümünü ve kritik analizini yapmak kuşkusuz bu tanıtma yazısının amacı dışındadır. Ancak Yıldız Sarayı'nın anlatageldiğimiz kuruluş ve yerleşme özelliklerinden ötürü yapılar arasında bir hiyerarşi belirlemek veya seçme ve eleme kriterlerinin oturacağı bir sistematik kurmak zordur ve tartışmaya açıktır. Bu nedenle bütün içinde bir seçim yapmak yerine, Saray'ın impérial kullanımı sırasındaki fonksiyonel bölümlemeyi esas olarak alıp, bunun içinde bir seçme ve eleme yapmayı fakat bunda da katı bir işlevcilikle yetinmeyip Saray'ın oluşmasındaki spontaneitenin sürprizlerini gözardı etmeyen bir esnekliği tercih ettik.

Yıldız'da Şale Köşkü.

Buna göre Yıldız yapılarını, yukarda belirttiğimiz işlevsel ve görsel bölümlemeye bağlı olarak ele alacağız:

Resmi Bölüm Yapıları

Bu bölüm, Yıldız'ın en formel yerleşme ve bahçe düzenine sahip olan kısmıdır. Buna rağmen belirli bir geometrik ilişkiyi Büyük Mabeyn çevresi dışında bulmak yine mümkün değildir.

Büyük Mabeyn, bölümün ana yapısıdır. Eski ahşap köşk yıktırılarak (III. Selim Köşkü?) Abdülaziz tarafından yaptırılan bu yeni Yıldız Köşkü, çevredeki gelişmeyi başlatan bir realisation olmuştur. Agop ve Sarkis Balyan tarafından tasarlanıp inşa edilen yapı (1865-66), tepenin en yüksek noktasına ve ayrıca kazanılmış bir set duvarı üstüne oturtulmuştur. Çok büyük olmamasına karşılık (yaklaşık olarak 30 m.x45 m.), çevreye hâkim bir konumu vardır ve Yıldız'ın anıtsal yapısıdır.

Planı, İstanbul sahilsaraylarında ve Dolmabahçe Sarayı'nda daha önce kullanılmış ve anıtsal boyutlara ulaştırılmış merkezi sofalı ve eyvanlı şema-

de fenn-i mimarî dersinin okutulmasıyla yetinildi.

Hassa Mimarları Ocağı'nın önemli bir düzey düşüklüğü gösterdiği 19. yy başından 1 Ocak 1882'de Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi'nin açılışına kadar geçen sürede Osmanlı Devleti'nde mimarlık eğitimi yalnızca Mühendishane'deki bu fenn-i mimarî dersinden ibaret kaldı. Lale Devri'nden Tanzimat'a Batılılaşma hareketinin mimarlığa verdiği birincil rolün eğitim alanına yansımaması son derece ilgi çekici bir olgudur. Özellikle yapı alanında yukarıda aktarmaya çalıştığımız düzenleme ve örgütlenmeleri gerçekleştirmiş olan Tanzimat döneminin mimarlık eğitimi alanında girişimi olmaması düşündürücüdür ve spekülasyona açıktır. Büyük ve önemli yapı yatırımlarının mesleki hizmetleri bu süre içinde bir kısmı kendiliğinden İstanbul'a gelmiş, bir kısmı da çağrılmış yabancı mimarlar veya yabancı ülkelerde eğitim görmüş gayrimüslim mimarlar tarafından üstlenilmiştir. Akademik eğitimden geçmiş bu meslek adamları karşısında az sayıdaki hassa mimarları veya geleneksel usta-çırak ilişkisinden gelenler, ikincil düzeydeki yapı alanlarına kaymışlardır.

Sanayi-i Nefise Mektebi mimarlık bölümü, Fransız mimar Alexandre Vallaury'nin başmimar, P. Bèllo'nun (İtalyan) da onun yardımcısı bulunduğu dar bir eğitim kadrosuyla öğretime başlamıştır.

Ancak Sanayi-i Nefise Mektebi mimarlık bölümü, kurucu ve müdür olarak Osman Hamdi Bey'in üstün nitelikli kişiliği ve yöneticiliği ve Vallaury'nin ciddi ve ödünsüz eğiticiliğiyle, "o dönemde resim ve heykel bölümüne oranla daha kaliteli bir eğitim düzeyi tutturabilmişti." Ancak Batı ülkelerinde İngiltere ve Fransa'da sanayileşmeden sonra mimarlık ve mühendislik alanında ortaya çıkan teknolojik gelişmelerin, yeni malzeme kullanımlarının, yeni yaklaşım ve düşüncelerin belirdiği bir dönemde Sanayi-i Nefise'de, Vallaury'nin bağlı olduğu 'Beaux-Arts' ekolünün akademik ve revivalist geleneği egemendi.

Özetle mimarlık eğitimi kurumlarının elli yıllık boşluğunda ve kurulan ilk eğitim kurumunda da tekyanlı ve küçük bir kadronun yönetiminin getirdiği yenilik ve yaratıcılık boşluğu, etkileri günümüze kadar uzanan bir aymazlığın ürünüdür.

dine özgü plandan küçük ve belki iddiasız fakat Büyük Mabeynin özenli yapımını bütünleyen bir yapı elde edilmiştir.

Halen Yaverler Dairesi olarak adlandırılan bina, Harem iç kapısı yanındaki nöbetçi pavyonu ile birlikte R.d'Aronco tarafından inşa edilmiştir. Eskizinde yapım tarihi belirtilmemiş olan bu iki katlı ve ahşap bina, bağımsız girişleri olan beş daireden oluşan ince ve uzun bir diktörtgen plan ve kitleye sahiptir. Ahşaptan ve ajurlu pencere bezemeleri ve saçaklarıyla resmî işlevi olan bir yapıdan çok bir konutu andırmaktadır. Nöbetçi pavyonu ise, geniş barok örtüsü ve saçağı ile bitişik olduğu Yaverler dairesinden de farklıdır. Resmî bölümün güneye doğru uzanan kesiminde Hünkâr mutfağı (II. Abdülhamid için) ve özel kiler ile Silah Müzesi veya silahhane Köşkü ve saray arabacıları koğuşu bulunmaktadır. Birbirine bitişik, ince ve uzun dikdörtgen biçimindeki kitlelerden oluşan bu dizi en uçta üstü muhafız Arnavut tüfekçiler koğuşu, altı arabalık olan binayla sonlanmaktadır. Bu sonuncu yapının batıya dönen kanadı karakol olarak düzenlenmişti.

Dizinin en ilginç yapısı Silahhane Köşkü'dür. Yüksek ve tek kat üzerine başlayan yapı, arazinin eğiminden ötürü güney yarısında iki katlı olmaktadır. Kısa köprü ile bahçeye bağlanmaktadır. Yüksek tutulmuş tek kat üzerinden bahçeye uzun bir cephe veren köşk, arazinin eğiminden ötürü güney yarısında iki katlı olmaktadır. Bu noktada küçük bir köprü girişi bahçeye bağlamaktadır. Duvarların önünde yer alan yüksek tutulmuş korentiyen kolon çiftlerinden oluşan dörtlü gruplar cephede ritmik bir bölümleme yapmaktadırlar. Binanın uzun kitlesine ritm ve hareket getiren bu cephe elemanları çıkıntı yapan tabla ve kornişlerle tamamlanmaktadır. Aynı ritmi yinelemek üzere kolonlar arasında kemerli diğer akslarda düz atkılı pencereler bulunmaktadır. Yapı, içerde ana mekânı uzun bir dikdörtgen olan tek bir hacimdir. İnce ve yüksek kolonlar bu hacmi üçe ayırmaktadır. Geniş bırakılmış olan orta kısım yine ahşap kaburgalı ve yüksek bir tonozla örtülmüştür. Yan kanatların örtüsü düzdür. Örtüler aralarında silah figürleri olan geometrik desenlerle bezenmiştir.

Bahçeyi güneyde eğim yönünde dönerek kapatan binalar eski saray kitaplığı ve rasathanesinin bulunduğu dizidir. Halen onarılıp değiştirilmiş yapılardır. Yıldız kitaplığı 19. yy sonu ve 20. yy başındaki Osmanlı İmparatorluğu'nu belgeleyen fotoğraf albümleriyle ünlüdür.

İmparatorluk hakkında çeşitli dillerden yayınlarla kıymetli elyazmaların yanısıra asıl 19. yy sonu ve 20. yy başındaki imparatorluğu belgeleyen fotoğraf albümleriyle ünlüdür.

1909 Yıldız olaylarından kurtarılabilmiş olan bu albümler, bügün devredildiği İstanbul Üniversitesi merkez kitaplığının en önemli arşivini meydana getirmektedir.

Güney bahçesinin ortasından Güvercinlik Köşkü bir ara saray eczanesi olarak kullanılmışsa da asıl işlevi ve mimarı bilinmeyen ve çevresindeki yapılardan planı ve üslubu ile ayrılan bir yapıdır. Köşeleri kırık bir dikdörtgen plan üzerinde iki uçta silindirik hacimleri olan bu yarı kâgir köşk, R.d'Aronco'nun Teşrifat Nazırı (Grand Maitre de Cérémonie) için tasarladığı (inşa edilip edilmediği bilinmeyen) proje ile yakın biçim özelliklerine sahiptir. Yapının iki girişi vardır; yüksek bir zemin kat üzerinde yuvarlak köşe odaları dışında bugün için açık tek bir mekân bulunmaktadır. Köşelerdeki silindirik hacimlerin geniş saçağı ve yükseltilmiş çatı parapetlerinin topuzlu dikmeleri, geniş saçakları destekleyen ahşap yanlamaların ve pencerelerdeki torna işi parmaklıkların kalın profilleri yapıya rüstik bir görünüm vermektedir. Çatının değişik düzeylerde ve asimetrik düzenlenişi ve yükseltilmiş çatı parapetlerinin topuzlu dikmeleri Yıldız'da bu yapıya özgü biçimlerdir. Köşkün bahçe cephesindeki üçgen saçaklık altında kırılmış ve dökülmüş bir nimfeum kalıntısı bulunmaktadır.

Resmî bölümün kuzeye doğru uzanan kısmında, Büyük Mabeyn'in oturduğu setin altında resmî bölümün bir ikinci kanadı bulunmaktadır. Bir alt kota yerleşmiş olan bölüm, kuzeye doğru uzanan dar bir bahçe-avluya bakmaktadır. Yıldız Sarayı'nın asıl nizamiye kapısı sayılan ve padişahın ailesi dışında saraya girmek durumunda olanların kullandığı koltuk kapısı ile başlamaktadır. Bahçenin batısını güneyden kuzeye kapatan yapılar dizisi Kilâr-ı Hümayun, Hazine-i Evrak, Tercüme Odası, Başkâtip ve Teşrifat Nazırı daireleri vb. idi. Buna paralel ikinci dizi ise Ağavat Dairesi (harem ağaları) idi. Birçok kez onarılmış olan bu yapılar, iddiasız ve klasik faydacı örneklerdir. □

YANGINLARIN ETKİSİ: Hocapaşa yangınından sonra kurulan Islahat-ı Turuk Komisyonu yangın haritalarının çıkartılarak, arayolların düzenlenmesini, bu arada Divanyolu'nun açılması sağlandı. Aslında yangınlar bir bakıma daha düzenli bir kentleşmeye alanlar hazırlıyor, bu da Osmanlı mimarisinin boyutlarını değiştiriyordu. 1910'daki yangında Harbiye-i Umumiye Dairesi ve civarının yangın kulesinden görünüşü.

Yapım Programı: Örnekler ve Özellikleri

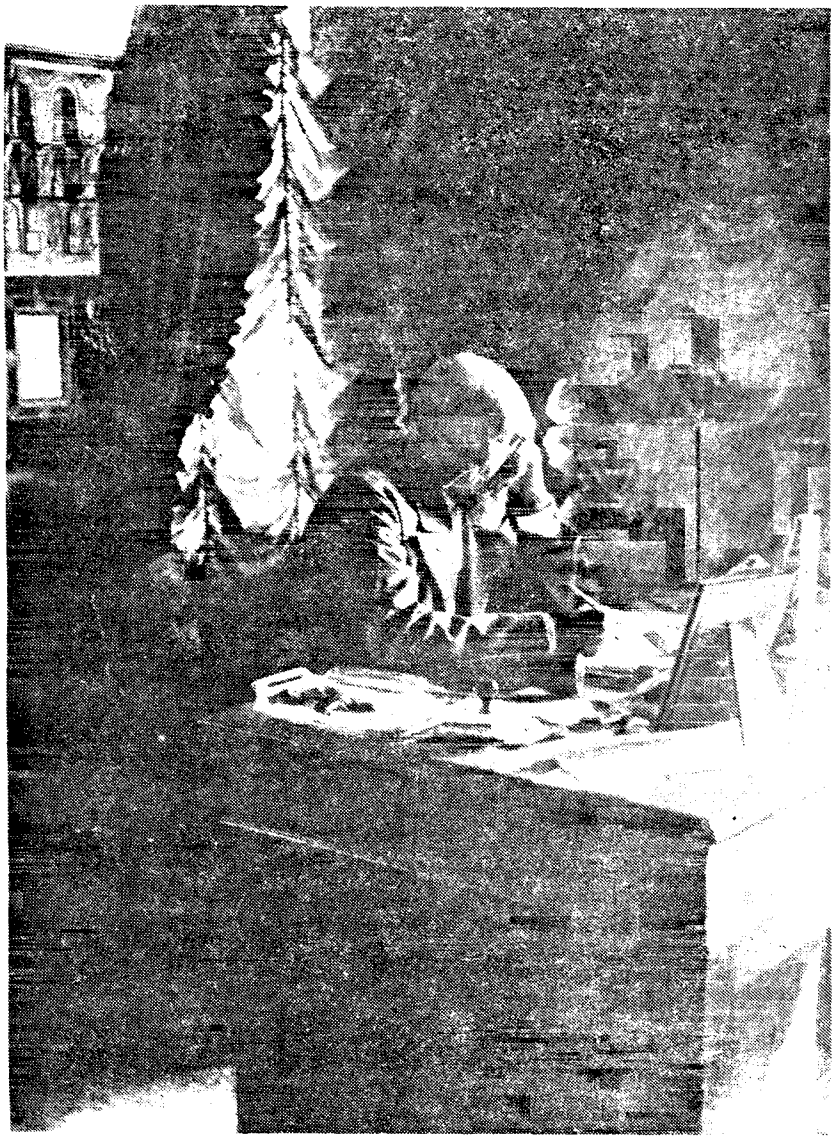
İlanından I. Meşrutiyet'e kadar olan süre içinde Tanzimat döneminin mimarlık etkinliği canlı ve zengindir. Özel yapı yatırımları da, resmi yapım programı da hayli yüklüdür.

Resmi yapım programı, Osmanlı mimarlığının her dönemindekinden daha çok bir tipolojik çeşitlilik göstermektedir. Tipolojik kategorilerin sayıca artması ve/veya nitelik değiştirmesi, aslında dönemin Batı mimarlığı için de karakteristiktir. Ama Osmanlı devletinde Batılılaşma programının bir göstergesi özelliğini kazandığı için daha da karakteristiktir. Bu nedenle dönemin mimarlık etkinliğini tipolojik bir sınıflama içinde örneklemek, daha eksiksiz bir panorama sunacaktır.

Ancak burada hemen, örneklerin büyük çoğunluğunun İstanbul'dan verilecek olmasına ve nedenlerine değinilmelidir. Tanzimat'tan sonra yönetim etkinliklerinin artması ve İstanbul'da merkezileşmesi, dışalım ve liman işlevlerinin önem kazanması, transit ticaretinin getirdiği yüksek gelirler ve nüfus artışı İstanbul'u başkent oluşunun yanısıra imparatorluğun 'tek büyük egemen kent'i yapmıştır. İstanbul'un nüfusu, imparatorluğun öteki büyük kentlerinin nüfuslarının birkaç katıdır. Örneğin, 1885 sayımlarına göre Selanik'in nüfusu 150.000 ve İzmir'inki 200.000 kişi iken İstanbul'unki 900.000 civarındadır. Dışalımın yarıdan fazlası İstanbul'da tüketilmektedir. Kişi başına gelir düzeyi İstanbul'da imparatorluk ortalamasının iki katından fazladır. İstanbul kalabalık, zengin ve yoğun tüketim yapan bir kenttir. Mimarlık etkilerinin burada konsantre olması doğaldır.

Askeri Yapılar

Nizam-ı Cedid döneminin uygulamaları, bu dönemde de görkemli örneklerle devam etmektedir: Gümüşsuyu Kışlası (1861-62); Maçka Kışlası ve Silâhhanesi (1862); Mecidiye Kışlası (Taşkışla) (1864); Taksim Topçu Nümune Alayı Kışlası vb. Kışla yapımı adlarını saydığımız İstanbul'un büyük örnekleriyle elbette sınırlı değildir. Edirne, Selanik, Erzurum vb. merkezler başta olmak üzere kışlalar ve yan tesisleri imparatorluk topraklarının hemen her yerinde inşa edilmiştir. Kışlalar, sayıca en yüksek kategoriyi oluştururlar. Ahşapla inşa edilmiş örnekler varsa da genel olarak kârgir malzeme kullanıldığı ve yüzyılın ikinci yarısında putrelli döşeme tekniğinin yaygınlaştığı söylenebilir. Biçimlenme ve üslûp özellikleri açısından kuşkusuz, en sade çözümlere gidilmiş olmalıdır. Taşkışla veya Maçka Silah-

MİMARLIK EĞİTİMİ: Hassa Mimarlar Ocağı, Osmanlı Devleti sınırları içindeki yapıların yapımını, onarımını, denetim ve bakımını düzenleyecek teknik elemanların yetiştirilmesini sağlıyordu. 18. yy'a kadar işlevini sürdüren bu ocak Batı'ya açılmasıyla birlikte yetersiz kalmaya başladı. Çeşitli mühendislik okullarının açılması bu alandaki boşluğu giderdiyse de, mimarlık eğitimi bu okullarda da bir yan dal olarak kaldı. Ancak Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kurulmasından sonra burada mimarlık dersleri verilmeye başlandı ve gerçek anlamda mimarlık eğitimine geçildi. Bunda büyük katkıları olan Osman Hamdi Bey çalışma odasında.

hanesi gibi *impérial* örnekler sayısı sınırlı uygulamalardır.

Mimar Sarkis Balyan'ın Sultan Abdülaziz'in bizzat çizdiği plana göre inşa ettiğini söylediği Silahhane, bugünkü haliyle yalnızca güzel, büyük ve anıtsal bir yapıdır. Oysa, binanın 1950'lerdeki restorasyon ve yenileme öncesinde son derece ilginç bir strüktür sistemine sahibolduğu ve muhtemelen Türkiye'de inşa edilmiş tümü çelikten ilk ve en büyük yapım olduğu bilinmektedir. Bugünkü kârgir kabuğun içini dolduran ve silah depolama için spesifik boyutları ve düzenlemesi olduğu söylenen yapım, belgelerine -şimdilik- sahibolmadığımız ve yalnız mimarlık tarihi değil teknoloji tarihi açısından da önemli bir uygulamadır.

Halen İstanbul Teknik Üniversitesi'nin bazı birimlerini barındıran Taşkışla, 19. yy Osmanlı kışla mimarisinin tasarım özelliklerini, şema ve boyutlarını yetkin bir örnek olarak ve kristalize olmuş bir geometri içinde sunmaktadır. Taşkışla da diğerleri gibi dikdörtgen biçiminde ortası avlulu köşeleri kuleli - Selimiye'den beri uygulanan- kışla şemasını yinelemektedir. Ancak, yapıyı ne kolossal ne de silik yapan optimal bir boyutlandırma; köşe kulelerinin yapıya entegre oluşunun verdiği bütünlük; kat kornişlerinin yataş vurgusu ile köşe kulelerinin düşey kitlesi arasında kurulmuş klasik denge; cephede pilastr ve pencerelerin dizilişindeki ritm... gibi özellikler Taşkışla'yı sıradan bir yapı olmaktan çıkaran mimari kalitelerin bir bölümüdür.

Kanuni Sultan Süleyman zamanından beri Kasımpaşa'da bulunan Tersane tesisleri ve Kaptan-ı derya'lık, III. Selim'in padişahlık yıllarından başlayarak yenilenip genişletilmiştir. 19. yy başında hâlâ kullanılan büyük kârgin havuzların yapımına girişilmiş, ilk havuz 1803'te inşa edilmiş ve 1875'te genişletilmiştir. II. Mahmud tarafından yaptırılan 2. havuzdan sonra (1825), son ve büyük havuz 1875'de başlanarak inşa edilmiştir.

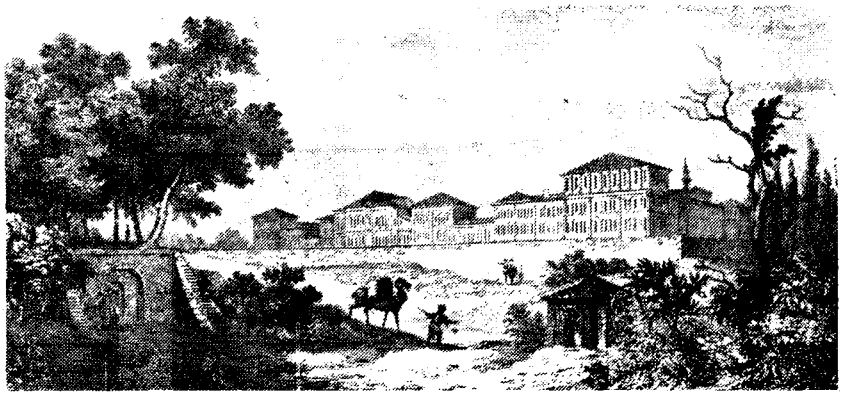
Resmi Binalar

Bu kategorinin ortaya çıkışı, Tanzimat'ın getirdiği bürokratik kurumlaşmayla doğrudan ilişkili görünmektedir. II. Mahmud döneminin merkeziyetçi örgütlenme girişimleriyle başlayan fakat asıl Tanzimat'la hızlı bir gelişim gösteren yönetim organlarının kuruluşu başkent İstanbul'da ve öteki kent merkezlerinde devlet dairesi denen yapılara gereksinme doğurdu. Devlet dairesi öncelikle hükümet konağıydı. Sonraki yıllarda adliye, telgrafhane ve benzeri yapılar eklenmiştir. Hükümet konakları genellikle bir orta hol etrafında gelişen simetrik planlı yapılardır. Zengin il veya sancak merkezlerinde farklı uygulamalar, üslûp ve bezeme açısından daha özenli veya gösterişli örnekler bulunabilir. Anadolu kentlerinde bir kısmı hâlâ mevcut ve kullanılan bu yapıların erken örnekleri neo-klasik üslûpta ve iki katlı mütevazi yapılardır.

Resmi yapıların en tanınmış örneği, hiç kuşkusuz ünlü Bâbıâli yapılarıdır. İlk yapı Topkapı Sarayı Alay Köşkü karşısında büyük barok saçak ve örtüsüyle tanınmış cümle kapısının giriş verdiği alanda inşa edildi (1844).

ASKERİ YAPILAR: 19. yy Osmanlı askeri mimarisi büyük ve görkemli yapılarıyla dikkati çeker. Kışlalarda genel olarak kâgir malzeme kullanılmış, biçim ve üslûpta sade özellikler tercih edilmiştir. Yalnız İstanbul'da değil, imparatorluğun birçok şehrinde inşa edilen bu kışlalar arasında Taşkışla ve Maçka Silahhanesi ilginç örnekler sayılır. Sarkis Balyan'ın yaptığı Maçka Silahhanesi muhtemelen Türkiye'de tümü çelikten yapılmış ilk ve büyük yapım olarak bilinir. Şimdi İstanbul Teknik Üniversitesi'nin bir binası olarak kullanılan Maçka Silahhanesi (yanda), Mecidiye Kışlası olarak da bilinen Taşkışla'nın 1840'larda yapılmış gravürü (altta).

Ortada Şûra-yı devlet dairesinin bulunduğu, "muhteşem bir şekilde süslü olan bu kârgir bina, birbirini takibeden ve aralarında irtibatlı muhtelif dairelerden meydana gelmişti. Boğaziçi'ne bakan cephede muhtelif dairelerin sütunlar üzerine oturan ve ileri taşkın köşkleri mevcuttu." Bu bina 1878'de yandı, yalnız sadrazam dairesi ve arşiv kurtuldu. 1911'de bir yangın binayı bitirdi. Bugün Vilayet makamı olarak kullanılan küçük bina Bâbıâli kompleksinden kalan bir yapıdır. Kalan ikinci yapı, mimar G. Fossati'nin inşa ettiği haçvari planlı arşiv binasıdır.

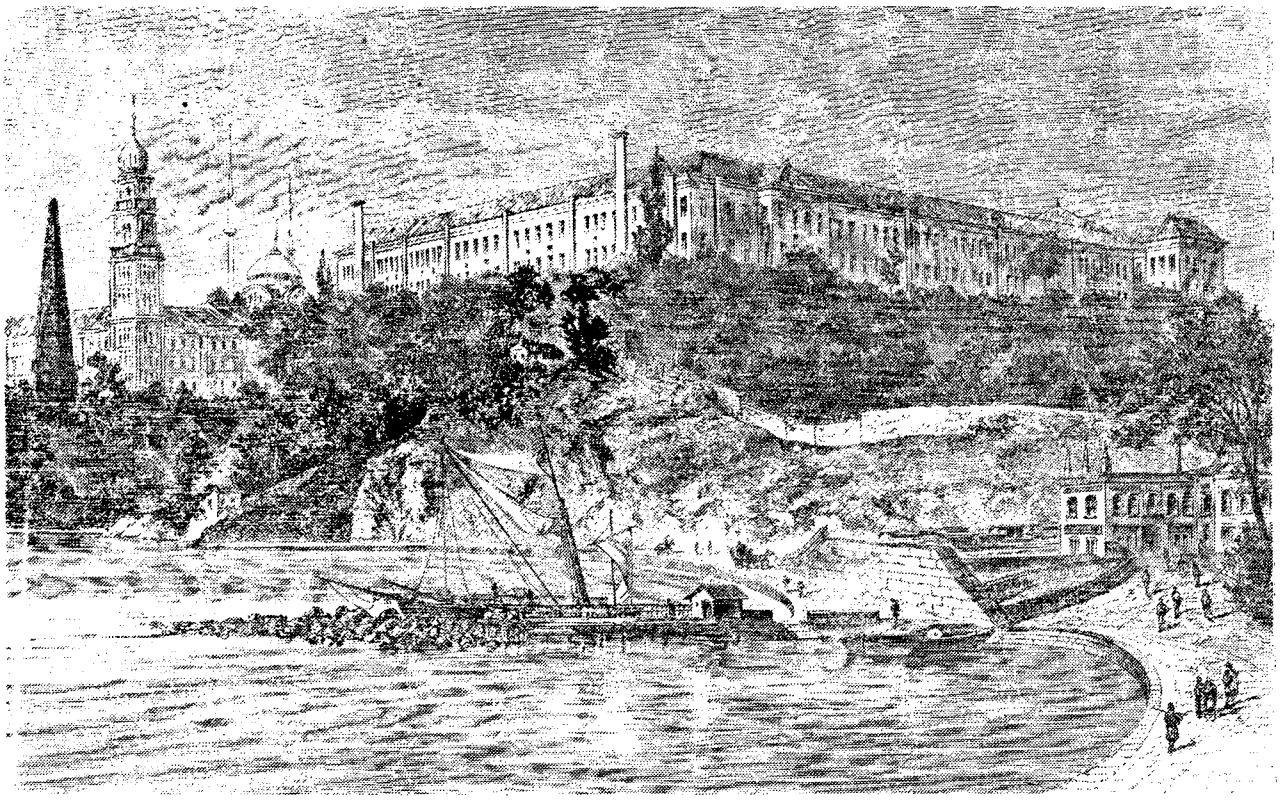
Tanzimat'ın yeni yönetim sistemi içinde yer alan ve işlevsel özelliği olan bir resmi bina türü de zarakollardır. Yüzyılın ikinci yarısında çoğalan bu tipin iki odalı basit örneklerinin yanısıra Maçka, Nişantaşı, Arnavutköy karakol binaları gibi özenli birer *empire* uygulaması olan örnekleri de vardır.

Okullar

Nizam-ı Cedid'in orduda başlattığı eğitimin modernizasyonu Tanzimat döneminde sivil kadroların yetiştirilmesine yöneltildi ve genel bir eğitim reformuna doğru bazı önemli adımlar atıldı. Medrese vb. dinsel eğitim kurumlarını kendi haline bırakan ve eğitimi bunun dışında yeniden örgütleyen Tanzimat yönetiminin ilk önemli uygulaması ortaöğretim düzeyinde bir 'rüşdiye' modelini geliştirip, yaygınlaştırmasıdır. 1838'de başlatılan rüşdiyeler programını yüzyılın ikinci yarısında bazı meslek okulları ve "usul-i cedid üzre" öğretim yapan 'mekteb-i iptidaî'-ler izledi. 1869 Maarif Nizamnamesine göre "köylerde ve mahallelerde sıbyan (iptidaî), beş yüz evli kasabalarda rüşdiye, bin evli kasabalarda idadî ve vilayet merkezlerinde sultanî kurulması..." öngörülmüştü. Bunların büyük kısmının uygulanmadığı düşünülse bile yapılabilenlerin geleneksel mimarlık imajında -özellikle İstanbul dışı yerleşmelerde- farklılaşmayı işaret eden öğeler olarak belirli etki ve rolleri olmuştur.

İmparatorluktaki okulların -hangi düzeyde olursa olsun- ortak mimari özelliklerini saptamanın mümkün olmadığı bellidir. Dikdörtgen veya 'U' biçimli bir kitlesi ve basitleştirilmiş bir neo-klasik cephe düzeni olan modelin yaygınlığının yanısıra çeşitli Avrupa ülkelerinden aktarılmış ve bu nedenle üslûp farklılıkları taşıyan uygulamalar da vardır. Dönemin ilgi çeken yapımları arasında yine bazı İstabul örnekleri bulunmaktadır. İsviçreli mimar G. Fossati'nin inşa ettiği Darülfünun binası bunların başında gelmektedir. 1845'te Meclis-i Maarif'in Darülfünun kurulması kararı üzerine o sırada Ayasofya'nın restorasyonunu yapmakta olan Fossati'ye proje siparişi verilmiştir. "Üç katlı ve yüzden fazla odası bulunan" Darülfünun, ortası avlulu iki büyük blok ile bunları birleştiren dikdörtgen bir kitleden oluşmaktaydı. Sultanahmet'te eski Cebehane arsası üzerine inşa edilen yapı. 19. yy İstanbul'unda Ayasofya ve Sultanahmet camilerinin yanıbaşında kentsel ölçüleri değiştiren, hatta sarsan bir büyüklükte görünmektedir. Neo-Rönesans bir üslûpta bir tasarım olan ve girişlerinde yüksek iyonik sütunları ve klasik alınlıkları bulunan Darülfunun binası, kendi işlevi için çok kısa bir süre kullanılabilmiştir. I. Meşrutiyet'te Meclis-i Meb'usan olarak kullanılan bina daha sonra Adliye Sarayı iken 1933'te yanmıştır.

İki kez kapatılan veya öğretimi tatil edilen Darülfünun 1874'te üçüncü kez Galatasaray'daki Mekteb-i Sultanî'de açıldı. Geçmişi II. Sultan Beyazıd dönemine kadar uzanan bir saray okulu-

HASTANELER: Tanzimat'tan sonra genel halk sağlığı alanında yapılan yeni düzenlemeler bu sorunun altyapısını da gündeme getirdi. Daha önce açılmış olan birçok askeri hastane ve sağlık kurumunun yanısıra, bu konuda alınan önlemlerin yetersizliği özellikle Kırım Savaşı sırasında ortaya çıktı. Bu dönemde Selimiye'deki Süvari Kışlası askeri hastaneye dönüştürüldü. Bu, ortasında bir mescid bulunan, dikdörtgen biçimli bir avluyu çevreleyen bir yapıydı. Hastanenin Osmanlı-Rus Savaşı sırasındaki görünümü.

nun arsası üzerinde yer alan, birkaç kez yanıp onarılan veya yenilenen Mekteb-i Sultanî son olarak 1866'da inşa ve Darülfünun-ı Sultanî'ye tahsis edildi. 1908'de bir yangın daha geçirdi ve yeniden onarıldı. Onarım öncesini gösteren bir fotoğrafla karşılaştırıldığında binanın kitle ve cephe düzeninin değişmediği anlaşılmaktadır. Planının değişip değişmediği bilinmemektedir.

Okul, ortada bir tören avlusunu çevreleyen "U" biçiminde kitlelerden oluşan klasik bir düzenlemeye sahiptir. Katlar birbirinden basit profilli bir silme ile ayırdedilmiştir. Aksiyal ve simetrik düzenli cephede bir çift pilastrla belirtilmiş giriş ekseni, üstte cephenin bitiminde saçak kornişinin üzerine yerleştirilmiş bir tepelik motifi ile vurgulanmıştır. Kanat kitlelerinin eksenlerine yerleştirilmiş birer çift pilastr, simetriyi bir kez daha belirtmektedir. Pencere düzeni büyük ölçüde ilk durumunu korumuktadır. Zemin katta dairesel, üstte basık kemerli olan pencereler, üçüncü katta düz atkıya dönüşmektedir. Cümle kapısı gösterişlidir. Dökme demirden yapılmış kanatlar, iki yandaki yüksek ayaklık gruplarına oturmaktadır. Demir kapının üst kısmına, dönemin resmi yapılarının girişlerinde bulundurulan ve 'şemse' olarak adlandırılan, ortasına padişah tuğrası işlenmiş ışın demetli bir tepelik yerleştirilmiştir.

19. yy'ın ikinci yarısının Harbiye (1863) veya Kuleli (1861) gibi askerî okul yapıları, eğitimin niteliğine bağlı olarak ortası geniş avlularıyla kışla şemalarını anımsatan kuruluşlardır.

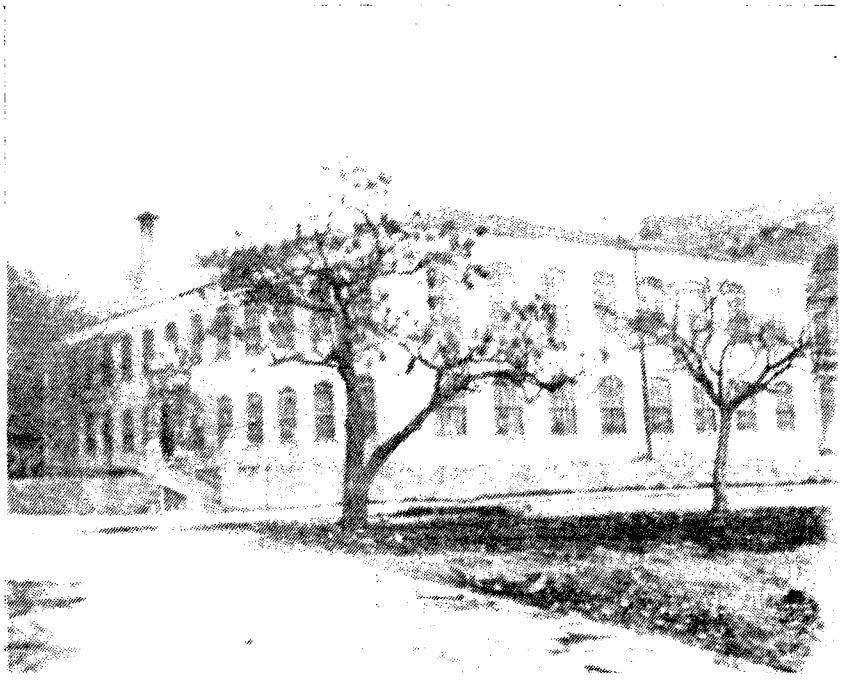
Hastaneler, Sağlık Yapıları

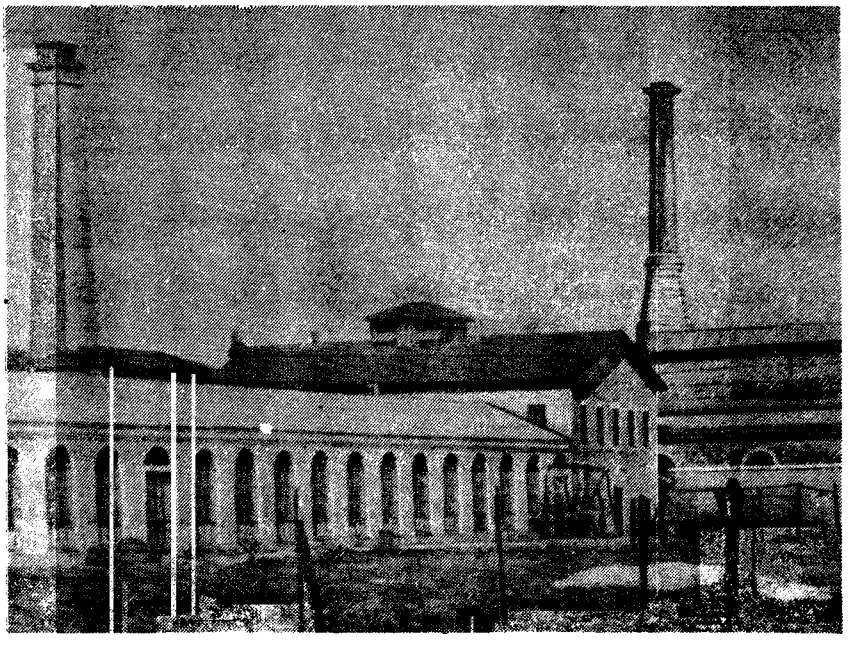
Osmanlı İmparatorluğu'nda sağlık konusundaki ilk düzeltimler 1789'dan sonra III. Selim döneminde başlamıştır. Bu reformlar önce ordu ve donanma içinde yürütülmüş ancak Tanzimat'tan sonra genel halk sağlığı çalışmalarına yönelinmiştir. Nizam-ı Cedid askeri için 1799'da Levent Çiftliği Hastanesi; 1800'de Selimiye Kışlası içinde bir hastane kurulmuşsa da bunların Kabakçı isyanında yakıldığı bilinmektedir. İlk düzenli tıp eğitimi ise (1806) Haliç Tersanesi'ndeki kuruluşlara bağlı bir deniz tıp okulu olarak başlatılmıştır.

1826'da İstanbul'da ortaya çıkan bir kolera salgını, yönetimi yeni ve ciddi önlemler almak zorunda bırakmış, sonraki yıllarda Rami, Davutpaşa, Toptaşı kışlalarıyla İstinye, Ahırkapı ve Tarabya'da yeni askerî hastaneler açılmıştır.

Aynı yıllarda Avrupa'da geçerli tıp anlayışına ve kurallarına uygun ilk Osmanlı sivil sağlık kuruluşu 1843'te Sultan Abdülmecid'in annesi Bezm-i Âlem Valide Sultan'ın bir vakıf kurumu olarak gerçekleştirilen "Yenibahçe'de kâin Bezm-i Âlem Guraba-i Müslimin Hastanesi"dir. Osmanlı Tıp tarihinde 'hastane' sözcüğü ilk kez bu kuruluş için kullanılmıştır. "60 m × 84 m. boyutlarında, ağaçlarla bezeli, dikdörtgen bir iç bahçe çevresini dolanan kapalı koridorların dış kenarlarına dizili büyük hasta koğuşlarından oluşan planıyla, Guraba-i Müslimin Hastanesi" 19. yy'ın

SANAYİLEŞME VE FABRİKA BİNALARI: Osmanlı Devleti'nde tophane, tersane gibi kuruluşların artmasıyla birlikte bu alanda kendini gösteren yetersizliğin giderilmesi ve az da olsa yeni sanayi yapılarının kurulması 1830'lardan sonra hızlandı. İstanbul ve çevresinde kurulan fabrikalar kendilerine özgü bir mimariye sahip yapılardı. En eski sivil sanayi kuruluşu olan Feshane Fabrikası tek katlı pavyonları ve yükseltilmiş bir kalkan duvar üzerine yerleştirilmiş yönetim binası ile dikkati çeker. Bu dönemin sanayi yapıları neoklasik üslûp özellikleri taşıyan, strüktüründe ise dönemin teknolojisini kullanan yapılardır. Eyüp Feshane Fabrikası (altta), Hereke Dokumahanesi (yanda).

kışla şemalarını anımsatmaktadır. Simetrik bir cephe düzeni olan, girişi çift sütun üzerine üçgen alınlıkla belirtilmiş tek katlı bir yapıdır.

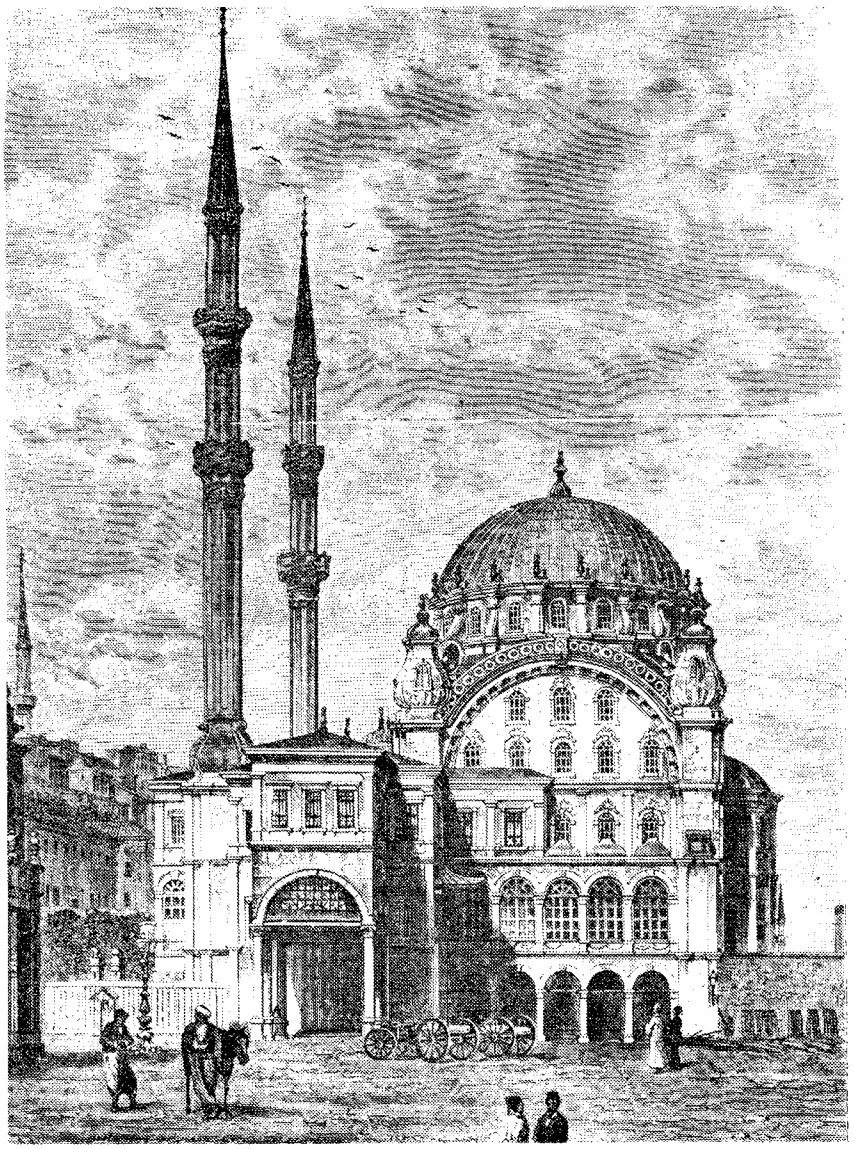
Kırım Savaşı Osmanlı sağlık kuruluşlarının yetersizliğini ortaya çıkarmış; 1854'te İstanbul'a gelen Florence Nightingale'in kişisel çabaları ve *Times* gazetesinin mali yardımıyla altı ay içinde Selimiye'deki Süvari Kışlası hastaneye dönüştürülmüştür. "Ortasında bir mescid bulunan, ağaçlıklı, dikdörtgen biçimli bir avluyu her iki katta da çevreleyen kapalı koridorlar üzerine dizili büyük odalardan" oluşan yapı, -halen askerî hastane- Guraba-i Müslimin Hastanesi modelini yinelemektedir.

Özetle 19. yy sonuna kadar sağlık yapıları, ortası avlulu kışla şemasını kullanan, sade biçimleri yanında bol yeşilli bahçeleriyle betimlenen örnekler oldu.

Sanayi Kuruluşları ve Fabrikalar

İmparatorlukta sanayileşme girişimi ilk önce III. Selim döneminde Tersane, Tophane vb. gibi askerî kuruluşlardaki sıhhileştirme ve yeni kurulmalarla başlamıştı. Toulon Tersanelerinin uzman mühendisi M. Le Roi'nin Haliç Tersanesi'nin düzeltim ve gelişmesi için çalışmaları bilinen ilk örneklerdir. Ancak asıl ısrarlı çabalar, yerli sanayiin büyük bir gerilemeye uğradığı 1825-1830 yıllarından sonra, 19. yy ortalarına rastlamaktadır. Resmi yapı programında sanayi yapılarının büyük grubunu oluşturan fabrika-i hümayûnlar, çoğunluğu İstanbul ve çevresinde inşa edilip çalıştırılmış, özgül mimari çözümleri olan büyük yatırımlardır. Sayısal olarak da tüm Batılılaşma dönemi içinde en çok Tanzimat yıllarında gerçekleştirilmişlerdir. Topkapı Sarayı içindeki Matbaa-i Âmire (1831) sayılmazsa en eski Osmanlı sivil sanayi kuruluşu Feshane Fabrika-i Hümayûnu'dur (1833). Özgün durumunu gösteren arşiv fotoğraflarından fabrikanın pavyonlardan oluşan bir genel yerleşimi olduğu anlaşılmaktadır. Tek katlı olan pavyonlarda iyice sadeleştirilmiş bir geç ampir üslup kullanılmış, yönetim binası, yükseltilmiş bir kalkan duvarı üzerinde bulunan daha özenli yapımıyla ayrılmaktadır.

Yönetim binası, daha özenli yapımı ve üzerinde bir kitabe panosu bulunan yükseltilmiş kalkan duvarıyla ayırdedilmektedir. İçerde yüksek iç mekân çelik bir makas sistemiyle geçilmiştir. Büyük 'I' profilli sistem, daire kesitli dökme demir borudan kolonlara oturmaktadır.

Yapım tarihi olarak kitabesinde 1833'te (-belgelerde 1843-) inşa edildiği belirtilen Darphane-i Âmire, hassa mimarı Krikor Balyan tarafından bir genişletme ve yenileme çalışması olarak gerçekleştirilmiştir. Fotoğraflarına göre stilistik olarak ampir özellikler taşıyan Hünkâr Dairesi üç katlı orta sofalı bir köşk olarak fabrikanın öteki pavyonlarından ayrılmaktaydı. Öteki pavyonlar, çeşitli ek ve yenilemelerle homojen biçim özellikleri taşımayan yapılardır. Kompleksin genel çizgisi, barok eğimli duvar ve saçaklarına, Osmanlı revivalist kubbe ve kemer biçimlerine karşın neo-klasik bir düzenleme olarak görünmektedir. Abdülmecid'in özel iradesiyle kurulan ve yapıları hassa başmimarı olarak Garabet Balyan tarafından inşa edilen Hereke Fabrika-i Hümayunu, Saraya bağlı en önemli kuruluşlardan biriydi. İki katlı dikdörtgen biçiminde masif görünümlü olan ilk yapı bugün mevcut değildir. Eski fotoğraflarında basık kemerli büyük dizi pencerelerden oluşan yalın bir cephe düzeni; köşeleri ve saçak altı, üzeri beyaz sıvalı taş bordürle çevrilmiş yüzeyler görünmektedir. Genel yerleşimi yine pavyonlar halinde olan Fabrika-i Hümayûn'un en ilginç pavyonu, mimar Sarkis Balyan tarafından Alman İmparatoru II. Wilhelm'in ziyareti nedeniyle bir günde inşa edilmesiyle ünlü olan küçük deniz köşküdür.

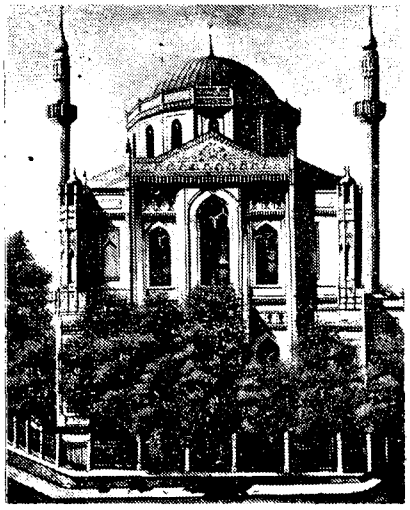
Özetle, dönemin sanayi yapıları, iyice sade ampir veya neo-klasik üslup özellikleri taşıyan pavyonlar halinde inşa edilmiş ve genellikle lineer bir yerleşime sahip, strüktürde dönemin teknolojisini kullanan uygulamalardır. Hayli mütevazi bir teknoloji kullanımı getirmesine ve geniş perspektiflere açılmamasına karşın bu sanayi yapıları, mimaride teknoloji boyutu için belirli bir birikim sağlamışlardır.

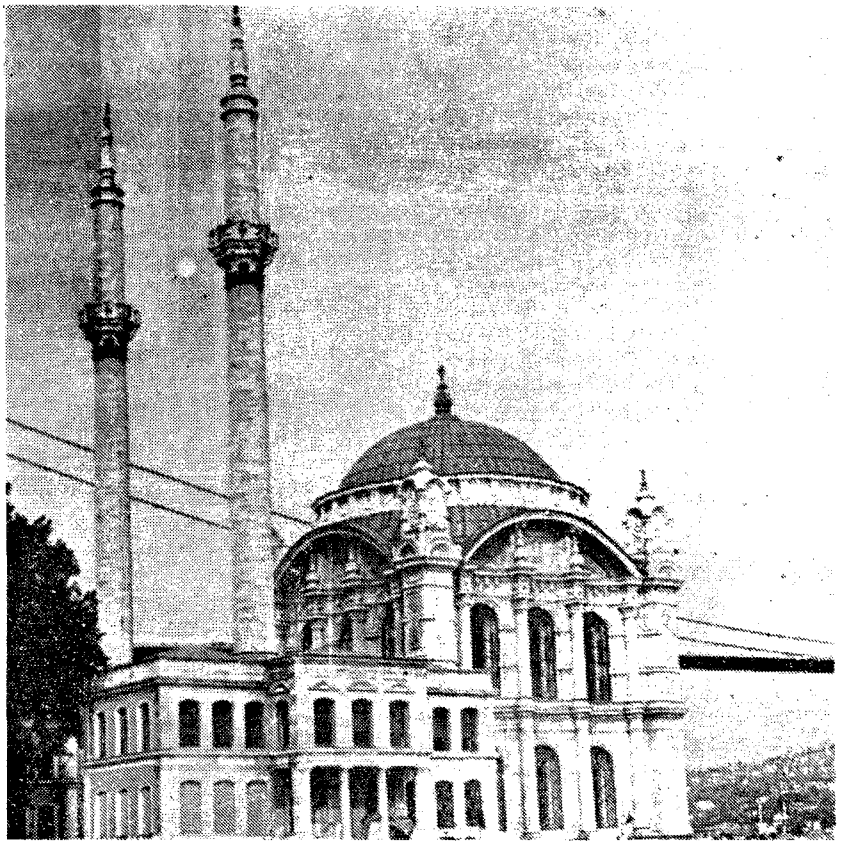
Asıl birikim sağlayan yapıt 1840'ta İngiltere'den Manchester'dan gelmiştir. Ünlü İngiliz (İskoçyalı) demir ustası William Fairbairn, çağrılı olarak, limanlar, doklar ve sanayinin modernizasyonu konusunda tavsiyelerde bulunmak üzere İstanbul'a geldi. Fairbairne'e ordu için bir buharlı değirmen siparişi verildi. W. Fairbairn, makinelerin barınacağı yapıyı Londra'daki atölyelerinde *prefabrike* olarak inşa etti. Yapı, 27x50 feet (8, 10mx15, 50 m.) boyutlarında üç katlı bir demir yapımdı. Çerçeve tümüyle dökme demirdendi. Katları ve çatıyı dökme demir kolon ve kirişler taşıyordu. 1840'ta İstanbul'a gönderilmek üzere gemiye yüklenmeden önce Millwall'da monte edilip bir süre teşhir edildi. Döneminin gazete ve dergilerinde yankı uyandıran bu olağanüstü strüktürün Avrupa'daki ve Amerikan Dökme Demir Dönemi üzerindeki etkileri bilindiği halde İstanbul'daki kuruluşu bile şimdilik karanlıktadır.

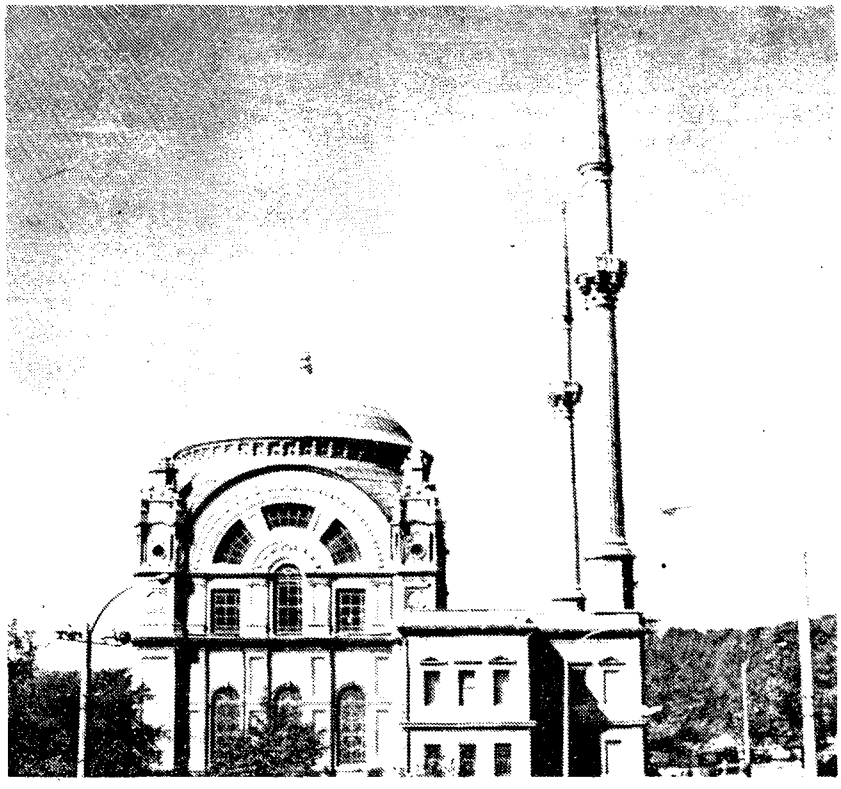
Dinî Yapılar, Cami ve Türbeler

İşleviyle biçimi arasında geleneğin sürekliliğinde kurulmuş olan simgesel bağın çözülüp yeniden kurulmasının veya dinsel işlevinin yanısıra bağımsız bir mimari olgu gibi kavranışının ilk somut gösterimi olan Nuruosmaniye'den sonra cami yapıları, bu kez de günün stilistik özelliklerinin ve değişimlerinin göstergesi olmuşlardır. Örneğin ünlü mimar Krikor Balyan'ın yapıtı olan Nusretiye Camisi (1823-26) Osmanlı mimarlığında barok dönemin kapanış yapısı olarak nitelenmiş veya 'empire' üslûbuna geçişin en erken örneği sayılmıştır.

Gerçekten de 19. yy camileri, hemen hiç değişmeyen 'tek kubbeli ve kare planlı' ibadet mekânı şeması dışında yeni gereksinmelere göre plan değişikliklerine uğrarken biçimlendirmede veya biçim arayışlarında mimarların profesyonel yeteneklerinin ve güncelliğin işaretlerini taşımışlardır.

CAMİLER: *19. yy camileri eskinin büyük anıtsal yapılarına oranla küçük, cami imajına daha dünyevi bir anlam yükleyen bir işleve sahiptirler. Tek kubbeli ve kare planlı olan ibadet yerinin yanısıra camiye eklenen sivil nitelikli yapıdan oluşan ikili kompleks bu durumu yansıtır. Yine bu dönem camilerinde saltanat protokolüne uygun bir planlama da göze çarpmaktadır. Krikor Balyan'ın yapıtı olan Nusretiye Camisi'nin 19. yy'daki görünümü (yan sayfada), Nikoğos Balyan'ın yaptığı Dolmabahçe Camisi (altta), Ortaköy Camisi (yanda) ve Pertevniyal Valide Sultan Camisi (üstte).*

19. yy camilerinde plan açısından en önemli değişiklik, son cemaat yerinin hünkâr mahfiliyle bütünleşmesi ve iki katlı bir tür köşk biçiminde yapıya dıştan bitişen bir kanat haline gelmesidir. İstanbul camilerine özgü bu değişikliğin nedeni, elbette Batılılaşmanın getirdiği yeni protokol düzenidir. Avrupa monarşilerinin törensel protokolünden esinlenmeler taşıyan Cuma Selâmlığı ve bunun gerektirdiği kalabalık maiyet, camilere yeni işlevler yüklemiştir. Buna, İstanbul'un çeşitli ve Saray'a uzak semtlerinde yapılmış yeni camilere gidip gelmenin gerektirdiği yeni hacim ve düzenleme gerekleri de eklenmelidir.

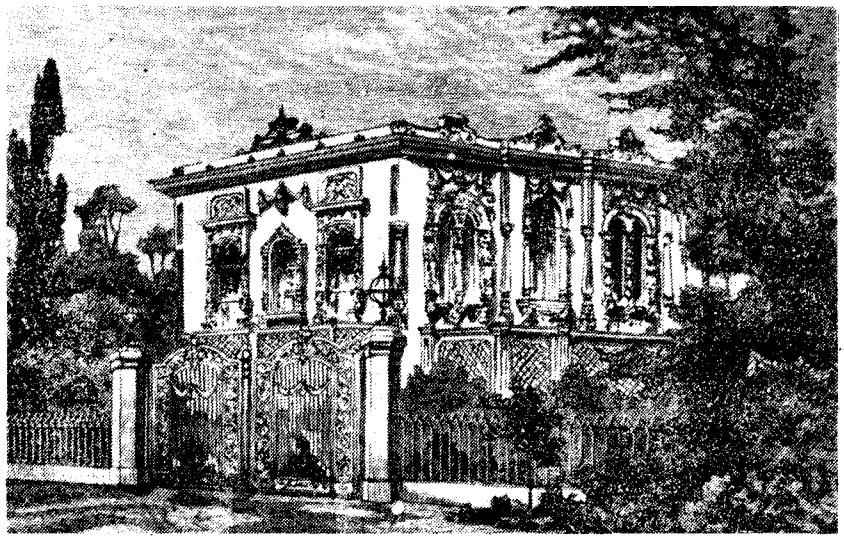
Ancak bu işlevler için tasarlanan ve son cemaat yeriyle hünkâr mahfilini birleştiren bölüm, uygulamada, genellikle cami ve önünde ona eklenen sivil nitelikli yapıdan oluşan bir kompozisyona yol açmıştır. Kompozisyonun ikili yapısı, Tanzimat ideolojisinin en ilginç gösterimlerinden, dışavurumlarından biridir. Geleneğin en sağlam kalesini zorlamakta, ibadet sahnını değiştirmese

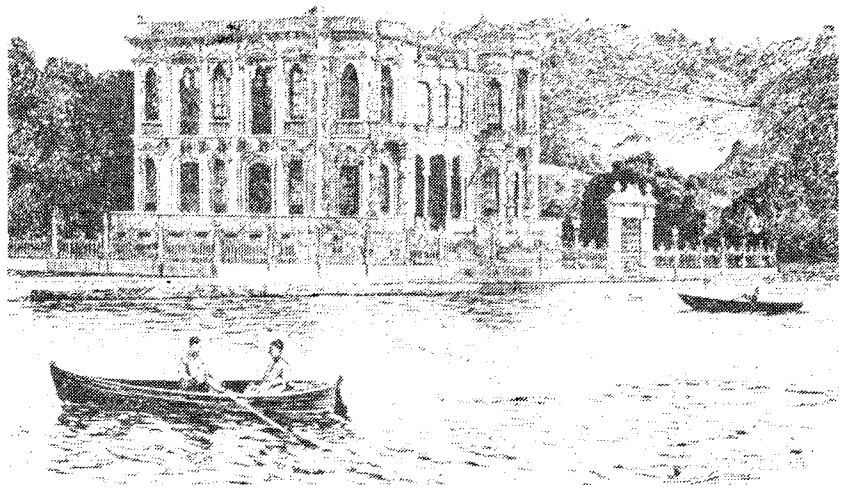
bile, saltanat protokolünü planlamanın etkin öğesi kılmaktadır. Bu cami imajını dünyevileştiren, ilettiği mesaja yeni anlamlar yükleyen bir değişimdir. Bu değişimi, eğitimin medreseden, hukukun şeri'atdan çözülmesi vb. olguların tarihi ve ideolojik bağlamı içinde anlamlandırmak olasıdır.

Uygulamanın en erken örneği Selimiye Camisi'nde (1804) görülmektedir. İlk tasarım olmasına rağmen, kitlelerin ölçüleri, galerilerin yan taraflara döndürülmesi, asimetrik bir biçimlendirme camiyle belirli bir mimari uyumun sağlanabilmesine yardımcı olmuştur. Nusretiye Camisi'nde ise camiyle hünkâr bölümü arasında yalnız nitelikleri değil üslûp özellikleri açısından da farklı bir 'ikili' görünüm vardır. Cami sahnında artık alışılmış -gelenekleşmiş- olan Osmanlı Barok anlayışına sadık kalınmış, buna karşılık hünkâr mahfili kitlesinde klasisist bir biçimlenmeye gidilmiştir.

1843'te Yıldız Parkı girişinde inşa edilmiş olan Mecidiye Camisi, önceki örneklerden farklı bir tasarımdır. 19. yy mimarlığında da bir dönüm noktasıdır; Hünkâr bölümü, alışılageldiği gibi 'doğu-batı' değil 'güney-kuzey' doğrultusunda gelişmiş ve hacim bakımından cami sahnına eşit -hatta daha büyük- bir büyüklüğe ulaşmıştır. Açık ya da yarı açık bir mekân olarak Osmanlı camisinin temel plan öğelerinden biri olan son cemaat yeri silinmiş, adeta fuaye işlevi gören kapalı bir hole dönüşmüştür. Simetrik konumda, öne çıkmış iki oval kitle, girişe bir resmî daire görünümü vermektedir. Caminin Yıldız Sarayı girişine cephe veren kitlesinde hünkâr bölmü ve cami altyapısı organik bir devamlılık göstermektedir. Özetle buradaki tasarım, hünkâr bölümünün belirleyiciliğini vurgulayan bir örnektir.

Tasarımı Nikoğos Balyan'a atfedilen Dolmabahçe Camisi (1853) 19. yy camileri arasında, plan ve kitlelerinin açık ve okunabilirliğiyle ayrılmaktadır. Cami kısmının köşeleri, düşey taşıyıcılar olarak, bağımsız birer kule gibi profillendirilip ayrılmışlardır. Tam daire biçimli büyük askı kemerleri, paralel pencere düzenlemesiyle iyice vurgulanmıştır ve bu formel düzenleme, kemerin taşıyıcı konumunu açığa vurmaktadır. Küresel geçiş elemanı, yassı bir tambur ve kubbe baldakenin strüktürünü tamamlamaktadır. Bu tek tek seçilen strüktür öğelerinin kuruluşuyla Dolmabahçe Camisi, 19. yy yapıları arasında

klasik dönemin, 16. yy'ın mimarlığına (Edirnekapı Mihrimah Camisi örneğinde) gönderme yapan belki de tek örnektir.

Hünkâr bölümü, planı ve kitlesiyle bağımsız, kendi başına varolan, cami sahnına yapıştırılmış ayrı bir yapıdır. Bu iki bağımsız kitle arasındaki tek organik bağ, hünkâr mahfili ikinci katından cami sahnına açılan galeridir. Bu düzenleme içinde mimar, minareleri nereye koyacağına karar verememiş gibidir ve bu, profesyonel bir gözü en şaşırtan noktadır.

Dolmabahçe Camisi'yle aynı yıllarda ve aynı mimar tarafından inşa edilmiş olan Ortaköy Camisi ise otuz yıl önce inşa edilmiş Nusretiye Camisi'ni anımsatmaktadır. Mimar, cami bölümünde barok geleneğin çizgisini, farklı bir bağlam içinde, historisist öğelerle karışmış olarak aramaktadır. Planda da hemen görülebileceği gibi duvarların dış yüzeyleri niş biçiminde içeri çekilmiş, bu içbükey yüzeyler ince kolonlara bağlanmıştır. Birbirini izleyen bu içbükey-dışbükey karşıt hareketler, kuşkusuz barok bir espriyi yansıtmaktadır. Ne var ki, vazo figürleriyle sonlanan kolonlar strüktürel nitelikte değildir; dekoratif nitelikli yarım kolonlardır (ve bu özellikleriyle neredeyse gotik izlenimi vermektedirler). Kubbe, 'C' kıvrımlı barok payandaları olan tambur üzerindedir. Hünkâr bölümüne gelince -tam da Nusretiye'deki gibi- caminin tersine bir neo-klasik uygulamadır. Yine oradaki gibi oval planlı bir giriş merdiveni bulunmaktadır.

Her iki caminin referansları düşünülürse, mimarın o yılların historisist anlayışı içinde ilginç arayışlara yöneldiği

EN MASRAFLI YATIRIMLAR: Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında yapılan saraylar, köşkler ve kasrlar Osmanlı tarihinin hiçbir döneminde görülmeyen büyük harcamalara yol açmıştır. Yıllardır Osmanlı hanedanının oturduğu Topkapı Sarayı II. Mahmud'la birlikte terkedilmeye ve öncelikle Boğaziçi'nde yaptırılan yeni saraylar tercih edilmeye başlanmıştır. Bunun yanısıra birçok köşk, kasr da yılın belirli aylarında kullanılan ve yapımlarına özen gösterilen yapılar oldu. Göksu Kasrı'nın 19. yy'daki görünümü (yan sayfada altta), Ihlamur Kasrı (yan sayfada üstte), Cemile ve Münir Sultan Sahilsarayları (üstte).

sezilmektedir. Özgün ve yerel bir mimari için historisist seçmeciliği uygun bir anlayış olarak değerlendirme girişimi yüzyıl ortalarında başlamış görünmektedir. Mimar Montani'nin tasarımını yaptığı Pertevniyal Valide Sultan Camisi (1870), planda camiyle hünkâr bölümünün başarılı mafsallandırılışına örneklik edebilir. Ne var ki, içeriklerinden soyutlanmış Osmanlı mimarlık öğeleri veya bezeme motiflerini geç neogotik bir düzenleme içinde değerlendirmeye çalışan Montani'nin yapıtı, çok dışardan ve çok sentetik bir canlandırmadır. Balyan'ların bir 19. yy geleneği için aradıkları referans ve yorumları hiç anımsatmamaktadır.

Saraylar, Kasır ve Köşkler

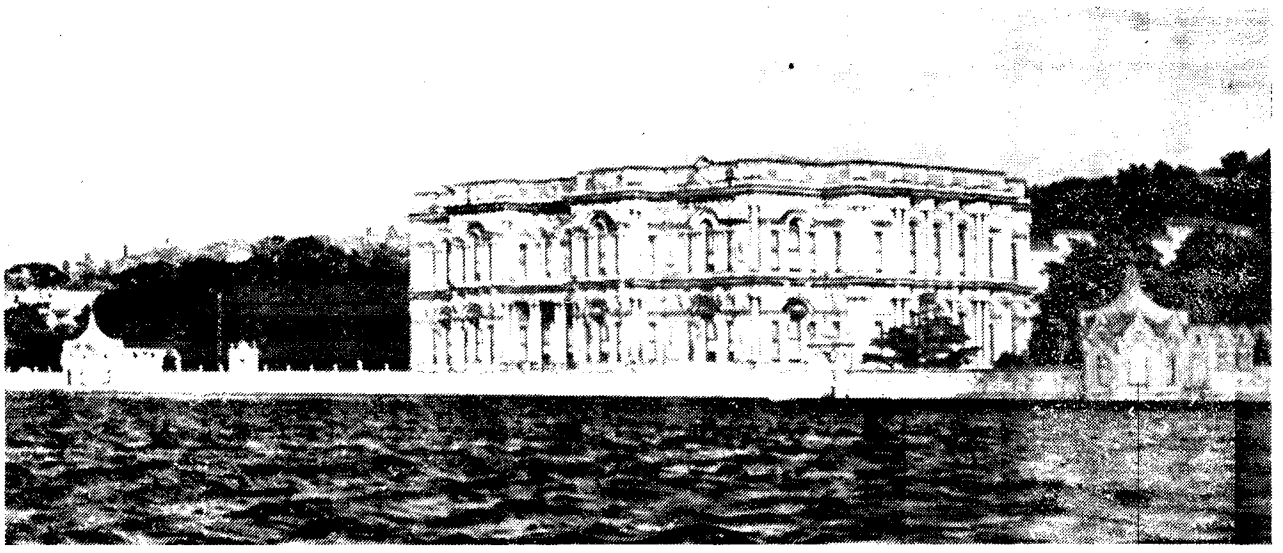
19. yy sarayları, Osmanlı mimarlığı son döneminin yapım programının en çarpıcı paragrafı ve en büyük yapı yatırımlarıdır. Osmanlı mimarlığının hiçbir döneminde 19. yy'da olduğu kadar çok ve büyük saray, kasr ve köşk yapılmadığı rahatça savunulabilir.

Osmanlı padişahlarının Topkapı Sarayı'ndan çıkışları, daha önce de belirttiğimiz gibi -geçici biçimlerde de olsa- III. Ahmed'le başlamıştı. Ama tüm 18. yy boyunca Sarayiçi, daimi oturmaların sürekli mekânıydı. Topkapı Sarayı'nı terketmeyi kesin ve kararlı biçimde düşünen ve uygulamaya çalışan ilk padişah II. Mahmud olmuştu. Yeniçeri ayaklanmalarını ve Kabakçı isyanını unutamayan II. Mahmud 'kan ve ölüm kokan' Topkapı Sarayı'nda artık yaşamak istemiyordu. Ya Krikor Balyan'a Beşiktaş'ta yaptırdığı yeni sarayda ya da Topkapı Sahil Sarayı'nda oturmayı yeğliyordu. Ama Topkapı Sarayı'nı kesin olarak terkeden, Sultan Abdülmecid oldu. Dolmabahçe Sarayı'nın yapımı, Osmanlı hanedanının yaşamında, kendini ve yöneticiliğini kavramlaştırmasında ve İstanbul'un kentsel tarihinde bir dönüm noktasıdır. Elbet yalnız padişahın değil ama Saray'ın ve bürokrasinin tarihi yarımadadan Galata-Pera bölgesine geçişi yeni yönelimleri simgelerken Dolmabahçe'nin yeni ve genişletilmiş işlev ve programlara göre ve tek seferde ve bütüncül bir proje olarak yapılması; Avrupa monarklarınınkine eşdeğerde bir yaşam biçimine mekân ve dekor sunması yeni olgular ve kavramlardı. Öte yandan Dolmabahçe'nin yapımı, kentsel ağırlık merkezinin yer değiştirmesi demekti.

19. yy'ın diğer saraylarının, elbette, bu anlamda bir ağırlığı ve önemi olduğu söylenemez. Onlar Dolmabahçe'nin başlattığı oluşumu sürdüren, yayan, dengeleyen kentsel öğeler, bir başka deyişle başkente yaraşır bir mimari çevrenin yapıtaşlarıdır. Abdülaziz'in saltanat dönemindeki yapımlar, bu anlamda -son- parıltılardır.

19. yy'ın ikinci yarısındaki sarayların büyük çoğunluğu Boğaziçi kıyılarında inşa edilmiştir: Cemile ve Münire Sultan Sarayları (1855); Göksu Kasrı (1856); Beylerbeyi Sarayı (1864); Çırağan Sarayı (1871); Kalender Kasrı vb. gibi. Bir kısmı sayfiye veya mesire yerlerindeki yazlık saraylardır: Ihlamur köşkleri (1848-63); Çağlayan (Kâğıthane) Kasrı (1862); Alemdağ Köşkü vb. gibi. Topkapı Sarayı'na yalnız bir tane köşk eklenmiştir: Mecidiye Köşkü.

Cemile ve Münire Sultan Sahilsarayları (1855) Osmanlı hanedanının kadın

İKİ SARAY: *19. yy'da yaptırılan Beylerbeyi Sarayı ile Çırağan Sarayı dönemin önemli mimari örnekleri arasında sayılır. Abdülaziz'in mimarı Sarkis Balyan'ın yaptığı Beylerbeyi Sarayı Osmanlı mimarisinin biçim ve öğelerini değişik tarihçil bir yaklaşımla yorumlayan bir iç mekân düzenlemesine sahiptir. Dolmabahçe'ye oranla daha yetkin ve klasik bir sadeliğin sahip olduğu Çırağan Sarayı ise anıtsal saray diye adlandırılan yapıların sonuncusudur. Beylerbeyi Sarayı (üstte), Çırağan Sarayı'nın yanarken görünümleri (karşı sayfada).*

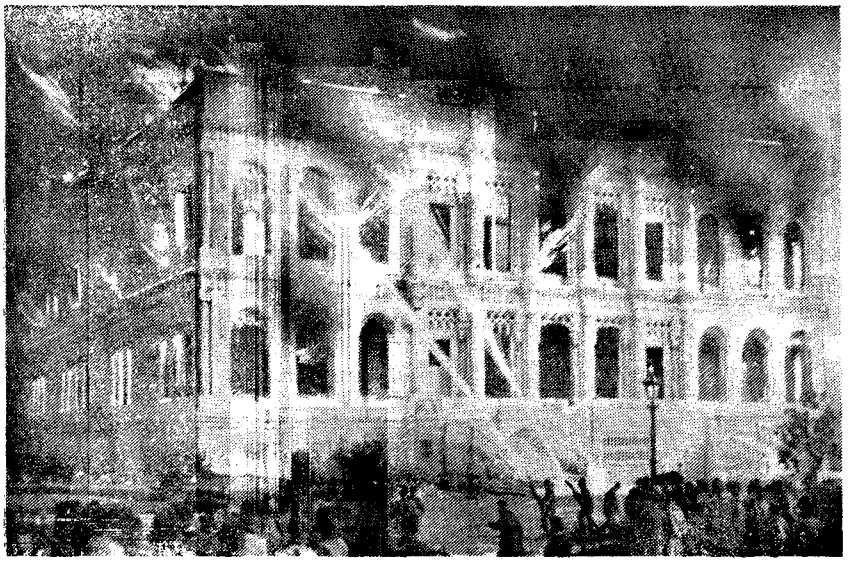
üyeleri için İstanbul'da yaptırılan çok sayıdaki sarayın (veya kasır, köşk), tipik bir örneğidir. Garabet Balyan'ın tasarımı olan Saray, denize paralel olarak yerleştirilmiş dikdörtgen bir plana oturmaktadır. Onarılıp yenilenerek Mimar Sinan Üniversitesi tarafından kullanılan yapı bu dönem saraylarının tipik şemasında inşa edilmiştir. Bu, ortada kesişen iki eksene göre simetrik olup kesişme noktasında bir büyük salon (geleneksel sofa) bulunan, sarayın büyük merdiveninin bu dikdörtgen biçimli salona açıldığı bir plan şemasıdır. Bu açık ve okunaklı plana iki katlı bir cephe eşlik etmektedir.

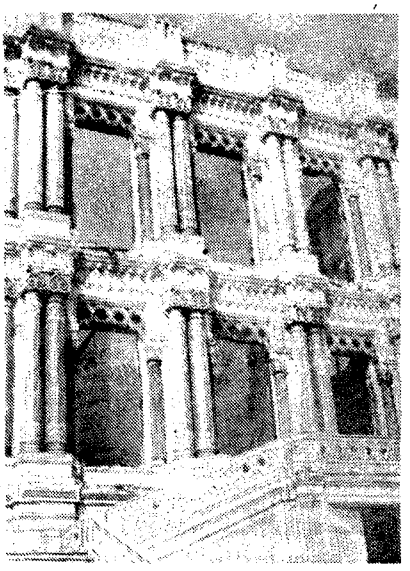
Ihlamur (Nüzhetiye) Kasrı (1853) Dolmabahçe Sarayı'nın artan malzemesiyle ve Nikoğos Balyan'ın tasarımı olarak inşa edildi. Bu küçük köşkün planı ortada bir giriş holü ve merdivenle köşelerdeki dört odadan oluşan (ve karnıyarık olarak tanınan) bir şemadır. Girişin önüne bir sahanlık ve iki koldan açılarak yükselen barok bir merdiven yerleştirilmiştir. Yapının köşelerine ve girişin iki yanına duvardan ayrı süs kolonları yerleştirilmiş, kitlenin sınır çizgileri böylece silinmiştir. Aynı süs kolonları çift açıklıklı pencerelerde de kullanılmış; yapının tüm cephesinde gözlenen dekorativizme, işlevlerinden ayrılmış bu süs kolonları da katılmıştır. Yükseltilmiş bir bodrum üzerine tek katlı olan kasır, iki yandaki balkonlarla doğaya açılmaktadır. Ihlamur Kasrı'nda gözlediğimiz neo-barok özelliklerin belirişi ve dekorativizm, iki yıl sonraki Göksu Kasrı'nda daha açık ve vurgulanmış olarak görülecektir.

Göksu Kasrı (1856) Nikoğos Balyan'ın tasarımı olup İstanbul sarayları içinde neo-barok özellikler taşıyan en karakteristik uygulamadır. Uzun kenarı denize paralel yerleştirilmiş dikdörtgen biçiminde bir kitlesi vardır. Yapının denize dik ekseni üzerindeki giriş kısmı deniz tarafından içeri çekilmiş, kara tarafında yuvarlak bir merdivenin içine yerleştiği silindirik merdiven kovası dışa verilmiştir. Eksenin iki yanındaki salonlar, her iki katta da, denize doğru dairesel biçimli çıkmalar yapmaktadır. Kitlenin bu ileri-geri hareketi, açıkça barok bir etki vermektedir. Deniz girişi iki koldan açılarak yükselen barok merdivenlerin ulaştığı sahanlıktan ve koyu gölgeler atan kolonlu bir revak kısmından verilmektedir. Sahanlığın tam önüne, merdivenlerin ortasına bir kaskad yapılmıştır. Deniz kabukları, vazo ve çiçekler, kıvrımdal ve girlandlar tüm abartılmış biçimleriyle cepheye yayılmışlardır. Pencere söveleri bile burmalı kolonetler biçimindedir. Dekorasyon kullanımında bir tür 'horror vacuii' gözlenmektedir.

Kâğıthane'de Sultan Abdülaziz'in mimar Sarkis Balyan'a yaptırdığı büyük Kasr-ı Hümayun-ı Cedid (1862), 3. Sa'dabad düzenlemesinin ana yapısıdır. İlk Sa'dabad Kasrının bulunduğu yerde, ve Cedvel-i Sim kenarında inşa edilen bu kasrın tasarımında ilk yapıda olduğu gibi su öğesinin belirleyiciliğini koruduğu, aksiyal ve geniş vistalı düzenlemelere yine gidilmediği anlaşılmaktadır. Saray eskisine oranla hayli büyük tutulmuştur. Yapı, bir kenarında Cedvel-i Sim'e öteki kenarında bahçeye cephe veren 'L' biçiminde bir plana sahiptir. Sarayın bahçe kanadı, harem ve selamlık birlikte olmak üzere simetrik planlanmıştır. Birbirine eş durumda iki giriş, büyük hollere ve geniş barok merdivenlere açılmaktadır. Harem ve selamlık bölümlerinin ortasında, eksende yeralan büyük bir oval salon her iki bölümle de bağlantılı ve ortak bir hacimdir. Cephelerde neo-klasik bir düzenleme görülmektedir. Harem bölümü büyük havuza bir yalı sarayı gibi kıvrımlı büyük konsollar üzerinde çıkmalar yapmaktadır. Büyük yüksek pencereler, klasik düzenler içindeki girişler ve profilli kornişler yapıya 'impérial' bir görünüm kazandırmıştır.

Kasır, önemli bir sakatlığı olmadığı halde 1945'te yıkılarak yerine bugünkü askeri okul yapılmış, zamanla Cedvel-i Sim, çağlayanlar, su köşkleri harabeleri ve Çadır Köşkü de üzerine dev-

rilen bir ağaç yüzünden çökerek ortadan kaldırılmıştır. Beylerbeyi Sarayı (1864) yanan eski Beylerbeyi Sarayı'nın yerine, Sultan Abdülaziz'in mimar Sarkis Balyan'a yaptırdığı büyük bir saray ve ikincil yapılarından oluşan bir komplekstir.

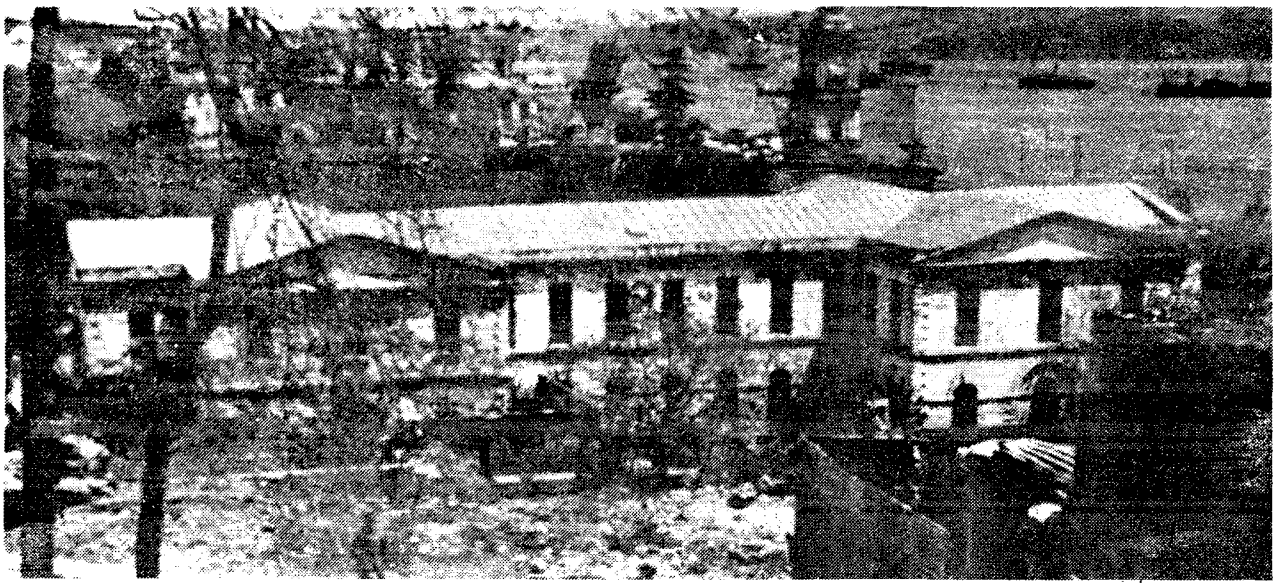
Denizden geriye doğru setler halinde yükselen geniş bir bahçesi olan Beylerbeyi Sarayı, uzun kenarı denize paralel olarak yerleştirilmiş dikdörtgen biçiminde bir kitleye sahiptir. Planı, eski İstanbul konutunun türevi olan orta sofalı şemanın, Balyan'ların saray ölçeğine geliştirip getirdiği varyantıdır. Mimar burada Dolmabahçe Sarayı'ndaki mimari buluşları yeniden deneyen, ayrıca Osmanlı mimarlığının biçimlerini ve öğelerini historisist bir yaklaşımla yorumlama yollarını arayan bir iç mekân çalışması yapmıştır. Bu, merkezi planlı ve eyvanlı mekân düzenlemelerinde olduğu gibi, dekorasyon ve bezeme düzeyinde de kendini duyurmaktadır. Dekorasyonun yerel ve Doğulu motiflere kayması, içi mekânda neo-barok esprinin geriye itilmesi Beylerbeyi Sarayı'nı örneğin Dolmabahçe'den ayırdeden özelliklerdir. Barok hemen yalnızca orta sofanın ve girişin merdivenlerini biçimlendirmektedir. Cephede kat ve saçak kornişlerinin ve çatı parapetinin sağladığı kuvvetle hissedilen yatay ve dingin bir görünüm vardır. Buna karşılık çıkma yapan salonların büyük dikdörtgen kitleyi bölümlemesi, çoğalmış ve çeşitlenmiş mimari öğeler, -pencere, lento, kemer ve silmeleri- duvarlardan ayrı tutulmuş kolon veya kolon grupları hareketli bir yüzey oluşturmakta, kornişlerin yatay çizgisiyle dengelenmektedir. Sarayın harem ve selamlık bahçelerindeki deniz köşkleri, Osmanlı mimarlığının merkezi plan, kubbe ve benzeri motiflerini yoğun bir fantezi duygusuyla kullanan tasarımlarıdır. İlginç olan bu fantezinin Beylerbeyi Sarayı gibi büyük, klasik ve görkemli bir yapının deniz cephesini tutan, ana binayla böylesi bir karşıtlığa giren küçücük bir yapıda kullanılmasıdır.

Çırağan Sarayı (1871) 19. yy'ın anıtsal saraylarının sonuncusudur. Nikoğos Balyan'ın da inşa ettiği söylenen Sarayın planı, Dolmabahçe Sarayı'nda kullanılan şemanın daha ileri ve daha kristalize olmuş bir örneğidir. Bu noktada, yapılarına toplu bir bakışla, Balyan'ların Garabet'in çalışmalarıyla başlayan bir plan esprisini sürdürüp geliştirdikleri ve Dolmabahçe'deki büyük ölçekli uygulamadan sonra Çırağan'da klasik bir çizgiye ulaştırdıkları söylenebilir. Bu bağlam içinde Çırağan projesi tek başına Nikoğos'un değil bir kuşağın çalışmasının ürünüdür.

Çırağan Sarayı'nın planı yetkin ve klasik bir sadeliğe sahiptir. Üç sofalı şemanın tek bir dikdörtgen içine alınıp kesin bir geometriyle ve büyük boyutlarda (120mx42m) tasarıma girmesi yeni bir yorumdur. Çırağan Sarayı'nı döneminin öteki yapılarından ayıran bir özgün planına ilk kez S.H. Eldem işaret etmiştir. Çırağan Sarayı'nda yalnız özgün bir şema değil fakat bu şemadan elde edilmiş açık, okunabilir, geometrik bağlantıları ve boyutları denenmiş, rasyonel bir plan çalışması vardır. Dolmabahçe Sarayı'nda özellikle Hususi Daire'de görülen ve ancak sayısız merdiven ve koridorla çözümlenen plan karmaşası burada ortadan kaldırılmıştır. Zeminde girişlerin doğrultusunda uzunlamasına gelişen yan sofalar üst katta 90 derecelik bir dönüşle denize dik doğrultuda uzanmaktadır. Hacimleri belli geometrik biçimlerde tutup hareket yönleriyle oynayarak mekân algılaması farklarını kullanmak Dolmabahçe Sarayı'nda da denenmiş bir tasarım tekniğidir. Üst kat sofaları haç biçiminde dört kollu eyvanlı olarak biçimlendirilmişlerdir. İkili veya dörtlü kolon grupları bu plan içinde merkezi mekânlar ayırmaktadır. Bu düzenleme sofalara -bugün ancak sezilebilen bir mekân ve imge zenginliği getirmiş olmalıydı.

Deniz cephesinde 500 m. uzunluğunda bir duvarm üzerine oturtulmuş 120 m. uzunluğunda bir dikdörtgenler prizması biçimindeki binanın, cephe düzenlemesinin profesyonel bir yeteneği gereksindiği açıktır. Bu uzunluklara sahip bir cephenin "ortası çökmüş" görünmemesi için Sarkis Balyan, bilinen optik bir düzenlemeye başvurmuş "orta kısmı biraz yükseltip iki yana doğru hafif meyil vererek" düzeltilmiş bir algılama sağlamıştır. Saray'ın rölövelerini yayınlamış olan S.H. Eldem, bu durumun taş kesimlerinde yarattığı sorunların "ustalıkla çözümlendiğini" söylemektedir.

Uzun ve tek bir kitleden oluşan c

TİYATRO BİNALARI: Tanzimat'tan sonra kurulan tiyatroların arasında sayılan Naum Tiyatrosu bu yıllarda İstanbul'un en çok tanınan tiyatro binasıydı. Açılışını Abdülmecid'in yaptığı Dolmabahçe Saray Tiyatrosu ise 300 kişilik sade "empire" yapısıyla uzun yıllar İstanbul halkının rağbet ettiği bir yer olmuştur. 1937 yılında yıktırılan Dolmabahçe Sarayı Tiyatrosu.

he, tekdüzeliği akla getirmeyen tersine, örneğin Venedik Rönesansını anımsatan bir incelikle düzenlenmiştir. Plan birimlerine tekabül eden cephe birimleri "a.b.a./c./a.d.a./c./a.b.a." veya "a.b.a.c./a.d.a./c.a.b.a." ritminde yerleştirilmişlerdir. Bu ritmik düzen, yalnız pencere biçimi ve kolon gruplamasındaki küçük değişmelerle ve yüzey kaydırmalarıyla elde edilmiştir. Örneğin pencereler, boyut bakımından birbirinin aynıdır; yalnızca 'a' biriminin orta penceresi biraz daha geniştir Kolonlar aynı başlık biçimine sahiptir. Yalnızca önlü/arkalı veya tekli/ikili kullanımla ayrılmaktadır. Bunlar ve benzer nüanslar cepheye hemen farkedilmeyen bir hareket vermektedir. Buna ek olarak pencerelerin ve kornişlerin dekorasyonunda kullanılan neo-gotik motifler, küçük boyutları ve ajurlu yapılarıyla cephenin işlenmiş ve hafifletilmiş görünümüne katılmaktadırlar.

Bu tipolojik kategorinin içine, Abdülaziz döneminde tutulup yaygınlaşan küçük av köşkleri de katılabilir. O yıllarda kent dışı olan yerlerde inşa edilen bu küçük köşkler, hafif bir konstrüksiyonla rüstik biçimleri birleştiren örneklerdir. Bir dinlenme salonuyla servislerden oluşan bir planı, çevresinde verandası ve insan ölçüsüne yakın boyutları olan bu tipin en tanınmış örnekleri Validebağ ve Ayazağa'daki Abdülaziz Av köşkleridir.

Tiyatrolar

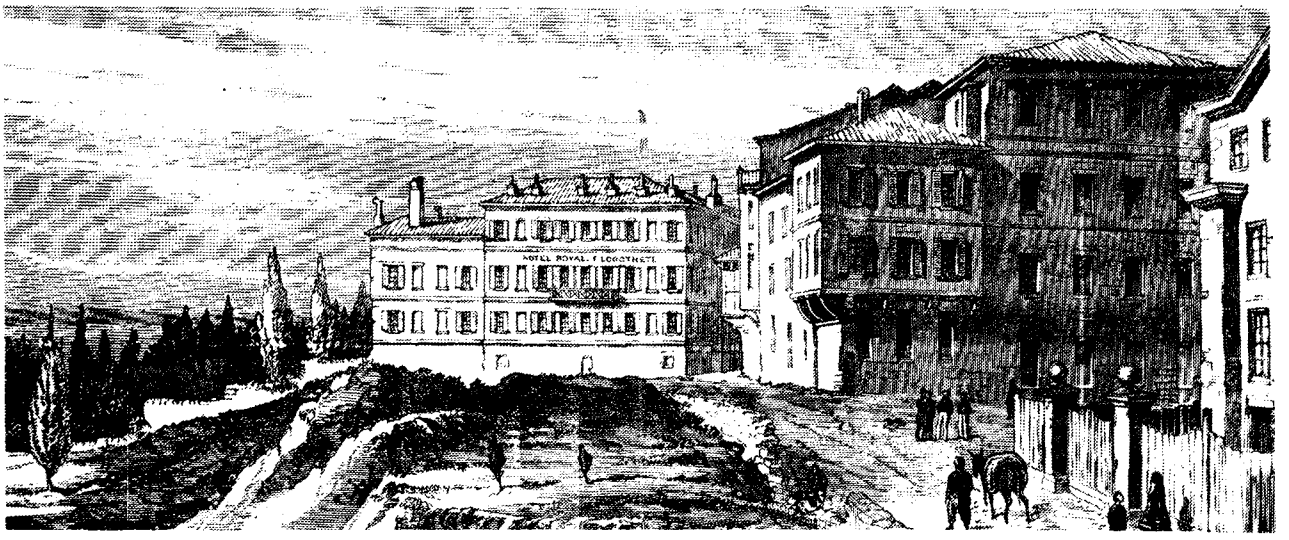
Batılılaşmanın kentsel yaşama kattığı, yapısı, biçimleri ve kavramları tamamen yeni olan bir tipolojik kategoridir. Tiyatronun Osmanlı İmparatorluğu'na çok erken tarihlerde geldiği; örneğin 1673'te "Fransa Elçisi Marquis de Nointel'in amatör bir tiyatro grubuna elçilikte temsiller verdirdiği, seyircilerin Pera'daki yabancılar, Rum ve Ermeniler olduğu", 1676'da ise, "elçilikte yeni bir tiyatro salonu yapıldığı bilinmektedir. Kentteki bu ilk tiyatro salonundaki bale ve oyunlara bu kez bazı meraklı Türkler de gitmişti.

Tiyatronun İstanbul'daki gelişimi ve ilk tiyatro yapılarının ortaya çıkışı Tanzimat'tan sonradır. Bilinen en eski tiyatro yapıları 1840'ta kurulmuş olan Naum Tiyatrosu'na, diğeri kuruluş tarihi bilinmeyen Fransız Tiyatrosu'na aittir. Daha eski olduğu sanılan Fransız Tiyatrosu "Atnalı biçiminde sıralanmış, üstüste konmuş altı katlı, yirmialtı localı bir tiyatrodur... ortadaki salona girişin baştan aşağı cam olmasından ötürü bu tiyatroya daha sonra Kristal Sarayı (Palais de Crystal) dendi. Mimarı, İtalyan Barborini'ydi. Olay, Abdülmecid çağının ilk yıllarına rastlar." Naum Tiyatrosu, 1847'de yanmış ve 1853'te İngiliz mimar Smith tarafından yeniden yaptırılmıştır. Tanzimat yılları süresince İstanbul'un en tanınmış tiyatrosuydu. 1862'ye ait, Garibaldi onuruna verilen bir şölenin gravüründen tiyatro binasının parter dışında üç loca katı içeren, atnalı biçiminde bir planı olan, döşemesi ve dekorasyonu zengin bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. İlerki yıllarda ise tiyatro sayısı artmaktadır.

Dolmabahçe Sarayı Tiyatrosu, Gümüşsuyu'na çıkan yolun başında bulunan bir özel tiyatroydu. Planı bilinmemektedir. Açılışı tiyatroya meraklı olan Abdülmecid'in de katıldığı parlak törenlerle yapılan binanın, *Illustration* dergisinde yayınlanan resmi otuz kadar locası olan yaklaşık 300 kişilik bir gösteri salonunu göstermektedir. Yine atnalı biçiminde küçük bir parter ve üç loca katı vardır. İkinci katta sahne karşısındaki loca padişaha, üçüncü katın kafesli locaları da harem kadınlarına ayrılmış olmalıdır. Kumaş yığınlarının ve bezemelerin gerisinde mimarinin sade bir 'empire' üslubunda olduğu görülmektedir. Son derece yoğun bir bezemenin kapladığı yassı örtü, muhtemelen üstten asılmıştı. Tiyatro Maydan'ın düzenlenmesi sırasında, 1937'de yıktırıldı.

Mimarlık Tarihi Yazınında Batılılaşma Dönemi

Türkiye mimarlık tarihi yazımının çok uzun olmayan geçmişinde Osman-

OTELLER: Tanzimat'tan sonra yabancılara ve azınlıklara getirilen güvenceler, özellikle İstanbul'u yabancı tüccarlar için ilgi çekici bir yer haline getirdi. Yüzyıllardır konaklama sorununun kervansaraylar ve hanlarla çözümlendiği bir imparatorlukta Batı'nın toplumsal yaşamına uygun olarak biçimlenen "otel" kavramının yerleşmesi Batılılaşma süreci ile yakından ilgilidir. 19. yy'ın ilk çeyreğinden itibaren İstanbul'da yapılan oteller Pera'da toplanmış ve buranın mimarî özelliklerine uygun bir biçimde inşa edilmişlerdi. O yıllarda yapılan ve şimdi yıkılmış olan Hotel d'Angleterre'in şu anda Pera Palas Oteli'nin bulunduğu yerden görünümü.

lı mimarlığının son dönemine yönelen ilgi, aslında hayli yenidir. 18. yy'da başlayan ve 19. yy boyunca süregiden Batı'ya açılma ve Batılılaşma olgusunun Osmanlı mimarlığında neden olduğu değişimler ve farklı tasarım ilkeleri ve biçimlerinin ortaya çıkışı, bozulma veya çöküntü olarak algılanıp uzun süre mimarlık tarihi araştırma ve yazımının ilgi alanı dışında tutulmuştu.

İlk kez, E. Mamboury, ünlü "guide"lerinin yazımı dolayısıyla bu dönemin yapılarıyla ilgilenmiş, inceleyip anlamaya girişmiştir. Fakat Avrupa etkilerine açılan Osmanlı mimarlığına ilişkin önyargıları ilk kez çürüten, dönemin özelliklerini inceleyen, kimliğini araştıran D. Kuban'dır. Kuban çalışmasında, hem geçerliğini hâlâ koruyan yorumlar getirmiş hem de bu dönem üzerine araştırmalar için yol açıcı olmuştur. Üniversitelerin çeşitli birimlerinde Batılılaşma dönemi mimarlığı ve sanatı üzerine araştırma ve incelemeler 60'lı yıllardan bu yana giderek zenginleşen bir birikim sağlama yolundadır.

Önemli katkılar getiren çalışmalar arasında başlıca A. Arel'in "18. yüzyılda başlayan tavır değişikliğinin sosyo-ekonomik yapıya bağlantılarını" aramayı amaçlayan çalışması; yapı alanının örgütlenmesinin kentsel mimariye etkilerini araştıran S. Denel'in çalışması doğrudan mimarlık olmasa da dönemin mimarlığına aydınlatıcı açınımlar getiren M. Cezar, G. Renda ve R. Arık'ın resimde Batılılaşma üzerine araştırmaları; veya S. Aktüre ile İ. Tekeli'nin kentsel yapı değişimi araştırmaları ve nihayet 18. ve 19. yy'ların sivil mimarisini ilk kez etüd eden ve kimliğini araştıran çalışmasıyla başlayıp Batılılaşma dönemi yazınına zengin bir görsel malzeme birikimi sunan S. H. Eldem'in tüm yapıtları özellikle sayılmalıdır. □

KAYNAKÇA

- ☐ Ahmed Refik, *Türk Mimarları* (haz. Z. Sönmez), İstanbul, 1977
- ☐ AKTÜRE S., *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Yapı Çözümlemesi*, Ankara, 1978
- ☐ ALLOM Th., *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*, Londra, 1838
- ☐ AREL A., *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, İstanbul, 1975
- ☐ ARİK R., *Batılılaşma Döneminde Anadolu Tasvir Sanatı*, Ankara, 1976
- ☐ AYVERDİ E.H., *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul, 1958
- ☐ BATUR S., "Ondokuzuncu Yüzyılın Büyük Camilerinde Son Cemaat Yeri ve Hünkâr Mahfili Sorunu Üzerine", *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, 2, İstanbul, 1970
- ☐ CEZAR M., *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul, 1971
- ☐ DENEL S., *Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekânlarda Değişim ve Nedenleri*, Ankara, 1982
- ☐ ELDEM S.H., *Türk Evi Plan Tipleri*, İstanbul, 1968
- ☐ ELDEM S.H., *Köşkler ve Kasırlar*, İstanbul, 1974
- ☐ ELDEM S.H., *Sa'dabad*, İstanbul, 1977
- ☐ ELDEM S.H., *İstanbul Anıları*, İstanbul, 1979
- ☐ ELDEM S.H., *Boğaziçi Anıları*, İstanbul, 1979
- ☐ (ERGİN) O.N., *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul, 1936
- ☐ EYİCE S., "İstanbul (Tarihi Eserler)", *İslam Ansiklopedisi*, 53. cüz, İstanbul, 1977
- ☐ GOODWIN G., *A History of Ottoman Architecture*, Londra, Thames and Hudson, 1971
- ☐ İNCİCİYAN P.G., *18. Asırda İstanbul* (çev. H. Andreasyan), İstanbul, 1976
- ☐ KARAL E.Z., *Osmanlı Tarihi*, Cilt V-VII, Ankara, 1954, 1961, 1966
- ☐ KUBAN D., *Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul, 1954
- ☐ KUBAN D., "İstanbul'un Tarihi Yazısı" *Mimarlık*, 1970-1975
- ☐ MAMBOURY E., "L'art turc au 18. ème siècle", *La Turquie Kemaliste*, İstanbul, 1937
- ☐ MELLING A., *Voyage Pittoresque de Constantinople et des Rives de Bosphore* (tıpkı basım), İstanbul, 1969, Paris, 1819
- ☐ ORTAYLI İ., *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 1983
- ☐ RENDA G., *Batılılaşma Dönemi Türk Resim Sanatı, 1700-1850*, Ankara, 1977
- ☐ SÖZEN M. - vd., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul, 1975
- ☐ YAVUZ Y., *Batılılaşma Döneminde Osmanlı Sağlık Kuruluşları* (basılmamış araştırma notu), Ankara, 1981

Dolmabahçe Sarayı

AFİFE BATUR/SELÇUK BATUR

İstanbul'da 19. yy'da yapılmış en görkemli yapı, kuşkusuz Dolmabahçe Sarayı'dır. Saray, birçok yapıdan oluşan bir kompleks olarak aynı zamanda 19. yy'ın en önemli yapı etkinliği ve çevre düzenleme girişimidir.

Osmanlılardan önce burası "Kraliyet Bahçesinin küçük vadisi (Vallicula Regii Horti)" olarak biliniyordu. Sultan II. Mehmed'in donanmasını Haliç'e indirmek için döşettiği kaydırma yolunun başlangıcı olduğu da söylenen küçük bir koyun çevresindeki bu alan, İstanbul'un alınışından sonra, "donanma sefere çıkarken kaptan paşaların konaklama ve geleneksel törenlere katılma" yeri olmuştu. Muhtemelen bu törenler (ziyafet, konaklama ve uğurlama teşrifatı) için daha elverişli bir alan elde etmek amacıyla 17. yy başında doldurulmuş ve "Dolmabahçe" olarak anılmaya başlamıştır.

17. yy tarihçilerinden Eremya Çelebi'ye göre I. Ahmed tarafından Nasuh Paşa'nın sadareti sırasında doldurtulmuştur. Bahçeyi de genişleten bu liman yapımı, I. Ahmed'in ölümünden sonra da sürmüş olmalıdır. Evliya Çelebi, limanın II. Osman zamanında yapıldığını, "Sultan Osman-ı Şehid fermanıyla bütün donanma gemileri, sandallar ve her cinsten yirmi bin adet deniz vasıtasının seferber edilmesiyle denizin doldurulduğunu ve dörtyüz arşın büyüklüğünde bir meydan yapıldığını" söylemektedir.

Öte yandan Eremya Çelebi, "Gyllius'a göre Kanuni devrinde ilk defa Karabolus'un denizi doldurup bahçe haline getirmiş olduğunu" İnciciyan'dan naklen zikretmektedir. Grosvenor ise "Barbaros'un emriyle 16.000 Akdenizli tutsağın çalıştırılmasıyla doldurulduğunu" ileri sürmektedir. Burada denizin derin ve koyun lodosa açık olduğu düşünülürse, doldurma çabalarının oldukça erken başlamış olması mümkündür; ama genişçe bir meydan da elde etmek üzere girişilen doldurma yapımı 17. yy'ın ilk yarısında gerçekleşmiş olmalıdır.

Dolmabahçe'nin hangi tarihte Hazine'ye geçtiği bilinmemektedir. İstanbul bahçelerini incelemiş olan M.Erdoğan, "En eskisi 1583/991 H. tarihine tekabül eden maaş defterleri tarandığında böyle bir ada rastlanmadığını" söylemektedir. Evliya Çelebi, "servilerle örtülü küçük bir koy" olan Dolmabahçe'yi "Bayezid Han asrında paşa yalısı idi. Padişahlara geçip cennet gibi irem bağı oldu. Kat kat birçok bahçeler ve şahnişlerle süslendi" biçiminde betimlemekte, Osman Han'ın cirit oynadığı alanda, içerde Selim Han'ın (II. Selim) köşkü ve bir havuz olduğunu yazmaktadır. İnciciyan, Beşiktaş Hasbahçesi'yle Kabataş'taki Karabâli Bahçesi arasındaki bu padişah bahçesinde "Gümüşsuyu" adıyla anılan tatlı sulu bir çeşmenin bulunduğunu söylemektedir. Eremya Çelebi, Dolmabahçe'den "Beylik bostan" olarak söz etmektedir. Buna göre, Dolmabahçe'nin daha 16. yy'da "usta bahçıvanı ve ikiyüz nefer bostancısı" olan bir saray bahçesi olduğu anlaşılmaktadır.

Saray bahçeleri (Hadaik-i Hassa) arasına alınmasından ve doldurulup özel bir liman elde edilmesinden sonra Dolmabahçe'de, padişahların geçici ikametleri için kasır veya sahilsaraylar yapıldığı bilinmektedir. Bilinen ilk yapı, Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği II. Selim Köşkü'dür. Nasuh Paşa'nın sahil doldurma girişiminden önce olduğuna göre, vadinin oldukça iç kısımlarında bulunması gerekmektedir. Daha sonra yapılmış olan I. Ahmed, IV. Mehmed, III. Ahmed ve I. Mahmud köşklerinin sahilde oldukları düşünülebilir. Hadika'da "Dolmabahçe nam mesiregâhta, Beşiktaş'a kadar olan saha içinde sahilsaraylar bulunduğu" belirtilmektedir.

1680'de yapımı biten IV. Mehmed Kasrı, muhtemelen deniz kıyısında olması ve ahşaptan yapılması yüzünden kısa sürede harab olmuştur. Bu eskimede sürekli kullanmamanın da rolü olmalıdır. Kasır, 1715'te III. Ahmed için Damad İbrahim Paşa tarafından onartılmış veya yeniden yaptırılmıştır. 1741'de iki büyük bina daha yaptıran I. Mahmud, burayı yazlık olarak kullanmıştır. III. Osman zamanında yeni eklemelerle genişleyen Dolmabahçe-Beşiktaş sahilsarayları 1775'te yanmıştır. Daha sonra III. Mustafa'nın isteği üzerine ayakta kalan kâgir kısımlar onarılmış ve üzerlerine yeni kasırlar yapılmıştır.

III. Selim'in Mimar Melling'e yaptırdığı, dış cepheleri iyonik ve içerdeki kolonları korentiyen üsluptaki büyük köşk de yalnız yazlık kullanım için olmuştur. İlk kez, Topkapı Sarayı'nı kasvetli ve kullanışsız bulan II. Mahmud, Dolmabahçe'de sürekli oturmayı düşünmüştür. Bu amaçla saray, 1809'da yeniden elden geçirilmiş ve düzenlenmiştir. Böylece 19. yy başına kadar bahçeli bir sayfiye yeri olan Dolmabahçe'nin konumu ve kullanımı değişmiştir. Değişikliği, imparatorluğun son yüzyılını belirleyen büyük değişim süreci içinde düşünmek gerekmektedir. Bu değişim, toplumsal yapıyı olduğu kadar kentlerin fizik yapısını da değiştiren tarihî bir olgudur.

• Sur dışı alanların yerleşime açılması ve yeni mahallelerin oluşması 18. yy'ın son çeyreğinde görünür bir hız kazanmıştır. Galata surlarının dışındaki Beyoğlu (Pera) mahallelerinin büyüyerek Boğazkesen ve Cihangir'de Tophane'yle birleşmesi ve Fındıklı'nın, sahildeki büyük yalılar dizisinin arkasında Ayazpaşa'ya doğru çıkması yönündeki yayılma Dolmabahçe ve Beşiktaş'ın kent içi alan oluşuna doğru gelişmiştir.

• Dolmabahçe düzenlemesi bu büyüme süreci içinde bir dönüm noktasıdır. Galata yöresi İstanbul'un tarihi boyunca, hatta Bizans döneminde bile, Batı ile ilişkilerin genişlemesiyle oranlı olarak büyümüştür. Galata ve Beyoğlu'nun büyümesiyle bütünleşen bir saray olarak Dolmabahçe, bu tarihî bağlam içinde Osmanlı yöneticilerinin Batı'ya dönük gelişme siyasetinin simgesi sayılmalıdır. İmparatorluğun beynini ve kalbini yüzyıllar boyu barındırmış olan tarihî yarımadanın bırakılması, Topkapı Sarayı'nın terkedilmesi, yönelinmek istenen hedef açısından anlamlı bir işarettir. Kentsel oluşum açısından ise, İstanbul'un fizyonomisini değiştiren, gelecekteki gelişmeleri etkileyen bir karar olmuştur.

• Dolmabahçe düzenlemesi, Boğaziçi'ni de kentiçi alana katan gelişmeyi başlatan bir olgudur. Daha sonraki yıllarda yapılan Çırağan Sarayı ile birlikte "Boğaziçi'nin küçük boyutlu konut yapılarının rahatsız etmediği doğal karakterini ortadan kaldırıyor, ..., Boğaziçi İstanbul'un anıtsal dokusuna katılmış oluyordu." Boğaz girişindeki konumu ve kentin gelişen mahalleleriyle ilişkisi düşünüldüğünde Dolmabahçe'de dikkatli bir yer seçimi yapıldığı görülmektedir. Kentsel bölge olarak Dolmabahçe düzenlemesini, "Gümüşsuyu-Taksim-Harbiye-Maçka" çizgisi üzerinde yer alan büyük askerî yapılar kuşağıyla birlikte almak doğru olacaktır. Belki çok planlı olmayan, ama zaman içinde tutarlı bir gelişme gösteren bölge, Tophane tesislerinden, Fındıklı'daki çifte saraylardan geçerek Dolmabahçe üzerinden Ortaköy'e uzanan sahil şeridini alıp tepedeki büyük kışlalar kuşağıyla tutula-

rak sivil yerleşime kapalı bir çevre kurmuştur. Odak noktası Dolmabahçe Sarayı olan bu 'imperial' mahalle, İstanbul'a Avrupa başkentlerinin görünümünü getirmek isteyen padişahların eğilimlerini yansıtıyor olmalıdır.

Bu imperial çevrenin belirli bir bütünlüğü olduğu ve bunun *arandığı* sezilmektedir. Bu bütünlük aynı zamanda çevre ölçeğinde bir üslup ve anlatım bütünlüğünü de içermektedir. Dolmabahçe düzenlemesi, -sarayın yüksek duvarlarına rağmen- kendini gösteren, geniş perspektifler içinde kavranan yapılardan oluşmuş klasik ve *açık* bir düzenlemedir. Cami, saray, (yıkılmış olan) Istabl-ı Âmire ve tiyatro, Taşkışla ve Gümüşsuyu kışlalarının ve diğerlerinin verdiği perspektif ve boyutların aranan bütünlüğü sağlayacak özellikte olduğu bugün bile gözlenmektedir. Farklı tarihlerde yapılmış olsalar da yapıların büyüklük ve mesafelerinin onları geniş, fakat değişken perspektifler içinde ve birbirine bağlı olarak kavramaya olanak verdiği görülmektedir.

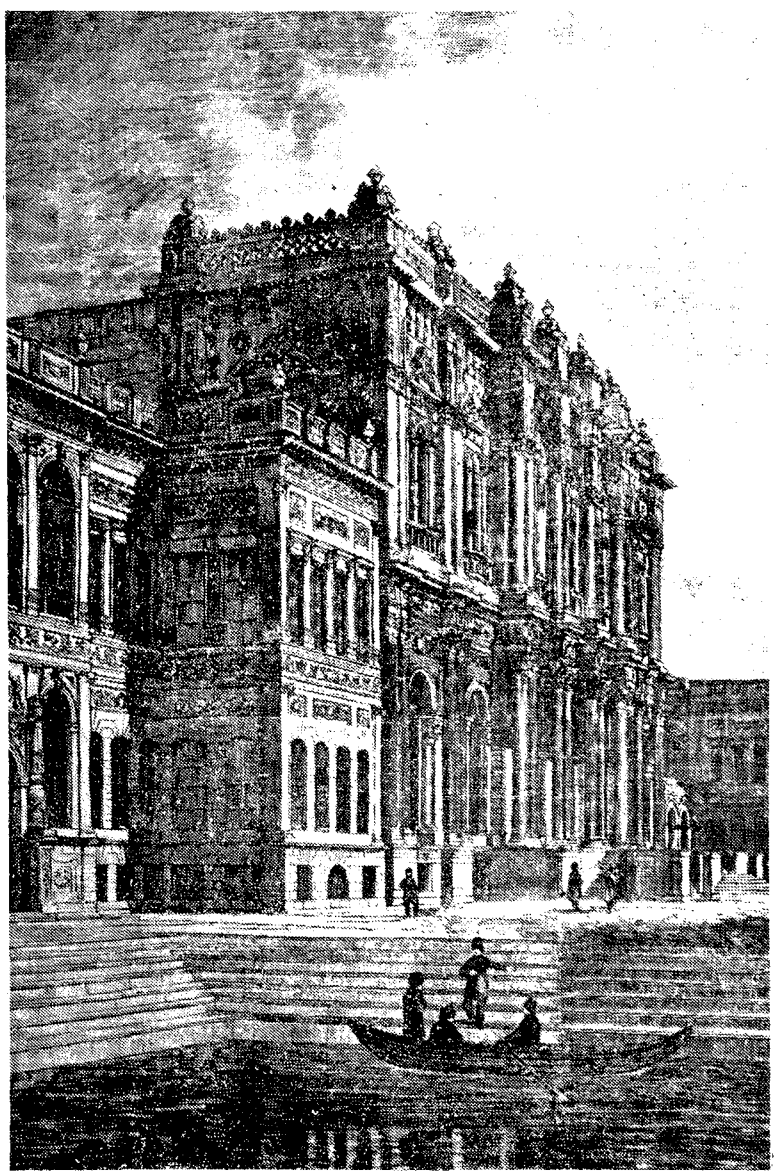
Kuşkusuz, örnek alındığı söylenen Avrupa'daki saray düzenlemelerinin kesin simetrisi ve aksiyal vista Dolmabahçe düzenlemesinde yönlendirici ilke olmamıştır. Bu tür bir geometriye çevre ölçeğinde topografyanın olanak vermediği bellidir; ama sahil şeridindeki sarayda da bu ilkenin sıkı sıkıya gözetilmemiş olduğu görülmektedir. Aşağıda yapı için açıklamaya çalışacağımız gibi, düzenlemenin bütününü yönlendiren ilkelerin yalnızca Avrupa mimarisine özenme boyutuna indirgenemeyeceği açıktır.

Saray

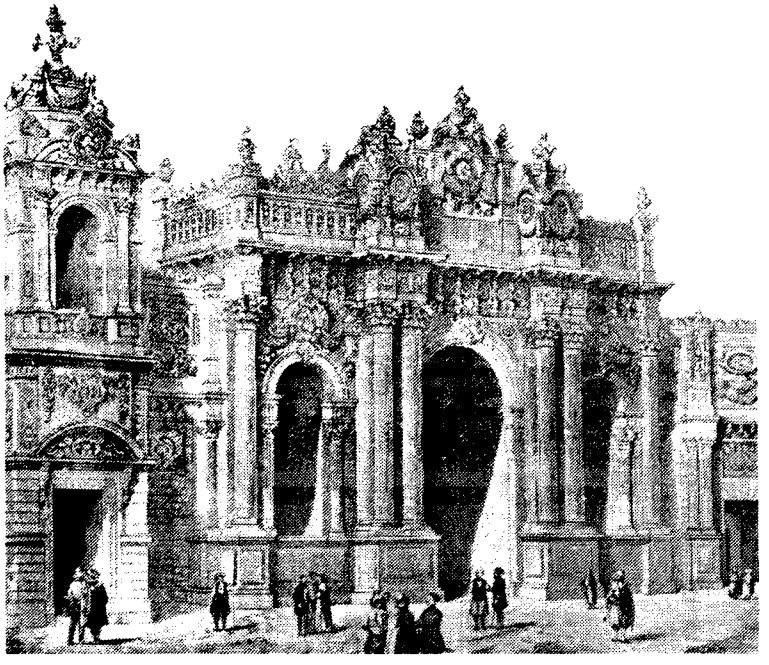
• Tarihî ve kentsel bağlamı içinde yapımının önemine kısaca değindiğimiz Dolmabahçe Sarayı, aynı zamanda, Osmanlı padişahlarının Avrupa monarşilerinin etkisi altında saltanat ve imparatorluğu eskisinden farklı bir biçimde kavramaya başladıklarını da göstermektedir. II. Mahmud döneminde artık iyice değişmiş olan saray protokolü ve yaşamının yanısıra bu yeni kavrama biçimi de padişahları, bu yeni düşünce ve yaşam biçimine yanıt verebilecek bir fiziki çevreye sahibolma düşüncesine veya bu yolda bir eğilimi benimsemeye götürmüştür. Abdülmecid'in tahta çıkışından kısa bir süre sonra II. Mahmud'un yenilettiği sarayı yetersiz buluşu, Osmanlı Devleti'nin şanına layık yeni bir saray yapımını istemesi, hem yeni yaşam biçiminin gereksinmelerine, hem de imparatorluk ve saltanat için bir "simgeyapı" gerçekleştirme isteğine bağlanabilir. Dolmabahçe Sarayı'nın büyüklüğü, görkemi ve karmaşıklığı bunu kanıtlamaktadır.

• Sarayın yapımı için Abdülmecid, geçici olarak Yıldız köşklerine taşınmış, Mimar-ı Has Garabet Amira Balyan tarafından tasarlanan sarayın yapımına eski Dolmabahçe Sarayı'nın yıkılmasından sonra 1842'de başlanmıştır. Yeni saray 1856'da bitirilmiş ve aynı yıl kullanıma açılmıştır (7 Haziran 1856).

Dolmabahçe Sarayı, yaklaşık olarak 250.000 m²'lik bir alana yerleşmiştir. Saray, kara tarafında yüksek duvarlarla çevrilidir. Bu çevrili alanın dışında ayrı pavyonlar halinde olduğu bilinen tiyatro, Istabl-ı Âmire, hamlacılar, atiyye-i seniye ambarları, eczahane, fodla fırınları, un fabrikası ve Bayıldım Köşkü ve benzeri müştemilat yapıları olarak yolun karşı yanına, Gümüşsuyu ve Maçka eteklerine yerleşmiş olmalıydı. Bunların büyük bölümü son yıllardaki düzenlemelerde ortadan kalkmıştır. Sarayın içindeki mefruşat dairesi, hazine-i hassa, marangozhane, kuşluklar, hareket köşkleri ve benzeri müştemilat ise halen mevcuttur. Saray, bugün, anıtsal kapılarının açıl-

19. yy'ın ikinci yarısında Dolmabahçe Sarayı.

Hazine-i Hassa kapısı.

dığı bahçeler içinde denize cephe veren "L" biçiminde bir ana yapıyla kendisi de ayrı bir küçük saray niteliğindeki veliahd dairesi ve Mefruşat ve Muhafızlar Dairesi, Hareket Köşkleri, Camlı Köşk ve benzeri küçük müştemilat yapılarından oluşmaktadır.

İnceleme kolaylığı olmak üzere saray, aşağıdaki grup ve bölümlerde ele alınacaktır:

Kapılar

• Sarayın kara tarafında iki ana ve yedi tali girişi, deniz tarafında ise beş yalı kapısı vardır. Veliahd Dairesi'nin de ayrı girişleri bulunmaktadır. Bu çok sayıdaki giriş, tasarlamanın özelliklerine olduğu kadar saray yaşamının ve protokolün gereklerine de bağlı olmalıdır.

Tasarımın lineer bir kompozisyon özelliğinde oluşu, Dolmabahçe'de olduğu gibi büyük boyutlara ulaştığında, yapıya belirli yürüme mesafelerinde dış bağlantı sağlamak zorunda olmaktadır. Programın yüklü ve karmaşık oluşu bir ikinci nedendir ve bu kompozisyon biçimiyle birleştiğinde yalın çözümlere ulaşmanın gerçekten güç olduğu görülmektedir. İkincisi Osmanlı yaşam biçiminin zorunlu kıldığı ayrımların sonucu olmaktadır. Hususi daireye (harem) ayrı girişler sağlamak zorunlu bir işlevdir. Özel veya resmî gelişlerde (ve törenler dahil) saraya hem karadan hem denizden ulaşma durumu da eklendiğinde bu çok sayıda girişin gerekçelerini anlamak kolaylaşmaktadır.

Sarayın kara tarafında iki anıtsal girişi vardır.

• Kitabe ve tuğrayı da taşıyan ana giriş, cami önünden gelişte sarayın denize paralel ana ekseni üzerinde yer almaktadır. Anıtsal ölçüde boyutlandırılmış ve özenle süslenmiş olan taçkapı, Muhafızlar ve Eski Mefruşat Daireleri'ni birleştiren bir giriş yapısının önünde yükselmektedir. Taçkapı, oval bir girinti yapan girişin ortasındadır. Girişe derinlik ve perspektif kazandıran bu geri çekilme, ileri çıkmalarla karşılanmadığı için düzenlemenin barok etkisi sınırlı kalmakta; bütün dekoratif yüklülüğüne rağmen çizgileri açıklıkla izlenebilen klasik bir cephe vermektedir.

Duvarda taşma yaparak yatay derz sıraları oluşturan bir dekoratif taş örgü vardır. Üstte küçük plastrlar arasına yerleşmiş rozet motifleriyle bezeli bir korniş ve üstünde dekoratif takozları olan dar bir saçaklık bulunmaktadır. En üstte, üzerinde kitabenin ve padişahın tuğrasını taşıyan madalyonun da bulunduğu tepelik grubu, girişin dekorasyon bakımından en yüklü bölümünü oluşturmaktadır. Kapının iç yüzü dışıyla aynı düzenlemeye sahiptir. Yalnızca, içerde kolonlar yerlerini pilastrlara bırakmıştır. Taçkapıdan sonra küçük bir antre-avludan ve bir kapıdan daha geçilerek bahçeye girilmektedir.

• Karadan ikinci anıtsal giriş, Dolmabahçe-Beşiktaş Caddesi üzerindeki Merasim (Saltanat) Kapısı'dır. Hazine Kapısı'na oranla daha özenli süslenmiş, daha büyük tutulmuştur. Kapının başta gelen özelliği içerde ve dışarda içbükey planlı oluşudur. Bahçe içine alınmış kapı yapısı, sırt sırta getirilmiş bir çift içbükey duvardan oluşmaktadır. İçbükey duvarların uçları birer küçük kule olarak yükseltilmiştir. Kuleler meydandaki saat kulesiyle eş bir biçimlenme göstermektedir. Kapıdan girişte zemin, içbükey duvar yüzüne dönen bir karşı-eğri biçimindeki alçak setle çevrilmiş hafif eğimli bir rampayla bahçeye inmektedir. Kapının bu öğeleri, düzenleme ve dekorasyon motifleri bakımından Hazine Kapısı'ndakilerin aynı veya benzeridir. Bazı öğelerin sayısı artırılmış veya daha çok bezenmiştir. Aslında Merasim Kapısı'nın asıl ayrımı, yapısal öğelerinin düzen veya dekorasyonuna bağlı olmaktan çok, çift içbükeylikten doğan perspektiftir. Gerek içerden gerekse dışardan bakıldığında uçlardaki kuleler değişik planlarda ve mesafelerde yer aldığından derinlik veren yapısal öğeler olarak kavranmaktadır.

Her seferinde arkada kalan, oturduğu zemin veya bağlantıları görülmeyen, yapısal sınırları açık olarak izlenemeyen kuleler yalnızca görsel öğeler gibidir. Mekâna değişken boyutlar veren ve öznel imgeleme açık olan bir düzenleme, barok bir yaklaşımı tanımlamaktadır.

• Yalı kapıları da oval girintiler içine yerleştirilmiş, ortadaki giriş daha büyük tutularak aksiyal bir belirleme yapılmıştır. Muayede salonunun karşısına gelen bu giriş, öteki dört girişten daha büyük boyutlu ve daha süslüdür. Kapının yapısal öğeleri iki yandaki kare planlı ayaklarla bunları bağlayan lentodur. Ayaklar son derece dekorativist bir tutumla biçimlendirilmiştir. Bu çok özentili düzenleme, kıvrımdal motifli, madalyonlu, dantel görünümündeki kapı kasaları ve kanatlarıyla tamamlanmaktadır.

Öteki yalı kapılarında yandaki ayakların köşe kolonları yerini yivli plastrlara bırakmıştır. Dekorasyonda az sayıda figür kullanılmış, motifler daha sade tutulmuştur.

Bahçe

• Saray bahçeleri dört bölümde düzenlenmiştir. Düzenleme için Abdülmecid'in bahçıvanları olarak Sester ve yardımcıları Fritz Vensel ve K.Minich'in adları geçmektedir.

Kareye yakın bir dikdörtgen olan ön bahçe, geometrik düzenli ve aksiyal bakışımlı Fransız bahçesini model almış görünmektedir.

Denize paralel ana eksen üzerinde, ortada köşeleri yuvarlatılmış sekiz köşeli bir havuz ve daire biçimli bir göbek, düzenlemenin ana öğeleridir.

Deniz tarafındaki bahçe ön bahçenin uzantısı olarak bütün yalı boyunca uzanmaktadır. Burada da Muayede Salonu eksenine göre simetrik bir düzenleme yapılmış, Resmî Daire ve Hususi Daire önünde birer oval göbek meydana getirilmiştir.

• Bahçe, kara tarafında yüksek duvarlarla çevrili olmasına karşılık deniz tarafında tamamen açık bırakılmış; yalı boyu bir uçtan öbür uca görsel sınırlama getirmeyen parmaklıklarla çevrilmiştir.

Ayaklara bağlanan metal parmaklık birimleri, içbükey bir üst askıya bağlanan çubuklardan oluşmaktadır. Askının ve çubukların ucu 'C' kıvrımı ve kıvrımdallarla dönmektedir. Parmaklık, asimetrik ve çizgisel deseniyle şeffaf, hafif ve rokoko bir perde oluşturmaktadır.

• Sarayın öteki bahçeleri kapalı ve özel bahçelerdir. Veliaht Dairesi, Harem ve Kuşluk bahçeleri ortalarında oval veya daire biçimli havuzlar bulunan yine geometrik düzenli, fakat çevreleri yüksek duvarlarla kuşatılmış iç avlular gibidir. Bu bahçelerin, geniş perspektifi ve açık vistası olan Avrupa bahçeleriyle ilintisi, çiçek tarhlarının geometrik biçimleriyle sınırlıdır.

Ana Bina

Sarayın ana yapısı birbirine eklenmiş üç bölümden meydana gelmiştir. Resmî Daire (Mabeyn-i Hümayun), Muayede Salonu ve Hususi Daire.

Resmî Daire

• Resmî Daire, ortada büyük bir merdivenin bulunduğu üç plan biriminden meydana gelmiştir. Şematik olarak merkezî holler ve köşelerdeki oda (salon) gruplarının bileşimi bir 'plan birimi' sayılmıştır. Birimler ve bileşimleri, plan düzeyinde açık ve okunabilir bir şemayı betimlemektedir. Ne var ki boyutlarının büyüklüğü, dekorasyonunun zenginliği ve her biri kendine özgü nitelikler taşıyan mekânlarının girişimiyle saray, bu tür bir şemalaştırmayı aşan boyutlara sahip görünmektedir.

• Resmî Daire yüksek bir bodrum üzerinde iki katlıdır. Saraya geniş mermer merdivenlerle ulaşılan bir sahanlıktan girilmektedir. Giriş kapısı özel olarak belirtilmemiş, sahanlığın gerisinde kemerli sade bir kapıyla yetinilmiştir. Kapının iki yanında yer alan yine yüksek ve kemerli pencereler, giriş sahanlığının iç mekâna olan görsel akışını sağlamaktadır. Girişin, birinci kat balkonunun altındaki sahanlıkta ve geriye çekilmiş olarak düzenlenmesi; sadece merdivenlerle ve dolaylı olarak ifade edilmesi önemli bir özellik sayılmalıdır.

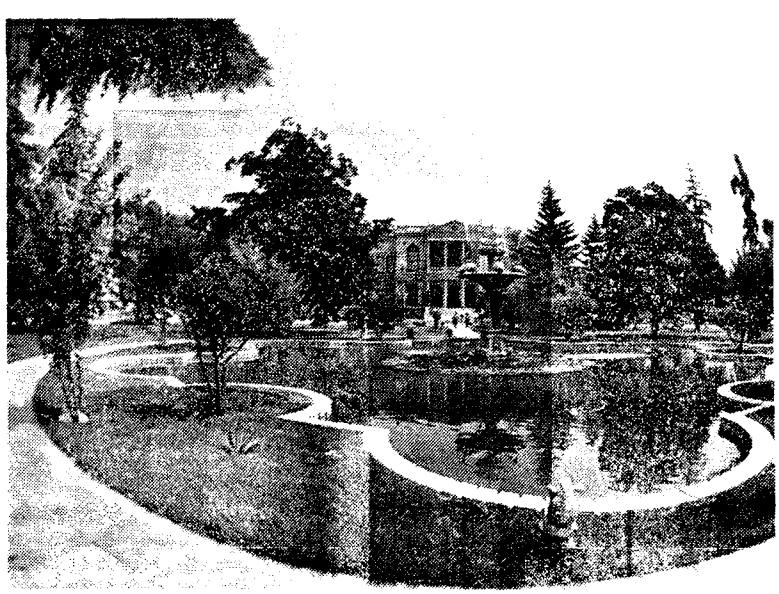
Girişteki ilk merkezi hol (Mabeyn Salonu), haç planlı bir hacimdir. Denize dik yerleştirilmiş bir dikdörtgen olan orta mekân, dört doğrultuda yan mekânlarla genişletilmiştir. Her birine yerleştirilen ikişer kolon orta mekânlarla ilişkisini belirlemektedir. Denize ve arka bahçeye bakan yan mekânlar -dikdörtgenin dar kenarı üzerinde olduklarından- daha dar ve derindir. Dikdörtgenin uzun kenarı üzerinde yer alan hacimler ise tersine daha geniş ve daha az derindir. Fakat kolonlar yana çekilmiş olduğundan denize paralel ana eksen üzerinde görsel akış kuvvetlendirilmiştir. Buna, girişten sonra tek bir basamakla ayrılan iç sahanlığın hacmi de eklendiğinde eksen doğrultusundaki uzunlamasına açılış öne çıkmaktadır. Orta mekânın köşelerinin şöminelerle yuvarlatılması ve üstlerinin kristallerle işlenmiş kemerli dolguları hacmin sınırlarını gözden kaçırmakta, orta mekânı oval bir biçime doğru çekmektedir. Büyük merdivene açılan ve giriştekinin benzeri olan kemerli, yüksek ve camlı kapılar, mekânın belirlenemeyen sınırlarda devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca büyük merdivenin üstten süzülen ışığı, giriş holünün uçtaki en loş kısmından sonra gelmekte ve şaşırtıcı bir ışık-gölge kontrastı getirmektedir. Sıralanan özellikler bir neo-barok mekân tanımlamaktadır.

Ancak, bu hacmin örtüsü ve kolon, plastr, kemer vb. mimari öğeler için seçilen biçimler, barok mekân düzenini tamamlamaktan uzaktır. Düz atkılı sistem gereğince örtü, kolonları bağlayan kirişlerle bölünmüş kasetler biçimindedir. Duvarlar, kolonlarla bütünleşen açık ve net çizgileri olan pilastr ve korniş öğeleriyle işlenmiştir. Sonuçta böylesine bir açık çizgileme ve geometri, mekânın barok özellikleriyle çelişmektedir.

Pilastrlarla bölünmüş duvar yüzeyleri tamamen düzdür. Köşelerdeki fayans şömineler ve üstlerindeki kristal dolgu dışında yalnızca tavanda dekorasyon vardır. Sarkan kirişler arasındaki tavan dekorasyonu, dikdörtgen bir çerçeveleme içinde düzenlenmiştir. Bu dekorasyon, çerçevenin geometrisine göre göbek veya şeritler halinde yerleştirilmiş barok kıvrım dallar, kartuşlar, deniz kabukları vb. motiflerden oluşan bir bezemedir.

Köşelerde bir ara koridorla bu büyük hole bağlanan oda-salon grupları plan birimini tamamlamaktadır.

İçinde merdivenin bulunduğu ikin-

Dolmabahçe Sarayı'nın bahçesinde havuz.

ci plan birimi, aslında, bu bölümün Resmi Dairenin çekirdeği durumundadır. Ancak zemin katta merdiven iki tarafta da duvar içine alınmış olduğundan ve binanın öbür kısmıyla bağlantı bu duvarın iki yanındaki geçitlerle verildiğinden, zeminin plan bütünlüğü ortadan kalkmıştır. Bu plan biriminin orta sofası artık yoktur; birimin köşe odaları iki yanda kalan geçitlere açılmaktadır.

Deniz tarafındaki geçit, yan sahınla genişledikten sonra denize bakan bir taşlığa açılmaktadır.

Üçüncü plan birimi, binanın enine, denize dik doğrultuda yerleştirilmiş bir merkez holü ile köşe odalarından oluşmaktadır. Köşe odaları yine yanlardaki koridorlar aracılığıyla hole bağlanmaktadır. Merkez holü, denize dik eksen üzerinde oval planlıdır. İkişer kolonla ayrılmış yan sahanlarda simetrik olarak bahçe ve deniz girişleri düzenlenmiştir. Burada yükseltilmiş bodrum üzerinde giriş katına ulaşmak üzere çift kollu eliptik birer merdiven kullanılmıştır. İkinci yalı kapısı girişlerin karşısına gelmektedir. Buna bakarak bu eksenin vurgulandığı düşünülebilir. Ancak bu eksen, Resmî Daire'nin bütünü içinde asimetrik bir konumda olduğu halde cephede belirtilmiş değildir. Tersine kitle olarak geride kalan bir noktada yer almaktadır. Ayrıca içerde girişte merdiven hemen başladığından, geniş bir perspektif içinde kavramaya olanak verecek mesafe kalmadığından merdivenler, biçimlerine, hatta büyüklüklerine ve özenli yapımlarına karşın beklenen etkiyi vermemektedir.

Salonun oval biçimi, dikdörtgenin uzun kenarlarının ortalarda hafif eğrilendirilmesiyle elde edilmiştir. Bu hafif içbükeylik bir tarafta kemer içlerine yerleştirilmiş aynalarla bir kez daha yansıtılarak daha farkedilir yapılmıştır. Bu küçük optik oyun, öteki tarafta geriye çekilmiş kolonlarla sürdürülmektedir. İçbükey bir çizgi üzerinde yerleştirilmiş kolonlar, arkalarında kalan mekânla orta mekân arasındaki sınırı kaypaklaştırmaktadır. Bu barok düzenleme, Mabeyn Salonu'nda olduğu gibi yine çerçeveli, kasetli bir tavan dekorasyonu, açık çizgilendirilmiş pilastr ve kemer düzeniyle birliktedir.

Mabeyn Salonu'ndakinin benzeri olan bezeme ve mimari öğelere burada merdivenlerin barok korkulukları ve giriş kapılarının dekorasyonu eklenmelidir. 'C' kıvrımları, 'Crochet' ler, kıvrım dallarla çevrili madalyonlardan oluşan birimlerin yaptığı ondüle korkuluk, saraydaki maden yapımın ve dekorasyonun ilginç bir parçasıdır.

Mabeyn Dairesi'nin girişi.

Resmî Daire'nin üst katı, giriş katınınkine benzer bir kompozisyon içinde tasarlanmıştır.

İlk plan birimi, Süfera Salonu olarak adlandırılmış olan merkez hol ile köşe gruplarından oluşmaktadır. Süfera Salonu, Dolmabahçe Sarayı'nın en görkemli mekânlarından biridir. Birbirine dik (denize paralel ve dik) iki eksen üzerinde açılan sahanlarla genişletilmiş merkezî planlı bir hacimdir.

Her iki doğrultunun birbirine denk bir açılımı vardır. Boyut olarak uçtan uca aynı uzunluktadırlar. Fakat iki yan sahan kolonlarla ayrılmış olduğundan planda uzanlamasına gelişme daha öne çıkmış görünmektedir. Ayrıca orta kısmın köşeleri yuvarlatılarak yana açılma daha az belirli hale getirilmiştir. Buna karşılık örtüde plandaki uzunlamasına açılmayı nötralize eden enlemesine yerleştirilmiş bir tavan bütünlemesi vardır. Zeminde ve tavanda karşıt doğrultular veren bu düzenleme mekân özelliklerinin kavranmasında belirli bir zorluk getirerek salonun lüksünün ve dekorasyonun çarpıcılığının öncelik kazanmasına yol açmaktadır. Oysa, altın yaldızla zenginleştirilmiş dekorasyonun kendini empoze ettiği bu düzenlemede geriye itilmiş de olsa, kademeli açılmalarla orta sofaya bağlanan yan sahanların büyütüp çoğalttığı mekân değerleri, kullanılan plan şemasının potansiyelini işaret etmektedir.

Salonda yan sahanları ayıran kolonlar ve duvar yüzeylerini bölümleyen pilastrlar yivli gövdeli ve kompozit başlıklıdır.

Tavan kare kasetler içinde barok kıvrım dallardan oluşan göbek veya kartuşlar, rozetlerle bezelidir. Çerçeveler akant yaprağı, meandr, dolama, yumurta dizisi şeritleriyle yapılmış ve tümü altın yaldızla işlenmiştir.

Süfera Salonu'na açılan köşe odaları da büyük bir lüks ve özenle bezenmiş ve döşenmiştir. Kırmızı Salon olarak tanınmış olanı, denize doğru uzanan dikdörtgen planlı bir hacimdir. Kırmızı rengin ve altın yaldızın abarttığı bir lüks ve gösteriş sergisi gibidir. Ortası dikdörtgen ve çevresi karelerle bölümlenmiş olan tavanda kartuşların ve madalyonların içinde natüralist çiçek resimleri vardır. Tavan, akant yaprağının belirgin motif olarak kullanıldığı geniş bir silme takımıyla duvarlara bağlanmaktadır. Duvarlar ise, boş alan bırakılmaksızın bezeme motifleri veya çiçeklerle süslenmiştir. Öbür köşe odasında da aynı lüks ve süsleme tutkusu görülmektedir. Bu odada altın yaldızla işlenmiş bezemelere ve çiçek resimlerine ek olarak duvarlara perspektifi olan tül ve dantel perde resimleri yapılmış, büyük aynalarla yoğun süsleme daha da çoğaltılmıştır. Her iki salon, kendi boyutları içinde düşünüldüğünde aşırı gelen bir süs yükü taşımaktadır.

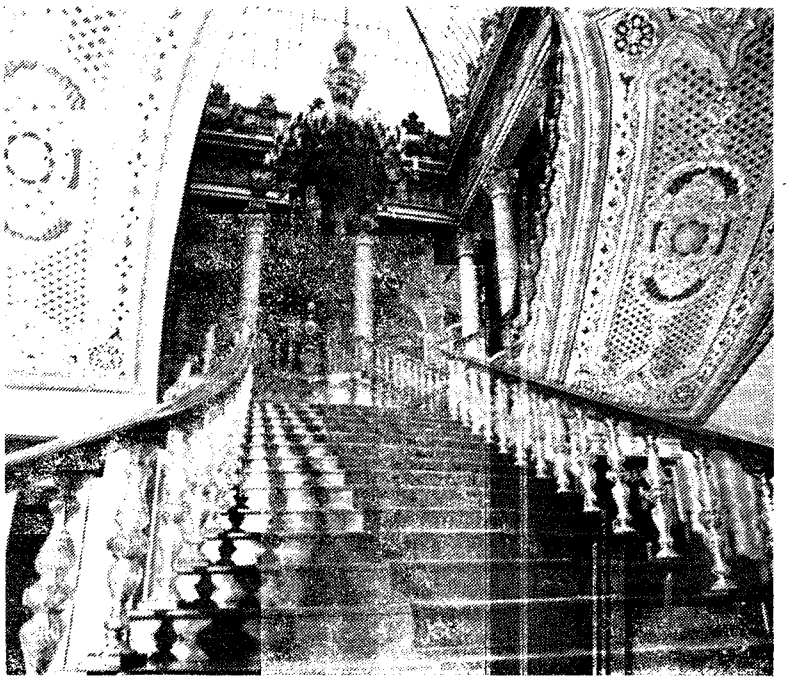
Büyük barok merdiven, binanın iki plan birimini birleştirip bütünleyen bir çekirdek mekândır. Birinci kat düzeyinde açık olarak kavranan bu özellik, örtüsünün farklılığıyla vurgulanmıştır. Merdiven, denize paralel bir dikdörtgen içine yerleştirilmiş simetrik bir düzenlemedir. İki kolonun gerisinden başlayarak yükselen merdiven aslında çok geniş değildir. Fakat orta sahanlığa doğru hafif bir eğrilikle daraltılmış, daha geniş ve uzun görünmesini sağlayan bir düzenleme yapılmıştır. Bu eğrilikle birlikte orta sahanlıktan sonra çift kollu olarak çıkan ve üst sahanlıkta birleşen merdivenin, açılan ve kapanan görünümüyle devingen bir perspektif sağlanmıştır. Optik izleni-

mi zenginleştiren bu düzenleme simetrik ve aksiyal bir kuruluş içinde gerçekleştirilmiştir. Orta sahanlıktan karşılıklı olarak çıkan ve oval bir eğrilikle açılan dört kol, merdivenin 'eğri-karşı eğri' ilişkisi içinde algılanmasına olanak vermektedir.

Merdiven, üstten demir strüktürlü cam örtüyle aydınlatılmıştır. Buzlu camdan süzülen bol ışık merdiveni, bir yandan, bezemesinin ve malzemesinin olanca lüksü ve gösterişi içinde sergilemekte; bir yandan da etrafındaki kısmen loş çevre koridoruyla bir ışık kontrastı yapmaktadır. Dekorasyondaki zenginlik, özen ve bolluk tasarımdaki barok espriyi tamamlamaktadır.

Gotik kemerli tonoz biçimindeki örtü, yüzyılın sonlarına doğru yaygınlaşacak olan -sera, haller, pasajlar, büyük mağaza holleri vb'nin- metal/cam örtülerinin sade bir örneğidir. Erken uygulamalardan biri olarak anılmalıdır. Demir çerçevelere yerleştirilmiş dikdörtgen birimler halindeki cam yüzey, biri ortada ikisi kenarlarda olmak üzere üç kemerin arasını doldurmaktadır. Asıl taşıyıcı strüktürü meydana getirmesi gereken kemerler, üstten (dışarda) asılmışlardır; fakat kesitleri açıklığa oranla küçük ve incedir.

Görüldüğü kadarıyla kemerler, çelik makaslar biçiminde olmayıp strüktürün tonozlama ilkelerinden tam kopmadığı evrenin biçimlerini taşımaktadır. Buna uygun olarak da dikdörtgen birimler kendini taşıyan bir örtü strüktürü için kemerleme doğrultusunda yerleştirilmiştir. Kemerler, sekiz sıra halindeki cam birimleriyle aynı sayıda parçadan yapılmıştır. Kemerleri meydana getiren putrellerin üzerine bir meandr dizisi işlenmiş, parçaların ek yerleri, küçük sarkıtlarla süslenmiştir. Döneminde ileri ve modern olan strüktür ve yapım tekniğinin kullanıldığı örtü geleneksel strüktüre göre biçimlenmiş bir altyapıya oturmaktadır. Bu hafif, aydınlık ve şeffaf örtünün son derece yalın çizgilerine karşılık masif altyapının yüklü barok süslemeleri vardır. Burada, strüktürde ve biçimde ortaya çıkan ve geçen yüzyılın mimarlık sorunlarından başlıcası olan ikilem, çarpıcı bir açıklıkla yanyana görülmektedir. Ancak mimarın geleneksel olana karşı çağdaş olandan yana örtülü bir eğilimi olduğu da sezilmektedir. Örtünün bağlandığı yüksek ve masif görünüşlü kiriş, merdiven evini çevreleyen kolonlara, başlıkla arasına konmuş küçük tablalar aracılığıyla oturmaktadır. Başlığa oranla küçük tutulmuş olan bu parça, yatay ve düşey öğeler arasında bir mafsal görünümündedir. Aslında üstteki metal strüktürlü örtünün kâgir bir tonoz gibi altyapıya yük aktarmadığını, altyapının geleneksel strüktürünün belirli bir ölçüde dekoratif olduğunu sezdirmektedir. Örtünün hafifliğini görselleştirirken üstü kapalı bir biçimde eski strüktürün yeni karşısında çözülebileceğini de işaret etmektedir.

Kristal merdivenin başlangıcı.

Merdivenin çevre koridoru tonoz örtülüdür. Çevre koridorunun loşluğuyla yan sahanlar ve merdivenin aydınlığı bu mekânın bütününde değişik aydınlık düzeyleri olan, birbirine girişen veya ayrılan bir mekânlar bileşimi meydana getirmektedir.

Merdivenin ünlü kristal korkuluğu, bu mekânın görkemli dekorasyonunun yalnızca bir parçasıdır. Kalın ahşap bordürlü, barok üslupta spiral biçiminde işlenmiş kristal parçalardan oluşan korkuluk yalnız merdiveni değil, merdiven evinin dikdörtgenini de çevrelemektedir. Pahalı mermerlerden yapılmış kolonlar korkuluk düzeyine kadar ayrıca bezelidir. Alçak bir tabla ve bilezikten sonra gelen kabartma bezeme, altta akant yaprakları ve sonra rozet ve kartuşla meydana getirilmiştir. Akant yapraklarının natüralist biçimlenişi, damarları ve uçlarının üsluplaştırılmamış kıvrımları bezeme tarihi açısından ilginç olmalıdır.

Altyapının bitimindeki kiriş, yüksek bir friz biçimindedir. Yüklü yüzey bezemesinin yanısıra yumurta şeritinden silmeleri, dentilleri ve oymalı takozları vardır. Kornişten sonra madalyonlu bir alınlık kuşağı, altyapıyı bitirmektedir. Madalyonlar 'C' kıvrımları, girland ve çiçeklerle kolon arasını tutmaktadır. Kolon eksenlerinde akant yapraklı pilastrlar ve üzerlerinde deniz kabuğundan tepelik vardır. Bütün bu mekânda altın yaldız ve ona uyumlu renk düzeni içinde bej, sarı, kırmızı ve tonları çalışılmıştır.

Birinci kattaki hacimlerin büyüklük, zenginlik ve gösterişli donanımını taşıyan ikinci salon, Süfera Salonu'yla simetrik konumda olan ve Zülvecheyn adıyla anılan salondur. Bahçeye ve denize açılan yan mekânların eklenmesiyle denize dik bir eksen üzerine oturmuştur. Binanın denize paralel ana ekseni üzerinde bulunan ve büyük merdiven holüne bağlanan bir yan mekân daha vardır. Fakat bu mekân, kolonlarla orta mekândan ayrılmıştır ve loştur. Denize ve bahçeye açılanlar ise aydınlık alanlar olarak orta mekânı yanlara doğru genişletmektedirler. Ayrıca oval biçimli orta mekânda, ovalin uzun çapının yan sahınlar doğrultusunda oluşu yanlara doğru açılışı güçlendirmektedir.

Orta mekân, bir dikdörtgenin kenarlarının içbükeyleştirilmesiyle ovale dönüştürülmüştür. Dikdörtgenin kenarları belirgin olarak durmaktadır. Tavan dekorasyonu da bu dikdörtgeni belirten bir bölümlemeye bağlanmıştır. Do-

layısıyla orta mekânda sınırları hafif bir belirsizlikle kaydıran içbükeylik, köşelerde katı bir biçimde tutulmaktadır.

Duvarlar pilastr ve silmelerle, kemer ve kornişlerle mimari bir düzenleme içinde bölümlenmiştir. Merdiven holüne bağlanan yan sahındaki kolonlar ve salondaki pilastrlar yivli gövdeli ve kompozit başlıklıdır. Tavan, küçük takozlarla tutulmuş bir kornişle altyapıya bağlanmaktadır. Tavan dekorasyonu, dikdörtgen bir çerçeveleme içinde, içbükey kornişlere ters konmuş eğriler ortasında daire biçimli bir göbek meydana getirmek üzere bezemeden oluşmaktadır.

Resmi Dairenin plan şeması olarak belirli bir bütünlük içinde bitiminden sonra kendi başına özgül bir yapı olan Muayede Salonuna kadar olan alanda bağlantıyı sağlayan ve özel kullanıma ayrılmış bir ara bölüm bulunmaktadır. Bu bölüm, Camlı Köşk'e bağlanan uzun geçitle ayrılmış olan Kuşluk Bahçesi tarafında kalmaktadır. Belirli bir plan tipine uymayan, kısmen tek katlı, daha çok koridor ve servis merdivenleri için kullanılan bir alandır. Bu alanın, çok sayıda dirsekler yaparak dolaşan koridorları, sırt sırta aydınlık ve merdivenlerle karışık ve çözümlenmemiş bir plan vardır. Burada yalnızca bir tek yerde Hünkar Hamamı'nda şaşırtıcı bir düzenlemeyle karşılaşılmaktadır.

Hünkâr Hamamı

Dünyanın en zengin ve ilginç özel hamamlarından biri olduğu söylenebilecek olan Hünkâr Hamamı, tek bir koridor üzerinde birbirinden geçilen üç hacimden meydana gelmiş bir küçük dairedir.

Koridor üzerindeki ilk oda, bir dinlenme salonudur. Asıl hamam kısmı biri soğukluk, öbürü sıcaklık olarak düzenlenmiş iki küçük hacimdir. Bej üzerine pembe damarlı albart, malzeme olarak kendi başına lüksü, yüksek kaliteyi ve pahalı bir gösterişi simgelemektedir. Çoğu yerde seçilmiş parçalarla mermerin kendiliğinden olan güzelliğiyle yetinilmemiştir. İçerde sıcaklıkta duvar üçe bölümlenmiş, eksenlere kurnalarla pencere ve kapı gelecek biçimde çerçeveler düzenlenmiştir. Çerçeveler, ince dekoratif koloncuklarla ayrılmaktadır. Kolonlara, taban ve başlıkta stilize akant yaprakları işlenmiştir. Çerçevelerin içinde kordelalı çiçek çelenkleri, kartuşlar vardır. Duvar düzenlemesini bitiren frizde kıvrım dal kuşağı ayrıca çiçeklerle zenginleştirilmiştir. Üstteki profilli kemerlerin alınlıkları, köşelikleri, ayrıca kornişin damla ve takozları inanılması zor bir özenle çalışılmış ve süslenmiştir. Kurna ve küçük banyo teknesi, gerek figürleri gerekse kompozisyonu bakımından kendine özgü seçkin birer parçadır.

Hamam, mimarlığın en şaşırtıcı fantezilerinden birini gerçekleştirerek bir metal/cam örtüyle örülmüştür. Tekne tonoz biçimindeki örtü, köşegenleri bağlayan ve ayrıca kenarlara paralel ve dik bağlantılarla elde edilen metal çerçevelere yerleştirilmiş camdan yapılmıştır.

Bütün metal bağlantılar, boş bir nokta bırakmaksızın süslenmiştir. İçine yumurta motifleri oturtulmuş 'C' kıvrımları, karşılıklı kıvrımdallar arasında küçük madalyonlar, küçük deniz kabukları, küçük stilize akant yaprakları, volütler, güller ve bir dolu çiçekler bu metal yapımı bezemektedir.

Kuşkusuz bir hamam için olabildiğince aykırı olan bu örtü, ısınmak, korunmak vb. işlevler dışlanarak tasarlanmıştır. Sonuç tasarlamanın ulaştığı fantezide mimarın mı kullanıcının mı daha fazla payı olduğu sorusunu geride bırakacak düzeydedir.

Muayede Salonu

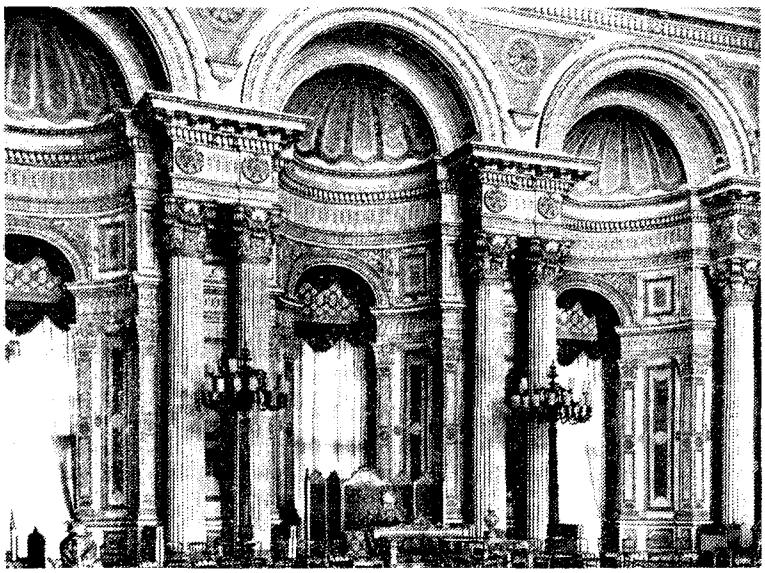
Dolmabahçe Sarayı bir bütün olarak düşünüldüğünde Muayede Salonu boyutları ve konumuyla tasarlamanın merkez öğesi görünümündedir. Ancak bu konuma karşın, yakın bir incelemede, iki yanında yer alan Resmi ve Hususi Daire binalarıyla içsel bir bütünleşme göstermediği kolayca anlaşılmaktadır. Tasarım bakımından, plan şeması, iç örgütlenme ve mekân yapısıyla ve ilettiği mesajla Muayede Salonu, kendi içinde kapalı ve özerk bir yapıdır. Ne var ki paradoksal olarak farklılığından ötürü, benzer planlama özelliklerine sahip olan Resmi ve Hususi Daire hatta Veliahd Dairesi binalarını bütünleştirme işlevini de yerine getirmektedir.

Muayede Salonu, dıştan dışa 25 m x 37 m. boyutunda kareye yakın bir altyapı üzerinde içerden kubbeyle, dışardan çatıyla örtülü bir binadır. Taşıyıcı strüktür olarak dört ayağa oturan merkezi bir şeması vardır. Fakat zeminde, kareye yakın çerçevenin içine yerleştirilmiş iki yanı çevre koridorlu dikdörtgen bir orta mekân veren bir plan şeması kullanılmıştır. Böylece örtünün biçimi ve strüktürüyle altyapı birbirinden farklı iki şema üzerinde geliştirilmiş olmaktadır. Üstelik farklılık şema düzeyinde kalmamış, mimari öğelerin biçim ve kullanılışı, mekânın örgütlenmesi, yüzeylerin ele alınması ve dekorasyon anlayışına kadar uzanmış görünmektedir.

Zemin düzeyindeki (yaklaşık 4,62 m. kotundaki) plan, denize dik eksen üzerinde uzunlamasına dikdörtgen bir orta mekân ve iki yandaki çevre koridorlarıyla köşe odalarından meydana gelmektedir. Dış duvarlar her kenarda beşer eşit parça elde etmek üzere bölümlenmiş, yanlar çevre koridoruna ayrılarak ortada '3x5' modüllü bir alan elde edilmiştir. Bu orta mekân, önlerinde birer kolon çifti bulunan taşıyıcılarla çevrilidir. Yanlarda çevre koridorundan dörder kolonlu gruplarla ayrılmıştır. Orta mekânın sınırları, kolonlar ve onları bağlayan kemerlerle üstte galeri korkuluğuyla sonlanan korniş tarafından belirtilmektedir. Kemerler, duvarda exedra niteliğindeki nişlere açılmaktadır. Bu yuvarlatılmış ve geriye çekilmiş yüzeyler orta mekânı genişlemeye açık bırakmaktadır. Ayrıca taşıyıcılardaki kolon çiftlerine bağlı olarak kemerler kademeli yapılmıştır; bu düzenleme nişlerin derinlik veren bir perspektif içinde ve kuvvetle algılanmasını sağlamaktadır. Nişlerin içine ayrıca pencere açılmıştır. Böylece duvar yüzeyi sınırlayıcı bir öğe olarak kolon çiftlerinin gerisinde ve ışıklı nişlerde belirsizleşmektedir. Yanların kolon gruplarıyla ayrılması buradaki kemer açıklıklarının geride nişlere bağlanması orta mekânın sınırlarını daha da hareketlendirmektedir. Fakat betimlediğimiz ve mekânın sınırlarını dikdörtgen çevreden dışarı doğru genişleten bu düzenleme, korniş ve tablaların kesintisiz ve dik açılı çizgisiyle tutulmaktadır. Mekân çeperlerinin hareketi böylece durdurulmakta ve altyapının bitimi çizilmektedir. Bir başka deyişle, mekânın barok açılmaları, tek tek belirtilmiş kolon, kiriş ve kemerlerin klasik örgütlenişiyle denetlenmektedir.

Yandaki çevre koridoru Muayede Salonu'nun ilgi çekici düzenlemelerinden biridir. Plan şemasında yan nef konumunda olmasına karşın, dar oluşundan ötürü yalnızca orta mekânın yanlara doğru dolaylı açılışını sağlayan ve örtünün merkezî kuruluşunu hazırlayan bir ara hacimdir. Her iki tarafında sıralanan kolon çiftleri ve niş pencerelerinin koridorun iyice loş mekânına çarpan ışığı, değişik optik izlenimler alınmasını sağlamaktadır. Loşluk ve ışığın girişi ve önlü arkalı kolonlar koridor üzerinde ve salona doğru zengin perspektif olanakları vermektedir.

Çevre koridoru bahçe tarafında, daire planlı ve plandaki yeri bakımından küçük birer şapel niteliğinde görünen odalarla sonlanmaktadır. Eksenlerine büyük kapı ve pencereler açılarak odalar kapalı mekânlar olmaktan çıkarılmışlardır. Çok yüksek tamburlar üzerindeki kubbeleri, mimari perspek-

Sarayın Muayede Salonu.

tifli resimlerle süslenmiştir.

Örtü, ortadaki büyük kubbeyle onu yanlara açan dört büyük ve geniş kemerli kemerden oluşmaktadır. Askı kemerleri geniş tutularak, örtü düzeyinde haç planlı bir şema elde edilmiştir. Yakındoğu ve Akdeniz kültürlerinin klasik geleneğinde geçerliğini hep korumuş olan bu şema, Muayede Salonunda çok farklı biçim ve ilişkilerde kullanılmıştır. Aslında şemanın buradaki kuruluş sistemi, geleneksel düzenlemeye uygundur: "kare çerçevenin dört köşesini tutan taşıyıcı grupları/dört yöne açılan merkezî mekân/kemerler/kubbeyi altyapıya geçiren küresel üçgenler." Burada değişiklik, söz konusu kuruluşun altyapıyla ilişkilerinde ortaya çıkmaktadır. Kubbenin dört yöndeki açılmalarının ikisi altyapıya geçirilmekte öbür iki yöndeki açılma galeri katında tutulmaktadır. Böylece altyapıyı dikdörtgene tamamlayan açılma sınırları görülebilen, buna dik doğrultudaki açılma ise sınırları görsel olarak algılanamayan bir örtüyü tanımlamaktadır. Farklı açılmalarla kubbe altının geleneksel statik mekânını dönüştüren bu düzenleme, altyapının bitimini çizen klasik kornişler üzerinde şaşırtıcı bir barok etki vermektedir. Kuşkusuz bu etkide kubbenin, kemerlerin, küresel üçgenlerin üstünü tamamen kaplamış olan ve bu öğelerin boyut ve biçimlerini belirli yanılsamalar içinde algılamaya götüren resimli (pictural) süslemenin payı büyüktür.

Aslında Muayede Salonundaki dekorasyon, mimari öğelerin ve mekânın düzenlenmesinde görülen ve karşıtlıkların etkisini kullanan anlayışa uygun olarak seçilmiş görünmektedir. Altyapı kesiminde mimari öğelerin klasik biçimlerini değiştirmeyen yüzey bezemesi niteliğinde bir soyut süsleme kullanılmıştır. Bu, altın yaldızın egemen olduğu ve kahverengi-bej ile sarı-bejin tonlarının eşlik ettiği az renkli fakat çok zengin bir bezemedir. Stilize akant yaprakları, yumurta veya meandr motifli çeşitli genişlikteki şeritler, kıvrım dallı küçük göbek motifleri, rozetler altın yaldızla işlenmiş olarak bu bezemenin başlıca öğeleridir. Duvar yüzeylerinde stuka tekniğinde yapılmış, mermer görünümü veren ve dikdörtgen-daire bileşimlerinden oluşan klasik panolar vardır. Panolar kemer karnında kare olarak düzenlenmiştir. Bu düzenleme, öndeki altın yaldızlı süslemenin gerisinde klasik bir zemin oluşturmaktadır.

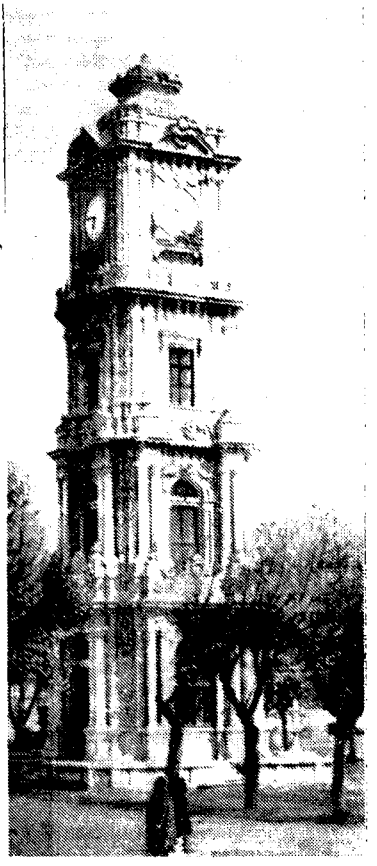
Muayede Salonunda altyapı kesiminde dekoratif ilgi başlık friz ve tablalarda özellikle yoğunlaşmış görünmektedir. Her tarafı incelikle işlenmiş ve yeni motifler eklenerek yüklenmiş öğelerin başında kompozit kolon başlıkları gelmektedir. Başlığın iyonik volütlerinin ortasından bir püskül sarkmaktadır. Volütlerin arasındaki deniz kabukları iyice büyük tutulmuş, ince damarlarla ve uçları kıvrılarak çiçek görünümü verilmiş, ayrıca altı bir çiçek salkımıyla çevrilmiştir; aradan kıvrımdallar taşmaktadır. Akant yaprakların üst sırası damarlı, çok kıvrılmış ve taşkındır. Alt sıralarda da benzer kıvrılmalar vardır. Frizdeki rozetlerin yaprakları da yine kıvrımlı ve serbest büklümlüdür. Salonun kırkdört kolonla çevrili olduğu düşünülürse, baştan aşağı altın yaldızla işlenmiş bu süslemenin ne denli zengin bir görünüm sunduğu kolayca anlaşılabilir. Bu görünüme tabla, kemer yüzü ve sırtıyla kornişleri ardarda çevreleyen ve yumurta, akant ve damla motiflerinden oluşan yine altın yaldızla işlenmiş çeşitli büyüklükte ve çok sayıda şerit dizileri de katılmalıdır. Mimari öğelerde yoğunlaşan bu çok zengin ve az renkli süsleme Muayede Salonunda görkemli fakat resmi ve insana göre mesafeli bir çevre yaratmaktadır.

Örtünün bezemesi, altyapı kesiminin zengin, yüklü ve yer yer taşkın ve barok olan fakat klasik çizgilerle denetlenen stilize dekorasyonundan çok farklıdır. Kıvrımdallar, 'C' kıvrımları, kabuklar, madalyonlar örtüde de başlıca süsleme motifleridir. Fakat gölge ve derinlik verilmiş, hacimlendirilmiş, renklendirilmiş ve resimsi yapılmıştır. Bezeme motifleri ikincil planda bırakılmış, natüralist çiçek demetleri, sarkıtma perdeler, şamdan ve vazolar katılmış ve daha önemlisi mimari perspektif süslemenin ana konusu olmuştur.

Büyük askı kemerlerinin süslemesi birbirinden yumurta motifli şeritle ayrılmış üç kuşak üzerinde düzenlenmiştir. Kuşaklardan kabukları etrafından çıkan 'C' kıvrımlarının, kıvrım dalların, volüt veya korniş ve tabla gibi mimari öğe parçalarının ve çiçek salkımlarının alabildiğine hacimli boyandığı bir barok bezeme zemini vardır. Belli aralarla kartuş veya madalyonlar için parlak tonlarda çiçek demetleri -özellikle gül demetleri- işlenmiştir. Küresel üçgenlerin yüzeyine de aynı barok bezeme zemini, aralarına çok sayıda çiçek de serpilmiş olarak işlenmiştir. Buradaki çiçek demetleri, üstüste çanaklardan oluşan büyük vazolar üzerindedir. Üstteki büyük demet, perdeler arasından görünen ve parlak maviye boyanmış gökyüzünün önüne yerleştirilmiştir.

Kubbe eteğinde, aralarına akant yaprakları yerleştirilmiş takoz dizilerinden oluşan bir korniş bulunmaktadır. Kıvrım dalların ve kabukların yaptığı, çok büklümlü ve dantela görünümü veren bir etek bezemesi korniş üstünü dolanmaktadır. Bunun üzerinde yükselen kubbe yüzeyi bir 'yapı' yı motif olarak alan bir dekorasyonla kaplanmıştır. Bu dekor, daire planlı, üç katlı ve kubbeyle örtülü bir yapıyı canlandıran bir kompozisyondur. Kompozisyon kemerli sekiz açıklıkla başlamaktadır. Açıklıkların eksenleri merkezde birleşmek üzere düzenlendiğin-

ÇELİK GÜLERSOY ARŞİVİ

Saat Kulesi.

den merkez, bir kaçma noktası olarak uzağa gitmekte, gerçekte iyice basık olan Muayede Salonu kubbesi olduğundan yüksek görünmektedir. Hayali yapının kemerli açıklıklarının her biri geriye doğru derinlik veren perspektifler olarak resimlenmiştir. Her bir açıklığın resim olarak kendi kaçma noktası vardır. Çok sayıdaki bu kaçma noktaları göz aldanmasına yol açmakta ve kubbenin biçimi ve sınırları büyük bir yanılsama içinde algılanmaktadır. Ne var ki hayali yapıda mimari öğelerin mimari rasyonel dışında -stilize bezeme motifleri veya natüralist resimlerle birlikte- dekorasyon öğesi olarak kullanılması yanılsamayı artırmakta fakat 'canlandırılmak' istenen hayali yapının gerçekliğini de zayıflatmaktadır.

Büyük kemerlerin alınlığında yapılmış olan mimari perspektifli dekor ise, kubbedekinden farklı olarak, mimari öğeleri bir ölçüde mimari mantık içinde kullanılmış gösteren özellikler taşımaktadır. Dekordaki kemerli açıklıklar, Muayede Salonunun açıklıklarına denk getirilerek dekorla yapı arasında belirli bir görsel bütünleşme sağlanmıştır. Hatta Muayede Salonu'nun pencereleriyle dekorun kemerli açıklıklarının göreli bir biçimde yakınlığı bile aranmış görünmektedir. Kuşkusuz bu özellikler dekorun daha yanıltıcı olmasına, yanılsama ve gerçeklik ilişkisinin belirsizleşmesine yol açmaktadır.

Altyapıyla örtünün dekorasyonundaki farklı anlayış ve çalışma biçimi Muayede Salonunda değişik dekoratörlerin çalışmış olduğunu düşündürmektedir. Söz konusu farklılığın aranıp seçilmiş olması zayıf bir olasılıktır. Ayrıca Sarayın yapımında değişik dekoratörlerin çalıştığı bilinmektedir. Fakat tek bir hacim olarak Muayede Salonu gibi önemli bir mekânda sorumluluğun tek bir dekoratöre verilmemiş olması da ilginçtir. Dekoratörlerle mimar ve yapımcı ilişkileri bilinmeden bir kanıya varılamazsa da Muayede Salonunda dekorasyonun göreli bir özerkliği olduğu söylenebilir. Önemli olan bu özerkliğe rağmen örtünün -az veya çok- yanılsamalı dekorasyonunun, haç planlı şemanın kuruluşunu açıklamayan ve zemine oturuşunu kapalı tutan tasarımla denk düşmesidir. İkincil olarak, örtünün canlı resimsi ve çok renkli dekorasyonunun, altyapı kesimindeki altın yaldızlı bezemenin zengin ve resmi anlatımını dengeleyip yumuşatmasıdır.

Hususi Daire

Hünkâr Dairesi ve Harem'i içeren Hususi Daire Bölümü, plan şeması, mekânların örgütlenişi ve iç dolaşım açısından Dolmabahçe Sarayının en karmaşık kesimidir. Karmaşıklık, Osmanlı sarayının özgül yaşam biçiminin gerektirdiği mekân örgütlenmesinin, belirli normlara uyan klasik cephe zarfı içinde düzenlenmesinden ortaya çıkmış ve kullanılan şemaları zorlamış olmalıdır. Bu zorlama, Hususi Dairenin özellikle denize bakan kanadında karışık bir koridor ve merdiven sistemiyle kendini belli etmektedir. Sırt sırta veya yan yana getirilmiş koridor veya merdivenler, planın açıklığını ve okunabilirliğini büyük ölçüde zedelemektedir. Özellikle Hünkar bölümünde -muhtemelen- saray hiyerarşisinin ve servisin gereklerini karşılamak üzere gelişigüzel dahi denebilecek bir bollukta kullanılmışlardır. Çok köşe dönen koridorlar ve oturma ve kullanım alanları kadar yer kaplayan merdivenler, planda belirli bir işlenmemişlik gibi görünmektedir. Büyük orta mekânlar ve kapalı özel daireler isteyen bir program, önceden belli -Resmi Dairenin- kinin aynı- cephe tasarımına uyarlanmak durumunda olduğundan, karmaşıklık, bir ölçüde doğaldır. Nitekim özel daireli program, cephenin bağlayıcılığı olmadığından denize dik konumdaki harem kanadında daha açık bir biçimde düşünülebilmiştir. Bu bakımdan Haremin planı sade ve rasyonel bir çözüme sahiptir. Büyük ortak mekânlar ortaya alınıp birbirine çift koridorlarla bağlanmış, aralarına servis ve aydınlık hacimleri yerleştirilmiştir. Kapalı ve kendi içinde ayrıca bağlantılı kendi özel merdiveni olan -bir tür dublex daire anlamındaki- özel daireler yanlara alınmıştır. Bu küçük daireler Harem boyunca uzanan koridorlara birer kapıyla açılmaktadır.

Hususi Daire bölümünde beş büyük orta salon vardır. Üçüncü Yalı Kapısının karşısından girilen ve Valide Sultana ait olan bölümün giriş ve birinci kat salonları dikdörtgen biçimindedir. Deniz ve bahçe tarafında, içinde birer büyük oval merdivenin yeraldığı hacimlerle denize dik doğrultuda açılmıştır.

Giriş katında deniz ve kara tarafında, içinde birer büyük oval merdivenin yer aldığı hacimlerle denize dik doğrultuda açılmıştır. Buradaki çift kollu merdivenlerin ve kapıların iç biçimlenişi, Resmi Daire düzenlemesine benzemektedir. Merdiven mekânın köşeleri toskan başlıklı ince pilastrla tutulmuştur. Tavanlarda geometrik bir bölümleme vardır. Çerçevelerin içine barok kartuşların ortasına meyve ve çiçek resimleri yapılmıştır. Harem Taşlığı olarak adlandırılan bu holün denize paralel doğrultuda ise bir yanında aydınlık hacmi öteki yanında büyük harem merdiveni bulunmaktadır. Geniş bir merdiven evinin içine yerleştirilmiş olan yarım daire biçimli ve çift kollu merdiven, özenli yapımı ve dekorasyonuyla bu bölümün ilgi çekici hacimlerinden biridir.

Merdiven evi üst katta yüksek ve kemerli pencere ve kapılarla çevrilmiştir. Kemerler, kompozit başlıklı ve yivli gövdeli yassı pilastrlardan bir mimari düzenlemenin içinde yer almaktadır. Bu mimari çerçevenin de içi rokoko üslubunda çizgisel bir bezemeyle işlenmiştir. Tonoz eteğiyle altyapı arasındaki kısım, yalnız bir cephesinden ışık almakta, öteki cephelerde açılmış bir pencereyi 'canlandıran' bir mimari perspektif resmi bulunmaktadır.

Sarayın Hünkâr Dairesi bölümündeki iki büyük salon dekorasyonlarına hâkim renginden ötürü Mavi Salon ve Pembe Salon olarak anılmaktadırlar.

Denize dik eksen üzerinde yer alan dikdörtgen planlı Mavi Salon, deniz ve bahçeye açılan çıkmalarla genişletilmiştir. Çıkmaların orta mekândan daha dar oluşundan ötürü salon haç

planlı olarak etkimektedir. Pembe Salon, -yan hacimlerle genişleyen sarayın öteki salonlarından farklı olarak büyük fakat tek bir mekândan ibarettir. Dört köşesinden koridorlara bağlanmıştır. Denize bakan geniş terasa açılan pencerelerin aydınlığını çoğaltan aynalarla ışıklı bir salondur.

Denize dik eksen üzerindeki Harem kanadında ortak mekânlar, eksen üzerine dizilmiş ve birbirine bağlı dikdörtgen salonlardır. İlk ikisi uzun kenarlarında, üçüncüsü kısa kenarında karşılıklı büyük merdivenlerle ayrıca genişletilmişlerdir. Tümünün köşeleri toskan başlıklı ve düz gövdeli, son derece yassı tutulmuş plastrlarla belirtilmiştir. Tavanlarda birbirinden farklı geometrik çerçeveleme yapılmıştır. Gölgeli barok kıvrım dallardan oluşan zemin bezemeleri, üzerinde kartuşlar içinde çiçek resimleri vardır. Hünkâr dairesinden itibaren birinci salonun pembenin egemen olduğu dekorasyonu çok daha özenli ve renklidir.

Özel daireler bir antreye bağlanmış genellikle üç odadan ve içerde bir küçük aydınlığa bakan servis hacimlerinden meydana gelmektedir. Daireler kendi içinde iki katlı olarak düzenlenmiştir. Antre kapısı, salonları bağlayan koridora açılmaktadır. Harem kanadında bu plan şemasına sahip ikişer kat üzerinde on tane özel daire bulunmaktadır. Denize bakan kanattaki özel daireler, saray hiyerarşisine bağlı olarak alternatif şemalara sahiptir.

Yapım Özellikleri

Dolmabahçe Sarayı ve önemli müştemilat binaları denizden doldurulmuş kısmen meşe kazıklar çakılarak üzerine yatay olarak döşenmiş 1.00 m-1.20 m kalınlığındaki çok sağlam horasan harçlı bir döşek üzerine inşa edilmiştir. Bu döşeğin içinde üç sıra halinde meşe hatıllardan oluşan bir ızgara vardır. Meşe kazıklar R: 0.25m--0.30 m çapındadır. Her iki doğrultuda 1:0.40-0.45 m aralıkla sağlam zemine ulaşacak boyda çakılmışlardır. Kazık boyları 7.00 m ile 15.00 m arasında değişmektedir. Kazıkların sağlam zemine kadar indirilmesi ve horasan harçlı döşeğin ızgarayla desteklenmesiyle farklı ağırlıktaki kitlelerin oturmasını önleyen rijit bir taban elde edilmiştir.

Dolmabahçe Sarayı yarı kârgir bir yapıdır. Sarayın dışında beden duvarları taştan yapılmıştır, iç duvarlar tuğla, döşemeler ahşaptır. Kat döşemeleri hemen her yerde çift kirişleme sisteminde yapılarak titreşimler önlenmiş, ağır avizelerin taşınması sağlanmıştır. Özelliği olan örtüler dışında çatı ahşap ve çatı örtüsü kurşundur. Özellikli örtülerin başında Muayede Salonu gelmektedir. Muayede Salonu'nun basık kubbesi dışardan üstten bir metal strüktürle asılmıştır. Muayede Salonundaki beş buçuk tonluk büyük avize de bu askı sistemine bağlanmıştır.

Cephelerde değişik türde derleme taşlar kullanılmıştır. Kullanılan taş cinsleri arasında Haznedar küfekisi, Şile ve Kandıra gresi, Sarıyer taşı, Karamürsel od taşı sayılabilir. Cephelerdeki kolon ve başlıklar, ayaklık ve baştabanlar Marmara mermerindendir. Alınlık, saltanat kapıları ve başlıca merdivenlerde de mermer kullanılmıştır. Hünkâr Hamamının malzemesi ise Mısır'dan getirtilmiş olan albatr türü değerli bir mermerdir.

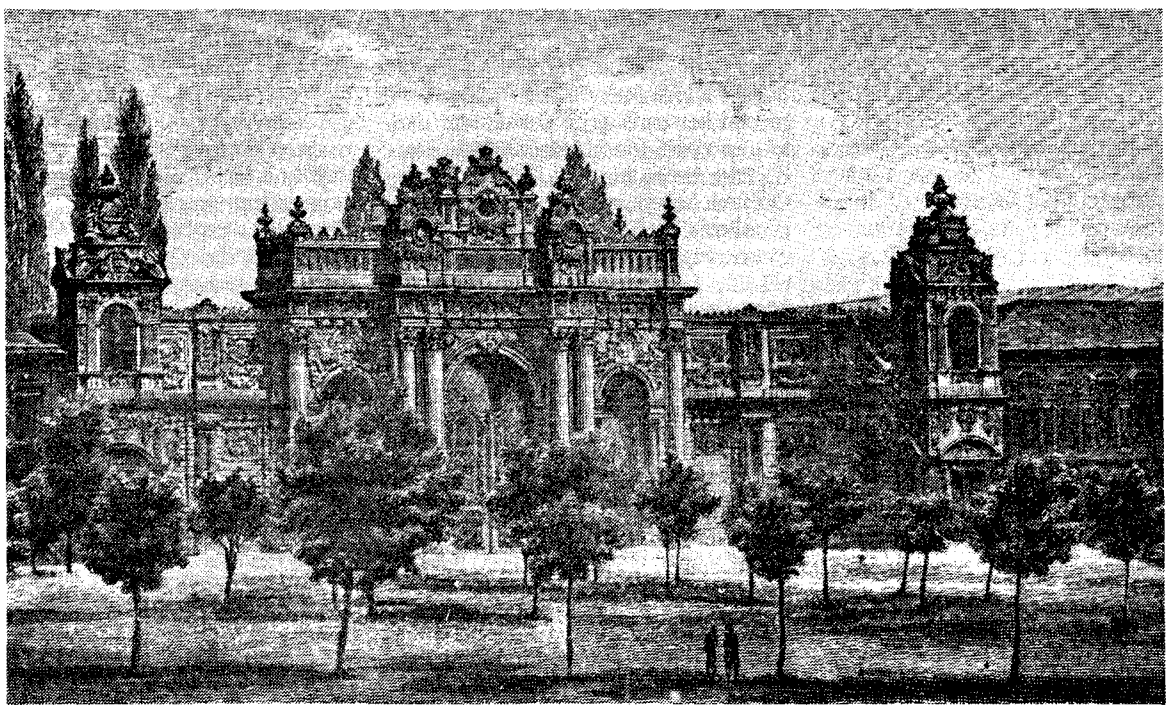
Ahşap malzeme olarak Romanya çıralı çamı, Ayancık meşesi, lambrilerde ve önemli iç kapılarda Hint veya Afrika kökenli ağaç türleri kullanılmıştır.

Sarayın kanalizasyonunda o günün ileri teknikleri kullanılarak denizin kirlenmesi önlenmiştir. Yağmur suları sırlı künklerle duvar içlerinden indirilmiştir.

Mobilya ve döşemelerin korunması amacıyla deniz ve batı cephelerindeki pencerelere, Sarayın camhanesinde özel olarak yaptırılan ve güneş ışınlarını süzen eflatun renkli camlar takılmıştır.

Sarayda ısıtma önce sobalarla yapılmış, yüzyıl başında merkezi ısıtma sistemi kurulmuştur.□

(Bu yazı Pars Tuğlacı'nın Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi adlı kitabında Afife ve Selçuk Batur'ların yazdığı bölümden kendileri tarafından özetlenmiştir.)

19. yy'ın ikinci yarısında Saray'ın Saltanat (Merasim) Kapısı.

Osmanlı Mimarlığının Son Yılları

Yıldırım Yavuz/Süha Özkan

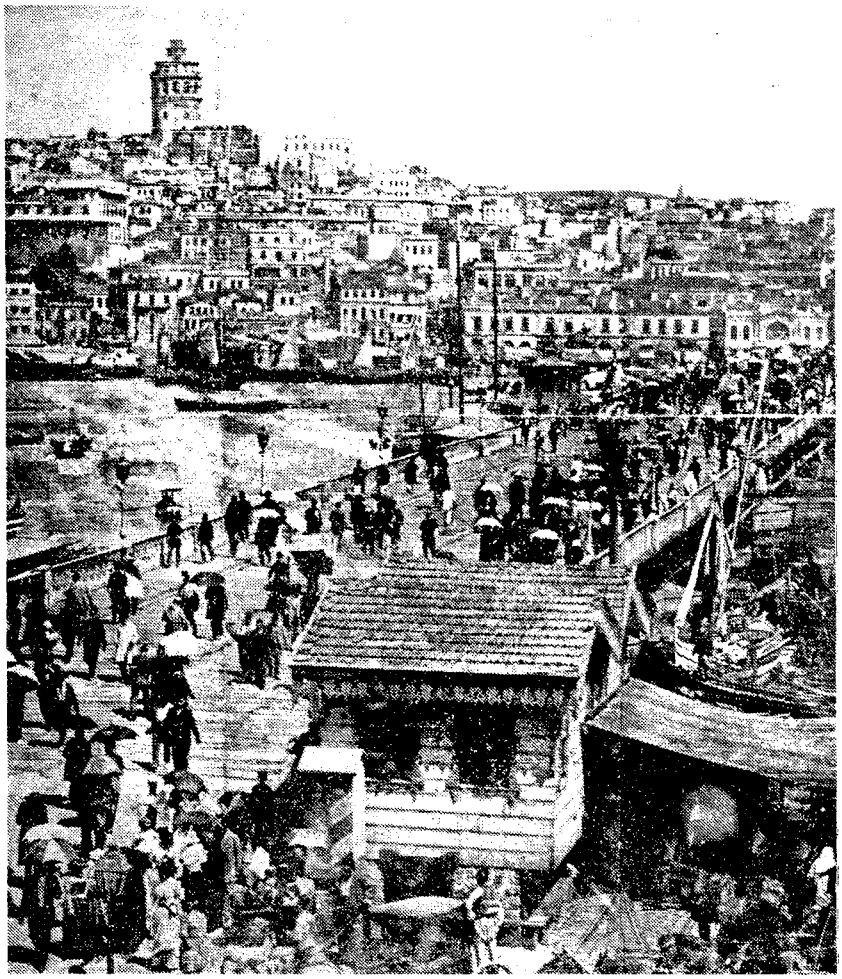
Osmanlıların kesin yenilgisi ve Avrupa'nın askeri üstünlüğünün kabulü anlamına gelen Karlofça Andlaşması (1699) Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemeye başladığı dönüm noktası olarak belirir. Avrupa'nın askeri üstünlüğünün kabulünü izleyen sürede ordunun yeniden örgütlenmesi çabaları izlenir. 18. yy ise, "Avrupai" yaşam öğelerinin Osmanlı toplumunda belirdiği çağ olarak gelişir. Tüm bu değişimi toplum ve yönetim bütünlüğü içinde bireştirmeyi amaçlayan reform çabaları ise, ancak III. Selim'in tahta çıkmasından sonra görülür. Bu tarihin Avrupa'da yepyeni toplumsal ve siyasal değişime yolaçan Fransız Devrimi'yle çakışması ise salt bir tesadüften öte değildir. Oysa, daha sonra 19. yy'da Avrupa'da olagelen siyasal gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu'nu yakından etkiledi. Üstelik, zaten zayıf olan imparatorluğun sorunlarını iyice karmaşıklaştırıp, yavaş yavaş çözülmeye yol açtı. Bu çözülme de 1923'te Osmanlıların toptan çökmesiyle sonuçlandı.

Yunanistan'ın bağımsızlığı hareketi Balkanlardaki birçok başka bağımsızlık hareketinin öncüsü oldu. Yunanistan Krallığı'nın Osmanlı toprakları içinde yer almasını, I. Dünya Savaşı karmaşası içinde öteki hareketler izledi ve hemen her etnik grup Osmanlılar'dan kopup kendi ulusal bütünlüğüne erişti. Tüm bu bağımsızlık hareketlerinin Osmanlı halkı içinde de yeniden gözden geçirilmesi ve Osmanlıların çekirdeğini oluşturan Türklere özgü bir ulusal hareketin başlaması doğaldı. Nitekim, 1919-1923 Türk Kurtuluş Savaşı'nın ve onun arkasındaki siyasal bilincin 19. yy Avrupa milliyetçiliğinin bir türevi olduğunu söylemek yanlış olmaz. Avrupa milliyetciliğinin ve onun, özellikle, Osmanlı elit tabakası üzerindeki etkisi büyüktü. Çünkü, Osmanlı eliti kendisini iyice Batı'yla eş tutmuş durumdaydı, ayrıca imparatorluk içindeki ayrılıkçı gruplar doğal olarak milliyetci bir görüşü benimsemeyi gerektiriyordu. Büyük Avrupa güçlerinin emperyalist niyetleri ve buna bağımlı olarak geleneksel kültürün hemen çözülüp bozuşması Türk milliyetçiliğinin toplumsal bütünlük için tek çözüm yolu olarak görülüp gelişmesinin temel nedenlerindendir.

Batılılaşmanın Öğeleri

Osmanlı mimarlığındaki Batılılaşmayı Osmanlı yaşamındaki Batılılaşma öğelerinden bağımsız düşünmek tümüyle olanaksızdır. Batılılaşma süreci ise başlangıçda pek yavaştı. 1721'de Fransa'dan dönen Osmanlı elçisi birlikte saray çevrelerine "Frenk" davranışlarını, Fransız bahçelerini ve rokoko dekorasyon anlayışını getirmiş ve ilgiyle izlenmişti. III. Selim'in yönetimi ise Osmanlıların o zamana değin "gâvur" deyip pek ciddiye almadıkları Avrupa ülkelerine bir sürü elçiliğin açıldığı dönem olarak belirdi.

Batılılaşmanın en önemli öğesi, kuşkusuz, imparatorluğun en önemli gördüğü ve eksikliğini en çok hissettiği askeri alandadı. Bunu müzik, resim ve mimarlık gibi sanat alanlarıyla yaşamın tüm kesimlerinin izlemesi doğaldı. Özellikle yeni askeri gereksinmelerin gereği yeni kışlaların öteki askeri yapıların bir takım Avrupalı mimarlar ve askeri mühendisler tarafından zamanın Fransası'nda genelgeçer üslûp olan "neo-klasik" tarzda biçimlendirilmesi bu gelişmenin yadırganmayacak sonuçlarından biriydi. Bunun salt değişen yaşam tarzı özlemlerinden kaynaklanan bir "stil" kaygısı olmasından öte değişen çağın gereksinimi olan yeni yapıların gerçekleştirilmesinde, Osmanlı Hassa Mimarları Ocağı üyelerinin büyükyapı tasarım ve uygulamasında yetersiz olmasının da rolü büyüktü. Geleneksel yetişme tarzları Osmanlı mimarlarının daha çok geleneksel Osmanlı toplumunun gereksinmesi olan evcil ölçekte ve geleneksel işlevler için geçerli bir tasarım ve uygulama becerisi edinmelerini sağlamıştı. Değişmekte olan çağın ilk sancılarından biri yerli mimarların daha cazip olan iş alanlarını tümüyle yabancı ya da azınlık kökenli mimarlara kaptırmakta olmalarıydı. Reformcu sultanların yeni ve "çağdaş" gereksinmeler için yeğledikleri yeni ithal mimari, Osmanlı mimarlarının işsiz kalmaları ötesinde, kendi doğal evrimi içinde ve geleneksel sürekliliğinde gelişen mimarlığa kesin bir kopukluk getirmiş, böylece ülke içinde bir meslek grubuyla birlikte mesleğin sürekliliği de önemli bir darbe yemişti. İmparatorluğun bu devrinde hemen tüm mimarların ya ya-

YENİ BİR DOKU: 19. yy Osmanlı kentleri içinde en çok İstanbul'u etkiledi. Geleneksel Osmanlı mimari tarzının dışında Batı'nın norm ve üslûbunu temel alan yeni süreç kent dokusunu da değiştiriyordu. Büyük binalar, Avrupa'daki mimarlık anlayışına paralel bir anlayışla inşa edilen yapılar İstanbul'un klasik görünümünü alışılmışın dışına taşırarak yeni ölçeklere ulaştırıyordu. Yüzyılın başında köprü, Galata ve çevresi.

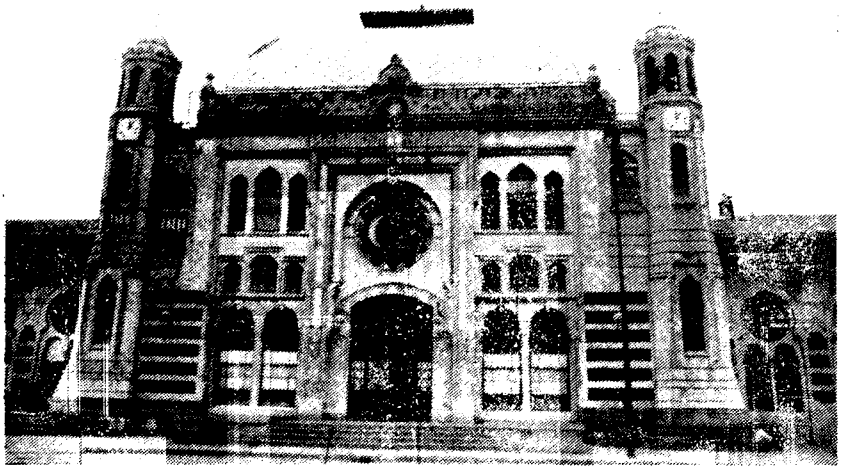
bancı ya da başkentteki azınlık grubu mensubu olmalarının ardındaki bir başka gerçek de, 19. yy Osmanlı toplumunda memuriyetin -ya da zamanın deyimiyle "kalem efendiliğinin"- teknik dallara oranla daha üstün bir statüsü olan ve daha çok özlem duyulan bir uğraşı dalı olmasından kaynaklanmaktaydı. Bu çağda mimarlık mesleğinin ne denli özlem duyulmayan bir uğraşı dalı olduğunu, padişahın mektupçubaşısının oğlu Mehmed Vedad'ın -biraz da annesi şair ve besteci Leyla Hanım'ın telkinleriyle olsa gerek- mimar olma çabalarının aile için nasıl kaygıyla karşılandığı ve bu çabanın ancak Leyla Hanım'ın özel gayretleriyle gerçekleştiği bilinen bir gerçektir.

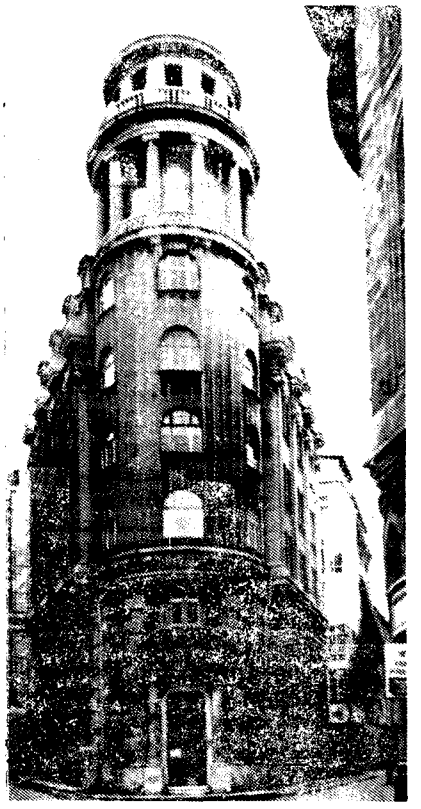
19. yy'ın yapı tekniği ve estetiğinin Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde eğitim programına alınması ilk kez 1801'de Mühendishane-i Berri-i Hümayûn'da olmuşsa da, bütünsel bir mimarlık eğitim programının uygulanması ancak 1882'den sonra Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kurulmasıyla gerçekleşmiştir. Çağın hemen tüm mimarlık okulu gibi, yalnız programı değil, eğitim kadrosu da Fransız Beaux Arts geleneğinden oluşmaktaydı. Sanayi-i Nefise Mektebi mimarlık ve plastik sanatlarda Fransız etki ve tadının geçerli olduğu önemli bir merkez olarak belirirken, 1883'te kurulan, Mühendishane-i Berri-i Hümayun'a bağlı İnşaat Mühendisliği tümüyle Alman-Avusturya bilimsel egemenliğinin etkin olduğu bir kurumdu.

Yalnız mimarlık eğitimi alanında değil, tüm yapı sektöründe İstanbul, Alman ve Fransız ekonomik ve politik çıkarlarının sergilendiği bir ortam oluvermişti. İstanbul'un kıvrılan dar sokaklardan ve bunların açıldıkları küçük meydanlardan, bu meydanlarda ya da etkin tepelerde yer alan kamu yapılarından oluşan kentsel yapısı birden kent dokusuna alışılmamış ölçekler getiren, büyük binalarla neredeyse tümüyle baskı altına alınmıştı. 19. yy'ın ikinci yarısında İstanbul artık yalnız yaşam tarzı özlemleriyle toplum yaşamında değil, tüm kent yapısında yoğun bir Batılılaşma sürecini yaşıyordu. Bu sürecin yapımcıları olan mimarlar özellikle ilk dönem mimarları hep yabancıydı. Yabancıları ise hemen etkin mimar bir aile olan Balyan'lar izliyordu. İlk Osmanlı-Türk mimarının bu ortamda etkinlik göstermesi ise 20. yy'ın ilk yıllarından önce değildir.

Yabancı Mimarlar ve Yapıları

Dönemin önemli yabancı mimarlarından biri, hiç kuşkusuz, Alman hükümeti tarafından İstanbul'a gönderilen, Profesör Jachmund'du. Gerçek görevi o zaman Almanlarca inşa edilmekte olan demiryolları projesinde önemli konumu olan Sirkeci Garı'nın inşaatıydı, ama Jachmund aynı zamanda İnşaat

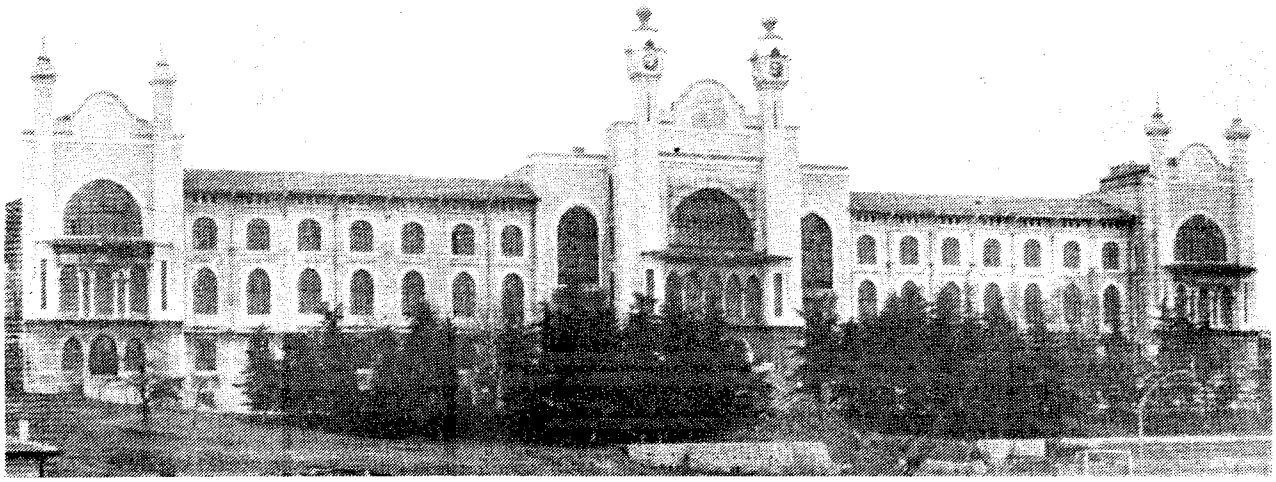
ALMANYA'DAN MİMAR: Alman hükümeti tarafından İstanbul'a gönderilen Jachmund'un mimarlığını üstlendiği Sirkeci Garı, Almanya'nın izlediği demiryolu siyasetinin bir başlangıcı olmasının yanı sıra "nev-i şahsına münhasır" mimari tarzıyla da dikkati çeker. Gerçekte bu bina bir geçiş döneminin yapısı olmakla birlikte, o dönemde Batı'ya açılmanın da simgesini oluşturur. Jachmund'un yine aynı semtte, Bahçekapı'da, yaptığı Deutsche Orient Bank'ın merkez binası ise "az pencereli, sağır duvarlı" görünümüyle imparatorluk içinde gittikçe güçlenen Alman sermayesinin sembolü gibi durur. Sirkeci Garı (üstte), Deutsche Orient Bank'ın Bahçekapı'daki binası -şimdi Germina Han- (sağda).

Mühendisliği Okulu'nda öğretim üyeliği yapmaktaydı. Jachmund'un Sirkeci Garı Doğu seçmeciliğinin Alman elinde biçimlendiği garip bir yapı olarak 1890'dan bu yana mimarlık tarihimizde yer almaktadır. Atnalı kemerleri, geniş yuvarlak rozet pencereleri, minareleri anımsatan saat kuleleri, aşırı saçak kuşaklarıyla tam anlamıyla "nev-i şahsına münhasır" bir yapı olan Sirkeci Garı çağının Batı'da geçerli Neo-klasisizm ve Jugendstil akımlarıyla vakit bulamadığı ve bu nedenle de pek anlam verilemeyen Oriental (Türk-Osmanlı olmalı) stiller arasında bir dışavurum bulmaya çalışan bir yapıdır. O dönemde İstanbul'da başlamış olan yeni mimari dışavurumun öncül hatta betimleyeci bir örneği olarak Sirkeci Garı önemli bir yapıdır. Çünkü, hemen tüm yaklaşım ve ayrıntılarıyla geçiş döneminin şizofrenisini yansıtmaktadır. Tüm içsel (authentic) yoksunluğuna karşın Sirkeci Garı açıldığında Osmanlı elitinin aradığı Batılı-çağdaş dışavurumu başlamış olacak ki imparatorluğun Batı'ya açılışının simgesi olarak kısa sürede kentin önemli bir öğesi durumuna gelivermişti.

Jachmund, Sirkeci Garı'nda tüm iyiniyetiyle aramak çabasını gösterdiği Batı-Osmanlı karışımı mimari anlayışına rağmen, hemen sonra gerçekleştirdiği Deutsche Orient Bank, -ki gardan birkaç yüz metre uzakta yer almaktadır- baştan sona baskı kurucu, soğuk Orta Avrupa mimarisinin özelliklerini taşımaktaydı. Bu mimarinin o zaman imparatorluk içinde çok güçlü olan Alman finansına uygun bir simge olduğunu kabul etmek gerekir. Soğuk gri taş kitleden oluşan Deutsche Orient Bank, az pencereli sağır duvarları, çokgen kulesi ve bu kulenin üzerindeki bakır kubbesiyle daha çok gururlu 19. yy Alman milliyetçiliğinin simgesi olarak belirmektedir.

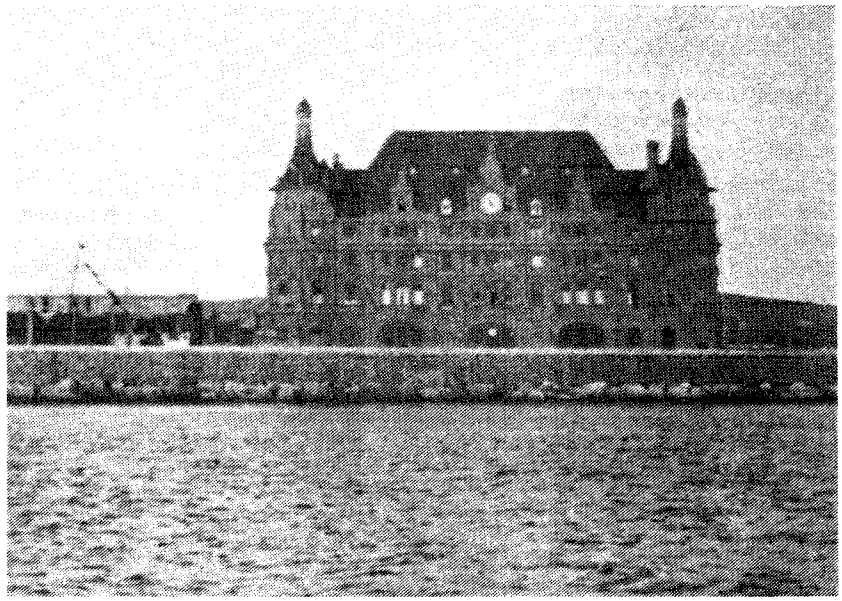
Vallaury ve d'Aronco

Benzeri bir çelişkili tutum, o zaman Osmanlı başkentinde hem saray mimarı hem de Sanayi-i Nefise Mektebi'nde mimarlık başöğretmeni olan Fransız mimarı Alexandre Vallaury'nin mimarisinde de izlenir. Vallaury, o zamanlar yabancılar tarafından pek sevilen bir semt olan Pera (Beyoğlu)'da yaptığı Osmanlı Bankası yapısında tümüyle Batı değerlerini yeğleyen bir biçimlendirme uygulamıştı. Her ne kadar, fakirleşmekte olan Osmanlı ekonomisine İngiliz ve Fransız borçlarının kaynağı olan Osmanlı Bankası'nın devasa merkez binasını daha uyumlu bir duruma sokmak için Vallaury'nin uyguladığı aşırı süslü Rönesans artığı biçimlendirmeyi anlamak mümkünse de Osmanlı borçlarının tahsili için kurulan Düyun-ı Umumiye yapısında uygulanan yakıştırma İslâmı üslûbu yorumlamak pek kolay olmasa gerek. 1899'da bitirilen Düyun-ı Umumiye İdaresi binası kuşkusuz üzerinde ciddi düşünmeye değer yapılardan biridir. İstanbul'un eski kent kesiminde o zamana değin yapılmış ibadet dışı kullanılan en büyük yapıdır. Salt cüssesinden dolayı bu yapıyı benimsemek kolay değildir. Çevresindeki küçük yapılarla birlikte ele alındığında ne denli göze batıcı ve baskı altına alıcı olduğu bir gerçektir ama, bu iri kitlenin tümüyle çevre değerlerine saygısız olduğunu söylemek de haksızlık olur. Düyun-ı Umumiye İdaresi binası -ki bugün İstanbul Erkek Lisesi olarak kullanılmaktadır- 19. yy'ın yaygın, üç kuşaktan oluşan Rönesans kökenli düzenini koruyarak biçimlendirilmiştir. Bu biçimlendirmeye katılan yerel motifler ise, sivri kemerler, ahşap kafesler ve Osmanlı barokundan kalıt ondüleli saçaklardır. Vallaury, bu Doğu esin-

tilerini iç mekânlarda da turkuaz panolar ve giriş holünün üzerine yerleştirilen yuvarlak pencereli hamam kubbesiyle pekiştirmiştir. Köşe kuleleri ve girintilerle parçalanmış olan ana yapı kitlesi, İstanbul'un eski kent dokusu ve siluetine uyum çabalarının en belirgin tanımlayıcısıdır. Vallaury her nedense aynı uyum çabasını -herhalde eski kentten uzaklığından kaynaklansa gerek- Mekteb-i Tıbbıye-i Şahane (bugünkü Haydarpaşa Lisesi) yapısında pek göstermemiştir. Bu yapı daha çok yakınındaki ölçek dışı Selimiye Kışlası'yla uyum sağlamayı yeğlemiş gibi görünmektedir. 1903'te bitirilen bu yapı minareleri anıştıran saat ve köşe kuleleri, her katta ve her kitle çıkıntısında değişen kemer türleri, geniş saçakları ve kulelerin arasındaki dairesel kalkanduvarlarıyla, hele bunlara ilaveten devasa büyüklüğüyle Marmara'da Boğaz'a girişte Selimiye'den sonra en belirgin yapı olarak tüm peysajı etkiler.

Başka eski semtlerde bina yaparken çevresel uyum gözetmeye büyük çaba harcadığı gözönüne alındığında, Topkapı Sarayı bahçesinde 15. yy'da yapılmış Çinili Köşk'ün karşısında inşa ettiği Arkeoloji Müzesi'ni çizerken neden bu konuda bu kadar gönülsüz davrandığı büyük merak konusudur. Bu uzun, iki katlı, U biçimli yapı, 1891 ve 1907 arasındaki üç etapta yapılmıştır. Giriş revakları Korent düzeninde, üçgen alınlıklar taşıyan görkemli bir neo-klasik üslûpta çizilmiştir. Bu yalın üslûbu büyük olasılıkla, müzede sergilenen eserler zorlamıştır: İmparatorluğun dört bir köşesinden çıkarılan eşsiz Greko-Romen sanat eserleri koleksiyonu. Ne var ki, gri, kesme taştan dış cephesiyle bu kasvetli yapı, yanıbaşında yükselen Çinili Köşk'ün ışıltılı inceliği ve arkasındaki büyük sarayın renkli görkeminin oluşturduğu bağlamın tümüyle dışındadır.

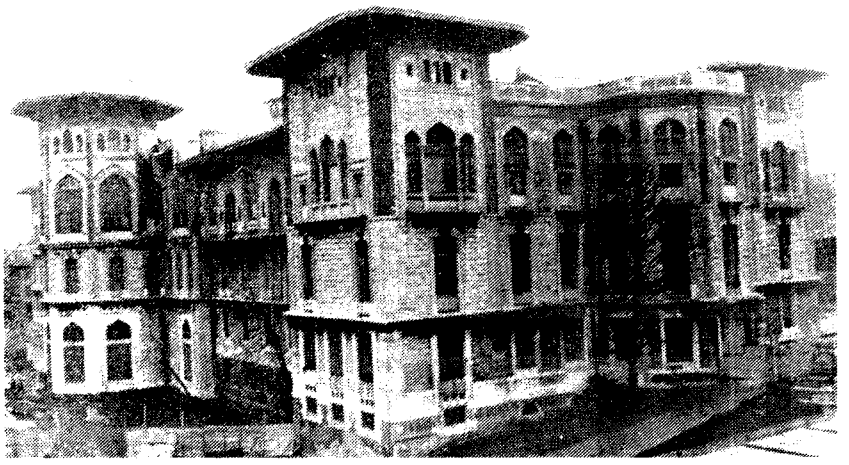

BÜYÜK BİNALAR: 19. yy'ın sonuyla 20. yy'ın başları İstanbul'un kent dokusunda büyük binaların yeraldığı bir dönem oldu. Alexandre Vallaury'nin yaptığı Mekteb-i Tıbbiye ve Arkeoloji Müzesi gibi binalar da bu dönemin yapılarındandır. Aynı dönemde Otto Ritter ve Helmuth Cuno'nun klasik Alman-Bavyera mimarisi üslûbunda inşa ettikleri Haydarpaşa Garı gibi binalar bu dönemin yapılarındandır. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (yukarda), Haydarpaşa Garı (altta).

Yüzyıl sonunda İstanbul'da çalışan yabancı mimarlardan biri de, yeni Yıldız Sarayı'nın köşklerini ve Boğaziçi'ndeki birçok ahşap yalı ve konağı yapmış olan İtalyan Art-Nouveau ustası Raimondo d'Aronco'ydu. Philippe Bello genellikle Vallaury'yle birlikte çalışmıştı. Otto Ritter ve Helmuth Cuno 1908'de etkileyici bir Bavyera üslûbundaki Haydarpaşa Garı'nı yaptılar. Ama Osmanlı başkentinin yeni saltanat mimarisini belirleyenler daha çok Vallaury ve Jachmund'du. Etkili akademik konumları nedeniyle genç mimarlara kendi estetik ölçülerini aşılayabildiler.

Ulusal Mimari

Yeni yeni doğan Türk milliyetçiliğinden etkilenen ve mimari alanında Avrupa egemenliğine karşı çıkan Türk öğ-

FARKLI ÜSLÛPLAR: Aynı zamanda Sanayi-i Nefise Mektebi'nde mimarlık dersleri veren Vallaury'nin yaptığı binalar arasında Osmanlı Bankası'nın Bankalar Caddesi'ndeki binasıyla, Cağaloğlu'ndaki Düyun-ı Umumiye binası dikkati çeker. Vallaury, Osmanlı Bankası'nda aşırı süslü Rönesans benzeri biçimler uygularken, Düyun-ı Umumiye binasında İslâm mimarisini çağrıştıran bir üslûp denemiştir. Şimdi İstanbul Erkek Lisesi olarak kullanılan Düyun-ı Umumiye binası.

renciler bu mimarların etkilerini reddettiler. Öğrencilerin tepkisi mimari üslûpta Birinci Ulusal Mimari diye bilinen ve sonraki yirmi yılda iki genç mimar, Vedat (Tek) ve Kemalettin beylerin liderliğinde damgasını vuran bir akımın başlangıcını işaret ediyordu.

1873'te İstanbul'da doğan Vedat (Tek), mimari alanında akademik öğrenim görmüş ilk Türk mimarı olarak bilinir. Ortaöğrenimini Paris'te Ecole Nonge'da tamamladıktan sonra resim öğrenimi için Academie Julien'a, daha sonra da inşaat mühendisi olmak için Ecole Centrale'a devam etmiş, sonunda mimar olmaya karar vermiştir Yükseköğrenimini 1897'de Ecole Nationale des Beaux Arts'da tamamlamıştır. 1899'da İstanbul'a dönüşünde belediyeye girmiş ve 1900'de Sanayi-i Nefise Mektebi'nde mimarlık tarihi dersi veren ilk Türk öğretmen olmuştur. Fransız temelli öğrenimi onu çalışmalarında bir Beaux Arts üslûbu kullanmaya yönęltmemiş ve daha yerel, daha Türk bir ifade aramasını engellememiştir. Bu yeni üslûbun yaratımında, hiç kuşkusuz, Türk milliyetçiliğinin temel ilkelerini formüle etmiş olan sosyolog Ziya Gökalp'in düşüncelerinden etkilenmiştir.

Vedat'ın (Tek) ilk büyük, belki de başyapıtı olan İstanbul'daki Büyük Postahane 1909'da tamamlandı. Türk Ulusal Mimarisinin ilk örneklerinden biri olarak bina bir prototipin hatalarını ve sevaplarını sergilemektedir. Binayı geleneksel oranlarda yayvan ya da sivri kemerler gibi Osmanlı yapı elemanları ve kemer üstlerine uygulanan klasik Türk çinileriyle süsleme çabalarına karşın, Vedat'ın (Tek) Avrupa formasyonu ana kütleyi biçimlendirmesinde ve üst katlarda bol bol Korent başlıklı yarım-dairesel sütunlar kullanmasında hâlâ açıkça görülmektedir. Demir ve cam tavanıyla büyük orta salon 19. yy'ın banka ve benzeri büyük kamu yapılarından esinlenmiş gibidir. Yine de binanın arkasına kondurulmuş olan küçük mescid dışındaki zengin çini süslemeleri, geniş saçakları ve şirin, küçük minaresiyle ulusal üslûbun güzel bir örneği oluşturur.

Vedat'ın (Tek), Büyük Postahane'yle aynı dönemde çizip yaptığı Sultanahmet'teki Defter-i Hakanî binası, ön cephesinde yabancı kaynaklı hiçbir mimari elemanı taşımayan daha olgun bir çözüm sergilemektedir. Yine de, mimarın yapıyı yakın çevresine uydurmak için gösterdiği tüm çabaya karşın titiz bir simetri içinde oluşturulmuş neorönesans ana kütlesi içindeki bu devasa yapı, yer aldığı meydanda, Sultanahmet Camii karşısındaki tarihsel çevre içinde çok hantal görünmektedir.

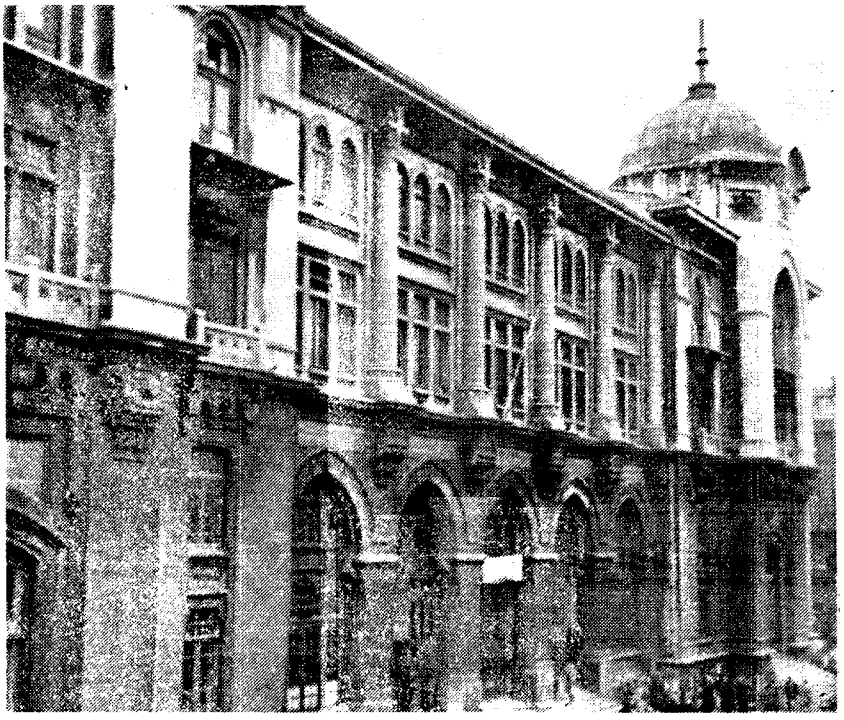
Tam tersine, mimarın Nişantaşı semtindeki eğimli üçgen bir arsa üzerine kondurduğu kendi evi, geniş saçakları ve derin balkon sayvanlarıyla deha ürünü bir tasarımın küçük bir başyapıtıdır. Asimetrik tasarımlı bu dört katlı bina, zor bir mekân üzerine, ana iç hacimlere köşeden sokağı görebilecek bir eksen verilerek büyük bir ustalıkla yerleştirilmiştir. Zemin ve çatı katlarındaki değişikliklere karşın, ev hâlâ özgün karakterini büyük ölçüde korumakta, zengin çini süslemeleri, nefis orantılı kemerli pencereleri ve çarpıcı mermer girişiyle daha ilk bakışta sahibinin seçkin beğenisinin yanı sıra o fırtınalı yılların güçlü milliyetçi duygularını yansıtmaktadır.

Mimar Kemalettin Bey

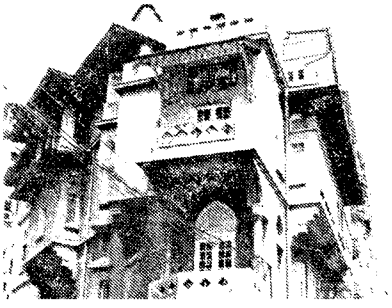
Türk mimarisinde milliyetçiliğin çatısını geliştiren ikinci mimar Kemalettin Bey 1870'te orta halli bir ailenin çocuğu olarak doğmuştu. Öğrenimini yeni kurulan İnşaat Mühendisliği Mektebi'nde 1891'de tamamladıktan sonra aynı okulda Jachmund'un asistanı oldu. Charlottenburg Technische Hochschule'de yüksek lisans çalışmalarını bitirip 1900'de Berlin'den döndüğünde Harbiye Nezareti Başmimarlığı'na getirilmiş, bir yandan da İnşaat Mühendisliği Mektebi'nde ders vermeye başlamıştı. Bu yıllarda birçok özel ve kamu binası, ev çizmesine karşın ulusal mimari konusundaki düşüncelerini ifade edebilmek için gerçek fırsatı 1909'da, kırk yaşındayken Evkaf Nezareti Başmimarlığı'na atandığında buldu. Burada, emrine tarihi anıtların restorasyonundan ve yeni yapıların tasarımından sorumlu büyük bir teknik büro verildi. İstanbul'un tarihi yapılarının restorasyonu Kemalettin Bey'e Osmanlı mimarisinin ilkelerini inceleme ve kendi mimari üslûbunu biçimlendirme fırsatı verdi. Yönetimindeki büro, bir mimarlık okulunu andırıyordu; onun kılavuzluğunda yetişen uzmanlar onun mimari düşüncelerini imparatorluğun her yanına taşıdılar.

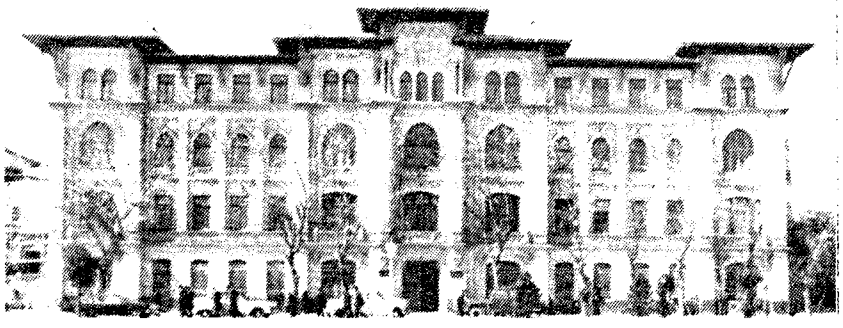
Birçok tarihi yapıyı restore etmek yanında, Kemalettin Bey'in Evkaf Nezaretinde çalışırken çok sayıda yeni bina da yaptığı bilinmektedir. On yıl içinde en az on dört yeni cami, dokuz türbe, on büyük devlet dairesi, kırk kadar okul, hastane, istasyon, cezaevi gibi bir yığın başka bina yapmıştır.

Özellikle camileri dikkate değerdir. 14. yy'da gösterişsiz bir kubbeyle kaplı mütevazi bir ibadet salonu, yalın bir sundurma ve dikkat çekmeyen bir tek minare biçiminde başlayan Osmanlı camii, görkemli 16. yy boyunca büyüyerek devasa boyutlara ulaşmıştı. Ama

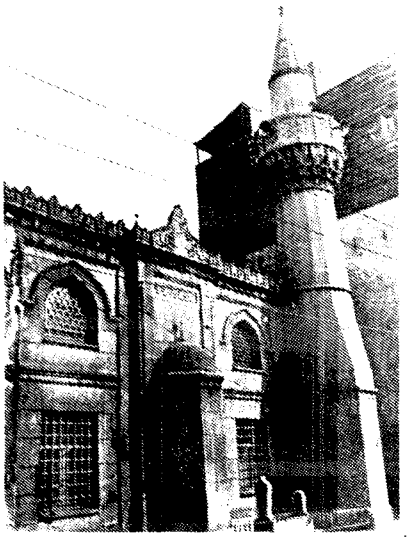

ULUSAL MİMARİ: Osmanlı Devleti içinde gelişmeye başlayan Türk milliyetçiliğinden etkilenen ve genellikle yurt dışında eğitim gören genç mimarlar bir süre sonra Birinci Ulusal Mimari Dönemi diye adlandırılan bir dönemin hazırlayıcısı oldular. Mimar Vedat (Tek) ve Kemalettin Bey'in damgalarını vurduğu bu akım içinde Vedat Bey'in İstanbul'da yaptığı Büyük Postane Türk Ulusal Mimarisi'nin ilk örneklerinden sayılır. Vedat Bey'in Sultanahmet'teki Defter-i Hakanî binası -şimdi Tapu ve Kadastro Müdürlüğü- geleneksel bir üslûbun izlerini taşırsa da, Nişantaşı'nda yaptığı kendi evi o dönemde yükselen Türk milliyetçiliğinin mimaride yansıyan izlerini taşır. Sirkeci'de Büyük Postane (üstte solda), Defter-i Hakanî binası (altta), Vedat Bey'in Nişantaşı'ndaki evi (altta sağda), Mimar Vedat (Tek) (üstte).

Osmanlıların gerilemesiyle yozlaşmaya başlamış, ahlakî değerlerin büyük bir değişim gösterdiği toplumda dinin önemini yitirmeye başladığı imparatorluğun son yıllarında alçakgönüllü ve ilkel görünümü yeniden kazanmıştı. Kemalettin Bey'in camilerinin tüm, dini mimarinin bu son döneminin ilginç örnekleridir; ilk Osmanlı camilerinin, 16. yy'ın klasik oranları kullanılarak yapılmış küçük ama zarif kopyalarıdır. Bemek'te, Boğaz kıyısında selvi ağaçlarının arasına ustalıkla yerleştirdiği küçük cami, mimarın dini mimariyi canlandırma çabalarının güzel bir örneğidir. Kare biçimi ibadet salonu, küçük kubbelerle örtülü üç bölümlü revakı ve Batı duvarına yerleştirilmiş tek minaresiyle bu camiin planı ilk Osmanlı camilerinin temel çizgilerini taşır. Ama dört yarım kubbesi, pencerelerle parçalanmış sekizgen alt kubbesinin yarattığı karmaşık üstyapı bu minik yapıya dıştan bakıldığında büyük ve klasik bir görünüm kazandıran dahiyane bir çözümdür.

Öte yandan, 1912'de İngiliz Büyükelçiliği'nin arkasında çok katlı kira evlerinin arasına sıkışmış uygun olmayan bir yerde yaptığı Kamer Hatun Camii, yüzyıl sonu İstanbulu'na egemen olan kültürel ve estetik karışıklığı yansıtır. Camiin yapıldığı Beyoğlu semti az zaman önce, tarihi Para'nın (Galata) uzantısı olan gözde bir ticaret ve eğlence merkezi haline getirilmişti. 1870'teki büyük yangından sonra bütün semt, burada yapılan birkaç camiin minare yüksekliklerini bile sınırlayan yeni inşa ve yangın nizamnamesine uygun olarak yeniden kurulmuştu. Çok katlı yapıların arasında kaybolan küçük Kamer Hatun Camii, dışındaki zengin süslemelere karşın çok zavallı ve çaresiz görünür. Camiye zemin düzeyinde kısa bir tünelden geçildikten sonra varılan küçük bir avludan girilir. Osmanlı yapı ge-

ÜRETKEN BİR ÖNCÜ: Birinci Ulusal Mimari Üslûbu'nun öncülerinden olan Mimar Kemalettin Bey, İnşaat Mühendisliği Mektebi'ni bitirdikten sonra Jachmund'un asistanlığını yaptı. Daha sonra yurt dışında eğitim gören Kemalettin Bey, Harbiye Nezareti'yle Evkaf Nezareti Başmimarlığı'nda bulundu. Çok sayıda cami, türbe, devlet dairesi, işhanı, konut, istasyon ve hastane binası yapan Kemalettin Bey'in ilk Osmanlı camilerinin oranlarını kullanarak yapmış olduğu camiler son dönem Osmanlı mimarisinin ilginç örnekleridir. Bebek Camii (üstte ortada), Beyoğlu'ndaki Kamer Hatun Camisi (üstte solda), Mimar Kemaleddin Bey (üstte sağda).

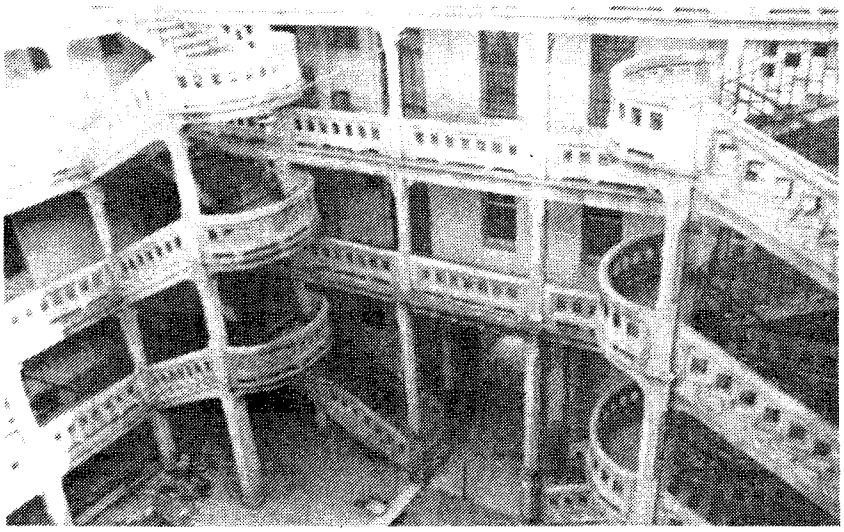
lenekleriyle çelişen bu alışılmadık çözüm, sokaktan yalnızca camiin kıble duvarının görünmesine olanak sağlar. Bu duvar kemerli pencereler, çini kaplamalar ve süslü taş oymalı kornişiyle ulusal üslûbun kurallarına uygun biçimde donatılmıştır. Yüksek komşularının arasında bu küçük ama gösterişli cephe, Osmanlı toplumunun kozmopolit katmanlarında dinin küçülen rolünün bir göstergesi gibidir.

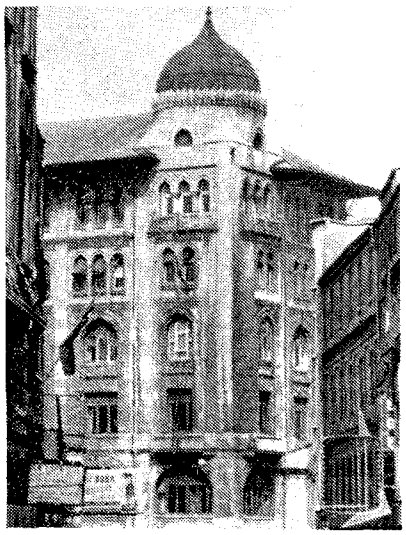
Evkaf Nezareti, ek gelir sağlamak amacıyla yedi kira apartınanı yapılmasını planlamıştı. Yalnızca beşi tamamlanan bu yedi apartmanın da planlarını Kemalettin Bey çizmiştir; bunlardan Dördüncü Vakıf Hanı ise mimarın başyapıtı olarak kabul edilir. Canlı iş merkezi Bahçekapı'da 1912-1926 arasında inşa edilen bu yedi katlı büyük yapı özellikle iyi düzenlenmiş cephesiyle ünlüdür. Zengin geometrik oymalar, profiller, renkli çini panolar, pencere formlarındaki zengin çeşitlilik temelde iyi dengelenmiş bir neo-rönesans cephe çizimiyle bir araya getirilmiştir ve Birinci Ulusal Mimari Üslûbunun ruhunu temsil eder. Kesme taş cephenin gerisinde arsanın düzensiz sınırlarından en iyi biçimde yararlanabilmek için düzensiz yerleştirilmiş, insanı şaşırtan karmaşıklıkta bir çelik iskelet yapısı sergiler. Simetrik kompozisyonu pekiştiren köşelerdeki kuleler çatı düzeyinin üstünde, işlevsiz, sivri, Osmanlı mimari geleneğini anımsatan küçük kubbelerle örtülüdür. Bazı tarihçilere göre bu kubbecikler yerleştirilecek asansör teçhizatını saklamak amacıyla yapılmıştır ama bu sav temelsiz görünmektedir. Görkemli ön cephe tasarımı ve düz sıvalı arka cephesiyle Osmanlı döneminin bu son büyük yapısı imparatorluğun görkemli geçmişini çağrıştırmak üzere hazırlanmış göz kamaştırıcı bir sahne dekoru izlenimi uyandırmaktadır.

Kemalettin Bey'in belki de en etkileyici mimari başarısı, 1918 büyük yangınında evlerini yitiren düşük gelirli yangınzede aileler için özel olarak çizdiği bir grup çok katlı konuttan oluşan İstanbul'daki yaptığı son yapı kompleksidir. I. Dünya Savaşı'nın son yıllarında yaşanan bu büyük yangın üç binden fazla konutu yerle bir etmiş ve zaten Balkanlardan akın akın gelen göçmenlerle dolup taşmış olan başkentteki konut sorununu iyice ağırlaştırmıştı. Kemalettin Bey'in "Harikzedegân apartmanları" diye bilinen bu yapıları, Kurtuluş Savaşı'nın sıkıntılı yıllarında, 1919-1922'de yapılmıştır. Altışar katlı dört ayrı blokta 124 aileyi barındıracak biçimde yapılmış apartmanlar 18. yy'dan kalma barok Laleli Camii'nin hemen yanına, kesişen iki sokağın köşesine yerleştirilmiştir. Bu apartmanlar, aynı zamanda ülkenin ilk betonarme yapıları oldukları için de önemlidir. Her blok ortak bir orta avlunun çevresinde, alttaki iki katı dükkân ve depo, üstteki dört katı ise değişik büyüklüklerde konut olmak üzere altı katlı tasarlanmıştır. Öndeki iki blokun zemin düzeyine ikişer katlı yirmi beş dükkân ana caddeye bakacak biçimde yerleştirilmiş, her blok orta avludan doğal ışık ve hava akımı alacak şekilde düşünülüş ve çamaşır kurutmak gibi ortak gereksinmeler için hazırlanmış kapalı birer terasla örtülmüştür. Her katta açık koridorlarla çevrili, ilginç ortak avluları, dikey havalandırmayı sağlayan açık merdivenleri, çamaşır ve benzeri gereksinmeler için ayrılmış ortak kullanım alanlarıyla bu yapılar açıkça kapalı Müslüman aile geleneğine yabancı bir kavram olan toplumsal etkileşimi vurgulayan bir anlayışla tasarlanmıştır. Bununla birlikte, 1922'de yapımları tamamlandığında bu apartmanlar Türk seçkinleri arasında büyük revaç bulmuş, tarihi yarımada üzerinde yükselen bu ilk çok katlı konutlara yetersiz konforlarının çok üstünde kiralar ödenmiştir. Harikzedegân apartmanlarının gördüğü büyük ilgi, üst ve orta sınıflardaki yaşam biçimi değişiminin somut bir kanıtı olmuştur.

Kesinlikle Batı'daki örneklerine göre düşünülmüş olmakla birlikte -bu tür yapılara 19. yy Avrupa kent ve kasabalarında sıkça rastlanırdı- apartmanlar genel üslûpları bakımından da büyük

ETKİLEYİCİ BİR ÜSLÛP: Mimar Kemalettin verdiği eserlerle çağdaş Türk mimarlığını uzun süre etkilemiş, üslubûyla ulusal mimari de özgün bir yere ulaşmıştır. Özellikle, Evkaf Nezareti'nin yaptırdığı Vakıf hanlarından dördüncüsü damgasını vurduğu Ulusal Mimari Üslûbunun ruhunu yansıtır. Bunun yanı sıra yangınzede aileler için Laleli'de yaptığı ünlü Harikzedegân apartmanları ülkenin ilk betonarme yapıları olması açısından dikkat çekicidir. Kemalettin Bey bu apartmanlarda Osmanlı mimarisiyle ulusal mimari anlayışını birleştirmek istemiştir. Harikzedegân apartmanlarından iki görünüm (üstte ve altta solda), 4. Vakıf Han (altta sağda).

beğeni kazanmıştır; Kemalettin Bey bunlarda Osmanlı imparatorluk mirasını ulusal bir mimari konusundaki çağdaş düşüncelerle birleştirmeyi denemiştir. Öndeki iki blokun çatı kat pencereleri yanı başlarındaki Laleli Camii'nin barok üslûbunu yankılayan dalgalı saçaklarla örtülmüştür. Betonarme yapılar için hiç de gerekmediği halde zemin kat dükkânlarının ve ikinci katların pencereleri yayvan veya yarımdairesel kemerlerle tasarlanmış ve simetrik plan sivil Türk mimarisinin belirgin özelliklerinden olan çıkmalarla vurgulanmıştır. Sonuçta beliren eklektisizm, Avrupa etkileriyle Türk milliyetçiliğinin bir arada varolduğu ve toplumsal bağlardaki iç kuvvetlerin yabancı egemenliğini ve I. Dünya Savaşı'nın etkilerini altetmeye çalıştıkları o dönemin genel atmosferine de pek uygun düşmektedir. □

KAYNAKÇA

- CEZAR M., *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul, 1971
- GOODWİN G., *A History of Ottoman Architecture*, Londra, 1971
- HOLOD R.-Ahmet Evin (ed.), *Modern Turkish Architecture*, University of Pennsylvania Press, 1984
- LEWİS B., *The Emergence of Modern Turkey*, Londra 1961
- MARDİN Ş., *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton, 1962

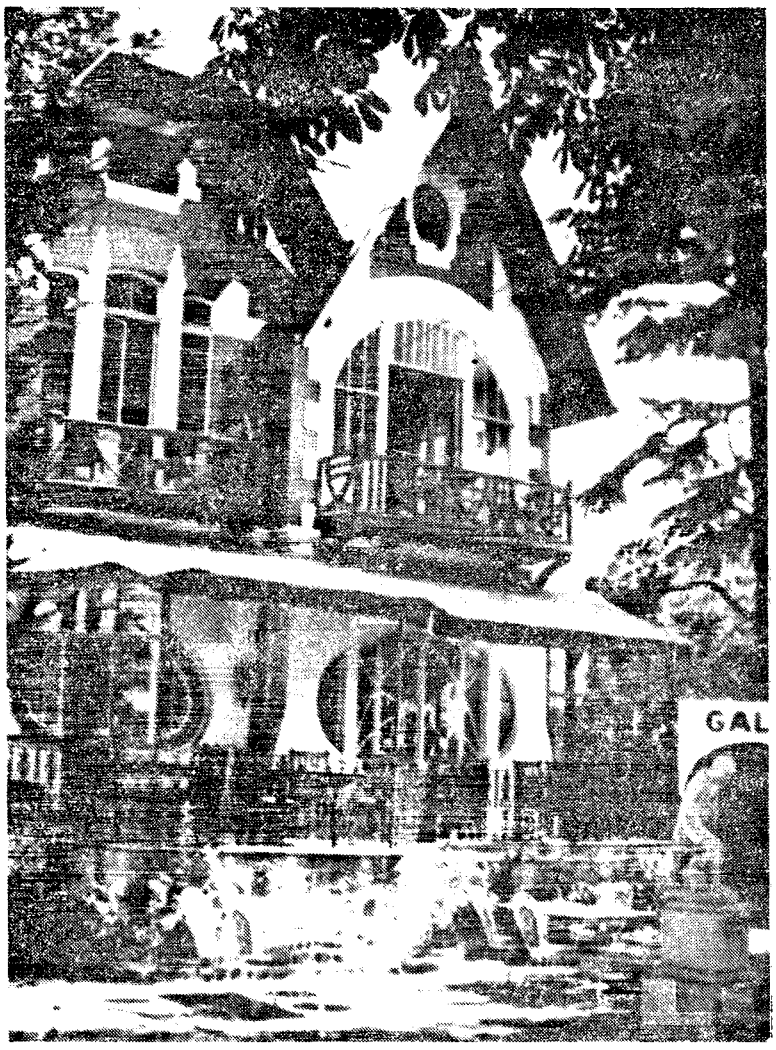
İstanbul Art Nouveau'su

AFİFE BATUR

En çok kullanılan adıyla "Art Nouveau" (Yeni Sanat), 19. yy'ın sonunda Batı Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan, sonra Doğu Avrupa'ya, Japonya'ya ve ABD'ye ulaşan yenilikçi bir sanat akımı, özgün bir üslûp ve hatta bir yaşam biçiminin adıdır. Değişen bir Avrupa'da yenilenmeye çoğunca katı bir akademizmle kapalı duran sanatların çağdaş yeni sentezini gerçekleştirmeye bir yöneliştir.

18. ve 19. yy'larda Avrupa'da yeni bir üretim biçimi gelişmiş, Avrupa ülkeleri sanayileşmiştir. Yeni bir sosyal yapı ortaya çıkmış, demokratik devrimler doğrultusunda büyük yol alınmıştır. Yüzyıl sonuna gelindiğinde üretimin merkezileştiği, üretim hacminin genişlediği, mamul mal ve sermaye ihracının hızlandığı görülmektedir. Bir atılım ve genişleme dönemi yaşanmaktadır. Art Nouveau işte bu yıllarda en gelişmiş ülkelerde ortaya çıkmıştır. Sanayileşmenin ve büyüyen bir ekonominin getirdiği problemler ve olanaklarla sıkı sıkıya bağlıdır. Akımın İngiltere'de başlaması, Fransa, Belçika ve Hollanda'da gelişmesi elbette rastlantı değildir.

Art Nouveau'da biçimlenen sosyo-kültürel dinamikler birincil olarak yüzyıl sonunun bu yapısından ikincil olarak da Avrupa'nın kültürel mirasından kaynaklanmaktadır.

Fenerbahçe'de şimdi yıkılmış olan eski Botter evi.

Art Nouveau'nun Doğuşu

19. yy'ı dolduran Revivalisme (Canlandırmacılık), Historicisme (Tarihselcilik) veya Eclectisme (Seçmecilik ve Eklemecilik) gibi şu veya bu şekilde tümü tarihî mimarinin tasarım ve biçim kabullerini kullanan düşünce, sanat ve mimarlık akımları, -çelişki ve uzlaşmalarıyla- Avrupa kentlerinin kültürel ve fizik ortamını biçimlendirmekteydi. Ama daha yüzyıl sonu gelmeden "tarihsel üslupların egemenliğinden kurtulma", yeni olanaklar ve gereksinmeler için bilinçlenme çabaları ve geliştiğinde Art Nouveau (Yeni Sanat), Modern Style (Çağdaş Üslûp), Jugendstyl (Genç Üslûp), Style Liberty (Özgürlük Üslûbu) ve benzer adlarla anılacak olan akım mayalanmaya başladı. Paradoksal olarak yeni, çağdaş, genç veya özgür gibi sıfatlarla anılacak olan bu akıma, başlangıcında makinenin değersizleştirdiği el sanatlarına, eski değerini yeniden kazandırmak gibi geriye dönük bir amaç eşlik ediyordu. Ancak makinenin işlevi, tartışması, üretimin de baskısıyla birlikte bu amaca çağdaş bir içerik getirdi: zanaat/sanat/sanayi arasındaki yeni ilişkiyi kurmak. Art Nouveau'lar bu yeni ve çağdaş ilişkinin sistematiğinin ön hazırlığını yaparak, büyük bir hızla artan makine ürünlerinin biçim yetersizliğini gidermek, gittikçe genişleyen tüketici kitlenin beğenisini oluşturmak görevini üstlendi.

Avrupa'nın özel tarihî koşullarında, yalnız maddi değil, fakat aynı zamanda kültürel zenginlik, çeşitlilik ve yoğunluk ortamında Londra, Glascow, Paris, Brüksel veya Viyana'da şair, ressam, yazar, heykeltraş, dekoratör ve mimarlar aynı bir hareket noktasından yola koyularak farklı yerlerde, farklı düzeylerde ve çeşitli nüanslarla gelişen düşünceler sonunda farklı görünümlere de ulaşabilen, ama felsefî içeriği ve manifestosu en genel çizgilerinde aynı olan bir yaratma'yı gerçekleştirdiler: Geçmişle bağları koparmak, yeni çağın özgür bireyi için yeni, çağın kendisinin olan, genç ve birbiriyle bütünleşmiş bir sanat yaratmak. Slogan, "Herkes İçin Sanat/Her Şeyde Sanat" olacaktı.

Art Nouveau bir aydın hareketiydi, ama yeni iletişim koşullarında hızla yayıldı. Çeşitli ülkelerde genellikle avantgarde sanat dergilerinin adıyla anılan paralel akımlar ortaya çıktı. Her nesnede, kullanılan her eşyada, -yazıda,

II. Abdülhamid'in saray mimarı olan ünlü İtalyan mimar Raimondo d'Aronco.

R. d'Aronco'nun Yıldız Caddesi'nde yaptığı Şeyh Zafir Türbesi.

grafikte, afişte, mobilyada, giyim kuşamda, resimde, heykelde ve yapılarda- kendi özgün biçimini gerçekleştiren bir üslûp özelliği kazandı.

Osmanlı Devleti'ne Girişi

Art Nouveau, Osmanlı İmparatorluğu'na önce ithal edilmiş günlük kullanım eşyaları yoluyla, sonra da yabancı mimarlar eliyle getirilmiş olmalıdır. Akımın ortaya çıkış koşullarının varolmadığı bir gerçek. Tüm "élitiste" içeriğine karşın, Art Nouveau düşüncesinin İstanbul'da yeniden üretimi sözkonusu olamayacaktı. Sanayileşmiş olmak bir yana, Osmanlı toplumunda "zenaat/sanat/sanayi" ilişkisini yeniden düzenlemeyi gereksinen bir *sanayi burjuvazisi* ve bu gereksinmeyi teorik/pratik/artistik planda gerçekleştirecek bir *intelligensia* yoktur. Ama bu ilişkinin ürünlerinin kullanıcısı, daha doğrusu tüketicisi vardır: Osmanlı topraklarında iş tutmaya gelmiş yabancılar, Avrupaî ve asrî yaşam için dekora gereksinmesi olan bir kısım levanten, bazı Osmanlı yüksek yöneticileri ve Avrupa'yla ilişkisi olan zengin aileler.

Ancak bu tüketicilerin Art Nouveau'yu öteki üslûplardan ayırdedip etmedikleri veya nasıl ettikleri bilinmemektedir. Ola ki, tarihî üslûplar İstanbul'da hâlâ "tarz-ı cedid"dir. 1900'ler İstanbulu'nda bazı yapılarda Art Nouveau üslûbunun kullanımının hangi eğilimlerle tercih edildiğini bilmek ve açıklamak o denli kolay değildir. Ancak günlük kullanım eşyasından edinilen biçim alışkanlıklarının etkileri düşünülebilir. Günümüze kalabilmiş Art Nouveau eşyanın çeşit ve sayısı bu kanıyı desteklemektedir.

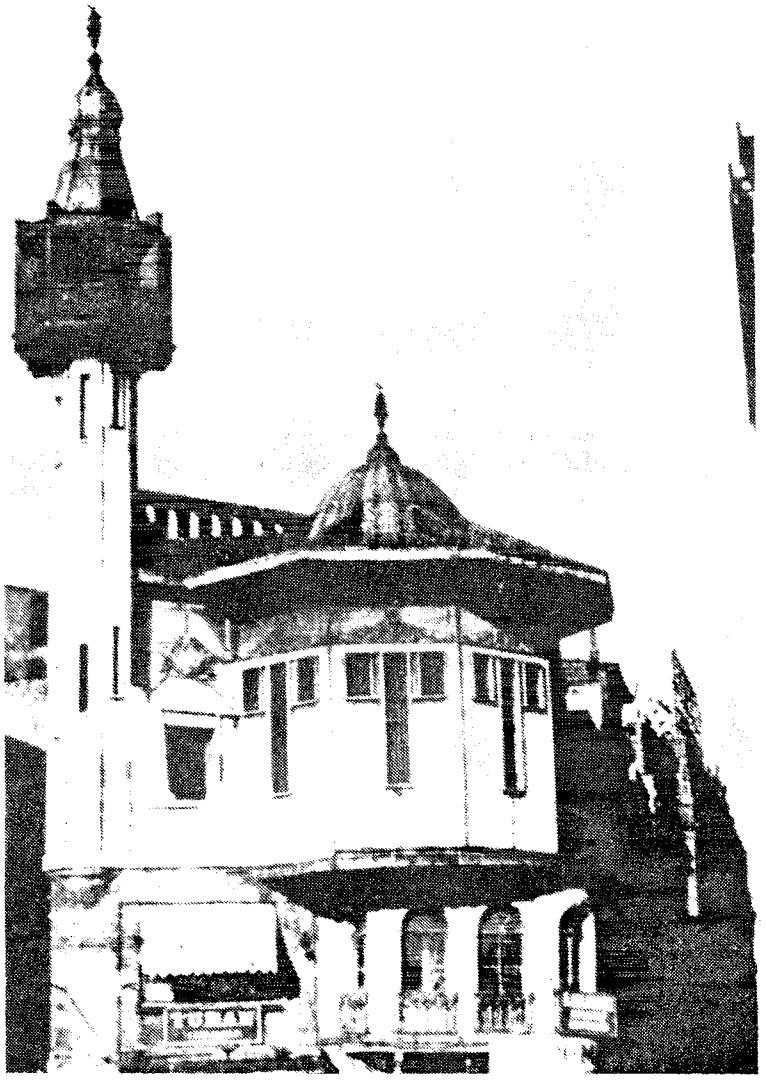
Art Nouveau akımı, bu bağlam içinde İstanbul'da değişik bir süreçle varolmuş ve İstanbul Art Nouveau'su denebilecek üslûp karakteristikleri edinmiştir.

• Bugün İstanbul'da zengin bir Art Nouveau yapı koleksiyonu vardır. Bu yapıların mimar eliyle inşa edilmiş olanlarının büyük çoğunluğu İstanbul'da yabancıların ve levanten burjuvazinin yerleşme bölgeleri içinde bulunmaktadır: Pera (Beyoğlu) ve İstiklâl Caddesi başta olmak üzere bugünkü Harbiye-Osmanbey çevresi, Büyükdere, Bakırköy, Yeşilköy.

• İstanbul'da yabancı mimarlar eliyle inşa edilmiş Art Nouveau üslûbundaki yapılar önemli bir *stilistik çeşitlilik göstermektedir.* Gerçekten de İstanbul'un zengin Art Nouveau yapı koleksiyonu içinde İtalyan Floreale'si, Olbrich'in geometrik düzenlemeleri, Horta'nın enteriyorlerini ve vitraylarını çağrıştıran uygulamalar, hatta Mackintosh pencereleri, dekor parmaklıkları, Castel Beranger'i anımsatan demir kapılar bulunmaktadır. Bu stilistik çeşitliliğin kaynağı, üslûbun çeşitli Avrupa ülkelerinden gelmiş mimarlar eliyle uygulanmasında aranmalıdır.

• İstanbul'da Art Nouveau üslûbunda mimar eliyle inşa edilmiş Art Nouveau üslûbundaki yapıların en önemli stilistik özelliği, kanımızca, floral veya geometrik motiflerin yahut lineer veya plastik düzenlemelerin birlikte, hatta neo-klasik biçimlerle eşlik halinde kullanılmasıdır. İstanbul Art Nouveau'sunun bazı uygulamalarda eklektisizme kayan sentetik bir yapısı vardır.

İstanbul'da, Art Nouveau'nun yeniden üretimi, profesyonel mimariden anonim mimariye geçiş süreci içinde işlemeye başlamıştır. Dönüşüm, malzeme ve teknolojiye bağlı görünmektedir. Art Nouveau Avrupa'da geleneksel yapım yöntemlerinden çok demir/çelik malzemenin yeni kullanılış biçimlerini geliştirme çabalarına oturu-

R. d'Aronco'nun Karaköy Meydanı'nda yaptığı (şimdi yerinde olmayan) küçük cami.

yordu. İstanbul'da ise, -hatta Raimondo d'Aronco gibi mimarların yapılarında bile- geleneksel malzeme öne geçti. Bu da Art Nouveau'nun bazı özelliklerinin değişmesine veya bırakılmasına yol açtı. Örneğin çeliğin olanaklarına bağlı olan strüktürel dekorasyon İstanbul'da tercih edilemezdi. D'Aronco'nun M. Botter için yaptığı apartmanda (Casa Botter/İstiklal Cad. 275) veya Casa Santoro rekonstrüksiyonunda çeliğe tanıdığı ağırlık örneğin Kireçburnu'ndaki Cemil Bey Yalısı'nda sözkonusu değildir, yerini ahşap konstrüksiyona, bağdadilere vb. bırakmıştır.

Geleneksel malzemeye dönüş Art Nouveau'nun kendi ilkeleri açısından bir gerileme olsa bile üslübun anonim kullanımını sağlamıştır. Ahşap, yeni biçimleri kullanabilmeleri için yerli ustalara bir tutamak olmuştur. Kaldı ki anonim yapımın Art Nouveau'dan etkilenmesi bir açık kapı aktarması olmamıştır. İşin doğası gereği, Art Nouveau biçimlerini kendi tasarım kalıplarına uyarlamıştır. Örneklemek gerekirse, d'Aronco'nun Cemil Bey Yalısı'nda kullandığı ahşap oyma bezeme, bugüne kadar gördüğümüz hiçbir anonim yapıda yinelenmemiştir. Türkiye'de bir ahşap oyma geleneğinin varlığına rağmen, bu Beardsley'vari bezeme, d'Aronco'nun özgün bir etüdü olarak kalmıştır, ama yine aynı yalıdaki bir başka motif grubu pek çok evde, küçük balkonlarda, pencere kenarlarında kullanılmıştır.

İstanbul Art Nouveau'sunun Özellikleri

1905 ila 1925 yılları arasında inşa edilmiş ve İstanbul Art Nouveau'su olarak adlandırdığımız bu konutlar belirli karakteristikler göstermektedirler:

• Cephelerde genellikle belirli bir üslüp tutarlılığı vardır. İstanbul'da Art Nouveau'nun profesyonel uygulamasında görülen sentetik bileşime karşılık anonim yapılarda daha otantik bir üslüp anlayışı vardır.

• Cephelerde dekorasyonun istifi, Osmanlı sivil mimarisinin cephe düzenleme ilkelerinin paralelinde, belli mimari elemanları bezeme için değerlendiren bir tavır içinde kullanılmaktadır. Floral (çiçeksi) motiflerin en çok kullanıldığı örneklerde bile, bunların kaynağı olan Fransız Art Nouveau'su veya İtalyan Floreale'sinde olduğu gibi, tüm cepheyi saran, yayılan bir dekorasyon yoktur.

• Bezeme motifleri, Jugendstil etkilerini taşıyan, kendi içinde birim olarak asimetrik ve floral ama binaya montajında belirli bir geometrik disipline bağlanmış biçimlerdir. Pek çok motif veya motif grubunun belli şablonlarda üretildiği anlaşılmaktadır.

• Art Nouveau'nun anonim konutların plan şemalarında önemli değişmelere yol açtığını söylemek pek mümkün değildir. Kaldı ki, değişmesi de beklenmemelidir. Yine de geleneksel şemaların kullanımında bazı esneklikler veya vurgulamalar görülmektedir. Topografyanın elverdiği durumlarda yarım kat ilişkisinin ve bunun cepheye getireceği hareketin aranması, yarım altıgen çıkma biçimleri ve önemlisi, balkon motifinin konumu, boyutları ve bezemesiyle vurgulanması gibi özellikler sayılabilir.

• İstanbul Art Nouveau'su renksiz'dir. Karşılaşılan veya incelenen örneklerde, mimaride veya bezemede renk kullanımı nadir bir görüntüdür. Renk, yalnızca sofaları, balkon, merdiven holü veya girişleri ayırmada kullanılan camlı bölmelerin (vitray) renkli camlarında görülmektedir.

• Bu yapılar iki, bazen üç katlıdır. Yükseltilmiş kâgir bir bodrum sık görülen bir uygulamadır. Beden duvarları genellikle tuğla üzerine ahşap kaplıdır. Bezeme öğeleri de ahşaptandır.

Aslında yukarıda sıralanan özellikleri taşıyan büyük boyutlu uygulamalar da vardır. Mimarlar tarafından inşa edilenler de. Ama bu, ortaya çıkan formüllerin ve biçimlerin isimsiz bir yaratı olduğu gerçeğini değiştirmeyecektir. □

Balyan Ailesi

SELÇUK BATUR

Osmanlı mimarlığının son döneminin en önemli adları olarak anılan Balyan'lar, ardarda dört kuşakta baba, oğul ve kardeşler olarak hemen bütün bireyleri hassa mimarı olan Ermeni kökenli bir ailedir. "Balyan" veya "Baliyan" soyadını taşıyan bu mimarlar, verimli ve etkin bir meslek yaşamını yaklaşık bir yüzyıl boyunca ve birbirlerini izleyip tamamlayarak sürdürmüşlerdir. Çok sayıda ve büyük yapıları içeren meslek yaşamları, hassa mimarı olarak yetkili kişilikleri, profesyonel yetenekleri ve yaşadıkları dönemin isteklerini karşılamadaki sezgi ve duyumları, Balyan'ların öne çıkmalarına ve mimarlık alanında bir çeşit egemenlik kurmalarına yol açmıştır.

Aile mesleği geleneği, hassa mimarı veya hassa başmimarı olarak ailenin sahip olduğu süreklilik, Balyan'ları çarpıcı kılan özelliklerden biridir. Aynı adı taşımanın, bir öncekinin etki ve başarı mirasını kullanmanın avantajı, babadan oğula ve kardeşten kardeşe aktarılan deneyim birikimi, Balyan'ların başarı grafiğini yükseltmede olduğu kadar, bu adın hatırlanıp öğrenilmesinde de etkili olmuştur. Kendini unutturmayan, tersine yenileyen bir ad olarak Balyan'ların ortaçağın zanaatkâr ailelerini hatırlatan bir süreklilikle, 19. yy'da İstanbul gibi bir metropolde ortaya çıkması ilginç ve öğreticidir. Mimarlık eğitiminin tarihi açısından Balyan örneği, zanaatkâr aile geleneğinin bir yanıyla hâlâ canlı olduğunu göstermektedir. İlk üç kuşağın mimarları, mesleği, geleneksel yöntemle iş içinde ve uygulamada en alt basamaktan başlayarak öğrenmişlerdir. Geleneğin çözülüşü de yine Balyan örneğinde izlenmektedir. 19. yy'ın ikinci yarısında koşullar değişmiştir ve geleneksel eğitimden gelen Garabet Balyan, çağının gereksinmelerini önceden farkeden uyanık bir dikkat ve uzak görüşle oğullarını akademik eğitime yönlendirmiştir. 19. yy'ın ortasındaki Balyan etkinliğinde bu öngörünün büyük payı olmalıdır. Buna da bağlı olarak Garabet Balyan, ailenin kilit bireyi durumunda görünmektedir. Kapalı ve baba işliğiyle sınırlı meslek hazırlığının, yerini Saint-Barbe veya Ecole des Beaux Arts öğretimine bırakması hızlı bir açılışı örneklemektedir. Akademik öğrenim ve özellikle Fransa deneyimi, Nikoğos ve Sarkis'in yalnız mesleki formasyonunu değil motivasyonlarını da önceki Balyan kuşağından ayrılan bir yönde belirlemiş olmalıdır. Örneğin, girişimci ve müteahhit Sarkis'le karşılaştırıldığında Krikor Balyan yetenekli ve naif mimar görünümündedir.

Balyan'ların mimarlık tarihinde eşi-ne az rastlanan bir süreklilik ve etkinlikle çalışmaları, 18. ve 19. yy'ın tarihi koşullarıyla ilgilidir. Osmanlı'nın Batı'ya açılışı daha Lale Devri'nde kentsel çevreye ve mimarlığa yönelik ilgilerin gelişmesine yol açmıştı. Merakla başlayıp özenme, öykünme ve benimseme çabasına dönüşen ilginin karşılanmasında Hıristiyan tebaanın dil, din ve kültürel elverişlilik özellikleri vardır. Ayrıca, Batı'ya açılmanın devlet politikası olduğu bir dönemde bunu kolaylaştıracak kesim veya unsurların önem kazanması doğaldır. Dolayısıyla bu kesimlerin öne çıkması, bu evrenin özel koşullarına bağlı olmaktadır.

Öte yandan, Osmanlı Devleti'nin çeşitli din veya etnik toplulukları biraraya getiren yapısı, doğal olarak iş ve çalışma alanına da yansımaktadır. Aslında Hassa Mimarları Ocağı'nda her zaman gayrimüslim mimar veya kalfaların bulunduğu bilinmektedir. Bu koşullarda, Senekerim veya Krikor veya Garabet Balyan'ın hassa mimarları olmalarının olağandışı sayılmaması gerekirdi. Buna karşın, özellikle 19. yy'da gayrimüslim mimarların adları öne çıktıysa, Batılı biçimlerin devşirilmesi ve kullanılmasıyla bunların kültürel koşullanmalar bakımından daha esnek olabilmelerinde ve asıl önemlisi Batı'ya açılmanın sağladığı eğitim ve kültürel temas olanaklarını daha kolay, çabuk ve bilinçle kullanmalarında aranmalıdır. Gayrimüslim mimarların veya genel olarak gayrimüslim toplulukların ekonomik ve kültürel gelişmelerinin ve Batı'ya açılan ortama kolay ve hızlı uymalarının gerisinde sanayileşmiş ülkelerin Osmanlı İmparatorluğu üzerine siyasi hesaplarının teşvik

Garabet Amira Balyan.

ediciliği kuşkusuz vardır. Ama bunun Balyan olayındaki payı herhalde dolaylıdır. Aslında Balyan soyadlı mimarlardan birçoğunun meslek adamı olarak yetenekleri ve Osmanlı mimarlığının evrim sürecindeki rolleri her türlü siyasi istismarın dışında tutulması gereken düzeydedir.

III. Selim'in padişahlığı ve Nizam-ı Cedid döneminin ilk yıllarından itibaren hassa mimarı olarak çalışan Balyan'ların toplu yapı listesi incelendiğinde neredeyse dönemin resmi yapı programıyla karşılaşılmaktadır. Yapıların tümü, birkaç kilise ve konut dışında saray veya devlet kuruluşlarına aittir. İkinci olarak yapılar, genellikle gerek kentsel değişmeyi gerek yeni program ve tasarım ilkelerini belirleyen büyük organizasyonlardır; kentsel dokuyu değişime zorlayan büyüklükte kararlardır. Dolmabahçe Sarayı kompleksi, Selimiye Kışlası, Harbiye Nezareti binaları tek yapı ölçeğinde kalmayan, çevreyi ve kentsel dokuyu etkileyen, ölçekleri değiştiren örneklerdir.

Batılılaşmanın içeriğini ve programlarını kavramak, nasıl algılandığını öğrenmek, eğilim ve özlemlerini tanımak konusunda Balyan mimarlığı önemli ipuçları vermektedir. Bu mimarlar, büyük ve özgün bir mimarlık geleneğinin ve kültürünün çok farklı ve yeni bir tarih ve kültürle karşılaşmasında arakesitin yumuşak, anlamlı ve zengin olmasını sağlamıştır. Yüzyıl sonunun yabancı mimarlar dönemiyle karşılaştırıldığında, Balyan'ların pek çok yapısında kendini belki hemen ele vermeyen, ama yüzeysel olmayan bir bakışla incelendiğinde farkedilen bir yerellik, özgünlük ve Osmanlı geleneğine bağlı bir espri ve sağlamlık vardır. Yerleşme ve çevre düzeninden plan şemalarına ve dekorasyonuna kadar yayabileceğimiz bir sağlamlık ve özgünlük ülkemizde son yüzyılda bir kolonyal üslûp evresinin açılmasını engellemiştir. Örneğin bir Sa'dabad düzenlenmesi, Çırağan veya Dolmabahçe Sarayı veya Bendler dizisi, kesinlikle kolonyal modeller değildir. Ekonomik çöküşe ve Batı'ya açılmanın bağımlılığına karşın İstanbul, mimarlık alanında metropol özelliğini ve düzeyini korumuştur. Bu düzeyin tutulmasında Balyan yapılarının büyük payı olduğu düşünülmelidir.

Balyan ailesinin özellikle ilk kuşakları Osmanlı kültür ve geleneği içinde yetişmiş bireylerdir. Düşünce ve duyarlılıklarında Doğulu ve Osmanlı renkler bulunmalıdır. Anadolu'ya özgü ve kültür sentezi olarak böyle bir mimarlık geleneğine dayanmanın güveni, hemen bütün yapılarında hisse-

dilmektedir. Batı mimarlık geleneğinin karşısında genellikle salt aktarıcı ve uygulayıcı olmakla yetinmeyen, tersine kendi yanıtını arayan bir tavır içinde oldukları sezilmektedir. Yapılarında Batı mimarlığından ödünç alınmış elemanlar kullanılmışlardır. Ama dikkatli bir bakışla, günün modası ve gereği olarak kullanılan bu elemanların biçim veya şemaların farklı tasarım kalıpları içinde yeniden yorumlandıkları gözlenebilir. Örneğin bir Çağlayan Kasrı ve onun su elemanıyla ilişkisi, örnek alındığı söylenen Fransız düzenlemelerine bir karşı projedir (contre-projet), bir yanıttır.

Özgün ve büyük bir mimarlık geleneğinin içinde olduklarının farkında ve bilincinde olma, bu mimarlarda geleneği doğrulayan bir yapı yapma tutkusu olarak belirmektedir. Bu tutku Balyan soyadlı mimarların en genel ve ortak özelliğidir ve büyük yapım organizasyonlarında uluslararası düzeyi tutturma istek ve çabasına dönüşmektedir (Burada gelenekle kurulduğunu söylediğimiz bağ, kuşkusuz Osmanlı mimarlığının klasik sayılan biçim ve programlarının kullanılması anlamında olmayıp, tarihi mimarlık mirasının verdiği güven ve birikimle Batı mimarlığından alınmış biçim ve programların yeniden tasarlanması ve yer yer özgün sentezlerin gerçekleştirilmiş olmasıdır.) Bu açıdan bakıldığında bir Çırağan Sarayı'nın veya bir Maçka Silahhanesi'nin veya Akaretler dizisinin uluslararası literatürde henüz tanınmamış olması, Osmanlı mimarlığı adına önemli bir eksiklik sayılmalıdır.

Krikor Amira Balyan

Balyan ailesinin ilk kuşağının en önemli kişiliğidir. III. Selim ve II. Mahmud döneminde inşa edilmiş başlıca kamu yapılarının ve sarayların mimarı olarak tanınmaktadır. Yapı listesinde altı saray, dört kasır, altı kışla, bir cami, iki kilise, iki büyük bend vb. bulunmaktadır.

Cami, kiliseler ve bendler özgün durumlarını korumaktadır. Kışlaların çoğu yenilenmiştir. Mimarın ayakta kalmış tek sivil yapısı Aynalıkavak Kasrı'dır.

Krikor Balyan'ın meslek adamı olarak özelliği, kışla ve bend gibi aslında faydacı yapımlara, mühendislik organizasyonu türündeki çalışmalara getirdiği mimarca katkıdır. Selimiye Kışlası, Valide Bendi ve olgunluk döneminin ürünü olan Nusretiye Camisi mimarın en tanınmış yapıtlarıdır.

Garabet Amira Balyan

Mimarlık tarihinde adı "Dolmabahçe Sarayı'nın mimarı" olarak geçen Garabet Balyan, ailenin profesyonel etkinliğinde ve süreklilliğinde kilit noktada olan kişiliktir. II. Mahmud, Abdülmecid ve Abdülaziz'in saltanat yıllarında hassa mimarlığı yapmıştır. En verimli çalışma dönemi Abdülmecid'in hükümdarlığına rastlamaktadır. Yaklaşık otuz yıl süren meslek yaşamında yedi saray, dört fabrika, bir kışla, bir cami, iki hastane, üç okul, iki su bendi, bir türbe-sebil, yedi kilise tasarlayıp inşa etmiştir. Bunların çoğu sağlam olup, özgün durumlarını korumaktadır.

Gençlik yıllarında inşa ettiği su bendleri mimarın iddialı uygulamalara olan eğiliminin ve yatkınlığının erken örnekleridir. Uzunluk, yükseklik ve gölet hacmi bakımından Osmanlı döneminin en büyük su bendi olan Yeni Bend, iddialı mühendisliğiyle bu konuda tipik bir belgedir.

Üslûp özellikleri bakımından Garabet Balyan'ın yapılarında iki varyant ayırdedilmektedir.

Genel olarak Garabet'in erken uygulamalarını içeren birinci çizgi, açık bir klasisizmle karakterize olmaktadır. Asal geometrik biçimler içeren planlar, oranlı büyüklükler, büyük ölçüde bezemeden arındırılmış düz yüzeyler, yarım daire kemerler veya frontonlu pencereler gibi özelliklerle belirlenen bu yaklaşımın kullanıldığı yapılar arasında II. Mahmud Türbe ve Sebili, Cemile ve Münire Sultan Sarayları, Dolmabahçe Camisi, Yeni Bend vb. bulunmaktadır.

İkinci varyant, Dolmabahçe Sarayı'nda gözlenen yaklaşımdır. Temelde yine klasik çizgilerin ağır bastığı ama buna, tasarlamanın çeşitli evrelerinde barok bir esprinin veya öğelerin katıldığı, yer yer karşıtlıkların gerilimiyle zenginleşen kompozit bir üslûp denemesidir.

Nikoğos Balyan.

Nikoğos Balyan

Balyan ailesinin akademik eğitimden geçen ilk bireyidir. Paris'te Saint Barbe Okulu'nda mimarlık eğitimi yapmış; dönüşte Balyan atölyesinde çalışmaya başlamıştır. Meslek yaşamı kısa ama verimli ve dolu geçmiştir. Dolmabahçe Sarayı'nın Muayede Salonu ve ana giriş kapılarının tasarımı kendisine atfedilen Nikoğos Kalfa, ailenin şaşırtıcı kişiliklerinden biridir. Dış yapısıyla klasist bir üslûp, oranlama ve uyumla saray bütünü içinde yer alan Muayede Salonu'nun tasarımcısı olan Nikoğos, Göksu Kasrı'nda neo-barok bir mimariyi, Ihlamur'da ise neo-barok bir bezemeyi aramıştır. Aramacı ve denemeci bir profesyonel kimlikle çalışan mimar, historisist seçmeciliği özgün yorumların bir aracı sayma veya bir yöntem olarak değerlendirme amacında görünmektedir. Çırağan Sarayı böyle bir arayışın gösterebileceği yetkinlik düzeyini işaret etmektedir.

Nikoğos'un başlıca yapıtları arasında Göksu, Ihlamur, Mecidiye kasırları, Tophane ve Dolmabahçe saat kuleleri, Malta Köşkü ve Ortaköy Camisi sayılabilir.

Sarkis Bey Balyan

Osmanlı Devleti'nin başmimarı olan Sarkis Bey, Balyan ailesinin en sivrilmiş ve tanınmış kişiliğidir. Hemen tümü büyük yapımlar olan yaklaşık elli civarında yapının müellifidir. Mimarlık eğitimini Paris'te yapmış, ayrıca mühendislik kurslarını izlemiştir. Yapı listesinde altı saray, onbeş kasır, iki av köşkü, üç cami, dört kışla, okullar ve konut blokları, bir çeşme, bir fabrika ve bir antrepo bulunmaktadır. Beylerbeyi Sarayı, Büyük Mabeyn Köşkü ve tasarımı Nikoğos tarafından yapılan Çırağan Sarayı'nın inşası gibi büyük yapımlar bu ünlü mimarın listesinin yalnızca küçük bir bölümüdür. Nikoğos'la başlayan historisist eğilimler, Sarkis'te Neo-Ottoman bir kompozisyon için seçme ve ekleme çabasına dönüşmek eğilimindedir. Yukarıda sıralanan saraylardan başka Harbiye Nezareti, Bahriye Nezareti ve Akaretler gibi büyük ve yeni yapımların mimarı olarak Sarkis Bey, Osmanlı mimarlığının, mimarlık tarihinde saygın bir yeri, özgün bir katkısı ve çağdaş bir iddiası olması için tüm yeteneğini ortaya koymuş bir meslek adamı gibi görülebilir.

Sıralananlar dışında Taşkışla, Maçka Silahhanesi, Ali Paşa Konağı, Adile Sultan'ın sarayları, av köşkleri, Fişekhane gibi yapıtları vardır. □

(Bu yazı, Pars Tuğlacı'nın "Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi" adlı kitabında yer alan Selçuk Batur'un yazdığı bölümden kendisi tarafından özetlenmiştir.)

MİZAH

Karagöz: 10 Temmuz iâ-i mes'ud-i milli.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mizah

M. Bülent Varlık

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Karikatürü

Turgut Çeviker

Bu konuda ayrıca *Basın, Dil ve Dil Tartışmaları, Edebiyat, Hukuk Düzeni, Jön Türkler, Mütareke ve Milli Mücadele* **ve** *Yayıncılık* **maddelerine bakınız.**

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mizah

M. Bülent Varlık

Türk mizah tarihini, her biri kendi içinde çeşitli alt-bölümlere ayrılan iki ana döneme ayırmak mümkündür: Sözlü Mizah Dönemi ve Yazılı Mizah Dönemi.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar geçen yıllar, bu iki mizah döneminin kesişim yıllarını oluşturur. Bu süreç içinde sözlü mizah yavaş yavaş önemini yitirmeye, etkinliğini kaybetmeye başlamış; buna karşılık yazılı mizah doğmuş ve yükselmiştir. Bir diğer ifade ile, toplumsal yapıdaki değişmelere paralel olarak mizah alanında bir çağ kapanmaya yüz tutarken yeni bir çağ doğmuş, yükselmiştir. Ama, yükselen çağ, geçmişin değerlerini, unsurlarını içinde barındıran bir çağdır. Sözlü mizahtan yazılı mizaha geçerken, özellikle ilk yıllarda sözlü mizahın kahramanlarının (Nasreddin Hoca, İncili Çavuş, Meddah vb.) adlarının, yeni dönemde çıkan süreli yayınlara verilmesi, bu süreli yayınlarda yer alan metinlerde aynı kahramanların konuşturulması, karikatürlerde yine onlara yer verilmesi, şüphesiz yazılı mizah döneminin, sözlü mizah dönemi anlayışını -belirli ölçüler içinde de olsa- içermesinin bir kanıtıdır, bir göstergesidir. Ayrıca, mizah ile ilgili olarak basılan kitapların bir bölümünün sözlü mizah döneminin kahramanları üzerine olması da bir diğer gösterge olarak kabul edilebilir.

Sözlü Mizah

Geçen yüzyılın ortalarına kadar egemenliğini sürdüren sözlü mizahın ürünleri çoğunlukla anonim niteliktedir. Bu mizahın ürünleri olan fıkraların, hikâyelerin, lâtifelerin çoğunun asıl sahipleri bilinmez; nesiller boyunca ağızdan ağıza, kulaktan kulağa aktarılır. Çoğu kez, özellikle fıkralara İncili Çavuş, Nasreddin Hoca, Bektaşi erenleri gibi birkaç belirli tipe maledilir. Gerek aktarılma, gerekse kişilere maledilme süreçlerinde, sözlü mizahın ürünleri çeşitli değişikliklere uğrar; bazı noktaları atılır, buna karşılık yeni kavramlar yüklenir, kısacası yaşanılan dönemin sorunlarını içerir, güncelleşir.

Sözlü mizahın belki de en önemli ürünü Nasreddin Hoca fıkralarıdır. Ünü birçok Balkan ve Ortadoğu ülkelerine yayılan Nasreddin Hoca ile ilgili olarak anlatılan fıkraların sayısı binleri bulur. Fıkraları ile günümüze dek yaşayan Hoca, ince mizah anlayışı ile çok uzun bir döneme damgasını vurmuştur. Yazılı mizah döneminin başlamasından sonra, Hoca'nın engin dünyasını yansıtan fıkraların dergilerde sürekli yer alması, âdeta "demirbaş" olması, yine fıkraların derlenip kitap halinde yayımlanması, Hoca'ya bir anlamda iki mizah dönemini birleştirme misyonunu da yüklemiştir.

Bektaşi, İncili Çavuş ve Bekri Mustafa fıkraları da sözlü mizahın egemen olduğu dönemde kitleler arasında yaygın bir şekilde anlatılmış ve dinlenmiştir.

Özellikle devletin üst düzeydeki yöneticilerine ya da tanınmış kişilere atfedilen lâtifeler ve nükteler de sözlü mizahın önemli ürünleri arasındadır.

Mizahın çeşitli biçimlerinin sık sık kullanıldığı alanların arasında şüphesiz ki, geleneksel Türk tiyatrosu ön sıralarda yer almaktadır. Karagöz'de, Meddah'da, Ortaoyunu'nda mizah her zaman var olmuş, hatta bu oyunların ağırlık noktasını teşkil etmiştir.

Geleneksel Türk tiyatrosunun en eski türlerinden birisi olan Karagöz'de mizah hemen hemen her zaman ön plandadır. Toplumdaki farklı sınıfların/kesimlerin temsilcilerinin çeşitli biçimlerde canlandırıldığı "hayal perdesi"nde, ağırlıklı olarak kelime oyunlarına dayanılarak toplumsal bir eleştiride bulunulur. Oyunun temel kahramanları olan Karagöz ve Hacivat, "avam" ile "elit" arasındaki çelişkileri olanca açıklığı ile aydınlığa çıkarır. 20. yy'ın başlarına kadar bir loncanın tekelinde oynatılan Karagöz oyunları, kitlelerin çoğunlukla sürekli olarak bir arada bulunduğu kahvelerde sergilenmiştir. Karagöz bir anlamda kitlelerin, kendisini "hor" görenlere karşı yükselen sesi olmuştur. Belki de bu niteliğinden olsa gerek, yazılı mizah döneminin başlamasından sonra çıkan süreli yayınların bir bölümü Karagöz, Hacivat, Beberuhi gibi adlar taşımıştır. Bir bölüm süreli yayında temel karikatür tipleri Karagöz ve Hacivat olmuş, birçok konu bu iki karakterin ağzından aktarılmıştır. Süreli mizah yayınlarının öncülerinden olan *Hayal*'in kapatılması bile, 1876 Kanun-ı Esasîsi'ne göre "ka-

DİYOJEN: 1870'te haftalık olarak Teodor Kasap tarafından çıkarılan Diyojen, ilk Türk mizah gazetesidir. Daha önce Rumca, Ermenice ve Fransızca olarak çıkmışsa da bu sayılar elde edilememiştir. Rusya ile ilişkileri ve Mısır sorununu ele alan yazıları dolayısıyla birkaç kere yayını yasaklanmış, 1873 sonunda da Âli Paşa'nın sadrazamlığı sırasında yayımlanan ve Kararname-i Âli diye alaya alınan kararname uyarınca tümüyle kapatılmıştır.

nun dairesinde serbest" olan "matbuat"ın eleştirisini yapan Karagöz-Hacivat karikatürü nedeniyle olmuştur.

Osmanlı toplumunun aynası niteliğinde bir gölge oyunu olan Karagöz, uzun yıllar yaşamını sürdürdükten, hattâ Padişah II. Abdülhamid'in desteğini aldıktan, süreli mizah yayınlarına oldukça yoğun bir etkide bulunduktan sonra, I. Dünya Savaşı başlarında ortadan silinmeye yüz tutmuş, daha sonraki yıllarda da "bitkisel hayat"a girmiştir. İstanbul'daki Karagöz loncasının kapanması ile sinemanın yine İstanbul'da yaygınlık kazanmaya başlaması arasında, tarih olarak ilginç bir çakışma bulunmaktadır. Bu durum acaba sadece bir rastlantı mıdır, yoksa yeni bir teknolojinin eski sistemleri devreden çıkarması mıdır, incelemeye değer.

Çoğunlukla Ramazan ayında gösterilerde bulunan meddahlar da, söze dayanan mizahın ustaları arasında yer almaktadır. Sahneye ve büyükçe bir mendil ve sopa dışında aksesuara ihtiyaç duymadan, tek kişi tarafından yapılan meddah gösterilerinde temel unsur, Osmanlı coğrafyasında yer alan Arnavut, Rum, Ermeni, Laz gibi toplum kesimlerinin taklididir ve taklitler ağırlıklı olarak güldürüye yöneliktir.

Geleneksel Türk tiyatrosunun bir diğer türü olan Ortaoyunu, Karagöz'ün doğrudan seyirci karşısına çıkmak için geçirdiği bir değişikliğin sonucu olarak nitelendirilebilir. Karagöz ve Hacivat'ın yerini, Ortaoyunu'nda Kavuklu ve Pişekâr almıştır. Ortaoyunu da, gölge oyununa benzer bir şekilde, söze dayanan mizah anlayışını yansıtır.

II. Meşrutiyet'ten sonra "Avrupaîleşme" çabası içine girip sonuçta bir anlamda kozmopolit ve "arabesk" bir kültür yumağı içine düşen aydın yarıaydın kitlelerin gözde müziği olan kantolarda da mizahî ögelere rastlamak mümkündür.

Saz şairlerinin eserlerinde de sık sık mizahî niteliklere rastlanmaktadır. Çoğu gezgin olan saz şairleri, bu özellikleri ile toplumsal sorunların ülkenin değişik yer ve kesimlerine aktarılmasında önemli rol oynamışlardır. Kitle iletişim araçlarının hemen hemen hiç bulunmadığı bir dönemde saz şairleri, bir gazete, bir dergi, bir radyo anteni işlevini yüklenmişlerdir. Bu nedenden olsa gerek, *"Mahkeme meclisi icat olduğu/ Çeşm-i rüşvetin akmaklığından/Kazâ belâ ile âlem dolduğu/Kazaların kadıya uçmaklığından"* dizeleri günümüze kadar ulaşmış, ozan Seyranî günümüze kadar yaşamıştır.

Yazılı Mizahın Öncüleri

İstanbul'da ilk Türkçe gazete *Takvim-i Vakayi*'nin, yayımlanmasından yaklaşık kırk yıl sonra, Türk mizah basınının öncüleri ortaya çıkmıştır. Türk basınında ilk süreli mizah yayını bir ilâvedir. 1868 yılında Ali Reşat ve Filip Efendi tarafından kurulan *Terakki* gazetesi, 1869'da haftanın iki günü ilâve vermiştir. Bunlardan biri kadınlara yöneliktir; diğeri mizahîdir. *Terakki Eğlence* adını taşıyan bu ilâve bir süre sonra haftada iki kez çıkmaya başlamış, Cuma günleri büyük, Salı günleri küçük boy olarak yayınına devam etmiştir. Yine *Terakki* gazetesi tarafından yayımlanan ikinci mizah ilâvesi *Letaif-i Âsar*'dır ve bu ilâve de büyük ve küçük boy olarak haftada iki kez çıkmıştır. Başlangıçta yeterli kadrosu olmadığı için oldukça "sönük" kalan *Letaif-i Âsar*, bunun farkına varmış, *"vakıâ bu ane kadar* Letaif-i Âsar *gazetesi her ne kadar fena değil idiyse de pek de iyi denecek derecede değildi"* diyerek kendini yenilemiş, bir süre sonra oldukça kaliteli hale gelmiştir. Gazetenin son sayılarında karikatürler de bulunmaktadır. Türk basınının bu ilk süreli yayınları, kesintili olarak 1872 yılına kadar yayın hayatına devam etmişlerdir.

Diyojen Gazetesi

Osmanlı Devleti'nde ilk mizah gazetesi, 1870 yılı sonlarında yayın hayatına giren *Diyojen*'dir. Teodor Kasap tarafından çıkarılan gazete önceleri Ermenice, Rumca ve Fransızca olarak yayımlanmış, daha sonra Türkçe olarak çıkmıştır. Teodor Kasap, *"Diyojen'in Türkçesi, Rumcası ve Ermenicesi gibi Fransızca neşrettiği nüshasına tâbidir.*

Bu cihetle ânın güftarı hatâ ve garezden sâlim olunca bittabiî diğer üç lisandaki neşriyat dahi biaynı Fransızcası hükmündedir. Bu halde Türkçe nüshasında bir bendin veyahut bir cümle veya kelimenin müteallik olduğu maksadı bırakıp da andan ledünniyat aramak bir adamın sözüne itibar etmeyip de zamirini keşfe kalkışmak gibidir'' diyerek bu durumu açıklamaktadır.

Gazetenin ilk 62 sayısında, fıçı içinde oturan Diyojen ile karşısında ayakta duran İskender'in resmi ve bunun altında "gölge etme, başka ihsan istemem" sözleri başlık olarak yer almıştır. Daha sonraki sayılarda, bu resim, yayımlanacak çevirilere yer sağlamak amacı ile kaldırılmıştır.

Diyojen'de imzasız olarak yayımlanan yazılar, dönemin önde gelen yazarları tarafından kaleme alınmıştır. Namık Kemal, Âli Bey ve Ebüzziya Tevfik Bey başlıca yazarlar arasındadır. Gazete, sade bir Türkçeden yanadır. 9 Şubat 1871 tarihli sayıda yer alan *''Bir vakit gelecek ki, İstanbul'da bütün halk Türkçe söyleyecek, fenn-i hukuk âlimleri, sinyorlar, çelebiler, didonlar bir daha İstanbul'a ayak basmamak üzere defolup gidecekler, bazı dükkânların üzerinde görülmekte olan Fransız berberi, Paris kunduracısı, Almanya kahvesi, İngiliz lokantası diye yazılı levhalar kaldırılıp yerlerine Müslüman berberi, Türk kunduracısı, Osmanlı terzisi, Memalik-i Mahrusa mahsulâtı satılır, Şark ticaretgâhı diye levhalar talik olunacak ve bu sırada Tophane'deki nalbant dükkânı sahibi dahi Türk şive-i lisanına göre tashih-i ibareye mecbur edilecek...''* sözleri bu anlayışın bir göstergesidir.

Osmanlı toplumunda gördüğü aksaklıkları, sorunları, çelişkileri diline dolayan *Diyojen*, bu neşriyatı nedeniyle dört kez kapatılmıştır. 4. ve 14. sayılarda yer alan yazılar nedeniyle iki kez kapatılan *Diyojen*'in 24. sayısı 23-1 şeklinde gösterilerek çıkarılmıştır. Gazete, daha sonra siyasî nedenlerle iki kez daha kapatılmıştır. Üçüncü kapanmaya neden olan yazı bugün bile yayımlanabilecek güzelliktedir:

''Biraz vakitten beri vukubulan hallere bakılırsa, Hükûmet-i seniyye bütün meseleleri ortadan kaldırıp denize dökmek istiyor. Halbuki burası ekseriyetimizin işine gelmez. Biz meselesiz yaşayamayız. Mesele bizim mabihil-hayatımızdır. Birbirimize kinimiz, garazımız olmazsa ne ile eğleneceğiz? Nasıl vakit geçireceğiz? Akşam işret meclisinde kimlere söğüp sayacağız? Kimi faslederceğiz? Hükûmet buralarını nazar-ı ehemmiyete almadıktan başka, kalkmış da 'Ben ortalıkta mesele bırakmayıp hepsini halledeceğim' deyip gidiyor. Halbuki meseleleri ortadan kaldırmak bizi mahvetmek demektir. Terakki edelim amma meselelerde terakki edelim. İnşallah bu meseleler ortadan kalkmaz. Zira kalkar ise, halimiz fena. O vakit yaşamaya lüzum kalmaz...'' satırlarını içeren bu yazı, *Diyojen*'in iki ay kapatılmasına yol açmıştır.

179-180. ve 182. sayılarda yer alan mizahi nitelikteki, Rus Çarı ile Mısır Hıdivi İsmail Paşa ve Gorçakof ile Ignatiyef mektupları ise *Diyojen*'in 183. sayıdan itibaren "külliyen fesh ve ilga" edilmesine yol açmıştır.

24 Kasım 1870-10 Ocak 1873 tarihleri arasında kesintili olarak yayın hayatını sürdüren *Diyojen*'de üç karikatür yer almıştır. Gazetede ayrıca Voltaire'den Ahmed Vefik Paşa'nın çevirdiği *Hikâye-i Mikromega* ve Alexandre Dumas'dan Teodor Kasap tarafından çevrilen *Monte Kristo* tefrika edilmiştir. Namık Kemal'in Mahmud Nedim Paşa'yı bir kediye benzeterek eleştirdiği "Hırrenâme" (Kedi Kasidesi) de *Diyojen*'in 128. sayısında yayımlanmıştır.

Öteki Gazete ve Dergiler

Teodor Kasap, *Diyojen*'in kapatılmasından üç ay sonra yeni bir mizah gazetesi yayımlamıştır. *Çıngıraklı Tatar* adındaki bu süreli yayın, kısa hayatı süresince *Diyojen*'in izlediği çizgiyi devam ettirmiştir.

30 Ekim 1873 tarihinde yayına başlayan *Hayal*, yine Teodor Kasap tarafından çıkarılan bir diğer süreli yayındır. Türk mizahına önemli katkılarda bulunan *Hayal*, I. Meşrutiyet'in ilanından bir süre sonra, 1877 yılı başlarında Kanun-ı Esasî'nin *''matbuat, kanun dairesinde serbesttir''* hükmünü ve Matbuat Nizamnamesi'nin ağırlaştırılmasına yönelik tasarıları eleştirdiği için kapatılmış: Teodor Kasap, eleştirdiği Matbuat Nizamnamesi'nin 34. maddesi uyarınca Bâbıâli'de kurulan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de yargılanarak üç yıl hapse mahkûm edilmiştir. *Hayal*, kapatılma kararının yayımlandığı son sayısında bile, *''aldığımız bir ihtarname üzerine âlem-i faniye veda etmekliğimiz lazım geliyor. Allah rahmet eylesin, iyi adam idi deyiniz. Sakın ağlamayınız, gülünüz. Bu dünya kimseye baki değildir. Canım boğazıma gelmiş olduğu halde bile herkese selamda kusur etmem. İşte sesim kısılmaya başladı.*

ÇINGIRAKLI TATAR: Teodor Kasap'ın yayımladığı bu ikinci mizah gazetesi, 5 Nisan 1873'te çıkmıştır. Haftada iki gün, dört sayfa olarak yayımlanmış, karikatüre yer vermiştir.

Ca...nım...çı...kı...yor...Çık.....tı!. diyerek mizalı silahını elden bırakmamıştır.

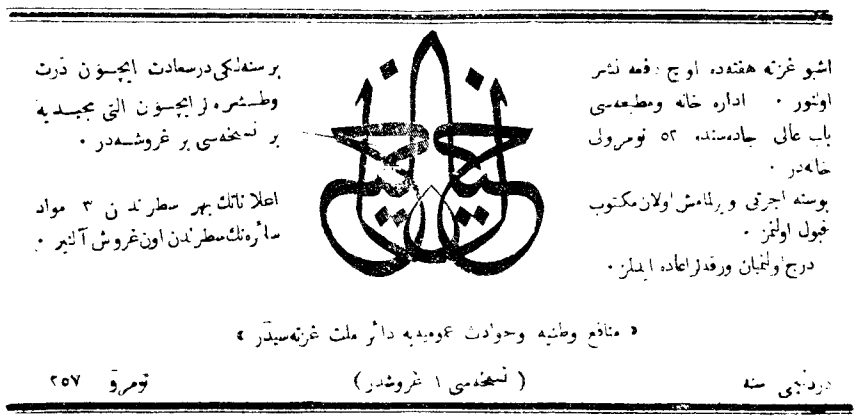
1873 yılında yayımlanan bir diğer mizah gazetesi, *Lâtife*'dir. Zakarya Beykozluyan Efendi tarafından çıkarılan *Lâtife*, amacını ilk sayıda yer alan "mukaddime"de "herhangi gazeteyi elimize alırsak derununda cüzî ve küllî yalan bulunur. Fakat hiçbirinin biz 'lâtife' söyledik demeleri şimdiye kadar işitilmemiş olduğundan bu defa âcizleri işbu hizmeti deruhte eyliyerek daire-i edep dahilinde letaif ve udhukeden bahsetmek(...) üzere *Lâtife*'nin neşrine mübaşeret eyledik", denilerek açıklanmıştır. Zaman zaman boyutlarını ve yazı kadrosunu değiştiren *Lâtife*, başarı sağlayamamış ve kapanmıştır.

1874'te Mihaliki Efendi tarafından çıkarılan *Şafak* ve Basiretçi Ali Efendi tarafından yayımlanan *Kahkaha*, halk tarafından tutulmamış, bir süre sonra kapanmıştır.

1875 yılında da iki mizalı süreli yayını çıkmıştır. Bunlardan biri, amacı *"ötede beride masal söyleyip samileri güldüren meddahlar gibi fikre ve hale muvafık gelen hikaye ve fıkraları yazmak ve onu mütalâa edenlerden ne kadar rağbet görürse kalemini o kadar yormak"* olan *Meddah*, diğeri Tevfik Bey tarafından yayımlanan *Geveze*'dir.

Mehmet Tevfik Bey tarafından 1876 yılında yayımlanan *Çaylak* kısa zamanda sevilmiş ve bu isim yayıncının lâkabı haline gelmiştir. *Çaylak*'ta düzenli olarak karikatür yayımlanmış, dönemin gazetecilerinin biyografileri verilmiştir.

1870 yılında yayın hayatına giren *Asır* gazetesinin mizah ilâvesi, 1874 yılında çıkan *Medeniyet* gazetesinin *Şarivari Medeniyet* adlı ilâvesi ile kısa bir süre yayımlanan ve mizaha ağırlık veren *İbretnüma-yı Âlem* gazetesi dönemin diğer süreli mizah yayınlarıdır. Amacını *"yuh çekmeye lâyık her ne var ise, teşhir eylemek, cümle Osmanlıların yürekten söylediğini avazı çıktığı kadar bağırarak, saadetimize musallat olmuş kişileri haneleri önünde teşhir şamatası icra eylemek"* olarak açıklayan *Şarivari Medeniyet*, adını Fransa'da yayımlanmakta olan *Charivari* dergisinden almıştır. Bu, 1908'den sonra yaygınlık kazanan "Fransız mizahına eğilim gösterme" anlayışının ilk örneği olarak nitelendirilebilir.

اشبو غزته هفته ده اوچ دفعه نشر
اولنور . اداره خانه ومطبعه سی
باب عالی جاده سنده ۵۲ نومرولی
خانه در .
بوسنه اجرتی ویرلمامش اولان مکتوب
قبول اولنز .
درج اولنمیان ورقه لر اعاده ایلنز .

برسنه لکی درسعادت ایچون درت
وطشره لر ایچون التی مجیدیه
بر نسخه سی بر غروشدر .

اعلانات بهر سطرندن ۳ مواد
سائرلرك سطرندن اون غروش آلنیر .

« منافع وطنیه وحوادث عمومیه دائر ملت غزته سیدر »

دردنجی سنه (نسخه سی ۱ غروشدر) نومرو ۲۵۷

HAYAL: 30 Ekim 1873'te yayına giren Hayal de Teodor Kasap tarafından yayımlanmıştır. Gazetede I. Meşrutiyet'i getiren Kanun-ı Esasî'nin "Matbuat kanun dairesinde serbesttir" hükmünü eleştiren bir karikatür yayımladığı için Teodor Kasap 1877'de üç yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Bu haberin yer aldığı son sayıda bile II. Abdülhamid yönetimi "Bu dünya kimseye baki değildir" cümlesiyle eleştirilmiştir.

Yönetimin Mizaha Tepkisi

Türk mizah basınının öncüleri ortaya çıktığı zaman, basının hukukî durumu 1864 tarihli Matbuat Nizamnamesi ile düzenlenmişti. Ancak, 35 maddelik bu nizamnamenin 24 maddesinin "mevadd-ı cezaiye"ye ilişkin olduğu göz önüne alınırsa, işlevinin düzenleyicilikten çok cezalandırmaya yönelik olduğu ortaya çıkar. Bu nizamname dışında, 1867 tarihli Âli Kararname de basının üzerinde "Demokles'in kılıcı" gibi durmaktaydı. 1875 yılında Matbuat Nizamnamesine eklenen bir madde ile de, gazetelerin ilâve çıkarması önemli ölçüde kısıtlanmıştır ki, şüphesiz bu eklemede amaçlananlardan biri de mizah ilâvelerinin dizginlenmesidir.

1876 Kanun-ı Esasîsi ilan edildiği zaman, bu anayasada yer alan *"matbuat, kanun dairesinde serbesttir"* hükümünü çevreleyen tüzel düzenleme budur. Bir diğer ifade ile, Osmanlı Devleti'ne bir anayasa gelmiştir ama, ona, hiç değilse basın alanında bir anlam, bir canlılık kazandıracak olan yeni bir düzenleme beraberinde değildir. Gerçi ertesi yıl, bu yolda bir çalışmaya girişilecektir ama, yapılmak/getirilmek istenenler geçmişi arattıracak niteliktedir.

Mizah basını üzerinde, daha ilk günlerden itibaren yoğun bir baskı kurulmak istenmiştir. *Diyojen*'in henüz dördüncü sayısında iken geçici de olsa kapatılması, yönetimin mizaha karşı olan tavrının somut bir göstergesidir. Bu tavır zaman içinde "olumsuz" yönde daha da "gelişecek", mizahî yayınlara göz açtırılmaz olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin yöneticileri, süreli mizah yayınlarını basının özel bir kategorisi olarak kabul etmiş, bu tür yayınların siyaset, iktisat gibi konularla ilgilenmesini engellemek için yoğun çabalar harcamışlardır. Örneğin, *Diyojen*'in kapatılması ile ilgili kararda, *"Diyojen* gazetesi mizaha mahsus bir gazete olduğunu bahane ederek adab-ı umumiye ve kaide-i hükûmetin cevaz gösteremeyeceği bir yolda idare-i lisan etmeyi itiyad etmiş ve tashih-i usul etmesi için defaatle ihtar ve tenbih ve birkaç kere tatil dahi edilmiş ise de yine meslekinde ısrar ve 179 ve 180 ve 182 numaralarında dahi bazı zevat-ı fehhamın şan ve haysiyetine dokunacak istinadı şâmil imzalarile sahte mektuplar neşretmek faciasına kadar ictisar etmiş olduğuna ve bu hal ile devamı asla caiz olamayacağına binaen (...) külliyen fesh ve ilga kılınmıştır" denilmektedir. *Hayal*'in 1875 yılındaki kapatılmasının nedeni ise "hükûmet-i seniyye'nin itibar-ı malîsine" yönelik eleştiride bulunmasıdır.

13 Ocak 1876 tarihinde yayımlanan bir karar da mizah gazetelerine kısmî de olsa sansür koymaktadır. Karara göre, *"Mizah gazetelerinin tab ve neşretmekte oldukları resimlerin birtakımı hükûmetin politikasına ve edyan ve mezahibe ve efradın namus ve haysiyetine ve ekseri âdab-ı umumiyeye dokunur şeylerden ibaret olduğuna ve gazetelerin bir nevi menafi-i âmmeye hizmet vazifesile mükellef bulunup gazetecilik*

vezaifini mizah ve lâtife zemininde ifa etmeleri lâzım gelen mizah gazetelerinin ifa-yı vazifeye bedel bu misillü resimlerle tahdiş-i ezhan ve ifsad-ı ahlâk eylemeleri bu veçhile şâyân-ı tecviz olamayacağına binaen fi-mabâ'd mizah gazetelerile neşrolunacak resimlerin zîrlerine tahrir edilecek ibareler ile beraber Matbuat İdaresi'ne irae olunmadıkça ve İdare'den üzerlerine tab oluna diye işaret edilmedikçe neşrolunmaları'' yasaktır.

4 Ağustos 1876 tarihinde yayımlanan bir kararla da, *''bundan böyle hezeliyat ve mizaha dair varakpare neşrine mesağ gösterilmeyeceği ilan''* olundu.

Ertesi yıl bir matbuat nizamnamesi tasarısı hazırlandı. Basın üzerinde yoğun bir denetim kurulmasını öngören bu tasarının 8. maddesi, *''memalik-i Osmaniye'de mizaha mahsus gazetelerin memnu olduğu''* hükmünü içermekteydi. Bu hüküm Meclis'te büyük tartışmalara yol açmıştır. Tartışmaları özet olarak izlemek, I. Meşrutiyet döneminde kimlerin mizaha nasıl yaklaştığını göstermesi açısından yararlı olacaktır:

''Rasim Bey: *Memalik-i sairede mugayir-i edep olmayan mizah gazeteleri bulunduğu için, burada da bulunmasına ruhsat verilmeli.*

Hüdaverdi Efendi: *Londra'da, Paris'te, Berlin'de hâsılı her yerde bu gazeteler vardır. Bunlar hisse alacak bir yolda nükteli şeyler yazarak halkı terbiye ederler.*

Astarcılar Kethüdası Ahmet Efendi: *Bizim terbiyemiz gazetelere kaldıysa vay halimize. Biz gazete terbiyesini istemeyiz.*

Macit Bey (Matbuat-ı Dahiliye Müdürü): *Mizah gazeteleri lümuzsuz ve faydasız olduğu gibi mazarratı da vardır... Vakıâ Avrupa'da mizah gazeteleri var diyorlar. Biz onları taklide mecbur değiliz. Biz Avrupa'nın tüccarından istifade etmeliyiz. Bakalım Avrupa'nın ukâlası, hükeması bu mizah gazetelerinden memnun mudur? Benim âcizane bilişime göre, memnun değillerdir... Böyle şeyler terbiye-i siyasiyeyi bozar. Terbiye-i diniyeyi bile bozar.*

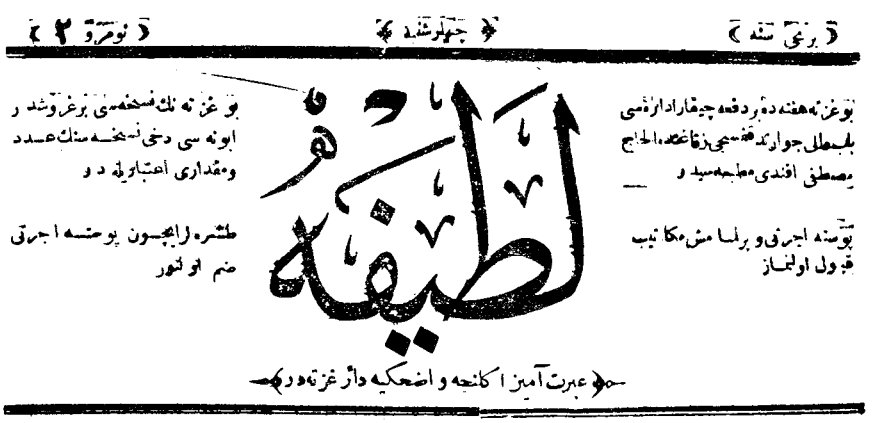
Hasan Fehmi Efendi: *Şimdiye kadar neşrolunan mizah gazetelerini nazar-ı tetkike alalım. Bunlardan ne mazarrat hasıl oldu. Amma birisi birkaç defa yolsuz bir madde yazmış, o da cezasını çekmiştir. İnsan bir tüfek atarsa birisini öldürebilir. Amma, böyle bir mahzur olduğu için tüfeğin vücudunu kaldıramayız. Pek çok zevat vardır ki, ciddi gazete okumaz da mizah gazetesi okur. Eğer mizah gazeteleri başka memlikte bulunmasalar bile bunları biz kendimiz yapmalıyız. Bunların çocuklar için dahi faydası vardır. Her vakit ciddiyat ile uğraşmaktan tabiate yorgunluk gelir. Bunların tuhaf tuhaf fıkraları çocuklara talim-i huruf için medar olur... Bazılarının yolsuzluğuna bakıp da cümlesini fena görmek lâzım gelmez... Matbuat ne kadar serbest olursa o kadar fayda hâsıl edeceğine hiç şüphe etmemelidir.*

Solidi Efendi: *Mizah gazetelerinin lüzumu malûmdur, müsellemdir. Ciddi gazeteler icat olunmaksızın mizah gazeteleri icat olunmuştur. Dünyada komedya ve mizah kalkarsa fenalığı tepelemek için elimizde bir silah kalmaz... Ciddi gazetelerin yapamadıkları şeyi mizah gazeteleri yapar... Yolunda, nizamında gitmek şartile mizahın hizmeti büyüktür.*

Kozanlı Mustafa Efendi: *Bizim şeriatimizde bunlara dair bahis vardır. Bunlar şer'an memnudur.*

Sebuh Efendi: *Bunların mazarratı yoktur... Zaten burada biz menedecek olsak yine Avrupa'dan gelir... Bunlar kaldırılacaksa tiyatro gibi, gazino gibi eğlence mahallerinin cümlesini kaldırmalı. Böyle şeylerin heyet-i mebusan tarafından men'i hiç caiz değildir.*

Vasilaki Bey: *Mizah gazeteleri yalnız Rusya'da memnudur. Ondan maada*

LÂTİFE: Zakarya Beykozliyan'ın 1873'te yayımladığı bu haftalık mizah gazetesi, zaman zaman boyutlarını ve yazı kadrosunu değiştirmekle birlikte uzun süre yaşayamamıştır.

ÇAYLAK: ''Çaylak Tevfik'' diye anılacak olan Mehmed Tevfik tarafından 1876'da çıkarılmış ve ilgi görmüştür. Başlangıçta haftada üç kez yayımlanıyordu.

her yerde çıkar. Biz de Rusya gibi mi hareket edeceğiz?

Hemazasip Efendi: *Gazetelerin mensup oldukları milletlere efkârca hizmetleri vardır. Mizah gazeteleri de o yoldadır.*

Macit Bey: *Gazetecilik ciddi bir şeydir... Kimse bir soytarı hoca istemez, kimse soytarı bir avukata davasını emniyet edemez. Ciddiliği seven, bunları kabul etmez.*

Sebuh Efendi:*Soytarılık diyorlar. Mizah soytarılık değildir.*

Manok Efendi: *Eğer mizah soytarılıksa, karagözcüleri dahi kaldırmalı... Mizah gazetelerini kaparsak ressamların elini tutabilecek miyiz? Edepsiz terbiye edilsin. Lakin mizahın men'i muvafık olur itikadında değilim."*

Yapılan bu tartışmalardan sonra, Osmanlı Devleti'nde mizah gazetelerinin yasaklanmasını öngören hüküm, tasarı metninden çıkarılmış; yapılan düzeltme Âyan'dan da geçmiştir.

Bu beklenmedik gelişme karşısında II. Abdülhamid, Meclislerden geçen nizamnameyi imzalamamış, böylece yürürlüğe girmesi engellenmiştir. Bu arada, daha önceden alınan kararlar uyarınca, süreli mizah yayınlarının çıkarılmasına izin verilmemiştir.

II. Abdülhamid'in uygulamaları nedeni ile, Osmanlı toplumu II. Meşrutiyet'in ilanına kadar süreli mizah yayınlarından uzak kalmıştır. Ancak, ortaya çıkan boşluk, bir ölçüde çeşitli ülkelerde çıkan Jön Türk yayınları ile doldurulmuştur. II. Abdülhamid yönetimine karşı verilen mücadelede zaman zaman mizahtan da yararlanılmış; mizah bir silah olarak kullanılmıştır. *Hayal, Hamidiye, Dolab, Tokmak, Beberuhi, Curcuna* ve *Deccal* Jön Türkler'in çıkardığı mizahi gazete ve dergilerden sadece birkaçıdır.

CEM: Ünlü karikatürist Cemil Cem'in çıkardığı bu derginin yarısı Fransızca, yarısı Türkçeydi. Haftalık olarak çıkan ve ilgi gören Cem, Mütareke döneminde de yayınını sürdürmüştür. Flamada "Yaşasın Meşrutiyet", aşağıda "Yavaş nefes alın yahu!"

II. Meşrutiyet Dönemi

1908 Hareketi, yıllardır büyük bir baskı altında bulunan topluma bir süre için gözle görülür bir "rahatlama" getirmiştir. Özellikle Meşrutiyet'in ilanı ile 31 Mart 1909 tarihleri arasında geçen dönem, oldukça geniş "özgürlükler"in yaşandığı bir dönem olmuştur.

Bu "rahatlama", çok sayıda mizahi süreli yayının çıkması, Karagöz ve Ortaoyunu'nun bir süre için bile olsa canlanması, büyük kısmı amatör nitelik taşıyan tiyatro grupları tarafından bazıları geçmiş dönemi ele alan çok sayıda komedinin oynanması ve mizahî ögeler içeren romanların, hikâyelerin ortalığı kaplaması ile mizah alanına da yansımıştır.

II. Meşrutiyet döneminde mizah basını kelimenin tam anlamı bir "patlama" yapmıştır. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra onlarca gazete ve derginin bir anda piyasaya çıkması bu patlamanın somut bir ifadesidir. Ancak, hemen belirtilmesi gerekir ki, bu alanda ortaya çıkan ürünlerin bir bölümü küfürleşmenin ötesine, kaba bir mizah anlayışının dışına gidememiş; diğer bir bölümü de Fransız mizahının etkisinden kurtulamamıştır. Döneme damgasını vuran iki büyük mizah dergisi *Cem* ve *Kalem*'in bir bölümlerinin Fransızca olması bunun bir kanıtıdır.

Kaliteli ürünler sunmaktan uzak olan süreli yayınların çoğu kısa ömürlü olmuştur. Coşkulu günlerin sona ermesinden, toz dumanın yatışmasından sonra ortada kalan yayınlar da iki kutba ayrılmış; bir bölümü İttihat ve Terakki yanlısı olurken, diğer bölümü

II. MEŞRUTİYET'TEN SONRA: 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin hemen ardından, basın sansürünün kalkmasından yararlanılarak, birbiri ardı sıra pek çok mizah gazete ve dergisi çıkarıldı. II. Abdülhamid'in baskı rejimine yönelik tepkileri dile getiren bu dergilerden birçoğu uzun süre yaşayamadıysa da bunların yerine yenileri çıktı. Dönemin başlıca mizah dergileri, soldan: Eşref, Eşek, Malûm, Alafranga, Geveze, Edep Yahu.

Hürriyet ve İtilâf saflarında yer almıştır. Bu iki siyasî kurum arasındaki çatışmalar, çekişmeler tümüyle mizah basınına da yansımıştır. Bunun bir sonucu olarak, bazı dergiler kapatılmış, ancak yerini yine aynı kadro ile çıkan yeni dergiler almıştır. Örneğin Baha Tevfik'in *Eşek* dergisi kapatılınca, yerini sırasıyla *Yuha, Malûm, Kibar* ve *Alafranga Eşek* almıştır.

1908 sonrası, Anadolu basınının ortaya çıktığı bir dönemdir. II. Meşrutiyet'le birlikte sadece İstanbul'da değil, fakat Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde gazeteler ve dergiler çıkmaya başlamıştır. Anadolu'da çıkan süreli yayınların bazıları birkaç sayfasını mizaha ayırmış olmakla beraber, sadece mizah ile ilgili yayınlar da bulunmaktadır. İzmir'de yayımlanan *Edep Yahu* (1908), *Kukuruk* (1908), *İğne* (1910) ve *Tokmak* (1910), Gaziantep'te yayımlanan *Palyaço* (1908), Trabzon'da yayımlanan *Haber Anası* (1909), Kastamonu'da yayımlanan *Serkaz* (1911), Giresun'da yayımlanan *Kavlak* (1912) bu nitelikteki gazete ve dergilere örnek olarak gösterilebilir.

Millî Mücadele Dönemi

I. Dünya Savaşı'nın bitişinden sonraki dönemde süreli mizah yayınları, genel olarak, Millî Mücadele yandaşları ve karşıtları olarak iki ana gruba ayrılabilir; bu açıdan bakıldığında Sedat Simavi Millî Mücadele'yi destekleyenlerin, Refik Halid (Karay) de karşı çıkanların temsilcileri niteliğindedir.

Genç yaşta basın hayatına atılan, karikatürler çizen Sedat Simavi, 1916 yılında *Hande*'yi, 30 Ekim 1918 tarihinde de *Diken*'i çıkarmıştır.

"Memleketimizde Kalem *ve* Cem*'le beraber doğan mizah, yine* Kalem *ve* Cem*'le birlikte ufûl etti. Bu iki gazete bizde mizahın iftiharla zikredilebilinen iki uzvu idi. Fakat dört senelik harp, hayatımızın her safhasında olduğu gibi bu safhasında da derin tahribat yaptı. Her gün uğradığımız felâketler ve mahrumiyetler bizi gülmekten uzaklaştırdı, ağlamaya alıştırdı. Şimdi gülen bir çehreye, sırıtan bir yüze nadiren tesadüf olunuyor. Halbuki bu acıklı ve elemle dolu hayatımızın ne kadar gülünç sahneleri, ne kadar katıltacak cihetleri var. Dört senedir harp içinde ağlayan ve ağlamaya alışan milletin sulh ile beraber gülmeye alışması kadar tabiî bir şey olur mu? İşte* Diken*' i evvelâ* Kalem *ve* Cem*'in ufûluyle açılan boşluğu doldurmak, saniyen hayatımızın gülünç cihetlerini bularak bükülen dudaklara biraz tebessüm vermek için çıkarıyoruz"* satırları ile yayın hayatına giren *Diken*, iki yıl boyunca mizah alanında önemli bir boşluğu doldurmuştur.

Sedat Simavi, *Diken* kapandıktan sonra, 5 Mayıs 1921 tarihinde *Güleryüz*'ü çıkarmış ve İstanbul'da olduğu halde bütün gücü ile Millî Mücadele'yi desteklemiştir. 14 Ağustos 1923'e kadar süren yayını boyunca *Güleryüz*, Ankara Hükûmeti'nin İstanbul'daki desteği olmuştur. Millî Mücadele'ye karşı olanlar da, Refik Halid'in önderliğinde, geniş bir yazar-çizer kadrosu ile 1922 yılının başında *Aydede*'yi çıkarmışlardır. Millî Mücadele'nin kazanılması üzerine Refik Halid yurt dışına gitmiş, *Aydede* kapanmış, ancak aynı kadro bu kez *Akbaba*'yı yayına sokmuştur.

1919-1922 yılları arasında, özellikle İstanbul'da yayımlanan *Alemdar* ve *Peyam-ı Sabah* gazetelerinde Millî Mücadele'ye, Kuva-yı Milliye'ye, Mustafa Kemal'e karşı birçok yazı ve karikatür yer almıştır. 1921 yılında Ankara'da bulunan Aka Gündüz *Anadolu'da Peyam-ı Sabah* adlı mizahî bir gazete çıkararak İstanbul'un karalamalarına karşı çıkmıştır. Yine aynı yıl Ankara'da yayımlanan bir diğer mizahî yayın Hüseyin Suat'ın (Yalçın) yönetiminde olan *Anadolu'da Kalem*'dir.

İstanbul'da yayımlanan *Cadı* (1919), *Deccal* (1919), *Orta Oyunu* (1919), *Alay* (1920), *Ayna* (1921), *Eğlence* (1921), *Tatlı Sert* (1921) ve *Zümrüd-ü Anka* (1922) gazete ve dergileri Mütareke'den Cumhuriyet'e kadar uzanan süreçte yayımlanan diğer mizah yayınlarıdır.

Yine aynı dönemde, Anadolu'da yayımlanan gazeteler de zaman zaman Millî Mücadele'yi destekleyen mizahî yazı ve karikatürler basmışlardır. Konya'da yayımlanan *Babalık* gazetesi 1922 yılında mizah ilâveleri vermiştir.

Birkaç Kitap

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e uzanan

KARAGÖZ: II Meşrutiyet'in ilanından 20 gün sonra, 13 Ağustos 1908'de yayın hayatına giren Karagöz, dönemin en uzun ömürlü mizah dergilerindendir. Yayınını Mütareke döneminde de sürdürmüş, Cumhuriyet dönemine kadar gelmiştir. Ali Fuad'ın çıkardığı gazetede basın dünyasının tanınmış birçok yazarının yazıları yer almış, bir ara Baha Tevfik de başyazarlık etmiştir.

zaman kesitinde, süreli yayınların yanı sıra, mizahî değeri olan çeşitli eserler de yayımlanmıştır.

Ziya Paşa'nın, Sadrazam Âli Paşa'nın Girit'teki çalışmalarını konu edinen *Zafer-name*'si, hiciv sanatı açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Eşref'in II. Abdülhamid'in baskıcı yönetimine karşı yazdığı *Deccal* ile *Şah ve Padişah* adlı kitapları, dönemin baş yapıtları arasındadır.

Tiyatro alanında, Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* toplumsal bir sorunun komedi biçiminde sergilenmesidir. *Diyojen*'i çıkaran Teodor Kasap'ın *Pinti Hamit* komedisi ile *İşkilli Memo*'su dikkati çekmektedir. Ahmed Vefik Paşa'nın Fransız edebiyatından yaptığı uyarlamalar, Türk tiyatro tarihi açısından önemlidir. *Diyojen*'in yazarlarından Âli Bey'in *Ayyar Hamza* uyarlaması, bu alandaki bir diğer çalışmadır. Âli Bey'in *Letafet* adlı basılı bir opereti de bulunmaktadır. Âli Bey'in mizahî bir sözlük niteliğinde olan *Lehçetü'l-Hakayık*'ı kendi alanında önemli bir eserdir.

Çaylak gazetesini çıkaran Tevfik Bey, birçok mizahî eserin sahibidir. Doğunun ünlü nüktedanlarının hayatlarını ve fıkralarını toplayan *Hazine-i Letaif*'ten başka *Bu Adam, Letaif-i İnşa* adlı kitapları da bulunmaktadır. Tevfik Bey, Nasreddin Hoca fıkralarını da *Letaif-i Nasreddin* adı altında toplamıştır.

Anadoluhisarlı Mehmed Hilmi *Eğlence* ve *Gülünçlü Efsaneler* adlı kitapların hazırlayıcısıdır.

Celâl Sahir'in (Erozan) *İstanbul İçin Meb'us Namzetlerim* adlı eseri, belki de, Türkiye'de seçimlerle ilgili olarak kaleme alınan ilk mizahî eserdir.

Yüzyılın başında, mizah alanında en başarılı kalemler şüphesiz ki Ahmed Rasim ve Hüseyin Rahmi (Gürpınar)'dir. Ahmed Rasim, özellikle *Şehir Mektupları* başlığı altında topladığı yazılarında, İstanbul'u bütün boyutları ile çok canlı bir şekilde anlatmıştır. Hüseyin Rahmi de yazılarında mizahî bir hava içinde toplumsal yapının çarpıcı bir analizini vermiştir. *Kuyruklu Yıldız Altında Bir İzdivaç*'ı, mizah romanlarının ilk örneklerinden biridir.

Değerlendirme

Kökeni "Dede Korkut Hikâyeleri"ne kadar dayanan Türk mizahı, geçen yüzyılın ortalarında yazılı döneme geçmiştir. Yazılı mizah döneminde ağırlık noktasını dergiler, gazeteler teşkil etmiştir. Önceleri ilâveler şeklinde başlayan mizah yayınları, kısa zamanda "bağımsız" bir yapıya kavuşmuş, kendi kişiliğini bulmaya yönelmiştir.

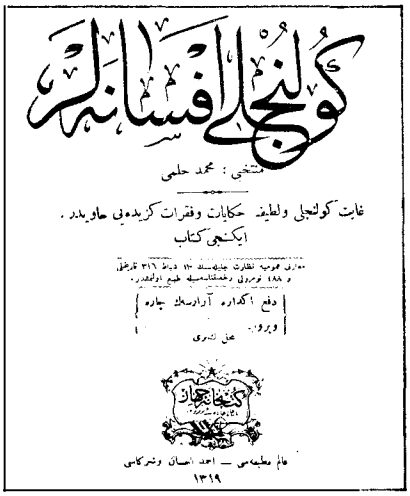
Mizah yayınları daha ilk günlerinden itibaren siyasî yönetimin tepkisini üzerine çekmiştir. II. Abdülhamid'in uygulamaları bunun bir göstergesidir.

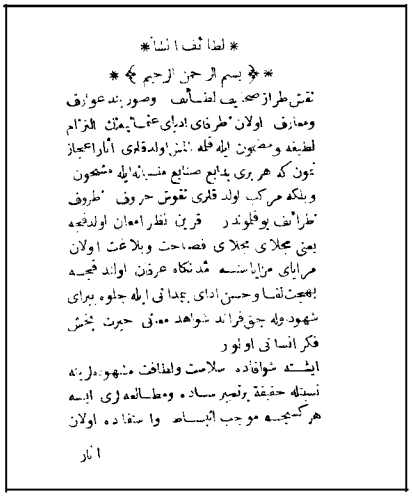
Mizah, görünüşte bir "rahatlama-boşalma" yoludur. Ama, özünde bir mücadele aracıdır. Bu nedenle, gerek 1870'lerde, gerekse II. Meşrutiyet döneminde geçmişle ve yaşanılan günle

AYDEDE: 1922 yılında Refik Halid (Karay) tarafından çıkarılan Aydede, geniş ilgi görmüştü. Ancak derginin Millî Mücadele'ye karşı yayınları yüzünden, Anadolu'daki hareket başarıya ulaşırken Refik Halid, Sultan Vahideddin'den aldığı abone ücreti ile vapur bileti edinerek Türkiye'den ayrılmış; Aydede de kapanmıştır.

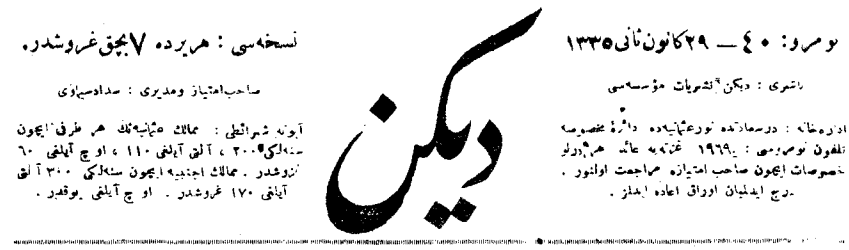

لطائف انشا

بسم الرحمن الرحیم

نقش طراز صحیف لطائف وصور بند عوارف
ومعارف اولان طرفای ادبای عثمانیه‌نك الزام
لطیفه ومضمون ایله قلم نلش اولدقلری آثار اعجاز
نمون که هر بری بدایع صنایع منسیانه ایله مشحون
وبلکه مرکب اولدقلری نقوش حروف طروف
طرائف بوقلوندر قرین نظر امعان اولدقجه
یعنی مجلای تجلای فصاحت وبلاغت اولان
مرایای مزایاسنه مدنکاه عرفان اولدقجه
بهجت افزا وحسن ادای بعدائی ایله جلوه پیرای
شهود اولجق فراوان شواهد معنی حیرت بخش
فکر انسانی اولنور
ایشبو شواهده سلاست ولطافت مشهود اولمغله
نسبتله حقیقة برتحریر ساده ومطالعه لری ایسه
هر کسجه موجب انبساط واستفاده اولان
آثار

KİTAPLAR: Tanzimat'tan sonra mizahî değeri olan birtakım kitaplar yayımlanmışsa da, sayıları önemli bir toplama ulaşmaz. Bunların sözü edilmeye değer olanlarından birkaçı: Anadoluhisarlı Mehmed Hilmi'nin (üstte sağda) Gülünçlü Efsaneler'i (1903) (ortada) ve Çaylak Tevfik'in Letaif-i İnşa'sının (1863) ilk sayfası (solda).

hesaplaşma bir ölçüde mizahı aracılığı ile yapılmıştır. Bu nedenle kâğıdın, mürekkebin zor bulunduğu bir ortamda, Ankara'da *Anadolu'da Peyman-ı Sabah* çıkarılmıştır.

Türk mizahı, yerleşik düzene bir başkaldırı unsuru olarak doğmuş, gelişmiş; bu niteliğinden ötürü de siyasî yanı çoğunlukla ön plana çıkmıştır. *Diyojen*'den *Markopaşa*'ya ve *Girgır*'a kadar uzanan çizgide birçok mizah yayınının kapatılması, parlamentoda sözkonusu edilmesi nedensiz değildir.

"Bir şeyler söylemenin", "hissettirmenin" zorlaştığı dönemlerde mizah ön plana çıkmış, "bir şeyler söylemenin", "hissettirmenin" yolu, aracı olmuştur.

Günümüzde kimi mizah dergilerinin dünya ölçeğinde yüksek sayılabilecek tirajlara ulaşmasının nedenlerinden biri de bu olsa gerektir. □

DİKEN: 30 Ekim 1918'de Sedat Simavi tarafından yayımlanan Diken, Mütareke döneminin sözü edilmeye değer dergilerindendir. 1916 yılında çıkardığı Hande ile bu alana giren Sedat Simavi, iki yıl süreyle Diken'i çıkardıktan sonra 1921 Mayısı'nda Anadolu'daki Millî Mücadele'yi destekleyen Güleryüz'ü yayınlamaya başlamıştır.

KAYNAKÇA

- □ ÇAPANOĞLU M. Süleyman, *Basın Tarihimizde Mizah Dergileri,* İstanbul, 1970
- □ *Dünkü Mizahımızdan Yazı ve Çizgiler,* Hürriyet gazetesi yayını, İstanbul, 1962
- □ *Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu,* Millî Kütüphane Yay., (çoğaltma), Ankara, 1963
- □ GERÇEK S. Nüzhet, *Türk Gazeteciliği,* İstanbul, 1931
- □ İSKİT Server R., *Türkiye'de Matbuat Rejimleri,* İstanbul, 1939
- □ KUTAY Cemal, *Nelere Gülerlerdi?,* İstanbul, 1970
- □ ÖNGÖREN Ferit, *Cumhuriyet Dönemi Türk Mizahı ve Hicvi,* Ankara, 1983
- □ SUNGU İhsan, "Diyojen Gazetesi", *Aylık Ansiklopedi,* No: 11, Mart-1945
- □ YÜCEBAŞ Hilmi, *Hiciv ve Mizah Edebiyatı Antolojisi,* İstanbul, 1976

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Karikatürü

Turgut Çeviker

Tanzimat Dönemi

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde ilk Türkçe gazete Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından Türkçe-Arapça olarak çıkartıldı: *Vakâyi-i Mısriye* (1828). Daha sonra Osmanlı Devleti'nin resmî sözcüsü olarak *Takvim-i Vakâyi* yayımlandı (1831). İlkinden 21, ikincisinden 18 yıl sonra çıkartılan *Vakâyi-i Tıbbiye*'de (1849) resim; ilkinden 39, ikincisinden 36 yıl sonra ise *İstanbul*'da karikatüre yer verildi (1867). Osmanlı ülkesinde ilk mizah dergisi Hovsep Vartan Paşa tarafından *Boşboğaz Bir Âdem* adıyla -Ermeni harfli Türkçe- İstanbul'da yayımlandı (1852). Türkçe bir dergiye karikatürün ilk kez girişine değin, Ermeni vatandaşları, önemli sayılabilecek bir mizah basını oluşturmayı başarmışlardır.

İlk Türk mizah dergisi, *Terakki* adlı ciddi fikir dergisinin verdiği ek dergidir. Adı, *Terakki* (Ekim 1870). Bağımsız olarak yayımlanan ilk Türk mizah dergisi *Diyojen,* Kasım 1870'de yayımlandığı için ilk olma onuru *Terakki*'nindir. Dergi daha sonra adını değiştirip *Terakki Eğlencesi* olur (Aralık 1870). Sayfalarına vinyetler serpiştirir. *Diyojen,* çizgiye yer verişde de *Terakki Eğlencesi*'nden sonra gelir.

İlk mizah dergisi ve karikatürün ortaya çıkış sürecini gördükten sonra, Tanzimat dönemine genel olarak bakabiliriz.

Diyojen'den sonra yayımlanan başlıca süreli mizah yayınlarını şöyle sıralayabiliriz: *Letaif-i Âsar* (1872), *Çıngıraklı Tatar* (1873), *Hayal* (1873), *Latife* (1874), *Tiyatro* (1875), *Geveze* (1875), *Çaylak* (1876) vb.

Karikatür açısından en önemliler: *Çıngıraklı Tatar, Hayal, Çaylak, Tiyatro* ve *Latife*(ler)dir. Bu dergilerde karikatür çizen sanatçılar K. Opçanadassis, Nişan G. Berberyan, Ali Fuat Bey vb'dir. Yayıncı olarak ise Teodor Kasap, Mehmet (Çaylak) Tevfik ve Agop Baronyan'ı sayabiliriz.

Tanzimat karikatürü, resimseldir. Çizginin, karikatür çizgisine doğru kaydığı gözlenir. O günkü koşullar içinde değerlendirildiğinde önemli bir olgu olarak karşımıza çıkar. Karagöz estetiği, savaşların doğurduğu yergi, abartılabilir insan uzuvları bu eğilime yol açmıştır. Altyazının oluşumuna sözlü mizahın fıkra ve seyirlik oyunlar birikimi, önemli katkılarda bulunmuştur. Yazılı mizahın başlaması, sözlü mizahı ölüm sürecine sokmuş ve o mirası yedeğine almıştır. Yazılı mizah edebiyatı gibi karikatür de bu engin birikimden yararlanır.

Tanzimat döneminde ilk mizah ve resim yasağı 1858 Ceza Kanunu'nun 139. maddesinde kendini gösterir. Maddede şöyle deniyor: "Genel adaba aykırı olarak yazı ve şiirle şaka ve yergiye dair şeyleri veyahut edepsizce resim ve tasviri basan ve bastıran ve yayımlayan kimselerden bir mecidiye altından beş mecidiye altına kadar para cezası alınır ve yirmi dört saatten bir haftaya kadar hapsolunur."

139. maddede dile gelen "edepsizce resim ve tasvir" basan Türkçe süreli yayın, henüz ortada yoktur. Azınlık basını için düşünülmüş olabilir. Bu maddenin işaret ettiği bir şey var: Karikatür, siyasal iktidarlarla sık sık yüzyüze gelecektir. Yıllar, 139. maddenin bir kehanet olmadığını gösterir. En somut örneği karikatürün yayın öncesi sansüre tâbi tutulmasını şart koşan yasadır: "Zihin kurcalayan ve ahlâk bozan (...) gazeteleriyle yayımlanacak resimlerin altına konulacak yazılar ile beraber matbuat idaresine göstermedikçe ve idareden üzerine basıla diye işaret konulmadıkça yayımlanmaları kesinlikle yasak altına alınmış"tır (1876).

Karikatürden ne denli çekinildiğinin bir diğer -görkemli- örneği ise 1877 Meclis-i Mebusan'ında yapılan mizah tartışmalarıdır. Matbuat Müdürü Macid Bey: "Efendim, mizah gazeteleri yararsız ve gereksiz olduğu gibi bunların zararları da vardır" der. Matbuat Müdürlüğü'nün bu yayınları, istediği zaman sorgusuzca kapatabilmesi istenir. "Çünkü bunlar, aşağılayacakları insanları öylesine aşağılarlar ki, onu kanıtlamak olanaksızdır. Eğer basın yönetimine böyle bir yetki verilmezse, sonra düelloya izin vermek gerekecektir."

Tartışmalar sonunda mizah yayınlarını yasaklayan madde kabul edilmedi. Ancak, mizah basını çeşitli defalar sansüre uğradı. *İstanbul, Diyojen, Hayal* bunlar içinde ön sırada yer aldı. Yayıncılar içinde ise en çok Teodor Kasap

yıprandı. O, asi gazeteci örneğinin ilklerinden biriydi ve bu militan ruhu mizah yazarlığında da sürdü. *Hayal*'de, Kanun-ı Esasî'nin "Matbuat kanun dairesinde serbesttir" biçimindeki 12. maddesini eleştiren bir karikatüre yer verdiği için 3 yıl mahkûmiyet aldı (Mart 1877).

Jön Türk Karikatürü

II. Abdülhamid, Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) sürerken yayımlattığı bir sıkıyönetim bildirisiyle eski yetkilerine kavuşur. Daha sonra Meclis-i Mebusan'ı kapatır, istibdat dönemini başlatır (1878-1908).

Mizah dergileri hemen yasaklanır. Dinamitle eş anlamlı kabul edilen karikatür, Jön Türkler'le sürgün yaşamına başlar. Jön Türk hareketi mizah basınını, -özellikle de karikatürü- güçlü bir silah olarak görmüş ve bunu hayata geçirmesini bilmişlerdir.

Jön Türkler'in çıkardığı başlıca süreli mizah yayınları şunlardı: *Hayal* (Londra, 1895), *Beberuhi* (Cenevre, 1898), *Pinti* (Kahire, 1989), *Davul* (?, 1900), *Dolap* (Folkestone, 1900), *Tokmak* (Cenevre, 1901) vb.

Görme olanağı bulabildiklerimiz içinde *Beberuhi, Davul* ve *Tokmak* karikatüre yer vermiştir. Jönler, karikatürlerini imzalamamayı benimsemişlerdir. Meram ve A. Gautschi saptanabilen iki Jön Türk karikatürcüsüdür.

Değişik çizgi eğilimlerini barındıran karikatürcüler, yergi ve grotesk türünde ürünler vermişlerdir. Militan bir karikatür serüvenidir. Karikatürün işlevsel, slogan yanı öne çıkmıştır. İstanbul ve Anadolu'daki cahil halkın eline ulaşan karikatürler, onlara 'büyük yezit'-in görünmeyen yanlarını da göstermiştir. Jön Türk mizahının özü *Tokat*'ın çıkış yazısında dile gelir: "*Tokmak*'tan bir alay dili, bir mizah dili, boş bir bekleyiştir. Onun dili, bir saygıdeğer edebiyatçının 'Hüngür hüngür gülmek' sözü pek açık biçimde açıklar."

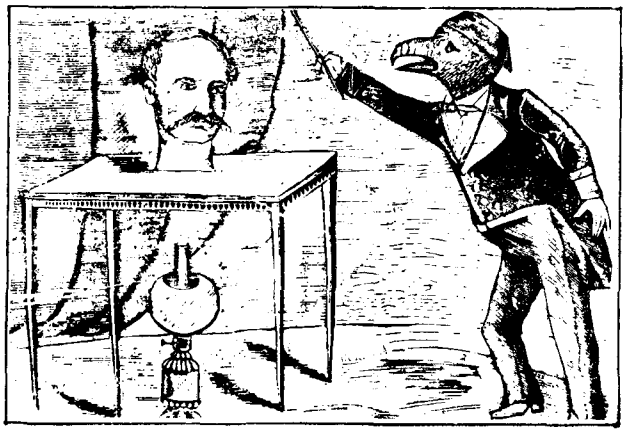
İstibdat döneminde yaşamış olan Yusuf Franko Paşa'nın karikatür albümü (tek nüsha/orijinal) yıllar önce J. C. Hurewitz tarafından İstanbul'da -büyük bir olasılıkla- Sahaflar Çarşısı'nda bulunmuştur. *Horizon* dergisi bu albümü Wendy Buehr'in bir yazısıyla tanıtır. 1969'da *Hayat Tarih Mecmuası* (Eylül, s.8) ilk kez, Franko Paşa'ya *Horizon*'un yer verdiği yazı ve karikatürlerle Türkiye'de tanıttı. Aynı yıl Turhan Selçuk; yıllar sonra da Hıfzı Topuz, -yeni bilgiler ışığında- bu bilinmeyen karikatürcümüze yaşamsallık kazandırdılar.

TANZİMAT KARİKATÜRÜ: İlk mizah dergisi Diyojen'de ilk karikatür (solda) 1871'de yayımlandı. Bu dönemin karikatürleri resimseldir; insan uzuvlarını abartır ya da insanları hayvanlara benzetir. 12 Nisan 1875 tarihli Tiyatro dergisinin başlığı (üstte); aynı dergiden bir karikatür "Şükür! Ilkbaharda kan almak çıktı da fıskiyeye ihtiyacımız kalmadı" (sağda).

II. Meşrutiyet Dönemi

II. Meşrutiyet'in ilanı, toplumda sevinç yarattı. Rafa kaldırılmış 1876 Anayasası yeniden yürürlüğe girer. Sansür kaldırılıp, basın özgürlüğü ilan edilir. Yüzlerce dergi ve gazetenin yayın hakkı bir gün içinde alınır. Bunlar içinde -saptanabilen- süreli mizah yayını 92 tanedir.

1908-1919 yıllarında çıkan mizah yayınlarını dört kümede toplayabiliriz: 1- Geleneksel, 2- Modern, 3- Eşek tipi -yergici-, 4- Tek sayılık risaleler.

1. Geleneksel mizah dergileri: *Karagöz* (1908), *Hacıvat* (1908), *Hayal-i Cedid* (1910), *Cadaloz* (1911), *Köylü* (1913), *Feylesof* (1914) vb.

Tanzimat dergileri olan *Diyojen* ve *Hayal* modelini izlediler. Sözlü mizah geleneği ve tipleri bu anlayışın ambarı olarak işlevini sürdürdü. Karikatürde eski(miş) unsur olarak kaldı. Karagöz-Hacivat estetiğinin getirdiği olanaklar, 1908'de aşılmıştır.

2. Modern mizah dergileri: *Kalem* (1908), *Davul* (1908), *Cem* (1910), *Kara Sinan* (1911), *Karikatür* (1914), *Hande* (1916), *Diken* (1918) vb.

Genellikle Batı'da eğitim görmüş ve Batı kökenli karikatürcülerin çalıştığı bu dergilerde Tanzimat karikatürü aşılmış, bütün ilkelliklerden uzak resimsel karikatürün en yetkin olanına ulaşılmıştır.

3. Eşek tipi (yergici) dergiler: *Eşek* (1910), *Kibar* (1910), *Alafranga* (1910), *el-Malum* (1910), *Yuha* (?) vb.

II. Meşrutiyet'te mizah basını, yazı ve çizgilerde eşek'i simge olarak seçen yergi dergisiyle ivme kazandı. Siyasal iktidarla çatışmaları; kapandıkça ilkini ansıtan adlarla yeniden yayımlanışı ve muhalif tutumuyla kendine önemli bir yer açmıştır. *Eşek* adlı dergiye öykünen bir dizi dergi, ortalığı kapladı.

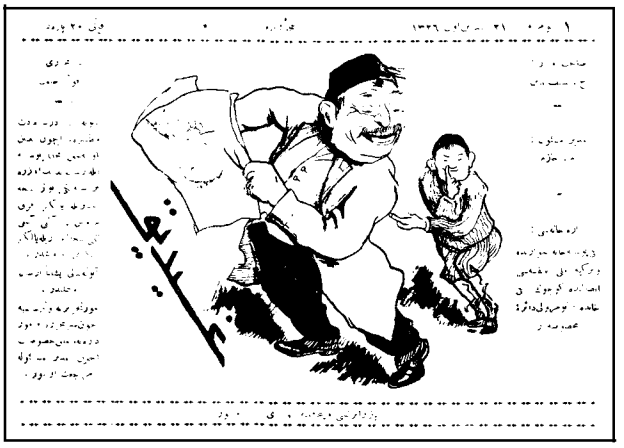
ÜÇ ÖRNEK: Tanzimat dönemi karikatürlerinden üç örnek. Soldan: Çaylak dergisinde yer alan imzasız bir karikatür, Nişan Berberyan'ın Hayal'deki karikatürlerinden biri ve aynı dergide yayımlanan, Çaylak Tevfik'in üç yıl hapse mahkûm edilmesine yol açan karikatür.

4. Tek sayılık risaleler: *el-Üfürük* (1908), *Mahkûm* (1908) vb.

Bu küme 4 sayfalık küçük boy broşürlerden oluşur. Sermet Muhtar (Alus) ve iki arkadaşının çıkarttığı *el-Üfürük*'ün açtığı yoldan birçok tek sayılık mizah-yergi dergisi çıkmıştır. Üzerlerinde "Yüzyılda bir çıkar" notuna rastlanır.

II. Meşrutiyet karikatüründe iki ana eğilim göze ilişir. Modern ve tasvirci karikatür. Modernler üstat (Cemil) Cem, Sedat Nuri (İleri), A. Rigopulos, d'Ostoya, İzzet Ziya vb. Tasvirciler Baha ve Halit Bey, Münir Osman vb.

Mizahın 30 yıl yasaklanması büyük bir patlamaya neden olmuştur. Sade nicelik değil, nitelik açısından da önemli bir gelişme kaydedilmiştir. Türk karikatürü -adeta- yeniden doğmuştur 1908'le... Bu olguyu karikatürleriyle yaşama geçiren çizgicilerin bir kısmı Avrupalı, bir kısmı Avrupa'dan yeni gelmiş aydınlar ve azınlık vatandaşlarıdır. İçlerinde üstat Cem ve Sedat Nuri, kayda değer -bugünlere de uzanmışen önemli iki imza olarak kendini duyumsatır. *Kalem*'de ortaya koyulan karikatür, genelde akademik bir çerçevenin dışına çıkamaz. Yalın ve kararlı çizgilerden, suluboya tekniklerine değin uzanır. Bu küme içinde en gözde imza üstat Cem'dir. Batılıların portrait charge dedikleri bu tür çizimleriyle büyük ün kazanmış, Ahmet Haşim'in deyişiyle "ruhların cehennemi" olmuştur.

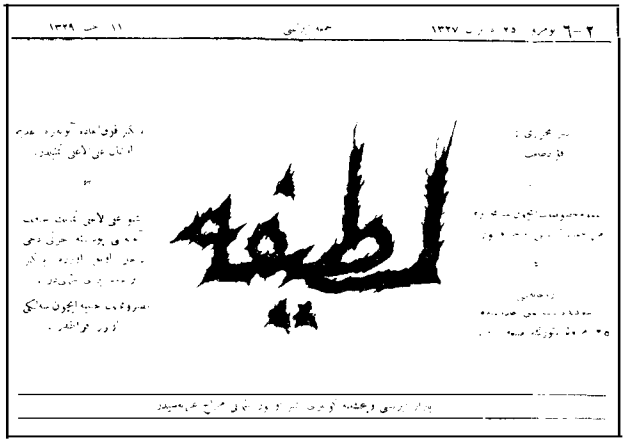

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE: Bu dönemde birbiri ardı sıra yayımlanan mizah gazete ve dergileri, Tanzimat dönemindeki yayınlardan farklı olarak, karikatüre geniş yer vermişlerdir. Yukarıdaki sekiz süreli yayının hepsinde karikatüre birinci sayfada yer verildiği; altısında ise başlıklarda hem çizginin, hem yazının yer aldığı görülüyor. Soldan: Gıdık, Yeniçeri, Filozof (Feylesof), Cadaloz, Cadı, Püsküllü Bela, Latife.

Karagöz'ün iki çizeri Baha ve Halit Beyler'de simgeleşen tasvirci karikatür, Tanzimat anlayışının yetkinleşerek sürdürülmesidir. Çizgiden çok altyazıya bağlı olarak kurulur ve bu yazı üstüne ayrıntılı bir çizgisel betimleme kondurulur. Karagöz-Hacıvat aracılığıyla oluşturulan karikatürler, anlatım olarak -30 yıllık araya karşın- eskidir. Çünkü *Kalem*'in yaktığı modern karikatür meşalesi ışımaktadır.

II. Meşrutiyet'in sloganı "Hürriyet-Adalet-Kardeşlik-Eşitlik"ti. İlan edilen hürriyet ile sarhoş olan halk bir şaşkınlık içindedir. Karikatürcü Cem, bu karmaşayı şöyle dile getiriyor: "Meşrutiyet ilan edilip de Paris'ten İstanbul'a geldiğim zaman etrafta öyle bir aciz gördüm ki, şaşırdım kaldım.

Halk alkışladığı hürriyetin ne getirdiğini bile bilmiyordu. İstibdat nasıl hudutsuz idiyse, hürriyetin de öyle kayıtsız, şartsız olduğu zannediliyordu. Ne yalan söyleyeyim, ben de ilk hamlede kendimi bu havaya kaptırmıştım."

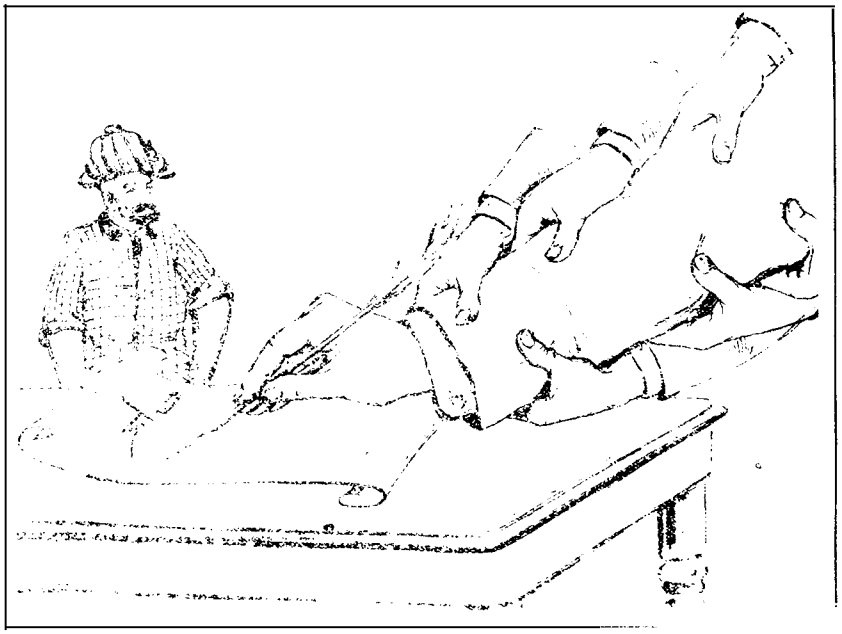
Böyle bir ortamda karikatür, halkın sınırsız özlemlerini dile getirmekle yükümleniyordu. *Kalem, Cem, Davul, Dalkavuk* daha çok aydın ve memur kesimine; *Karagöz, Hayal-i Cedid, Nekregû* vb. ise geniş halk yığınlarına ulaşıyordu. Okurların niteliği, yazı ve karikatürlerin öz, biçim ve mizah anlayışlarını da belirliyordu.

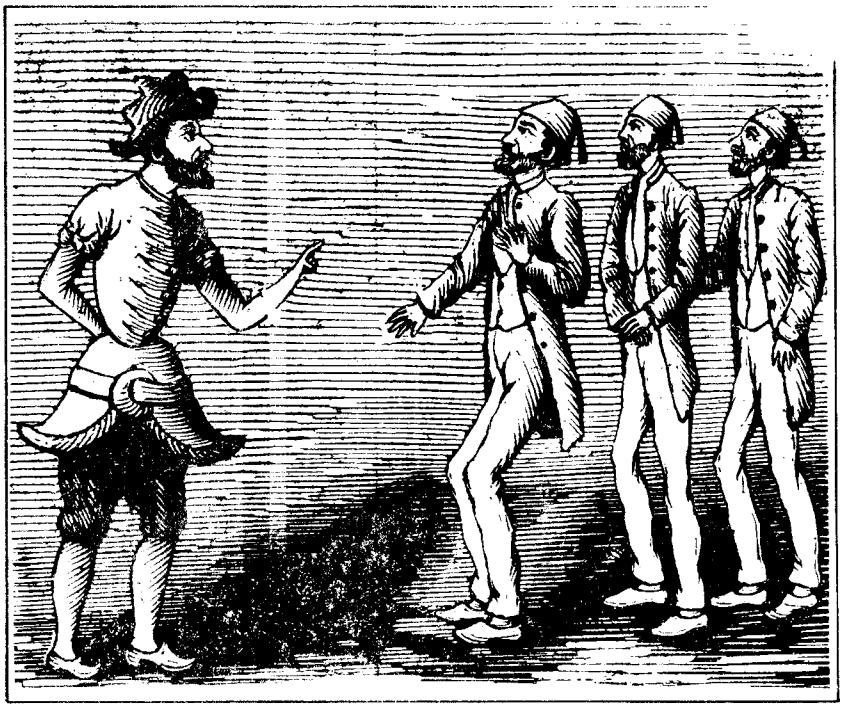
II. Meşrutiyet mizahı, sansürün kaldırılmasına karşın siyasal iktidarlarca çok örselenmiş, çok yıpratılmıştır. Mizah ve karikatürü, iktidarı için bir silah gibi kullanan İttihat ve Terakki Cemiyeti, başa geçince onu karşısına almış ve hoşgörü dizginlerini elinden kaçırmış; salt uzun bir kamçıyla kalakalmıştır.

Sansür, siyasal terörün bir uzantısı olarak rotatiflere, karikatürcülere, mizah yazarlarına da pusu kurmaya başlar. Buna karşın mizah basını, gözüpeklikle yayımına devam eder. Şair Eşref, yergileriyle -II. Abdülhamid'den sonra- İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne oklarını fırlatır. Adı çerevesinde gelişen mit pekişir. II. Meşrutiyet mizah basını 1918'e, -Mondoros Mütarekesi'ne- değin sürer. Bu dönemde Balkanlar gitmiş, Arap ülkeleri elden çıkmasıyla İslam İmparatorluğu düşü parçalanmıştır. Elde kalan Anadolu'da ise -Balkan ayaklanmalarını ansıtan- kımıldanışlar başgösterir. Ve emperyalizm, İzmir'den Yunan ordularıyla fiilen Anadolu'ya ayak basar.

Bir Ara: Mütareke

Sedat Simavi, mütarekede *Diken*'i yayımlar (1918). Bir geçiş dergisidir. İlk yazıda amacını şöyle dile getirir, *Diken*: "Memleketimizde *Kalem* ve *Cem*'le beraber doğan mizah, yine *Kalem* ve *Cem*'le birlikte battı. Bu iki gazete bizde mizahın onurla anılabilecek ilk organıydı. Fakat dört yıllık savaş, yaşa-

KARAGÖZ'ÜN İŞLEVİ: *Osmanlı ve Türk karikatüristleri, ta ilk dönemden beri Karagöz tipini bazı görüşleri dile getirmek için bir araç olarak kullanmışlardır. 1874'te Hayal, 1912'de Karagöz dergilerinde yer alan iki karikatür. İkincisinde Karagöz, "Ne hak ne adalet yarabbi!.. Yirminci asırda zorla sulh imzalatıyorlar" diyor (üstte).*

CEM'İN ÇİZGİLERİ: II. Meşrutiyet döneminin ünlü karikatürcülerinden Cemil Cem'in çizgileriyle Menteşe Mebusu Halil Bey (1911) (solda) ve Talât Paşa (1912).

SEDAT NURİ'DEN: II. Meşrutiyet döneminin tanınmış karikatüristlerinden Sedat Nuri'nin "Tokatlıyan'da" üstbaşlıklı bu karikatüründe şu konuşmalar yer alıyor: "Madam, ne emredersiniz?" "Bir şişe şampanya... Parasını verecek bir de müşteri..."

mın her yanında olduğu gibi, bu yanında da derin yıkımlar yaptı. (...) İşte *Diken*'i önce *Kalem* ve *Cem*'den açılan boşluğu doldurmak, sonra yaşamımızın gülünç yanlarını bularak bükülen dudaklara biraz tebessüm vermek için yayınlıyoruz."

Kurtuluş Savaşı Dönemi

Özlenen gerçekleşemez. Upuzun, kanlı bir savaş serilir gözler önüne... Savaş başladığında *Karagöz* yayımlanıyordu. Daha sonra çıkan en önemli mizah dergileri şunlardır: *Güleryüz* (1921), *Aydede* (1922), *Akbaba* (1922), *Alay* (1921) vb.

Kurtuluş Savaşı karikatüründe çizgi, önceki dönemlere göre engin bir açılış gösterir. Resimden kurtulmuş değildir ama, resimden kurtulmuş karikatür ve karikatürcüler vardır. Bir üslup haline gelmemiş olsa da bu söylenebilir. Savaş karikatürü besler. Yergi, çizginin hareket dairesini genişletir. Karikatürün yazıyla olan bağımlılığı geçmişe göre epeyce azalmıştır. Çizgi-şiir beraberliği, destansı bir söylemde buluşur.

Kurtuluş Savaşı sürerken (1919-1922), mizahı basınında da S. Simavi'nin *Güleryüz*'ü ile Refik Halit (Karay)'in *Aydede*'si arasında bir başka savaş sürmekteydi. Simavi, Anadolu ve Mustafa Kemal'den yana; Refik Halit ise saray ve işgal kuvvetlerinden..Karay, bü-

yük uyanışa karşı gelir. M. Kemal ve onun kişiliğinde Kurtuluş Savaşı'nı yerer. Anadolu'yu karşısına alan salt *Aydede* değildir. *Güleryüz* ve Celâl Nuri (İleri)'nin *Âti/İleri*'si dışında -işgaldeki İstanbul'da- bütün basın ve İstanbullu aydınların büyük bir çoğunluğu Anadolu'ya karşıdır. Aydınlar, bütün topraklar elden gitse de İstanbul'u korumak ister. Osmanlılık yerini, İstanbulluluğa bırakır. İşgal güçlerinin uygarlık getirdiği söylenirken, Ankara "komünist"likle suçlanır.

Aydede'nin -muhalif- karikatürcüsü Rıfkı'dır. Diğer çizerler Ramiz (Gökçe), Münif Fehim, Zeki Cemal vb., *Güleryüz*'de ise S. Simavi, Cevat Şakir (Kabaağaç), İzzet Ziya vb. ürün verir. Dönemin en önemli ustalarından birisi de *Âti/İleri* karikatürcüsü Sedat Nuri (İleri)'dir.

Kurtuluş Savaşı karikatürü içinde -önceden varlığı bilinmeyen- Ramiz Gökçe, Cevat Şakir ve Rıfkı kendini kabul ettirir. Anadolu hareketine karşı olan Rıfkı, karikatür sanatı açısından belki de en başarılı birkaç kişiden birisidir.

Rafet Paşa komutasındaki Türk ordusu İstanbul'a girerken *Aydede*'nin

GÜLERYÜZ VE KARİKATÜR: *Sedat Simavi'nin Kurtuluş Savaşı'nı destekleyen "Güleryüz" adlı mizah dergisinde yayınlanmış bir karikatürde, önde mağlup Yunan generallerinin öfkesi temsil ediliyor; arka planda ise "Gazi Paşa", Rauf Bey'le birlikte Yunanistan'da olup bitenleri kayıtsızlıkla izliyor (üstte). Sedat Simavi'nin 1914'te çıkardığı "Karikatür" dergisinin 5. sayısı (altta). Kapakta yer alan karikatür de Sedat Simavi'ye ait.*

BİR OSMANLI KARİKATÜRİSTİ: *Karikatürist Yusuf Bey Haleb'de doğdu. Hıristiyan olması Avrupalılarla olan ilişkisini kolaylaştırdı. Osmanlı idaresinde memurluk yaptığı ihtimali vardır. Padişaha da sevgi besler. 1880-90 İstanbulu'nu iyi tanıyan karikatürist, İstanbul'un fethinden 19. yy sonlarına dek geçen olayları ve ünlüleri çizmiştir. Bir ara Cebel-i Lübnan mutasarrıflığı da yapan Karikatürist Yusuf Bey Franko'nun (solda) çizgilerinden iki örnek: Ünlü tiyatro sanatçısı Sarah Bernhardt (sağda), Hariciye Nezareti'nin memurları (altta).*

yaşamı noktalanır. Refik Halit, yurt dışına kaçar. Rıfkı'nın da -bir söylentiye göre- aynı gün İtalyanlarla -deniz yolundan- ülkeyi terk ettiği yazılagelmiştir.

Aydede'nin ölü hurufatlarından yeni bir dergi doğar: *Akbaba* (1922). Eski derginin kadrosunda yazı-şiir yayımlayan Yusuf Ziya (Ortaç) ile Orhan Seyfi (Orhon) Türkiye'nin *-Karagöz*'den sonra- en uzun süre yaşayan mizah dergisinin başına geçmişlerdir.□

KAYNAKÇA

_ ÇAPANOĞLU Münir Süleyman, *Basın Tarihimizde Mizah Dergileri*, Gazeteciler Cemiyeti Yay., İstanbul, 1970

(GERÇEK) Selim Nüzhet, *Türk Gazeteciliği 1831-1931*, İstanbul Matbuat Cemiyeti, İstanbul, 1931

Hayat Tarih Mecmuası, Eylül 1969, s.8

İSKİT Server, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatından, İstanbul, 1939

KUTAY Cemal, *Nelere Gülerlerdi?* Geçmişten Günümüze Türk Kitaplığı, İstanbul, 1970

Milliyet Sanat Dergisi, 1977, s.221

□ TOPUZ Hıfzı *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, Gerçek Yay., İstanbul, 1973

US Hakkı Tarık, *Meclis-i Meb'usân 1293 - 1877*, Vakit Matbaası, İstanbul, 1939

□ Dib u Dar, Basım: V. ve H. Der-Nersesyan, İstanbul, 1912

Hişadagaran, Basım: Nişan Berberyan. Yayım: V. ve B. Zartaryan Kardeşler, İstanbul, 1912

Ve anılan mizah dergisi koleksiyonları.

MÜTAREKE VE MİLLİ MÜCADELE

Mondros Mütarekesi ve Sonrası
Bülent Demirbaş

Milli Mücadele'de Siyasal Kuruluşlar
Alev Er

Milli Mücadele'de Kongreler
Doç.Dr. Bülent Tanör

TBMM Nasıl Kuruldu?
Dr. Mustafa Kemal Palaoğlu

I. TBMM'de Muhalefet
Dr. Kurtuluş Kayalı

Milli Mücadele'de Ordu, Savaşlar ve Cepheler
Prof.Dr. Toktamış Ateş

Milli Mücadele ve İstanbul Hükümetleri
Doç.Dr. Sina Akşin

Milli Mücadele ve Dış Dünya
Dr. Faruk Sönmezoğlu

Milli Mücadele'de Hukuk Düzeni
Em.Amiral Fahri Çoker

Milli Mücadele'nin Mali Kaynakları
Prof.Dr. Toktamış Ateş

Mütareke ve Milli Mücadele Basını
Bülent Varlık

ÇERÇEVE YAZILAR

☐ **Milli Mücadele'de Gizli Örgütler**
Alev Er

☐ **Şûra Hükümetleri**
Alev Er

Bu konuda ayrıca *Dernekler, Meşrutiyet, Savaşlar ve Antlaşmalar, Siyasal Akımlar, Siyasal Partiler, Siyasal ve Toplumsal Olaylar* **maddelerine bakınız.**

Mondros Mütarekesi ve Sonrası

Bülent Demirbaş

Yakın tarihimize "Mütareke dönemi" adıyla geçen dönem, Mondros Mütarekesiyle başlar. Çok kısa bir dönem olmasına karşın, incelendiğinde, yakın tarihimizin daha iyi kavranmasına yardımcı olacak girift ve önemli olaylarla dolu, yoğun bir dönem olduğu görülür.

Dönemi başlatan Mondros Mütarekesi, İtilâf Devletleriyle İttifak Devletleri arasında imzalanan, I. Dünya Savaşı'nı bitiren mütarekelerden ikincisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun da son mütarekesidir.

Mütarekeyi ve dönemin başlangıcını ele alırken, Osmanlı İmparatorluğu'nu bu anlaşmayı imzalama zorunluluğuna getiren koşulları incelemek gerekiyor. Bu askerî, siyasî, malî, sosyal koşullar ve dengeler dönemi getirdikleri gibi, doğaldır ki, gelişmeleri de belirleyeceklerdir.

Mondros'u Getiren Koşullar

Cephelerdeki Yenilgiler

İtilâf Devletleriyle ilk mütarekeyi Bulgaristan imzaladı. 26 Eylül 1918'de Fransız süvarilerinin Üsküp üzerine yürüyerek Bulgar ordularının ulaşım yollarını kesmekte olduğu sırada, Bulgar Başkomutanlığı, General Franchet d'Espérey'dan mütareke yapılmasını istedi. General 28 Eylülde Karargâhına gelen Bulgar delegelerine şartlarını bildirdi: İşgal altında bulunan Sırp ve Yunan toprakları boşaltılacak; Bulgar ordusu terhis edilecek; bütün techizatı alınarak sadece üç tümen bırakılacak; bütün Alman memurlar dört hafta içinde sınır dışı edilecek; İtilâf kuvvetleri Sofya hariç, uygun gördükleri stratejik noktaları işgal edebileceklerdi.

Bulgarlar bu şartları kabul ederek 29 Eylül'de Selanik'te mütarekeyi imzaladılar.

Bulgaristan'ın mütareke imzalaması, Makedonya cephesinin çökmesi, yani, Almanya-Avusturya-Macaristan, Osmanlı zincirinin kopması demekti. Daha da önemlisi, 1915'te Çanakkale'den geçemeyen İtilâf kuvvetleri şimdi Meriç sınırına dayanmıştı. İstanbul bu kuvvetlerin karadan tehdidi altındaydı. Bunlara karşı koyabilecek Türk ve Alman kuvveti hemen hemen yok gibiydi. Enver Paşa, istifasından birkaç gün önce Romanya'dan bir Alman alayını Edirne civarına getirmişse de bu alay üstün düşman kuvvetlerine karşı koyacak güçte değildi. Bu kuvvetlerden beklenen Meriç köprülerini uçurmak gibi hareketlerle düşman hücumlarını geciktirmesiydi.

Denizdeki durum daha kötüydü. Barbaros zırhlısı, Pelengiderya, Midilli ve Mecidiye kruvazörleri kaybedilmişti. Donanmanın yegâne kuvveti olan Yavuz Zırhlısı, birçok yerinden yaralıydı. Havuzsuzluktan onarılamayarak Boğaz'a çekilmişti. Akdeniz'deki İtilâf donanması, savunma düzeni ve gücü 1915'teki kadar sağlam olmayan Çanakkale Boğazı'nı zorlamaya hazırlanıyordu. Kısacası, İstanbul denizden yapılacak bir saldırıya karşı da savunmasız durumdaydı.

Osmanlı Devleti'ni bir an önce mütarekeye zorlayan en önemli sebeplerden biri de şüphesiz Suriye bozgunuydu. Filistin Cephesi'ni tutan Yıldırım Orduları Grubu'nun uğradığı bozgun, tüm I. Dünya Savaşı boyunca hiçbir cephede yaşanmamış boyutlardaydı. Bu bozgun sadece askerî ve siyasi sonuçları bakımından değil, harp kayıpları bakımından da olağanüstü önem taşıyordu.

Yıldırım Orduları'nın Suriye'yi terk ederek hızla Toroslar'ın güneyine çekilmesini getiren yenilgi, büyük ölçüde, değişen kuvvet dengesinden ileri gelmişti. Ancak, yıllardır çok zor şartlar altında savaşan askerlerin maddi, manevi dayanma gücünün düşmesi ve kötü sevk ve idare de önemli etkenlerdi. Kâzım Karabekir'in sıralamasına göre, askerî hatalar şöyleydi: Başkomutanlığın cephelerin idaresindeki yanlışlığı, mevzilenme yanlışlığı, mevzide vaziyet yanlışlığı, geri tertiplerde noksanlık ve yanlışlıklar.

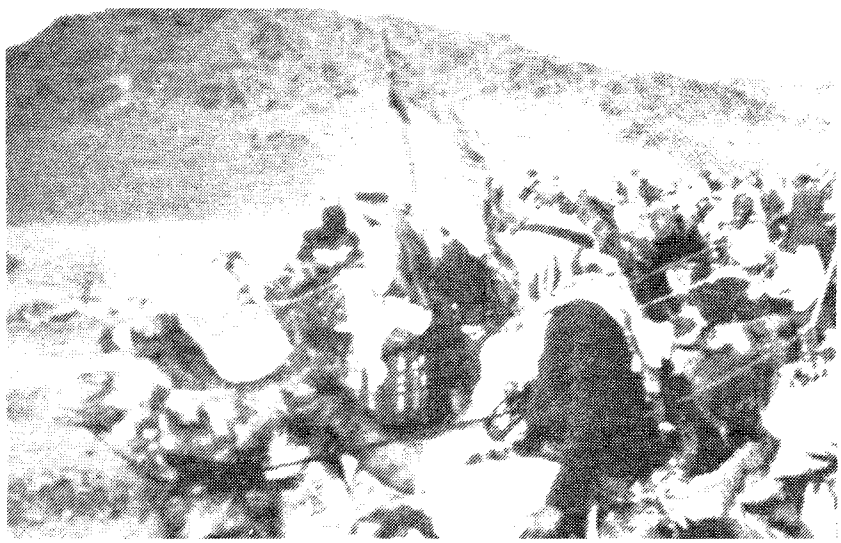
Yıldırım Orduları Grubu Komutanı Liman Von Sanders'ti. Grup Dördüncü, Yedinci ve Sekizinci Ordular'dan oluşuyordu. Dördüncü Ordu'nun Komutanı Arapgirli Cevat Paşa'ydı. Cephenin sol tarafını tutuyordu. Karargâhı Salt Kasabası'ndaydı. Mustafa Kemal Paşa'nın komutasındaki Yedinci Ordu, cephenin merkezinde yer alıyordu. Karargâhı Nablus'taydı. Sekizinci Ordu Cephe'nin sağ tarafını tutuyordu. Komutanı Cevat Paşa'ydı. Karargâhı

Tul-u Kerem Kasabası'ndaydı.

Cephe komutanlığı yakında bir İngiliz taarruzu olacağını tahmin ediyordu. General Allenby'nin Filistin'de başlayıp kuzeye gelişen taarruzu, General Franchet d'Espérey'in Selanik bölgesinden başlayan, Bulgar ordusuna yönelen taarruzu ile ayarlanmıştı. Liman Von Sanders'in anılarında ve Falih Rıfkı Atay'ın *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*'nda 17 Eylül'de Hint bölüğünden kaçan bir çavuşun 19 Eylül'de taarruz edileceğini söylediğini yazar. Elde edilen bütün istihbarat, İngilizlerin cephe boyunca ciddi bir taarruz yapacağı doğrultusundadır.

18/19 Eylül gecesi beklenen gerçekleşir. Yedinci Ordu Cephesi'nde şiddetli muharebeler başlar. 19 Eylül sabah 3.30'da Sekizinci Ordu'nun bütün sağ kanat siperleri, kıyıdan dağlara kadar, donanmanın da desteğiyle şiddetli bir topçu ateşine tutulur. İngilizler, ciddi bir direnmeye uğramaksızın sabah saat 7.00'den önce kıyı bölgesinin batı kesimini yararlar. Mustafa Kemal Paşa olayı şöyle anlatır *"Benim ordumun sağ cenahındaki ordu yarıldı. Esir oldu. Ve boş kalan bu cepheden geçen düşman süvarileri Liman Von Sanders'in karargâhını bastı... Ben, uzun tafsilatla izah olunabilir; müşkülât içinde, nehirlerden geçerek, çöllerden aşarak ordumu Şam'a kadar getirebildim."* Liman Von Sanders ise Sekizinci Ordu'nun böyle hızla çöküşünü bir türlü anlayamaz. *"Bu birlikler, her ne kadar geniş bir bölge için gayet zayıf iseler de, şimdiye kadarki muharebelerde daima dayanmışlardı. Halbuki bu sefer, iki saatlik şiddetli topçu ateşinden sonra ve daha piyade taarruzu başlamadan ortadan silinmişlerdi. Bu birliklerde artık hiç muharebe isteği kalmadığı apaçıktı."* Sekizinci Ordu'nun çöküşüyle zaten çok iyi durumda olmayan Yedinci ve Dördüncü Ordu'nun geri hatları tehlikeye düştü. Artık hızlı ve düzensiz geri çekiliş başlamıştı. Bu çekiliş Toroslar'ın güneyine yani Misak-ı Millî sınırlarına kadar sürdü.

Yıldırım Orduları Grubu'nun uğradığı bozgunun maliyeti Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap topraklarının kaybından çok daha önemliydi. İngiliz taarruzunun başladığı 19 Eylül'den son muharebenin yapıldığı 26 Ekim'e kadar süren bir ayı geçkin sürede Yıldırım Orduları Grubu'nun kayıpları şunlardır: 75.000 esir; 360 top ve büyük miktarda malzeme, teçhizat; 800'den çok makineli tüfek; 210 kamyon, 44 otomobil, 89 lokomotif, 468 yük ve yolcu vagonu. Millî Mücadele'de Büyük Taarruz sırasında Türk ordusunun elinde (Batı cephesi) yalnızca 340 top bulunduğu hatırlanırsa Filistin ve Suriye bozgununun boyutları daha iyi anlaşılabilir.

FİLİSTİN CEPHESİNDE BOZGUN: *Liman von Sanders komutasında Filistin Cephesi'ni tutan Yıldırım Orduları Grubu, 1918 Eylülü'nde büyük bir bozguna uğradı. I. Dünya Savaşı boyunca hiçbir cephede yaşanmamış boyutlardaki bu bozgun, Mondros Mütarekesi'ni hazırlayan etkenlerden biriydi. Filistin'de Lawrence'in örgütlediği Arap birlikleri (üstte), Liman von Sanders Mustafa Kemal'le (altta).*

Mondros Mütarekesi, çeşitli olumsuzluklarına rağmen Filistin'de başlayan bozgunu durdurmuştur. Bischoff, *Ankara* adlı eserinde, *"...30 Ekim 1918'de imparatorluğun yıkılması manasına gelen Mondros Mütarekesi imzalanmasa idi, Haleb'in üzerlerine sirayet etmiş olan bozgun, İstanbul'un kapılarına kadar devam edecekti."* Belki de Millî Mücadele'nin ana hedefi olan Misak-ı Millî hudutları daha değişik olacaktı. Mustafa Kemal Paşa, Falih Rıfkı'ya anlattıklarında *"Gerek Erzurum Kogresi'nde, gerek Sivas Kongresi'nde Türkiye'nin hudud-u millisini tesbit için bir ıstılâh-ı medeniye istinat etmek lâzım geldiği vakit ben 'Türk süngülerinin işaret ettiği bu hattı' esas kabul ettim... Itiraf ederim ki, ben de hudud-u millîyi biraz Vilson prensiplerinin insanî maksatlarına göre ifadeye çalıştım. O insanî prensiplere istinadendir ki, Türk süngülerinin müdafaa ve tesbit ettiği hudutları müdafaa etmişimdir.*

Zavallı Vilson; anlamadı ki, süngü; kuvvet, şeref ve haysiyetin müdafaa edemediği hatlar, başka hiçbir prensiple müdafaa edilemez."

Diğer cephelerdeki durum da pek iç açıcı değildi. Irak cephesinde Ali İhsan Paşa'nın kumandasındaki Altıncı Ordu yüz binden fazla olduğu sanılan gü-

MÜTAREKE HEYETİ: Mondros Mütarekesi'ni imzalayan kurula başkanlık eden Bahriye Nâzırı Rauf Bey (Orbay), ateşkes öncesinde ülkenin baştanbaşa asayişsizlik içinde yüzdüğünü, devletin mali durumunun son derece bozuk olduğunu belirtir. Savaşın bütün yükünü omuzlarında taşıyan halkın bıkkınlığı da gözönüne alınırsa, mütarekenin tarihî bir zorunluluk olduğu ortaya çıkar. Mondros Mütarekesi'ni imzalayan Türk heyeti.

cüyle, aşağı yukarı aynı kuvvetteki İngiliz birliklerini Musul istikametinde Hamamali civarında durdurmaya uğraşıyordu.

Osmanlı kuvvetlerinin bir bölümü de Kafkasya'daydı. Mevcudu otuz üç bin civarında olan bu birlikler, Derbent'ten Tebriz'e kadar yayılmışlardı. Bunların Suriye, Irak ve Trakya cephelerine ulaştırılmaları mümkün değildi. Ayrıca, Hicaz, Asir, Yemen, Bingazi ve Trablus'da savaşan, her şeye rağmen direnen birlikler vardı (Mütareke imzalandığı haberi, bu birliklere Amiral Calthorpe aracılığıyla 6 Kasım'da ulaştırılabildi. Medine Muhafızı Fahrettin Paşa bu emre uymayarak 26 Aralık'ta verdiği cevapta, Padişah tarafından bir buyruk almadıkça teslim olmayacağını bildirmişti. Bunun üzerine, Adliye Nazırı Haydar Efendi başkanlığında bir heyet Medine'ye gönderilerek Padişah iradesi verildi. Fahrettin Paşa 10 Ocak 1919'da teslim oldu. Asir ve Yemen'deki birlikler de Aralık 1918'den önce teslim olmadılar.). Ancak, bu birliklerin gücü ya da direnmeleri savaşın akışını değiştirmekten uzak birer kahramanlık örneğiydiler.

Yapısal Bozukluklar

Osmanlı Devleti'ni mütarekeye zorlayan koşullar sadece cephelerdeki yenilgiler değildi. Ülkenin siyasi, iktisadi ve sosyal yapısı da çökmüştü. Mondros Mütarekesi'ni imzalayan heyetin başkanı olan Bahriye Nazırı Rauf Bey, anılarında mütareke öncesini şöyle anlatır: *"Rumlar kışkırtıcı hareketlerde öteki unsurlardan daha ileri gitmekte idiler. İzmir'den gelen Rum Metropolidi'nin Galata'da bir kilisede etrafına toplananlarla Ayasofya'ya çekecekleri Yunan bayrağını takdis için merasim yaptırdığı haberleri alınıyordu. Bahriyenin fiili kuvvetleri, harbin başından beri Bahriye Nezareti emrinden çıkmış, görünüşte Başkumandanlığa, gerçekte ise bütün donanmaya kumanda eden Alman amiralinin emrine verilmişti. İçinde bulunduğumuz sıkışık vaziyet bu kuvvetten derhal faydalanmaya mani bulunduğundan, 'Efrad-ı Cedide' mektebinde talim ve terbiyeye tabi iki bin kadar yeni askeri, derhal teçhiz ederek sukûn ve emniyeti korumak vazifesiyle Beyoğlu bölgesine gönderdim. Bunların vakur ve azimkâr tavır ve hareketleri hemen tesirini gösterdi, taşkınlıklar durdu, sukûn avdet etti."* Rauf Bey anılarında, mütareke öncesi bir Bakanlar Kurulu toplantısından Dahiliye ve Maliye Nazırları'nın ülkenin durumu hakkındaki değerlendirmelerini de nakleder. *"Dahiliye Nazırı: ... Yurdumuz baştanbaşa asayişsizlik içinde yürüyordu. İdare amirleri ve memurları harbin doğurduğu türlü sebepler yüzünden nüfuzları kırılmış ve nefislerine itimatları kalmamış bir halde bulunuyorlardı. Jandarmanın muallem zabitleriyle efradı orduya alınarak elden çıkmıştı. Bunların yeniden ikmâli için zaman lazımdı. Yüzbinlere varan asker kaçakları, memleket içinde yer yer haydutluklarla asayişsizlikleri günden güne artırmakta idiler. Birkaç gün evvel şakiler Bandırma-İzmir trenini durdurup yolcuları soymuşlardı. Gün geçtikçe durum daha da kötüye gidiyordu. Cavit Bey de mali vaziyetimizi izah etti. Bundan da devletin masraflarını -harp ve umumi idare bakımlarından- temin eden esas geliri, Alman hazine tahvilatı karşılığı olarak Almanya'da basılan kâğıt paraların teşkil ettiği; harp hali-*

nin, gümrük resmi gibi ağnam ve aşar rüsumunu da hiç mesabesine indirdiği; Almanya ile bağlılığımız kesilince devletin zaruri masrafları için elzem olan paranın karşılığını memleket kaynaklarından sağlamanın imkânsız olduğu ve kendisinin son nezareti zamanında iktisat edip ihtiyat olarak muhafaza eylediği 14 milyon liralık evrak-ı nakdiyeden (kâğıt para) başka hazinede para kalmadığı anlaşıldı. Halbuki... yalnız İstanbul halkının iaşesini sağlamak için hükümetin ayda dört buçuk milyon lira yardımda bulunması gerekiyordu... Yalnız marta kadar umumi masraf karşılığı olarak topu topu 45 bin lira kadar tahsisat kalmıştı."

Osmanlı Devleti'nin 1918 sonbaharında genel durumu buydu. Savaşın bütün yükünü omuzlarında taşıyan halk savaştan bıkmıştı. Asker ve sivil yöneticiler de savaşın sona erdirilmesinden yanaydı. Daha önceleri de İttihat ve Terakki içinde münferit barıştan yana teşebbüste bulunanlar olmuş, fakat başarılı olamamışlardı. Bu tür girişimlerde bulunanlardan biri de İttihat ve Terakki'nin ünlü silahşörü Yakup Cemil'di. Yakup Cemil, başka olayların da etkisiyle Bâbıâli'yi basıp, hükümeti devirerek "münferit sulh" yapmayı düşünüyordu. İttihatçılar, Yakup Cemil'in bu girişimini öğrenmişti. Yakup Cemil, girişiminin bedelini, parti içindeki çekişmelerin de etkisiyle, hayatıyla ödedi (1916).

Yeni Kabine İhtiyacı

1918 sonlarına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin mütareke yapması zorunlu hale gelmişti. Aynı şey müttefikleri için de sözkonusuydu. 4 Ekim 1918'de Almanya, İsviçre aracılığıyla 5 Ekim'de Avusturya İsveç aracılığıyla, Osmanlı Devleti de aynı günlerde İspanya aracılığıyla ABD'ne başvurarak barış istediler. Osmanlı Hükümeti aynı günlerde İzmir Valisi Rahmi Bey'i İngilizlerle görüşmeye memur etti. Rahmi Bey, 5 Ekim'de Vilayet Yabancı İşler Müdürü Charles Karabiber Bey ile Fransız uyruklu M. Edmond Giraud'yu Talat Paşa'nın teklifini kapsayan bir mektupla Midilli'deki İngiliz temsilcisine gönderdi. Atina'daki İngiliz elçisi kendisine gönderilen Karabiber Bey'i kabul etmek istememiş, Giraud'ya da Osmanlı Hükümeti'nin barış istemekte çok geç kaldığını söylemişti. Bu sıralarda Osmanlı Devleti'nin İsviçre elçisi savaşa

TALAT PAŞA HÜKÜMETİ ÇEKİLİYOR: *Kamuoyunun zorlaması ve dış etkenler, 1918 sonbaharında hükümetin çekilmesini ve barış antlaşması imzalanmasını zorunlu kılmıştı. İttihat ve Terakki önderlerinin istekleri doğrultusunda 14 Ekim 1918'de kurulan İzzet Paşa kabinesinde, Talat Paşa'nın önerdiği İttihatçılar yer alıyordu. Ahmed İzzet Paşa.*

sebep olan kabine iktidarda kaldığı süre içinde büyük devletler katında barışa el atmanın olumlu sonuç vermeyeceğini bildirdi. Aynı günlerde Yedinci Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa da, bir telgrafla Padişaha başvurarak, İzzet Paşa başkanlığında bir kabine kurulmasını ve nasıl olursa olsun barış yapılmasını isteyecektir. Mustafa Kemal Paşa'nın tarihi telgrafı şöyledir.

"Seryaver-i Hazret-i Şehriyari Naci Beyefendi'ye

(Gayet Mahremdir)

Talât Paşa kabinesinin mefluç bir halde, Tevfik Paşa hazretlerinin de muayyen bir kabine teşkilinde müşkülata maruz bulunmakta olduğunu haber alıyorum. Ordular muharebe kudretinden mahrum ve zaten mevcud kuvvetler müdafaadan aciz bir hale getirilmiştir. Düşman her gün daha müsait ve ezici şartlar ihraz etmektedir. Müttefikan olmadığı takdirde münferiden ve behemehal sulhü takarrur ettirmek lazımdır. Bunun için fevtolunacak bir an dahi kalmamıştır. Aksi takdirde memleketin kâmilen elden çıkması ve devletimizin gayr-i kabil-i telâfi mehalike maruz kalması baidü'l-ihtimal değildir.

Muhterem Padişahımıza olan sadakat ve merbutiyetim ve vatanımın temin-i selâmeti itibariyle arzederim ki, Tevfik Paşa hazretleri fiilhakika müşkülâta tesadüf etmişlerse sadaretin derhal İzzet Paşa Hazretlerine tevcihi ve müşarün-ileyhin de, esası, Fethi, Tahsin, Rauf, Canbolat, Azmi, Şeyhülislâm Hayri ve acizlerinden mürekkep bir kabine teşkil etmesi zaruridir. Bu zevatın vücuda getireceği kabine, vaziyete hâkim olabileceği zan ve itikadındayım. Tevfik Paşa Hazretleri size isimlerini saydığım zevata müracaat ettiği takdirde, teshilâta mazhar olabilir zannederim. Münasip ise, bu zevatın Şevketmeap Efendimize arzını rica ederim.

15 Teşrinievvel 1918
Fahr-i Yaver-i Hazret-i
Şehriyari
Mustafa Kemal"

Kamuoyunun zorlaması ve dış etkenlerle İttihat ve Terakki hükümetinin çekilmesi ve galiplerle anlaşma yapacak müttefiklerin güvenine sahip yeni bir hükümet kurulması gerekiyordu. Talât Paşa, Almanya'dan dönünce böyle bir hükümetin kurulabilmesi için istifa etmek gerektiğini arkadaşlarına bildirdi. Oysa arkadaşlarının bir bölümü farklı düşünüyordu. Onlara göre:

"Mütareke olur olmaz azınlıklar taşkınlıklara başlayacaktı, bu muhakkaktı. Bu taşkınlıkları önleyebilmek için güçlü bir hükümete gerek olacaktı. Böyle olmadığı takdirde söz ayağa düşecek, kimseye meram anlatmak imkânı bulunmayacaktı."

Talât Paşa'nın hükümetten çekilmek yolunda aldığı karardan vazgeçmesi için çok çalışıldı. Fakat, olayların gelişimi Talât Paşa hükümetinin çekilmesini gerektiriyordu. Ayrıca Talât Paşa,

hükümetinin görevden alınacağını biliyordu. Görüşmelerinde Vahdeddin, "memleketin içinde bulunduğu şartların ağırlığından, bir çare bulma zorunluluğundan ve bunun için de ilk tedbir olarak, son senelerin yükünü omuzlarında taşımamış şahsiyetlerden kurulu nisbeten tarafsız bir kabinenin işbaşına gelmesi mecburiyeti"nden bahseder.

Fethi Okyar anılarında Talât Paşa'nın kurulacak kabineye üç İttihatçı bakan sokmak niyetinde olduğunu yazar. *"Kabineyi kim kurarsa kursun, üç nazırlığın yakın arkadaşlarımıza verilmesinde ısrar edeceğim. Bunlar Fethi ve Cavit beylerle... Rauf Bey'dir. Rauf Bey'i Hamidiye kahramanı olarak İngilizler severler ve sayarlar. Bizim mütareke konuşmalarımız İngilizlerle olacak. Rauf Bey'in heyetimizin başında olmasında fayda değil, zaruret görüyorum. Fethi Bey Dahiliye, Cavid Bey de Maliye Nazırı olarak yeni kabinenin kilit mevkilerinde bulunursa, mümkün olduğu kadar kansız ve kinsiz bir iktidar devri yapabiliriz. Bilirsiniz ki, bu iki arkadaşımız, itidalleri, bitaraflıkları ve şahsiyetleri ile, muhit ve mahfilde itibar ve muhabbet gören arkadaşlardır."*

Yeni hükümeti kimin kuracağı meselesi gündeme geldiğinde, Vahdeddin, Talât Paşa'nın fikrini almak durumunda kalır. Talât Paşa da Tevfik veya İzzet paşalardan birinin işbaşına getirilmesinin uygun olacağını belirtir. 8 Ekim 1918'de Talât Paşa'nın istifası üzerine Vahdeddin yeni kabineyi kurmaya Tevfik Paşa'yı memur eder. Tevfik Paşa hemen kabinenin teşkiline girişir. Otuz altı saat sonra kabine üyelerinin çoğunu belirler. Ancak kabineye İttihat ve Terakki'den bazı kişilerin de alınması Tevfik Paşa'dan istenir. Talât Paşa, "İşe yarayacak adamlar, hep İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olanlardır, bunun haricinde adam bulamazsınız. Cavid, Hayri ve Rahmi beyleri ve sairlerini kabineye almalısınız" diyerek Tevfik Paşa'yı zorlar. Tevfik Paşa böyle bir zamanda bu tür bir kabinenin iktidara gelmesini uygun bulmadığını belirtir. Bunun üzerine Talât Paşa, "o halde kabineyi İzzet Paşa teşkil etsin" der. Tevfik Paşa bu gelişmeyi Padişaha arz eder ve hükümeti kurma görevi İzzet Paşa'ya verilir.

Talât Paşa'nın yeni hükümetin kurulmasındaki belirleyici rolüne İttihat ve Terakki katib-i umumisi Mithat Şükrü de anılarında yer verir, İzzet Paşa hükümetinin Talât Paşa'nın padişaha etkisiyle kurulduğunu yazar.

İzzet Paşa Kabinesinin Kuruluşu

İzzet Paşa kabinesi 14 Ekim 1918'de kuruldu. Kabine İttihat ve Terakki yöneticilerinin istekleri doğrultusunda kurulmuş, Talât Paşa'nın önerdiği İttihatçılar da kabineye girmişti. İzzet Paşa'nın harbiye nazırlığını da üzerine aldığı kabinede dahiliye nazırlığına Fethi Bey, maliye nazırlığına Cavid Bey, bahriye nazırlığına Rauf Bey ve adliye nazırlığına eski Şeyhülislâm Hayri Efendi gibi İttihatçılar getirilmişti. Ünlü İttihatçıların da yer aldığı İzzet Paşa hükümetinin esas amacı savaşa son vermek ve onurlu bir barış yapmaktı.

Fakat, İzzet Paşa İttihat ve Terakki'nin yapılacak barışın şartlarını beğenmeyerek, Bâbıâli baskınına benzer bir darbe yapacağından endişeleniyordu. Rauf Bey aracılığıyla Talât Paşa'dan güvence almak ihtiyacını hissetmişti. Talât Paşa, bu güvenceyi vermiş fakat şunları da eklemeyi unutmamıştı: *"Mağlubiyetimizin doğurduğu vaziyet ve fırsattan düşmanlarımız istifadeye kalkıp namusumuzla oynamalarına asla razı olmayacağımızı takdir edersin"*

İzzet Paşa'nın endişeleri yersiz değildi. O sıralarda İstanbul'da Enver Paşa'nın harbiye nazırıyken İstanbul'da meydana gelebilecek herhangi bir ayaklanmaya karşı kullanmak amacıyla kurduğu gizli bir kuvvet vardı. Bu kuvvetler Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa kumandasındaydı ve doğrudan doğruya Enver Paşa'ya bağlıydı. Bu kuvvetler her türlü araç ve gereçle donatılmıştı. Haydarpaşa ve İstanbul yakalarında bulunan bu birliklere Yarbay Ali Bey (Çetinkaya) ve Merkez Kumandan Yardımcısı Şerif Bey komuta ediyordu. Bu birlikler Enver Paşa'ya bağlılık yemini etmişlerdi. İzzet Paşa, sadrazam ve harbiye nazırı olmasına rağmen böyle bir birliğin varlığını çok sonraları Rauf Bey'den öğrenir.

İttihat ve Terakki'nin güdümünde kurulan bu kabineye Vahdeddin'in çeşitli itirazları olmuştu. Fakat o günün şartları altında bunları kabul etmek durumundaydı.

Halk İttihatçıların yer aldığı İzzet Paşa kabinesine "dümdar (artçı) kabine" adını vermişti.

Mütareke Hazırlıkları

19 Ekim 1918'de İzzet Paşa kabinesi'nin programı Meclis-i Mebusan'da okundu. Hükümet programında ve İzzet Paşa'nın yaptığı açıklamada, hükümetin Wilson prensiplerini benimsediği, Araplarla meskûn yerlerde Hilâfet ve Saltanat makamına bağlı kalmak şartıyla muhtar bir idare şekli düşünüldüğü, savaş esnasında bazı zorunluluklar nedeniyle sürülmüş olanların geri dönmelerini yerinde bulduğunu "idari ve askerî kararlarla" sürülmüş olan bazı kimselerin serbest bırakılmalarını uygun gördüğünü, siyasi mahkûmların affı gibi meseleleri acele olarak ele alma-

MÜTAREKE VE SEVR: İtilâf Devletleri'nin deniz üssü yaptıkları Limni adasının Mondros limanına 26 Ekim 1918 gecesi ulaşan Osmanlı heyeti, ertesi sabah İngiltere'nin Akdeniz filosu başkomutanı Amiral Calthorpe'un kumanda gemisi olan Agamemnon zırhlısına geçti. 27 Ekim'de başlayan görüşmeler beş oturum sonra Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla sonuçlandı. Bir yıl sonra da Sevr Antlaşması imzalanmış ve Osmanlı Devleti parçalanmıştı. Müttefikler adına Mondros'u imzalayan İngiliz Amirali Calthorpe (yanda), Sevr Antlaşması'nın imzalanması (karşı sayfada).

yı gerekli saydığını, fakat bir mütarekenin imzalanmasını her işten daha öne aldığını açıkladı. İzzet Paşa ilk iş olarak mütareke girişimlerine başladı. Bu sırada Kûtü'l-Amare'de esir düşen İngiliz Generali Townshend, Rauf Bey'e bir mektupla başvurarak İngiliz hükümetiyle Devlet-i Aliyye arasında barış yapılmasına aracılık edebileceğini bildirdi. Rauf Bey, teklifin Sadrazam Paşa'ya yapılmasının daha uygun olacağını söyler. Townshend bu kez teklifini İzzet Paşa'ya yapar. Teklif İzzet Paşa'ca olumlu karşılanır ve Townshend'le görüşürler. İzzet Paşa konuyu 16 ekimde toplanan bakanlar kuruluna getirir. Aynı toplantıda Hahambaşı Hayim Naum Efendi'nin Amerika'ya gitmesine izin verilmesi de görüşülür. İzzet Paşa, kabine toplantısında Hayim Naum Efendi'nin ABD hükümetiyle kesilmiş olan siyasi münasebetlerin yeniden başlaması ve aleyhteki cereyanları yatıştırmak hususunda yararlı olacağını anlatır. Bakanlar kurulu her iki teklifi uygun görür ve General Townshend aracılığıyla İngiltere hükümetine teklif olunacak şartlar tesbit edilir. Dört maddeden oluşan şartlar şunlardır:

1. İtilâf Kuvvetleri tarafından işgal olunan topraklarda oturan ahalinin idari muhtariyetlerini Türkiye kabul edecektir,
2. Türkiye'nin siyasî, mali ve iktisadi istiklali mahfuz kalacaktır.
3. Şimdiki buhranın önlenmesi için gerektiğinde Türkiye'ye mali yardım yapılacaktır.
4. Yukarıdaki esaslar içinde sulh yapılması için İngiltere hükümetinin dürüstlüğünün ve azami müzaheretinin temini istenecektir.

Bakanlar Kurulu'nun aldığı bu kararların uygulanabilmesi için her şeyden önce İngiliz generalinin yola çıkması gerekiyordu. Fakat İstanbul ve civarında hâlâ önemli bir güç olan Almanların müdahalesinden ve azınlıkların taşkınlıklarından çekinildiğinden generalin büyük bir gizlilik içinde gönderilmesi gerekiyordu. General Townshend, yaveri ve Yüzbaşı Tevfik Bey'den oluşan ekip, gizlilik içinde yola çıkartılır. Townshend, 20 Ekim'de Midilli'de, İngilizlerin Akdeniz Filosu Komutanı Amiral Calthorpe ile görüşür. 24 Ekim'de Yüzbaşı Tevfik Bey'den İngilizlerin müzakereye hazır olduklarını ve Amiral Calthorpe'a yetki verdiklerini bildiren telgraf gelir. Amiral Calthorpe, mütareke ile ilgili tebliğini İzmir Valisi Rahmi Bey aracılığıyla Sadrazam İzzet Paşa'ya göndererek mütareke için Osmanlı delegelerinin gönderilmesini ister. İzzet Paşa, Nurettin Paşa'nın gönderilmesinden yanadır ve bunu padişaha söyler. Vahdeddin, Damad Ferid Paşa'yı başdelege olarak göndermeyi tasarladığından Nurettin Paşa'nın gönderilmesini istemez. İzzet Paşa'ya "Asker göndermek uygun olur mu? Birbirlerinin kanını döken aynı meslekten olan bir kişi aradaki düşmanlığı nasıl durdurur" diyerek Damat Ferid Paşa'nın baş delege olarak gönderilmesini ister.

İzzet Paşa "Bu adam mecnundur, böyle önemli bir görev kendisine nasıl verilebilir" diyerek buna karşı çıkar. Ancak, padişah "biz onu idare ederiz" diye fikrinde ısrar eder. Bunun üzerine İzzet Paşa meseleyi ertesi gün Ferid Paşa'yla konuşur. Bu görüşme sırasında Ferid Paşa'nın "devletin toprak bütünlüğü üzerine mütareke akdini kabul ettiremezsem hemen bir savaş gemisi isteyip doğruca Londra'ya gider ve İngiltere Kralı ile mülâkat ederek ve 'ben senin babanın kadim dostu idim; arzularının kabulünü senden beklerim' diyerek tekliflerimizi kabul ettiririm" demesi İzzet Paşa'yı iyice şaşırtır. İzzet Paşa bu gelişmeleri Bakanlar Kurulu'nda gündeme getirir. Bakanların da tepkisiyle olay hükümet sorunu haline gelir. Hükümet mütarekeye gönderilecek delegelerin tespitine geçer. Adliye Nazırı Hayri Efendi'nin teklifiyle Rauf Bey baş delege olur. (Townshend de Rauf Bey'in baş delege olmasının uygun olacağını belirtmişti.) Diğer delegeliklere diplomat olarak Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey, askerî delege olarak kurmay yarbay Sadullah Bey, kâtipliğe de hariciye başkatibi Fuad Bey'in oğlu Âli Bey seçildi. Padişah, olayı olduğu gibi kabul etmek durumunda kaldı. Ancak gönderilecek delegelere verilecek talimata konmasını istediği şu iki maddeyi bizzat dikte etti.

"1. Hilafet-i Celile ve Saltanat-ı Seniyye ve Hanedan-ı Osmani hukukunun temami-i mahfuziyetinin temini,

2. Bazı eyalâta verilecek muhtariyyeti idarenin şekil ve mahiyeti temin olunarak muhtariyyetin yalnız idari olup siyasî olmaması şayet hiçbir çare ve imkân bulunamayıp da siyasi olacak ise, istiklâliyet daha ehven olacağı ve eğer siyasî muhtariyeti kabul edecek olursak âlem-i İslâma ihanet etmiş olacağımız fikrindeyim."

Sadaret Müsteşarı Ali Fuat Bey, Padişahın isteklerini İzzet Paşa'ya iletti. İzzet Paşa, zaten kendisinin de esas maksadının Saltanat-ı seniyye ve Hanedan-ı Osmani hukukunun muhafazası olduğundan buna bilhassa çalışmakta bulunduğunu, fakat mütareke görüşmelerinde barış esaslarına girişilmeyeceğinden o cihet üzerinde barış görüşmelerinde önemle durulacağını söyledi.

Osmanlı delegeleri 24 Ekim 1918'de "Peyk-i Şevket" kruvazörü ile İstanbul'dan Bandırma'ya oradan da trenle İzmir'e hareket ettiler. 26 Ekim sabahı "Zafer" römorkörüyle İzmir'den ayrılarak Foça açıklarında bekleyen İngilizlerin karakol gemisine çıktılar. Ak-

şama doğru Sığrı açıklarındaki "Liverpool" kruvazörüne geçtiler. 26 Ekim gecesi İtilâf Devletleri'nin deniz üssü yaptıkları Limni Adası'nın Mondros limanına ulaştılar. Görüşmelerin yapılacağı İngiliz Akdeniz Filosu başkomutanı Amiral Calthorpe'nin kumanda gemisi olan Agamemnon zırhlısına geçtiler. Görüşmelere ertesi gün başlanması kararlaştırıldı.

Osmanlı heyetine hükümetçe sekiz maddelik bir talimat verilmişti. Wilson'un barış şartlarına fazlaca umut bağlanan ve oldukça iyimser bir beklentiyle hazırlanan bu talimatta, Boğazların ticaret ve savaş gemilerine açılacağı ancak, Yunan savaş gemilerinin girişine izin verilemeyeceği, askerin terhis edileceği, hükümet idaresine hiçbir şekilde müdahalenin kabul edilemeyeceği, memleketin hiçbir yerine asker çıkartılmacağı, Almanya'nın borç vermeye devam edemeyeceği muhakkak olduğundan, nakdi yardımda bulunulması isteniyordu.

Rauf Bey başkanlığındaki heyet İngilizlerle görüşme masasına oturduğunda, hükümetin kendilerine verdiği talimat doğrultusunda İngilizlerle anlaşabilecekleri umudunu taşıyorlardı. Oysa Mütareke şartları çok daha önceden War Office ve Admiralty tarafından hazırlanıp 3 Ekim'de kabine önüne gelmiş, Versailles'da 6-8 Ekim arasında görüşülüp, 22 Ekim'de İngiliz kabinesince Amiral Calthorpe'a gönderilmişti.

Fransızlar, İngilizler'in tek başına Türkler'le görüşmesinden yana değildi. Fransız hükümeti bunu protesto etti. İngiliz amirali Türkler'le doğrudan görüşmeye yetkili değildi. Başkomutan değildi ve İtilâf Devletleri'nin ortaklaşa rızasıyla kendisine yetki verilmiş değildi. Amiral Calthorpe, Fransızların tüm itirazlarına rağmen görüşmelere katıldı ve mütarekeyi imzaladı. Fransızlara da mütareke hükülerine göre ertesi gün öğle üstü çarpışmaları durdurmaları gerektiğini söyledi.

İngiliz çıkarları, İngilizleri, müttefikleriyle bile anlaşmadan mütareke yapma durumunda bırakmıştı. Mütareke hükümlerinde öncelikle bağıtlanan maddeler de İngiliz çıkarlarıyla ilgiliydi. Mütareke maddeleri arasında ne toprak meseleleri ne de Fransa, İtalya ve Yunanistan'ın çıkarlarını ilgilendiren meselelerden bahsedilmişti. Ancak, İngiltere'yi doğrudan ilgilendiren konulardaki maddeler tüm açıklığıyla yazılmıştı. 24 esas maddesi olan mütarekenin 11 maddesi denizcilik ve denizciliği içeren konularla ilgiliydi.

İngiliz hükümetince Calthorpe'a mütareke şartlarıyla birlikte gönderilen yazıda, özellikle Fransız ve İtalyanları tatmin etmek için, bütün maddelerin kabul ettirilmesi yolunda çaba gösterilmesi istendikten sonra, şöyle deniyordu: "Fakat kanımızca ilk dört şart o denli önemlidir ve tam olarak uygulandığında bizi ister istemez duruma öyle egemen kılacaktır ki, kalan bütün diğerleri ya da herhangi biri üzerinde ısrar etmek, hatta kalan yirmi maddeden belirli birini ileri sürmek, sizce, hayati dört maddeyi derhal elde etmekteki başarımızı tahlikeye sokabilecckse, bunları elde etmeyi ve çabuk elde etmeyi böyle bir tehlikeye sokmak istemiyoruz."

Amiral Calthorpe, hükümetinden aldığı talimatı eksiksiz uyguladı. Sadece ilk dört maddeyi değil, diğer yirmi maddeyi de Osmanlı delegelerine kabul ettirdi. 31 Ekim'de İngiliz Savaş Kabinesi Calthorpe'a, müzakereleri kudret ve başarı ile yaptığından dolayı bir tebrik telgrafı göndermeye karar verdi.

Mütarekenin İmzalanışı ve Hükümleri

Beş oturum sürecek olan toplantılara 27 Ekim sabahı başlandı. İngilizlerce hazırlanan metin daha önce Osmanlı delegelerine verilmediğinden, delegeler metnin içeriğinden ilk kez müzakere sırasında haberdar oldular. 24 maddeden oluşan mütareke metnindeki maddeler birer birer görüşülmeye başladı. Üzerinde anlaşma sağlanamayan maddeler geçilerek onu izleyen madde görüşülüyordu. Amiral Calthorpe, İngiliz çıkarlarıyla doğrudan ilgili olan ve İngiliz hükümetine göre kabul edildiğinde İngilizleri duruma egemen kılacak ilk dört maddenin görüşülmesi sırasında bunlar üzerinde tartışmaya istekli olmadığını gösterdi. Taraflar ilk madde üzerinde anlaşamadılar. İkinci maddeye geçildi. Calthorpe ikinci maddeyi okuduktan sonra mütareke yapmak için bunun aynen kabulünün esas şart olduğunu söyledi. Üçüncü ve dördüncü maddelerin de aynen kabulünün şart olduğunu tekrarladı. Diğer maddeler görüşülürken bazılarında değişiklikler yapıldı. Ancak ilk dört madde gibi, iki önemli madde de olduğu gibi kabul edildi. Bunlar, Toros tünellerinin işgalini içeren 10. maddeyle, denizciliğe, askerliğe ve ticarete ilişkin her türlü gereçlerin tahrip olmasını önleyen 13. maddeydi. Calthorpe, hükümetince verilen talimatı başarıyla uygulamıştı. Fakat maddeler üzerindeki görüşmeler umduğundan daha uzun sürmüştü. Bu durum, yenen devletin temsilcisini sinirlendirmişti. Rauf Bey anılarında, "Kendilerinin son derece uysal davranışlarına rağmen, Calthorpe'un müzakerenin uzayıp gittiğinden şikâyet ettiğini" anlatır. Calthorpe Osmanlı heyetini "Ticari ve iktisadi meselelerle meşgul değiliz. Harp eden iki milletin mümessilleri olarak, geçici bir ateş kesme kararı vermek için toplanmış bulunuyoruz. Hükümetim müzakerelerin uzamasından şikâyetçidir" der. Bu şartlar altında süren görüşmeler sonucu Osmanlı heyeti İstanbul'dan emir gelmeden mütarekeyi imzalamak durumunda kalır. Türk delegelerinin tüm çabalarına rağmen mütareke maddeleri esas itibarıyle İngilizlerin dikte ettiği biçimde gerçekleşmiştir. Bu maddeler arasında İngiliz çıkarlarını doğrudan ilgilendiren ilk dört maddeyle, 10. ve 13. maddeler üzerinde hiçbir değişiklik yapılmadan olduğu gibi kabul edildi. Diğer on sekiz maddede bazı değişiklikler yapıldı. Oldukça ağır şartlar içeren mütareke hükümlerinin belki de en önemli özelliği, maddelerin çoğunun açık olmamasıydı. Bu belirsizlik, Osmanlı delegelerini doğal olarak endişelendirir. Rauf Bey, İngilizler'in mütarekeyi dürüstce uygulayacaklarından emin olmakla birlikte, yine de Amiral'den bazı güvenceler almak ihtiyacını hisseder. Her ne kadar Amiral Calthorpe, "Boğazların işgali sırasında Osmanlı birliklerinin bulunabileceği ve Yunan gemilerinin boğazdan geceleyin geçmeleri istemini hükümetine yazacağını, İstanbul ve İzmir limanlarına Yunan gemilerinin girmeyeceğini sandığını" Rauf Bey'e söylemişse de Rauf Bey bu özelliklerin kendisine hitaben yazılacak bir mektupla taahhüt edilmesini Amiral'den rica eder. Calthorpe, gizli tutulmasına son derece dikkat edilmesi koşuluyla böyle bir mektubu yazacağını söyler. Rauf Bey, Sadrazam ve Zat-ı Şahaneyi haberdar etmek zorunda olduğunu, bunların dışında kimsenin haberi olmayacağını taahhüt eder. Bunun üzerine Amiral, sözkonusu mektubu Rauf Bey'e verir. Calthorpe'nin mektubu, Mondros Mütarekesi'nin Türk tarafı için ikinci önemli belgesidir. Calt-

MÜTAREKE DÖNEMİ İSTANBULU: Mondros Mütarekesi'nin hemen ardından, 12 Kasım 1918 günü İstanbul'a bir Fransız tugayı getirildi. İtilaf Devletleri Donanması da 13 Kasım'da İstanbul'a girdi. Bu donanma 22 İngiliz, 12 Fransız, 17 İtalyan, 4 Yunan gemisinden oluşuyordu. Yunan gemileri Ahırkapı açıklarında demirlemişti. Mütareke döneminde Beyoğlu sokaklarında devriye gezen müttefik ve Türk devriyeleri.

horpe Rauf Bey'i fazlasıyla umutlandıran bu mektubunda, Çanakkale ve Karadeniz boğazı istihkamlarında yalnız İngiliz ve Fransız askerinin istihdam edileceğine dair İngiltere Hükümeti adına teminat vermeye yetkili olduğunu; işgal sırasında bir miktar Türk askeri bulunmasını hükümetine tavsiye ettiğini, İstanbul ve İzmir'e Yunan askeri gönderilmesinden sakınılması yolundaki talebi destekleyerek hükümetine bildirdiğini ve Osmanlı Hükümeti asayişi ve müttefik tebaanın can ve malını korumaya muktedir oldukca İstanbul'un işgalinin sözkonusu olmayacağını bildiriyordu.

Mütarekeyle ilgili Türk tarafını umutlandıran bir başka belge de, Amiral Calthorpe'un hükümetine gönderdiği 6 maddelik bir telgraftır. Bir sureti Türk heyetine verilen telgrafta, Calthorpe, hükümetinden mütarekenin önemli maddelerinin daha yumuşak (Türk delegelerinin isteği doğrultusunda) uygulanmasını istiyordu.

Taraflarca imzalanmış bir anlaşma varken Osmanlı tarafının, hukukî ve ahlakî yönü tartışılır bir mektuba bel bağlaması ve bir telgraf suretine güvenmesi gerçekten şaşırtıcıdır. Üstelik sözkonusu mektupla Calthorpe ilk madde dışında herhangi bir taahhüde girmiyordu. İngiliz hükümeti bu istekleri reddetmekte tamamen serbestti. Rauf Bey anılarında, *"Kırım muharebesinden beri İngiliz ve Fransızlar'ın yalnız ahitlerine değil, vaatlerine de sadık milletler oldukları hakkında milletimizde umumi bir kanaat vardı. Bu kanaate ben de iştirak ediyorum"* der.

Mütarekeden Sonraki Gelişmeler

Türk heyeti Mondros'tan döndüğünde oldukça iyimserdi. Hükümet ve devlet erkanı da mütarekenin başarılı olduğu kanısındaydı. Mütareke heyetini karşılamaya gelen Şura-yı Devlet Reisi Reşid Âkif Paşa elde edilen başarıdan dolayı delegeleri tebrik ediyor, Sadrazam İzzet Paşa da sonuçtan pek memnun olduğunu söylüyordu.

Rauf Bey gazetelere yaptığı açıklamada, *"İngilizler çok açık kalpli ve samimi davrandılar. Bu mütareke ile devletimizin istiklâli, saltanatımızın hukuku tamamıyla kurtarılmıştır. Bu mütareke değil savaş halinden çıkmak isteyen denk iki kuvvetin arasındaki düşmanlığı durdurmaları hali gibi bir şeydir"* diyordu. Ayrıca İngilizlerin Osmanlıları yaşatma fikrinde olduklarına inandığını, İstanbul'a tek bir düşman askerinin çıkmayacağını, Adana'nın işgal edilmeyeceğini söylüyordu. Mütareke heyetinin diplomat delegesi Hariciye Müsteşarı Reşad Hikmet Bey de mütareke maddelerini tek tek ele alıp aynı iyimserlikle İngilizlere ne denli taviz verdirildiğini açıklıyordu. Sadrazam İzzet Paşa da ordulara ve mülki örgüte gönderdiği 2 Kasım 1918 günlü genelgesiyle, savaşta en ağır yenilgiye uğra-

mış ve en yorgun olan Osmanlı Devleti'nin, yapılan öbür mütarekelere göre daha hafifini imzaladığını bildiriyordu. Dört yıl süren bir savaştan sonra yenik taraf devlet adamlarının bu denli uzak görüşten yoksun olmaları anlaşılır şey değildir. Bu bir noktada Osmanlı devlet adamlarının savaşın sorumlusu olarak İttihat ve Terakki'yi görmeleri ve İtilaf devletlerinin de aynı kanıda olduğunu zannetmelerinden kaynaklanıyordu. Bir başka etken de, mütareke maddelerinin muphem olması ve Calthorpe'nin verdiği güvenceydi. Oysa bu müphemiyet İngiliz çıkarları doğrultusunda yorumlanacak ve uygulanacaktı. Mütarekenin müphemiyetine ilk dikkati çekenlerden biri, Yedinci Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa'ydı. 3 Kasım 1918'de gönderdiği telgrafta ordulara gönderilen emirlerde, her ordunun kendine ait hususları uygulaması emir buyuruluyor. Tatbikata başlayabilmek için bazı maddelerin açıklanma mecburiyetini görüyorum der ve ilgili maddeleri yazar. Daha sonra Başkumandanlıkla aralarında bir dizi yazışma başlar. 6 Kasım 1918 tarihli telgrafında ise İskenderun'a her ne sebep ve bahane ile asker ihracına teşebbüs edecek İngilizlere ateşle engel olunacağını bildirir. 6 Kasım'da Sadrazam İzzet Paşa, İngilizlere silah kullanılmamasını isteyerek şöyle devam eder. "Mütareke şartlarının kötü yorumlanmasından ve kötü tatbik ve muhtelif tabirattan meydana gelen zorluklar görülmüştür. Mütarekenamede bu gayr-ı müsait alıkâmı kabul ettiren gaflet değil kati mağlubiyetimizdir."

İzzet Paşa'yla Mustafa Kemal Paşa arasındaki bu telgraflaşmalar, bir süre daha devam eder. Mustafa Kemal Paşa 8 Kasım 1918 tarihli telgrafında *"Mevadd-ı mezkûrenin mühim ve şamil medlullerinin bir an evvel tesbiti lâzımdır. Yoksa İngilizlerin tekalifine bugüne kadar olduğu tarzda makabelede devam edildiği takdirde bugün (Payas-Kilis) hattına kadar olan araziyi isteyen İngilizler tarafından yarın Toros'a kadar olan Kilikya mıntıkasının ve daha sonra Konya-İzmir hattının lûzum-u işgali tekalifinin birbirini veyl edeceğine ve binnetice ordumuzun kendileri tarafından sevk ve idaresi ve hatta heyet-i Vükelâ-yı Osmaniyenin Britanya Hükümeti tarafından lûzum-u intibahı gibi tekalifin karşısında da kalmak müstebad değildir Acz ve zaafımızın derecesini pek iyi bilirim. Bununla beraber*

devletin yapmaya mecbur olduğu fedakârlığın derecesini de tâyin ve tahdit etmek lâzım geleceği kanaatini muhafaza ederim."

Mütarekeden hemen sonra İtilâf devletleri mütareke hükümlerini diledikleri gibi uygulamaya başladılar. 8 Kasım 1918'de Altıncı Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa'nın tüm protestolarına rağmen İngilizler Musul'u işgal ettiler. 6-12 Kasım tarihleri arasında Çanakkale Boğazı'ndaki istihkâmlara el koydular. 12 Kasım'da İstanbul'a bir Fransız tugayı getirildi. 13 Kasım 1918'de İtilâf Devletleri Donanması İstanbul'a gelerek Dolmabahçe önüne demirledi. İtilâf donanmasının İstanbul'a geleceği önceden bilindiğinden donanmada Yunan gemilerinin olmaması için Osmanlı Hükümeti, Calthorpe'a başvurmuş ve verdiği söz hatırlatılarak, bunun yerine getirilmesi istenmişti. Londra, Yunan gemilerinin İstanbul'a girmemesi hakkındaki isteğin kabul edilmeyeceği ancak bu gemilerin mümkün mertebe arka safta tutulmasının sağlanacağı bildirilmişti. İtilâf Devletleri Donanması 22 İngiliz, 12 Fransız, 17 İtalyan ve 4 Yunan gemisinden oluşuyordu. Yunan gemileri Londra'nın belirttiği gibi Boğaz'da değil de Ahırkapı açıklarında demirlemişti. İtilâf donanması İstanbul'da boy gösterdikten sonra, İstanbul limanını terkederek İzmit Körfezine demirledi. İtilâf donanmasının İstanbul'a girişinin ertesi günü Karadeniz Boğazı müstahkem mevkii İtilâf devletlerince işgal edildi. 14 Kasım 1918'de İskenderun Fransızlar tarafından işgal edildi. Kars, Ardahan ve Batum'da yapılan plebisitte bu bölge halkı Türkiye'ye katılmayı kabul ettiği halde İngilizler, bu yerlerin boşaltılmasını isteyerek, 24 Aralık 1918'de Batum'u işgal ettiler.

Bazı Türk birliklerinin teslim olmaması ve Kars, Ardahan ve Batum'un boşaltılmasında Türk birliklerinin ağır davranması İngilizleri sinirlendiriyordu. Mütarekeyi keyiflerine göre uygulayabilmek için tehditten de kaçınmıyorlardı. 15 Kasım 1918'de General Allenby *"Meseleler Türklerle münakaşa edilmemeli, ancak onlara... isteklerin... icrasının zaruri olduğu söylenmelidir. Onların Kilikya ve Medine'de işlerin savsaklanmasını ve Azerbaycan'da hileye başvurmalarını, hezimetlerinin tabii neticelerinden kaçınmak maksadıyla tertip edilmiş, bizi aldatmaya matuf, beceriksizce teşebbüsler olarak görmekteyiz... İngiltere Krallık Hükümeti... ge-*

MÜTAREKEDEN SONRA: 2/3 Kasım 1918'de, aralarında Talat, Enver ve Cemal paşalarla Dr. Nâzım, Dr. Bahaeddin Şakir, Bedri ve Azmi beylerin de bulunduğu İttihat ve Terakki ileri gelenleri, bir Alman denizaltısıyla İstanbul'dan kaçtılar. İstanbul'u işgal eden İngiliz bahriyeleri Galata Köprüsü'nde (yukarda), İtilaf Kuvvetleri'nin Doğu Yüksek Komutanı Fransız General Franchet d'Espérey'in Sarayburnu'nda karşılanışı (yan sayfada).

rekirse çarpışmayı tekrar başlatmak hususunda tereddüt göstermeyecektir. Türklere mütarekeyi, galipler sıfatıyla hücumu durdurmak üzere asgari hadler içinde bahşettik" diyecektir.

Mütarakeyi izleyen günlerde (2/3 Kasım 1918), Talat, Enver, Cemal paşalar, Dr. Nazım, Dr. Bahaeddin Şakir, Bedri ve Azmi beyler gibi İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleri bir Alman U-170 denizaltısıyla İstanbul'dan kaçtı.

O güne kadar sessiz duran muhalif basın ve meclisteki azınlık mebusları hükümeti şiddetle eleştirmeye başladılar. Padişah da Evkaf Nazırı Abdurrahman Şeref Efendi'yi İzzet Paşa'ya göndererek kabine üyelerinden bazıları hakkında kamuoyundaki tepkiden ve kabinenin mütecanis olmaması nedeniyle, kabinenin İttihat ve Terakki'nin bir başka şekli olarak adlandırıldığından bahisle, kabinede değişiklik yapılmasını tebliğ ettirdi.

İstifası istenen kabine üyeleri Hayri Efendi, Cavid ve Fethi beylerdi. İzzet Paşa, Hayri Efendi ve Cavid Bey'in zaten istifa etmekte olduklarını; Fethi Bey'in mecliste bir partinin başkanı (Teceddüt Fırkası) olduğunu, bu nedenle değiştirilmesinin uygun olmayacağını söyledi. Padişah daha sonra Âyan Reisi Ahmed Rıza Bey'i İzzet Paşa'ya göndererek Fethi Bey'in bir dakika bile kabinede kalmasının caiz olmadığı gibi başkalarının da değiştirilmesi gerektiğini bildirdi. İzzet Paşa saraya gidip durumu zat-ı şahane'ye arz edeceğini söylediyse de, padişah, gece geç vakit Ahmed Rıza Bey'i tekrar İzzet Paşa'ya göndererek değişiklikte ısrar etti. Bunun üzerine İzzet Paşa bakanları topladı. Birlikte istifaya karar verdiler.

Yeni hükümeti kurma görevi Tevfik Paşa'ya verildi. Mütareke döneminin ikinci kabinesi olan Tevfik Paşa kabinesi çok zor şartlarda iktidara geliyordu. İtilâf Devletleri donanmasının Dolmabahçe önlerine demirlediği, Fransız Ordusu başkumandanı General Franchet d'Espérey'in, azınlıkların taşkın gösterileri arasında, dizginsiz bir at üstünde, fatih edasıyla Beyoğlu'nda gösteri yaptığı günlerdi. İtilâf Devletleri Mütareke hükümlerini diledikleri gibi uygulamaya başlamışlardı. Tevfik Paşa böyle bir dönemde görevi kabul etmek istemedi. Fakat sonunda padişahın iradesini kabul etti.

Kurulan yeni kabine renksiz ve silikti. Tek özelliği, içinde hiç İttihatçı ve tanınmış muhalefet siması olmamasıydı. Kabine Tevfik Paşa'nın Âyan Meclisi'nden tanıdığı birkaç aza ile, kendi çevrelerinde tanınan ve gelişigüzel seçilip alınmış kimselerden oluşuyordu. siyasi bir rengi ve hedefi yoktu. Kendisini destekleyecek bir siyasi güce ya da partiye de dayanmıyordu. 19 Kasım 1918'de güvenoyu alan bu hükümetin ömrü de ancak bir ay oldu. Padişah VI. Mehmed Vahideddin 21 Aralık 1918'de gönderdiği bir iradeyle Meclis'i feshetti. Böylece mütareke döneminin ilk safhası sona ermiş oldu.□

KAYNAKÇA

- AĞAOĞLU Ahmet, *Serbest Fırka Hatıraları*, İstanbul, ty
- AKŞİN Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul, 1976
- ATAY Falih Rıfkı, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, İstanbul, 1955
- BLEDA Mithat Şükrü, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul, 1979
- GÖNLÜBOL Mehmet, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara, 1977
- GÖZTEPE Tarık Mümtaz, *Osman Oğullarının Son Padişahı Vahdettin Mütareke Gayyasında*, İstanbul, 1969
- İNAL İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, 4 Cilt, İstanbul, 1982
- JAESCHKE Gotthard, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara, 1971
- KARABEKİR Kazım, *İstiklal Harbinin Esasları*, İstanbul, 1981
- MERAY Seha-Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, Ankara, 1977
- OKYAR Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, İstanbul, 1980
- ORBAY Rauf, "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, 1962
- RENOUVIN Pierre, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, İstanbul, 1982
- SANDERS Liman Von, *Türkiye'de 5 Yıl*, Istanbul, 1968
- SELEK Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, İstanbul, 1968
- TANSEL Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, I, Ankara, 1973
- TANSU Samih Nafiz, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul, 1969
- TANSU Samih Nafiz, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*, İstanbul, 1960
- TÜRKGELDİ Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim*, Ankara, 1951
- TÜRKGELDİ Âli, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara, 1948
- VAKKASOĞLU Vehbi, *Bozgun*, 1, İstanbul, 1975

Millî Mücadele'de Siyasal Kuruluşlar

Alev Er

Millî Mücadele döneminin siyasal kuruluşlarının incelenmesi sürecindeki gözlemlerimizden ilki, hiç kuşkusuz, bu dönemde, daha öncesiyle karşılaştırılamayacak kadar çok sayıda örgütün kurulduğunu saptamış olmaktır. Osmanlı Devleti'nin yenilgisini belgeleyen Mondros Mütarekesi, ülke topraklarının hemen tümünü işgale açık kılmış, devletin siyasal açmazını, tarihinde görülmedik ölçüde ağırlaştırmıştır. Bu durum, "devlet nasıl kurtulur?" sorusunu soranların ve bu soruyu yanıtlama savında olanların sayısını hızla artırmıştır. 1918-1922 yılları arasında çok sayıda kuruluşun siyaset sahnesine çıkmasının ve örgütsel çeşitliliğin temel nedenlerinden biri budur. İkinci olarak, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinin ve dolayısıyla yenilginin sorumlusu olan İttihat ve Terakki hükümetinin (Talât Paşa Hükümeti) çekilmesi, içinde bulunulan siyasal koşullar gözönüne alındığında paradoksal bir gelişme gibi görünmekle birlikte, örgütlenme özgürlüğü açısından olumlu sonuçlar doğurmuştur. İttihat ve Terakki hükümetlerinin, özellikle savaş yıllarında, kendisinden başka hiçbir siyasal güce hayat hakkı tanımayan tutumu, hazindir, ancak Mondros Mütarekesi'yle birlikte son bulmuştur. Başta, bir zamanların sözü dinlenir örgütlerinden olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası olmak üzere, birçok siyasal örgüt, İttihat ve Terakki yönetiminin son bulmasıyla birlikte siyaset yapma olanağına kavuşmuştur. Siyasal örgüt sayısını artıran bir üçüncü neden, savaş galibi Avrupa devletlerinin Osmanlı topraklarında nüfuz elde etme çabalarını daha da yoğunlaştırmış olmalarıdır. Bu amaçla, ayrılıkçılığı temel bir yöntem olarak benimseyen kimi Avrupa devletleri -örneğin İngiltere- ya ayrılıkçı çalışma yürüten örgütler kurdurtmuş ya da bu tür örgütlere verdikleri desteği daha da artırmışlardır.

Millî Mücadele dönemi siyasal örgüt tablosunun ikinci bir özelliği, yerel siyasal örgütlerin bu tabloda hatırı sayılır bir ağırlık taşımasıdır. Bu, doğrudan doğruya, Mondros Mütarekesi hükümlerinin satır aralarında beliren tehditlerle ilgili bir gelişmedir. Görünüşte galip devletlerin yeni bir saldırıyla karşılaşmamak ya da yenik devleti cezalandırmak için alması gereken doğal önlemleri içerdiği izlenimi bırakan 25 maddelik Mondros Mütarekesi metni, aslında, ülkenin birçok yöresinde girişilecek açık işgallere meşru zemin hazırlayan bir belgedir ve savaş içinde yürütülen gizli -açık pazarlıkların bir sonucudur. Mütareke metninin 7. maddesi İtilâf güçlerinin *emniyetlerini tehdit edecek durum zuhurunda* herhangi bir stratejik noktayı işgal hakkına sahip olduklarını belirtmekte, 24. madde *vilayât-ı sitte* (altı vilayet: Erzurum, Sivas, Mamuretülaziz, Diyarbekir, Bitlis, Van) terimine yer vererek bu hakkı daha da somutlaştırmaktadır. İtilâf devletlerinin bu koşullu işgali ilk ağızda nerelerde gerçekleştirecekleri pek kimsenin yabancısı değildir ve işgal tehditi altındaki yörelerin eşrafının gösterdiği ilk tepki, temelde barışçıl mücadele yöntemlerini benimseyen direniş örgütleri kurmak olmuştur.

Yakından bakıldığında kolayca görüleceği gibi, Millî Mücadele döneminin siyasal yaşamını Sivas Kongresi öncesi-Sivas Kongresi sonrası olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından Sivas Kongresi'ne kadar geçen dönemde irili ufaklı birçok yerel örgüt kurulmuş; bu örgütler kongre sonrasında ya çalışmalarına son vermiş ya da "Ankara Hükümeti"nin çekirdeğini oluşturan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin birer şubesine dönüşmüşlerdir. Kimi örgütler ise varlıklarını yalnızca ad olarak koruyabilmişlerdir. Sivas Kongresi sonrası dönemin bir başka özelliği de, İstanbul'un yeni bir merkezi-siyasal yetke seçeneğinin ortaya çıkmasından duyduğu kaygıyla, aralarında askerî nitelikte olanlarının da bulunduğu, "Harekât-ı Milliye"yi bastırma örgütleri oluşturmuş olmasıdır.

Bu dönemde kurulan örgütlerden bir bölümü fırka, bir bölümü de cemiyet adı altında örgütlenmiş olmakla birlikte, kimi fırkalar fırka özelliğini hemen hiç taşımamış ya da kısa sürede etkinliklerini yitirmişlerdir. Kimi cemiyetler ise programları ve yürüttükleri etkinliklerle, güçlü birer fırka işlevi üstlenmişlerdir. Barışçıl mücadele yöntemlerini benimseyerek kurulan kimi cemiyetler de, koşulların dayatmasıyla, askerî birer örgüt gibi çalışır olmuşlardır.

Bu nedenle, bu dönemin belli başlı örgütlerini fırka-cemiyet ya da askerî-siyasal nitelikli ayrımı yapmaksızın, tarihsel bir sıra içinde incelemek yanlış olmayacaktır, kanısındayız.

Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası

Ekim 1918'de, iktidardan ayrılan İttihat ve Terakki Fırkası'nın son kongresi toplanmadan önce, partiden önemli bir kopma oldu. İttihat ve Terakki, İstanbul mebusu ve yeni kurulan İzzet Paşa hükümetinin dahiliye nâzırı Ali Fethi (Okyar) Bey ve Karesi mebusu Hüseyin Kadri Bey önderliğindeki bir grup partiden ayrıldı. Ayrılanlardan büyük bir bölümü Meclis-i Mebusan üyesiydi ve Ali Fethi Bey'in başkanlığında Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nı kurdular. Bu kopma, savaş yenilgisinin ezikliğini duyan ve kendisi de liberalleşme çabalarına girişen İttihat ve Terakki içinde önemli bir tepki yaratmadı. Nitekim, 1 Kasım 1918'de toplanan son İttihat ve Terakki kongresine bu partinin üyeleri de çağrıldı. Ama Ali Fethi Bey bu çağrıya uymadı.

94 maddeden oluşan Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nın programı oldukça liberaldi. Programda yurttaşlara "serbest dolaşım hakkı" verilmesi isteniyor (md.6.), seçimlerin genel oyla olması ve kentlerde tek dereceli seçime gidilmesi gerektiği belirtiliyor (md. 10), Meclis-i Âyan üyelerinin yarısının eskiden olduğu gibi ömür boyunca değil, 8 yıllık süreyle atanması isteniyordu (md.9). Programın önemli bir maddesi de temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınmasına ilişkindi: Kanun-ı Esasî'de yurttaşlara tanınan özgürlüklere aykırı davrananlara ağır cezalar verilmesi öneriliyordu (md.11).

Gerçek anlamda bir parti örgütü kurmamış olmakla birlikte, Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nın Meclis-i Mebusan'da önemli bir ağırlığı vardı ve Hüseyin Kadri Bey gerek sansürün geri getirilmesi tartışmaları, gerekse Tevfik Paşa hükümetiyle ilgili güvenoylaması görüşmeleri sırasında yaptığı çıkışlarla dikkati çekti. Gerek Ali Fethi Bey'in, gerekse fırkanın öteki ileri gelenlerinin aksi yöndeki beyanlarına karşın, Ali Fethi Bey'in kurucusu olduğu *Minber* gazetesi Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nın resmi yayın organı işlevini üstlenmişti. Nitekim, Ali Fethi Bey'in çok yakın arkadaşı olan Mustafa Kemal'in İstanbul'da geniş kitleler önüne çıkışı da bu gazetedeki yazıları dolayısıyla oldu. İstanbul'a geldiğinde, Ali Fethi Bey'in de içinde olduğu dar bir çevre oluşturan Mustafa Kemal, Mütareke uygulamaları ve genel olarak ülkenin içinde bulunduğu koşullar konusundaki düşüncelerini zaman zaman bu gazete aracılığıyla açıklıyordu.

OSMANLI HÜRRİYETPERVER AVAM FIRKASI: *Ali Fethi (Okyar) Bey ve Karesi mebusu Hüseyin Kadri Bey'in kurdukları bu partinin amacı varolan siyasal kuruluşlar arasında ortak bir hareket oluşturmaktı. Fakat Hürriyet ve İtilâfçılar bu partiyi İttihat ve Terakki'nin bir uzantısı olarak gördüklerinden birlikte davranmaya yanaşmadılar. Bunun yanı sıra partinin kapatılması için de çaba gösterdiler. Sonunda Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası 5 Mayıs 1919'da Meclis-i Vükelâ kararıyla kapatıldı. Fethi Bey.*

Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nın başlıca siyasal girişimi, varolan siyasal partiler arasında birleşik bir cephe oluşturmaya çalışmak oldu. Ancak bu doğrultudaki çağrıları, Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nın İttihat ve Terakki ardılı olduğunu ileri süren Hürriyet ve İtilâf yandaşı küçük partilerce reddedildi. Hürriyet ve İtilâfçılar Ali Fethi Bey'in Birleşik Cephe çağrısını geri çevirdikleri gibi partinin kapatılması için de yoğun bir çaba harcadılar. Birleşik Cephe kurma girişimi sonuçsuz kalan Ali Fethi Bey, Cavid Bey gibi eski İttihatçılar'ın da katkısıyla yeni ve daha güçlü bir parti oluşturmaya çalıştıysa da bunda da başarılı olunamadı.

Sansürün *Minber* üzerindeki yoğun baskıları nedeniyle zaten etkisiz kılınan Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası, 5 Mayıs 1919'da Meclis-i Vükelâ kararıyla kapatıldı. Dolayısıyla Ocak 1920'de toplanan son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında yer alamadı. Ali Fethi Bey başta olmak üzere, üyelerinin önemli bir bölümü Anadolu hareketine katıldı.

Teceddüt Fırkası

I. Dünya Savaşı'nın başlangıcından yenilgiye değin kesintisiz olarak iktidarda kalan ve bu süreçte alınan bütün kararlardan tek başına sorumlu olan İttihat ve Terakki Fırkası, yenilgi sonrası gelişmeleri parti olarak göğüsleyemeyeceği kanısıyla, 1 Kasım 1918'de son kongresini topladı. Kongrenin ilk günü bir konuşma yapan İttihat ve Terakki'nin son sadrazamı Talât Paşa o güne değin gelişen süreci yorumladı ve yer yer özeleştiri anlamı taşıyan açıklamalarda bulundu. Kongrede partinin geleceğine ilişkin, iki temel görüş ortaya çıktı. Bir grup partinin kendisini tümüyle feshetmesini ve siyasal yaşamdan çekilmesini savunuyordu. Bir başka grup ise, temiz bir siyasal geçmişe sahip parti üyelerinin, İttihat ve Terakki programını liberalleştirerek, yeni bir parti kurmasını öneriyordu. Sonunda ikinci görüş üstün geldi ve yeni partinin program ve tüzüğünün hazırlanması amacıyla bir kurul oluşturuldu. Ancak, kongre henüz sürerken, 2 Kasım 1918 gecesi, Talât, Enver ve Cemal pa-

TECEDDÜT FIRKASI: 1 Kasım 1918'de toplanan İttihat ve Terakki Fırkası'nın son kongresi sürerken 2 Kasım 1918 gecesi Talat, Enver ve Cemal paşalar ülkeyi terketti. Kongrede 5 Kasım 1918 günü alınan bir kararla Teceddüt Fırkası adı altında yeni bir parti kuruldu. İttihat ve Terakki Fırkası mebuslarının çoğunluğunun yer aldığı bu örgütün bir dönem başkanlığını yapan İsmail Canbulat.

şalar bir savaş gemisiyle ülkeyi terkettiler ve bu, İttihat ve Terakki'nin durumunu daha da ağırlaştırdı. Nitekim, 5 Kasım tarihli son oturumda yeni partinin adı konusunda yoğun tartışmalar oldu ve Hasan Rıza Paşa İttihat ve Terakki adının korunması yolundaki önerisini geri aldı.

Yapılan oylama sonucunda "İttihat ve Terakki adının tarihe karıştığı" kabul edildi ve yeni partinin adı Teceddüt Fırkası olarak belirlendi. İttihat ve Terakki Fırkası'nın son kongresinin 5 Kasım tarihli oturumunda alınan karara göre, Teceddüt Fırkası'nın yönetim kurulu şu üyelerden oluşuyordu: Hüsnü Paşa (Başkan), Seyid Bey, Mavrokordato Efendi, Yunus Nadi Bey, Şemseddin Bey, İhsan Bey, Orfanidis Efendi, Hamdi Bey, Faik Bey, Sabri Bey, Reşit Paşa, Galip Bahtiyar Bey, Dr. Tevfik Rüştü (Aras) Bey, Babanzade Hikmet Bey, Parsamyan Efendi, Mustafa Fevzi Efendi, İsmail Canbulat Bey, Sason Efendi.

Kuruluş bildirgesini 11 Kasım 1918'de Dahiliye Nezareti'ne veren Teceddüt Fırkası, mirasçısı olduğu İttihat ve Terakki'den farklı olarak, "liberalleşme" savındaydı. Bunun önemli bir belirtisi, eski ihtilalci yapıyı çağrıştıran "cemiyet" adının terkedilerek "fırka" sözcüğünün benimsenmesi ve yasal bir partinin sahip olması gereken örgütlenme yapısına yönelinmesiydi. Bir başka liberalleşme belirtisi, siyasal suçlardan ötürü idam cezası verilmesine karşı çıkan program maddesiydi.

Meclis-i Mebusan'daki İttihat ve Terakki mebuslarının çok büyük bölümü Teceddüt Fırkası'na katıldıklarından parti mecliste önemli bir ağırlığa sahip oldu. Nitekim, İzzet Paşa'nın istifasından sonra yeni hükümeti kurmakla görevlendirilen Tevfik Paşa, 18 Kasım'daki güvenoylaması sırasında, Meclis-i Mebusan'da karşısında hiç de küçümsenemeyecek bir Teceddüt Fırkası grubu buldu. Ancak Tevfik Paşa, meclisteki güçlü bir muhalefetle karşılaşacağına ilişkin kaygısının yersiz olduğunu kavramakta gecikmedi: Teceddüt Fırkası, Meclis-i Mebusan'ın feshine yol açacağı kaygısıyla siyasal ortamı sertleştirmekten, dolayısıyla Tevfik Paşa Hükümeti'ne muhalefet etmekten kaçındı. Bu tutum, Tevfik Paşa hükümetinin güvenoyu istemi ve sansürün geri getirilmesi ile ilgili meclis görüşmeleri sırasında açıkça görüldü. Gerek Mustafa Kemal ve gerekse Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası ise bu tutuma karşı çıkıyor ve Tevfik Paşa hükümetinin varlığının Meclis-i Mebusan'ın esenliği açısından daha büyük bir tehlike olduğunu, bu hükümetin kurulmasının meclisin kapatılması yolunda atılmış ilk adım olduğunu ileri sürüyorlardı. Gelişmeler bu görüşün haklı olduğunu ortaya koydu ama Teceddüt Fırkası durumu kavradığında iş işten geçmiş, Meclis-i Mebusan 21 Aralık 1918 tarihli padişah iradesiyle kapatılmıştı.

Teceddüt Fırkası'nın ömrü de, Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nınki gibi kısa oldu. Mütareke uygulamalarının gelişmesi ve Saray'ın ülke yönetimindeki ağırlığının artmasına koşut olarak, eski İttihat ve Terakki yönetiminden hesap sorma çabaları da yoğunlaştı. 4 Mart 1919'da kurulan Damat Ferid Paşa hükümetinin ilk girişimlerinden biri, İttihatçılar'ı kovuşturmak amacıyla bir Divan-ı Harb kurmak oldu. Bu olağanüstü mahkemenin aldığı kararlarla, başta eski İttihat ve Terakki yöneticileri olmak üzere pek çok kişi tutuklandı. Tutuklananlar arasında İsmail Canbulat, Ali Fethi Bey gibi, Teceddüt ve Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nın önde gelen yöneticileri de vardı. Bu yoğun baskıların doğal bir uzantısı olarak, Meclis-i Vükelâ'nın 5 Mayıs 1919'da aldığı bir kararla Teceddüt Fırkası kapatıldı. Partinin üyelerinden bir bölümü başka bazı örgütlerde çalışma yürüttüler. İtilâf donanmasının 16 Mart 1920'de İstanbul'u fiilen işgal etmesinden sonra, partinin birçok üyesi İstanbul'u terkederek Anadolu hareketine katıldı.

Milli Kongre

Millî Mücadele döneminde, parti çekişmelerinin ve siyasal tutkuların bir yana bırakılarak tek bir örgüt bünyesinde toplanılmasını savunan ve bu anlamda partilerüstü bir özellik gösteren kimi yapılanmalar ortaya çıktı. Bunlardan biri de, 29 Kasım 1918'de Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti Başkanı Dr. Esat Paşa'nın (Işık) öncülüğünde oluşturulan Millî Kongre'ydi.

Millî Kongre programının, örgütün kuruluş amacını açıklayan ve bünyesinde topladığı örgütlerin bir listesini veren 1. maddesi şöyleydi:

"1- Bilcümle kuva-yı milliyeyi tevhid etmek maksadiyle İstanbul'da müesses ve mütaazzi umum heyetler, cemiyetler ve fırkalar davet olunarak, 29 Teşrinisâni 334 tarihinde Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti'nde akdolunan içtimada âtideki cemiyetler, heyetler ve siyasî fırkalar ikişer mümessilinden Millî Kongre teşekkül etmiştir.

(Edebiyat Fakültesi, Üsküdar Türk Ocağı, Taceddüt Fırkası, Türk Ocağı, Himaye-i Etfal Cemiyeti, Hürriyetperver Avam Fırkası, Darülmuallimînler Mezunları Cemiyeti, Donanma Cemiyeti, Radikal Avam Fırkası, Tıp Fakültesi, Galatasaraylılar Yurdu, Fünun Fakültesi, Kabataş Teavün Cemiyeti, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Matbuat Cemiyeti, Muallimler Cemiyeti, Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti, Millî Türk Cemiyeti, Muhamiler Cemiyeti (Baro), Ressamlar Cemiyeti, Çiftçiler Derneği, Vi-

ağırlık merkezlerinden biri olan İzmir'de, mütarekenin hemen ertesinde örgütlenmeye gidilmesi, öte yandan yine o günlerde İttihat ve Terakki'nin mirasçısı olarak kurulan Teceddüt Fırkası'nın örgütü desteklediğini açıkça duyurması, İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti yöneticilerini tedirgin etti ve bu nedenle kuruluş bildirgesini ancak 1 Aralık 1918'de vilayete verebildiler. İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin etkin bir örgüt durumuna gelmesi, Nurettin Paşa'nın İzmir valiliğine atanmasından sonra gerçekleşti. Bu dönemde Heyet-i İlmiye adı altında bir başka örgüt daha kurulmuştu. Ocak 1919'da her iki örgüt birleştirilerek çalışmalar ortak yürütülmeye başlandı.

Cemiyet ilk olarak İstanbul'a bir kurul gönderdi ve Sadrazam Tevfik Paşa ve İtilâf yüksek komiserleriyle ilişki kurmaya çalıştı. Kurulun amacı toplantı halinde olan Paris Barış Konferansı'na herhangi bir biçimde katılarak İzmir'in Yunanlılar'a verilmesini önlemekti. Ancak bu sırada Tevfik Paşa hükümeti istifa ettiği için kurul İstanbul'da görüşme yapacak bir merci bulamadı. Bu arada İtalya yüksek komiseri Kont Sforza ile ilişki kuruldu. Öteki İtilâf devletlerinin İtalya'yı Paris Konferansı'nda devre dışı bırakmış olması nedeniyle, Kont Sforza kurula yakınlık gösterdi ve İngiliz Amirali Calthorpe'tan edindiği, İzmir'in yakın bir zamanda Yunanlılar'ca işgal edileceği yolundaki bilgiyi onlara aktardı. Hatta kurul üyelerini, Paris Konferansı'na katılmaları için bir İtalyan savaş gemisiyle yola çıkardıysa da, örgüt içindeki bir anlaşmazlık nedeniyle bu yolculuktan vazgeçildi.

İzmir'in işgal edileceği haberi yörede büyük tepkiyle karşılandı. Bu tepkiyi değerlendiren İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti de, Mart 1919'da İzmir'de bir kongre düzenledi. Çevre kent ve kasabalardan delegelerin de katıldığı kongrede bir muhtıra hazırlandı. Muhtırada bölgede Türk nüfusun çoğunlukta olduğu vurgulanıyor ve *"(Ulus), varlığını ve haklarını koruma konusundaki kararından dolayı, suçlanamayacağından emindir"* deniliyordu.

İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti çalışmalarını Haziran 1919'a değin İzmir'de sürdürdü. Daha sonra, Alaşehir Kongresi'nde alınan karar gereğince merkezini İstanbul'a taşıdı. İstanbul'un fiilen işgalinden sonra ise çalışmalarına son verdi.

İzmir'de işgal öncesinde Müdafaa-i Vatan Komitesi adı altında bir başka örgüt daha kurulmuştu. İşgalden bir gün önce Redd-i İlhak Cemiyeti adını alan bu örgüt çalışmalarını işgal altında da sürdürdü ve Sivas Kongresi sonrasında Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (İzmir Şubesi) adını aldı.

Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi

Millî Mücadele döneminde kurulan siyasal nitelikli örgütler Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi'nin özel bir yeri vardır. Yalnızca bir direniş örgütü olarak değil, aynı zamanda ve daha çok geçici bir hükümet biçiminde ortaya çıkan bu örgüt, bu yapısını, deyim yerindeyse, kıskançlıkla korumaya çalışmıştır.

Ağustos-Eylül 1918'de Batı Avrupa'daki savaşın belirgin bir biçimde Mihver devletleri aleyhine gelişmeye başlaması, ardından Bulgar cephesinin birkaç gün içinde çöküvermesi, Osmanlı devlet adamlarını ve yöre halkını Trakya'nın geleceği konusunda büyük bir telaşa düşürdü. Olası bir işgale karşı direniş hazırlıkları da daha o zaman başladı. Nitekim, Eylül 1918 sonunda Berlin'den dönen Talât Paşa'nın Edirne'de yörenin ileri gelenleriyle görüştüğü ve onlara bir direniş örgütü kurmalarını salık verdiği söylenir.

MİLLİ KONGRE: Partilerüstü bir nitelik taşıyan Milli Kongre 29 Kasım 1918'de Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti başkanı Dr. Esat (Işık) Paşa tarafından kuruldu. Düzenli bir örgüt yapısı olmamasına rağmen, İstanbul'da etkili olan Milli Kongre yer yer Mustafa Kemal'le de anlaşmazlığa düşmüştür. Dr. Esat Işık.

Mondros Mütarekesi imzalanıp da işgal olasılığı somut bir tehdite dönüşünce, Edirne mebusu Faik (Kaltakkıran) Bey, Şeref ve Şevket beylerin öncülüğüyle, 2 Kasım 1918'de İstanbul'da Küçük Kınacıyan Hanı'nda bir toplantı yapıldı ve Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında bir örgüt kurulması kararlaştırıldı. Birkaç gün sonra adını Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi olarak değiştiren örgüt Edirne'yi merkez edinerek kuruluşunu tamamladı. Örgütün kuruluş bildirgesinin Edirne valiliğine veriliş tarihi konusunda farklı görüşler olmakla birlikte, yaygın kanı bildirgenin valiliğe 1 Aralık 1918'de verildiği yolundadır ve örgütün resmî kuruluş tarihi olarak da bu tarih genel kabul görür. Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Heyet-i Osmaniyesi'nin kurucuları şunlardı: Faik (Kaltakkıran) Bey, Şehbender Şükrü Bey, Yolageldili Kasım Efendi, Şevket (Ödül) Bey, Dimetokalı Müftüzade Cemal Bey, Ahırköylü Ahmed Bey, Edirne Müftüsü Mestan Efendi, Maksutbeyzade Derviş Bey, Nazmibeyzade İsmail Bey, Ali Seyfi (Tülümen) Bey, Komanlızade Ömer Bey ve Edirne Belediye Reisi Şevket Bey. Örgütün amacı, 7 Aralık 1918 tarihli *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde yayınlanan programında şöyle belirtiliyordu:

"1- Trakya'nın Osmanlı saltanatı ile ilişki ve toprak bütünlüğünü sağlamak amacıyla Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi adında bir cemiyet kurulmuştur. ...

3- Cemiyet, yönetim kurulunun güvenine sahip kişilerden oluşturacağı delegeler aracılığıyla amaçlarını yabancı ülkelerde ve Osmanlı Devleti nezdinde savunacaktır. ...

4- Cemiyetin amacı, Milletler Cemiyeti düşüncesinin kurucusu olan Wilson prensiplerine bağlı kalarak memleketin egemenlik hakkını ve toprak bütünlüğünü yasalar çerçevesinde savunmak ve sağlamaktır. ...

7- Cemiyetin, Osmanlı saltanatında varolan partilerden hiçbiri ile ilişkisi yoktur. ...

9- Kuruluş amacı olan Trakya birliği ve toprak bütünlüğü sağlandığında, cemiyet varlığını sona erdirecektir."

Örgüt, kuruluşunun hemen ertesinde Trakya halkına seslenen bir de bildiri yayınladı. Bildiride Osmanlı Dev-

leti'nin Avrupa'da elinde kalan tek toprak parçasının Edirne vilayeti olduğu, bunun da büyük bir bölümünün Bulgar boyunduruğuna girdiği kaydediliyor ve örgütün yitirilen toprak ve hakları yeniden elde etmek için kurulduğu belirtiliyordu. Barışçıl ve diplomatik mücadele yöntemlerini benimseyen örgüt, on kişiden oluşan bir kurulu İstanbul'a göndererek, hükümet ve İtilâf yüksek komiserleriyle görüşmelere girişti. Ancak, bu girişimlerden kayda değer bir sonuç elde edilemedi. Bu yüzdendir ki, Ocak 1920'de yapılan ve örgütün üçüncü kongresi olan Edirne kongresinde, silahlı direniş birlikleri örgütleme kararı alındı. İstanbul'un fiilen işgal edilmesinden sonra, 31 Mart 1920'de Lüleburgaz'da yeni bir kongre toplayan Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Heyet-i Osmaniyesi, son kongresini de Mayıs 1920'de yine Edirne'de düzenledi. Bu kongrede Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne dönüşen örgüt, Trakya'nın Yunan birliklerince işgalinden sonra merkezini Ankara'ya taşıdı ve önce Trakya Yurdu adı altında çalışmalarını sürdürdü. Trakya Yurdu, Büyük Taarruz'dan kısa bir süre önce Isparta'da da şube açtı.

Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi'nin Millî Mücadele yıllarında bağımsız yapısını uzun süre korumaya çalıştığı görüldü. Trakya'nın, Anadolu'nun bütününden farklı sorunları ve bu sorunların farklı çözümleri bulunduğu savında olan örgüt, Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi'ne temsilci göndermediği gibi, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bünyesine katılmakta da uzun süre ikircikli davrandı. Öyle ki, örgüt bu cemiyetin bir şubesine dönüştükten sonra bile, kendi özgün adını bir süre daha korudu.

Wilson Prensipleri Cemiyeti

Savaşan tarafların tümü için yıkım getiren I. Dünya Savaşı'nın son yılında ABD Devlet Başkanı Woodrow Wilson'un, barış sağlayacağı ve bunu sürekli kılacağı savıyla ortaya attığı 14 Nokta Prensipleri Osmanlı aydınları arasında da yankı uyandırdı. Bütün ulusların kendi kaderlerini kendileri tayin etmeleri, büyük küçük bütün ulusların tam hak eşitliğine sahip olması, silahların azaltılması, barışı sürekli kılmak üzere bir Milletler Cemiyeti oluşturulması gibi ilkeler, kolayca taraftar topladı. Hele Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı ve Osmanlı aydınlarının büyük bir umutsuzluğa kapıldığı günlerde Wilson Prensipleri'yle özdeşleştirilen ABD dostluğu güçlü bir tercih durumuna geldi. Nitekim, İstanbul'un hemen bütün büyük gazetelerinin başyazarları ve kimi avukatlar 4 Aralık 1918'de Wilson Prensipleri Cemiyet adı altında bir örgüt kurdular. Örgütün kurucuları ve ilk yöneticileri şunlardı: Halide Edib (Adıvar) Hanım, Celal Muhtar Bey (Özden), *Sabah* gazetesi başyazarı Ali Kemal Bey, Hüseyin Avni (Ulaş?) Bey, Refik Halid (Karay) Bey, Hüseyin Bey, Ragıp Nurettin (Ege) Bey, *Âti* ve *İkdam* gazeteleri başyazarı Celâl Nuri (İleri) Bey, *Akşam* gazetesi başyazarı Necmettin (Sadak) Bey, *Zaman* gazetesi başyazarı Cemal Bey *Yeni Gazete* başyazarı Mahmud Sadık Bey, *Vakit* gazetesi başyazarı Ahmed Emin (Yalman) Bey ve *Yeni Gün* gazetesi başyazarı Yunus Nadi (Abalıoğlu) Bey.

TRABZON MUHAFAZA-I HUKUK-I MİLLİYE CEMİYETİ: 12 Şubat 1919'da kurulan bu cemiyet ilk kongresini yaptıktan sonra hızlı bir örgütlenme göstererek Ordu, Giresun ve Rize'de yerel birimler oluşturdu. Erzurum Kongresi'nde birçok konuda muhalefet yapan cemiyet daha sonra Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adını aldı. Örgütün kurucularından Trabzon Belediyesi Reisi Barutçuzade Ahmet Bey.

Cemiyetin 6 Aralık 1918 tarihli *Sabah* gazetesinde yayımlanan tüzüğünde iktisadî bağımsızlık savunuluyor, yabancı sermayenin ülkeye siyasal amaçlarla girmesine karşı çıkılıyor (md.4), hiçbir devletin Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmasına izin verilmeyeceği belirtiliyordu. Cemiyet ayrıca 9 maddelik bir ıslahat programı sunuyordu ki, bu program bütünüyle ABD korunması temel alınarak hazırlanmıştı. Buna göre, ABD'den en az onbeş, en çok da yirmibeş yıl süreyle, uzmanlardan oluşan "ıslahat heyetleri" çağrılacaktı. Bu uzman kurullar gerek devlet merkezindeki gerekse vilayetlerdeki kurumlarda reform çalışmalarının başına geçeceklerdi. Azınlıklara tam hak eşitliği sağlanacak, bu amaçla nisbi temsil esası getirilecek ve Meclis-i Vükelâ'dan en küçük yönetim birimine de, bütün Osmanlı uyrukları yönetime katılacaklardı. Öte yandan, Osmanlı Devleti'ne 25 yıl süreyle tarafsız devlet statüsü sağlanacaktı. ABD uzman kurulları belirtilen süre sonunda ülkeden ayrıldıkla-

WILSON PRENSİPLERİ CEMİYETİ: *ABD Devlet Başkanı Wilson'ın sürekli barışı sağlamak amacıyla attığı 14 Nokta Prensipleri ABD dostluğunun Osmanlı Devleti'ne zarar getirmeyeceği görüşünde olan birçok Osmanlı aydınını etkiledi. Bu görüşleri savunanlar 4 Aralık 1918'de Wilson Prensipleri Cemiyeti adı altında bir örgüt kurdular. ABD korumacılığını savunan bu görüşler Sivas Kongresi'nde mahkûm edildi. Halide Edip, Sultanahmet Mitingi'nde konuşurken. Kürsüde Wilson Prensibi 12. madde yazmaktadır.*

rında geride gelişmiş, ileri Avrupa devletleri düzeyinde yükselmiş bir devlet kalacaktı.

Bütünüyle ABD'nin "tarafsız", "Osmanlı topraklarında gözü olmayan" bir devlet olduğu varsayımına dayanarak geliştirilen bu program 5 Aralık'ta Wilson'a gönderilen bir muhtırada da geniş bir biçimde açıklanıyor ve "yardım" isteniyordu.

Kolayca anlaşılacağı gibi, bu girişim kısa süre içinde "Amerikanofillik" suçlamasıyla karşılaştı. Ama bu suçlamayı yapanlar, beklenildiğinin tersine, dönemin Türkçü-milliyetçileri değil, İngiltere ve onun yandaşlığını benimseyen saray ve çevresi oldu. Bu çevreler, Wilson Prensipleri Cemiyeti'ni kısa sürede etkisiz kılmak için, örgütün eski Turancı-İttihatçılar'ca kurulduğu propagandasını yaygınlaştırdılar. Bu bütünüyle temelsiz bir sav değildi; nitekim, kurucular arasında İttihatçılığı ile tanınan kimi yazar ve aydınlar hemen göze çarpıyordu. İngiliz yanlılarının Wilson Prensipleri Cemiyeti'ne yöneltikleri güçlü karşı çıkış noktalarından biri de, örgüt yandaşlarının imparatorluğun bütünlüğünü tehlikeye soktukları teziydi. Gerçekten de, Osmanlı topraklarında yaşayan azınlıkların bağımsız devletler kurmasını öngören 14 nokta ilkesiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun çokulus yapısını bağdaştırmak sözkonusu olamazdı. Bu ve benzer karşı çıkışlar sonucunda, Wilson Prensipleri Cemiyeti kısa süre içinde etkinliğini yitirdi. Nitekim, Halide Edib Hanım, cemiyetin "iki ay içinde söndüğünü" yazar.

1919 baharında yaşanan iki önemli olay, ABD korumacılığı düşüncesini yeniden canlandırdı. Bunlardan biri, manda sistemi getiren Milletler Cemiyeti Misakı'nın 28 Nisan 1919'da Paris Konferansı'nda kabul edilmesiydi. Saray ile Hürriyet ve İtilâf Fırkası bu gelişmeye uygun olarak açıkça İngiliz mandasını benimseyip İngiliz Muhipleri Cemiyeti'ni kurunca, bunlara karşı olan hatırı sayılır bir aydın grubu da yeniden ABD mandacılığına umut bağladı. ABD mandasının benimsenmesi düşüncesini yeniden gündeme getiren ikinci bir olay da İzmir'in Yunan askerlerince işgal edilmesiydi. İşgal, değil Osmanlı İmparatorluğu'nun bütününün korunmasının Mondros Mütarekesi sınırları içinde Osmanlı ülkesinin bile varlığını sürdürmesinin söz konusu olmadığını gösteren somut bir işaretti. Devletin paylaşılmasının ve dolayısıyla şu ya da bu ülkeyi tercih etmenin kaçınılmaz sayıldığı böyle bir ortamda, ABD mandacılığı, daha sonra Millî Mücadele'nin önderlerini oluşturacak birçok kişiyi de kapsayan önemli bir aydın grubu için doğal göründü. Öyle ki, Millî Mücadele'nin en önemli adımlarından biri olan Sivas Kongresi sırasında bile, aralarında Kara Vasıf Bey, Bekir Sami (Kunduk) Bey gibi kişilerin bulunduğu ABD mandası yandaşları düşüncelerini kongreye benimsetebilmek için yoğun bir çaba harcadılar. Nitekim Sivas Kongresi kararlarının 7. maddesine, "...devlet ve milletimizin iç ve dış bağımsızlığı ve vatanımızın bütünlüğü saklı kalmak koşuluyla, ...milliyet esaslarında saygılı ve ülkemizi ele geçirmek isteği olmayan herhangi bir devletin fennî, sınaî, ekonomik yardımlarını

hoşnutlukla karşılarız" biçiminde bir ibare eklendi. Mustafa Kemal'in kongre günlerinde Sivas'a gelen ABD generali Harbord'la yaptığı görüşme, bu "herhangi bir devletin" ABD olduğu sanısını güçlendirmektedir.

Ancak, Sivas Kongresi'ni izleyen süreçte, aslında mandacılığa karşı olan Mustafa Kemal ve arkadaşlarının hızla güçlenmesi ABD mandacılığı düşüncesini giderek geri plana itti. Bunda, ABD'nin İstanbul ve Çanakkale boğazlarını kapsayan bölgede özel statülü ayrı bir devlet kurma çabalarının ve Misak-ı Millî sınırları içinde kabul edilen Doğu Anadolu'nun bir bölümünü bağımsız bir Ermeni devletine vermek istemesinin de büyük payı oldu. Sonuçta, Ankara Hükümeti'nin güçlü bir yetke seçeneği olarak ortaya çıkmasıyla birlikte, ABD mandacılığı seçeneği de ortadan kalktı.

Kilikyalılar Cemiyeti

Mondros Mütarekesi'nin daha önce de anılan kimi maddeleri İtilâf askerlerinin güvenliklerini tehlikede hissettikleri noktaları işgal etmelerine olanak sağlıyordu. Bu noktalardan biri de Toros tünelleriydi. Bu, Adana yöresinin kısa sürede işgal altına gireceğinin habercisiydi. Nitekim, Kasım 1918 ortalarında İstanbul'a gelen ve sözkonusu yöreyle ilgili gözlemlerini dile getiren Ali Fuad (Cebesoy) Paşa'nın kaygıları da bu doğrultudaydı. Ali Fuad Paşa'nın önayak olmasıyla, Çukurovalılar 20 Kasım'da İstanbul'da bir toplantı yaptılar ve Kilikyalılar Cemiyeti adı altında bir örgüt kurmayı kararlaştırdılar. İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'un 24 Kasım'da bir nota vererek Osmanlı ordularının Kilikya'yı (Adana ve çevresi) boşaltmasını istemesinden sonra örgütü kurma çalışmaları daha da hızlandırıldı. Örgüt, 21 Aralık 1918'de Adana ve Mersin'in işgalinden birkaç gün sonra kuruldu. Yöre işgal altına girdiği için cemiyetin merkezi İstanbul olacaktı. Başkanlığa Meclis-i Âyan Reisi Rıfat (Mememencioğlu) Bey'i seçen cemiyetin öteki yöneticileri şunlardı: Nâbi (Menemencioğlu) Bey, Ali Münif (Yeğena) Bey, Ali Hayatî Bey, Hafız Mehmed Emin Efendi, Abdülkadir Bey, Hacı Evliya Efendi, Seyfeddin Bey ve Saffet Bey.

Tüzüğünün 1. maddesinde Kilikya olarak anılan Adana ve çevresinde

Milli Mücadele'de Gizli Örgütler

ALEV ER

İttihat ve Terakki iktidarları sırasında kurulan ve bizzat Enver Paşa'nın yönlendirdiği Teşkilât-ı Mahsusa ile Millî Mücadele döneminde kurulan Karakol Cemiyeti, Mim Mim Grubu gibi gizli örgütler arasında gözle görülür bir yakınlık vardır. Amaçları önemli ölçüde farklılaşmakla birlikte, her iki dönem örgütlerinin de hemen hemen aynı çalışma tarzına, İttihat ve Terakki'nin kuruluş geleneğinden gelen gizlilik, katı kuralcılık ilkelerine dayandığı görülür. Sözkonusu örgütler yönetici ve kadro açısından da aynılık taşımışlardır.

Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kuruluş ve Çalışmaları

İttihat ve Terakki Komitesi'nin Müslüman dünyanın ve Türklük'ün birliğinin sağlanması (Panislamizm ve Pantürkizm) çalışmalarının somut örneklerinden biri Teşkilât-ı Mahsusa'nın kurulmasıdır. Osmanlı-Alman gizli İttifak Antlaşması'nın imzalanmasından üç gün sonra, 5 Ağustos 1914'te kurulan bu örgüt Osmanlı sınırları dışında kalan ya da bu sınırların dışına çıkma tehlikesi taşıyan, Türk ve Müslümanların ağırlıkta olduğu yörelerde örgütlenme ve propaganda çalışması yürütecekti. İttihat ve Terakki merkezinde Bahaeddin Şakir, Mithat Şükrü (Bleda) ve Enver Paşa'dan oluşan bir kurul, teşkilâtın çalışmasından sorumlu olacaktı. Ama örgüt esas olarak Enver Paşa tarafından yönlendiriliyordu. Enver Paşa, Osmanlı Devleti'nin de taraf olacağı I. Dünya Savaşı ile Pantürkizm ülküsü arasında karşılıklı bir neden-sonuç ilişkisi görüyordu. Savaş ve bu süreçte açılacak kutsal bir cihad Müslüman ve Türk dünyayı Osmanlı Devleti'ne yaklaştıracak, böyle güçlü bir ittifakın getireceği zafer de sözkonusu ülkünün gerçekleşmesini yakınlaştıracaktı. Bu nedenle, Teşkilât-ı Mahsusa'nın çalışmalarına büyük önem veriyordu.

Teşkilât-ı Mahsusa'nın ilk çalışma alanı Batı Trakya oldu. 1913'te imzalanan İstanbul Antlaşması ile Batı Trakya boşaltılarak Bulgaristan'a terkedilmişti. Ama İttihat ve Terakki yönetimi Batı Trakya konusunu çözülmüş bir sorun olarak görmüyor, yöreyi yeniden Osmanlı topraklarına katmanın yollarını araştırıyordu. Nitekim, İstanbul'da kurulan ve başına Süleyman Askeri Bey'in getirildiği "Muhacirin Müdüriyeti" Batı Trakya ve Makedonya'da örgütlenme ve propaganda çalışması yürütüyordu. Teşkilât-ı Mahsusa yöneticiliğine de yine Süleyman Askeri Bey getirildi ve bu görevi, Basra valiliğine atanıp İstanbul'dan ayrılıncaya değin sürdürdü.

Teşkilât-ı Mahsusa, Batı Trakya'nın ardından, oldukça geniş bir alanda çalışma yürütmeye başladı. Doğu Anadolu ve Kafkasya'ya, Suriye'ye hatta Afrika'da Trablusgarb, Mısır, Sudan ve Habeşistan'a ajanlar gönderildi. Bunlar yerli halk arasında örgütlenmeye ve halkı özellikle Ruslara ve İngilizlere karşı harekete geçirmeye çalıştılar. Bu görevliler arasında Bahaeddin Şakir Bey, Küçük Efendi (Kara Kemal), Yenibahçeli Nail Bey gibi önde gelen İttihat ve Terakki yöneticileri ve binbaşı Hüsamettin (Ertürk) Bey, binbaşı Trabzonlu Rıza Bey, Enver Paşa'nın kardeşi binbaşı Nuri Bey gibi, Osmanlı ordusunun gözde subayları vardı. Örgüt sözkonusu yerlerde örgütlenme ve propaganda çalışması yaparken, bir yandan da büyük çaplı sabotaj, suikast gibi askeri nitelikli eylemlere hazırlanıyordu. Örneğin Afrika'daki Teşkilât-ı Mahsusa üyelerine, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na katılmasından sonra Nil üzerindeki su depolarını, barajları uçurmak, hatta Nil'in Sudan ve Habeşistan'daki yataklarını değiştirmek gibi görevler verilmişti. Örgütün Afganistan ve Hindistan'da bile ajanları vardı ve tam bir beşinci kol çalışması yürütüyorlardı. Nitekim, Teşkilât-ı Mahsusa kısa süre içinde "devlet içinde devlet" denecek ölçüde güçlü bir örgüt ve Enver Paşa'nın gerek parti gerekse hükümet içinde başlıca kozu haline geldi. Dışarda ise Teşkilât-ı Mahsusa'nın çalışmaları, özellikle I. Dünya Savaşı'nın ikinci yılından sonra çok güçlendi. Örneğin Enver Paşa'nın komuta et-

Türklerin çıkarlarını korumak amacıyla kurulduğu belirtilen Kilikyalılar Cemiyeti önemli bir varlık gösteremedi. Cemiyetin siyasal alandaki başlıca etkinliği, İzmir'in işgalinden sonra toplanan birinci Şura-ı Saltanat'a katılmak oldu. Zamanla örgütün yerini işgal altındaki bölgede kurulan gizli Kuva-yı Milliye örgütü ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Adana Şubesi aldı.

Sulh ve Selamet-i Osmaniye Fırkası

Mütareke sonrasında İstanbul'da en çok sesini duyuran partilerden biri olan Sulh ve Selamet-i Osmaniye Fırkası'nın kuruluşu 1917 sonlarına değin uzanır.

Osmanlı Devleti'yle Ekim 1917 Devrimi sonrasında kurulan Sovyet Hükümeti arasında barış görüşmeleri sürerken, İttihat ve Terakki yönetimince Ankara'ya sürülen bazı İttihat ve Terakki karşıtları Sulh ve Selamet-i Osmaniye Komitesi adı altında gizli bir örgüt kurdular. Ancak, bu örgütün varlığı, kuruluşundan birkaç ay sonra haber alındı ve kurucular tutuklandı. Örgüt kurucularından Satvet Lütfi (Tozan) Bey de İstanbul'a getirildi. Ancak, örgüt kurucuları Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra yeniden harekete geçtiler ve 20 Kasım 1918'de Osmanlı Sulh ve Selamet Cemiyeti adı altında açık bir örgüt oluşturdular. Temel politikası İttihat ve Terakki karşıtlığı olan ve geçmiş dönemden hesap sorulması için yoğun propaganda yürüten cemiyetin başkanı Topçu Feriki Ferid Paşa'ydı.

17 Aralık 1918'de, yine Ferid Paşa'nın önderliğinde bir başka örgüt; Selamet-i Osmaniye Fırkası kuruldu. Millî Kongre'nin de kurucularından olan Selamet-i Osmaniye Fırkası kayda değer bir varlık gösteremedi ve 14 Ocak 1919'da Osmanlı Selamet Cemiyeti'yle birleşerek, Sulh ve Selamet-i Osmaniye Fırkası'nı oluşturdu.

Ferid Paşa, Fazıl Efendi, Mehmed Ali Bey ve Hüseyin Hakkı Bey tarafından kurulan fırkanın merkezi İstanbul'da ve başkaca vilayetlerde de örgütlen-

Süleyman Askerî.

tiği Sarıkamış Harekâtı, İran içlerine yöneltilen Hoy Seferi ve Ekim Devrimi sonrasında yine Enver Paşa tarafından ve onun ölümüne yol açan Türkistan Seferi, hep Teşkilât-ı Mahsusa'nın çalışma yürüttüğü alanlarda gerçekleşti.

Teşkilât-ı Mahsusa'dan Karakol Cemiyeti'ne

I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlanmasını izleyen ve Mondros Mütarekesi görüşmelerinin yapıldığı günlerde, istifa eden İttihat ve Terakki hükümetinin ileri gelenleri Teşkilât-ı Mahsusa'nın geleceği için kimi kararlar almayı kararlaştırdılar. İtilâf devletlerinin Teşkilât-ı Mahsusa'nın etkinliğini sürdürmesine izin vermeyecekleri açıktı. Gerçekten de, özellikle İngilizlerin, Afrika'da ve Ortadoğu'da kendilerine karşı şiddetli bir mücadele yürüten Teşkilât-ı Mahsusa'nın üzerine gitmeleri ve onu şiddetle cezanlandırmaları beklenen bir gelişmeydi. Bu nedenle, İngilizlerden önce harekete geçmek ve örgütü, en az zarara uğramasını sağlayacak biçimde yeniden örgütlemek gerekiyordu. Teşkilât-ı Mahsusa'yı uzun süre vekaleten yöneten, yenilginin hemen sonrasında da asaleten bu göreve getirilen Hüsamettin (Ertürk) Bey, İttihat ve Terakki'nin üst düzey yöneticilerinin İstanbul'u terketmesinden birkaç gün önce gerçekleştiğini belirttiği bir görüşmede, Enver Paşa'nın konuya ilişkin talimatlarını şöyle nakleder.

"...*Enver Paşa sözüne devamla:*

— *...Teşkilât-ı Mahsusa'yı resmen lağvedeceksiniz, fakat hakikatte bu teşkilât asla ortadan kalkmayacaktır. Bu galip devletlere karşı böyle olacak. Ahmet İzzet Paşa ile konuştuk, tamamen mutabık kaldık. Sana lâzım gelen bütün yardımı yapacaklar, mestureden para da verecekler... misafiran-ı İslâmiye namı altında İstanbul'a topladığımız mücahitlerin hepsi gidinceye kadar iaşe edilmelidirler. Ayrıca bunların salimen memleketlerine firarlarını temin etmelisin* (sözü edilen "misafiranı İslâmiye", Teşkilât-ı Mahsusa'nın çalışma yürüttüğü Mısır, Libya, Sudan gibi memleketlerin etkin dinî ve siyasi önderlerinden oluşuyordu ve bu topraklardaki Osmanlı egemenliğini korumak ya da gerçekleştirmek için İttihat ve Terakki yönetimiyle işbirliği yapmışlardı)... *Teşkilât-ı Mahsusa'nın bundan sonraki ismi "Umum Âlem-i İslâm İhtilâl Teşkilâtı" olacaktır. Muhaberelerimiz hep bu titr üzerine cereyan edecektir. Siz Türkiye'de bu teşkilâtın İstanbul şubesi reisisiniz... yakında bu teşkilâtın heyet-i merkeziyesi Berlin'de toplanacaktır. Bu heyetin isimlerini size veriyorum. Bunlar, Talât Paşa, doktor Bahaeddin Şakir ve Nâzım Beylerdir* (Enver Paşa aynı konuşmada teşkilâtı kendisinin kurduğunu belirtmektedir, bu durumda heyet-i merkeziyenin dördüncü üyesi de kendisi olmak gerekir). *Allah yardımcınız olsun!*"

Enver Paşa'nın Hüsamettin Bey'e kurulduğunu duyurduğu yeni örgütün herhangi bir çalışması olmadı. Bununla birlikte, Teşkilât-ı Mahsusa'nın dağıtılmasından sonra İstanbul'un birçok semtinde gizli, yerel örgütler kuruldu. Bu örgütler İstanbul ve çevresindeki ordu depolarında bulunan silâh ve cephaneyi, resmi makamların da göz yummasıyla, İtilâf askerlerinin denetim alanının dışına çıkardılar ya da, daha sonra Anadolu'ya gönderilmek üzere sakladılar. Ayrıca, İtilâf güçlerinin İstanbul'a gelmesinden yüreklenen ayrılıkçı Rum ve Ermeni çetelerini etkisiz kılmaya, onların semtlere düzenledikleri saldırıları göğüslemeye çalışıyorlardı. Bu gizli örgütlerin başlıcaları Topkapı, Eyüp, Bakırköy ve Çengelköy'de kurulmuştu. Bunlar, daha sonraki aylarda Ankara'dan yönlendirilen Mim Mim (Müsellah Müdafaa-i Milliye) Grubu'nun da çekirdeğini oluşturdular.

Mütarekenin ilk günlerinde varlığını duyuran gizli örgütlenmelerin en önemlisi, Karakol Cemiyeti'ydi. Yine Hüsamettin Ertürk'ün aktardığına göre, Enver Paşa'nın kendisiyle görüş-

meyi başarmıştı.

Kuruluşundan sonra Millî Kongre'den çekilen Sulh ve Selamet-i Osmaniye Fırkası, çekirdeğini oluşturan Osmanlı Sulh ve Selamet Cemiyeti gibi, geçmiş İttihat ve Terakki yönetiminden hesap sormayı amaç edindi. Mütareke İstanbul'unun güçlü partisi Hürriyet ve İtilâf Fırkası'yla yakın ilişki içinde olan ve bu partinin kurduğu hükümetlere nâzır veren (Ferid Paşa'nın ikinci damat Ferid Paşa Hükümeti'nde Harbiye Nâzırı olması gibi) Sulh ve Selamet-i Osmaniye Fırkası sarayla yakın ilişki içinde oldu ve toplanan iki Şura-yı Saltanat'a da katılarak İstanbul hükümetlerinin politika belirlemesinde etkin rol oynadı. Ancak, Aralık 1919'da yapılan son Osmanlı Meclis-i Mebusanı seçimlerinde başarılı olamayan ve hiçbir adayı mebus seçilemeyen parti, İstanbul'un İtilâf askerlerince işgali ve meclis'in feshedilmesinden sonra çalışmalarını sürdüremedi.

Nigehbân Cemiyet-i Askeriyesi

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 Meşrutiyeti sonrasında orduda başlattığı, 31 Mart Olayı'ndan sonra daha da genişlettiği alaylı subay tasfiyesi, Osmanlı ordusunun çehresini kısa sürede değiştirmişti. Harbiye çıkışlı subayların yönetimindeki bu ordu, İttihat ve Terakki'nin başlıca dayanağıydı.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından ve Tevfik Paşa hükümetinin kurulmasından sonra, İttihat ve Terakki yönetimince emekliye ayrılan alaylı subaylar yeniden orduya dönmeye başladılar. Edilgin görevlere getirilen bazı alaylı ve yüksek rütbeli subaylar da daha etkin görevlere getirildi. Eski ordunun yeniden canlandırılması çalışmaları sırasında, askerî nitelikli kimi örgütler de doğdu. Bunlardan en önemlisi, Bandırma Sevkiyat Dairesi eski reisi topçu binbaşı İsmail Hakkı Bey tarafından kurulan Nigehbân Cemiyet-i Askeriyesi'ydi. Cemiyetin kesin kuruluş tarihi bilinmemekle birlikte, Harbiye Nezareti'ne sunulun ve cemiyetin imzasını ta-

tüğü günlerde İttihatçıların ünlü iaşe nazırı Kara Kemal de Miralay Kara Vasıf Bey'le bir görüşme yapmış ve o görüşmede, Talât Paşa'nın buyruğu doğrultusunda gizli bir örgüt kurulacağını açıklamıştı. Bu örgütün iki önde gelen yöneticisi Kara Kemal ve Kara Vasıf beyler olacaktı ve örgüt parolası da, ikisinin de lâkabı olan "Kara" sözcüğünden esinlenerek "Karakol" olarak belirlenmişti. Karakol Cemiyeti'nin kuruluş amacı, İngilizlerin özellikle İstanbul'da İttihatçılara karşı giriştikleri sindirme kampanyasına set çekmekti. Gerçekten de, mütarekenin hemen ilk günlerinde, İngilizler Ermeni tehcirine katılmış İttihatçıların tutuklanarak cezalandırılmasını istemiş, İstanbul hükümetleri de, giderek dozunu artırdıkları bir İttihatçı soruşturması başlatmışlardı. İşte Karakol Cemiyeti'nin amacı bir yandan bu konudaki soruşturmalar konusunda haberalma çalışması yürütmek, öte yandan da soruşturmaya uğrayan İttihatçıları kaçırmaktı. Ancak, bu etkinliğin kapsamı giderek genişledi ve Karakol Cemiyeti, Anadolu'ya silah, cephane kaçıran, Kuva-yı Milliye'ye katılmak isteyenlerin Anadolu'ya geçişini düzenleyen gizli bir direniş örgütü durumuna geldi. Bu arada İzmit'te bir de menzil komutanlığı oluşturuldu ve yöredeki ayrılıkçı Rum çetelerinin eylemleri etkisiz kılınmaya çalışıldı. Kara Vasıf Bey'in Sivas Kongresi sonrasında Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi'ne seçilmesinden sonra, örgütün Kuva-yı Milliye ile daha sıkı bir ilişkisi oldu. Bu sırada İstanbul'da Hüsamettin Ertürk ve Kara Vasıf'ın önderliğindeki iki büyük örgütün yanı sıra Felâh, Yavuz, Muavenet-i Bahriye grubu gibi örgütler de vardı ve bunlar birbirleriyle sıkı bir ilişki içindeydiler.

Mim Mim Grubu'nun Kurulması

Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin toplanmasından ve Ankara hükümetinin, İstanbul'un etkisini silen bir siyasal seçenek olarak ortaya çıkmasından sonra, başta İstanbul olmak üzere, ülkenin her yanındaki gizli direniş örgütlerinin tek bir merkezden yönetilmesi kararlaştırıldı. Bu amaçla, Teşkilât-ı Mahsusa'nın son yöneticisi Hüsamettin Ertürk Ankara'ya çağrıldı ve kendisine böyle bir merkezi örgütü oluşturma görevi verildi. Mim Mim Grubu (Müsellah Müdafaa-i Milliye Grubu) olarak bilinen ve doğrudan Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi (Çakmak) Paşa'ya bağlı olan örgüt İstanbul'daki direniş örgütlerinin çalışmalarını organize edecek, bu arada, işlevini tamamlamış olduğu düşünülen karakol grubu da lağvedilecekti. Mim Mim Grubu, Milli Mücadele'nin bundan sonraki döneminde önemli bir rol üstlendi. İstanbul'da çok geniş bir haberalma ağı kuran örgüt gerek saraydaki gerekse İtilâf karargâhlarındaki pek çok gelişmeden haberdar oluyor ve Ankara hükümetinin önceden önlem almasını sağlıyordu. Örgütün çalışmalarına, özellikle İstanbul'dan deniz yoluyla Anadolu'ya silah ve cephane kaçırılması işine İtalyanlar da yardımcı oluyorlardı. Ankara Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, Fransızlar da örgütün çalışmalarına önemli yardımlarda bulundular. Sakarya Savaşı öncesinde Batı Cephesi'nin silah ve techizat donanımının sağlanmasında Mim Mim Grubu'nun belirleyici bir rolü oldu. Dışardan sağlanan askeri malzeme büyük ölçüde Mim Mim Grubu aracılığıyla Anadolu'ya ulaştırıldı

Enver Paşa.

Hüsamettin Ertürk, anılarında Mim Mim Grubu'nun Milli Mücadele sonrasında da varlığını ve etkinliğini sürdürdüğünü anlatır. Örneğin, İkinci Dönem Büyük Millet Meclisi seçimleri sırasında, Mim Mim Grubu'nun, Mustafa Kemal'in buyruğuyla, İstanbul'da seçimleri Birinci Grub'un kazanması için çalışma yürüttüğünü belirtir. Yine, Ankara'daki Sovyet ajanlarının izlenmesi, Yeşil Ordu ve Türkiye Komünist Fırkası soruşturması konusunda verdiği bilgiler, örgütün, en azından yönetici düzeyinde bir polis örgütü gibi çalıştığını ortaya koymaktadır. □

MİLLİ AHRAR FIRKASI: *İttihat ve Terakki'nin hatalı politikalarına karşı olan kişilerin kurduğu Milli Ahrar Fırkası gerçekte İttihatçı ve İtilâfçı çatışmasında fazla taraf tutmayan bir çizgiye sahipti. Anadolu'da gelişen harekete karşı olumlu yaklaşan parti daha sonra kendini feshederek tek yetkili makamın Ankara hükümeti olduğunu açıklamıştır. Milli Ahrar Fırkası kurucularından Cami (Baykut) Bey'le (solda), Dr. Rıza Nur.*

şıyan bir muhtıranın 1 ve 2 Ocak 1918'de *Alemdar* gazetesinde yayınlanmış olması, örgütün Kasım ya da Aralık 1918'de kurulmuş olduğu sanısını güçlendirmektedir. Yine aynı gazetenin 7 Ocak 1919 tarihli sayısında ise cemiyetin programı yayınlanmıştır. Örgütün, İsmail Hakkı Bey dışındaki kurucuları ise şunlardı: Tayyar Paşa, kaymakam Fettah Bey ve yüzbaşı Celâl Bey. Öte yandan, Mustafa Kemal *Nutuk*'ta ayrıca üç kurucudan daha söz etmektedir: Kiraz Hamdi Paşa, Miralay Refik Bey ve Gelibolulu binbaşı Kemal (Şenkıl) Bey. (Binbaşı Kemal Bey 1951'de Tarık Zafer Tunaya ile yaptığı bir görüşmede bu savı reddetmiştir.)

İttihat ve Terakki yönetimince emekliye ayrılan alaylı subayların mağduriyetini önlemek amacıyla ortaya çıkan ve kısa sürede güçlenme olanağı bulan Nigehban Cemiyet-i Askeriyesi en büyük desteğini, Mütareke İstanbul'unun en güçlü kişisi Damat Ferid Paşa'da buldu. Nitekim, Damat Ferid Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, Harbiye Nezareti'ne ait köşklerden biri cemiyete ayrıldı.

Programında siyasatle kesinlikle uğraşmayacağını bildirmesine karşın, Nigehbân Cemiyet-i Askeriyesi, Kuva-yı Milliye'ye yönelik sert eleştiri ve saldırılarıyla dikkat çekti ve kısa sürede siyasal bir örgüt niteliği kazandı. Nitekim, Sivas Kongresi sonrasında Damat Ferid Paşa hükümetten ayrılınca, Sivas Heyet-i Temsiliyesi'nin yeni kurulan Ali Rıza Paşa hükümetine yönelttiği ilk isteklerden biri Nigehbân Cemiyet-i Askeriyesi'nin kapatılması ve örgüt buyruğuyla hareket eden askerî yöneticilerin görevden alınması oldu. Dönemin Harbiye Nezareti bu isteği kabul ederek bazı örgüt yöneticilerini Divan-ı Harb'e gönderdiyse de cemiyetin kapanmasını sağlayamadı. Tersine, 1920 bahar aylarında Kuva-yı Milliye'yi bastırmak amacıyla hükümet kararıyla kurulan ve Düzce-Adapazarı yöresinde ayaklanmacılarla işbirliği yapan Kuva-yı İnzibatiye'nin örgütlenmesinde Nigehbân Cemiyet-i Askeriyesi'nin büyük rolü oldu. Haziran 1920'de Kuva-yı İnzibatiye'nin yenilgiye uğratılmasıyla birlikte, Nigehbân Cemiyet-i Askeriyesi'nin varlığı da sona erdi.

Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti

Mondros Mütarekesi sonrasında Anadolu'da kurulan direniş örgütlerinin en güçlülerinden biri, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ydi. Bunun başlıca birkaç nedeni vardı. Birincisi, Trabzon Karadeniz'i Anadolu'ya ve İran'a bağlayan ticaret yolu üzerinde önemli bir kentti ve 20. yy'ın başlarında kentte, çıkarlarının bilincinde olan güçlü bir ticaret burjuvazisi oluşmuştu. İkinci olarak Trabzon I. Dünya Savaşı yıllarında Rus işgaline uğramıştı ve bu işgal sırasında bütün kentle birlikte tüccar ve eşraf da ağır yıkıma uğramıştı. Üçüncü bir neden, o dönemde Doğu Karadeniz'de önemli sayılacak bir Rum-Ermeni nüfus vardı ve her iki azınlık topluluğu içindeki ayrılıkçı unsurlar, kurulacak bir Ermeni ya da Rum devleti için Trabzon'u vazgeçilmez görüyorlardı. Son olarak, Trabzon'da köklü bir İttihatçılık geleneği vardı ve kentin ileri gelenleri, İttihatçı düşmanı bir İstanbul'un kendilerini yalnız bırakacağını, bu nedenle kendi başlarının çaresine bakmak durumunda olduklarını düşünüyorlardı.

Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, işte bu koşullar altında, 12 Şubat 1919'da Trabzon'da kuruldu. Örgütün başkanlığına da Trabzon Belediye Reisi Baratçuzade Ahmet Bey getirildi. Ahmet Bey'in oğlu Faik Bey'in sahibi bulunduğu *İstikbâl* gazetesi de örgütün yayın organı oldu. Örgütün kurucuları arasında Eyübzadeler, Barutçuzadeler, Abanozzadeler ve Nemlizadeler gibi yörenin güçlü eşraf ailelerinin temsilcileri vardı.

İlk kongresini 23 Şubat 1919'da toplayan Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti kısa süre içinde gerek Trabzon ve kazalarında gerekse Ordu, Giresun ve Rize'de örgütlenme başarısını gösterdi.

İzmir'in 15 Mayıs 1919'da işgal edilmesinden sonra, örgüt ikinci bir kongre topladı. 28 Mayıs 1919 tarihli bu kongreye örgütün bütün şubelerinden delegeler katıldı ve Trabzon Vilayeti'nin kaderinin Vilayat-ı Sitte'yle birleştirilmesi karar altına alındı. Bu amaçla, Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'ne başvurulacak ve ortak bir kongre toplanması çağrısında bulunulacaktı. Erzurum'daki örgütün yöneticileri de aynı doğrultuda bir çaba içindeydiler ve karşılıklı yazışmalar sonucunda, 10 Temmuz 1919'da Erzurum'da bir kongre toplanması kararlaştırıldı. Trabzonlular'ın kalabalık bir delege kuruluyla katıldıkları Erzurum Kongresi, gecikmeli olarak 23 Temmuz'da toplandı. Gerek kongre öncesinde, gerek-

se kongre sırasında Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti delegeleriyle Erzurum'daki örgüt yöneticileri arasında anlaşmazlıklar oldu: Trabzonlular kongrenin Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Kongresi adıyla toplanmasına karşı çıktılar. Kendileri başka bir örgütün temsilcisiydiler ve böyle bir kongrede yerleri olamazdı. Nitekim, sonuçta kongrenin genel bir kongre niteliği taşıdığı karara bağlandı. İkinci bir anlaşmazlık konusu kongre divan başkanlığı seçimine ilişkindi. Erzurum'daki örgütün yöneticileri Temmuz başlarında Erzurum'a gelen ve Kongre çalışmalarının başına geçen Mustafa Kemal'in divan başkanı seçilmesini istiyorlardı. Trabzonlular ise bir oldu-bitti olarak gördükleri bu uygulamaya karşı çıkıyor ve Mustafa Kemal'in divan başkanlığına seçilmesinin İtilâf devletlerinin dikkatini zamansız bir biçimde Anadolu'ya çekeceğini ileri sürüyorlardı. Anlaşmazlıklara yol açan üçüncü bir konu da kongrenin son günlerinde ortaya çıktı: Kongrede Mustafa Kemal'in görüşlerini yansıtan Hüseyin Rauf (Orbay) Bey'e göre, Erzurum'u merkez kabul ederek oluşturulacak yeni direniş örgütünün yöneticileri seçim yoluyla gelmeyecek; vali ve kaymakamlar aynı zamanda bu örgütün şube yöneticileri olacaklardı. Trabzonlular ise bu tutuma karşı çıkıyor ve her kademedeki örgüt yöneticilerinin seçimle işbaşına gelmesini savunuyorlardı. Sonuçta, genel eğilimin bu yönde olduğunu gören Mustafa Kemal Hüseyin Rauf Bey'i uyardı ve sorun, Trabzon delegelerinin önerisi doğrultusunda çözüme ulaştırıldı.

Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Kongresi sonrasında Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adını aldı. Sivas Kongresi'nden sonra ise Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Trabzon Şubesi'ne dönüştü.

Teâli-i İslâm Cemiyeti

Mütareke sonrasında kurulan İttihat ve Terakki karşıtı örgütlerden biri Teâli-i İslâm Cemiyeti'ydi. Cemiyet-i Müderrisin adı altında 19 Şubat 1919'da kurulan, daha sonra adını değiştiren bu örgüt İttihat ve Terakki'nin laik tutumuna karşı bir tepki olarak doğdu. İlk başkanı İskilipli Hoca Mehmed Atıf Efendi'ydi. "İttihatçı" olarak nitelediği Anadolu hareketine başından beri karşı çıkan bu örgüt özellikle Konya yöresinde güç kazandı. Bozkır ve Konya ayaklanmalarının bastırılmasından sonra ise gücünü büyük ölçüde yitirdi.

Millî Ahrar Fırkası

Mütareke ve Millî Mücadele döneminin "ılımlı" sayılabilecek partilerinden biri olan Milli Ahrar Fırkası 4 Mayıs 1919'da, İstanbul'da kuruldu. İtilâfçı-İttihatçı çatışmasında kesin bir taraf tutmayan partinin kurucuları arasında Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurucuları olduğu gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eski üyeleri de vardı: *Söz* gazetesi başyazarı Asaf Muammer Bey, aynı gazetenin sahibi İsmail Suphi (Soysallıoğlu) Bey, Agâh Mazlum Bey, Bekir Sami Bey, Câmi (Baykut) Bey, Tevfik Hamdi Bey, Refik İsmail Bey, Süleyman Nüzhet Bey, Şakir Bey, Abdülhak Şinasi Bey, Mahir Sait Bey ve Mehmed Refik Bey. Tüzük gereğince, partide sürekli başkanlık sözkonusu değildi. Genel sekreterliği Câmi Bey üstlenmişti ve her toplantıda yeni bir oturum başkanı seçiliyordu.

Millî Ahrar Fırkası İttihat ve Terakki'nin hatalı uygulamalarına açıkça tavır almakla birlikte, onun ardılı olarak görülen fırka ve cemiyetlere karşı düşmanca bir tutum takınmıyordu. Anadolu hareketine karşı da olumlu bir yaklaşımı vardı. Nitekim, Kuva-yı Milliye'nin güçlenmesi ve son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın feshinden sonra, ülkenin geleceği konusunda görüş belirtmeye yetkili tek makamın Ankara Hükümeti olduğunu ilân ederek, kendisini feshetti.

Kürdistan Teâli Cemiyeti

Mütareke döneminde kurulan örgütler arasında adı anılmaya değer olanlardan biri, ayrılıkçı Kürdistan Teâli Cemiyeti idi. Cemiyet Mayıs 1919'da İstanbul'da kuruldu. Kurucuları arasında, cemiyetin başkanlığını da üstlenen Seyyit Abdülkadir Efendi, Dr. Şükrü Mehmed Bey, Emin Bey ve Muhiddin Nami Bey gibi kişiler vardı.

Kürdistan Teâli Cemiyeti, kuruluş aşamasında kendisini 1908'de kurulan Kürd Teavün Cemiyeti'nin ardılı gibi göstermek ve bir hayır cemiyeti olduğu izlenimini uyandırmak istediyse de, asıl amacı, Mütareke'nin yarattığı elverişli koşullardan yararlanarak, bağımsız bir Kürt devleti kurmaktı. Cemiyet bu çalışmalarında İngilizler'e ve Doğu Anadolu'nun önde gelen aşiretlerinden olan Bedirhanoğulları vb'nin silahlı gücüne dayanıyordu. Cemiyetin İstanbul'daki devlet yöneticileri arasında da üye ve taraftarları vardı. Örneğin cemiyet başkanı Seyyit Abdülkadir Efendi aynı zamanda Şura-yı Devlet reisiydi.

Ayrılıkçı Kürdistan Teâli Cemiyeti çalışmaları sırasında en büyük yardımı İngilizler'den gördü. İngiltere, bütünüyle ele geçirdiği Irak'ın Osmanlı ülkesiyle olan sınırını güvence altına almak için bir tampon bölge oluşturmak

İNGİLİZ MUHİPLERİ CEMİYETİ: 20 Mayıs 1919'da kurulan bu örgüt İngiliz yanlılarından oluşuyordu. Hürriyet ve İtilâf Fırkası ile birlikte davranan bu cemiyet İngiliz İstihbarat Örgütü'ne Kuva-yı Milliye'nin çalışmalarının izlenmesi ve engellenmesi konusunda yardımcı olmuştur. Cemiyetin liderlerinden Sait Molla.

istiyordu ki, bu da bir kısım Anadolu topraklarını da içeren bir Kürt devleti olacaktı. Nitekim bu amaçla gerek İstanbul'da gerekse Doğu Anadolu'da yoğun bir çalışma yürüttü. Bu çalışmalarda İngiliz istihbarat binbaşısı Noel'in büyük rolü oldu. Öyle ki, kendisine "Kürt Lawrence"ı gözüyle bakılıyordu.

Ancak, Mütareke'den birkaç ay sonra yöredeki bazı aşiretler İngilizler'e güvensizlik beslemeye başladılar: İtilâf devletleri aynı topraklarda bağımsız bir Ermeni devleti de kurmaya çalışıyorlardı. Öte yandan, 1915 olayları sırasında bazı aşiretlerin Ermeniler'e karşı davranışının hesabının sorulacağına ilişkin söylentiler yaygınlaşmaya başlamıştı. Bu gelişmeler giderek düşmanlık boyutuna vardı ve çıkan olaylarda kimi İngiliz subayları öldürüldü. Bu durum İstanbul hükümetlerini de kaygılandırdı ve onları gerek Kürdistan Teâli Cemiyeti'ne gerekse yöredeki aşiretlere karşı önlem almaya zorladı. Nitekim, cemiyetin bazı Doğu Anadolu vilayetlerinde kurduğu şubeler kapatılarak, eylemleri bir ölçüde denetim altına alındı. Bu arada İngilizler ikili oynamayı sürdürüyor, kimi zaman Ermeniler'e kimi zaman da Kürt aşiretlerine destek veriyorlardı. Eylül 1919'da Sivas'ta şekillenen Heyet-i Temsiliye bu tür ayrılıkçı çalışmaların önünde önemli bir engeldi ve İngilizler, İstanbul'un da desteğiyle, bazı aşiretleri harekete geçirmeyi ve Sivas'ı basıp doğmakta olan Anadolu hareketini etkisiz kılmayı planladılar. Ancak, bu hazırlıklar Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nce öğrenildi ve ayaklanma girişimi bastırıldı. Ayaklanmanın elebaşıları yöreyi terketmek zorunda bırakıldılar. Damat Ferid Paşa hüküketinin istifasından sonra etkisizleşen Kürdistan Teâli Cemiyeti'nin çalışmaları Ankara Hükümeti'nin Anadolu'da duruma egemen olmasıyla birlikte ortadan kalktı.

İngiliz Muhipleri Cemiyeti

Mondros Mütarekesi sonrasında, genel karargâhı ve yüksek komiserleri aracılığıyla Osmanlı başkentine yerle-

Şûra Hükümetleri

ALEV ER

Millî Mücadele yıllarında, özellikle de Mondros Mütarekesi'ni izleyen dönemde Anadolu'nun siyasal açıdan en canlı yörelerinden biri, Elviye-i Selase (Üç Liva: Kars, Batum, Ardahan) idi. Bunun başlıca iki nedeni vardı. Birincisi, yöre, kırk yıl süren Rus işgalinden yeni kurtulmuştu. İkinci olarak, savaş yıllarında İttihat ve Terakki yönetimince kurulan ve özellikle işgal altındaki bölgelerde yoğun çalışma yürüten Teşkilât-ı Mahsusa örgütü Elviye-i Selase'yi oldukça "siyasileştirmiş"ti. Bir üçüncü neden olarak da, Sovyet Rusya'ya olan coğrafî yakınlığın etkileri sayılabilir. Gerçekten de Rusya'da daha savaş yıllarında yoğunlaşan ya art arda iki devrimle (Şubat ve Ekim-Kasım 1917) sonuçlanan siyasal sarsıntıların Elviye-i Selase'yi etkilememesi düşünülemezdi. Nitekim bu siyasal canlılık, mütareke sonrasında Anadolu'daki direniş örgütlerinin en gelişmişlerinden birini, giderek bir özerk yönetim işlevi üstlenen Şûra hükümetlerini yarattı.

Elviye-i Selase'nin İşgali

Çar I. Petro sonrasında Rusya'nın politikasının temel taşlarından birini "sıcak denizlere inmek" oluşturuyordu. Rusya, Kuzey ve Doğu Anadolu'yu ele geçirerek Basra Körfezi'ne, İstanbul ve Çanakkale boğazlarını ele geçirerek de Akdeniz'e inmeye çalışıyordu. Gerek 1828, gerekse 1854-55 Kırım Savaşı'nın hep bu noktalarda yoğunlaşmasının nedeni buydu. Ancak, böyle bir sonucun Avrupa'daki güçler dengesini tümüyle değiştireceğini gören İngiltere ve Fransa önce diplomatik düzeyde, daha sonra ise fiilen Osmanlı Devleti'nin yanında yer almışlardı. Bu nedenle, her iki savaş da Rusya'nın istediği sonuçları doğurmaktan uzak kalmıştı.

1870'li yıllarda Rusya, çeşitli gerekçeler ileri sürerek Osmanlı Devleti'ne karşı ilan edeceği yeni bir savaşın haklı zeminini yaratmaya çalıştı. Bu gerekçelerden biri, Osmanlı yönetiminin Balkanlar'daki Hıristiyan topluluklar üzerinde baskı yaptığı savı idi. Nitekim bu konuda 1876 Kasımı'nda İstanbul'da bir konferans toplandı ve büyük devletler konferans kararı olarak, Osmanlı Devleti'ne bir ıslahat tasarısı sundular. Osmanlı yönetimi ise, konferans sırasında ilan edilen I. Meşrutiyet'in yeni bir ıslahat tasarısını gereksiz kıldığını ve bunun içişlerine müdahale niteliği taşıdığını belirterek, konferans kararını reddetti. Uygun bir ortam yakaladığı inancıyla, Rusya konunun üstüne gitti ve öteki devletler nezdindeki yoğun girişimleri sonucunda, 1877 baharında Londra'da bir protokol imzalandı. Protokol İstanbul Konferansı kararlarıyla aynı içeriği taşıyordu ama önemli bir farklılığı vardı: Rusya, protokolü kabul etmemesi durumunda, Osmanlı Devleti'ne savaş açma hakkına sahip olacaktı. Nitekim, gelişmeler de bu yönde oldu. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın protokolü reddetmesinden birkaç gün sonra, 24 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti ve aynı gün Doğu Anadolu ve Rumeli'de Osmanlı sınırlarını geçti.

Osmanlı tarihinde "93 Harbi" olarak bilinen ve Anadolu halkına tam bir yıkım getiren bu savaş bir yıl kadar sürdü. Doğu Anadolu'da Elviye-i Selase, Rumeli'de ise Edirne Rusların eline geçti. Rus orduları İstanbul'un çok yakınlarına, Yeşilköy'e (Ayastefanos) kadar ilerlediler. Öteki Avrupa devletlerinin müdahalesiyle harekâtı durduran Rus Çarlığı ile 3 Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşması adı verilen bir antlaşma imzalandı. Antlaşmaya göre, Rusya Osmanlı Devleti'nden 410 milyon altın ruble savaş tazminatı istiyor ama bir "cemile" yaparak, savaş tazminatı karşılığı olarak Elviye-i Selase'nin Rusya'ya verilmesine rıza gösteriyordu. Ayastefanos Antlaşması'nı 13 Temmuz 1878'deki Berlin Antlaşması izledi. Bu antlaşma bir önceki antlaşmanın bazı maddelerini değiştirmekle birlikte, Elviye-i Selase'nin durumunda bir değişiklik yaratmadı. Bu yörenin yeniden Türkiye topraklarına katılması için 1917 Ekim Devrimi sonrasında, 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'nı beklemek gerekecekti.

Çarlık Rusyası, Ayastefanos Antlaşması ile ele geçirdiği toprakları denetim altında tutabilmek için bir dizi önlem aldı. Yönetici ve önder düzeyindeki kişileri kazanmaya çalıştı, halktan vergi almadı, askerlik yükümlülüğü koymadı. Bununla birlikte yörede yoğun bir Ruslaştırma çabasına girişti. Yöreyi, başkenti Tiflis olan Zakaf-

şen İngiltere, kısa sürede kendisine güçlü yandaşlar buldu. Bunlar padişah Vahideddin, henüz iktidarda olmamakla birlikte giderek güç kazanan Damat Ferid Paşa ve çevresiyle kurulma hazırlığı içindeki Hürriyet ve İtilâf Fırkası'ydı. Bütün bu çevrelerin ortak amacı imparatorluğun ve onun çokuluslu yapısının korunmasıydı. Devletin kendi gücüne dayanarak böyle bir amaca ulaşması sözkonusu olamayacağına göre, iki seçenekten biri tercih edilecekti: İngiliz ya da ABD koruması. Ulusların kendi kaderlerini tayin hakkını ve uluslar arasında hak eşitliğini savunan ABD'nin koruması istenemezdi çünkü, bizzat bu ülkenin devlet başkanının ağzından ifade edilen tezler çokuluslu yapıların parçalanmasını öngörüyordu. İmparatorluk yapısını olduğu gibi koruyabilecek tek güç İngiltere'ydi. İngiltere'nin bizzat kendisi çokuluslu bir imparatorluktu. Üstelik, Osmanlı İmparatorluğu'nun İslâmî karakterine böylesi daha uygun düşüyordu; İngiliz egemenliği altında milyonlarca Müslüman yaşıyordu.

Padişah Vahideddin, bu bakış açısıyla, Mütareke'nin daha ilk günlerinden başlayarak İngiltere'ye yaklaşmaya çalıştı. Öteki İtilâf devletlerinin de devreye girmesiyle devletin parçalanmasının kaçınılmaz olduğunu belirterek İngiltere'ye tek başına duruma elkoymasını ve yönetime müdahale etmesini önerdi. Çeşitli temsilcileri aracılığıyla İngiliz Yüksek Komiserliği'yle görüşerek antlaşma önerileri, taslakları sundu.

Bu yakınlaşma girişimleri Damat Ferid Paşa hükümetleri döneminde daha da yoğunlaştı. Ferid Paşa gerek Calthorpe'la gerekse yardımcısı Webb'le yaptığı yüzyüze görüşmelerde "İngiltere'den başka hiçbir güce güvenmediğini" dile getiriyor, sık sık müdahale öneriyordu. İngiltere ise öteki İtilâf devletlerinin tepkisinden çekinerek, deyim yerindeyse mesafeli davranmaya dikkat ediyordu.

Paris Konferansı'nın 1919'da Milletler Misakı'nı ve manda sistemini kabul etmesinden ve 15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanlılar'ca işgal edilmesinden son-

kasya Genel Valiliği'ne bağlı iki askerî valiliğe (oblast) ayırdı. Ardahan, bir okrug (kaza) olarak Kars'a bağlandı. Halk, Rusya'nın öteki bölgelerinde olduğu gibi dört sınıfa ayrıldı: Dvoryanstva (zadegân), duhavenstva (ruhban), gorodnii soslovii (kentliler) ve krestyanstva (köylüler). Uygulanan sistemli baskılar sonucunda yöredeki Müslüman nüfus yarıyarıya azaldı, 100.000'i aşkın insan Anadolu'ya göçtü.

II. Meşrutiyet'ten Brest-Litovsk Antlaşması'na

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, İttihat ve Terakki Komitesi, "yeryüzündeki bütün Türkleri bir araya getirme" (Pantürkizm) ülküsünü gerçekleştirmenin bir adımı olarak, Teşkilât-ı Mahsusa adı altında gizli bir örgüt kurdu. Propaganda ve örgütlenme çalışması yürüten bu örgütün en etkin olduğu yörelerden biri de Kafkasya, dolayısıyla da Elviye-i Selase idi. İttihat ve Terakki'nin Yenibahçeli Nail Bey, Hüsamettin (Ertürk) Bey ve Kemal Bey (Küçük Efendi) gibi önde gelen adları burada fiilen görev aldılar Filibeli Hilmi Bey ve Dr. Bahaeddin Şakir Bey gibi merkez yöneticileri de sık sık bölgeye gelip çalışmaları denetliyor, yönlendiriyorlardı. I. Dünya Savaşı'na girilirken, Teşkilât-ı Mahsusa örgütü işgal altındaki Elviye-i Selase'de önemli bir etkinlik kazanmıştı ve Osmanlı ordularının Kafkasya'ya yöneltebileceği askerî bir harekâtı içerden desteklemeye hazırlanıyordu.

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nın ilk aylarında tarafsız kaldı. Ancak, Avrupa'da zor durumda bulunan Almanya'nın, aralarındaki gizli ittifak antlaşmasını gerekçe göstererek Osmanlı

Bahaeddin Şakir.

Devleti'ni savaşa sokma çabalarıyla, İttihat ve Terakki yönetimi Kasım 1914'te Rusya'ya savaş ilan etti. Savaşın ilk ayında Osmanlı orduları Doğu cephesinde kimi başarılar elde ettiler ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın da desteğiyle Artvin yöresi kısa bir süre için işgalden kurtuldu. Kafkasya Türklerini, hatta Rusya'nın daha iç bölgelerinde yaşayan Türkleri kurtarmanın düşlerini kuran ve bu amaçla Doğu Anadolu'da büyük bir askerî harekât planlayan Enver Paşa ve çevresi, yöredeki geçici başarıyla daha da umutlandılar. Sarıkamış Harekâtı diye bilinen harekât Aralık 1914 ortalarında böyle başladı. Ancak yönetimde gösterilen başarısızlık, çok sert doğa koşulları ve Rus ordularının saldırıyı göğüslemeye hazırlıklı olması nedeniyle, harekât ağır bir bozguna dönüştü ve Osmanlı ordusu 50.000'i aşkın kayıp vererek geri çekildi. Ruslar kısa bir süre önce işgalden kurtulmuş olan Artvin'i geri aldıkları gibi Doğu Anadolu'da çok üstün bir konuma geçtiler.

Elviye-i Selase'deki Rus işgali 1917 Ekim Devrimi'ne kadar herhangi bir değişiklik göstermedi. Ancak, Sovyet Devrimi sonrası gelişmeler Rus işgali altındaki yörelerin de yazgısını değiştirdi.

Savaşa tek taraflı olarak son vereceğini ilan ederek iktidara gelen Lenin önderliğindeki Bolşevik Partisi, Rus Dışişleri Arşivi'ndeki gizli belgeleri ve yine gizli paylaşım antlaşmalarını açıkladıktan sonra hızla barış görüşmelerine başladı. 17 Aralık 1917'de Osmanlı Devleti ile Sovyet yönetimi arasında imzalanan Erzincan Ateşkes Antlaşması'ndan birkaç ay sonra, 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Barış Antlaşması imzalandı. Antlaşma uyarınca Rus orduları Elviye-i Selase'yi boşaltacak, yöre halkı, yapılacak bir plebisitle, kendi kaderini kendisi belirleyecekti.

Rus birlikleri, daha 1918 başında, Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalanmasını beklemeden çekilmeye başladılar. Bu arada Kafkasya'da, başkenti Tiflis olan ve Gürcü, Ermeni ve Azeri temsilcilerinden oluşan bir Güney Kafkasya hükümeti kurulmuştu. Bu hükümet, Osmanlı Devleti'ne katılma sonucu doğuracağından çekinerek, plebisite karşı çıkıyordu. Bunun üzerine, Bitlis-Şiran hattını tutan Yakup Şevki Paşa komutasındaki 9. Ordu, 12 Şubat'ta harekete geçti ve Mart 1918'de Erzurum'a ve yöredeki bazı önemli kentlere, Nisan 1918 sonunda da Kars'a girdi.

Aynı yılın yaz aylarında, İstanbul'-

ra Osmanlı-İngiliz ilişkileri yeni bir boyut kazandı. İngiliz mandacılığı ya da o dönemin deyimiyle "İngiltere Devlet-i Fahimesinin müzahereti" daha açıkça savunulur oldu. Bu düşüncede olanlara göre, İngiltere'nin koruması altına girmek Yunanlılar'ın ve öteki güçlerin işgallerine de set çekecekti.

İngiliz Muhipleri Cemiyeti de (The Friends of England Association) 20 Mayıs 1919'da, böyle bir ortamda doğdu. Memduh Paşa, Cemil Paşa, Ahmed Zülfikil Paşa, Hamdi Paşa vb'nin fahri üye olarak katıldığı örgütün başkanı Ziraat Bankası Müdürü Kâmilpaşazade Şevket Bey'di. İkinci başkanlığı Şura-yı Devlet âzası Sait Molla yapıyordu. Cemiyet kısa süre içinde İstanbul'da yirmiyi aşkın şube açtı. Ayrıca, İstanbul dışında, saraya bağlı güçlerin egemen olduğu yerlerde örgütlenme olanağı buldu. Yayın organı *İstanbul* gazetesiydi. Ama başta *Alemdar* olmak üzere, başka bazı İstanbul gazeteleri de örgütün görüşlerini dile getiriyorlardı.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'yla koşut bir çalışma yürüten İngiliz Muhipleri Cemiyeti Anadolu hareketine karşı en sert tutumu takınan çevrelerden biri oldu. İngiliz istihbarat örgütü, Kuva-yı Milliye'nin çalışmalarının izlenmesi ve engellenmesi konusunda cemiyetle sık sık işbirliği yapıyordu. Nitekim, dönemin tanınmış bir istihbaratçısı olan İskoçyalı papaz Frew ile Sait Molla arasında çok yakın bir ilişki vardı.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'yla koşutluk, bir süre sonra cemiyetin kaderini etkiler duruma geldi. Nitekim Hürriyet ve İtilâf Fırkası içinde patlak veren hizip çatışması İngiliz Muhipleri Cemiyeti'ne de yansıdı. Sait Molla sonuçta örgüt yöneticiliğini eline geçirdiyse de cemiyetin zayıflamasına engel olamadı. Anadolu hareketinin gelişmesi, Ankara Hükümeti'nin en güçlü iktidar konumuna gelmesiyle birlikte İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin etkinliği de sona erdi.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

Gerek yüklendiği işlev gerekse yapı olarak, Milli Mücadele döneminde kurulan örgütlerin en önemlisi olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşunu ve gelişmesini üç ayrı aşamada incelemek mümkündür: Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti dönemi, Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti dönemi

dan gönderilen mülkiye müfettişlerinin denetiminde yapılan plebisit sonucunda, Elviye-i Selase halkının çok büyük bölümünün Osmanlı Devleti'ne iltihak etme eğiliminde olduğu belirlendi ve 15 Ağustos 1918 tarihli padişah iradesiyle, Osmanlı Devleti Elviye-i Selase'yi ilhak etti.

Mondros Sonrası Gelişmeler ve İslâm Şurası

I. Dünya Savaşı'nın son aylarında Güney Kafkasya'nın siyasal yapısında önemli değişiklikler oldu. Elviye-i Selase'nin Osmanlı egemenliğine geçtiği günlerde Güney Kafkasya hükümeti dağıldı. Yerine, başkenti Tiflis olan, Almanya'nın desteklediği bir Gürcistan hükümetiyle başkenti Erivan olan, İngiltere'nin desteklediği bir Ermenistan hükümeti kuruldu. Bakü ise, savaşın bitmesine birkaç ay kala, Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'ya bağlı birliklerce işgal edildi.

Elviye-i Selase yöresindeki Osmanlı egemenliği kısa sürdü: 30 Ekim 1918'de, Limni Adası'nın Mondros Limanı'nda, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nı yenilgiyle noktaladığını belgeleyen bir mütareke imzalandı. Mütarekenin 11. maddesi İran'ın kuzeybatısında ve Güney Kafkasya'da bulunan Osmanlı birliklerinin I. Dünya Savaşı öncesi sınırlara çekilmesini öngörüyordu. Bu, karargâhı Kars'ta bulunan 9. Ordu'nun ve ona bağlı birliklerin Elviye-i Selase'yi boşaltması anlamına geliyordu. Aslında, mütarekeden hemen önceki günlerde, Osmanlı birlikleri Elviye-i Selase sınırlarının çok daha ilerisinde idiler. "Turan'a Doğru" sefere çıkan orduların batıdaki bölümü Tebriz ve Hoy'a, kuzeydekiler ise Kafkasya içlerine kadar ilerlemişti. Ancak, İzzet Paşa hükümeti, bu bölgedeki Osmanlı ordularını mütarekenin imzalandığı gün Elviye-i Selase sınırlarına çektirmişti.

İtilaf devletleri, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından birkaç gün sonra yayınladıkları bir ültimatomla, Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımadıklarını açıkladılar ve Kars, Batum ve Ardahan'ın hemen boşaltılmasını istediler. Bir İngiliz tümeni de, 17 Aralık'ta Batum'a çıktı.

Bu gelişmeler üzerine, Elviye-i Selase aydınları, Osmanlı Devleti otoritesinin kalkmasıyla doğacak boşluğu doldurmak ve olası işgallere karşı direnebilmek amacıyla, hızla harekete geçtiler. Tıpkı Batı ve Doğu Trakya'da olduğu gibi, İttihat ve Terakki'nin yöredeki askerî-sivil yöneticilerinin desteğiyle, geçici hükümet niteliğini taşıyan bir örgüt kuruldu. 5 Kasım 1918'de kurulan ve Kars İslâm Şurası adını taşıyan bu örgütün ilk başkanı Kepenekçi (Borçalılı) Emin Ağa idi. Örgütün kurucuları arasında Yakup Şevki Paşa, Mutasarrıf Hilmi (Uran) Bey gibi Osmanlı asker ve sivil yöneticileri vardı. 14 Kasım'da Kars'ta bir kongre düzenleyen örgüt kurucu kurulu, örgütü "Kars Millî İslâm Şurası Merkez-i Umumîsi" adlı yerel bir hükümete dönüştürdü.

Sözkonusu yerel hükümetin Kars livasıyla sınırlı yetkesini genişletmek ve temsilî niteliğini artırmak için 30 Kasım 7 ve 17 Ocak'ta iki büyük kongre düzenlendi. 30 Kasım'da toplanan Kars büyük kongresinde Nahcivan, Kamerli ve öteki kasabalarda kurulan şûraların, merkezi Kars olan Millî İslâm Şûrası altında toplanması kararlaştırıldı. 12 kişilik bir merkez yönetim kurulu belirlendi ve başkanlığa Kars eşrafından Cihangiroğlu İbrahim (Aydın) Bey getirildi. Önceki başkan Emin Ağa da İbrahim Bey'in yardımcılığına seçildi. Aynı dönemde Ardahan'da da şûra örgütlenmesi doğrultusunda yoğun bir çalışma yürütülüyordu. Bu çalışmaların başında Filibeli Hilmi Bey, Erzurumlu Cafer (Erçıkan) Bey gibi Teşkilât-ı Mahsusa ileri gelenleri vardı.

Şûra örgütlenmesinin yeni bir adımı olarak, 7-9 Ocak 1919'da Ardahan'da da bir kongre düzenlendi ve bütün şûraların Cenub-ı Garbî Kafkas Hükümet-i Muvakkata-i Milliyesi adı altında birleşmesi kararı alındı. Bu birleşme yeni bir kongre ile olacaktı. Ardahan Kongresi'nin aldığı bir başka karar da, İtilâf askerleriyle Ermeni ve Gürcülerin kesin olarak bölgeye sokulmaması, bu amaçla askerî bir örgütlenmeye gidilmesi yolunda idi.

Cenub-ı Garbî Kafkas Millî Hükümeti'nin kuruluş kongresi 17-18 Ocak 1919'da, Kars'ta toplandı. Kongre, kurulan hükümetin başkanlığına yine Cihangiroğlu İbrahim Bey'i getirdi. Hükümet üyeleri "nazır" sıfatını taşıyacak, ayrıca başta İstanbul olmak üzere bazı Osmanlı büyük kentlerine "murahhaslar gönderilecekti. Hükümetin İstanbul hükümeti ve Paris Ba-

ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti dönemi.

30 Ekim 1918'de imzalanan ve Osmanlı topraklarını yabancı güçlerin işgaline açık bırakan Mondros Mütarekesi'nin 24. maddesi, İtilâf güçlerinin güvenliklerini tehlikede hissetmeleri halinde Vilayat-ı Sitte'yi işgal edecekleri hükmünü içeriyordu. Bu nedenle, işgal tehlikesini belki en açık bir biçimde sezenler, Doğu Anadolu halkı oldu. Diyarbakır eşrafından bazı kişiler yaklaşan bu tehlike karşısında İstanbul'da bir araya geldiler ve Kasım 1918'de Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ni kurdular. Şair ve yazar Süleyman Nazif Bey'in kuruluş çalışmalarına öncülük ettiği cemiyetin reisi Harputlu Nedim Bey'di. Kurucu üyeler arasında İsmail Hakkı Bey, Fevzi Bey, Zülfü Bey, Rasim (Başara) Bey, Hoca Raif Efendi, Cavit Bey gibi kişiler vardı.

Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti kuruluşunu izleyen ilk birkaç ay içinde önemli bir varlık gösteremedi. Ancak, 10 Mart 1919'da cemiyetin Erzurum'da şubesinin açılmasıyla birlikte, çalışmalar da canlandı. *Albayrak* gazetesi sahibi Süleyman Necati (Güneri) Bey ve Cevat (Dursunoğlu) Bey'in etkin tutumuyla cemiyet, sözü dinlenir bir örgüt durumuna geldi. O dönemde Erzurum'da İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti adlı bir başka örgüt daha vardı ama bağımsız bir çalışma yürütmüyor, Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'yle ortak davranıyordu.

Ülkenin siyasal koşullarının ağırlaştığı, başta İzmir olmak üzere birçok yörenin işgal altına girdiği günlerde, cemiyetin Erzurum şubesi yöneticileri bir araya gelerek örgütün daha kapsayıcı bir nitelik kazanmasını kararlaştırdılar. Bu amaçla 17 Haziran 1919'da toplanan cemiyetin Erzurum Vilayeti kongresinde, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin de katıldığı ortak bir kongre düzenlenmesi kararlaştırıldı. Bu sırada Trabzon'daki cemiyet de aynı doğrultuda bir çalışma yürütüyordu ve karşılıklı yazışmalar sonunda 10 Temmuz 1919'da Erzurum'da genel bir kongre toplanması karar altına alındı. Aynı günlerde Mustafa Kemal de yakın arkadaşlarıyla birlikte Erzurum'a gelmişti ve kongrenin düzenlenmesi çalışmalarına fiilen önderlik etti.

Sözkonusu kongre birkaç günlük bir gecikmeyle 23 Temmuz'da toplandı. İki hafta kadar süren çalışmalar sonunda Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'yle Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin feshedilmesi, bu iki örgütün yerine Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulması kararlaştırıldı. Cemiyet, en kısa zamanda Sivas'ta ülke çapında bir kongre düzenlenmesi görevini de üstlenecekti. Mustafa Kemal'in başkanlığa getirildiği cemiyetin öteki yöneticileri şunlardı: Hüseyin Rauf (Orbay) Bey, İzzet Bey, Raif Efendi, Servet Bey, Şeyh Fevzi Efendi, Bekir Sami (Kunduk) Bey, Sadullah Efendi ve Hacı Musa Bey. 24 Ağustos 1919'da Erzurum valiliğine yapılan bildirimle de örgüt resmen kurulmuş oldu.

Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ülke çapında bir kongre toplamak amacıyla yoğun bir çaba harcadı. Kars Millî Şûra Hükümeti'yle sıkı bir işbirliği yaptı. Alaşehir'de toplanmakta olan redd-i ilhak kongresine, Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi'ne birer mesaj yollayarak delegelerini belirlemelerini ve en kısa sürede Sivas'a göndermelerini istedi.

Sivas Kongresi, İstanbul hükümetinin engelleme çabalarına karşın, 4 Eylül 1919'da toplandı. Kongreye, Erzurum Kongresi'nce seçilen beş delegenin dışında 30'u aşkın delege katıldı. Bir hafta kadar süren ve yoğun tartışmalara sahne olan kongre sonunda ülkedeki bütün direniş örgütlerinin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında birleşmesi karar altına alındı. Örgüt yönetimine, Erzurum Kongresi'nce seçilenlere ek olarak altı

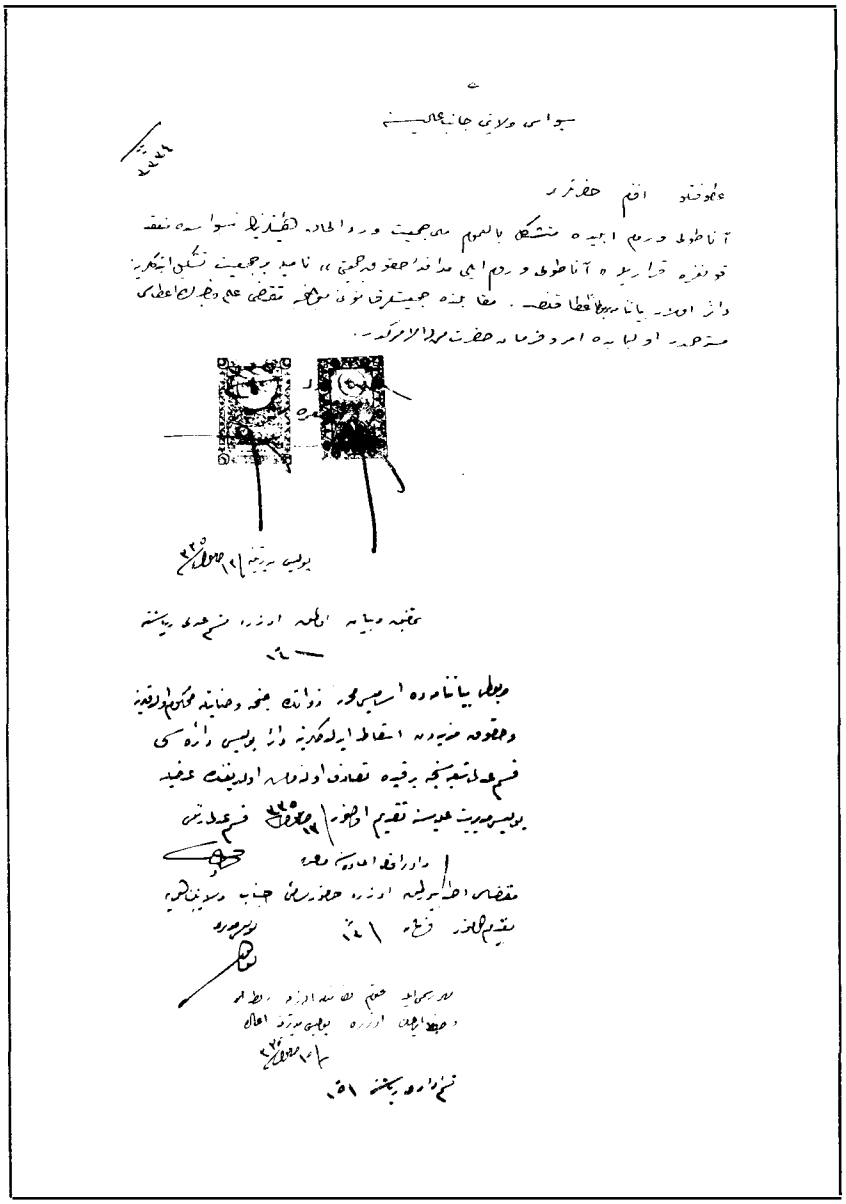
---

rış Konferansı nezdindeki girişimleri için İstanbul murahhasına tam yetki verilmişti.

Cenub-ı Garbî Kafkas Millî Hükümeti'nin 18 maddeden oluşan ve anayasa niteliğini taşıyan kuruluş yasası esas olarak parlamento üstünlüğüne dayalı bir cumhuriyet rejimini çağrıştırıyordu. Dört yüzyıl boyunca monarşik Osmanlı egemenliği altında yaşamış, monarşinin güçlü bir başka temsilcisi olan Rus Çarlığı'nın işgaline tanık olmuş bir yörede böyle bir yapının egemen kılınmaya çalışılması ilginç bir gelişmeydi. Bunda, sözkonusu örgütlenmenin gerçekleştirilmesinde çok etkin bir rol oynayan İttihatçıların "padişahsız bir rejim"e duydukları özlemin önemli bir payı vardı. Ama, daha da önemlisi, komşu Rusya topraklarında gerçekleşen ve birinci yılını dolduran Sovyet Devrimi'nin Elviye-i Selase aydınları ve eşrafı üzerindeki etkisi idi. Nitekim, İstanbul'da saraya ve İtilâf yüksek komiserlerine sunmak üzere, hükümetin İstanbul murahhası Atbaşızade Âsaf Bey'e verilen ve Cenub-ı Garbî Kafkas Millî Hükümeti Başkanı Cihangiroğlu İbrahim Bey'in imzasını taşıyan 1 Şubat 1919 tarihli güven mektubunda hükümetin "*sosyal demokrat* prensibini takib etmek gaye ve emeliyle taşekkül ettiği" belirtiliyordu. Cenub-ı Garbî Kafkas Millî Hükümeti'nin bu yöneliminde Sovyet hükümetinin desteğini arama tutumunun da payı olmak gerekir.

Yerel hükümetin kuruluşunu izleyen ilk dönemde, Kars'taki İngiliz temsilcisi, hükümetin çalışmalarına önemli bir tepki göstermedi. Tersine, Kars müstahkem mevkiinin İngilizlerce teslim alınmasına ve buraya önemli bir güç yerleştirilmesine karşın, İngiliz temsilcisi kent içi güvenlik görevinin şûra hükümetince yerine getirilmesine izin verdi. Ancak, Cenub-ı Garbî Kafkas Millî Hükümeti'nin güçlenmesi ve yöredeki İngiliz denetimini zayıflatması üzerine, İngilizler "yerel hükümete karışmama" tutumunu bıraktılar. 6 Mart'ta İngiliz askerî temsilcisi Pate, yerel yönetimi tanımayacaklarını bildirdi ve Arpaçay doğusundaki Ermeni nufusun Kars'a yerleştirilmesini istedi. Bu tutum değişikliği Gürcüleri de yüreklendirdi ve bazı Gürcü birlikleri harekete geçerek bir süredir Cenub-ı Garbî Kafkas Millî Hükümeti'nin denetiminde olan Ahıska ve Posof'u işgal ettiler.

13 Nisan 1919'da, Kars'taki İngiliz komutanı bir alay Hintli askerle hükümet binasını işgal etti. Hükümetin 12 üyesini yakalatarak önce Batum'a, oradan da İstanbul yoluyla Malta'ya sürdü. Bunu, Ardahan kentinin 26 Nisan'da Gürcü birliklerince basılması ve şûranın dağıtılması izledi. Böylece, Kağızman ve Oltu dışında, yöredeki şûra yönetimlerinin varlığına son verildi. Cenub-i Garbî Kafkas Millî Hükümeti'nin bazı üyeleri de, Batum'dan kaçmayı başararak Oltu'ya geldiler ve buradaki şûra yönetimine katıldılar. Kars'ın işgali sırasında Erzurum'da bulunan Cenub-ı Garbî Kafkas Millî Hükümeti Hariciye Nâzırı Fahrettin (Erdoğan) Bey ise, hükümetin en yetkili kişisi olarak, çalışmalarını bir süre Erzurum'da sürdürdü. □

ANADOLU VE RUMELİ MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETİ: Milli Mücadele döneminde kurulan en önemli örgüt olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Sivas Kongresi'nde kurulmuştur. Kongreden sonra Anadolu'nun ve Trakya'nın çeşitli yerlerinde varolan direniş örgütleri bu örgütün birer şubesi haline dönüşmüş, böylece Milli Mücadele'nin örgütlenmesinde en önemli adım atılmıştır. Kongre Reisi Mustafa Kemal'in imzasıyla Sivas Valiliği'ne verilen kuruluş dilekçesi.

kişi daha seçildi. Kara Vasıf Bey, Mazhar Müfit (Kansu) Bey, Ömer Mümtaz Bey, Hüsrev Sami (Gerede) Bey, Hakkı Behiç (Bayiç) Bey, Ratipzade Mustafa Bey ve Refet (Bele) Bey. 11 Eylül 1919'da sonuçlanan kongre sonrasında Anadolu ve Trakya'nın çeşitli yörelerindeki direniş örgütleri Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin birer şubesine dönüştü.

Millî Türk Fırkası

Millî Mücadele döneminin oldukça geç tarihte kurulan fırkalarından biri olan Millî Türk Fırkası'nın özelliği, Osmanlı topraklarında Türk adını ilk kullanan siyasal kuruluş olmasıdır. Türkçü-milliyetçi siyaset seçeneğini çözüm olarak sunan bir doktrin partisi olarak doğmuştur.

Meşrutiyet döneminin Millî Meşrutiyet Fırkası'nın bir devamı olarak ortaya çıkan Millî Türk Fırkası 9 Aralık 1912'de İstanbul'da kuruldu. Kurucu ve yöneticileri şunlardı: Ahmed Ferid (Tek) Bey, Mehmed Emin (Yurdakul) Bey, Ahmed Hikmet Bey, Zühtü (İnhan) Bey, Yusuf (Akçura) Bey, Abdülhak Adnan (Adıvar) Bey, İsmail Hakkı Bey. Genel merkez dışında örgütü olmayan fırkanın yayın organı *İfham* gazetesiydi.

Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı için seçim yapıldığı sırada kurulan Millî Türk Fırkası, Millî Kongre'yle anlaşmazlığa düştüğü için seçimlere bağımsız listeyle katıldı ve adaylarından yalnızca Dr. Abdülhak Adnan Bey mebus seçildi. Meclis-i Mebusan'ın feshinden sonra fırka üyeleri Anadolu hareketine katıldılar. □

KAYNAKÇA

- AKŞİN Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, İstanbul, 1976
- ARIKOĞLU Damar, *Hâtıralarım*, İstanbul, 1961
- *Atatürk ve Diyarbakır*, Diyarbakır, 1981
- BAŞAR Zeki, *Erzurum Kongresi*, Erzurum, 1979
- BELEN Fahri, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara, 1973
- BIYIKLIOĞLU Tevfik, *Trakya'da Milli Mücadele*, I. Ankara, 1955
- DURSUNOĞLU Cevat, *Millî Mücadelede Erzurum*, Ankara, 1946
- ENER Kasım, *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi*, Ankara, 1970
- ENER Kasım, *Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı*, İstanbul, 1963
- ERDEHA Kâmil, *Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, İstanbul, 1975
- EROL Mine, *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi*, Giresun, 1972
- GOLOĞLU Mahmut, *Sivas Kongresi*, Ankara, 1969
- JAESCHKE Gotthard, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara, 1971
- KOCATÜRK Utkan, *Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi*, Ankara, 1973
- MORALI Nail, *Mütarekede İzmir Olayları*, Ankara, 1973
- ÖZALP Kâzım, *Millî Mücadele*, I. Ankara, 1971
- SARIHAN Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, I. Ankara, 1982
- SELEK Sabahattin, *Anadolu İthilâli*, I. İstanbul, 1965
- *Trabzon'dan Atatürk'e*, Trabzon, 1981
- TUNAYA Tank Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul, 1952
- UMAR Bilge, *İzmir'de Yunanlılar'ın Son Günleri*, Ankara, 1974
- YİĞİTBAŞ M. Sadık, *Kiğı*, İstanbul, 1950
- *Yurt Ansiklopedisi*, İstanbul, 1981-1984

Millî Mücadele'de Kongreler

Bülent Tanör

Latincedeki *congressus* (toplantı) kelimesinden gelip bugün yaşayan, Batı dillerine giren "kongre" sözcüğünün genel anlamı şudur: Bilgi ve düşünce alışverişinde bulunmak, gerekiyorsa belli konularda kararlar almak üzere bir araya gelen insanlar topluluğu. Bu sözcük zaman içersinde çeşitli özel anlamlar da kazanmıştır. Diplomasi tarihinde bu kelime, uluslararası sorunları ve uyuşmazlıkları görüşmek üzere bir araya gelen çeşitli devlet temsilcilerinden oluşan toplantı ya da topluluğu ifade eder. ABD'de, "kongre" denince, Temsilciler Meclisi ve Senato'dan oluşan yasama organı anlaşılır. Beşinci Cumhuriyet Fransası'nda da, Anayasa değişikliği getiren bir yasayı görüşmek üzere birleşik toplantıya çağrılan her iki yasama meclisi (Ulusal Meclis ve Senato) bu ortak adla anılır (1958 Anayasası, md.89/3). Siyasal partilerin, sendikaların, derneklerin, kısacası tüzel kişilerin ulusal ya da uluslararası düzeydeki en yetkili organları olan "genel kurul"larına da, pek çok dilde "kongre" denmektedir.

Türkiye'de bu yabancı kaynaklı sözcük, resmî ve günlük dilde, daha çok iki anlamda, tüzel kişilerin genel kurullarını ya da belli bir konuyu görüşmek için bir araya gelmiş insan topluluğunu ifade etmek için kullanılmaktadır. "Türk Kurtuluş Savaşı'nda Kongreler" deyiminin ise daha özel bir anlamı vardır. Bununla kastedilen, o dönemde varolan *her* çeşitten tüzel kişi ya da örgütün *klasik* genel kurul toplantıları ya da *herhangi bir* konuyu görüşmek üzere bir araya gelen insanların oluşturdukları topluluklar değildir. Türk Kurtuluş Savaşı literatüründe bu deyim, her şeyden önce, *ülkenin içinde bulunduğu koşulları tartışmak ve kararlar almak* üzere oluşan, dolayısıyla geniş anlamda *siyasal* nitelikli özel toplulukları ifade eder. Gerçi, hemen hemen bütün bu tür toplantılarda "siyasetle uğraşılmadığı"nın belirtilmesine özen gösterilmiş, "siyaset yapılmayacağı"na dair yeminler edilmiş, kurulan derneklerin tüzük ve programlarına da bu türden yasaklayıcı hükümler konmuşsa da, burada "siyaset" deyimiyle kastedilen dar anlamıyla siyasal ve partisel faaliyetler, özel olarak da "ittihatçılık"tır.

"Türk Kurtuluş Savaşı'nda Kongreler" deyiminin, bu çerçeveyi daha da daraltan bir başka özelliği daha vardır. Bununla, ülkenin içinde bulunduğu durumu tartışmak ve birtakım kararlar alıp bunları uygulatmak üzere oluşan (kısacası "siyasal" amaçlı) bütün kongreler değil, bunlardan *sadece ulusal kurtuluş ve bağımsızlık amacına yönelmiş olanlar* anlaşılır. Bir başka deyişle, bu başlık altında ele alınması gerekenler, ulusal kurtuluş amacı ve hareketiyle siyasal, ideolojik ve çok kez de organik bağ içinde bulunan kongrelerdir. Bu nedenledir ki, İngiliz Muhipleri (Dostları) Cemiyeti, Kürdistan Teâli Cemiyeti, Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti gibi, amaç ve faaliyetleri bakımından siyasal karakterde olmakla beraber, yukarda çizilen çerçevenin dışında kalan siyasal-derneksel grup ve hareketlerin yapmış oldukları kongreler ya da düzenledikleri toplantılar, "Türk Kurtuluş Savaşı'nda Kongreler" kavramının kapsamı dışında kalırlar.

Bu kavramın içinde yer alan kongreler çeşitli biçimlerde oluşmuşlardır. Mevcut derneklerin üst karar organları olan genel kurullarının toplantılarına "kongre" denmiş olduğu gibi, dernek üyesi olmayanların da katıldığı "genişletilmiş genel kurul toplantıları", birden fazla derneğin temsilcilerinin katıldığı topluluklar da bu adla anılmışlardır.

Süre olarak "Kongreler Dönemi", Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla (30 Ekim 1918), I. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin toplanması (23 Nisan 1920) arasında kalan zaman dilimini kapsar. Bu döneme, özellikle Eylül 1919'a kadar, bu kongrelerin damgası vurulmuş gibidir. Sivas Kongresi'nin dağılmasına kadar Trakya ve Anadolu gerçek bir kongreler dönemi yaşamış ve "kongre iktidarları" adı verilebilecek bir yönetim biçimine ve *yeni tipte bir iktidar olgusu*'na sahne olmuştur.

Genel Görünüm

Mondros Mütarekesi'nden sonra, ülkenin çeşitli yerlerinde, o yer ya da yöre halkının güvenliğini ve haklarını korumak amacıyla pek çok örgüt ve der-

MİLLÎ MÜCADELE BAŞLARKEN: Mondros Mütarekesi'nden sonra imparatorluğun çeşitli yörelerinde, şehirlerde mütarekenin dayattığı koşullardan korunmak, işgale karşı mücadele etmek amacıyla birçok yerel dernek, örgüt vb. kuruldu. Bunlarla birlikte oluşan ve kapsadıkları yöreye göre daha büyük bir nüfus kitlesini temsil eden bölgesel ve ulusal kongreler Milli Mücadele'de belirleyici bir temel sağladı. Gerçekte kongreler, aşağıdan yukarıya, küçük birimlerden büyüklere, yerellikten ülke çapında bir örgütlenmeye varan bir zincir oluşturmuşlardı. İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin ilk kongresine katılanlar.

nek kuruldu. Buna yol açan başlıca nedenler, mütareke koşullarının ağırlığı, işgal tehdidi ya da işgallerin fiilen başlaması, bütün bunlara karşılık Osmanlı Sarayı ve hükümetinin tam bir hareketsizlik ve hatta umursamazlık içinde bulunmasıydı. Bu cemiyetler, Redd-i İşgal, Redd-i İlhak, Muhafaza-ı Hukuk İstihlas-ı Vatan, Müdafaa-i Hukuk gibi adlar taşıyorlardı. Zaman içersinde bunlardan en yaygın ve popüler hale geleni "Müdafaa-i Hukuk" adı olmuştur.

Kurtuluş Savaşı'nda kongreler, dayandıkları ve temsil ettikleri *nüfus* kitlesinin hacmi, örgütlendikleri coğrafî-mülkî *alan*ın boyutları ve ifade ettikleri *siyasal ağırlık* bakımından kabaca dört ana kademede ele alınabilirler.

Birinci kademe, *yerel* örgütlenme ve kongrelerdir. Millî mücadelenin önkoşullarının oluştuğu bu hazırlık döneminin ilk başlarında en çok görülen örgütlenme ve faaliyet modeli budur. Burada *"yerel"* sıfatından anlaşılması gereken, bir-iki kente kasabaya ya da bugünkü kapsamıyla bir İl'e (o zaman için genellikle "Sancak") dayalı örgütlenmelerdir. İzmir, Balıkesir, Nazilli vb.'deki yerel dernekler bunlara en iyi örnektir. Bunların yaptıkları kongreler de, *yerel* karakterdedir.

İkinci kategori, *yöresel* örgütlenme ya da kongrelerdir. Bununla anlatılmak istenen, yukarda çizilenden daha geniş bir nüfus kitlesini ve coğrafî alanı içine alan, o zamanki mülkî bölünmeye göre de daha çok "vilayet" adını taşıyan birimlere yayılan örgütlenmelerdir. Örneğin, o zamanki Trabzon Vilayeti bütün Doğu Karadeniz yöresini kapsıyor, dolayısıyla bu Vilayeti ya da onun adını esas alan bir örgütlenme ya da kongre faaliyeti de bütün Doğu Karadeniz yöresini temsil ediyordu. Aynı şey, ilerde görüleceği gibi, kuzeybatı Anadolu yöresini ya da güneybatı Anadolu yöresini kapsayan ya da kapsadığı ilere sürülen örgütler ve kongreler için de geçerlidir.

Üçüncü kategori olan *bölgesel* birleşme ya da kongrelerden, Trakya, Batı Anadolu, Doğu Anadolu vb. gibi, ulusaltı en büyük coğrafî birimleri kucaklayan hareketleri anlamak gerekir. Bunun en tipik örneği Erzurum Kongresi'dir. İlerde değinilecek olan büyük Edirne ve Alaşehir kongreleri de, bir ölçüde bu niteliğe sahiptirler.

Dördüncü kademe, *ulusal* örgütlenme ya da ulusal kongredir. Bunun tek örneği Sivas Kongresi'dir. Mustafa Kemal, Sivas Kongresi'nden sonra bir ara tasarladığı, fakat yapılmasına gerek kalmayan "Büyük Anadolu Kongresi" de yapılsaydı, herhalde bu nitelikte bir kongre olacaktı.

Bu gruplandırma, ülkedeki bütün kurtuluşçu örgütlenmelerin ve kongreleşmelerin tek bir model-çizgi içinde ilerlediği, önce mutlaka yerel oldukları, sonra da sırasıyla yöresel ve bilgesellik aşamalarından geçerek ulusal düzeyde buluştukları anlamına gelmez. Kongreler şemasının, böylesine mekanik ve geometrik bir piramidi yoktur. Bazı örgütlenme ve kongreler daha baştan, yerel değil yöresel ve hatta bölgesel kapsamlı olmuşlardır (Trakya kongreleri gibi). Bazen de, bir bölgede yapılan geniş kapsamlı bir bölgesel kongreden sonra, aynı bölgede, bir de yöresel kongrenin, yani daha dar kapsamlı bir kongrenin yapıldığı görülmektedir. (Alaşehir Kongresi'nden sonraki İkinci Balıkesir Kongresi). Ancak yine de, kongreler döneminin örgütlenmesinde belli bir şema ve doğrultu vardır. Bu da, yerellikten ulusallığa doğru bir sarmal biçiminde uzanmaktadır.

Burada bütün kongreler değil, temsilî gücü yüksek olanlarla, kendilerinden sonraki gelişmeleri hazırlama ya da açıklama bakımından en anlamlı görünenler gözönünde bulundurulacak, dolayısıyla bir ayıklama ve seçme yapılacaktır.

Batı Anadolu'da

Batı Anadolu, ilk başlarda *yerel*, hatta adetâ *kentsel* nitelikte örgütlenmelere sahne olmuştur. İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti (İzmir, 14 Aralık 1918), İstihlas-ı Vatan Cemiyeti (Manisa, Kasım 1918), Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi (İzmir, Aralık 1919), kuzeybatı Ege'deki Redd-i İlhak cemiyetleri gibi... Bunlar içinde en çok dikkati çeken, İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'dir. Bu cemiyet, 2-19 Mart 1919 tarihleri arasında İzmir'de "Müdafaa-i Hukuk Kongresi"-ni toplamıştır. Kongrede, ülkeye yönelecek saldırılara silahla karşı koyma ka-

rarı alınmış, Anadolu'daki bütün belediye başkanlarıyla müftüler, yeni oluşturulan merkez heyetiyle bölgeler arasında doğal köprü sayılmışlardır. Görülüyor ki kongre, yapısı ve tabanı itibariyle yerel olmakla beraber, yönelimi itibariyle ulusallık aranışı içindedir. Cemiyet, Alaşehir Kongresi'yle anlaşarak (Ağustos 1919) kendini İstanbul'a nakletmiştir. Buranın işgalinden sonra ise, cemiyet üyelerinden bir bölümü Denizli bölgesinde faaliyet göstermişlerdir.

Batı Anadolu'da, bu ilk başlarda görülen yerel örgütlenme ve faaliyetler daha sonra birleştirilmiştir. Bu, birincisi yöresel, ikincisi bölgesel olmak üzere, iki aşamada olmuştur. Birinci aşamada, kuzeybatı Anadolu ve güneybatı Anadolu *yörelerinde* ayrı ayrı *yöresel* birleşmeler görülür. Daha sonra ise, Alaşehir Kongresi'yle bu iki yöresel birliğin bütün Batı Anadolu'nun *bölgesel* birliğine doğru yükseldiğini gösteren önemli adım atılmıştır.

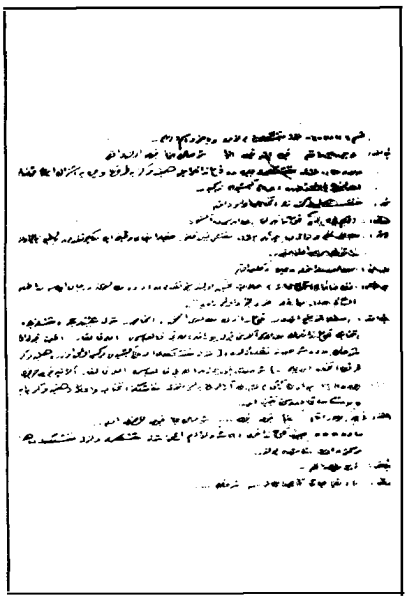
Kuzeybatı Anadolu'da yöresel birliği sağlayan "Balıkesir Millî Kongresi" olmuştur. Erzurum Kongresi'nin toplanmış ve Sivas'ta da bir kongre için çoktan karar alınmış olduğu bir tarihte, 26-30 Temmuz 1919 tarihleri arasında Balıkesir'de Hacim Muhittin Bey'in (Çarıklı) başkanlığında faaliyette bulunan kongre (Balıkesir Hareket-i Milliye Redd-i İlhak Kongresi), yerel nitelikli bütün Hareket-i Milliye Redd-i İlhak heyetlerini, kendi kurduğu bir heyet-i merkeziyeye bağlamış olduğu için, kuzeybatı Anadolu'da *yöresel* çapta bir birleşmeyi sağlamıştır. Birinci Balıkesir Kongresi adıyla bilinen bu kongrenin toplanmasında Ali Fuat ve Kâzım paşalar gibi kolordu komutanlarının da desteği önemli rol oynamıştır. Kongre seferberlik kararı almış, herkes için vatan hizmeti yükümlülüğü getirmiş, Sivas Kongresi'ne ise delege göndermekten kaçınmıştır.

Güneybatı Anadolu'da yerellikten yöreselliğe geçişi sağlayan adım Nazilli Kongresi'yle atılmıştır (6-9 Ağustos 1919). Aydın ve Denizli'de İzmir'in işgalinden sonra kurulan Heyet-i Milliye adlı yerel kuruluşları birleştiren bu kongre, bugünkü Muğla, Burdur, Isparta ve Antalya illerindeki bütün faaliyet ve örgütlenmeleri kendine ve Nazilli Heyet-i Milliye Teşkilâtı'na bağlamış oluyordu.

Kuzeybatı Anadolu'yla güneybatı Anadolu'daki bu iki ayrı, yöresel faaliyeti bütünleştiren adım Alaşehir Hareket-i Milliye ve Redd-i İlhak Büyük Kongresi'yle atılmıştır. 16-25 Ağustos 1919 tarihleri arasında toplanan ve geniş bir katılıma sahne olan bu kongre, o zamanki Aydın Vilayeti'nden Bandırma'ya kadar Ege ve iç Ege'deki bütün coğrafî ve mülkî birimleri temsil etmiş ve kendine bağlamıştır. Bu niteliğiyle kongre, yöresel kongre tarzı birleşmelerden *bölgesel* birliğe geçişin tipik bir örneğidir. Bu açıdan Alaşehir Kongresi, Doğu Anadolu bölgesinde aynı işlevi gören Erzurum Kongresi'ne benzetilebilir. Şu farkla ki, Alaşehir Kongresi, gerek bölgesel birleşme konusunda aldığı kararlar ve getirdiği örgütsel yapı, gerekse daha üst düzeye tırmanışı yeni ulusal birliği ve örgütlenmeyi amaçlama noktasından, Erzurum Kongresi'ne oranla çok daha zayıftır. Bunda şüphesiz ki, Alaşehir Kongresi'nin düşman işgaline çok yakın olan bir bölgenin kongresi olmuş olması kadar, ulusal önderlik ekibinin yol göstericiliğinden yoksun bulunmasının da payı vardır. Örneğin Alaşehir Kongresi, Erzurum Kongresi'nde kurulan Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne benzer bir derneği Batı Anadolu'da kuramamış, onun Heyet-i Temsiliyesi'ne benzer bir karar ve yürütme organı yaratamamıştır. Hatta, bütün Anadolu'nun birliğini ifade eden ve kuzeybatı Anadolu örgütünün de katıldığı Alaşehir Kongresi'nin kararları, kuzeybatıda kendiliklerinden uygulanabilir nitelikte görülmemiş, bunların burada da hüküm ifade edebilmeleri için, adetâ bir kez de yöresel bir kongrenin (İkinci Balıkesir Kongresi, 16-22 Eylül 1919) onayından geçirilmesi gerekli görülmüştür. Bu da gösterir ki, Alaşehir Kongresi ve onun kurduğu kurumsal-örgütsel yapının bütün Batı Anadolu'ya tam hâkimiyetinden söz edebilmek zordur.

Ayrıca, gerek Alaşehir Kongresi'nde gerekse Batı Anadolu'daki hareketlerde, bir üst düzeydeki (ulusal) birliğe ve örgütlenmeye yönelik çabalar da nisbeten zayıf kalmıştır. Alaşehir Kongresi, Sivas'a delege gönderilmesini kabul etmemiş, Sivas'ta Batı illeri düşük düzeyde temsil edilmiştir. Sivas'ta ulusal bir kongrenin toplanmış ve bütün bir ulus adına kararlar almış olması, daha sonra, Balıkesir'de yeni ve yöresel bir kongrenin daha toplanmasına (İkinci

BATI ANADOLU'DA ÖRGÜTLENME: Erzurum Kongresi'nden sonra Sivas'ta da bir kongre toplanmasının kararlaştırıldığı bir sırada kuzeybatı Anadolu'da yöresel birliği sağlayan Balıkesir Milli Kongresi toplandı. Hacim Muhittin Bey'in (Çarıklı) başkanlığında biraraya gelen delegeler, yöresel çapta bir birleşmeyi gerçekleştirdiler. Ardından toplanan Alaşehir Kongresi ise bölgesel birliği sağlama yolunda bir adım oldu. 16-22 Eylül 1919 tarihlerinde toplanan 2. Balıkesir Kongresi'nde ise Alaşehir'de alınan kararlar onaylandı. Birçok olumsuzluğa rağmen Alaşehir'de atılan adım Batı Anadolu'da milli mücadeleden yana güçlerin birleşmesini sağladı. Hacim Muhittin Bey (solda) ve Alaşehir Kongresi zabıtlarından bir sayfa (sağda).

TRAKYA'DA ÖRGÜTLENME: İşgal kuvvetlerinin İstanbul'a çıkmalarından sonra 1918 yılının Kasım ayında Edirne'de Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi adı altında bir örgüt kuruldu. Kurucuları arasında Trakya Cumhuriyeti gibi değişik görüşleri de savunan kişilerin olduğu bu örgütlenme bölgeyi kapsayan bir nitelikteydi. Beş ayrı kongre düzenleyen bu örgütlenme Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne bağlı olarak gelişen yapılanmanın devam etmesini ve aynı amaçlar etrafında toplanılmasını öneren kararlar aldı. 31 Mart 1920'de Lüleburgaz'da toplanan Trakya-Paşaeli Kongresi (solda), cemiyetin kurucularından Faik Kaltakkıran (sağda).

Balıkesir Kongresi) engel olamamıştır.

Alaşehir Kongresi'nin bir büyük zaafı ve hatası da, sırf Yunan işgaline karşı çıkması, General Milne için hazırlanan ve kendisine gönderilen yazı metninde de görüldüğü gibi, İzmir ve civarının mutlaka işgali gerekli görülüyorsa, bunun Yunanlılar tarafından değil müttefiklerce gerçekleştirilmesini uygun bulmasıdır. Aslında bu tutum da, genel olarak Batı Anadolu'daki (Denizli hariç) direniş hareketlerinde görülen bir zaafın parçasıydı: Sırf Yunan işgaline karşı durmak, büyük devletlerle ise her türlü kombinezona açık olmak.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen, Alaşehir Kongresi'yle bölgesel birlik yolunda atılan adım, Batı Anadolu'daki güçlerin genel-ulusal hareketle bütünleşmelerini kolaylaştıracak zemini de yaratmıştır.

Trakya'da

Bir coğrafî bölge olarak Trakya, Meriç'in batısında kalan Batı Trakya ile, bugünkü Türkiye Trakyası olan Doğu Trakya'dan oluşur. Bu bölgedeki Türklerin ulusal temel üzerine örgütlenmeleri Balkan Savaşı yıllarından başlar. İkinci Balkan Savaşı ve Edirne'nin geri alınmasından sonra (1913), Meriç'in batısına geçen bazı akıncı Türk müfrezeleri, Gümülcine, İskeçe ve daha sonra Dedeağaç'ı ellerine geçirip, yerli Türk halkın da yardımıyla Garbî Trakya Hükümet-i Muvakkatesi adıyla bir geçici yönetim kurmuşlardı. Aynı şekilde Edirneliler de, bir "Edirne Heyeti" oluşturarak Edirne İli'nin Osmanlı Devleti'ne bağlı kalması için çalışmalara girişmiş bulunuyorlardı.

Yabancı istilasına karşı koymak ve kendi kaderini bizzat belirleme hakkını kullanmak için bölgesel planda örgütler kurabilme yeteneğinin varlığını gösteren bu girişimler, I. Dünya Savaşı bitiminde ve Mondros Mütarekesi ertesinde yine uç vermiştir. Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra, İtilâf kuvvetleri birliklerinin İstanbul'a çıkmalarından (13 Kasım 1918) az önce, İstanbul'da oturan bazı Batı Trakyalılar 10 Kasım 1918'de yaptıkları bir kongreyle Garbî Trakya Komitesi adıyla bir örgüt kurmuşlardır. Yine aynı ay içerisinde, bu defa Edirne'de Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi kurulacak, Doğu Trakya'daki faaliyetlere de bundan böyle bu dernek damgasını vuracaktır.

Bu derneğin kurucuları, Trakya Türklerinin ulusal haklarının korunmasının yalnız Osmanlı Hükümeti'nden beklenemeyeceği, bu işin bizzat üstlenilmesi gerektiği fikrinden yola çıkıyor, bütün Trakya'nın birliği ve bu bölgenin Osmanlı yönetiminde kalması tezini savunuyor, buna olanak kalmazsa bağımsız bir Trakya'nın siyasal birliğini amaçlıyordu. Kurucuları arasında bir "Trakya Cumhuriyeti" fikrini uzun süre savunanların da yer aldığı bu kuruluş Trakya'nın birliği için, Garbî Trakya Komitesi'yle ve daha sonra kurulacak olan Garbî Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'yle de işbirliği içinde bulunmuştur. Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi Cemiyeti'nin faaliyet alanı, Balkan savaşlarından önceki büyük Edirne Vilayeti'ni, yani batıda Gümülcine'den başlayıp doğuda İstanbul sınırlarına kadar uzanan bir alanı (Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, Gelibolu, Gümülcine ve Dedeağaç sancaklarını) kapsamaktaydı. Bu niteliğiyle de cemiyet ve kongreleri, daha başından itibaren, dar ve yerel değil, bölgesel boyuttaydı. Cemiyetin faaliyetleri ise, Sivas Kongresi'ne kadar sınırlı bir karakter göstermiş, birtakım siyasal temaslarla, bilimsel çalışma ve yayımlarda bulunmaktan ibaret kalmıştır. Dernek,

Sivas Kongresi'ne delege göndermediği halde, kongrenin kararlarına katıldığını bildirmiş, birbuçuk yıl kadar sonra da, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Batı Trakya'daki görevlerini yüklenerek Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adını almıştır.

Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi Cemiyeti beş kongre yapmıştır. Bunlardan 10 Temmuz 1919 ve 16 Ekim 1919 tarihli olan ilk ikisi, merkez heyetine yeni üye seçimi gibi, daha çok idarî nitelikli çalışma ve kararlara sahne olmuştur. Üçüncü kongre olan 15 Ocak 1920 tarihli Edirne Kongresi'ne, merkez heyeti üyeleriyle bütün kazalardan birer delege katılmış, burada silahlı müfrezeler oluşturulması, ayrıca Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Edirne Heyet-i Muvakkatesi ve şubelerinin kurulması kararları alınarak, silahlı mücadele yolunda ilk adım atılmıştır. Asıl önemli kongreler ise, dördüncü ve beşinci kongreler olan, Lüleburgaz Kongresi'yle Büyük Edirne Kongresi'dir.

Cemiyetin, İstanbul'un işgali üzerine ve 31 Mart-2 Nisan 1920 tarihleri arasında, Gelibolu Mebusu Şakir Bey (Kesebir) başkanlığında toplanan Lüleburgaz Kongresi'ne 67 delege katılmıştır. Kongre; Trakya'nın Türk egemenliğinde kalması gerektiğine, her türlü işgal ve tehdide fiilen karşı konmasına karar vererek Doğu Trakya'nın savunulması yolunda ciddî bir adım atılmıştır. Kongre, her türlü siyasal girişimde bulunması ve son çare olan silahlı savunma hazırlıklarını tamamlaması için bir de Merkez Heyeti kurmuştur. Daha önce anılan "Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Muvakkatesi"nin yerini alan bu kalıcı organ Trakya Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyesi adını taşıyordu. Kongre ayrıca, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne bağlı olarak yaratılan örgütlenmenin devamına, ancak bunun Trakya Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyesi'ne bağlanarak, Anadolu'dan bağımsız olarak, ama aynı amaçlar için çalışmasına karar verdi. Ankara'da toplanacak olan "Milli Meclis"e Trakya mümessili olarak üç kişinin gönderilmesinin kabulü de, bu kongrenin önemli kararları arasında yer alır. Lüleburgaz Kongresi'nin ilginç yönü, bütün yetkileri, kolordu komutanının da dahil olduğu bir Merkez Heyeti'ne vermesi, böylece askerî otoriteyi, Trakya'nın geleceğiyle ilgili kararları almaya yetkili bir merci olmaktan çıkarması, sivil yanı ağır basan bir kurulun görevlisi durumuna getirmesidir. Kongrenin önemli sonuçlarından biri de, İstanbul Hükümeti'nin Trakya'daki etki ve nüfûzunu kırmış olmasıdır.

Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin beşinci, Trakya'nın ikinci büyük kongresi, 9-13 Mayıs 1920 tarihleri arasında toplanan büyük Edirne Kongresi'dir. San Remo Konferansı'nın yarattığı endişeli hava karşısında Trakya temsilcilerini bir kez daha bir araya getirmek ve gerekli önlemleri almak amacıyla toplanan cemiyet merkez heyeti, 2 Mayıs 1920 günü, bir "Meclis-i Fevkalâde"nin (olağanüstü meclis) toplanmasına karar verdi. Batı ve Doğu Trakya'dan gelen 200'den fazla delegenin katıldığı büyük Edirne Kongresi, 9 Mayıs 1920 günü, merkez Heyet-i Reisi Şevket Bey'in başkanlığında çalışmalarına başladı. Beş gün süren çalışmalar sonunda alınan kararlarda, Trakya'nın Osmanlı Devleti'nden ayrılıp Yunanistan'a bağlanması tasarısına kesin bir şekilde karşı çıkıldı, böyle bir olasılığın gerçekleşmesi halinde işgale, silahla karşı konması fikri bir kez daha benimsendi, bu amaçla da Heyet-i Merkeziye Trakya'nın en üst karar ve yürütme gücü ilan edilip tam yetkiyle donatıldı.

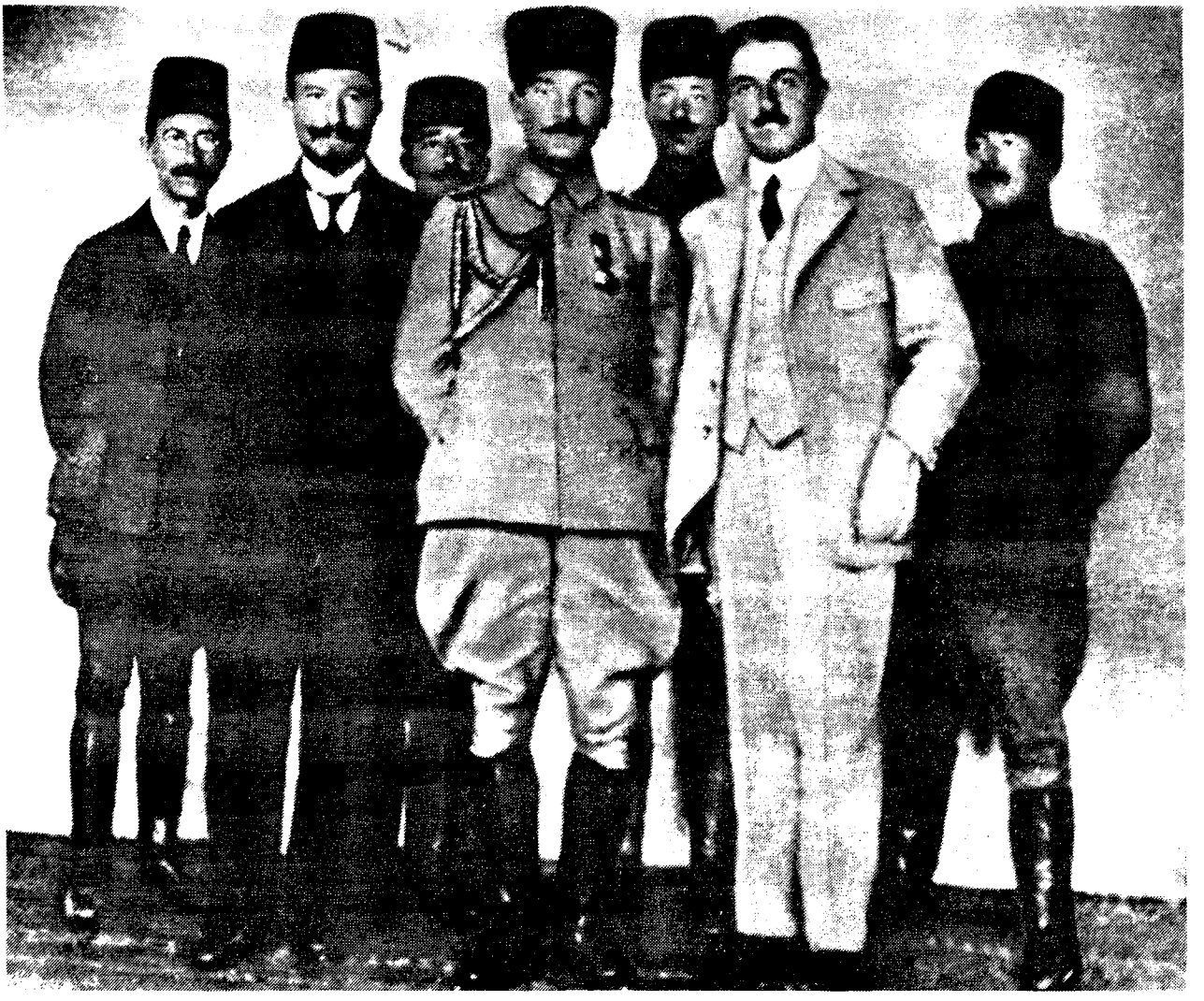
Kongrenin dağılmasından sonra adetâ bir "geçici hükümet" ya da "İhtilâl Komitesi" tarzında faaliyetlerde bulunmaya başlayan Merkez Heyeti 19 Mayıs 1920 günkü toplantısında, bütün ahalinin aynî ve nakdî "yurtsever yardımı"na başvurmak, bütün memurları yardım toplama ve dağıtma konularında Müdafaa-i Hukuk şûbelerine yardımcı olmaları için kendi emri altına almak, 16 yaşından büyük erkeklerin vilayet sınırları dışına çıkmalarını ve hububatın ticaret amacıyla taşınmasını yasaklamak gibilerden, olağanüstü nitelikte, malî, iktisadî ve idarî önlemler aldı. Ancak, Doğu Trakya'daki bu direniş, bu bölgenin Temmuz 1920 sonlarında Yunan işgali altına girmesini önlemeye yetmedi. Askerî başarısızlık ve bunu izleyen işgalle birlikte, Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de büyük bir sarsıntı geçirdi. Üyelerinin ve askerî güçlerinin bir kısmı Bulgaristan'a sığındı. Sofya'da bir Trakya İhtilâl Komitesi kuruldu. Bunun çalışma programına, "komite direktiflerini Büyük Millet Meclisi'nden alır" esası kondu. Cemiyetin İstanbul'a ve Anadolu'ya geçen kadroları da faaliyetlerini buralarda sürdürdüler ve örgütün dağılmasını önlediler. Hatta bunlar, Trakya'nın kurtarılmasına kadar, işgal altındaki Doğu Trakya'da haberalma ve propaganda benzeri gizli faaliyetlerde bulundular.

Trakya'daki ulusal hareket, Batı ve Doğu Trakya'nın birliği fikrinden yola çıkmakla beraber, birbirinden ayrı iki yol izlemiştir. Batı Trakya'daki hareket zaman içerisinde Doğu Trakya ve Anadolu'daki hareketten ayrı düşmüş, bu bölge Yunanistan'a katılmıştır. Zaten Anadolu'daki ulusal önderlik kadrosu da Batı Trakya'yı Doğu Trakya'dan ayrı tutmaktaydı. Mustafa Kemal, Batı ve Doğu Trakya'nın tek bir mülkî birlik halinde ifadesini doğru bulmuyor, Doğu Trakya'nın kesin olarak Türk vatanının bir parçası, Batı'nın ise vaktiyle bir barış antlaşmasıyla terk edilmiş olduğunu, dolayısıyla Doğu-Batı birliğini iddia etmenin, Doğu üzerinde de yabancı iddialara sebep olabileceğini belirtiyordu. Misak-ı Milli'yle de Batı Trakya ulusal vatan sınırları dışında tutulmuş, bu bölgenin mukadderatının bölge halkının özgür iradesiyle belirlenmesi kabul edilmiştir. Doğu Trakya ise, Erzurum ve Sivas Kongreleri kararları ve Misak-ı Millî ile ulusal vatan topraklarından sayılmış, bura Türklerinin özgürlük mücadelesi de, Yunan işgaline karşın, Anadolu'daki merkezî ulusal önderlikle olan organik ve siyasal işbirliğini büyük ölçüde sürdürmüştür.

Doğu Anadolu'da

Bu bölgedeki örgütlenme ve mücadele, başlıca üç coğrafî-mülkî alana dağılmıştır: Elviye-i Selâse (Üç Liva: Batum, Ardahan, Kars), Vilayat-ı Sitte (Altı İl: Elaziz, Van, Bitlis, Diyarbekir, Erzurum, Sivas) ve Doğu Karadeniz'in o zamanlar Samsun'dan Rusya sınırına kadar uzanan tek ili olan Trabzon Vilayeti.

Doğu Anadolu'da ilk ciddî hareket Elviye-i Selâse'de başladı. Kent ve kasabalarda kongreler toplandı, "millî şûralar" (meclisler, konseyler) oluştu. 1918 Kasımı'nda Kars'ta, Kars İslâm Şûrası Hükûmeti kuruldu. Bu yönetim, Aralık 1918'de Millî İslam Şûrası, Ocak 1919'da da Cenubî Garbî Kafkas Muvakkat Hükümeti adını aldı. Minyatür bir parlamentosu, hükümeti ve küçük bir silahlı gücü de olan bu "devletçik",

ERZURUM KONGRESİ: 23 Temmuz 1919 günü açılan Erzurum Kongresi'ne 56 delege katıldı. 14 gün süren çalışmalar sırasında ulusal birlik yolunda izlenecek yollar tartışıldı. Önemli kararların alındığı bu kongrede himaye ve manda esasına dayalı görüşler reddedildi. Aslında Erzurum Kongresi çok farklı siyasal eğilimlerin biraraya geldiği bir platform oluşturmuştu. Erzurum Kongresi yaratmış olduğu yeni örgütsel yapısıyla ulusal bir nitelik kazanmış, Milli Mücadele'nin biçimlenmesini sağlayan bir temel oluşturmuştu. Kongre sırasında Mustafa Kemal ve arkadaşları, soldan sağa: İbrahim Süreyya (Yiğit), Erzurum Valisi Münir (Akkaya), Refik (Saydam), Mustafa Kemal, Hüsrev Gerede, Rauf Orbay ve Kazım Dirik.

İngiliz müdahalesiyle dağıldı, hükümet üyeleri Malta'ya sürüldü, Kars da Ermenilere verildi.

Vilayat-ı Sitte'deki örgütlenmelere gelince; bu illerin İstanbul'da bulunan ilerigelenleri burada Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuku-ı Milliye Cemiyeti'ni kurdularsa da, bunların oradaki faaliyeti hiçbir zaman etkili olamadı. Buna karşılık, cemiyetin Mart 1919'da açılan Erzurum şûbesi ("Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" diye de anılır), kalıcı bir iz bıraktı, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'yle birlikte Erzurum Kongresi'ni düzenledi.

Doğu Karadeniz'deki örgütlenme de, bu yörenin İstanbul'da oturan bazı ilerigelenlerinin burada, Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurmalarıyla başladı (Aralık 1918). Dernek, Rize ve Of'ta şûbe açınakla birlikte etkisiz kaldı. Sonunda da, 1919 Eylülü'nde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'yla birleşti. Doğu Karadeniz'de asıl kalıcı sonuç yaratacak olan örgütlenme, ulusal hakları korumak için kurulan Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'dir (12 Şubat 1919). Trabzon'un öndegelen kişilerinin pek çoğunun kurucu üye olarak görev aldıkları bu örgüt, ilk kongresini 23 Şubat 1919'da yaptı. Birinci Trabzon Kongresi budur.

Birinci Trabzon Kongresi, Trabzon müftüsü İbadeddin Efendi başkanlığında açıldı. Kongreye bütün ilçelerin delegeleriyle bütün kurucular katıldı. Kongre; barış sorunlarını görüştü, Trabzon'un coğrafi ve nüfussal durumunu inceletmek üzere bir encümen kurarak ona rapor hazırlattı, para top-

lanmasına karar aldı, on bir kişilik bir Heyet-i Merkeziye'yle dokuz kişilik bir İdare Heyeti seçti, Türkiye lehinde ve bölgenin hakları konusunda propaganda yapmak üzere Avrupa'ya temsilci, bunu sağlamak için de İstanbul'a beş kişilik bir heyet gönderilmesine karar verdi. Barutçuzade Faik Ahmet Bey'in kongre başkanlığı altında yürütülen bu çalışmalarda, İttihatçı-İtilafçı çatışması bir kez daha ortaya çıktı. Sonuçta ağır basanlar ise İttihatçı eğilimdekiler oldu.

İkinci Trabzon Kongresi, İzmir'in işgalinin ve bölgede artan tehditlerin yarattığı tepki üzerine, aynı cemiyetin düzenlediği bir olağanüstü kongredir. 28 Mayıs 1919'da açılan kongrede, kurtuluş savaşının geleceği bakımından önemli sonuçlar doğuracak bir karar alınmıştır. Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'yle yapılan telgraf haberleşmeleri sonunda, Vilayat-ı Sitte'yle birlikte çalışma ve bütün "Vilayat-ı Şarkiye murahhaslarından (delegelerinden) mürekkep muazzam bir kongrenin kısa bir müddet zarfında" toplanması kararı alındı.

İşte, ünlü Erzurum Kongresi, bu iki kardeş dernek arasında karşılıklı olarak alınan kararlardan doğmuştur.

Erzurum Kongresi

Erzurum'da, Trabzon ve Doğu illerinin birleşmesini sağlayacak ve bütün Doğu Anadolu'nun haklarını savunacak bir kongrenin toplanması fikrinin, Mustafa Kemal ve arkadaşlarından değil, tamamen yerel nitelikli iki ayrı hareketten geldiği görüldü. Bu birleşmeyi yaratan en yakın ve somut sebep, Trabzon ve yöresinde Pontus, Erzurum ve yöresinde de bir Ermenistan devletinin kurulması olasılığının ufukta belirmiş olmasıydı.

23 Temmuz 1919 günü açılan Erzurum Kongresi'ne 56 delege katıldı. Altı Doğu ilinden ikisinin (Diyarbakır ve Elazığ) temsilci yollamadığı kongreye, diğer dört Doğu ili, Erzurum 24, Sivas 10, Bitlis 3, Van 2 üyeyle, bugünkü beş ili içeren o zamanki Trabzon Vilayeti de 17 delegeyle katıldı. Mustafa Kemal Paşa'yla Rauf Bey'in kongreye katılmaları, ilerde anlatılacağı gibi, bir sorun yarattıysa da buna bir çözüm bulundu. Fakat kongreye ilk gün askerî elbiselerini giymiş ve nişanlarını takmış olarak gelen Mustafa Kemal, Trabzonlu bazı delegelerinin itirazlarıyla karşılaştı ve bunun üzerine elbise değiştirmek ve sivil giyinmek zorunda kaldı. Mustafa Kemal Paşa'nın ağırlığını ortaya koymasıyla bu sorun da çözüldü. Böylece Mustafa Kemal Paşa, 3 olumsuz ve 4 çekimser oya karşı 38 oyla kongre başkanı seçildi. Çalışmalarını encümen (komisyon) faaliyetleri ve genel kurul görüşmeleri şeklinde sürdüren kongre 7 Ağustos 1919 günü sona erdi.

Erzurum Kongresi, bir kendi dışında öbürü kendi içinde olmak üzere iki önemli çatışmaya taraf ve sahne olmuştur.

Birinci çatışma, İstanbul hükümetiyle kongre arasındaydı. Kongrenin, halkın tabandan gelen baskısıyla doğduğunu, geniş bir katılıma sahne olduğunu bilmeyen, onu sadece birkaç subayın işi sanan ve bunları sindirebilirse kongreyi de dağıtabileceğini uman İstanbul Hükümeti 23 Temmuz gecesi bir bildiri yayınladı. Bu bildiride, Erzurum Kongresi'nin bir Millet Meclisi olmaya özendiğini, bunun ise Anayasaya aykırı düştüğünü ileri süren hükümet, kongreye katılanları da asi ilân edip, başta Mustafa Kemal olmak üzere bunların tutuklanıp İstanbul'a gönderilmelerini Erzurum Valiliği'nden istedi. Zaten pek uygulanma olanağı bulunmayan bu emri, ulusal hareketten yana bir tavır içindeki Vali Vekili yerine getirmedi. Kongre, hükümetin bu tutumuna karşı tepkisini, Padişaha, sadrazama, büyük komutanlara, belediye başkanlarına, mülkî amirlere ve derneklere birer telyazısı göndererek belli etti. Her zaman saltanat ve hilafete bağlı olduğunu, kendisinin anayasaya aykırı bir Millet Meclisi gibi gösterilip Anadolu'da karışıklık çıkacağının ileri sürülmesinin sadece İtilâf devletlerinin işine yarayacağını ve bunlara Mondros hükümlerini bahane ederek işgallere girişme fırsatı vereceğini açıklayan kongre, Bâbıâli hükümetinin bu basiretsiz tutumunu ve içyüzünü gözler önüne serdi. Kongre ayrıca bu sakıncalı beyanların hükümetçe düzeltilmesini, millî haklar konusunda daha uyanık davranılmasını ve Meclis-i Mebusan'ın toplantıya çağrılmasını talep etti. İstanbul-Anadolu kapışması şimdilik bu kadarla kapanmıştı.

Erzurum Kongresi'nin iç çatışması ya da iç çelişkisi, esas olarak, Mustafa Kemal Paşa ve onu destekleyen çoğunlukla, özellikle bazı Trabzon delegelerinin öncülük ettiği bir muhalif grup arasındaki sürtüşmelerde kendini gösterdi. Bu grubun muhalefeti Mustafa Kemal'in kişiliğini hedef almaktan çok, askerî ve bürokratik kesime ve bunun muhtemel üstünlüğüne karşı yönelmişti. Muhalefetin öndegelen simaları olan Trabzon delegeleri, Ömer Fevzi, İbrahim Hamdi, Ali Naci beyler; serbest meslek sahibi, genç, politik geçmişi olmayan, ülkenin ve bölgelerinin uğradığı tehdit yüzünden politikaya atılmış, yeni tipte ve amatör politikacılardı. Bunlar, millî mücadele için İngiliz dostluğundan medet umuyor, Trabzon vilayetinin özel koşullarının ve yakın tarihin de etkisiyle, kuzeydoğudaki büyük komşuya karşı ezelî bir korku ve tepki içinde bulunuyorlardı. Ülkenin yönetimi konusunda ise, anglo-sakson tipi bir liberal demokrasiye, Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası ideolojisi doğrultusunda özel girişimcilik ve yerinden yönetim ilkelerinin yararına inanıyor, ordunun siyasete karışmasına, İttihat ve Terakki tipi yöntem ve tutumlara karşı çıkıyorlardı. Mustafa Kemal ise, İngiliz emperyalizmini millî mücadelenin başlıca hedefi sayıyor ve SSCB ile bu bağlamda ittifak ve dostluk kurulabileceğine inanıyordu. İç planda da Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki tipi komplocu ve darbeci yöntemlere karşı olmakla beraber, daha çok, merkeziyetçi ve radikaljakoben bir demokrasi anlayışına yatkın görünmekteydi.

Trabzon delegelerinin öncülük ettiği muhalefet, birkaç temel noktada varlığını ortaya koydu. Önce Mustafa Kemal'in kongreye sıfatsız ve usulsüz olarak katılmasına karşı çıkıldı ve sonunda, iki Erzurum delegesinin istifa etmesiyle Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey kongreye usulüne uygun bir şekilde delege olarak katılma olanağını buldular. Ardından, kongreye asker elbiseleriyle gelen Mustafa Kemal'in elbise değiştirip "sivilleşmesi" sağlandı. Kongre başkanlığı konusunda ise muhalefet, kongrenin tabandan gelen bir halk hareketi olduğu görüşünden hareketle, bir büyük komutanın başkanlığının içte ve dışta, sivrilmiş kişilerin peşinden sürüklenildiği şeklinde yanlış ve kötü bir izlenim yaratacağı tezini işliyor, bu yüzden de Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığına karşı çıkıyordu. Aslında Mustafa Kemal'in yakın çalışma arkadaşlarının bile önemli bir bölümü, onun başkan seçilmesini buna benzer gerekçe-

KONGREYE MÜDAHALE: Erzurum Kongresi açılışında önemli bir tartışma yarattı. İstanbul hükümeti 23 Temmuz'da bir bildiri yayınlamış ve kongrenin Millet Meclisi olmaya özendiğini, anayasaya aykırı olduğunu bildirerek, katılanların da âsi olduğunu ilân etmişti. İstanbul hükümeti Erzurum valiliğinden Mustafa Kemal ve arkadaşlarının tutuklanmasını da istemişti. Fakat ulusal hareketten yana olan vali vekili bu isteği yerine getirmedi. Mustafa Kemal, Erzurum Valisi ile birlikte. Ayakta Dr. Refik Saydam, oturan vali Münir Akkaya, Mustafa Kemal'in yanında Süreyya Yiğit ve Mazhar Müfit Kansu.

lerle doğru bulmuyorlardı. Sonunda ise, yukarda anlatıldığı şekilde başkanlık seçimi yapıldı.

Muhalefet, kurulmakta olan Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin il ve ilçe yöneticilerinin nasıl işbaşına gelmeleri gerektiği konusundaki tartışmalarda da kendini ortaya koydu. Tüzük hazırlığı sırasında Rauf Bey, dernek il ve ilçe yöneticilerinin vali ve kaymakamlardan olmasını önermiş, bunun halkla hükümet işbirliğini daha iyi sağlayacağını ileri sürmüştü. Başta Trabzonlular olmak üzere pek çok üye ise, derneğin yerel yöneticilerinin üyeler arasından ve üyeler tarafından seçim yoluyla belirlenmesinin şart olduğunu, bunun tersini düşünmenin kurulacak olan derneğin kimlik ve niteliğiyle bağdaşmayacağını düşünüyorlardı. Genel Kurul'da ve bu işi çözmek için kurulan komisyonda Rauf Bey kendi önerisinde diretince, sorun iyice çıkmaza girmiş oldu. Bunun üzerine Mustafa Kemal, ağırlığını koymak gereğini duydu ve Rauf Bey'i direnişinden caydırarak dernek yerel yöneticilerinin de seçimle işbaşına gelmeleri esasının benimsenmesini sağladı.

Trabzonluların bir başka itirazı da, kurulan derneğin yürütme organı olacak olan Heyet-i Temsiliye'nin yetkileri konusundaydı. Muhalifler, sırasında "geçici hükümet" gibi davranabilecek küçük bir Heyet-i Temsiliye'ye karşıydılar. Önemli kararlar için olağan ya da olağanüstü kongreye gidilmeliydi. Sonuçta benimsenen formül de bu oldu. Heyet-i Temsiliye her türlü siyasî ve idari önlemi alabilecek, ancak millet ve ülkenin kesin kararları ise, gerektiğinde olağanüstü toplanacak olan Kongre alacaktı.

Nihayet, Sürmene, Giresun ve Tirebolu delegelerinin sunduğu bir alternatif program tasarısı da kongreyi epey karıştırdı. Siyasî, idari, iktisadî kurum ve kuruluşların "demokratik esaslara göre" oluşturulup düzenlenmesi, "Amerika ve İngiliz milletlerinden herhangi birinin ilmî, iktisadi, medeni irşad ve muavenetinin (yol göstericiliği ve yardımının) hüsn-i kabul" görmesi (iyi karşılanması), belediye yönetimlerinin özerkliği, askerlik ve vatan hizmeti alanında hazineyi gereksiz masraflardan kurtarmak için "milis teşkilâtı" kurulması, vergilemede müterakkîlik esasının benimsenmesi, banka, sanayi ve tarım işçilerinin kârdan pay almaları, Hıristiyan ve Müslüman unsurlar için ülkeler arasında, nüfus değişimi yapılması, yabancı sermayeden yararlanılması, vb. gibi son derece ilginç önerilerin yer aldığı bu program sert tartışmalara konu olduktan sonra, büyük çoğunluk tarafından reddedildi.

Görüldüğü gibi Erzurum Kongresi, değişik siyasal eğilimlerin karşılaştığı bir alan olmuş, bütün görüşler burada özgürce tartışılıp, karara bağlanmıştır. Trabzonlu delegelerin Mustafa Kemal'e ya da askerlerin ve bürokratların ön plana çıkartılmak istenmesine karşı yürüttükleri muhalefet, pek çok konuda kongre çoğunluğunun desteğini alabilmiştir. Bu da kongrenin demokratik yapısına ve işleyişine bir örnektir.

Erzurum Kongresi'nin katkısı ne olmuştur? Bu katkı, ulusal kurtuluş ve bağımsızlık mücadelesi için gerekli siyasal ilkelerin ve platformun saptanması ve bu yolda yeni bir örgütsel yapının oluşturulması şeklinde özetlenebilir. Birinci nokta, Kongre tarafından yayınlanan bir *Beyanname* ile açıklığa kavuşturulmuş, örgütsel yapı ise yine kongre tarafından hazırlanan ve onaylanan *Nizamname*'de (Tüzük) çizilmiştir.

Beyanname'ye konan ve daha sonra da gerek Sivas Kongresi bildirisine gerekse Misak-ı Millî'ye temel teşkil edecek olan ana ilkeler şunlardır: Bütün Doğu illerinin birbirlerinden ve Osmanlı topluluğundan ayrılmaz bir bütün oluşturması; Mondros Mütarekesi günü (30 Ekim 1918) varolan fiilî sınırların vatan toprakları sayılması; her türlü işgal Rumluk ve Ermenilik davasına hizmet edeceğinden bunlara karşı konması; Osmanlı vatanının bütünlüğü; ulusal bağımsızlık; saltanat ve hilâfet makamlarının dokunulmazlığı; millî kuvvetlerin başlıca itici güç sayılması; millî iradenin hâkim, İstanbul hükümetinin de buna tâbi kılınması; bir an önce millet meclisinin toplanması; kurulan yeni cemiyetin her türlü particilik akımından uzak durması...

Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin statüsü olan *Nizamname*'de de, yukarda yer alan ilkeler bir kez daha vurgulandıktan sonra, göçlerin yasaklandığı, kongre kararlarına muhalefetin "vatana ihanet ve cinayet" sayıldığı belirtilmekte ve yeni örgütsel yapı kurulmaktadır. Yeni kurulan ve bütün İslâm vatandaşların doğal üyesi bulundukları Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti; köy, nahiye, kaza, mülhak liva, müstakil liva ve vilayet

teşkilatlarından oluşmaktadır. "Kongre" olarak, vilayet kongreleri ile cemiyetin en üst karar organı ve "millet ve memleketin mukadderatı hakkında" her türlü kararı almaya yetkili sayılan bir "Umumî Kongre" bulunmaktadır. Cemiyetin yürütme organı, genel kongrece seçilen ve en az dokuz en çok onaltı kişiden oluşan Heyet-i Temsiliye'dir. Heyet-i Temsiliye, yukarda belirtilen amaçlara ulaşmak için her türlü idari ve siyasî önlemi almaya yetkili olup, önemli ve esaslı konularda Heyet-i Merkeziye'lere (Cemiyet'in yerel yönetim organlarına) danışır, bu türden kararların kesinleşebilmesi için de Umumî Kongre'yi toplantıya çağırır. Nizamname'nin en önemli hükümlerinden biri de, durum gerektirdiğinde Doğu Anadolu'da bir İdare-i Muvakkate (geçici yönetim) kurulmasına ilişkin olanıdır. Bu olağanüstü yönetimin üyeleri kongre tarafından seçilecek, buna zaman bulunamamışsa Heyet-i Temsiliye bu işi yüklenecektir. "Geçici yönetim" halinde, Osmanlı Devleti kurumlarına bağlılık yine esas olacak, devletin yasaları ve kuralları uygulanacak, ancak bütün asker ve sivil memurlar emirleri Geçici Yönetim'den alacaklardır.

***KONGREDE İÇ ÇATIŞMA:** Erzurum Kongresi'nde Mustafa Kemal'e ve onu destekleyenlere karşı çoğunluğunu Trabzonlu delegelerin oluşturduğu muhalif bir grup vardı. Bunlar Mustafa Kemal'in kongreye sıfatsız katıldığını öne sürüyorlardı. Bunun üzerine kongreye katılan iki Erzurum delegesi istifa ederek yerlerine Mustafa Kemal ile Rauf Bey getirildi. Bunu yaparken de asker elbiselerini değiştirerek "sivilleşmeleri" sağlandı.*

Görüldüğü gibi Erzurum Kongresi, yarattığı yeni örgütsel yapıyla, bugünkü Doğu Anadolu'da 25 kadar ilin oluşturduğu geniş alanda, tek bir derneği *fiilî otorite* haline getirmiş oluyordu. Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasıyla, daha önce bu alanda varolan dernekler ortadan kalkmış ve yeni derneğin yerel şubeleri haline gelmişlerdir.

Erzurum Kongresi'nin, *ilkeler* ve *örgütlenme* alanında getirdiği esaslar birarada ve birbirleriyle karşılaştırılarak incelendiğinde görülür ki, hem temsilî gücü ve çevresi hem de faaliyet alanı bakımından bölgesel karakterli olan Kongre'ye ve örgüte kıyasla, Beyanname'de ve Nizamname'nin başında ilân edilen *ilkeler* tamamen genel ve *ulusal* düzeydedirler. Bir başka deyişle kongre, örgütsel yapısı ve örgütsel ürünleri açısından bölgesel, getirdiği siyasal ilkeler ve platform bakımından ise ulusal karakterlidir. Bu nedenle Erzurum Kongresi, yalnız yöresel birlikten bölgesel birliğe geçişi değil, aynı zamanda bölgesel birlikten ulusal bütünleşmeye uzanışı da ifade eder. Bu genel ve ulusal ilkeler daha sonra Sivas Kongresi tarafından da aynen benimsenecektir. Bu nedenlerledir ki, Erzurum kararlarını ve beyannamesini, Türkiye'de ulusal ve demokratik devlet talebinin ilk manifestosu, tarihî ve popüler belgesi olarak görmek mümkündür.

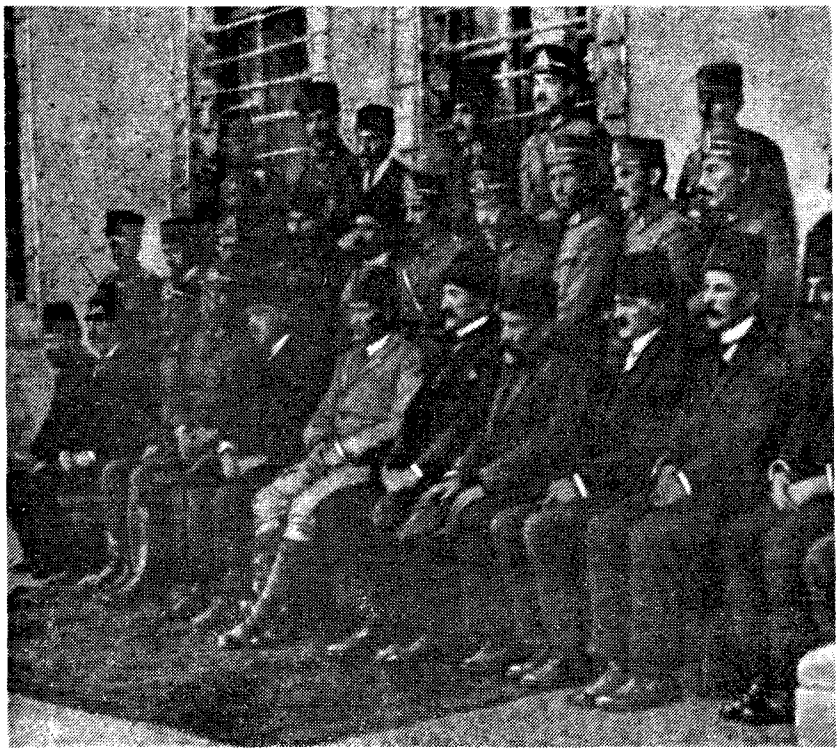
Bölgesel amaçla toplanan bir kongreyi ulusal düzeyde kararlar alma ve ilkeler koyma noktasına yükselten ne olmuştur? Burada her şeyden önce, başta Mustafa Kemal olmak üzere, ulusal önderlik ekibinin rolüne işaret etmek gerekir. Böyle bir önderliğin bulunmaması halinde, büyük bir olasılıkla kendi doğal-bölgesel çerçevesi içerisinde sıkışıp kalabilecek olan Erzurum Kongresi, bu önderliğin getirdiği kapsamlı (ulusal) bir ideoloji, siyaset ve program sayesindedir ki bu dar çemberi kırabilmiştir.

Ancak, ulusal önderlik ekibini yekpâre, kendi içinde tam uyumlu, çelişkisiz bir bütün olarak görmek de yanlış olacaktır. Kongreye yansıyan ve bir kısmı yukarda anlatılan çelişkiler, belli ölçüde önderlik kesimi içinde de görülmektedir. Mustafa Kemal'in kongreye başkan, Heyet-i Temsiliye'ye de üye seçilmesine karşı çıkanlar arasında, kendisinin en yakın çalışma arkadaşları da yer almaktadır. Öte yandan, kurtuluş mücadelesinin örgütsel aşamalarının *kendiliğinden* ve *adım adım* aşılaması gerektiği fikrine yatkın olan Kazım Karabekir Paşa'yla, *iradî müdahale* ve *yönverme*lerden yana olan Mustafa Kemal Paşa arasında da belli bir anlayış farkı olduğu göze çarpmaktadır.

Erzurum Kongresi 7 Ağustos 1919 günü dağıldı. Kongrece seçilen Heyet-i Temsiliye üyelerinin yeni kurulacak derneğin kurucuları olmaları kararlaştırılmış olduğundan, bunlar adına Mustafa Kemal tarafından 24 Ağustos 1919 günü Erzurum Valiliğine "Nizamname"nin teslim edilmesiyle, Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin hukukî tescili de yapılmış oldu.

Sivas Kongresi

19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmış, oradan da Amasya'ya geçmiş olan Mustafa Kemal ve arkadaşları, Erzurum'da bir kongre yapılacağını öğrenmiş bulunuyorlardı. Ancak Mustafa Kemal, bu kongrenin bölgesel ve sınırlı kalacağını tahmin ediyor, millî mücadele çabalarının birleştirilebilmesinin ise, ancak, genel ve ulusal bir kongreyle mümkün olabileceğine inanıyordu. Böyle bir toplantı, Amasya'da oluşmuş

KONGREDE MUHALEFET: Kongrede varolan muhalefet Heyet-i Temsiliye'nin yetkilerine itiraz ediyordu. Yoğun tartışmalardan sonra bu itirazların birçoğu kabul edildi. Bunun yanı sıra yine muhalefet tarafından sunulan alternatif programda siyasi ve iktisadî kuruluşların "demokratik esaslara göre" düzenlenmesi isteniyordu. Birçok ilginç önerinin yer aldığı bu program ise tartışmalar sonunda reddedildi. Mustafa Kemal kongre delegeleriyle.

bulunan önderlik ekibiyle halkın buluşup birleşmesini sağlamak, kurtuluş çabalarını kişisellikten çıkarıp daha da tabana yaymak ve temsilî örgütlenmeler yoluyla meşrulaştırmak için de gerekliydi. Zaten Mustafa Kemal Paşa'nın hükümetle olan ilişkileri de bozulmaya yüz tutmuş, "Ordu müfettişliği görevi" gibi, ona yasal bir zırh sağlayan resmî statüsü de sallanmaya başlamıştı. Nihayet, Mustafa Kemal'in bütün ulusal hareketin önderi haline gelmesini sağlayabilecek olan da, iki yöresel örgütün düzenlediği Erzurum tipi bölgesel bir kongre değil, kendisinin daha aktif olarak rol alacağı ve ulusal kapsamlı bir kongre olabilirdi.

İşte Sivas Kongresi, esas olarak bu fikir ve ihtiyaçlardan yola çıkılarak düşünülüp planlanmıştır. Bunun kararı, Mustafa Kemal ve Ali Fuat paşalar ile Rauf ve Refet beylerin 21-22 Haziran 1919 gecesi Amasya'da yaptıkları bir toplantıda alınmış, 22 Haziran tarihli *Amasya Tâmimi* (Genelgesi) ile de bütün yurda yayılmıştır. Bu genelgede; vatanın bütünlüğü ve milletin bağımsızlığının tehlikede olduğu, hükümetin ise İtilâf devletlerinin etki ve denetimi altında bulunduğu, milletin bağımsızlığını yine bizzat kendisinin sağlayacağı belirtildikten sonra, bu amaçla bir "millî heyet"in oluşturulmasının şart olduğu ve Sivas'ta bir "millî kongre"nin toplanmasına karar verildiği bildiriliyor, her liva'dan üç delegenin seçilerek Sivas'a gönderilmesi isteniyordu.

Bu girişim ilk başta olumlu sonuç vermedi. Böyle bir kongreye, örgütsel düzeyi nisbeten zayıf olan ve düşman işgali ya da tehdidi altında bulunan Batı Anadolu'dan büyük bir katılma beklenemezdi. Delege gönderebilecek örgütler Doğu'daydı; ama bunlar da zaten Erzurum Kongresi'ni düzenlemişlerdi, ne işe yarayacağını pek anlamadıkları Sivas Kongresi için ayrıca ve yeniden delege seçemezlerdi. Öte yandan Erzurum Kongresi fikri tabandan gelmişti; Sivas'ta bir kongre taplanması ise bir avuç subayın işi gibi görünüyordu. Dolayısıyla, bu karar veriliş biçimi de, pek çoklarına, tepeden inmeci ve İttihatçı yöntemleri hatırlatıyor, bunları çekingenliğe itiyordu. Kaldı ki Doğu illeri ilerigelenleri, genellikle İttihat ve Terakki'ye karşı ve yerinden yönetim ilkelerinden yana bir tutum içindeydiler. Üstelik Mustafa Kemal de Doğu'da pek tanınmıyordu. İşte, başlıca bu nedenlerledir ki, Sivas Kongresi fikri ilk başta pek ciddiye alınmadı. O kadar ki, hiçbir liva temsilci seçip göndermediği gibi, ev sahipliğini yapacak olan Sivaslılar bile, Erzurum'a delege yolladıkları halde, kendi kentlerinde yapılması sözkonusu olan kongreye karşı kayıtsızdılar. Bu koşullarda, Amasya'dan Sivas'a gelen Mustafa Kemal ve arkadaşları, burada sadece bir gece kalıp Erzurum'a geçtiler ve buradaki kongreye katıldılar.

Erzurum Kongresi yapılmış ve son bulmuştu. Başarıyla tamamlanan bu bölgesel kongre, belki de daha kapsamlı bir kongre ve örgütlenmenin başarı şansını artırırdı. Ancak, bunun tersi de olabilirdi. Bölgesellikten sıyrılıp genelleştiği için başarılı olan bu kongre, sırf bu sebepten dolayı, bir ikinci kongreyi gereksiz duruma düşürmüş de sayılabilirdi. Ayrıca, Erzurum günlerinde ortaya çıkan gelişmeler de pek iç açıcı değildi. İtilâf devletlerinin baskı ve şantajları artmış, Mustafa Kemal resmî görevinden ve askerlikten ayrılmış (8 Temmuz 1919), Sivas valisi ve ilerigelenleri başta, ve hatta Refet Bey gibi kişiler bile dahil olmak üzere, pek çok kişi, Sivas'ta bir kongrenin yapılabilirliği fikrinden hayli uzaklara savrulmuştu.

Bu noktada düğümü çözen, Mustafa Kemal Paşa'nın müdahalesi oldu. Kongrenin toplanabilmesi için, başta Sivas valisi ve ilerigelenleri olmak üzere ilgililere ilettiği mesajlarda, düşmanın tehdidinin ciddî olmadığını, içinde bulunulan koşullarda bir işgal girişimine pek olanak bulunmadığını, ayrıca Erzurum Kogresi'nin de İtilâf Devletleri tarafından olumlu karşılandığını belirten Mustafa Kemal, bir dizi uyarma ve inandırma çalışmalarında bulunduktan sonra, Sivas'ta bir kongre yapılması fikri artık karşı konmaz bir ihtiyaç haline geldi. Kongre mutlaka yapılacaktı. Fakat iş bunula bitmiyordu: Delegeler nasıl seçilip oraya gönderilebileceklerdi? Erzurum Kongresi delegeleri yerlerine dönmüşlerdi, bunların tekrar Sivas'a yollanması imkânsızdı. Aynı vilayetlerden bir defa da Sivas için yeni delege de istenemezdi. Ayrıca, ne Er-

zurum Kongresi'nin ne de onun seçtiği Heyet-i Temsiliye'nin Sivas'ta bir kongre toplanmasına dair bir kararı yoktu. Bu durumda tek çözüm, Heyet-i Temsiliye'nin Sivas'ta Doğu Anadolu'yu temsil etmesiydi. Ama, dokuz kişilik Heyet-i Temsiliye'den de Erzurum'da kala kala sadece üç kişi kalmıştı (Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey, Raif Efendi). Çoğunluğu sağlamak için Trabzon'dan çağrılan iki üye de mazeret bildirip ya da bahane ileri sürüp gelmeyince, bu defa başka bir formül bulundu. Erzurum'dan üç kişi yola çıkacaklar, Erzincan'dan üye Şeyh Fevzi Efendi'yi alacaklar, Tokat'taki Bekir Sami Bey de onlara Sivas'ta katılacaktı. Bu programla 29 Ağustos günü Erzurum'dan yola çıkıldı. Bu arada, Sivas Kongresi'nin kesinlik kazanması üzerine, Erzurum Kongresi'nden de cesaretlenen bazı vilayetler, delegelerini Sivas'a göndermeye başlamışlardı. Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Sivas Şubesi de nihayet kongre hazırlıkları için kolları sıvamıştı.

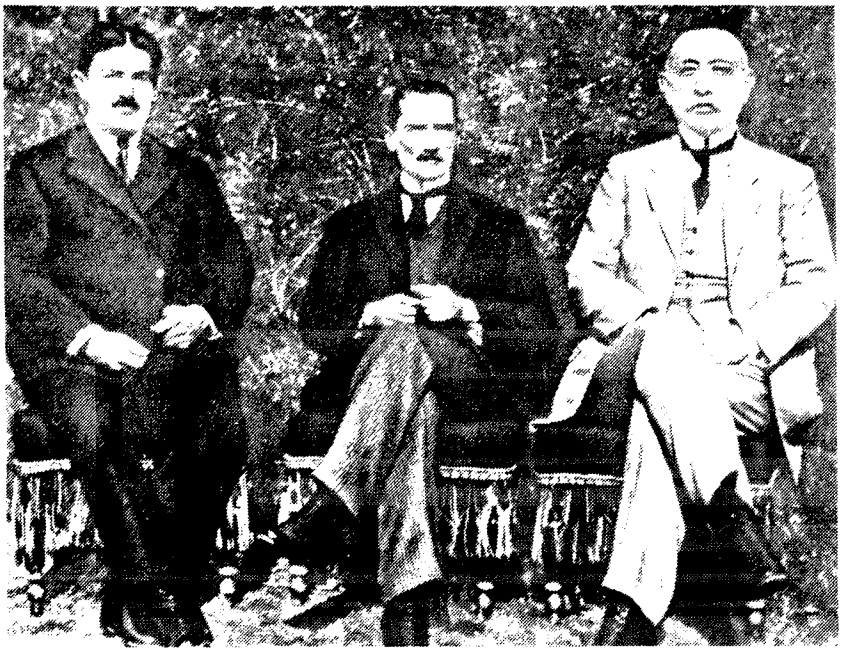
İşte bu koşullar altında, Mustafa Kemal ve arkadaşları 2 Eylül 1919 günü Sivas'a vardılar ve bu defa gerçekten büyük bir coşkuyla karşılandılar.

Sivas Kongresi 4 Eylül 1919 günü 20-25 kadar delegeyle açıldı. Bu, aslında olması gerekenin çok altında bir sayıydı. İzmir ve yöresinden, Trakya ve çevresinden, İtalyan ve Fransız işgal bölgelerinden, Karadeniz'in dağlık kesimlerinden gelen yoktu. Alaşehir Kongresi delege göndermeyi açıkça reddetmişti. Hazır bulunanların da önemli bir kısmı, temsil ettikleri yerlerden gelmiş değillerdi. Bazı delegeler ise, seçilmiş bile değildiler; ya vilayet ilerigelenlerince gönderilmişler ya da kendiliklerinden gelmişlerdi. Gelenlerin azlığı karşısında Mustafa Kemal, yanındakilerinden bazılarını da birer vilayetin delegesi olarak seçti ve kongreye soktu. Böylece, başlangıçtaki sayı olan 20-25'e ulaşıldı. Daha sonra ise, yeni gelenlerle bu sayı bazılarına göre 29'a, bazılarına göreyse 38'e kadar yükseldi. Fakat gerçek odur ki, Sivas Kongresi, katılma oranı, delegelerin gerçek temsilî güçleri ve sıfatları bakımından, Erzurum Kongresi'ne nazaran daha zayıf bir manzara göstermekteydi.

Sivas Kongresi, Mustafa Kemal Paşa'nın "davet sahibi sıfatıyla" yaptığı bir açış konuşmasıyla başladı. Bu konuşmada; Mondros hükümlerinin tek

SİVAS KONGRESİ: *Mustafa Kemal ve arkadaşları Erzurum'da bir kongre yapılacağını Amasya'da öğrenmişlerdi. 22 Haziran 1919'da yayınlanan Amasya Tamimi'nde ise Sivas'ta bir "milli kongre"nin toplanmasına karar verildiği duyuruluyordu. Fakat bu arada tabandan örgütlenen Erzurum Kongresi karşısında böyle bir düşünce pek rağbet görmedi. Erzurum Kongresi'nden sonra benzeri bir örgütlenme oldukça zordu. Fakat yine de 4 Eylül 1919'da 20-25 delegenin katılımıyla kongre açıldı. Bu sayı daha sonra 38'e yükselecekti. Sivas Kongresi'nde delegeler.*

KONGRE BAŞKANI: Mustafa Kemal'in kongre başkanlığını yaptığı Sivas Kongresi'nde Erzurum'da alınan kararların ulusal düzeye yükseltilmesi isteniyordu. Kongre başkanlığı için yapılan tartışmadan sonra Mustafa Kemal üç aleyhte oya karşılık büyük bir çoğunlukla kongre başkanı seçildi. Bu arada padişaha bağlılık belirtildi ve halka hitaben bir bildiri yayınladı. Mustafa Kemal, Rauf Bey ve Bekir Sami Kunduk Sivas'ta.

yanlı ve aleyhte uygulandığına işaret ediliyor, hükümetin zayıf ve beceriksiz karakteri sergileniyor, milletin kendi varlığı yine kendisinin savunması gerektiği vurgulanıyor, Erzurum kararlarının ve örgütlenmesinin bölgesellikten ulusal düzeye yükseltilmesi öneriliyordu. Bu konuşmadan sonra başkan seçimine geçmek gerekirdi: Tam burada, İstanbul delegesi İsmail Fazıl Paşa, işin içine şahsiyet karıştığı izlenimini uyandırmamak ve eşitliği de sağlamak için, "herkesin sırayla başkanlık etmesi" diye bir usul önerdi. Ancak bu öneri kabul edilmedi ve yapılan seçimde, tek aday olan Mustafa Kemal Paşa, üç aleyhte oya karşılık büyük bir oy çoğunluğuyla kongre başkanı seçildi. Daha sonra delegeler, İttihat ve Terakki'yi canlandırmaya çalışmayacaklarına, siyasî partilerin emellerine hizmet etmeyeceklerine dair yemin ettiler. Bu arada, padişaha da bir "ariza" gönderilip bağlılık belirtildi, kongrenin amaçları açıklandı. Aynı şekilde, halka hitaben de bir bildiri yayınlandı.

Oluşum biçimi bakımından birçok hukukî kusurları bulunan Sivas Kongresi, çalışmalarını hukukî usul ve kurallara uygun bir şekilde yürüttü; gündemini yaparken, konuları görüşürken, önemli kararlar alırken, sanki başlangıçtaki "ihtilal komitesi" havasını dağıtmak istercesine usulcü ve kuralcı davrandı. Ancak bu, onun almış olduğu kararların da mevcut hukuk ve anayasa düzenine uygun olduğu anlamına gelmez. Aksine, kongre mevcut devlet yönetimine *alternatif* olabilecek yeni bir *siyasal iktidar çekirdeği* yaratma hazırlığı içindeydi. Bu konuda, Erzurum kararları da onun elinde değerli bir malzeme olarak kullanılmayı bekliyordu. Sivas Kongresi, daha önce Erzurum'da kabul edilmiş olan ilkeleri ve tüzüğü, bölgesellik taşıyan yanlarından arındırılarak genelleştirdi ve ulusallaştırdı, İtilâf devletlerine karşı daha açık ve cesur bir tavır aldı. Kongrenin örgütsel katkısı, Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yerini alacak ve bütün yurdu kapsayacak yeni örgütü, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurmuş olmasıdır.

Kongre günlerince en çok tartışılan sorunlardan biri de *"Amerikan mandası"* oldu. İstanbul'daki birtakım aydın çevrelerinden kaynaklanan ve kongrede de çok kişi tarafından dile getirilen ve savunulan bu öneri sonuçta reddedilerek, tam bağımsızlık fikri netleştirildi.

Kongrenin diğer önemli kararları arasında, Ali Fuat Paşa'yı Garbî Anadolu Umum Kuva-yı Milliye Kumandanı tayin etmesi, basın ve yayın yoluyla propagandaya önem vererek, haftada iki gün *İrade-i Milliye* adlı bir gazetenin çıkarılmasına karar vermesi, nihayet Erzurum Kongresi'nce seçilen Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesini oluşturması sayılabilir. Kongre, çalışmalarına 12 Eylül 1919 günü son verdi ve dağıldı.

Sivas Kongresi ve onun kurduğu örgüt ve bunun Heyet-i Temsiliyesi, kendi dışlarında başlıca iki engelle karşılaştılar ve bunlarla sürekli mücadele etmek zorunda kaldılar.

Birinci engel, İstanbul hükümetinden gelen saldırılardır. Kongre, Damat Ferid Paşa hükümeti tarafından "ittihatçı işi" ve çetecilik sayılmış, Elazığ Valisi Ali Galip de kongreyi basıp dağıtmak, Mustafa Kemal ve Rauf Bey başta olmak üzere hareketin ilerigelenlerini tutuklayıp İstanbul'a göndermekle görevlendirilmişti. Alınan önlemlerle bu komplo boşa çıkarıldı. Aynı şekilde, Güneydoğu Anadolu'da İngiliz çıkarları doğrultusunda bir Kürt ayaklanması hazırlamaya çalışan İngiliz Binbaşısı Noel'in girişimleri de etkisizleştirildi. Fakat bütün bunlar, Sivas'la İstanbul arasındaki gerilimi daha da artırdı. Mustafa Kemal, 13-14 Eylül gecesi, "Umumî Kongre" imzalı bir telyazısıyla, meşrû bir hükümet işbaşına gelene kadar hükümet merkeziyle haberleşme bağının kesildiğini İstanbul'a bildirdi. Böylece Heyet-i Temsiliye, Anadolu vilayetleri için tek "haberleşme mercii" haline geliyordu. Bu karar, taşranın hükümetsiz kalması, Damat Ferid Paşa hükümetinin nüfuzunun da esaslı bir şekilde kırılması demekti. Bu durum karşısında, bir süre direnmeye çalıştıktan sonra istifadan başka bir yol bulamayan Damat Ferid Paşa'nın yerine, millici güçlere sempati duyan Ali Rıza Paşa yeni hükümeti kurdu. Bu şekilde, Anadolu-İstanbul mücadelesinin bu raundu da millî güçler lehine kapanmış oluyordu.

Sivas Kongresi ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ikinci dış sorunu, kendini çevresine kabul ettirebilmede karşılaştığı güçlüklerdir. Sivas Kongresi, genel ve ulusal bir kongre olarak tanıtılmış olmasına rağmen,

bütün ülkede hâlâ bu şekilde algılanmıyordu. Batı illeri bu kongreye istenen ölçüde katılmamış, Rumeli hâlâ kongreyle bağlantı kurmamış olduğu gibi, kongreden sonra bile bazı Doğu illerinde (Trabzon), kongreyi ve aldığı kararları tanımama eğilimi vardı. Bu tabloyu değiştirmek isteğiyle olmalı ki, Mustafa Kemal, Sivas Kongresi'nden sonra, yeni bir "Büyük Anadolu Kongresi" projesini ortaya sürdü ve bu yolda bazı girişimlerde bulundu. Fakat, bundan sonraki gelişmeler böyle bir kongreye ihtiyaç bırakmadı.

Bir kere, ulusal harekete yakınlık gösteren Ali Rıza Paşa kabinesinin, Salih Paşa'yı Mustafa Kemal ile görüşmek üzere temsilci olarak Amasya'ya göndermesi, "Amasya mülakâtı" sonunda düzenlenen "Amasya protokolü"yle hem Sivas Kongresi ve kararlarının hem de kurulan ulusal örgütün İstanbul hükümeti tarafından resmen tanınması en büyük ferahlamayı sağladı. Böylece Anadolu hareketi adeta yeni bir meşrûluk zırhı daha kuşanmış oluyor, ikinci bir ulusal kongreye de gerek kalmamış bulunuyordu. Öte yandan, İstanbul hükümetlerinin, ilerleyen zaman içinde millî mücadeleye ayak uyduramamaları ya da buna karşı açıkça cephe almaları da, Anadolu'daki önderliğin etkinliğini artırıyordu. Bunların bir avantajı da, devlet bürokrasisinden ve özellikle askerlikten gelmeleriydi. Bu ayrıcalık onlara, Anadolu ve Rumeli'ndeki mülkî ve askerî birimleri daha kolay bir şekilde İstanbul'dan koparıp ulusal harekete bağlama olanağını verdirmiştir. Bu sonuç esas olarak, hiyerarşik nüfuzun kullanılması, propaganda ve ikna yöntemlerinin sonuna kadar denenmesiyle, kısmen de baskı ve tertip yoluyla sağlanmıştır.

Böylece, Sivas Kongresi'nin kapanmasından başlayarak, aşağı yukarı 1920 Mart'ına kadar geçen beş-altı aylık süre içerisinde, işgal altında olmayan bütün iller, hemen bürokratik ve askerî mercileri, hem de sivil ulusal güçleriyle, önce Sivas'ta çalışan, sonraları da Ankara'ya taşınan Heyet-i Temsiliye'ye bağlanmış bulunuyorlardı. Dolayısıyla, *alternatif bir siyasal iktidar* odağı yaratma amacıyla toplanan Sivas Kongresi'nin işlevi fazlasıyla gerçekleşmiş, bu kongreyle yaratılan örgütsel ya-

EN ÇOK TARTIŞILAN KONU: Çalışmalarını hukuki usul ve kurallara uygun bir biçimde yürüten Sivas Kongresi'nde en çok tartışılan konuların başında Amerikan mandası geliyordu. İstanbul'dan bazı aydın çevrelerinin gündeme getirdiği bu öneri sonunda reddedildi. Alınan kararla tam bağımsızlık ilkesi daha da net hale geldi. Bütünüyle bakılacak olursa Sivas Kongresi İtilaf devletlerine karşı daha net ve cesurca çıkışlar yapmıştı. Kongre sırasında Mustafa Kemal ve arkadaşları. Soldan sağa; yaver Muzaffer Kılıç, Rauf Orbay, Bakir Sami Kunduk, Mustafa Kemal, Ruşen Eşref Ünaydın, Tümen Komutanı Cemil Cahit Toydemir ve yaver Cevad Abbas Gürer.

pının beyni durumundaki Heyet-i Temsiliye, ülkenin *gerçek ve fiilî yönetim merkezi* durumuna gelmişti.

Ulusal Kongre'den ulasal meclise (TBMM) ve "Türkiye Devleti"ne geçiş köprüsünü kuran Heyet-i Temsiliye, ilk başlarda bir kurul halinde çalışmış, hatta bir ara yüksek komutanların da katılmasıyla daha geniş bir çerçeveye oturmuştur. Mustafa Kemal'in Ankara'ya gelmesinden sonra ise, kurul halinde toplanılamamış, Mustafa Kemal fiilen Heyet-i Temsiliye'nin kendisi olmuş, buna rağmen kararlarının çoğunu "Heyet-i Temsiliye" adına imzalamaya devam etmiştir.

Kongrelerin Katkısı

Kongreler dönemi, TBMM'ni ve yeni "Türkiye Devleti"ni doğuran koşulları hazırlamıştır. Bu dönemin ve kongrelerin katkısı, özellikle ulusal tezlerin billûrlaşması ve yeni örgütsel yapılanma açısından dikkat çekicidir.

İlkeler ve tezler düzeyinde bu dönemin ve kongrelerin en büyük katkısı, teslimiyeti savunan Osmanlı yönetiminden farklı olarak, direniş fikrinin ön plana çıkarılmış olmasıdır. Bu tutum kongreleri gittikçe İstanbul hükümetinden uzaklaştıracak, Kemalist önderliğe yaklaştıracaktır. Ayrıca, direniş anlayışlarının yerel ve sınırlı olmasına rağmen, kongre hareketleri, ulusal toplum, ulusal vatan, ulusal birlik vb. gibi ilkelere olan bağlılıklarını her zaman ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla, ulusal önderlik tarafından hazırlanan ulusal eylem ve örgüt birliği, bu temel üzerine kurulabilmiştir.

Ancak, yerel hareket ve kongrelerin, ilke ve tezler düzeyinde önemli zaafları vardı. Bunlar, tehlikeyi sadece Rumluk ve Ermenilik çerçevesi içinde görüyor, büyük devletlerle her türden uzlaşmaya açık bulunuyor, mücadelelerini de yerellikten ulusallığa çıkarmak yolunda ciddî bir çaba göstermiyorlardı. Bu hata ve eksikliklerin giderilebilmesi, ulusal bir program ve eylem planı getiren önderliğin aktif ve iradî müdahaleleriyle mümkün olabilmiştir.

Kongrelerin ya da kongreler döneminin *örgütsel-kurumsal* katkısı ve hizmeti büyüktür. Cemiyet ve kongre tipi örgütlenmeler, devlet dışında *yeni tipte bir siyasallaşma, kurumsallaşma* ve *yapılanma* şeklinde belirmiştir. Bu örgütsel yapı, basit, tek hücreli, komitevarî bir şey değildir; kendi içinde *organsal* ve *işlevsel ayrışmaya* uğramış, gelişmiş bir *siyasal organizma* karakteri göstermektedir. Yeni yapı, *seçim* ve *temsil* ilkeleri üzerine kuruludur; örgütlerde ve kongrelerde hukukî usul ve düzenlere bağlılık esastır. Demokratik tartışma ve karar alma süreçlerine de saygı gösterilmektedir. Alınan kararlar da, konuları bakımından dikkat çekicidirler. Bunların büyük bir kısmı ancak bir *devlet organı*nın yapabileceği türden işlerdir: vergi salmak, silahlı direnme kararı almak, silahlı birlikler kurmak, silah altına adam almak, silahların toplanmasına karar vermek, sıkıyönetim ilân etmek, millî komutan tayin etmek, yabancı ülkelerle diplomatik ilişkiler kurmak ve bunlara delegeler göndermek, kanunların uygulamasını emretmek ve gözetmek, bölgeden dışarı mal ihracını ve göçleri yasaklamak, vatana ihanet suçları koymak, millet adına *kuruculuk* yetkisini kullanan bir organın alabileceği türdendirler: ulusun kendi kaderini kendisinin tayin edebileceğinin ilânı, gerekirse bir geçici hükümet kurulması kararı vb.

Bütün bunlar, kongrelerin açıkça *siyasal-kamusal birer otorite odağı* olduklarını, birer *"siyasal iktidar çekirdeği"* durumunda bulunduklarını söyleyebilme olanağını vermektedir. Böylece, bu dönemde bir *"Kongre iktidarları"* olgusunun varlığından söz etmek yanlış olmayacaktır. İşte bu "kongre iktidarları" sayesindedir ki, önderliğin halkla ve tabanla buluşması, örgütsel-kurumsal bir cihaza ve temele kavuşması, seçim ve temsil ağları sayesinde de bütün ulusal hareketin *meşruluk* ve *yasallık* kazanabilmesi mümkün olmuştur. Kongreler, kemalist önderliğin yaratmak istediği yeni iktidar için en elverişli malzeme ve hammaddeyi hazırlayıp sunmuşlardır. TBMM yönetimine ve *"Türkiye Devleti"*ne geçiş bu sayede mümkün olabilmiştir. □

KAYNAKÇA

- ☐ AŞKUN Vehbi Cem, *Sivas Kongresi*, İstanbul, 1963
- ☐ ATATÜRK Mustafa Kemal, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 3 Cilt, Ankara, 1961
- ☐ *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, Ankara, 1967
- ☐ BIYIKLIOĞLU Tevfik, *Trakya'da Millî Mücadele*, 2 Cilt, Ankara, 1955-1956
- ☐ BIYIKLIOĞLU Tevfik, *Atatürk Anadolu'da*, Ankara, 1959
- ☐ DURSUNOĞLU Cevad, *Millî Mücadelede Erzurum*, Ankara, 1946
- ☐ GOLOĞLU Mahmut, *Erzurum Kongresi*, Ankara, 1968
- ☐ GOLOĞLU Mahmut, *Sivas Kongresi*, Ankara, 1969
- ☐ GÖKBİLGİN Tayyib, *Millî Mücadele Başlarken*, I, Ankara, 1959
- ☐ *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Ankara, 1974
- ☐ *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, Ankara, 1975
- ☐ KANSU Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, 2 Cilt, Ankara, 1966-1968
- ☐ KARABEKİR Kâzım, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul, 1969
- ☐ SARIHAN Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, 2 Cilt, Ankara, 1982-1984
- ☐ *Sivas Kongresi Tutanakları*, Ankara, 1969
- ☐ TAÇALAN Nurdoğan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, İstanbul, 1971
- ☐ TUNAYA Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, İstanbul, 1952
- ☐ UMUR Hasan-Adil Pasin, *Samsun'da Müdafaa-i Hukuk*, İstanbul, 1944

TBMM Nasıl Kuruldu?

M. Kemal Palaoğlu

I. Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne bir parlamentonun herhangi bir dönemi gibi bakmak mümkün değil. I. TBMM, olağanüstü bir meclisti. Bu niteliğiyle çok yönlü, çok renkli ve zengin bir tarih laboratuvarıdır. O Meclisin henüz, bütün boyutlarıyla ve yeterince araştırıldığı ve aydınlatıldığı inancında değiliz.

Gerçi TBMM ile ilgili değerli çalışmalar ve eserler var. Bu konuda zengin sayılabilecek bir birikime sahip olduğumuz söylenebilir. Bu çalışmalar ve ürünleri genel olarak o Meclis'in tarihine, nasıl kurulduğuna, siyasi ve hukuki niteliklerine ilişkin. Kamuoyumuzda ise o Meclis daha çok bir savaş parlamentosu olarak bilinir. O Meclis'in, açıldığı ve çalıştığı yapının, ilk Meclis binasının adının, 1980'li yılların başında, "Kurtuluş Savaşı Müzesi" olarak değiştirilmesi de, bu sınırlı ve tek boyutlu bakışın sonucu olsa gerek.

I. TBMM Atatürk'ün önderliğinde Kurtuluş Savaşı'mızı yönetti. Bu onun, kuşkusuz büyük misyonu, baş misyonu idi. Ama, tek misyonu değildi. Onun misyonu, bir bütün olarak" Millî Mücadele"idi ve "İstiklal Harbi"miz o bütünün bir parçasıdır, bir öğesidir, kuşkusuz yaşamsal öğesi. "Millî Mücadele", siyasal egemenliğin ulusa geçişini ve emperyalizm karşısında Ulusal Kurtuluş Savaşı'mızı birlikte içerir, bu anlamda bir bütündür. "Millî Mücadele"mizde, ulusal egemenlik ve tam bağımsızlık içiçedir, onları ayrı düşünmek mümkün değildir.

Bu yazıda I. TBMM'ne, değişik bir açıdan bakmak istedik: Bir bütün olarak "Millî Mücadele" bağlamı içinde, TBMM niçin gerekli idi, *niçin zorunlu idi*? Bu yazıda ağırlığı, TBMM nasıl kuruldudan çok, niçin kuruldu oluşturacaktır. Kısaca belirtmek gerekirse yazının *sorunsalı* şudur: TBMM, "Millî Mücadele" için bir *Conditio Sine Qua Non* idi, yani Meclis, onsuz olmaz koşuldu. Niçin?

Emperyalizm karşısında ulusal boyutta bir başkaldırma ve direnme için yeni bir savaş zorunlu idi, yeni bir savaş için de Meclis zorunlu idi. Ama hemen söylemek gerekir ki, TBMM'ni tarihin gündemine getiren tek neden, tek dinamik bu değil. TBMM, egemenliğin ulusa geçişi sürecinin de, hem büyük dinamiği, hem ürünü.

Bir yanda, I. Dünya Savaşı sonrasının ağır koşulları, emperyalizm, işgaller ve onların oluşturdukları olağanüstü bir konjonktür. Öteyanda uzun ve renkli bir evrim çizgisi: Demokratik bir değişme ve gelişme çizgisi, inişleriyle, çıkışlarıyla ve kesintileriyle bir süreç. Siyasal egemenliğin kaynağında bir değişme süreci, siyasal egemenlik kaynağının beşerîleşmesi süreci, anayasacılık ve parlamentoculuk gelişmeleri süreci. "Millî Mücadele" işte bu iki boyutla birlikte incelenmesi ve anlaşılması gereken bir bütün.

Aşağıda etraflıca görüleceği gibi, Türk Ulusu'nun emperyalizm karşısında vermek zorunda olduğu savaş, egemenliğin halka, ulusa, geçişi sürecini hızlandıracak, o süreci, inişli, çıkışlı, kesintili bir evrim çizgisinden bir devrime dönüştürecek ve egemenlik bütün işlevleriyle ve fiilen TBMM'ye, yani ulusa geçecektir.

Demokratik gelişme ise, Anayasacılık ve parlamentoculuk birikimleri ile, bir varolma, yokolma savaşının kesinkes muhtaç olduğu ulusa katılmayı ve desteği, kongrelerle ve Meclis'le sağlayacaktır. İki boyut, iki dinamik arasında bir etkileşim. İçiçe bir gelişme.

TBMM'den Önce Anayasa ve Parlamento

Osmanlı siyasal iktidarı, teokratik ve mutlak bir monarşi idi. Siyasal egemenliğin kaynağında, etnik ve İslâmî öğeleri içiçedir. Bu "tipik bir dinî mutlakiyet monarşisi", eski Türk devletlerinden ve geleneklerinden gelen iktidar gücünün temerküzü ilkesi, İslâmî kaynaklardan gelen itaat esprisi ve siyasal iktidarın sınırlanmasına yol açacak sosyal güçlerin ve düşünsel gelişmenin yokluğu ile açıklanabilir. 19. yy'a yaklaşırken imparatorlukta siyasal iktidarın yapısı bu.

Henüz 18. yy sona ermeden, "askerî fen"le sınırlı bazı ıslahat girişimleri var. İlk kez III. Selim daha ileri bir zihniyetle hareket ediyor ve Fransız İhtilali'nin de farkına varmak istiyordu. Bunları ve "meşveret usûlü"nü, siyasal iktidar kaynağında değişiklik eğiliminin ilk adımları, ilk belirtileri olarak

saymak mümkün. Bu yolda önemli eylem ve belge "Sened-i İttifak": Bir yanda sultanın mutlak iktidarını, yazılı, beşerî bir belge ile sınırlıyor, öteyanda reaya ile sultan arasında, aracı durumunda bulunan âyanın fiilen derebeylere mahsus nüfuzunu tanıyordu. Anayasacılarımızın bir Magna Carta diye nitelendirdikleri bu belge, mevcut feodal adem-i merkeziyetçiliğin geç kalmış bir belgelendirme ve kurumlaştırma çabası idi.

Bütünüyle Tanzimat dönemini, Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nu ve öteki Hatt-ı Hümayûnları ve fermanları, anayasacılığa doğru gidişin önemli evreleri olarak anmak doğru olur.

Tanzimat'ın getirdiği modern bürokratik kadroların içinden çıkacak zümreler, imparatorluğun kurtuluşunu, Batılı anayasa biçimlerinin benimsenmesinde, monarşinin meşrutî hale getirilmesinde, yani şartlandırılmasında görecekler ve meşrutiyetçi akımlar oluşacaktır.

1876'da ilk anayasamız Kanun-ı Esasî ilan edilmiş ve meşrutî dönemler başlamıştır. Kanun-ı Esasî'nin getirdiği parlamentonun adı Meclis-i Umumi. İki kanatlı bir parlamento: Heyet-i Mebusan, Heyet-i Âyan. İlk parlamento ile parlamenter sisteme değil, parlamentolu bir sisteme geçildi. I. Meşrutiyet'te padişahta toplanan yürütme gücü, hem hukuken, hem fiilen üstün. "Heyet-i Vükelâ" (yani hükûmet), Meclis'e karşı değil, padişaha karşı sorumlu. Kanun-ı Esasî ile, anayasalı ya da meşruti monarşi düzenine geçildiği halde, padişahın yetkileri son derece geniştir. Sadrazamı, nâzırları ve şeyhülislâmı o seçer ve atar, iki meclisli olan yasama organından (Meclis-i Umumi) Heyet-i Âyan kanadının üyeleri doğrudan padişah tarafından seçilirler, genel seçimlerle oluşan Heyet-i Mebusan'ın yetkileri ise kısıtlıdır... Üstelik padişahın Heyet-i Mebusan'ı feshetme yetkisi de vardır ve bu yetkinin kullanılması oldukça basit koşulların gerçekleşmesine bağlıdır.

Bunlara rağmen ilk meşrutiyet ve onun parlamentosu, egemenlik kaynağında değişiklik yolunda ve genel oya doğru önemli bir adımdır. B. Tanör'ün anlatımıyla *"Kanun-ı Esasî getirdiği kural ve kurumlar bakımından, gerçek anlamda meşruti bir yapı kuramamış, daha çok, halife-sultanın haklarını halka ve meclise karşı korumuştu. Buna karşın onun, tabandan gelen baskılar sonucu kabul edilen bir anayasa ve imparatorluğun da ilk anayasası olması önemliydi. Bu açıdan eksik de olsa bir insan hakları listesi getirmesi ve parlamento deneyini başlatması bakımından bir katkı niteliğindeydi. Çünkü böylece, yönetime katılma ve hukuk devleti olma yolunda ciddi bir adım atılmış bulunuyordu. Padişah'ın o güne kadar tek başına kullandığı egemenlik yetkilerinin, yasama-yürütme-yargılama fonksiyonları halinde bölünmesi ve halkın da temsilcileri eliyle devlet çarkının işlemesine katılmaya başlaması önemli bir yenilikti. Nitekim, Kanun-ı Esasî'nin bütün olumsuz ve aksak yönlerine karşın, ilk Osmanlı parlamentosunun oluşmasıyla başlayan yeni siyasal hayat, Türkiye'de bir parlamentoculuk geleneğinin yerleşmesi bakımından önemli bir başlangıçtı. Bu şekilde doğan* parlamento ideali, daha sonraki dönemlerin siyasal uyanışlarını da besleyen bir kaynak oldu." Öyle ki, daha başından itibaren Millî Mücadelenin önderi Atatürk, ısrarlı ve hep "Millî Meclis, Millî Meclis" derken, topluma yabancı, onun hiç tanışmadığı ve denemediği bir yaşam biçimini önermiyordu.

1. Meşrutiyet, 1878'de, II. Abdülhamid'in, meclisin halk kanadını, seçimle gelen ve temsil niteliği ve gücü olan kanadını, "Heyet-i Mebusan"ı feshetmesiyle sona erdi.

1908'de başlayan II. Meşrutiyet dönemi, birincisinden çeşitli açılardan farklıdır. Her şeyden önce doğuşu, gelişi farklıdır. Yığınların ilk kez siyasal yaşama girecekleri ve siyasal partilerin ortaya çıkacağı bir dönemin kapılarını açar. Kanun-ı Esasî'de yapılan değişikliklerle (1909) sisteme parlamenter bir görünüş de getirilir. Hükümet, Mebusan'a karşı sorumlu olacaktır. Padişah'ın Meclisi fesih yetkisi daraltılır, mebusların kanun teklifi yetkileri üzerindeki denetim kaldırılır. Ne var ki, kurulmuş gibi görünen bu parlamenter düzen tam anlamıyla işleyememiştir. Yasama-yürütme arasında kurulmuş gibi görünen bu dengeye rağmen 1913'te İttihat ve Terakki diktası gelecektir. Buna siyaseten kuvvetli icra organları dönemi denebilir, oligarşik bir dönem.

İmparatorlukta parlamentoculuğun bundan sonrası şöyle:

2 Ağustos 1914'te süresiz tatile sokulan Meclis, 14 Aralık 1914'te tekrar toplanacak, I. Dünya Savaşı boyunca ciddi hiçbir denetlemede bulunamayacak, Mütarekeden sonra 21 Aralık 1918'de feshedilecek, 1920 yılı başında, son Osmanlı Mebusan Meclisi olarak, fakat Anadolu hareketi yörüngesinde ve Müdafaa-i Hukukculardan oluşarak toplanacak, Misak-ı Millî'yi kabul ve ilan edecek, İstanbul'un işgali üzerine birleşimlerine süresiz ara vererek dağılmak zorunda kalacak ve o yılın Nisanı'nda da, fiilen varolmamasına rağmen hukuki varlığına bile tahammül edilemeyecek ve padişah tarafından feshedilecektir.

TBMM'NİN İŞLEVİ: TBMM milli mücadele bağlamı içinde zorunlu bir sonuçtu. Büyük devletlere karşı bir başkaldırmanın, bir savaşın örgütlenmesinin dayattığı koşullarda bu zorunluluk bir bakıma egemenliğin Türk milletine ait olması gerçeğini de ortaya çıkarmıştı. Aslında TBMM milli mücadele için "onsuz olmaz" bir koşuldu. Meclis balkonunda Mustafa Kemal ve mebuslar.